

RADOVAN VUKANOVIĆ



RATNI PUT
TREĆE
DIVIZIJE

RATNA PROŠLOST NAŠIH NARODA

KNJIGA STOŠESNAESTA

MONOGRAFIJE

JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE

KNJIGA TRINAESTA

UREĐIVAČKI ODBOR

general-pukovnik MIRKO JOVANOVIC, general-major JOCO TARABIC,
general-major VELJKO MILADINOVIC, general-major FABIJAN TRGO,
general-major METODIJE KOTEVSKI, pukovnik VIKTOR KUCAN, pu-
kovnik MISO LEKOVIC, pukovnik AHMET ĐONLAGIC, potpukovnik
RADOMIR PETKOVIC – glavni urednik

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

RADOVAN VUKANOVIĆ

R A T N I P U T
TREĆE DIVIZIJE

B E O G R A D 1970.

U V O D

ODLUKA VRHOVNOG ŠTABA O FORMIRANJU
DIVIZIJA

1. VOJNO-POLITICKA SITUACIJA U NOVEMBRU 1942. GOD.

Odlukom Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije tokom novembra 1942. formirane su prve divizije i korpsi Narodnooslobodilačke vojske od proleterskih i udarnih brigada koje su se tada nalazile na području Bosanske krajine, Dalmacije, Like, Korduna i Banje.¹

Vrhovni komandant Josip Broz Tito na Prvom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog osobođenja Jugoslavije, dajući ocjenu ovog događaja rekao je:

»Stvaranje divizija i korpusa, stvaranje naše narodne vojske došlo je kad su za to sazreli svi uslovi, kad se za to pokazala neophodna potreba, kad su već bile stvorene mnogobrojne brigade i bataljoni, kada su te brigade i bataljoni bili naoružani skoro svim vrstama oružja, osim avijacije, kad je postalo nemoguće rukovoditi na dosadašnji način

¹ Od proleterskih i udarnih brigada koje su se nalazile na području Bosanske krajine kojima je neposredno rukovodio Vrhovni štab, od odreda i brigada koji su se u ovom području nalazili pod komandom Operativnog štaba za Bosansku krajинu, kao i odreda i brigada sa teritorije Like, Banje i Korduna, kojima je rukovodio Štab Prve operativne zone Hrvatske, formirane su: 1. i 2. proleterska divizija, 3., 4., 5., 6., 7. i 8. udarna divizija NOVJ. Prva, 2. i 3. divizija su stavljenе pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba, dok su ostale divizije objedinjene u korpuze: 1. bosanski (4. i 5. divizija) i 1. hrvatski (6., 7. i 8. divizija).

svim brigadama, bataljonima i odredima, i konačno, kad je oslobođen veliki dio naše teritorije, pa se ukazala potreba za ofanzivnim operacijama krupnijeg karaktera».²

Formiranje divizija i korpusa uslijedilo je u situaciji kada su se snage narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), kroz dotadašnji razvoj ustanka, afirmisale kao jedini i pravi predstavnik naroda u borbi protiv okupatora i njegovih najamnika četnika i ustaša, koji su se demaskirali kao neprijatelji naroda i njegove oslobođilačke borbe.

U pređenom periodu naše brigade i partizanski odredi su zadali snažne udarce sistemu okupatorske vlasti na teritoriji Jugoslavije i njegovoј živoј sili, osloboidle veliki dio teritorije (oko 50.000 km²) i na njoj uspostavile narodnu vlast. U ovo vrijeme u Bihaću je formirano i Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), od narodnih predstavnika svih zemalja Jugoslavije, kao opšte političko tijelo.

U proteklom periodu narodnooslobodilačkog rata staćena su, borbom partizanskih jedinica, dragocjena iskustva u organizaciji vojske, u njenoj taktici i strategiji, i u organizaciji organa narodne vlasti na oslobođenim područjima. Pod pritiskom jačeg neprijatelja napuštane su oslobođene teritorije u jednim i stvarane u drugim krajevima, izvedene su akcije i borbe manjih i krupnijih razmjera, prolazilo se kroz plime i osjeke, pobjede i poraze, dok se došlo do ovog stepena razvoja NOP-a da formiramo korpuze i divizije naše vojske.

Okupator je trpio sve veće gubitke u ljudstvu i naoružanju, veze i komunikacije između garnizona podvrgavane su neprekidnim razaranjima i napadima od strane jedinica NOV i POJ, zbog čega je bio prinuđen da preduzima krupnije operacije protiv naših oslobođilačkih snaga na pojedinim područjima (Srbija, Crna Gora, istočna Bosna, Lika, Bosanska krajina, Hercegovina itd.). Međutim, on nije uspio da u tim poduhvatima razbijje ili uništi naše jedinice, iako nam je na pojedinim sektorima nanio znatne gubitke.

U uslovima neprekidnih borbi i pokreta stvarane su širom zemlje nove jedinice — čete, bataljoni, odredi, brigade — koje su izvodile borbena dejstva samostalno ili

² Istorijski arhiv KPJ, t. 1, k. 2, str. 291

objedinjene u grupe različite jačine i sastava, pod komandom teritorijalnih ili improvizovanih (privremenih), odnosno komandi (operativni štab, štab sektora, grupe, zone itd.). Svakodnevna praksa je sve više nametala potrebu drukčijeg i cjelishodnijeg objedinjavanja i komandovanja, obimnijih zadataka, veće udarnosti i pokretljivosti, višeg stepena organizacije vojske.

Na teritoriji koju su kontrolisale jedinice NOV i POJ koje su ušle u sastav divizija narodnooslobodilačka vlast (NOO) afirmisala se kod naroda; njena funkcija i uticaj nisu više prestajali, bez obzira na povremene okupatorsko-kвисlinške ofanzive u ovim oblastima. Vlast Nezavisne Države Hrvatske (NDH), kao potpora okupatorskog sistema vlasti, nije se uspjela trajnije organizovati i učvrstiti na ovoj teritoriji, uprkos kasnijih pokušaja okupatora (Nijemaca i Italijana), ustaša i domobrana u ovom pravcu.

Prostrano područje zapadne Bosne, Like, Korduna, Banije, Dalmacije, na kojem su se krajem novembra nalazile znatne snage NOV i POJ (odredi, brigade, divizije), zauzimalo je centralni položaj u NDH i postalo je baza i odskočna daska za naša ofanzivna dejstva na komunikacije u dolinama Save, Une, Kupe i Neretve, u zaleđu sjevernog i srednjeg Jadrana.

I u drugim krajevima Jugoslavije u ovo vrijeme postoje mnogobrojne partizanske formacije (odredi, brigade, bataljoni), oslobođeni, manje-više povezani, rejoni i oblasti, što je angažovalo znatne snage okupatora i njegovih saradnika i sprečavalo njihovo objedinjavanje u borbi protiv glavnih grupacija NOV i POJ.

Okupator je bio zabrinut razvojem ustanka u Jugoslaviji, uspjesima koje su postizale jedinice NOV i POJ na raznim područjima, njihovom organizovanošću, pokretljivošću, strategijom i taktikom, nesposoban da takav proces spriječi i postane potpuni gospodar ove prostrane oblasti na spoju zapadne Evrope sa Sredozemljem i Bliskim istokom, u pozadini istočnog i afričkog fronta. Održavanje Pavelićevog režima u Hrvatskoj i Nedićeve vlasti u Srbiji imalo je prvorazredan značaj za okupatorske snage u Jugoslaviji, radi korišćenja komunikacija prema Italiji, Jadranskom moru i Grčkoj ne samo zbog snabdijevanja svojih trupa u ovim oblastima nego i usljud očekivanog per-

spektivnog događaja na glavnim frontovima i eventualnog iskrcavanja anglo-američkih trupa na Balkanu.

Njemački komandanti su pridavali naročito veliki značaj teritoriji na kojoj je bila uspostavljena NDH, kao i Jugoslaviji uopšte, pošto je narodni ustank uzimao sve šire razmjere i pomrsio im sve planove u ovoj oblasti. Oni su uzalud ulagali napore da učvrste kvislinšku vlast radi sopstvenog mira i neometanog saobraćaja i snabdijevanja svojih trupa u oblasti Sredozemlja.³

Vrhovni štab NOV i POJ je blagovremeno ocijenio značaj ove oblasti, koju je bio obuhvatio plamen narodnog ustanka, kada je krajem juna 1942. ovamo usmjerio grupu proleterskih i udarnih brigada, čiji dolazak, prisustvo i akcije na ovom pravcu, zajedno sa mjesnim teritorijalnim partizanskim jedinicama, utiču da ustank uzme šire razmjere i pokrene u borbu protiv okupatora, ustaša i četnika veliki broj novih boraca, koji su masovno stupali u jedinice koje su se tamo formirale i popunjavali ranije formirane brigade i odrede. Prve divizije i brigade su u svojim redovima imale borce iz raznih krajeva Jugoslavije: Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Like, Kordunia i Banije; one su postale jezgro revolucionarne narodnooslobodilačke armije.

Uspjesi postignuti u borbama protiv okupatora, ustaša i četnika podigli su ugled NOV i POJ; uticaj narodnooslobodilačkog pokreta i njegovog rukovodstva je porastao, dok je izdajnička uloga četnika, ustaša i drugih kvislinga postala potpuno očigledna i kod naroda kompromitovana, zajedno sa organima kvislinške vlasti, emigrantskom vladom i njenim predstavnikom u zemlji Dražom Mihailovićem.

³ Komandant njemačke 714. divizije general Fridrich Stai je u naredenju potčinjenim jedinicama u Bosni i Hrvatskoj ovako ocijenio značaj ovog područja: »Ova nova hrvatska država, koja se nalazi pred vratima Rajha, ima odlučujući značaj za Njemačku i njene saveznike. Kroz tu zemlju prolaze svaki dan vozovi koji snabdijevaju našu vojsku u Grčkoj i našeg saveznika Italiju. Taj prostor ima životni značaj za nas i za Italiju, jer preko njega upućujemo oružje našoj vojsci koja brani Afriku i Sredozemlje. Stoga borba naših jedinica u toj zemlji protiv unutrašnjeg neprijatelja ima isti značaj kao i bitka u Rusiji...«

Isto, t. 1, k. 2, str. 203.

Stvaranjem NOV i POJ, objedinjavanjem manjih jedinica u divizije i korpuze, stvorena je vojna sila kojom će Vrhovni štab u sledećem periodu moći da uspješno rješava borbene zadatke, prenoseći težište dejstava-tamo gdje to bude zahtijevala situacija i potrebe narodnooslobodilačke borbe i njenog usklađivanja sa zajedničkim naporima saveznika u borbi protiv fašističke Njemačke i njenih saveznika.

Stvaranjem divizija NOV i POJ demantovana je reakcionarna propaganda iz inostranstva da komunistima pripadaju samo male gerilske grupe, a da se velike formacije, divizije i korpuzi, nalaze pod komandom Draže Mihailovića, ministra izbjegličke kraljevske vlade i komandanta takozvane »vojske u otadžbini«.

Uspjesi jedinica NOV i POJ na bojnom polju omogućili su da se pripremi i održi Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, i na njemu obrazuje prvo opštejugoslovensko političko tijelo koje će rukovoditi mobilizacijom svih narodnih snaga za ciljeve narodnooslobodilačke borbe i pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci.

U vrijeme formiranja divizija i korpusa NOVJ moć fašističke Njemačke i njenih saveznika je slabila sve više i na savezničkim frontovima. Crvena armija je bila zaustavila prođor fašističkih armija usmjeren u oblast petrolejskih rejona Sovjetskog Saveza – Baku, Grozni i prema Iranu, i slomila njihov pokušaj da zauzmu Staljingrad (Volgograd), koji je potom postao njihova grobnica. Na Afričkom frontu Anglo-američke trupe su preuzele inicijativu Romelovom korpusu, iskrcale se u sjevernoj Africi i preduzele ofanzivu u Egiptu.⁴

Na teritoriji Bosne i Hrvatske, ne računajući italijanske jedinice koje su se nalazile u Dalmaciji i Hercegovini, u ovo vrijeme okupator je raspolagao sa 5 divizija, 5 lanđesšicen bataljona – ukupno oko 50.000 ljudi, dok su snage NDH bile: 58 domobranskih bataljona, 23 ustaška bataljona, 11 bataljona za obezbjeđenje željezničkih pruga, 7 bataljona ustaške i 6 bataljona muslimanske milicije, je-

⁴ Njemački komandant Afričkog ekspedicionalog korpusa bio je feldmaršal "Romei" Ervin.

dan konjički puk i razne radne manje jedinice i sredstva ojačanja — oko 160.000 ljudi.⁵

2. FORMIRANJE 3. NOU-DIVIZIJE

Po odluci Vrhovnog štaba NOV i POJ i na osnovu njebove naredbe od 9. novembra 1942. formirana je 3. narodnooslobodilačka udarna divizija, u čiji su sastav ušle sledeće jedinice: 5. crnogorska, 10. hercegovačka i 1. dalmatinska narodnooslobodilačka udarna brigada. Za komandanta divizije postavljen je Pero Cetković, do tada komandant 1. dalmatinske brigade, a za političkog komesara Radomir Babić, dotadašnji politički komesar 5. crnogorske brigade.⁶ Na predlog štaba divizije, za načelnika štaba postavljen je Rudolf Primorac, do tada načelnik štaba 1. dalmatinske brigade.

Od 11. do 18. novembra 1942. na široj-prostoriji Glamoča izvršeno je formiranje divizije — povezivanje i prikupljanje jedinica koje su ušle u njen sastav, popuna štabova, upoznavanja sa narednim zadacima i priprema za združena dejstva.

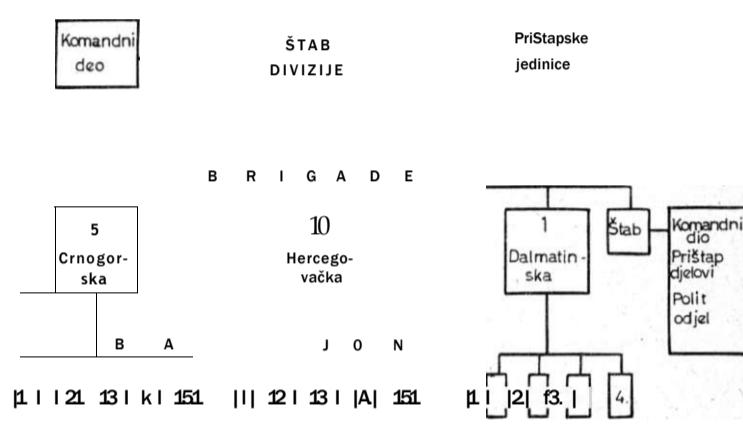
Organizaciono-formacijski sastav divizije poslije izvršenog formiranja, bio je sljedeći: štab divizije (komanda), štabni vod, vod za vezu, poljska bolnica, art. baterija (2 haubice i 1 brdski top), pionirski vod, muzika, tri udarne brigade, sa ukupnim brojnim stanjem oko 3.200 boraca.⁷

Divizija je zadržala u toku cijelog rata svoj prvi formacijski naziv (3. NOUD) iako su krajem 1943. godine njen sastav sačinjavale isključivo crnogorske brigade, zbog čega je često neformalno nazivana i Crnogorskog divizijom. Ona, pored 1. i 2. proleterske divizije, nije formirana na teritorijalno-nacionalnoj osnovi, za razliku od drugih divizija koje su nosile naziv prema pokrajini u kojoj su for-

⁵ Slavko Odić: Prvo zasjedanje Avnoja — zborn. radova naučn. skupa, Bihać, 1966, str. 83.

⁶ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 1, str. 198: Naredba Vrhovnog štaba od 9. XI 1942. god.

⁷ Isto, t. IV, k. 8, dok. 98: Izvještaj štaba 3. divizije Vrhovnom štabu.



Sema 1. — Organizaciona šema 3. divizije u novembru 1942.

mirane. Nalazila se pod neposrednom komandom VŠ od formiranja do ulaska u sastav 2. udarnog korpusa (10. septembar 1943).

Formacijski sastav štaba divizije, kao i štabova brigada, bio je u ovo vrijeme prilagođen potrebama komandovanja u ovoj fazi razvoja vojske, taktici ratovanja i kadrovskim mogućnostima. Pored komandnog dijela štaba (komandant, politički komesar, načelnik štaba), postojali su još od početka, a zatim se tokom rata dopunjavali i proširivali, i drugi neophodni organi (operativni, obaveštajni, sanitetski, intendantski) i pomoći dijelovi (zaštitni, za vezu, izviđački, pionirski, artiljerijski, bolnički) koji su obezbeđivali njegovo funkcionisanje⁸.

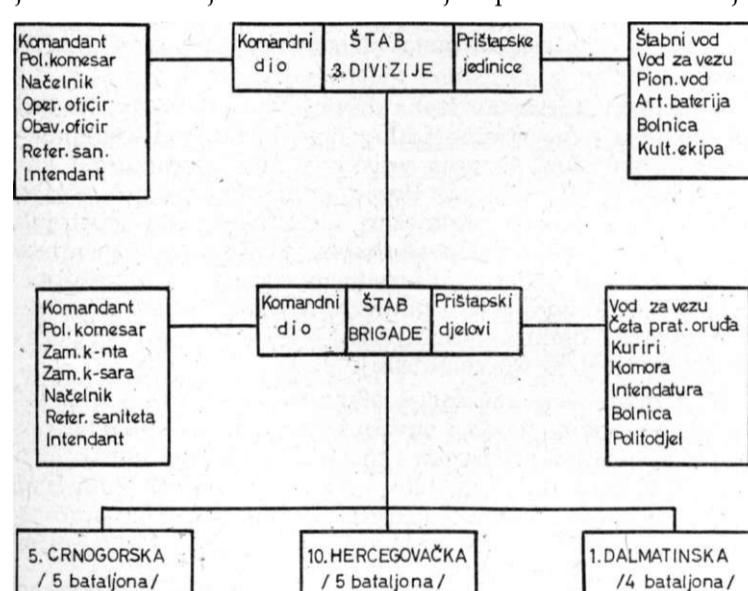
Formacija i organizacija štaba bila je praktična i elastična, bez glomaznosti i suvišnih organa, prilagođena potrebama veće pokretljivosti i manevarske sposobnosti jedinica. Međutim, ona nije bila jednom za svagda data, već je prilagođavana razvoju armije i potrebama komandovanja, i razvijala je odgovarajuće organe (odsjeke, odjelje-

⁸ Štab divizije: komandant, politički komesar, načelnik štaba, operativni oficir, obaveštajni oficir, referent saniteta, intendant. Tokom rata, prema razvoju armije i potrebama komandovanja, štab je razvijao odgovarajuće organe: odsjeke i odjeljenja.

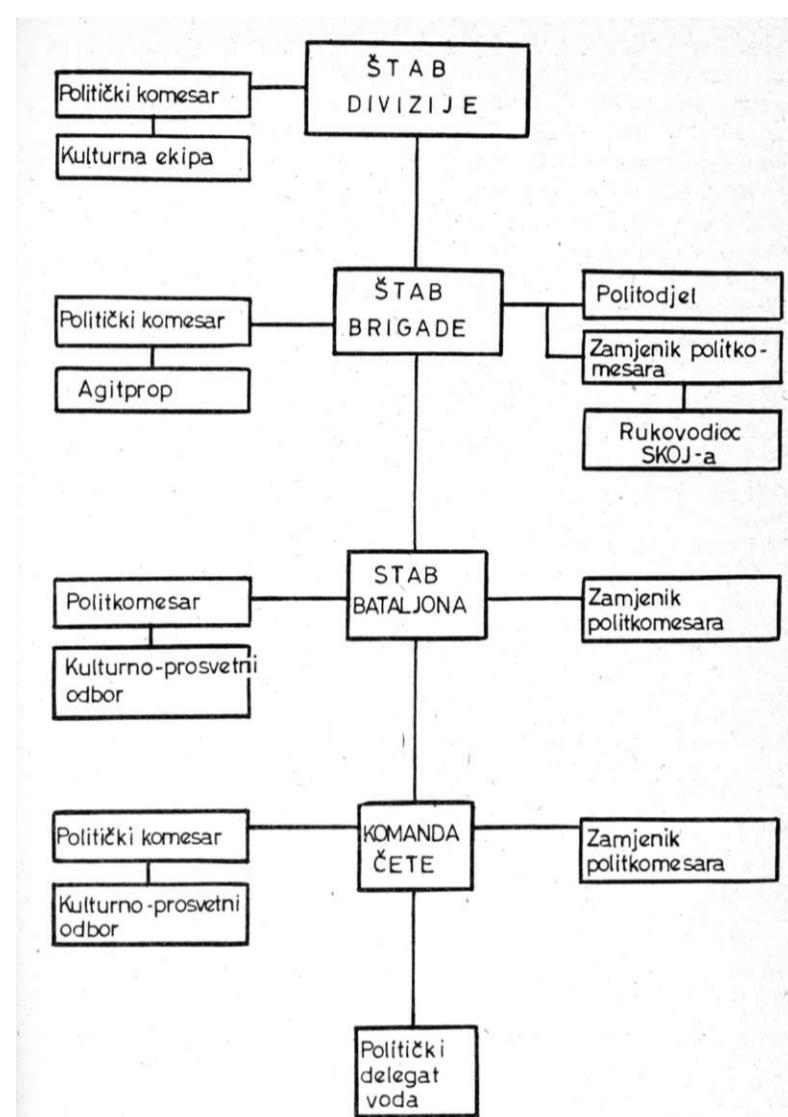
nja), da bi se tokom posljednje godine rata ustalila, prilagođavanjem jedinstvenoj formaciji koja je bila propisana od strane VŠ.

Jedan od najvažnijih elemenata štabova bili su partijsko-politički organi i organizacije (politički komesari, partijske organizacije, organizacije SKOJ-a, politodjeli, kulturne ekipe, agitaciono-propagandna odjeljenja), koji su obezbjeđivali svakodnevni vojno-politički, agitaciono-propagandni, kulturno-prosvjetni rad u jedinicama, što je uticalo na podizanje borbenosti i discipline, na moralno-političku čvrstinu vojske u cijelini.

Organizacioni principi političkih organa u diviziji bili su jedinstveni za cijelu Narodnooslobodilačku vojsku. Preko ovih organa Partija je obezbjeđivala sprovođenje političke linije i uticaj na borce i jedinice, na njihove štabove. Ona je imala svoje organizacije po osnovnim jedinicama (četama) i štabovima, preko kojih je usmjeravala rad svojih članova u njima. Sve masovnijim prilivom boraca u je-



Šema 2. — Organizaciono-formacijska
bova brigada Šema štaba divizije i šta-
XI/42.



Sema 3. — Organizaciona Sema političkih organa divizije u novembru 1942.

dinice baza rada partijске organizacije se proširivala, što je izazvalo odgovarajući razvoj političkih organa u jedinicama, preko kojih je bilo moguće ostvarivati puni uticaj na njihove pripadnike, a preko ovih i na narod gdje su jedinice boravile ili izvodile borbena dejstva.

Formiranjem divizija izvršeno je objedinjavanje, odnosno povezivanje partijskih organizacija jedinica koje su ušle u njen sastav. Politički komesar divizije, pored ostalih dužnosti u štabu, ispoljavao je partijski uticaj u diviziji preko divizijskog komiteta (od decembra 1942) čiji je bio član.⁹

Značajnu ulogu u podizanju borbene sposobnosti jedinica i razvijanju svestranog političko-vaspićnog rada među borcima imao je Savez komunističke omladine (SKOJ). Ova organizacija je među borcima, čiju su većinu sačinjavali omladinci, razvijala svestranu aktivnost i angažovala ih na izvršavanju borbenih zadataka kao i na moralno-političkom vaspitanju boračkih kolektiva.¹⁰

⁸ Još prije formiranja divizija po četama, bataljonima i u partizanskim odredima formirane su partijske organizacije (ćelije). Formiranjem prvih brigada uvedena su zvanja zamjenika političkih komesara za rukovođenje partijskom organizacijom u jedinicama, prvo u štabovima bataljona, odreda i brigada, a zatim i u komandama četa, kojim je do tada rukovodio politički komesar jedinice. Formiranjem divizijskih komiteta, čiji je sekretar bio jedan od zamjenika komesara brigada, politički komesar divizije je oslobođen neposrednog rukovođenja part, organizacijom, a krajem 1944. je uvedena funkcija pomoćnika politkoma divizije. Sekretari četnih organizacija sačinjavali su bataljonski biro, na čijem se čelu nalazio zamjenik političkog komesara bataljona. U nižim jedinicima od čete postojalo je partijsko odeljenje. (Vojna enciklopedija, k. 7, str. 181).

¹⁰ U četama su postojali četni skojevski aktivni sa sekretarom na čelu. Sekretari četnih aktivnih formirali su bataljonski komitet SKOJ-a na čelu sa rukovodiocem SKOJ-a u bataljonu kao sekretarom, koji je bio ujedno član bataljonskog partijskog biroa. U politodjelima brigada postojao je instruktor za omladinski rad, a od početka 1943. god. formirani su brigadni komiteti SKOJ-a od sekretara bataljonskih komiteta, na čelu sa rukovodiocem SKOJ-a u brigadi (sekretarom), koji je bio neposredno vezan za CK Skoja. Formiranjem divizijskih politodjela, krajem 1943. godine, jedan njegov član je bio zadužen za rad Skoja. Krajem 1944. godine za rukovođenje radom brigadnih komiteta imenovani su rukovodioci Skoja u diviziji, koji su bili ujedno i članovi divizijskog partijskog komiteta.

Peta crnogorska brigada je formirana na osnovu naredbe Vrhovnog štaba od 10. juna 1942. od 1, 2. i 3. bataljona Nikšićkog i 3. bataljona Zetskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.¹¹

Prikupljanje jedinica koje su ušle u sastav brigade izvršeno je od 9. do 15. juna 1942. na teritoriji Zupe pivske a zatim njihovo prebacivanje na prostoriju Zelengore, gdje su se nalazile i ostale proleterske i udarne brigade koje su bile pod neposrednom komandom VŠ.¹²

Na osnovu ovih naredbi u štab brigade su postavljeni: komandant Sava Kovačević, politički komesar Radomir Babić, zamjenik komandanta Velimir Terzić, zamjenik političkog komesara Blažo Jovanović. Međutim, pri uključivanju u 3. diviziju, zbog odlaska na druge dužnosti, sastav je izmijenjen (osim komandanta) te su postavljeni: politički komesar Dragiša Ivanović, zamjenik, političkog komesara Andrija Mugoša, zamjenik komandanta Niko Jovičević, načelnik štaba Niko Martinović.

Organizacijsko-formacijski sastav Brigade prilikom ulaska u sastav divizije bio je sljedeći: štab brigade: komandant, politički komesar, zamjenik komandanta, zamjenik političkog komesara, načelnik štaba, obavještajni oficir, referent saniteta, intendant, politodjel brigade, prištapski dijelovi: vod za vezu, četa pratećih oruđa, kuriri, komora, intendantura, bolnica; 5 bataljona.

(Vojna enciklopedija, k. 8, str. 563–4; Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, t. II, knj. 7, dok. 117.)

¹¹ Postoje dvije naredbe o formiranju: jedna od 10. juna, kojom je formirana i 4. crnogorska brigada, a druga od 24. juna o formiranju 5. proleterske (crnogorske) brigade i postavljenju njenog štaba. VŠ je potom naredio (13. VIII 1942.) da zadrži samo naziv »udarna«, što je urađeno na osnovu sugestije Kominterne CK-u. Vrhovni štab je ponovo (12. VII 1944) dodijelio ovoj brigadi naziv »proleterska«.

(Zbornik, t. II, k. 1, str. 169–170; isto k. 5, dok. 115; Naredbe Vrhovnog štaba) Mišo Leković: Ofanziva proleterskih brigada u ljetu 1942, VII, Beograd, 1965.

¹² Zbornik, t. IV, k. 5, dok: 185, 189, 190, 191: Izvještaji Štaba 5. brigade. Zbog nastalih promjena u sastavu, gubitaka, povremenih popuna brojno stanje se tokom rata uglavnom kretalo od 1000 do 2000 boraca, s tim što je pri njegovom završetku imala oko 3000 boraca.

Brojno stanje brigade prilikom njenog formiranja bilo je oko 550–600 boraca, a početkom novembra 1942. oko 1.100 boraca, pošto je u međuvremenu dobila popunu sa teritorije 3. južnodalmatinskog i 3. krajiškog NOPO. (Od boraca ovog odreda iz sela na desnoj obali Vrbasa, između Bugojna i D. Vakufa, formirala je svoj 5. bataljon – Zijametski. Od naoružanja, pored pušaka, imala je 33 automatska oruđa i 2 teška bacača).

Peta brigada je bila vojnički i moralno-politički čvrsta jedinica, sa bogatim borbenim iskustvom, spremna da izvršava zadatke samostalno i u sastavu većih formacija. Preko 600 članova Partije i SKOJ-a u njenim redovima predstavljali su organizovanu snagu koja je bila u stanju ne samo da izvodi vojničke akcije već da uspješno dejstvuje politički, unutar jedinica i među narodom. Njene partijske organizacije i politički organi poklanjali su veliku pažnju radu u pozadini, na područjima boravka ili izvođenja borbenih dejstava, razvijajući agitaciono-propagandnu i kulturno-vaspitnu djelatnost među stanovništвом, što je bilo od izvanrednog značaja za razvoj narodnooslobodilačke borbe i privlačenje novih boraca u jedinice NOVJ.¹³

Brigada je u toku rata tri puta pohvaljivana od Vrhovnog komandanta i više puta od pretpostavljenih štabova. Odlikovana je za ratne zasluge: Ordenom narodnog heroja, Ordenom narodnog oslobođenja i Ordenom bratstva i jedinstva prvog reda.¹⁴

Do uključivanja u sastav divizije 5. brigada je vodila borbe na Zelengori, gdje je bila ostavljena da štiti ranjene i zbijegove iz Crne Gore i Hercegovine, ali se, poslije boravka od mjesec dana na ovoj prostoriji, pod pritiskom

¹³ Brojno stanje partijske organizacije u brigadi na dan 15. X 1942. bilo je slijedeće: ukupan broj članova KP 327/40 drugarica, 287 drugova) i to: 1. bataljon 48, 2. bataljon 65, 3. bataljon 79, 4. bataljon 92, intendantura 9, bolnica 2, kuriri 12, kulturno-prosvjetna ekipa 4, štab brigade i politodjel 9 članova. Broj članova SKOJ-a, uključujući mlade članove KP, bilo je oko 300/107 drugarica.

(Zbornik t. IX, k. 2, dok. 30 i 41: Izveštaji Politodjela Pete crnogorske brigade od 15. X 1942. god. Centralnom komitetu KPJ i rukovodioca SKOJ-a brigade od 6. XI 1942. CK-u SKOJ-a.)

¹⁴ Vojna enciklopedija, k. 7, str. 501.

jačih neprijateljskih snaga, zajedno sa Hercegovačkim NOPO i bolnicom, probila ka oslobođenoj teritoriji u zapadnoj i srednjoj Bosni za grupom proleterskih brigada koje su na ovom pravcu (krajem juna) izvršile ofanzivu pod komandom Vrhovnog štaba. Napustivši rejon Zelenogore (22. VII), ona je poslije desetodnevnih borbi sa četnicima, ustašama, domobranima i Nijemcima na Treskavici, Igmanu, kod s. Zabrdja i na Bitovnji izbila u rejon Prozora, koji je bio dio slobodne teritorije, pretrpjevši u ovim borbama gubitke oko 100 mrtvih i ranjenih. Poslije kraćeg odmora u prozorskoj kotlini sadejstvuje akcijama Zijamotskog, Kupreškog i Prozorskog partizanskog bataljona i likvidira manja neprijateljska uporišta u Šebošiću, Fojnici i još nekim mjestima.¹⁵

Deseta hercegovačka brigada formirana je na osnovu odluke Vrhovnog štaba 10. avgusta 1942. u rejonu sela Sujice kod Kupresa, od Hercegovačkog NOPO, Mostarskog (ranije Konjičkog) udarnog bataljona i dijelova Kalinovačkog NOPO (Igmanske čete).

U štab brigade su postavljeni: komandant Vlado Šegrt, politički komesar Čedo Kapor, zamjenik komandanta Vlado Tomanović, zamjenik političkog komesara Vaso Miskin Crni, načelnik štaba Rade Hamović.

Hercegovački NOPO je formiran 14. juna 1942. u dolini Sutješke od jedinica Južnohercegovačkog i Sjeverohercegovačkog NOPO koje su se povukle pred neprijateljem koji je napao oslobođenu teritoriju Hercegovine u maju i junu 1942. godine (italijanske jedinice i četnici). Odred je bio oko 370 boraca i formiran u 2 bataljona. Kada je grupa proleterskih brigada, poslije treće neprijateljske ofanzive, izvršila ofanzivu prema Bosanskoj krajini, odred je ostavljen sa 5. crnogorskom brigadom na prostoru Zelengore za zaštitu bolnice i za vezu sa Hercegovinom. U julu 1942., pod pritiskom neprijatelja, odred je zajedno sa

¹⁵ Jovan Vukotić: Borbeni put 5. proleterske brigade, VIG, br. 4, 1960; M. Leković, pomen. djelo, str. 333; Vojna enciklopedija k. 7, str. 500.

(Pored četnika iz Crne Gore, Hercegovine i Bosne, u napadu na 5. brigadu prilikom njenog probijanja učestvovali su: ustaše (oko 2 čete), dijelovi njemačkog 738. puka i dijelovi (oko 1. bataljona) 15. domobranskog puka.

5. brigadom izvršio prođor ka oslobođenoj teritoriji. U prozorskoj kotlini i dolini Sujice odred se oporavio i reorganizovao, i do ulaska u sastav Brigade dejstvovao prema dolini Neretve i Kupresu.

Brigada je po izvršenom formiranju imala tri bataljona, sa ukupnim brojnim stanjem oko 600 boraca (570), ali je pri uključenju u sastav divizije njeno brojno stanje bilo oko 900–1000 boraca, svrstanih u 5 bataljona, pošto je u međuvremenu dobila popunu od Prozorskog i Livanjskog partizanskog bataljona.¹⁶

Organizaciono-formacijski sastav brigade je u osnovnom bio kao i kod 5. i ostalih brigada, sa manjim ili većim brojnim stanjem pojedinih dijelova i manjim razlikama u naoružanju. Brigade su formirane na jedinstvenom organizacionom principu koji je propisivao Vrhovni štab.¹⁷

Partijsko-politički rad u brigadi je postavljen na istom principu kao i u ostalim brigadama u smislu uputstava i odluka koje je propisivao CK KPJ. U brigadi je postojalo 30 partijskih celija sa ukupnim brojnim stanjem (bez 1. bataljona): 213 članova KP (5 žena), 41 kandidat za člana KP (5 žena), 195 članova SKOJ-a. Socijalni sastav članova KP: radnika 90, seljaka 71, intelektualaca 52 (uključujući namještenike). Pored bataljona, u kojima je postojalo po 5 organizacija (celija): 3 četne, 1 štabna i 1 pri štabu bataljona (prištapski dijelovi), po 1 celija je postojala u pionirskom vodu, odeljenju bacača, intendanturi brigade, štabu brigade, pri štabu brigade (kuriri, ekonom, sekretar).

¹⁶ Tokom rata brojno stanje brigade i broj bataljona, uslijed gubitaka i popuna, mijenjali su se. Kada su, poslije kapitulacije Italije, u Hercegovini formirane nove jedinice (čete, bataljoni) i kada je naraslo brojno stanje brigade, formirane su u njenom sastavu tri udarne grupe bataljona koje su prerasle u brigade, od kojih je formirana 29. udarna divizija (22. XI 1942. godine), na osnovu odluke Vrhovnog štaba (16. XI 1943).

¹⁷ Formacija brigade pri ulasku u sastav divizije: 5 bataljona, štab brigade (komandant, politički komesar, zamjenik komandanta, zamjenik političkog komesara, načelnik štaba, obavještajni oficir, referent saniteta, intendant), politodjel, prištapski dijelovi (kuriri, tehnička štaba, četa pratećih oruđa, pionirski vod, brigadna bolnica, intendantura). (Vojna enciklopedija, sv. 7, str. 503).

Organizacija SKOJ-a i aktivni postojali su u svim jedinicama brigade.¹⁸

Prije ulaska u sastav 3. divizije brigada je dejstvovala u rejonu Kupresa, Posušja, Duvna, Prozora i Gornjeg Vakufa, u dolini Rame i prema Travniku, u sadejstvu sa 5. crnogorskom brigadom i partizanskim odredima na ovoj prostoriji i samostalno. Ona je u sastav Divizije ušla kao vojnički i moralno-politički čvrsto organizovana jedinica spremna za izvršenje vojnih i političkih zadataka.

Centralni komitet KPJ	DIVIZIJSKI KOMITET	Sastav: Zamjenici pol.komesara brigada, Pol.konrcsar divizije.Sekretar jedan od zamjen. kom brig.
-----------------------	--------------------	--

PARTIJSKI RUKOVODIĆ BRIGADE	Zamjenik pol it (coma <u>brigade</u>
--------------------------------	--

BATALJONSKI BIRO	Sekretar : Zamjenik politkomesara bataljona.članevi sekretari <u>ćelija</u>
------------------	--

ČELIJA U ČETI	Sekretart Zamjenik politkomesara Cete
------------------	---

OOEJENJÉ U VOOU

Sema 4. — Organizaciona šema partijskih organa u diviziji
(XI/42)

¹⁸ Zbornik t. IX, k. 2, dok. 98: Izvještaj politodjela 10. herc. brigade CK-u od 31. XII 42.

Brigada je za ratne zasluge 5 puta pohvaljena od vrhovnog komandanta, a nekoliko puta od pretpostavljenih štabova. Odlikovana je Ordenom narodnog heroja, Ordenom partizanske zvijezde prvog reda i Ordenom narodnog oslobođenja.¹⁹

Prva dalmatinska brigada formirana je, na osnovu odluke VS, 6. septembra 1942. u okolini Livna (rejon sela Dobro), od dalmatinskih bataljona koji su bili pod komandom 4. operativne zone Hrvatske: »Ante Jović« i »Tadija Anušić« (iz Srednjedalmatinskog NOPO), »Budo Borjan« (iz Sjeverodalmatinskog NOPO), »Josip Jurčević« (iz Južnodalmatinskog NOPO).

U štab brigade su postavljeni: komandant Pero Cetković, politički komesar Ante Kronja, zamjenik komandanta Ante Bilić Marjan, zamjenik političkog komesara Vlado Šćekić, načelnik štaba Rudolf Primorac. Uključivanjem brigade u sastav 3. divizije, zbog odlaska na druge dužnosti nekih rukovodilaca sastav štaba je djelimično izmijenjen: za komandanta je određen Božo Bilić, za zamjenika komandanta Peko Bogdan, a za operativnog oficira, koji je vršio dužnost načelnika štaba, Mihovil Tartalja.

Na dan formiranja brigada je imala 4 bataljona sa ukupnim brojnim stanjem od oko 1000 boraca. Stab brigade i druge jedinice oformljeni su kao kod ostale dvije brigade. Rad Partije i SKOJ-a bio je postavljen na istom organizacionom principu, ali je broj članova KP bio manji nego u ostalim brigadama (oko 120 članova na dan formiranja brigade), dok se organizacija Skoja tek nalazila u procesu osamostaljenja i učvršćivanja. Uticaj Partije je sve više rastao, tako da je već nakon mjesec dana poslije ulaska brigade u sastav divizije broj članova KP dostigao oko 180 a broj kandidata 118.

Od formiranja do njenog uključivanja u sastav 3. divizije brigada je vodila borbe sa ustašama, domobranima i italijanskim jedinicama — kod Livna, Duvna i Sinja.

U sastavu 3. divizije ostala je do kraja jula 1943, kada je po odluci Vrhovnog štaba upućena iz istočne Bosne u

¹⁹ Vojna enciklopedija, sv. 7, str. 503 (ostali izvori: Arhiv VII, reg. br. 5/3, 26/3, 29/3; Hercegovina u NOR-u, V. delo, 1961, str. 315, 357, 649.)

Dalmaciju, gdje je reorganizovana, popunjena i uključena u sastav 9. divizije NOVJ (8. XI 1943).

Brigada je za ratne zasluge nekoliko puta pohvaljivana od pretpostavljenih komandi i starješina. Odlikovana je Ordenom narodnog heroja, Ordenom bratstva i jedinstva prvog reda, Ordenom narodnog oslobođenja.²⁰

Ostali organizacijsko-formacijski elementi divizije

Obavještajna služba, kao organ štaba, prikupljala je podatke o neprijatelju koji su bili od interesa za pravilan rad i usmjeravanje jedinica, za donošenje odgovarajućih odluka, i preduzimanje mjera da ga sprječe da sazna raspored, zadatke i namjere naših jedinica. U štabu divizije, brigade i bataljona postojao je obavještajni oficir, sa pomoćnicima, koji je rukovodio obavještajnim centrom i obavještajnom mrežom u svojoj jedinici. Potčinjenost obavještajnih centara išla je po vertikalnoj liniji – odgovarajućem organu višeg štaba: centar štaba divizije obavještajnom odsjeku Vrhovnog štaba, odnosno, kasnije, kada je divizija ušla u sastav korpusa, odgovarajućem organu u ovom štabu. Po četama su određivani povjerenici odgovorni za rad bataljonskim centrima.

U početnom periodu, odmah po formiranju, ova služba je bila nedovoljno razvijena, bez odgovarajućih kadrova i iskustava, kao i bez efikasnijih veza sa teritorijom, naročito neoslobodenom, pa nije mogla ni pružiti štabovima podatke koji bi bitno uticali na donošenje odluka. Kasnije se i ona, sticajem iskustava, obukom, formiranjem izviđačkih jedinica, sve više usavršavala i postala neophodan organ štabova.²¹

²⁰ Zbornik t. V, k. 7, dok. 2, 11, 16 i 23: Izvještaji i naredba Četvrte operativne zone o formiranju 1. dalmatinske brigade od 1, 5, 6. i 7. septembra 1942. god.

Isto, tom IX, knj. 2, dok. 83: Izvještaj zamjenika politkome-sara 1. dalmatinske brigade CK-u od 21. XII 1942.

Vojna enciklopedija, sv. 7, str. 505.

²¹ Obavještajni centri (divizija, brigada, bataljona) imali su dvije sekcije: sekciju za obavještavanje (priključivanje i obrada podataka o neprijatelju) i sekciju za kontrašpijunazu (onemogućavanje neprijateljske obav. službe da prikuplja podatke o našim je-

— *Sanitetska služba* u diviziji bila je organizovana u četama (četni sanitet), bataljonima (bataljonski sanitet) i brigadama (brigadni sanitet), kao i u diviziji (divizijski sanitet: divizijska prihvatna bolnica, hirurška ekipa, bolničarska četa, apoteka). Ovakva organizacija saniteta obezbjeđivala je svestrano obavljanje sanitetske službe u jedinicama: u borbi, na maršu i na odmoru (u bivaku) i pružala borcima sve vrste zaštite: od liječenja ranjenih i bolesnih do organizovanja i sprovođenja mjera protiv uzročnika raznih zaraza.

Na čelu divizijskog saniteta bio je referent saniteta, kao savjetodavni organ štaba (komandanta i komesara) za ovu službu i neposredni rukovodilac svim sanitetskim divizijskim ustanovama i organima, i sanitetima brigada.²²

Sanitetska služba se borila sa svim teškoćama, naročito u početnom periodu (nedostatak lekara, instrumenata, lijekova, drugog stručnog osoblja), obezbjeđujući se sanitetskim potrebama pretežno iz plijena do kojega se dolazilo pri napadima na neprijateljske jedinice, garnizone i skladišta. Kasnije, krajem 1943. i tokom 1944. godine, oslobođenjem velike teritorije i gradova, povezivanjem sa saveznicima, porasli su izvori snabdijevanja sanitetskim materijalom, kao i drugim potrebama, a uslovi za rad ove službe postepeno su se normalizovali.

— *Služba snabdijevanja* u diviziji je vršila funkciju preko svojih organa: divizijske, brigadne i bataljonske intendanture i četnog ekonomata.

Na čelu divizijske intendanture nalazio se intendant divizije, kao organ štaba (komandanta i komesara) za slu-

dinicama). Obavještajna služba operativnih jedinica oslanjala se u radu na teritorijalnu obavještajnu službu, tamo gdje je postojala.

(Zbornik t. II, k. 6, dok. 185: Uputstvo VS o organizaciji i zadacima obaveštajne službe u jedinicama od 27. XI 1942. god.)

²² Organizacija saniteta: u četi: četni bolničar, 2 nosioci ranjenika u vodu, 2 bolničara u vodu; u bataljonu: referent, zamjenik referenta, higijeničar – bolničar, 4 nosioca ranjenika; u brigadi: brigadno previjalište (ljekar, medicinar, Ijekarski pomoćnik – referent, njegov zamjenik za evakuaciju, 1 bolničar previjač, 1 bolničar pisar, 4 nosioca ranjenika, 1 ekonom, 1 kurir), osoblje higijenskomobilne ekipe (bolničar higijeničar, bolničar dezinfektor, 1 konjovodac).

(Zbornik t. II, knj. 6, dok. 159: Statut sanitetske službe NOV i POJ od 10. XI 1942.)

žbu snabdevanja i neposredni rukovodilac svih intendant-skih organa i podređenih intendantura brigada.

Snabdijevanje jedinica bilo je skopčano s ogromnim teškoćama i problemima, zbog specifičnih uslova ratovanja i odsustva stalnih izvora snabdijevanja hransom, odjećom, obućom, oružjem, municijom i drugim neophodnim potrebama za vojsku. Do ovih potreba jedinice su dolazile plijenom od neprijatelja, dobrovoljnim prilozima naroda, konfiskacijom imovine okupatorskih saradnika, a tek kasnije, tokom 1944. godine i dalje, iz savezničke pomoći.

Na oslobođenim područjima, naročito u gradovima gdje su uslovi bili povoljniji, organizovane su radionice u kojima su zadovoljavane tekuće potrebe jedinica i boraca: pekare, radionica za opravku oružja, za odjeću i obuću i dr. Na teritorijama gdje je bila organizovana narodna i vojnopolazinska vlast jedinice su prilagođavale rad organa snabdijevanja tim uslovima, pošto su se ove vlasti starale o skladištima, pribavljanju hrane, evakuaciji plijena, organizaciji i radu radionica, snabdijevanju jedinica.²⁵

Treća divizija je tokom rata uglavnom zadržala organizaciju snabdijevanja koju je imala poslije formiranja. Tek krajem rata pristupila je reorganizaciji ove službe i prilagođavanju jedinstvenoj formaciji u armiji, uvođenjem komandi pozadine, koje su objedinjavale sve snabdevačke službe i njihove organe.

Rodovi vojske u formacijskom sastavu divizije bili su, naročito u početku, neznatni, kako zbog nedostatka odgovarajućih sredstava — naoružanja, opreme i tehnike, tako i zbog nedostatka specijalista — artiljeraca, inžinjeraca, vezista. Kasnije, poslije kapitulacije Italije, a zatim kada

²⁵ Organizacije iintendanture novembra 1942. bila je sljedeća: intendant divizije sa 1–2 pomoćnika, po stručnoj liniji potčinjen Ekonomskom odsjeku VŠ; brigadna intendantura: intendant, skladište, komora, ekonomat, radionica (za razne opravke), potkivačnica stočni depo (za čuvanje i gonjenje stoke), intendant brigade, koji je bio član štaba, imao je 1–2 pomoćnika (zamjenika); bataljonska intendantura: intendant, pomoćnik, komora za nošenje hrane (ljudstvo po potrebi); u četi: ekonomat, četna komora, kuhinja.

(Doko Ivanović: O snabdevanju u NOR-u, Vojno delo, 12/1956, str. 107, Vojna enciklopedija, sv. 3, str. 736).

su saveznici otpočeli sa ovom vrstom dotura, otpočeо je proces formiranja odgovarajućih jedinica i njihovo bolje korišćenje za podršku akcija i operacija. Kadrovsko jezgro je stvarano od raznih specijalista, zanatlija i stručnjaka, koji su bili razasuti po raznim jedinicama. Razvojem vojske i sticanjem iskustava, kao i porastom materijalne baze, razvijale su se rodovske formacije u sastavu jedinica.

U okviru divizije, odmah poslije formiranja, postojali su u brigadama i pri štabu divizije pionirski vodovi. Pionirski vod štaba divizije se potom razvija, u >1943. god., u četu, a 1944. god. u inžinjerijski bataljon, osposobljen za pionirske, pontonirske i minerske radove.

Artiljerijska baterija divizije se u 1944. godini razvija u artiljerijski divizion, koji krajem rata (aprila 1945) prevrasta u artiljerijsku brigadu. U brigadama, u sastavu čete pratećih oruđa, postojala su topovska odjeljenja (1–2 topa manjeg kalibra), dok su bataljoni bili naoružani minobacačima, koji su im bili osnovna vatrena podrška.

Sredstva veze su dugo bila oskudna. Poslije formiranja divizije postojala je radio-veza između njenog štaba i Vrhovnog štaba, a veza sa potčinjenim jedinicama održavana je preko kurira sve do 1944. god., kada su u radio-mrežu uključene i brigade. Telefonsko-telegrafska veza je korišćena samo za vrijeme dužeg boravka jedinica na nekoj prostoriji. Vezu su obavljali odgovarajući formacijski organi u diviziji (vodovi) i brigadi (sekcije, odsjeci, odjeljenja).

Bez obzira na nepotpunost i nedovoljnost elemenata robova u sastavu divizije i brigada, oni su i u tako organizom obimu igrali važnu ulogu u borbenim zadacima jedinica.

Treća divizija je u svom prvobitnom formacijskom sastavu bila oko 8 mjeseci. Odlaskom iz njenog sastava 1. dalmatinske, a potom 10. hercegovačke brigade (novembra 1943) kroz njen sastav prolaze 4. proleterska (crnogorska) brigada, 3. sandžačka brigada, 6. crnogorska brigada, italijanska partizanska brigada »Aosta«, a uključivanjem u diviziju 7. crnogorske (krajem 1943. god.) i 9. crnogorske brigade (aprila 1944), ponovo je ustaljena njena formacija (5, 7. i 9. brigada).

Zbog nastalih promjena u sastavu, gubitaka, i kasnijih popuna, brojno stanje divizije je u toku rata variralo između 3000 i 6000 boraca, s tim što je pri završetku rata, nakon veće popune borcima iz Srbije, imala oko >10.000 boraca.

Brigade koje su ušle u sastav divizije pri njenom formiranju — 5. crnogorska, 10. hercegovačka i 1. dalmatinska imale su za sobom bogato iskustvo iz dotadašnjih borbi u Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni i Dalmaciji, dok su 7. i 9. brigada, koje su kasnije ušle u njen sastav, formirane od boraca iz Crne Gore sa manjim ratnim iskustvom iz partizanskih odreda.

Divizija je od 10. septembra 1943. do 24. aprila 1945. bila u sastavu 2. udarnog korpusa, a od ovog dana je, na osnovu odluke VS, ušla u sastav 2. jugoslovenske armije.

Prvi dio

BORBENA DEJSTVA U SASTAVU GLAVNE OPERATIVNE GRUPE – OD FORMIRANJA DO UKLJUČIVANJA U SASTAV DRUGOG KORPUSA

U SREDNJOJ BOSNI
— novembar 1942 — januar 1943 —

1. DIREKTIVA VRHOVNOG ŠTABA ZA RAD 3. DIVIZIJE

Uspjesi narodnooslobodilačkog pokreta u periodu jun – oktobar 1942, naročito uspjesi proleterskih i udarnih brigada pod komandom Vrhovnog štaba, poslije kojih je došlo do povezivanja sa partizanskim jedinicama zapadne Bosne, Dalmacije, Like, Korduna i Banije i stvaranja novih jedinica Narodnooslobodilačke vojske, do stvaranja divizija i korpusa omogućili su usmjeravanje i prenošenje težista borbenih dejstava na pravce koji obećavaju najveće uspjehe, brže i efikasnije prodore u oblasti koje su imale strategijski značaj. Stvoreni su uslovi da se oslobole nova područja, da se još uspešnije stave pod neprestani udar neprijateljske snage i pariraju njihove namjere i dejstva.

Vrhovni štab je, koristeći dotadašnje uspjehe i postojeće uslove, aktivirao sve jedinice koje su se poslije reorganizacije nalazile na oslobođenoj teritoriji, za nanošenje udaraca po neprijatelju – njegovoj živoj sili i tehnički, po komunikacijama koje je koristio, garnizonima, uporištima. U tom cilju usmjerio je dejstva 1. hrvatskog i 1. bosanskog

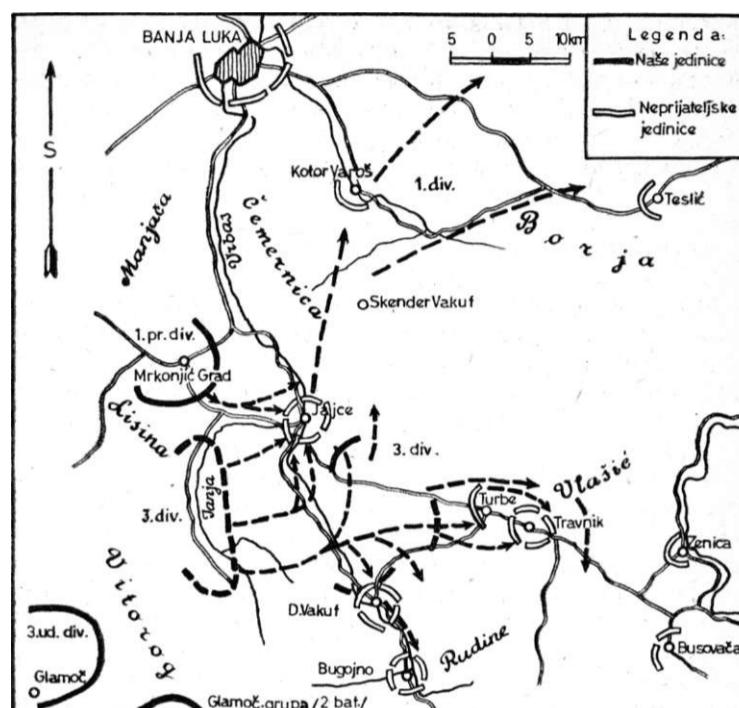
korpusa na neprijateljske garnizone u dolinama Une, Sane, Save i Kupe (Karlovac), i prema Lici, sa osloncem na slobodnu teritoriju koju su kontrolisali, dok je 1. i 2. proletersku i 3. udarnu diviziju, kojima je neposredno komandovao, uputio u oblasti i na pravce gdje su okupatorsko-kvislinške snage imale jaču kontrolu.

Druga proleterska divizija je upućena preko Dinare u Dalmaciju, u oblast Knina i doline Cetine, da ometa saobraćaj prema Šibeniku i Splitu i mobilise nove borce zajedno sa mjesnim partizanskim jedinicama, šireći se postupno ka dolini Neretve. Prva proleterska i 3. udarna divizija usmjerene su u oblast srednje Bosne, u zonu između rijeka Vrbasa i Bosne. U ovoj oblasti u većim mjestima i na glavnim komunikacijama nalazile su se posade njemačko-domobransko-ustaških jedinica, dok su se po selima koja nijesu bila pod kontrolom partizana nalazili četnici i ustaška milicija, u zavisnosti od nacionalne, odnosno vjerske pripadnosti ovih naselja.

Uslovi za razvoj NOP-a u ovoj oblasti i za organizovanje oružanog otpora okupatoru i njegovim saradnicima, naročito zbog terora koji su vršili nad stanovništvom, bili su povoljni, ali dijelovi 3. krajiskog odreda koji su se ovdje nalazili nijesu bili u ovom trenutku dovoljni da sami te uslove iskoriste i da se odupru neprijateljskoj jačini. Nacionalne suprotnosti, koje je okupator vješto raspirivao i koristio, još više su otežavale dejstva 3. odreda i rad aktivista NOP-a na ovom terenu.

Ocenjujući uslove i situaciju u ovoj oblasti, Vrhovni štab je računao da će upućivanjem dvije divizije da razbiju ustaško-četničke snage i okupatorske garnizone potpomoći razvoj NOP-a na ovom području i omogućiti: stvaranje na njemu novog uporišta ustanka, mobilizaciju i omasovljenje 3. krajiskog odreda, a potom povezivanje sa partizanskim snagama istočne Bosne i sadejstva sa njima za napad na komunikaciju Sarajevo – Bosanski Brod. Zato su pred ove divizije postavljeni zadaci ne samo vojničke nego i političke i mobilizacijske prirode, pomoći na ojačanju i učvršćenju partizanskih jedinica i narodne vlasti.

Prva proleterska divizija je usmjerena iz doline Sane, preko Mrkonjić-Grada i Jajca, prema Kotorvarošu, Tesliću



Sk. 1. — Plan dejstava 3. divizije po direktivi Vrhovnog štaba od 14. novembra 1942.

i Prnjavoru, a 3. divizija iz Glamočkog polja, preko Vrbasa između Jajca i D. Vakufa, prema Travniku, Busovači i Zenici. Njima je kao neposredni zadatak postavljeno oslobođenje Jajca, koje se nalazilo u spletu važnih komunikacija, koje je koristio neprijatelj.

Vrhovni komandant je 14. novembra 1942. uputio *direktivu za rad* 3. diviziji u vezi sa zadacima u narednom periodu.¹ Njome je određeno učešće u napadu na Jajce, u zajednici sa 1. divizijom, a zatim dejstvo dolinom Vrbasa prema Donjem Vakufu, ka Travniku i Busovači, dolinom Ugare, i u rejon planine Vlašića. U okviru ovih dejstava

¹ Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 166.

predviđeni su i konkretni zadaci divizije u odnosu na sajdejstvo sa 1. divizijom i 3. krajiskim odredom, postavljanje zasjeda, razoružavanje četnika i ustaša, rušenje komunikacija, mobilizaciju, postupak u slučaju jačeg neprijatelja, s tim što je štabu ostavljena mogućnost za punu inicijativu u radu u zavisnosti od situacije na terenu.

2. NAPAD NA JAJCE

Stab 3. divizije je na osnovu pomenute direktive Vrhovnog komandanta preduzeo odgovarajuće mјere da se jedinice upoznaju sa zadacima i načinom njihovog izvrшењa i blagovremeno dovedu u rejone odakle će otpočeti dejstva u dolini Vrbasa i prema Jajcu. Zaključno sa 18. novembrom izvršene su pripreme jedinica za pokrete i podilaženje dolini Vrbasa i Jajcu, s tim što je u rejonu Glamoča ostavljena grupa bataljona, formirana od 3. bataljona 5. brigade i 1. bataljona 10. brigade, sa zadatkom da zatvori pravce od Livanjskog polja i Kupresa ka Glamoču*.

Stab divizije je ovog dana izdao uputstvo jedinicama, kojim je određio vrijeme početka marša, pravce kretanja, njihove zadatke u vezi sa napadom na Jajce i način dejstava poslije obezbeđenja ovog mesta. Uputstvo je bilo precizno i konkretno, iako štab nije još imao dovoljno podataka o jačini i rasporedu neprijatelja na ovom pravcu i u ovom mjestu, a bilo je potrebno usaglasiti napad i sa 1. divizijom, sa kojom trenutno nije imao vezu. Međutim, direktiva Vrhovnog štaba dala mu je potrebne elemente da može svojim jedinicama dati uputstva za borbene i druge postupke na prostoriji njihovih predstojećih dejstava, uključujući i napad na Jajce. U slučaju da ne dođe do napada, ili se on odloži, štabovi brigada su imali dovoljno orijentacije, na osnovu datih uputstava, da samoinicijativno rade na određenim pravcima, da razviju vojničku i političku aktivnost, a data im je perspektiva u slučaju da razvoj situacije nametne potrebu napuštanja određenih terena. Ova su uputstva bila tim neophodnija što između

* Neprijatelj (italij. jedinice, četnici i domobrani) zauzeo je Livno 23. X i potisnuo 1. dalmatinsku brigadu i dijelove 3. krajiskog i 3. južnodalm. NOPO iz ovog rejona.

štabova brigada i štaba divizije nije postojalo radio-veze, nego se održavala isključivo preko kurira, što je bilo ne-novoljno efikasno za uspješno komandovanje jedinicama u situacijama koje su se često mijenjale i zahtijevale izmjenu ili dopunu u već izdatim naredbenjima. Njihova sadržina upućuje na zaključak da je štab divizije pravilno shvatio smisao i duh direktye vrhovnog komandanta. On je, pored ostalog, posebnu tačku posvetio vođenju računa »o fizičkom i duhovnom stanju jedinica«, uglavnom smještaju, ishrani i odmoru ljudstva, načinu snabdijevanja odjećom i obućom, odnosu prema narodu, političkom radu i sl., što daje poseban značaj odredbama ovakvog dokumenta, kao pomoć štabovima i političkim organima u sličnim uslovima ratovanja.⁵

⁵ Tekst uputstva (direktive štaba 3. divizije br. 8/42 od 18. novembra 1942. upućenog štabovima 5, 10. i 1. brigade i referentu saniteta divizije, glasi: »Direktiva za rad:

1) Dobili smo zadatak da u sadejstvu sa 1. proleterskom NO divizijom zauzmemos grad Jajce. U tom cilju 1. divizija već je počela pokret pravcem: Petrovac – Mrkonjić Grad – Jajce, da izvrši napad sa sjevera, a naša divizija izvršiće napad sa juga.

2) Naša Divizija napašće varoš Jajce i to: lijeva kolona 1. dalmatinska brigada (u tekstu originala стоји XIV brigada, što je njen prvobitni naziv. RV) pravcem: Sipovo – Ljoljići – Brišće – Cusine – Jajce, a iz desne kolone napadače samo dva bataljona i to po jedan iz 5. i 10. brigade. Bataljon 5. brigade pravcem: desnom obalom Vrbasa – Skela do Jajca, a bataljon 10. brigade pravcem: Vjenac (Vinac)* s. Rijeka – s. Podhum. Zadatak oba bataljona jeste, da ovladaju dominantnim platoom Podhum, iznad grada Jajca, i istoga drže ne dozvoljavajući neprijatelju da ga posjedne frontom ka sjeveru, a mogu na slučaj podesne situacije preuzeti i dalji pokret i napad u grad.

Jedan bataljon 10. brigade postaviće zasjede potpuno prikrivene na položajima i u selima Bulići, Šibenica, Kruščica, te da ne-prijatelja na slučaj prolaska kroz ta sela tuku. Komanda nad sva tri bataljona desne kolone povjerava se drugovima Gligu Mandiću i komesaru bataljona iz 10. brigade.

Napad će otpočeti od strane svih jedinica noću 22/23 ov. mj. u 24 časa. Znaci raspoznavanja i ugovoreni znaci biće oni navedeni u ključu tih znakova, koga imaju jedinice, a pored toga mahanje sa raznim barjačićima oko glave, te da se naše jedinice ne tuku međusobno danju.

Štab divizije za vrijeme ovog napada nalaziće se u Orahovici južno od Jezera, gdje slati svoje izvještaje.

* Naziv mesta kako ga narod naziva stavljeno je u zagradu.

Divizijsko previjalište nalaziće se u s. Sipovo, gdje ranjenike po potrebi transportovati, a brigadna previjališta regulisace štabovi brigada.

4) Radi izvršenja navedenog zadatka Divizija će krenuti 19. ov. mj. rano zorom i to:

— lijeva kolona koju čini 1. brigada pravcem: Glamoč-Pribelja-Dragići-Sipovo, sa prenoćištem u navedenim mjestima.

— desna kolona i to 10. brigada pravcem: Glamoč-Semenovci i Novo Selo-Vagan i Pribeljci, ili Podobzir i 5. brigada pravcem Porduhove Selu preko Dragića ili Pribelja (mislimo da je mnogo podesnije preko Dragića)-Janj i Todorići. Preocišta biće za obje brigade u navedenim mjestima a u poslednjima predaniće 21. ov. mj. i do podne 22. ov. mj. te prikupiti sve potrebne podatke, pa uveče 22. ov. mj. prebaciti se na najpodesnijim mjestima preko r. Vrbasa.

Odmah po prebacivanju preko r. Vrbasa gore navedena tri bataljona hitaće ka Jajcu za izvršenje navedenih zadataka, a sa preostalim bataljonima izvršice sledeće:

— 5. brigada: hitno će razoružati sva neprijateljska uporišta duž druma: Donji Vakuf-Jajce i postaviti zasjede po dubini južno od Doganovaca u pravcu D. Vakufa i puteve i objekte na više mesta porušiti. Ostatak snaga držati u rezervi oko Bavara, a upućivati jače izvidačke djelove u pravcu Komara i Jajca.

— 10. brigada: hitno će razoružati sva neprijateljska uporišta duž druma Turbe-Jajce, postaviti zasjede prema Turbetu, istočno od sela Dubrave, i porušiti objekte na putu na više mesta. Ostale snage držati takođe strogo pripremne u s. Grdovo radi intervencije gdje se ukaže potreba i upućivati jače izvidačke djelove prema Komaru i Jajcu.

Obje brigade uhvatiće vezu sa mještanskim jedinicama u Zijametu i u pravcu Pl. Vlašića radi sadejstva i prikupljanja svih potrebnih podataka.

Navedenim jedinicama poslali smo zadatke i naredili, da počev noću 22/23. ov. mj. do 27. ov. mj. ruše objekte i tuku neprijatelja na pravcu Travnik-Sarajevo uz pomoć susjeda sa što jačim snagama, da vrše prepade na D. Vakuf, Komar, Turbe i Travnik, da vas obavijeste o situaciji detaljno u toku 21. ov. mj. ili 22. ov. mj. na Vaganu i u Janju, kao i da s vama održavaju vezu kada se prebacite preko r. Vrbasa.

4) Za napad na Jajce u opštu rezervu biće jedan bataljon iz 5. brigade, koji neka nas sačeka u Dragiće, a Stab 1. brigade još danas neka uputi jedno odjeljenje teškog bacača i to komplet sa dosta municije u sastav 10. brigade, koje će ići u napad na Jajce sa naprijed navedenim bataljonima 10. brigade.

5) Stab 5. brigade stupaće u vezu u s. Todorići sa Štabom 3. krajiskog odreda, koji će vjerovatno jedan dobar bataljon priključiti toj brigadi za dejstvo istočno od r. Vrbasa, a od istoga dati jedan vod vodiča Stabu 10. brigade.

6) Po zauzeću grada Jajca, a vjerovatno, i ako taj napad ne uspije, mi ćemo produžiti dejstvo istočno od Vrbasa i zauzeti Tur-

be, Komar, Travnik, Donji Vakuf itd. i to u sadejstvu takođe sa 1. divizijom. Na slučaj jačeg neprijateljskog napada na toj prostoriji, mi ćemo se naslanjati na 1. diviziju u centralnoj Bosni.

7) Naše dejstvo u centralnoj Bosni, pored vojničkih uspjeha, treba da ima dalekosežne političke uspjehe u duhu naših uputstava i da izvrši mobilizaciju i popunu naše jedinice sa dobrim borcima, te u tom pogledu stalno razmišljati i raditi.

8) Poslije borbe kod Jajca treba prebaciti veći broj izviđačkih djelova na prostoriju istočno od Travnika za dejstvo na komunikacije ka Sarajevu i Zenici i za razoružanje raznih neprijateljskih uporišta. Na prostoriji južno od linije Turbe-Travnik-Zenica dejstvovali bi djelovi 5. brigade, s sjeverno od te linije djelovi 10. brigade. No, istima davati takve zadatke da veza bude osigurana i da se vraćaju u sastav svoje brigade po izvršenju zadataka, a najdocnije svaki treći dan. Uopšte štabovi brigada neka rukovode i razvijaju široku inicijativu u navedene pravce, te da se neprijatelj što više uništi, poruše razna postrojenja na prugama i putevima i omogući mu opstanak na toj prostoriji. No, ne upuštati se u akcije čiji bi uspjeh bio sumnjiv, već će takve akcije objedinjavati Štab divizije. Treba dobro procijeniti granice i širinu inicijative, te da ne bi bilo štetnih posljedica.

9) Održavati tjesnu vezu sa Štabom divizije svakodnevno i dostavljati nam iscrpne podatke. Za to uvijek upućivati zajedno patrolu sa konjima ili skijama. Gdje postoje telefonske veze, odmah se za iste vezati i uspostavljati takvu vezu. Sa potčinjenim i susjedima takođe održavati tjesnu vezu i jedinice imati što više prikupljene i pripremljene za brzo dejstvo. Obavještavati nas i o radu susjeda. Radi našeg održavanja veze sa Vrhovnim štabom, Štab 5. brigade predaće radioaparat bataljonu u rezervi koji će nas sačekati u Dragiću, pa ćemo ga vratiti Brigadi čim dobijemo drugi, a zato smo preduzeli sve mjeru. Lice koje rukuje sa aparatom, neka takođe bude sa istim.

10) Zahtjevamo od svih rukovodilaca i jedinica da razviju što jaču aktivnost u navedene pravce, te da što više ugrozimo neprijatelja, no, ne traži se odsutnost i teške žrtve u svim akcijama. Ipak, zauzeće Jajca je vrlo važno sa vojničkog i političkog gledišta, i tu se moramo svestrano založiti sa mnogo umjetnosti i manevarskog smisla. Time mi će mo stvoriti jedno dobro uporište za naše zimovanje i bazu za dalje prodiranje u centralnu Bosnu. Uopšte trebate preduzeti inicijativno sve ono zašto ocijenite da je korisno i da će imati vojničkog ili političkog uspjeha.

11) Povesti mnogo računa o fizičkom i duhovnom stanju jedinica. Svuda na prenoćišta ljudstvo raspoređiti tako, da se može ugodno smjestiti, osušiti, ishraniti i odmoriti. Princip udobnosti da bude na prvom mjestu, pa makar se bataljoni razmještali na široj prostoriji. U tom cilju, kad je god moguće (naročito ovih prvih dana marša), upućivati unaprijed dan ranije ili rano prije svanuća konačare za svaku jedinicu koji da izrade razmještajne liste za jedinice i iste brzo rasporede čim stignu na prenoćišta. Uvijek u stanove ulaze posljednji rukovodioci i to tek kad rasporede posljednjeg borca ili konja i uvjere se da sve u redu. Ishrana vje-

U dvodnevnom maršu (19. i 20. novembar) divizija je prešla iz rejona Glamoča u dolinu Plive i Janja i razmještala se na prostoriji Pribeljci (10. brigada), Vagan (5. brigada), Volari (1. brigada), gdje se zadržala na dvodnevnom odmoru (20. i 21. novembra), pripremajući se za predstojeća dejstva u dolini Vrbasa.⁴ Štab divizije je prešao iz Glamoča u Sipovo, odakle je uspostavio vezu sa štabom

rovatno biće redovno terenska po kantonmanima, što će uvijek prema prilikama regulisati štabovi brigada i bataljona. Povesti mnogo računa o dobroj ishrani ljudi, ali biti skromni i uljudni i kontrolisati u tom pogledu da ne bude nezgodnih ispada, jer smo mi politička vojska, što niko ni u najtežim prilikama ne smije zaboraviti. Pored uzimanja od neprijatelja, mi ćemo se morati snabdijevati sa toplom zimskom odjećom i obućom i od naroda, pa u tom pogledu takode razviti široki politički rad, kao što je to već propisano, da narod sam uvidi potrebe, a gdje bude trebalo i kupovati, te ni u kom slučaju ne dozvoliti da borci stradaju od hladnoće.

12) Štab divizije nalaziće se do zore 20. ov. mj. u Glamoču, a od 20. ov. mj. uveče u s. Dragniću, a 21. i 22. takode u Dragniću ili Sipovo, a za vrijeme borbe na Orahovici južno od Jezera i dalje za lijevom kolonom, gdje nam dostavljati sve izvještaje. Za dalje na vrijeme ćemo obavještavati štabove brigada.

13) Štabovi brigada i bataljona hitno će se postaviti da što prije nabave što veći broj skija i usposobe što više jedinica za borbu na smučkama, a najmanje jedan vod u bataljonu. O rezultatu ovoga rada izvjestiti nas do 1. XII o.g. Isto tako nabaviti saonice za bataljone radi prenosa bolesnika i raznih potreba. Takode postaviti se da se dobije što više bijelog odijela i košulja preko odijela, pa makar se vršile razmjene, te da bi borci bili što bolje maskirani.

14) Skrećemo pažnju svima rukovodicima da svoje komore ne pretrpavaju sa raznim stvarima i potrebama, već se truditi da borce dobro snabdiju sa najnužnijim potrebama, a sve ostalo da se uredno i hitno evakuše u unutrašnjost slobodne teritorije, vjerojatno preko Jajca. Komore su često puta za regularne vojske imale katastrofalne značaje, a to može biti naročito za partizanske jedinice, koje nepotpuno koriste komunikacije. O ovome razmišljati i isto strogo kontrolisati.«

(Zbornik, tom IV, k. 8, dok. 45).

* Jedinice 3. divizije su izvršile marš pravcima: 10. brigada: Glamoč-Novo Selo (19. XI) Pribeljci (20. XI); 5. brigada: Perduhovo Selo-Cardak-Dragnić (19. XI) -Vagan (20. XI); 1. brigada: Glamoč-Pribelja (19. XI) -Sipovo-Volari 20. XI).

(Zbornik t. IV, k. 8, dok. 98: Izvještaj štaba 3. divizije od 28. XI 1942. VŠ-u)

1. divizije u Mrkonjić-Gradu, i pošto su izvršena neophodna izviđanja i prikupljeni podaci o neprijatelju u Jajcu i okolini, utvrđen je plan napada za 24. novembar u 20 časova.⁵

Planom je predviđeno da u direktnom napadu na grad učestvuju 1. proleterska i 3. krajiski brigada 1. divizije i 1. dalmatinska 3. divizije, a ostale jedinice: 3. sandžačka brigada 1. divizije, 5. i 10. brigada 3. divizije i dijelovi 3. krajiskog odreda da vrše obezbjeđenje napada.

Jajce je predstavljalo važno neprijateljsko uporište u ovom dijelu Bosne, na komunikaciji Sarajevo – Travnik – Banja Luka, kojom su bili povezani njegovi garnizoni u dolini Bosne, Lašve i Vrbasa, pa je usmjeravanje naših snaga u ovom pravcu i likvidiranje u prvom redu ovog uporišta bilo od velikog značaja za njihova dalja dejstva u ovoj oblasti.⁶

Neprijateljski garnizon u Jajcu imao je uoči napada 800–900 vojnika, koji su pripadali 9. i 11. četi 9. domobranskog pješadijskog puka, 17. ustaškom bataljonu, 5. četi 738. puka 718. njemačke divizije i oružnicima. Raspolagao je jednom baterijom topova i sa 5 tenkova.

U okolnim garnizonima, Travniku, Turbetu, Donjem Vakufu, takođe su se nalazili dijelovi ovih neprijateljskih jedinica (718. divizije, 9. puka i jedne ustaške brigade), koji su uz držanje ovih mesta manjim posadama obezbjeđivali komunikacije Travnik – Turbe – Jajce, Turbe – Donji Vakuf – Jajce. Bugojno i Gornji Vakuf držali su dijelovi gornjih domobrantsko-ustaških formacija.

Cusine, Carevo Polje i selo Prudi bili su ne samo najjače posjednuti položaji nego i najbolje organizovani za odbranu, sa izgrađenim bunkerima opasanim bodljikavom žicom. Planinsko ispresjecano zemljište pružalo je mogućnost i posadama ostalih tačaka u sklopu odbrane da se uspešno brane, koristeći dominantna uzvišenja sa ograđe-

⁵ Prethodno određeni termin napada na Jajce (22/23. XI) odložen je zbog zakašnjenja jedinica 1. divizije uslijed njihovog angažovanja oko likvidacije neprijateljskih posada na Sitnici i u Mrkonjić-Gradu.

⁶ Jajce su bile oslobođile, 1. i 2. krajiska, 2. i 4. proleterska brigada i dijelovi 3. krajiskog NOPO 25. IX 1942. god., ali je neprijatelj ponovo zauzeo ovo mjesto 4. X 1942. g.

nim bunkerima. U samom mjestu neprijatelj je posjeo kamene zgrade manjim dijelovima, dok su ostale snage bile raspoređene na pojedinim tačkama bliže i dalje odbrane garnizona: Ćusine — oko 2 čete, Carevo Polje — do 2 čete, s. Prudi — oko 1 čete, Skela — 1 desetina, Babino Selo — 1 vod, Torlakovac — 1 vod, Vjenac (Vinac) — oko 1 čete, Bravnica — 1 vod, Karaula — 1 četa.⁷

Za vrijeme dvodnevнog odmora jedinice su izvršile posljednje pripreme, održavani su vojnički i politički časovi, na partijskim sastancima su pretresana pitanja života i rada jedinica, odnosa sa narodom, načina snabdijevanja itd. Divizija je raspolagala sa oko 100.000 metaka.

Pošto su izvršene sve pripreme za napad na Jajce i usaglašeno sadejstvo sa 1. divizijom, štab 3. divizije je 22. novembra izdao zapovijest za napad svojim jedinicama i 3. krajiskom odredu, koji mu je za ovu akciju bio pridodat. Zapoviješću je predviđeno da se napad izvrši tačno po direktivi (uputstvu) od 18. novembra, s tim što su u njoj zadaci jedinicama konkretnije određeni. Pošto 1. divizija sa dvije brigade napada opštim pravcem Gola planina — Jajce, to je 1. dalmatinskoj naređen® da izvrši napad pravcem Brišće — Ćusine — Jajce, a 5. i 10. brigadi da sa po jednim bataljonom nastupaju pravcem Bukovica — Skela i Bukovica — Podhum, s tim da po padu Skele postave prikrivene zasjede iznad Skele i Gornjih Bulića i u Šibenici, ostavljući neprijatelju prividan otvor na ovom pravcu. Desno od ovih, u selima Kruščica, Bučići, Lendići, Doribaba, postavlja se u zasjedu još jedan bataljon 10. brigade. Ostalim jedinicama je stavljeno u zadatak da likvidiraju neprijateljske dijelove u dolini Vrbasa, između Babina Sela i Kamenice, presijeku vezu između Travnika, Donjeg Vakufa i Jajca, i postave zasjede na ovim pravcima. Predviđeno je, dalje, da se po oslobođenju Jajca jedinice 3. divizije prikupe na prostoriju Podhum, Bulići, Šibenica (1. brigada), Kokići, Dubrava, Krezluk, Brvanci (10. brigada), rejon Bavara (5. brigada), s tim da 5. i 10.

⁷ Zbornik, t. IV, knj. 8, dok. 98: Izvještaj štaba 3. divizije od 28. XI 1942. VS-u; dok. 234, 235 i 236: Relacija i izvještaji 3. domobranskog korpusa; dok. 237: relacija 9. pješ. puka.

brigada vrše izvidanje i obezbeđenje prema Donjem Vakufu, Komaru i Turbetu.⁸

Tok dejstava:

— Deseta brigada je stigla na r. Vrbas 23. novembra u veče, forsirala ga kod željezničke stanice Babino Selo, a zatim sa dva bataljona (2. i 5) produžila pokret 24. novembra u pravcu sela Kokići, i po izbijanju na komunikaciju Turbe — Jajce izvršila rušenje iste na sektoru Hamandžići — Dubrava — Krezluk — Stare Kuće i postavila zasjede prema Travniku (Turbetu) i Jajcu. Njena druga dva bataljona (3. i 4) i jedan bataljon 5. brigade (3. bataljon), kao posebna grupa, pod komandom Gliga Mandića i Ceda Kapora, odmah po prelasku rijeke uputili su se na prostoriju Doribaba — Kruščica — Bulići, i prema Skeli (bataljon 5. brigade), da zasjedama zatvore izlaze iz Jajca. Blokadu domobranske posade u Babinom Selu (st.) i rušenja pruge na sektoru Komar — Donji Vakuf i Babino Selo — Donji Vakuf preuzeo je bataljon »Solaja« 3. krajiskog odreda.

Na sektoru bataljona ove brigade koji su se nalazili na komunikaciji Turbe — Jajce vršeno je rušenje ceste, izviđanje u raznim pravcima, razoružavanje manjih grupa milicije i četnika u okolnim selima.

Peta brigada se spustila u dolinu Vrbasa kod s. Doganovci, takođe 23. novembra uveče, u toku noći forsirala rijeku, a sljedećeg dana pristupila izvršenju zadatka prema Jajcu. Njeni bataljoni izvršili su napad na Torlakovac, Vjenac i Bravnicu, i u toku ovog i narednog dana (25. XI) savladali neprijateljski otpor na ovim tačkama. Njen 3. bataljon je odbacio neprijatelja kod Skele i postavio zasjedu prema Jajcu, povezujući se desno sa bataljonima 10. brigade, koji su sa njim činili posebnu grupu. Bataljon »Solaja« je savladao posadu u Babinom Selu (ž. st.).

Neprijatelj je krajem 25. novembra napravio ispad iz Donjeg Vakufa, dolinom Vrbasa, i probio se sa 2 tenka i blindiranim vozom do blizu Vjenca (Vinca), gdje je naišao na otpor 2. i 4. bataljona 5. brigade, pa se povukao na

⁸ Isto, t. IV, k. 8, dok. 64: Zapovijest štaba 3. divizije od 22. novembra 1942. god. upućena štabovima 5, 10. i 1. brigade ove divizije i štabu 3. krajiskog NOPO.

prostor između Torlakovca i Doganovaca, gdje mu je tokom dana pristiglo pojačanje. Neprijatelj je produžio napad 26. novembra poslije pola noći motorizovanom kolonom od 4 tenka i 36 kamiona, savladao otpor 5. brigade na ovom pravcu i do zore se probio do južne periferije Jajca, gdje je bio zadržan dejstvom dijelova 1. dalmatinske i 3. bataljona 5. brigade.⁹

Prva dalmatinska brigada, ojačana bataljonom »Pelagić« 3. krajškog odreda prikupila se do 14 časova 24. novembra na prostoru Drenov Dol i Brišće, odakle je u mrak izvršila pokret i razvila se za napad na Cusine (k. 840), dominantan položaj, taktički jak i fortifikacijski utvrđen, koji je predstavljao ključ odbrane garnizona. Borbeni redak je bio: 1. i 4. bataljon brigade i bataljon »Pelagić« u prvom a 3. bataljon u drugom ešelonu; njen 2. bataljon u divizijskoj rezervi.

Napad ove brigade je počeo u određeno vrijeme (u 20 časova) poslije kraće artiljerijske pripreme sa sektora 1. divizije. Prvi bataljon je napao Cusine, a ostala dva bataljona prvog ešelona izvršila su obuhvat ovog položaja: jugoistočnim padinama prema s. Pijavice bataljon »Pelagić«, sjeveroistočnim padinama prema s. Zaskoplje 4. bataljon. Neprijatelj je pružio žilav otpor, naročito pred 1. bataljonom, koji je napadao na težište odbrane, pa je bio prinuđen da se poslije tročasovne borbe zaustavi usijed jake bočne vatre sa k. 840. Isto tako zadržan je napad ostalih bataljona na ovom sektoru.

U ovakvoj situaciji donesena je odluka o upotrebi 2. bataljona iz rezerve na pravcu napada 1. bataljona, pa je angažovanjem četiri bataljona, do zore 25. novembra, slobljena odbrana neprijatelja na ovom položaju i njegovi dijelovi odbačeni preko Plive. Dijelovi brigade su se spustili u dolinu, oslobodili dio grada na desnoj obali i stavili

⁹ Oko 800 vojnika njemačke grupe »Anaker« iz 718. divizije, ojačane ustasha i domobranima, tenkovima i artiljerijom, koja je imala zadatku da pruži pomoć napadnutom garnizonu Jajce, koji je u toku ove noći bio razbijen a mjesto osloboidle jedinice 1. i 3. divizije. (Isto, t. IV, k. 8, d. 97, 98: Izvještaj Štaba 5. brigade od 25. XI 42. Štabu 3. divizije, Izvještaj Štaba 3. divizije od 28. XI 1942. Vrhovnom štabu).

pod vatrenu kontrolu zgrade koje je neprijatelj držao na suprotnoj obali.

Jedinice 1. divizije koje su napadale sa sjeverozapada naišle su na žestok otpor neprijatelja na liniji Carevo Polje – Prudi, naročito u zoru, koji je tokom dana počeo da popušta pod njihovim jakim pritiskom.

Oslanjujući se na tvrđavu i kamene zgrade u gradu, neprijatelj je obezbjeđivao odstupnicu svojim dijelovima koji su pružali otpor jedinicama 1. divizije.

Štabovi 1. i 3. divizije su se u toku dana povezali, upoznali sa situacijom na sektoru pojedinih jedinica i postignutim uspjesima, i dogovorili o sadejstvu i nastavljanju napada.

Ispred noći artiljerija je tukla rejone razmještaja neprijateljske artiljerije i tvrđavu u gradu, a potom su jedinice 1. divizije prešle u napad i probile neprijateljsku odbranu na pravcu svog nastupanja, a napad je uslijedio i sa ostalih strana i prođor u grad: sa sjevera dijelovi ove divizije, sa juga dijelovi 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade 3. divizije i bataljon »Pelagić« 3. krajinskog odreda. Neprijatelj je tokom noći bio popuno razbijen, njegov je otpor prestao 26. novembra oko 2 časa, i mjesto potpuno oslobođeno.

Mada je pretrpio veće gubitke u poginulim i zarobljenim, neprijatelj je ipak uspio da svoje dijelove u toku noći izvuče po manjim grupama i odstupi u pravcu Banjaluke, Donjeg Vakufa i Turbeta, odnosno Travnika, dok je jedan dio upao u zasjede naših jedinica na ovim prvcima i bio zarobljen ili uništen.

Pokušaj neprijateljske grupe »Anaker« da prođorom iz Donjeg Vakufa pruži pomoć i spase garnizon u Jajcu pretrpio je neuspjeh, ali su njegovi dijelovi iskoristili ovu intervenciju za izvlačenje. Ova grupa je na ulazu u grad naišla na otpor manjih dijelova 1. dalmatinske brigade, pretežno iz 1. bataljona, koji su se ovdje zadržali poslije noćne borbe radi odmora, računajući da je pravac obezbijeden prisustvom jedinica 5. brigade u dolini Vrbasa, i sa njima stupila u borbu. Pružajući žestok otpor u toku 3–4 časa, koji se na kraju sveo na jednu kuću, grupa boraca ove jedinice uspjela je da sprječi prođor u grad neprijatelju. Njihov herojski otpor je stvorio potrebno vrijeme

ostalim jedinicama iz ove i 5. crnogorske brigade da se prikupe, srede, zauzmu pogodne položaje sa obje strane Vrbasa (Cusine, Skela, Vjenac) i sa njih izvrše bočne napade na neprijateljsku motorizovanu kolonu koja je svojim čelom bila stigla do ivice grada, i da je prinude da se povuče uz veće gubitke prema Donjem Vakufu, ostavljući na putu mrtve, pokvarena vozila, oružje, municiju i raznu opremu.¹⁰

Razbijanjem neprijateljskog garnizona u Jajcu i njegovih posada u dolini Vrbasa i Plive, kao i sprečavanjem intervencije od Donjeg Vakufa, završena je operacija za oslobođenje Jajca i okoline.

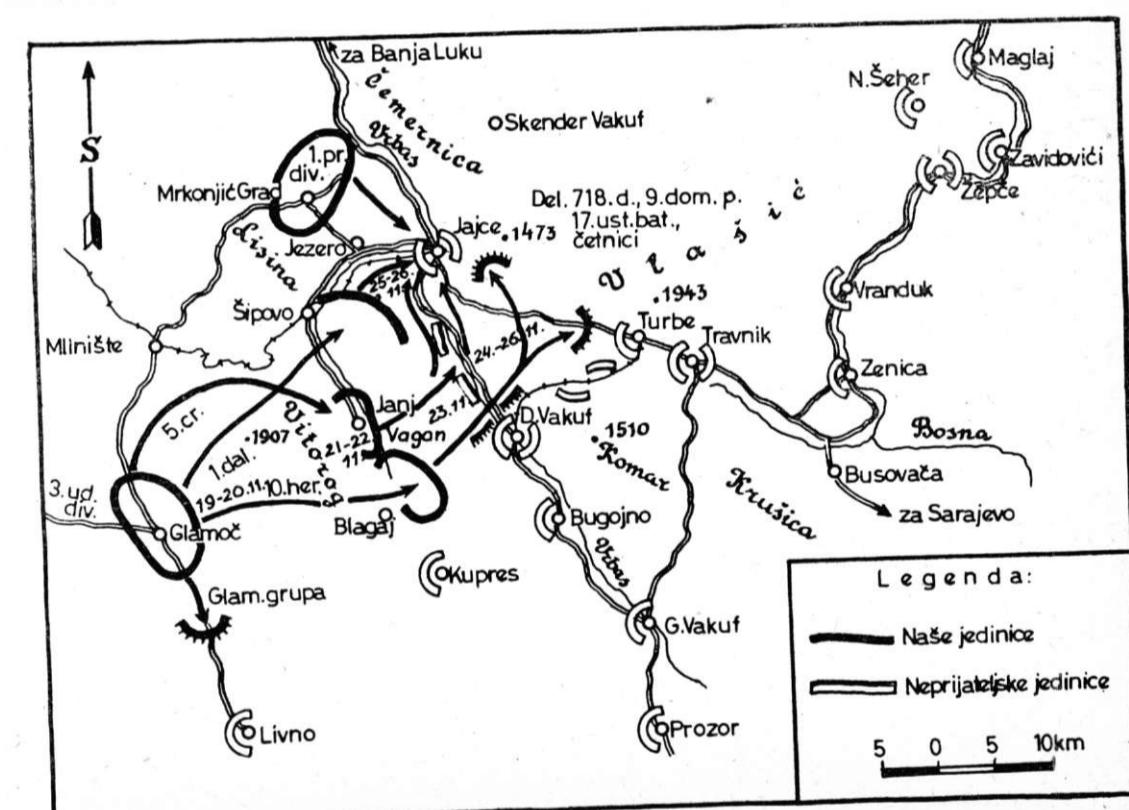
Gubici neprijatelja u ovim borbama bili su 63 poginula, oko 100 ranjenih, i oko 140 zarobljenih i nestalih, dok su gubici kod jedinica 3. divizije 18 poginulih i 36 ranjenih. Zaplijenjena je veća količina pušaka, municije, razne opreme namirnica i drugog materijala.¹¹

Marš jedinica 3. divizije i razvoj za napad na predviđene objekte izvršen je po planu i blagovremeno. Marševi od Glamoča do doline Vrbasa i dalje prema položajima za napad, odnosno zasjeđe, bili su veoma zamorni, jer su izvođeni preko sniježnih planina, po hladnim noćima i poledici, a uz to ishrana nije bila dovoljna i redovna, a odjeća i obuća slaba. Jedinice nijesu raspolagale efikasnim sredstvima za rušenje: eksplozivom i alatom, a nepovoljni vremenski uslovi su to još više otežavali i kada se od seljaka pribavio neki alat.

S obzirom na širinu i dubinu zone u kojoj su jedinice dejstvovalle, nije bilo dovoljno snaga da se porušena mesta na komunikacijama upornije brane. Bilo je dosta nebudnosti i slabog izviđanja kod nekih jedinica (na primjer, kod bataljona 5. brigade prema D. Vakufu i 1. dalmatinske

¹⁰ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 92 i 98: izvještaji Štaba 3. divizije od 27. i 28. XI 42. Vrhovnom štabu.

¹¹ Zbornik, t. IV, knj. 8, dok. 98: Izvještaj Štaba 3. divizije od 28. XI 1942. Vrhovnom štabu; dok. 237: Bojna relacija domobranskog 9. pješ. puka za novembar 1942. (neprij. gubici se odnose na Nijemce, domobrane i ustaše).



poslije oslobođenja Jajca), bilo kao posljedica zamora ili samozadovoljstva poslije uspješnih akcija. U ovakvim uslovinama neprijatelj je uspijevao da se izvlači prostorom između zasjeda.

U cjelini jedinice ove divizije, naročito 1. dalmatinske brigade, koja je u ovoj fazi dejstva imala najtežu ulogu, izvršile su u potpunosti dio zadatka koji im je bio određen u napadu na Jajce, sadejstvujući 1. diviziji, kao i obezbjeđenju ovog napada sa juga i istoka, od D. Vakufa i Travnika. Komandni i borački sastav pokazao je spremnost, izdržljivost i snalažljivost, kako na maršu i u fazi priprema, tako i u toku borbenih dejstava. Prva dalmatinska brigada je za uspješno izvršenje zadatka i istaknuta hrabrost njihovih boraca pohvaljena od vrhovnog komandanta.

3. ODBRANA JAJCA I DEJSTVA NA SEKTORU DONJI VAKUF – TRAVNIK

Poslije oslobođenja Jajca preduzete su mjere da se aktivnim dejstvima prema Travniku i Donjem Vakufu obezbijedi njegova odbrana, kako bi se ovo mjesto što duže zadržalo u našim rukama. Na prostoru između Jajca, Donjeg Vakufa i Travnika razmještena je 3. divizija, 3. sandžačka brigada 1. divizije i dijelovi 3. krajiskog odreda, dok je 1. divizija, sa dvije brigade, produžila dejstva prema Skender-Vakufu i Kotorvarošu.

Treća divizija je 27. novembra na ovoj prostoriji imala sljedeći raspored: 1. dalmatinska u širem rejonu sela Bulići, istočno od Jajca, orijentisana uglavnom prema Travniku, istočno od nje, na prostoru Kokići – Grdovo, 10. hercegovačka brigada, a na prostoru Gornji i Donji Barvar, prema Donjem Vakufu, 5. crnogorska brigada. Kao divizijska rezerva u rejonu Jajca, (Kruščica – Bučići), ostavljena je 3. sandžačka brigada i dijelovi 3. krajiskog odreda privremeno potčinjeni štabu 3. divizije u Jajcu.

OvaKvim rasporedom bili su zatvoreni pravci od Donjeg Vakufa i Travnika prema Jajcu. Jedinice su dobine zadatka da budu aktivne prema ovim mjestima, da ruše komunikacije i onesposobe ih za saobraćaj i da likvidi-

raju neprijateljske posade na željezničkoj pruzi između Donjeg Vakufa i Turbeta.

Štab divizije je izdao naređenje za napad na ovu prugu (1. decembra 1942) radi likvidacije posada na stanicama Oborci (5. brigadi), Goleš i Komar (>10. brigadi) kao i da se za vrijeme ovog napada vrši pritisak prema Turbetu (1. dalmatinskoj).¹²

Prikupljanje jedinica prema objektima napada i zauzimanje polaznih rejona za napad izvršeno je u toku noći uoči predviđenog napada, a tokom dana vršeno je izviđanje pravaca i konkretizovanje zadatka.

U rezultatu dnevnog izviđanja zapaženo je dovlačeće i iskrcavanje novih neprijateljskih pojačanja duž željezničke pruge, kao i puta Turbe – Karaula na pravcu Jajca,¹³ prema 1. dalmatinskoj brigadi, što je potvrdilo ranija obaveštenja seljaka da se neprijatelj priprema da ponovo zauzme Jajce.

Štab divizije je naredio da se manjim dijelovima preduzmu demonstrativni napadi radi otkrivanja namjera i ispitivanja jačine neprijatelja, kao i da se prethodno odbace njegovi dijelovi iz rejona Karaula, pa da se onde pređe u predviđeni napad.

Pošto je prikupio i grupisao jače snage, neprijatelj je prešao u napad (1. decembra) na jedinice 3. divizije nE cijelom frontu i tako ih preduhitrio i preuzeo inicijativu dejstava prema Jajcu.¹⁴ On je u toku prvog dana odbacio njene jedinice na svim pravcima i izbio na liniju: Karauli – Radalje – Šadlovica – Avdići – Rujanac – s. Vu kovo (na lijevoj obali Vrbasa).

Zbog iznenađenja i brojne nadmoćnosti (5000–600¹ vojnika) bolje naoružanog neprijatelja, jedinice divizije su narednih dana (1–5. XII) uglavnom defanzivno dejstvo vale u nepovoljnim uslovima, na pošumjenom zemljištu po snijegu, ulažući maksimalne napore da mu sprječ prodror u Jajce.

¹² 1. dalmatinska je dobila zadatak da se postavi na proste riju: Gostilj, Suho Polje, Selici, Hamandžići, s tim da 1. batalje isturi u s. Čosiće.

¹³ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 171: Izvještaj štaba 3. divizije od 11. XII 42. god. (U napadu su učestvovali jedinice 718. divizije 9. i 15. domobranskog puka i 5. ustaške brigade).

Neprijatelj je nastupao kolonama na širokom frontu, između Vlašića i Donjeg Vakufa, imajući osnovne snage grupisane duž komunikacije Turbe – Jajce i dolinom Vrbasa, dok je prostorom između ovih pravaca napadao manjim kolonama.

Nastupajući pravcem: Sišava – Mudrike – Vitovlje, neprijatelj je izvršio obuhvat 1. dalmatinske brigade i ugrozio njene položaje u zoni komunikacije Turbe – Jajce, čime su posredno bile ugrožene i ostale jedinice divizije koje su se nalazile južno od ove komunikacije (10. hercegovačka i 5. crnogorska brigada), zbog opasnosti da budu nabaćene na Vrbas, gdje je njegovom lijevom obalom nastupala jedna ustaško-domobremska kolona, na pravcu Janja i Plive.

Prateći razvoj situacije, štab divizije je pokušao da prikupi jedinice i njihovom odgovarajućom grupacijom pređe u protivnapad radi sprečavanja daljeg neprijateljskog prodora i odbacivanja njegovih jedinica prema Donjem Vakufu i Travniku. U tu svrhu krajem drugog dana borbe izdao je zapovijest kojom je naredio povlačenje glavnine divizije na liniju: Staro Selo – Babino Brdo – Uglasta kosa – Palež – Neznanica – Javor – Grlić – Melino (10–15 km pred Jajcem), koja je pružala povoljna taktička preimljstva da se sa nje zadrži neprijatelj i nanesu mu se što veći gubici, a potom da se pređe u opšti protivnapad, predviđen za sljedeći dan (3. XII).¹⁴

U toku noći jedinice su se povukle, pregrupisale i zauzele raspored koji je zapovještu bio određen posebno za svaku jedinicu: 5. crnogorska brigada: Staro Selo – Babino Brdo, 1. dalmatinska: Uglasta kosa – Palež – Neznanica, 3. sandžačka: Javor – Grlić – Meline, 10. hercegovačka brigada: u drugom ešelonu na prostoru Lendići, Doribaba, Bistrica, Kuprešani.

Neprijatelj je 3. decembra produžio napad na položaje jedinica divizije i ovladao linijom: Dobrotići – Melići – Ponir – Neznanica – Stare kuće – Sokolina – Natpolje i na taj način napravio dubok prodor na pravcu Jajca.

¹⁴ Isto, t. IV, knj. 8, dok. 125: Zapovijest Štaba 3. divizije od 2. XII 1942. godine.

Jedinice divizije nijesu uspjеле da se učvrste na predviđenoj liniji zbog brzog prodora neprijatelja, koji nije ispuštao stečenu inicijativu, pa je štab divizije krajem dana izdao novu zapovijest za protivnapad sljedećeg dana (ujutro – 4. decembra) kojom je precizirao zadatke jedinica i način njihovog dejstva.¹⁵

Štab 3. divizije je prepostavljao da se neprijatelj u prethodnim borbama, u kojima je imao i znatne gubitke, zamorio i iscrpio, i da mu je već potrebno predaha da bi nastavio dalja dejstva prema Jajcu, pa je računao na uspjeh protivnapada, tim prije što je u njemu predviđeno angažovanje svih raspoloživih snaga. Međutim, ove pretpostavke u odnosu na dalje mogućnosti neprijatelja pokazale su se nerealnim. On je stekao taktičko preimrućstvo prethodnog dana probijanjem duž puta Turbe – Jajce, na pravcu 1. dalmatinske brigade, pa je dovlačenjem na ovaj pravac svježih snaga iz pozadine zadržao protivnapad jedinica divizije koji je ovog jutra otpočeo i prinudio ih borbom u toku dana da se povuku na nove položaje.

Napad 10. hercegovačke i 3. sandžačke brigade sa sjevera u bok i pozadinu neprijateljskih snaga koje su se probijale duž komunikacije Turbe – Jajce trebalo je da stvori povoljne uslove za napad i ostalim jedinicama divizije – 1. dalmatinskoj i 5. crnogorskoj brigadi. Međutim, njihov dublji prodor, predviđen pravcem: Vitovlje — Knežnica — Karaula — Krč — Bjelobučje (3. sandžačka), i Bukovik — Ponir — Božića brije — Ukelj — Ravna gora — Goleš — Velika kosa (10. hercegovačka), bio je onemogućen jakim otporom neprijatelja a zatim napadom na dijelove ovih brigada, koje su bile nedovoljno povezane.

Deseta hercegovačka brigada, nastupajući preko Vitovlje, uspjela je da se i dijelovima probije do linije: Šišava — Gostilj — Ponir, ali se njen bočni pritisak i obuhvat neznatno osjetio, a sadejstvo sa 3. sandžačkom brigadom, koja je bila zadržana na Goloj planini i Bukoviku, bilo je neobezbeđeno.

Neprijatelj je poslije podne odbacio dijelove 3. sandžačke sa Bukovika prema selu Lendići, i time je izgu-

¹⁵ Isto, t. IV, knj. 8, dok. 139: Zapovijest Štaba 3. divizije od 3. XII 1942. godine.

bila pogodne položaje osloncem na koje bi njeni bataljoni mogli dalje prodirati. Ona nije uspjela da se prikupi i pogodnim manevrom spriječi neprijatelja da dođe do dominantnih položaja na ovom pravcu između 1. dalmatinske i 10. hercegovačke brigade.

Prva dalmatinska brigada poslije neuspješnog pokušaja da sa dva bataljona, od kojih je jedan bio iz 3. sandžačke, preotme od neprijatelja položaj Neznanicu, zauzet prethodnog dana, povukla se na liniju Potajnica – Palež, odakle je uspjela da u toku dana zadrži i odbije nekoliko neprijateljskih napada, težeći da zadrži polazne položaje za dalji napad, kada 10. brigada ispolji svoje dejstvo prema desnom krilu neprijatelja i izbije na liniju Božića briješ – Suho Polje, kako je to bilo predviđeno zapovještu štaba divizije. Međutim, neprijatelj je uspio da se bez većeg otpora probije kroz raspored njenog 2. bataljona na pravcu Babino brdo i Brvanci, lijevo i desno od puta, i da ga odvoji od ostalih dijelova brigade.¹⁰ Odsječen od brigade i bez veze sa njenim štabom, bataljon se povukao pravcem: Biokovina – Hum – Jajce. Neprijatelj je nastupao za 2. bataljonom, ne nailazeći na odsudniji otpor, pa je kod sela Bulici iznenadio manje divizijske dijelove sa štabom divizije.¹¹

Na osnovu razvoja situacije tokom dana štab ove brigade je naredio i ostalim svojim bataljonima da, padom mraka (4. XII), prekinu dodir sa neprijateljem i odstupe u pravcu s. Sibenice, orijentujući ih dalje na pravac: Karići – Divičani – Bešpelj. Izvlačenje je izvršeno pod zaštitom 4. bataljona, koji se nalazio u s. Kruščica. O ovome je obaviješten i štab 3. sandžačke brigade, čiji je bataljon koji se nalazio na sektoru 1. dalmatinske povučen preko Kruščice na pravac Doribaba – Kuprešani u sastav njegove brigade.

¹⁰ 2. bataljon je imao položaje na Uglastoj kosi, sa kojih je kontrolisao drum Dubrava–Jajce.

¹¹ Ovog dana na sektoru 2. bataljona, kod s. Brvanci poginuo je komandant 1. dalmatinske brigade Božo Bilić Marjan. Na njegovo mjesto za komandanta brigade je postavljen Gligo Mandić zamjenik komandanta 5. crnogorske. (Zbornik, t. IV, k. 8, d. 171: Izvještaj Štaba 3. divizije od 11. XII 1942. Vrhovnom štabu).



Narodni heroj Bozo Marjan Bilić

Peta crnogorska brigada je na svom pravcu štitila Jajce, zadržavajući neprijatelja od položaja do položaja, vješto manevrišući u dodijeljenoj zoni i preduzimajući češće protivnapade u toku 3. i 4. decembra. Usljed razvoja situacije na njenom lijevom krilu, kod 1. dalmatinske, pošto je neprijatelj ovladao linijom: Neznanica — Brvanci — Krez-luk, povukla se tokom noći (4/5. X) na liniju: Ćusine — Jajce — Podhum — Orlovača, a zatim pravcem Bulići — Divičani — Bešpelj, gdje je došao i njen bataljon bataljon sa Cusine, maršujući preko Jajca lijevom obalom Vrbasa.

Neprijateljska kolona koja je nastupala pravcem: Vukovo – Natpolje – Janj – dolina Plive naišla je na dijelove 3. krajiškog odreda (bat. »Iskra«) i Glamočke grupe (dva bataljona 5. i 10. brigade), koja je u međuvremenu povućena od Glamoča, savladala njihov mjestimični otpor i spustila se u dolinu Plive i Vrbasa prema Jajcu, gdje se spojila sa dijelovima koji su nastupali sa ostalih pravaca.

Pošto je Jajce napušteno, Glamočka grupa i dijelovi 3. krajiškog odreda su se prebacili (6. XII) na prostoriju zapadno od ovog mjesta i zauzeli položaje za odbranu pravca Jajce – Mrkonjić-Grad.

Neprijatelj je 5. decembra ujutro izbio svojim dijelovima pred Jajce, u kojem su se još nalazili samo manji dijelovi divizije, koji su štitili evakuaciju mjesta i neposredne okoline.

Na osnovu ovakvog razvoja situacije štab divizije je odlučio da se napusti dalja neposredna odbrana grada i naredio (5. decembra u 10,20 č) jedinicama da se povuku desnom obalom Vrbasa prema dolini r. Ugar i razmjestio na prostoriju: Meline – Vukovići – Koričane – Vitovije (10. hercegovačka); Vukićevci – Cvitovići – Daljevac – D. Bešpelj (5. crnogorska); Smionica – Seoci – Orašac – Milaševci (1. dalmatinska). Treća sandžačka brigada je upućena u pravcu Skender-Vakufa u sastav njene divizije. Štab divizije je prešao u G. Bešpelj.

Štab divizije je istog dana obavijestio Vrhovni štab o prodoru neprijatelja u Jajce, kao i o rasporedu koji će zauzeti jedinice divizije. O ovome je obaviješten i štab 3. krajiškog odreda i stavljen mu je u zadatak da zatvori pravac Jajce – Mrkonjić-Grad.

Vrhovni štab je naredio (6. decembra) formiranje operativne grupe za sektor Jajce – Mrkonjić-Grad (komandant Vlado Tomanović), kojom su objedinjeni bataljoni Glamočke grupe i 3. krajiškog odreda »Iskra« i »Pelagić«, sa zadatkom da spriječe neprijatelja da prodre od Jajca prema Mrkonjić-Gradu.

Na osnovu ovog naređenja Operativna grupa je zauzela sljedeći raspored na ovom pravcu: Kneževići – Cuklići – Gorica (bat. »Iskra«), Stupna – Jovišići (1. bat. 5. bri-

gade), Kovačevac — Čirakovac (1. bat. 10. brigade), Magalj dol — Barevo (bat. »Pelagić«).¹⁸

Treća divizija nije uspjela da spriječi prođor neprijatelja u Jajce i pored upornih petodnevnih borbi. Neprijatelj je bio nekoliko puta jači i dobro naoružan, pa je napadao na širokom frontu, postižući na pojedinim pravcima iznenađenje prije nego su jedinice divizije uspijevale da zauzmu odgovarajuće položaje i izvrše pripreme za protivnapade. Pored toga, koristeći se povoljnijim odnosom snađa, koncentrisao je na pravcu Jajce — Turbe jače dijelove, koji su uspjeli da zahvate važne tačke u sklopu ove komunikacije, što mu je omogućilo da brže prodre ovim najkratćim putem prema Jajcu, obezbjeđujući se na krilima sнагама dovoljnim da spriječe prođor naših jedinica u njegov bok i pozadinu. Pošto je takvim načinom dejstva primorao 3. diviziju da se brani na širokom frontu, on je uspješno nastupao i dolinom Vrbasa, lijevom i desnom obalom, vezujući za oba pravca njene znatne dijelove.

Neprijatelj je imao preim秉stvo u snabdijevanju jedinica i njihovom manevrisanju, odnosno prebacivanju sa jednog na drugi pravac, pošto je za to koristio automobilski i željeznički transport, a raspolagao je neophodnim sredstvima veze, što mu je omogućavalo brzo prenošenje naređenja i sadejstvo jedinica. On je pri svemu tome iskoristio premorenost naših jedinica, nedovoljnu snabdjevenost i njihovo slabo izviđanje, pa im se, po magli i snijegu, neopaženo privlačio i iznenada napadao na pojedinim sektorima, namećući im borbu kada za nju nijesu bile potpuno spremne.

Naše jedinice su bile slabo snabdjevene obućom i odjećom, što je uticalo na njihove napore i izdržljivost na položajima koji su bili mjestimično pod snijegom. Ishrana

¹⁸ Zbornik, t. IV, k. 8, dok. 156: Izvještaj Štaba 3. divizije od 5. XII 1943. g. VŠ-u; dok. 164: Izvještaj Štaba operativnog sekтора Jajce-Mrkonjić Grad od 8. XII 1942; dok. 154: Naredenje Štaba 3. divizije od 5. XII 1942; dokumenti: 142, 145, 149, 150, 152, 168: Izvještaji 1. dalmatinske, 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade od 2. do 9. XII 1942. god.

jedinica je bila takođe neredovna i nedovoljna, jer je teren na kojem su boravile bio prilično iscrpljen i siromašan.

Široki frontovi i udaljenost između štabova negativno su uticali na blagovremeno donošenje odluka i sadejstvo među našim jedinicama. Takvi uslovi su nametnuli stariješinama samostalnost u odlučivanju, što se ponekad i negativno odražavalo na cjelinu operacije i potrebe združenog dejstva radi izvršenja određenih zadataka.

U ovim borbama za odbranu Jajca (1.–6. decembra) jedinice 3. divizije su, po ocjeni njenih štabova, nanijele neprijatelju gubitke oko 350 poginulih i više ranjenih, dok su same imale 28 poginulih i 58 ranjenih boraca. Međutim, neprijatelj je zabilježio svoje gubitke tokom decembra na ovom sektoru 231 poginuo, ranjen i nestao.¹⁹

4. NAPADI I DIVERZIJE U DOLINI BOSNE I LASVE

Poslije odmora od nekoliko dana u dolini Ugra, odakle je vršeno samo izviđanje u raznim pravcima i obezbjedene bivačne prostorije, jedinice divizije su usmjerene na komunikacije u dolinama Bosne i Lašve u svrhu ometanja saobraćaja na relacijama Zenica – Zepče, Travnik – Visoko i Travnik – Donji Vakuf.

Sredinom decembra otpočela su dejstva jedinica po jedinstvenom planu štaba divizije, koja su izvođena na sledeći način:²⁰

— Deseta hercegovačka brigada je pošla iz sela Korićani 14. decembra, prešla planinu Vlašić, i krajem dana izbila na njene istočne padine na prostoriju: Mahala, Gluha Bukovica, dolina Bile, odakle je sljedećeg dana (15. XII) preduzela izviđanje i prikupljanje podataka o neprijatelju na sektoru Travnik – Vitez.

Poslije izviđanja, istog dana u 21 čas, napala je pravcima: Mehurići – Brajkovići, prema Vitezu, i Maline – Gučja Gora, prema Travniku. Na oba pravca su se nalazile

¹⁹ Zbornik, tom IV, k. 8, dok. 211: Bojna relacija Štaba 3. divizije; dok. 251: Bojna relacija 3. domobranskog korpusa (Zbora).

²⁰ Isto, t. IV, k. 8, d. 209: Izvještaj Štaba 3. divizije od 21. XII 1942. Vrhovnom Stabu.

manje posade ustaša, domobrana, milicije i žandarma, a željezničku prugu između Viteza i Travnika obezbjeđivali su njemački dijelovi, ustaše i domobrani.

Neprijatelj je pružio otpor iz s. Mehurići, Maline, Brajkovići, Gučja Gora, Čukle, Bukovica, koji je brzo i bez gubitaka savladan, osim u Mehurićima i Gučjoj Gori, odakle je otpor nešto duže pružan. Pošto je u toku noći razbijen na ovoj prostoriji, povukao se u pravcu Travnika, pretrpjevši gubitke u mrtvim i zarobljenim, naročito od zasjeda koje je brigada bila postavila na tom pravcu. Pokušaj dijelova brigade da ove noći likvidira stanicu u Dolcu nije uspio. Jedan bataljon je na pravcu Travnika prodrio do sela Bukovice i odatle tukao minobacačima neprijateljski logor u mjestu.

Akcija brigade se ove noći završila razoružavanjem milicije u još nekim selima između Viteza i Travnika, ali je odustala od napada na željezničke stanice Bila i Vitez, koje su bile dosta udaljene, da bi se izvršio još u toku noći, kako je bilo prethodno predviđeno. Brigada se u zoru povukla na prostoriju Dub, Zagrade, Višnjevo, Gluha, odakle je u toku 16. i 17. decembra izviđala u pravcu planine Vlašić, Gučje Gore, Viteza i Zenice, i pripremala se da (18. XII) napadne njemačko-ustaške posade na željezničkim stanicama Dolac, Bila i Vitez, kao i da poruši prugu i mostove između Travnika i Viteza.

Do planiranog napada nije došlo pošto je u toku dana neprijatelj prikupio jače snage na prostoru Travnik, Gučja Gora, Vitez, a jedna njegova kolona je od Turbeta, preko Paklareva, izašla na Vlašić i nastupala prema Vukovim poljanama. Odustajući od napada štab brigade preduzima mjeru da spriječi neprijatelja da preko Vlašića izbjije u pozadinu njenog rasporeda i da mu onemogući prodor u dolinu Vrbanje, u zaleđe 1. dalmatinskoj i 5. crnogorskoj brigadi koje su izvodile akcije u dolini Bosne.

Deseta brigada se tokom 19. decembra povukla iz doline Bile ka izvornom dijelu Vrbanje, u rejon sela Pilipovine, ostavljajući na Vlašiću, u rejonu Ljute grede, svoje manje dijelove (1. četa 4. bat.) radi kontrole i zatvaranja ovog pravca. Neprijatelj je ovog dana, oko 11 časova, odbacio dijelove sa Ljute grede, i oni su sa položaja Polja-

ilice – Zmajevac, gdje se razvio cio 4. bataljon, zadržali njegov napad. Sljedećeg dana neprijatelj se sa ovog pravca povukao prema Travniku.

Za vrijeme izvođenja ove akcije jedna četa je ostavljena na prostoru sela Koričani, koja je pored izviđanja vršila manje demonstrativne prepade i pritisak na komunikaciju Jajce – Turbe – Donji Vakuf, i na taj način vezivala pažnju neprijatelja za sebe i dovodila ga u zabludu u odnosu na mjesto, rasporedi grupisanje brigade i ostalih jedinica i njihove namjere. Kada je brigada vršila napad prema Travniku i Vitezu (15/16. XII), četa je upala u Turbe, ubila i zarobila nekoliko ustaša, zaplijenila nešto pušaka i municije, a zatim se povukla preko Sažića u Koričane, ostavljujući prema komunikaciji prikrivena manja odjeljenja radi osmatranja komunikacije.

Brigada se poslije izvršenog povlačenja sa pravca Travnika i Viteza razmjestila na osnovu naređenja štaba divizije, koji je bio obaviješten o ovom, na prostoriju: Koričani, Petrovo polje, Corkovići, Kruševo Brdo, sa zadatkom da odatle izviđa u pravcu Travnika i Turbeta i komunikacije Travnik – Jajce i onemogući ispadne neprijatelja iz ovih garnizona ka gornjoj prostoriji.²¹

Jedinice koje su usmjerenе prema dolini Bosne izvršile su pokret iz doline Ugra istog dana kao i 10. hercegovačka pravcima: 1. dalmatinska s. Imljani – Petrovo Polje – Trifunovići – Panići – Serići i 15. decembra se prikupila na prostoriju: Orahovica, Loznik, Bistrica, odakle je preduzela izviđanje i prikupljanje podataka o neprijatelju u dolini Bosne na sektoru Vranduk, Nemila; 5. crnogorska: Šiprage – Ugodnovići – Mladikovina – Blatnica – Željezno Polje, gdje je stigla tek 16. decembra, zbog usputnih borbi sa četničkim grupama, i preduzela izviđanje i prikupljanje podataka o neprijatelju na sektoru Bećov Han – Nemila.

Dejstva ove dvije brigade na sektoru Zenica – Zepče otpočela su 15/16. i produžila se do 18. decembra na sledeći način:

²¹ Isto, tom IV, knj. 8, dok. 180, 191, 198, 199. i 210: Izvještaji štaba 10. herc. brigade od 13, 16, 18. i 21. XII 1942. g.; dok. 203: Naredenje štaba 3. div. 10. brigadi od 19. XII 1942. god.

— 1. dalmatinska brigada poslije izvršenog izviđanja zauzela je polazne položaje za napad na odsjek Vranduk — Nemila, a zatim u 21 čas (15. XII) napala neprijateljske posade u ovim mjestima, koje su obezbjedi vale željezničke stanice i osiguravale prugu i drum na ovoj relaciji. Pošto je izvršeno rušenje na putu i postavljeno obezbjeđenje prema Zenici, dijelovi brigade su prešli na desnu obalu Bosne i napali posade kod pomenutih stanica. Neprijatelj je pružio otpor iz bunkera, a u toku noći mu je došlo pojačanje, oklopnim vozom od Zenice koje je prihvatio i povuklo ove posade. Jedinice brigade su izvršile rušenja na putu i pruzi, zapaljene su željezničke stanice u Vranduku i Nemili, kao i nekoliko vagona koji su u stanicama zatečeni. Zaplijenjena municija, razna oprema i hrana su odmah evakuisane iz doline i razdijeljene jedinicama.

U toku dana produženo je rušenje puta i pruge i izvršeno povezivanje sa 5. crnogorskom brigadom, koja je napadala lijevo prema Begovom Hanu. Glavnina 1. brigade se povukla 17. decembra radi kraćeg odmora na prostoriju: Loznik, Orahovica, Bistrica, Smajići, Serići, dok su njeni manji dijelovi i dalje nastavili rušenje i razoružavali miliciju u okolnim selima.²²

— Peta crnogorska brigada je ujutro 16. decembra izvršila napad na neprijateljsku posadu od (oko jedna četa žandarma i milicije), kod željezničke stanice Begov Han, i naišla na njen žestok otpor pošto nije postigla iznenadenje uslijed zakašnjenja napada. Do pripremanog napada na ovaj objekt za sljedeći dan, prebacivanjem dijelova na desnu obalu kod Nemile, nije došlo zbog neprijateljske intervencije oklopnim vozovima od Zenice i Žepča, a dobijena su i obavještenja da se priprema za napad jačim snagama sa ovih pravaca.

Akcija bataljona ove brigade svela se na: nekoliko prepada u dolini Bosne, razbijanje milicije na prostoru Željezogn Polja i paljenje mosta na r. Željeznici, s tim što je njen 1. bataljon učestvovao zajedno sa dijelovima 1. dalmatinske u rušenju pruge Nemila — Begov Han.²³

²² Isto, tom IV, k. 8, dok. 192: Izvještaj štaba 1. dalmatinske brigade od 16. XII 42.

²³ Isto, tom IV, k. 8, dok. 190 i 196: Izvještaji štaba 5. crnogorske brigade od 16. i 18. XII 42.

Obim rušenja i rezultati napada na posade bili bi znatniji da je postignuto iznenađenje i izvršena istovremeno akcija obje brigade na cijelom sektoru (25–30 km). Neprijatelj je uspio izvući svoje posade, koristeći oklopne vozove, bez većih gubitaka u ljudstvu, brzo opraviti porušena mesta i prugu, a potom prikupiti pojačanje i reagovati znatnim snagama protiv naših jedinica na ovom prostoru.

Neprijatelj je prikupio i pripremio za protivnapad snage u Travniku, Zenici, Zepču i Tesliću, i otpočeo pokrete 18. decembra iz ovih pravaca prema jedinicama 3. divizije.²⁴

Otkrivši ove pokrete i namjere neprijatelja, štab divizije je donio odluku da izvuče svoje jedinice iz nepovoljnog operativnog položaja, pa je naredio njihovo hitno povlačenje i zauzimanje novog rasporeda.²⁵

Povlačenje jedinica iz doline Bosne izvršeno je u toku noći 18/19. decembra i sljedećeg dana preko Blatnice, za Siprage i Skender-Vakuf (5. crnogorska), i preko Panića, na pravcu Trifunovići – Vidovište – Vitovlje (1. dalmatinska). Deseta hercegovačka se povukla iz doline Bile, preko Gluhe Bukovice za Šišavu.

Povlačenje iz doline Bosne izvršeno je pod zaštitom mraka i bez jačeg pritiska od strane neprijatelja. U toku daljeg povlačenja, prema gornjim tokovima Vrbanje i Ugra, neprijatelj je pokušao manjim dijelovima da iste omete (domobrani na Manjači, a četnici kod Blatnice i Mladikovine), ali je intervencijom 5. brigade u tom spriječen razbijanjem i zarobljavanjem ovih dijelova.²⁶

Divizija se 20. decembra prikupila u dolinu Vrbanje i Ugra, na prostoriju: Siprage, Trifunovići, Sišava, Vlat-

²⁴ Sastav neprijatelja koji je uzeo učešće u protivnapadu: Nijemci, ustaše, domobrani i četnici.

²⁵ Isto, t. IV, knj. 8, dok. 203: Naređenje štaba 3. divizije od 19. XII 1942. godine; dok. br. 207: Naređenje štaba 3. divizije od 20. XII 1942. godine.

²⁶ Peta brigada je pri povlačenju razbila i četu domobrana na Manjači (k. 1360) i zarobila 47 domobrana i 2 oficira. U protivnapadu su učestvovala 2 njene bataljona koji su se povlačili ovim pravcem, a potom su razbili i manje grupe četnika kod Blatnice i Mladikovine. Ostali dio Brigade se povlačio pravcem: Jezera–Bjelobučje–Brić. Prva dalmatinska se povlačila bez uzne-miravanja, osim manjih borbi njene zaštitnice (4. bataljona) kod s. Orahovice.

kovići radi odmora i pripreme za dejstva u dolini Lašve i Vrbasa. Stab divizije se nalazio za vrijeme akcije u dolini Bosne u s. Panici (do 19. XII), a potom je kroz Jankoviće i Prisočku prešao (20. XII) u s. Žlovariće.²⁷

Poslije kraćeg odmora na označenoj prostoriji jedinice 3 divizije, postupajući u duhu direktiva Vrhovnog štaba i samoinicijativno, u narednom periodu preduzimaju svakodnevnu aktivnost na komunikacijama u dolinama Vrbasa Lašve i Bosne, napadajući neprijateljske posade i vršeći diverzije na drumskom i željezničkom saobraćaju.²⁸

Neprijatelj je u međuvremenu izvršio čišćenje terena oko Travnika i Turbeta, i uspostavio posade koje su bile razbijene u prethodnim borbama duž željezničke pruge i druma, kao i okolnim selima. Baš kada je računao da je normalizovao stanje na ovom području, ponovo su počeli napadi jedinica divizije na njegove posade i objekte.

Za vrijeme odmora glavnine divizije u dolini Ugra i Vrbanje vršeni su manji demonstrativni propadi i izviđanja prema komunikaciji Jajce – Travnik. Sve češće prepade i napade na ovom pravcu neprijatelj je ocijenio kao ponovno ugrožavanje svojih garnizona duž ove komunikacije, pa je preduzeo neka pomjeranja i mjere za ojačavanje važnijih tačaka i obezbjeđenje veze među garnizonima u Travniku, D. Vakufu, Turbetu i Jajcu.²⁹

²⁷ Neprijateljski gubici od 14. do 20. XII 1942: 65 poginulih, više ranjenih, oko 100 zarobljenih domobrana i četnika, oko 370 razoružanih milicionera. Gubici naših jedinica: 5. mrtvih, 5. ranjenih. Zaplijenjena je veća količina oružja, municije, hrane i opreme (Isto t. IV, k. 8, dok. 228: Bojna relac. 3. divizije).

²⁸ Vrhovni štab je svojom direktivom od 11. XII i naredenjem od 20. XII 1942. zahtijevao veću angažovanost 3. divizije prema komunikacijama Travnik–Donji Vakuf i Travnik—Turbe–Jajce, kako bi se spriječio neometani saobraćaj neprijatelja između ovih mesta, u dolini Lašve i Vrbasa.

(Zbornik, tom II, knj. 7, dok. 7: Direktiva Vrhovnog štaba od 11. XII 1942. god., dok. 44: Naredenje Vrhovnog štaba od 20. XII 1942. Stabu 3. divizije).

²⁹ Okupator je, pored jedinica 9. i 15. domobranskog puka, angažovao jače snage svoje 718. divizije čije je djelove iz udaljenijih garnizona, Tuzle i doline Bosne, usmjero u ovom pravcu, naročito prema Travniku i Turbetu. Okupator je bio naročito zainteresovan za osiguranje komunikacija između Jajca, Donjeg Vakufa, Travnika i Zenice, u prvom redu željezničke pruge.

(Zbornik, t. IV, knj. 8. dok. 252: Dnevni izveštaj 718. divizije od 31. XII 1942.).

Krajem decembra 3. divizija je ponovo počela sa jačim pritiskom i napadima na komunikaciju Travnik – Turbe – Donji Vakuf. Prva dalmatinska brigada (3. i 4. bataljon) u Turbetu je razbila jedan bataljon 9. domobranskog puka (25. i 26. decembra), oslobođila mjesto, a potom se slijedećeg dana povukla sa zarobljenicima i plijenom. Istovremeno 10. hercegovačka je obezbedivala ovaj napad jednim bataljom koji je demonstrativno napadao prema Travniku, a ostalim snagama je napadala željezničku prugu Turbe – Donji Vakuf i razorila je na nekoliko mjesta između Turbeta i želj. stanice Goleša, kao i stanična postrojenja na ovoj relaciji.³⁰

³⁰ »Noću 25/26. ov. mj. skupina partizana u jačini 1500 ljudi sa sjeverne strane upala u Turbe i razbila našu posadu u jačini jedne bojne. Partizani su zapalili u Turbetu: željezničku postaju, pilanu, oružničku postaju, zgradu ustaškog logora, dvije škole, jedan vijadukt, poštanski ured i skladište hrane. Dana 27. o. mj. ujutro partizani su napustili Turbe u južnom, zapadnom i sjevernom smjeru. Jutros je u Turbe ušao naš polusat koji je bio upućen u pomoć iz Travnika. Do sada su se u Travnik vratila 3 časnika i 20 domobrana od razbijene posade, a ostaci su izmakli u sjevernom i zapadnom smjeru. Brzoglasna veza između Turbeta i Travnika prekinuta. Istodobno kad i na Turbe, izvršen je i na Travnik demonstrativni napadaj iz bacača, ali je naša posada napadaj uspješno odbila. Poduzete su potrebne mјere za odbranu Travnika...«

»Noću 26/27. prosinca (vjerovatniji je gornji datum RV) partizani su izvršili najjači napad sa četiri skupine na Turbe i Travnik. Prva skupina presjekla je brzoglasnu vezu između Goleša i Turbeta, porušila željezničku prugu kod Goleša i zapalila željezničku stražaru pred željezničkom postajom Goleš. Naša posada ovaj napad odbila. Druga grupa oko 700 partizana izvršila napad na Turbe, u Turbetu razbila jednu našu bojnu i zapalila sve javne zgrade. Treća skupina zapalila veliki drveni most željezničke pruge firme »Ugar«, a četvrta skupina napala je sa sjeverne strane Travnik tukći ga vatrom iz bacača. Napadaj na Travnik uspješno odbijen.

Od 27. – 31. prosinca vršeno je čišćenje prostora od partizana u okolini Travnika. Gubici u ovim borbama prema podacima koji su se mogli ustanoviti, jesu slijedeći: 28 domobrana mrtvih, 11 njemaca mrtvih, 9 mještana i milicionera mrtvih, a ranjeno 53 domobrana, 55 Njemaca i 4 mještana, i 71 domobran nestao...«

(Zbornik, tom IV, k. 8, dok. 250: Dnevne izvješće 3. domobranskog zbora (korpusa) za 27. decembra 1942. god.; dok. 251: Bojna relacija 3. domobranskog zbora za decembar 1942. god.)

Neprijatelj je ove akcije ocijenio kao uvod u dejstva za ponovni napad na Jajce i Travnik, pa je preduzeo mjere ojačanja ovih garnizona. Njegovi dijelovi u Jajcu bili su vezani prisustvom i akcijama grupe bataljona na sektoru Jajce – Mrkonjić-Grad, te nijesu mogli intervenisati za vrijeme napada 1. dalmatinske na Turbe.³¹

Neprijatelj je u narednom periodu, kao što će se naprijed vidjeti, bio podvrgnut napadima jedinica 3. divizije koje su akcijama prekrile čitavo područje u slivovima Vrbasa, Lašve i Bosne, povezujući se na sjever sa dijelovima 1. divizije, koja je dejstvovala u donjem toku Vrbasa i Bosne i oslobođila u ovoj oblasti Skender Vakuf i Kotorvaroš.³²

Prema našim oskudnim podacima iz ovog perioda, dalja dejstva u ovoj oblasti zbivala su se na sljedeći način.³³

Prva dalmatinska brigada je napala 1. januara 1943. Busovaču, razorila željezničku prugu i cestu i neka druga postrojenja u ovom mjestu, zarobila domobransku posadu i prekinula tt-veze sa Sarajevom, a zatim sljedećih dana stavlja pod udar komunikaciju Busovača – Travnik, napada neprijateljske posade na Vitez (9. I), Počuju (12. I), kod s. Žaselje (15. I), Turbetu (16. I), nanosi im gubitke, izvlači plijen i prenosi akciju na drugo mjesto. Ponovo napada (16/17) posade u Busovači, Komaru i Vitez, a u sljedećem napadu na Vitez (20. I) pali zgradu žandarmerijske stanice i kasarnu koju su koristili Nijemci. Minira most na Bili (20/21. I) i prekida prugu između Busovače i Lašve, a njeni dijelovi iste noći upadaju u Gornji Vakuf i uništavaju telegrafsko-telefonska postrojenja u pošti, a poslije nekoliko dana oslobađa ovo mjesto (31. I).

³¹ Posada Jajca bila je sastava: 1 bataljon iz 718. divizije 1 bataljon iz 9. domobranskog puka i 1 ustaški bataljon.

³² Na sektoru Jajce–Mrkonjić Grad nalazila su se, kao privremena operativna grupa, 2 bataljona 3. krajiškog odreda i 2 bataljona iz 3. divizije. Vrhovni štab je naredio da odred primi na sebe zatvaranje ovog prava, a bataljoni 3. divizije da podu u sastav svojih brigada.

(Zbornik, t. II, knj. 7, dok. 69: Naredenje Vrhovnog štaba od 30. decembra 1942. Štabu 1. bosanskog korpusa o smjeni djelova 3. divizije).

³³ Nije ostalo sačuvanih dokumenata 3. divizije o borbama u ovom periodu.

Pored ovih, brigada je izvršila i veći broj drugih akcija i rušenja, razbijanja milicije po selima na pravcu Busovače, Fojnice, Gornjeg Vakufa i u dolini Lašve, bazirajući se uglavnom na prostoriji Orašac, Rastovo, Sebešić, odakle su njeni bataljoni polazili i vršili iznenadne napade i vraćali se i pripremali za nove.

Deseta hercegovačka brigada je početkom januara (1–3. I) izvršila nekoliko demonstrativnih napada na garnizon u Travniku i posade u neposrednoj okolini, razorila na više mesta prugu između Travnika i Turbeta, zatim je napala (6. I) milicijske i žandarmerijske stanice Stojkovići, Rankovići, Rastovci (na komunikaciji Turbe – Donji Vakuf), zapalila žandarmerijsku kasarnu i opštinsku zgradu u Stojkovićima, porušila (7/8. I) prugu između Turbeta i Travnika na tri mjesta, kao i jedan most na istoj i odbija neprijateljski napad iz Travnika u ovom pravcu.

Deseta brigada se zatim prebacila sa ovog terena (9–14. januara) preko pl. Vlašića, Blatnice i Hajdučke kose na Željezno polje i Papratnicu, očistivši usput sela od četnika i ustaša. Odavde preduzima napade na prugu Sarajevo – Brod, u dolini Bosne, zauzima (17. januara) Zepče i zarobljava oko 150 domobrana, ustaša i žandarma, i zapoljuje veću količinu oružja, municije, hrane i razne opreme. Ona odbija pokušaje (18–20. I) neprijatelja da povrati ovo mjesto. Ovdje su njeni bataljoni zapalili željezničku stanicu, sudsku zgradu, poresku upravu i poštu, dva mesta i jedno skladište, kao i još neke javne zgrade koje je neprijatelj mogao i ubuduće koristiti, porušili su željezničku prugu prema Zavidovićima i Begovom Hanu na dužini od oko 1 km sa obje strane Zepča, i pokidali telegrafsko-telefonska postrojenja. Zaplijenjeni železnički vagoni su zapaljeni, a jedan oklopni voz pod punom parom bez vozovođe pušten je u pravcu Begova Hana.

Neprijatelj je intervenisao (20. I) od Zavidovića snaga ojačanog bataljona ustaša i domobrana, pa su se jedinice ove brigade povukle 21. januara iz Zepča poslije petočasovne borbe sa neprijateljem, ne angažujući se dalje odsudno na ovom sektoru jer je u međuvremenu uslijedilo naređenje štaba divizije da se brigada povuče iz doline Bosne i ponovo prebaci na sektor Turbe – Donji Vakuf.

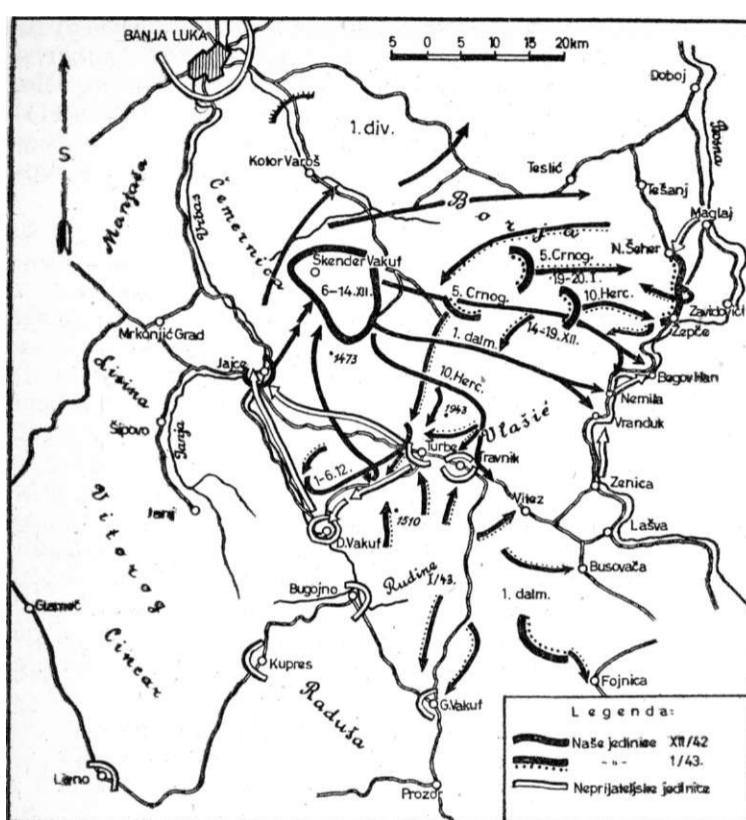
Po dolasku na ovu prostoriju ruši prugu (28/29. I) na dužini od 500 m između željezničkih stanica Komar i Oborci, a sljedeće noći (29/30. I) kod stanice Babino Selo, između Donjeg Vakufa i Jajca, dok drugim svojim dijelovima iste noći vrši demonstrativne napade na Turbe i željezničku stanicu Goleš, gdje je borba nastavljena i sljedećeg dana.

Peta crnogorska brigada je prvih dana januara (1–8. I) kontrolisala dolinu Vrbasa sjeverno od Jajca i čistila naselja između Ugara i Vrbanje od četničkih grupa koje su povremeno krstarile ovim terenom, a zatim se, po naređenju štaba divizije, prebacila u dolinu Bosne zajedno sa 10. hercegovačkom, očistivši na svom pravcu (9–14. I) sela od milicije i manjih grupa četnika. Brigada je zatim (15. januara) napala i oslobođila Novi Šeher* i produžila dijelom snaga nastupanje prema Tešnju, radi povezivanja sa jedinicama 1. divizije koje su ga oslobodile i produžile dejstvo prema Doboju, dok je ostale svoje jedinice postavila prema Zavidovićima i Maglaju. Ona je na ovoj prostoriji ostala nekoliko dana izvodeći manje akcije na pravcu Maglaja i Zavidovića, izviđajući objekte i prikupljajući podatke o neprijatelju na ovom sektoru, ali nije došlo do njenog većeg angažovanja pošto je uslijedilo naređenje štaba divizije da se povuče iz doline Bosne.

Pošto se 2–3 dana odmorila na prostoru Blatnice i u dolini Usore, 5. brigada se prebacila na sektor Turbe – Donji Vakuf – Jajce i preduzela rušenje komunikacija i demonstrativne napade na neprijateljske posade u dolini Vrbasa, kao i na relaciji Donji Vakuf – Turbe, gdje su dejstvovale i jedinice 10. brigade. Krajem januara njeni dijelovi su rušili prugu između Turbeta i Komara (28/29. januara), napadali željezničku stanicu Turbe i Goleš (29. januara) i kidali telegrafsko-telefonske veze (29/30. januara) između Jajca i Donjeg Vakufa.³⁴

* U Novom Šeheru i okolini zarobljeno je oko 20 domobrana i 1 četa četnika.

"Zbornik, t. IV, knj. 9, dok. 44; Izvještaj Štaba 3. divizije od 9. I 1943. VŠ-u; dok. 86: Izvještaj istog štaba od 19. I 1943; dok. 104: Izvještaj istog štaba od 21. I 1943; dok. 181: Izvještaj zapovjednika 5. oružničke pukovnije Sarajevo od 13. I 1943; dok. 196: Izvještaj iste komande od 27. I 1943; dok. 197: Izvještaj ispostave



*Sk. 3. — Dejstva 3. divizije u dolinama Bosne, Lašve i Vrbasa
(6. XII 42 — 31. I 43.)*

U našim napadima i prepadima koji su izvedeni tokom januara 1943, pretežno noću, na pojedina mjesta i objekte, bez dužeg zadržavanja i većeg angažovanja, neprijatelj je imao znatne gubitke, saobraćaj je bio stalno pod udarom i uglavnom paralizovan u ovoj oblasti, tako da je okupljajuće redarstvene oblasti u Zenici od 29. I 1943; dok. 204: Bojna relacija 3. domobran, korpusa za 1/1943.

pator samo povremeno odašiljao transporte i obezbeđivao saobraćaj prema Jadranskom moru i dolini Save. Ova oblast je u ovo vrijeme imala za njega poseban značaj u odnosu na pripremljena dejstva protiv jedinica NOV i POJ i oslobođene teritorije u zapadnoj Bosni, naročito radi bočnog udara u pravcu doline Rame i Neretve radi sprečavanja našeg prodora prema Hercegovini.

Dejstvom jedinica 1. i 3. divizije u ovom dijelu Bosne neprijatelj je bio razvučen na širokom prostranstvu, ometano mu je povezivanje i prikupljanje, zakašnjavao je i nije bio u stanju da uskladi po vremenu svoja dejstva sa jedinicama koje su već bile otpočele sa napadima na oslobođenu teritoriju Like, Banije, Korduna, Dalmacije i Bošanske krajine.

Raznovrstan oblik dejstava jedinica 3. divizije na ovom području karakteriše se velikom pokretljivošću i manevrom, uprkos nepovoljnim uslovima planinskog terena između Vrbasa i Bosne i surovim zimskim nepogodama koje su ih u ovo vrijeme pratile. Pored toga one su prema sebi za sve vrijeme imale brojno i po naoružanju daleko jačeg neprijatelja, koji se koristio transportnim sredstvima za prebacivanje sa jednog na drugi pravac i podrškom artiljerije, tenkova i avijacije.

Za vrijeme boravka u ovoj oblasti, pored borbenih akcija, jedinice su se bavile intenzivnim partijsko-političkim i kulturno-prosvjetnim radom, kako u svojim redovima tako i na terenu kuda su prolazile i gdje su boravile.

Stalni pokreti i borbe su uticali da se partijski stanci ne održavaju redovno u svim jedinicama, ali su oni i u takvim uslovima, negdje češće a negdje rede, ipak održavani, i na njima, makar nabrzinu ako nije bilo dovoljno vremena, razmatrani propusti i greške, nedostaci i slabosti pojedinih komunista. Pri povoljnijim uslovima, kada je bilo nešto više vremena na raspolaganju, održavane su partijske konferencije po bataljonima, na kojima su razmatrani ovi problemi, donošeni zajednički zaključci o njima i zadacima koji stoje pred komunistima u jedinicama, od kojih je traženo njihovo izvršenje. Na osnovu izdržljivosti na marševima, isticanja u borbama i odnosa prema stanovništvu odabirani su i primani u Partiju mladi borci.

Političko-partijski organi su se povezivali na terenu sa pozadinskim partijskim radnicima i organizacijama i sa narodnooslobodilačkim odborima gdje su postojali, pomagali im u radu, rješavali zajednički pitanja smještaja jedinica, snabdijevanja hranom i odjećom, organizovali razgovore i konferencije sa narodom na kojima je govoren o ciljevima i zadacima narodnooslobodilačke borbe, bratstvu i jedinstvu, čitani i rasturani proglaši AVNOJ-a itd.

Po četama i na terenu održavana su popularna političko-naučna predavanja, priredbe za borce i narod. Stanovništvo je primalo našu vojsku sa sve većim povjerenjem, pomagalo je odjećom, obućom i hranom, iako je i samo oskudjevalo u svemu tome, a naročito u izvjesnim selima, na primjer u dolini Janja i Plive, koja su bila popunjena i opljačkana od neprijatelja. Zavedene grupe seljaka i milicije koje su pod uticajem četničke i ustaške propagande bile odbjegle pred našim jedinicama, vraćale su se i predavale oružje kada su se uvjerile u njihov postupak i odnos prema narodu.

Jedinice su u ovom periodu skoro svakodnevno izdavale razne publikacije: četne, bataljonske i brigadne novine, biltene, radio-vijesti i drugo, a sa borcima su obrađivane razne teoretske i naučno-popularne teme i održavana političko-informativna predavanja. Poklanjana je pažnja vojničkoj obuci, brizi za ljude, budnosti, prikupljanju informacija o neprijatelju, osposobljavanju mlađih vojnih starješina: desetara, vodnika, komandira četa. Ovaj masovni vojnički i partijsko-politički rad u jedinicama podizao je njihovu borbenost i disciplinu, svijest o ciljevima i shvatanju zadataka za koje se bore, a veza i neprekidni rad sa narodom — njihov ugled kao pripadnika NOV-a.⁵⁵

⁵⁵ Sljedeći citati iz izvještaja partijsko-političkih organa ovih jedinica bacaju djelimično svjetlost na obim i sadržaj njihovog rada u ovom periodu:

„...Od sredine oktobra pa do danas izašla su slijedeća glasila: brigadno glasilo »Partizanska riječ« br. 3–4, Usmene novine« br. 8, 9, 10 i 11, brošura »Kozara«. Kroz bataljone kulturno-prosvjetni rad je pojačan. Gotovo sve čete i bataljoni imaju svoje listove, kao na pr. »Mladost«, »Naš život«, »Stahanov«, »Naprijed«, neke čete imaju džepne novine, a gotovo sve zidne novine. Među četama i bataljonima, u danima mogućnosti za rad, nastalo je takmičenje koja će jedinica izdati prije svoj list i čiji će biti

bolji. Radio-vijesti se izdaju redovno svakodnevno, ne samo za potrebe brigade, već i za sredinu gdje se nalazimo. Priprema se niz brošura, koje će poslužiti kao vaspitni materijal za jedinice...

„Rad sa pozadinom je tekao isprekidano zaviseći od pokreta i razbijenosti sela na ovom terenu. Na terenu Glamoča održali smo ne samo u selima u kojima smo bili, već i u drugim niz konferencija. Bili smo stupili u vezu sa partijskim organizacijama i sa NOO i u tom pogledu u potpunosti im pomagali. Na sektoru Jajce, iako smo bili u stalnim borbama, održavane su konferencije po svim selima i osnivani NOO. ...Na ovom sektoru naša brigada je bila vrlo kratko vrijeme, ali je ostavila dobar utisak. Na sektoru Skender-Vakuf-Siprage-Blatnica nije održan dovoljan broj konferencija, zbog brzog prolaza, razbacanosti sela i malobrojnosti kuća u istima. Ovdje je politički rad bio više pojedinačan, no ipak mogla se održati i neka konferencija. Uticaj na ovom sektoru bio je različit. Bilo je sela koja su nas radosno dočekala, bilo je i neraspoloženih sela....

„Na sektoru Žepče-Željezno Polje ostali smo kratko vrijeme, održano je niz konferencija. Muslimanske mase dobro su nas primile. Po ovim selima rasturali smo proglaš Antifašističkog vijeća i isti je našao na odličan prijem, naročito kod Muslimana, koji kad su vidjeli da se u vijeću nalazi i Nurijsa Pozderac, to ih je oduševilo...“

„Radimo na tome da što prije izdamo novi broj (5) brigadnog lista »Partizanska riječ«. Stvorili smo »Biblioteku Partizanske riječi«, gdje se iznose pojedina pitanja iz marksizma-lenjinizma, kao i originalni radovi. Do sada su izašla dva broja: »O kadrovima« i »Naša omladina«...“

„Bili smo u stalnoj vezi sa partijskom organizacijom na prostoru Skender-Vakuf-Kotor Varoš i u potpunosti smo im pomagali kako u davanju privremenih radnika po selima, tako i održavanju zajedničkih savjetovanja. Data su im dva druga za rad pri OK-u...“

(Iz izvještaja Politodjela 5. crnogorske brigade od 17. decembra 1942. i 21. januara 1943. Centralnom komitetu KPJ: Zbornik, tom IX, knj. 2, dok. 76; Isto, k. 3, dok. 40).

„Konferencije su sazivane po konkretnim istupima pojedinih partijaca, i one su ispunile u punoj mjeri svoj zadatok: pretrsele su postupke partijaca, primorale da se zamisle nad tim slabostima, omogućile da uvide kakav treba da bude jedan član Komunističke partije i kakav stav naša Partija zauzima prema tim slabostima...“

„Život partijske organizacije izbacivao je na površinu i slabe i dobre partijce, ali se nije omogućavalo da skromni partijci dodu do izražaja. Partijske organizacije nijesu mogle znati kakav treba da bude partijski rukovodilac. Postavili smo zadatok: izabratiti za sekretare najbolje komuniste, bez obzira na njihove funkcije u vojsci. Izbole smo proveli javno na bataljonskim partijskim konferencijama. Ti izbori bili su krupan događaj u razvitku naših partijskih organizacija, jedna prekretnica ka shvatanju snage i rukovodstva naše partije, a kroz to i njihovih dužnosti kao članova te Partije...“

...Poslednji mjesec i po dana nekog sistematskog rada nije bilo. To su dani marševa, oružanih okršaja, držanja teških položaja, nastupanja i odstupanja – dani iskušenja kroz koje su partijska organizacija i jedinica polagale ispit. Ipak se nalazilo vremena za kratke sastanke – za analizu tih akcija i držanje partijaca i boraca u njima. Kroz ta iskušenja padalo je u partiji sve ono malodušno, kolebljivo, oportunističko, padalo je sve nedostojno; na drugoj strani nicali su partijci – heroji, izlazili su na površinu novi mladi rukovodioci. ...Najveći uspjeh u radu naše partijske organizacije jeste da su svi partijci postali pošteni borci, dobri borci, da su partijci postali primjerni u životu i borbi. ...O nekom sistematskom teorijskom radu u našim part, jedinicama ne može biti govora, ali ipak je proraden »Kratki kurs Partije«, VIII glava »Istorijske VKPb«, »Borbice«, kao još mnogi partijski materijali i brošure. ...Pitanje koje se postavlja s vremena na vrijeme u dnevnom radu ali po, kojemu smo najmanje učinili jeste pitanje drugarica. Od osnivanja brigade primili smo u partiju svega jednu drugaricu iako se u borbi ističu mnoge kao pravi heroji...

...Naša brigada položila je ispit po tri pitanja: 1) položila je ispit u borbi (kod Jajca i kod Zenice), 2) položila je ispit prema narodu i njegovo imovini – ne računajući izuzetke (pri zauzimanju Jajca, u borbi kod Zenice i u svim prolazima kroz sela), 3) položila je ispit u požrtvovanju i izdržljivosti: ti borci, mnogi potpuno bosi, stajali su na položajima u snijegu po nedelju dana. U našem drugom bataljonu prilikom borbi kod Jajca bilo je za tri dana 70 potpuno bosih...

...Bili smo u akcijama blizu Zenice. Uspostavili smo vezu sa radnicima. Tamo radi 7000 radnika, u željezari i rudniku. Simpatije i njihove i građanstva su na našoj strani. Izgleda da tamo ne postoji part, organizacija koja bi povela to radništvo. Mi smo im pisali letke i poslali, u kojima smo ih pozvali na rušenje fabričkih postrojenja i prelazak u našu vojsku. Poslali smo im »Borbice« sa vašim proglašenjem, koji su obećali umnožiti i poslati za Kakanj. Izgleda da je postojalo veliko raspoloženje za našu vojsku, ali uslijed vojničke situacije mi smo morali poći...«

(Iz izvještaja zamjenika političkog komesara 1. dalmatinske brigade od 21. decembra 1942. god. Centralnom komitetu KPJ: Zborn. tom IX, knj. 2, dok. 83).

»U borbama za Jajce i u odbrani toga grada imali smo pričlan broj gubitaka. Pored jakog i dobro utvrđenog neprijatelja jedan od najvažnijih razloga za te gubitke jeste nedovoljno ratno iskustvo boraca. Usto naša brigada u pogledu obuće i odjeće stajala je vrlo slabo, pa su počeli slučajevi smrzavanja. Po tim pitanjima održano je savjetovanje Štaba brigade sa štabovima bataljona, rukovodiocima specijalnih jedinica, brigadne intendanture i brigadnog saniteta. Osnovni problem koji je postavljen na tom savjetovanju jeste čuvanje boraca i briga o njima. Pitanje lične odgovornosti postavljeno je na prvo mjesto...«

...Prvi ozbiljan korak u tom pravcu, u pravcu sistematskog teoretskog podizanja članova Partije, jeste prvi brigadni partijski kurs. On je trajao 16 dana. Na njemu su učestvovali 18 drugova a

proradeno 11 tema. ...Za ovaj kurs služili smo se ovim materijalom: Istorija VKPb, Staljin: Osnovi lenjinizma i Nacionalno pitanje, Lenjin: Seoskoj sirotinji, Imperijalizam, Kolarov: Komunistička internacionala, Engels: Anti Diring i Poreklo porodice, privatne svojine i države, Segal: Udžbenik političke ekonomije, članicima druga Tita i izdanja CK i VŠ...

...Konferencija je kao glavne zadaće postavila pred partijskim organizacijama: a) (izučavanje marksizma-lenjinizma i to tako da se odmah počne sa izučavanjem Istorije VKPb; b) učvršćenje SKOJ-a kao rukovodeće i borbeno omladinske organizacije; c) sistematska organizaciona i politička pomoć part, organizacijama i SKOJ-u na terenu kao i svim antifašističkim organizacijama u pozadini. ...Partija je brojno ojačala (200 članova Partije i 137 kandidata) i stekla povjerenje i ljubav boraca...

...Pri prelazu Brigade na zadatke za likvidaciju stanica na pruzi za Zenicu neka velika muslimanska sela pružila su našoj vojsci, koja je tuda morala da prođe, manji otpor dok su saznali da nijesmo četnici nego partizani, pa su onda položili oružje. Sa predstavnicima svih tih sela mi smo održali jednu dugu konferenciju. Vidjelo se da su ih četnici noću napadali i plijenili stoku. Pošto smo ih na tom sastanku upoznali sa karakterom i ciljevima naše borbe, izrazili su svoju spremnost da sazovu zborove po svim selima i da izaberu NOO. Novoizabranoj narodnoj vlasti vratili smo puške kako bi mogla obrazovati straže radi zaštite od pljačke četnika...

...Došli smo u kontakt s drugovima iz Travnika, Bugojna i Kreševa i pozvali ih da sa njima održimo sastanke ukoliko to ne omete pokret Brigade....

(Iz izvještaja Politodjela 1. dalmatinske brigade od 17. januara 1943. Centralnom komitetu KPJ: tom IX, knj. 3, dok. 35).

...Brigada izdaje svoj list »Hercegovački borac«, od koga su izašla 2 broja. Agitprop brigade izdaje »Nedeljne novine« koje imaju informativno-poučni karakter. Agitprop izdaie svaki dan radio-vijesti. Umnoženo je 10 glava Istorije VKPb i neki drugi materijali (Teorija Partije, Dimitrov: O kadrovima, Lenjin: O marksizmu, Osnovi lenjinizma, O dvovlašću i neke druge stvari). Preštampani su iz »Borbe« i izdani pod naslovom »Za boljevizičiju Partije u našoj brigadi« članci: Učimo se lenjinskom stilu u radu, Za bolji agitaciono-propagandistički rad, O stvaranju novih kadrova. Tako isto preštampani su iz »Borbe« dva govora druga Tita, te članci: Izbjeglička vlada tone u sve dublju izdaju i Reci znače djela — pod opštim naslovom »Narodnooslobodilačka vojska i narodi Jugoslavije u borbi za slobodu«...

...U poslednjim borbama Brigada se pokazala sposobna za izvršavanje vojničkih zadataka. Svi zadaci koje je imala u sastavu Divizije uglavnom su izvršeni. Napredak se osjeća i pored nedostataka kojih još ima — naročito kod nižeg rukovodećeg kadra. Brigada još nije isprobana u napadu na gradove. Brojno stanje bataljona smanjilo se uslijed bolesti, ranjenih i izeinulih, zatim slanjem na razne dužnosti u Diviziji, tako da bataljoni prosječno broje 160 boraca. Priliv sa terena je minimalan, svega dvadesetak

Na osnovu naređenja Vrhovnog štaba od 29. januara u vezi sa prelaskom Glavne operativne grupe u protivofanzivu prema Neretvi i Hercegovini 3. divizija je krajem januara i početkom februara otpočela prikupljanje na pravcu Gornji Vakuf — Prozor. Ovim je završen njen dvomjesečni boravak u srednjoj Bosni, gdje se borila sa neprijateljem koji je pripadao raznim formacijama, kojima je u ovom periodu nanijela znatne gubitke.³⁶

Treća divizija je u ovim borbama pokazala moralno-političku čvrstinu i sposobnost izvođenja borbenih dejstava u složenim uslovima ratovanja, združeno i po brigadama manjim dijelovima i u sadejstvu sa drugim jedinicama.

drugova i drugarica — Srba i Muslimana. Moral i borbenost kod boraca su na visini. Disciplina još nije u svim bataljonima dovoljno učvršćena... U poslednje vrijeme česti su slučajevi oboljenja. Ima i slučajeva tifusa. Od dolaska iz Glamoča bilo je 15 oboljelih na plućima i 11 smrznutih, 15 sumnjivih na tifus, 9 ostale bolesti, 10 poginulih — svega 77 izbačenih iz stroja...

...U krajevima gdje je brigada u posljednje vrijeme operisala (Travnički rez, sjeverno od pruge Lašva—Donji Vakuf i djelovi Kotorvaroškog rezra) raspoloženje stanovništva je dobro. U srpskim selima koja su bila pod četnicima partizane narod dočekuje oduševljeno i u većini slučajeva čini usluge dobrovoljno. Muslimani masovno ispoljavaju duboke simpatije prema nama, prožeti su mržnjom prema okupatoru, četnicima i ustašama, pouzdani su i čine rado usluge, ali je odziv za borbu još uvijek slab...«

(Iz izvještaja Politodjela 10. hercegovačke brigade od 31. decembra 1942. Centralnom komitetu KPJ: tom IX, knj. 2, dok. 98).

³⁶ Treća divizija je u ovom periodu u dolini Vrbasa, Lašve i Bosne vodila borbe sa neprijateljskim jedinicama: 718. njemačkom divizijom, 9., 15. i 1. domobranskim pukom, 5. ustaškom brigadom, četnicima i seoskom milicijom.

U HERCEGOVINI
— februar — april 1943 —

1. PRIKUPLJANJE DVTIJE U DOLINI RAME I OSLOBOĐENJE PROZORA

Razmahom borbenih dejstava NOV i POJ, stvaranjem velike oslobođene teritorije u centralnom dijelu zemlje i mnogih većih i manjih područja u ostalim krajevima, položaj okupatorskih trupa u Jugoslaviji postajao je sve ne-povoljniji, linije snabdijevanja sve ugroženije, a planovi da se stabilizuju i učvrste u ovoj oblasti sve nerealniji. Sve brojnije formacije Narodnooslobodilačke vojske vezivale su svojim oružanim dejstvima jake okupatorske snage i podvrgavale ih neprestanim udarima i gubicima, što je njihovim komandama zadavalo stalnu brigu i svestrano na-stojanje da se front u Jugoslaviji likvidira i ta permanentna opasnost otkloni.

Poslije brojnih kontakata i konsultovanja između vrhovnih komandi njemačke i italijanske vojske krajem 1942. i početkom 1943. god., u kojima su uzeli ličnog učešća Hitler i Musolini, postignuta je saglasnost i razrađen plan operacija protiv Narodnooslobodilačke vojske i slobodne teritorije u Bosni i Hrvatskoj.

Zamisao okupatorskih komandanata sastojala se, po ovom planu, u angažovanju 5 njemačkih, i 3 italijanske divizije, ustaških, domobranskih i četničkih jedinica, uz jaku podršku avijacije, artiljerije i tenkova protiv jedinica NOV i POJ na teritoriji između Kupe i Neretve, a zatim po potrebi i na drugim područjima radi njihovog okruženja i uništenja da bi na taj način deblokirali linije



Narod se povlači za našom vojskom

snabdijevanja između Save i Jadranskog mora i ponovo uspostavili kvislinšku vlast na ovoj teritoriji, a jedinice oslobodili za druge pravce i frontove, na kojima su se fašističke snage povlačile pod udarcima savezničkih armija.³⁷

Okupatorsko-kvislinške operacije po ovom planu otpočele su 20. januara, i već do kraja mjeseca neprijatelj je uspio da uz velike sopstvene gubitke izbije u dolinu Une, na pravcu Karlovac – Bihać, a poslije forsiranja ove rijeke i zauzimanja Bihaća (29. I) produži prema Grmeču i Bosanskom Petrovcu, i dalje u dubinu slobodne teritorije Bosanske krajine.

Kada je Vrhovni štab uočio namjere neprijatelja, odlučio je da formira grupu od pet divizija (Glavna operativna grupa), koja će preći u protivofanzivu i prenijeti dejstva na Hercegovinu, Sandžak i Crnu Goru, s perspekti-

³⁷ U operacijama su angažovane: njemačke divizije: 7. SS »Princ Eugen«, 714, 718, 369. i djelimično 187; italijanske divizije: »Lombardija«, »Re« i »Sasari«; 2., 3. i 5. domobranska brigada, nekoliko ustaških bataljona i četnici. Ukupna jačina ovih snaga bila je oko 90.000 vojnika.

(Oslobodilački rat, k. 1, str. 356, VII, Beograd, 1957)

vom daljeg prodora prema Kosmetu i Srbiji, a dijelom snaga 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa, da bi se obezbijedio ovaj manevr, što duže zadržati neprijateljsko nastupanje na slobodnu teritoriju, a potom mu se zabaciti za leđa i u pozadinu.

Vrhovni komandant je upoznao sa ovom odlukom komandante divizija na sastanku u Duvnu 8. februara, odredio zadatke i pravce nastupanja 1, 2. i 3. diviziji, koje su kao čelni ešelon doble zadatki da razbiju neprijateljske garnizone u dolini Rame i Neretve i stvore uslove za prođor Grupe prema Hercegovini i Kalinoviku.³⁸

Jedinice Glavne operativne grupe imale su zadatku u okviru ovog plana da na pravcima nastupanja savladaju niz prepreka: razbijanje italijanskih garnizona u dolini Rame i Neretve, obezbeđenje prema Sarajevu (1. divizija) i Mostaru (2. divizija), forsiranje Neretve i razbijanje četnika na njenoj istočnoj obali i na pravcu Nevesinja, Uloga i Kalinovika, obezbeđenje transporta 3000–4000 ranjenika.

Za izvršenje ovih zadataka razvile su se u dolinama Rame i Neretve i na pravcu Nevesinja i Kalinovika tokom februara i marta žestoke borbe, koje po svom obimu i rezultatima spadaju među najteže i najznačajnije u toku narodnooslobodilačkog rata. Poslije manjeg predaha one su se potom prenijele, tokom aprila, maja i juna, na teritoriju istočne Hercegovine, Crne Gore i jugoistočne Bosne.

Pošto je neprijatelj prodro duboko na oslobođenu teritoriju i prešao u nastupanje jakim snagama prema Ne-

³⁸ Na savjetovanju u Duvnu 8. II 1943. Vrhovni komandant je upoznao komande 1, 2. i 3. divizije sa planom za protivofanzivu i odredio pravce nastupanja: 1. divizija: Gornji Vakuf—Solokova Kula—Ivan-sedlo; 2. divizija: Livno—Duvno—Imotski—Pošušlje—Drežnica; 3. divizija: Gornji Vakuf—Prozor—Rama—Ostrožac—Konjic. Sedma divizija preuzima ulogu zaštitnice Glavne operativne grupe na pravcu Drvar—Glamoč—Sujica—Prozor, a zatim nastupa za 3. divizijom. Deveta dalmatinska divizija, koja je bila u formirajućem periodu, sa prostorije Imotski—Biokovo obezbeđuje povlačenje ranjenika pravcem Livno—Duvno, kao i bok i pozadinu 2. divizije, a zatim nastupa za njom.

(Zbornik, tom II, knj. 8, dok. 23: Naredenje Vrhovnog štaba od 8. II 1943. Glav. štabu Hrvatske; Oslobođ. rat, str. 380, knj. 1).

retvi radi uništenja naših jedinica koje su na ovom pravcu bile otpočele uspjeha dejstva sa ciljem da ostvare zamisljeni manevar Vrhovnog štaba, otpočela je polovinom februara 1943. bitka na Neretvi,³⁹ koja se završila krajem marta 1943. god. izbijanjem ovih jedinica u oblast Neveninja i Kalinovika.

Treća divizija je imala zadatku da na svom pravcu nastupanja likvidira neprijateljske garnizone u Prozoru, Rami i Konjicu, osigura prolaze na Neretvi i otvoriti put za transport ranjenika i razvijanje dejstava u Hercegovini i Crnoj Gori.

Na osnovu naredenja Vrhovnog štaba od 29. januara štab 3. divizije je otpočeo prebacivanje svojih jedinica iz doline Vrbasa i približavanje prema Prozoru. One su se nekoliko dana početkom februara zadržale oko Gornjeg Vakufa, da odbiju neprijateljske ispadne iz Bugojna, prema ovom mjestu, koje je 30/31. januara oslobođila 1. dalmatinska brigada, a zatim se prebacile u prozorsku kotlinu, tako da su uoči napada na ovaj italijanski garnizon imale sljedeći raspored: 1. dalmatinska brigada: Ščit – Rumboci – Jaklići – Podbor; 5. crnogorska brigada: širi rejon Makljena; 10. hercegovačka brigada: rejon s. Blace (tri bataljona), selo Klek kod Gračanice (dva bataljona).⁴⁰

³⁹ U našoj istoriografiji za ova dejstva uobičajen je naziv »bitka na Neretvi«, mjesto četvrta neprijateljska ofanziva, koji je naziv takođe u upotrebi.

⁴⁰ Prikupljanje jedinica 3. divizije prema Prozorskoj kotlini ometano je neprijateljskim ispadima iz Bugojna, koji su imali cilj da ponovo zauzmu Gornji Vakuf i odbace naše jedinice iz gornjeg toka Vrbasa. Ove ispadne (1–3. II) odbili su dijelovi 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade, nanijevši neprijatelju gubitke oko 100 mrtvih i ranjenih. Pošto su neprijateljski protivnapadi odbijeni, 1. dalmatinska brigada se prebacuje na prostoriju Ščita, 5. brigada upućuje manje dijelove na Makljen prema Prozom radi izviđanja, zadržavajući glavninu na prostoru Gornji Vakuf–Gračanica, a 10. hercegovačka se 6. februara prebacila preko Jugodića i Bojske, zapadno od pl. Vraniće, a zatim preko Gornjeg Vakufa, u izvorni dio Vrbasa, na prostor Boljkovac–Valjevac; Mejnik, na pravcu predstojećeg napada. (10. brigada je od 1. do 5. februara dejstvovala na komunikaciji Travnik–Donji Vakuf–Jajce; oko Turbeta, Goleša i Komara, do dolaska 1. divizije, a zatim se hitno prebacila u gornji tok Vrbasa).

(Zbornik, tom II, knj. 7, dok. 174 i 175: Naredenje Vrhovnog štaba od 29. I 43. Stabu 3. divizije; Isto, knj. 10, dok. 13 i 32:

U Prozoru se nalazilo 700–800 vojnika i oficira italijanske divizije »Murđe«: ojačani 3. bataljon 259. pješadijskog puka, 1 četa lakih tenkova (11), 1 haubička baterija (4 oruđa), 1 protivkolska četa (2 oruđa), 1 baterija minobacača 81 mm (4 oruđa), 13 mitraljeza, 25 puškomitraljeza i veći broj lakih bacača.

Mjesto je bilo pripremljeno za kružnu odbranu, sa bunkerima na prilazima i u neposrednoj okolini, ograđenim bodljikavom žicom.⁴¹

Divizija je sa prostorije koju je zauzela uoči napada (14/15. februara) poslije dnevnog izviđanja, priprema i upoznavanja sa konkretnim zadacima, prešla u napad 15. februara u 21 čas, poslije artiljerijske pripreme od 30 minuta.

Prva dalmatinska brigada, kao desna kolona, napala je pravcem Gradina — Mlake — Prozor, sa zadatkom da zauzme dio varoši do r. Prozorčice, a zatim da produži preko sela Borovnice u pravcu Luga, na lijevoj obali Rame;

Peta crnogorska brigada napala je pravcem Makljen — selo Gmići — Prozor, sa zadatkom da ovlada centrom varoši;

Deseta hercegovačka brigada napala je sa tri bataljona (2, 3. i 5) pravcem selo Nauković — Prozor (Kula), sa

Izvještaji štaba 3. divizije od 2. i 6. II Vrhovnom štabu; Isto, dok. 314: Izveš. Velike 2upe Pliva i Rama od 6. II 43).

⁴¹ Fortifikacijska organizacija kružne odbrane garnizona bila je sljedeća: Uporišta oko varoši (bunkeri) bila su od cementa i ograđena bodljikavom žicom. Ovako utvrđenih i ograđenih uporišta bilo je 10. Rastojanje medu njima bilo je 50–60 m, a od komande garnizona bila su udaljena oko 300 m. U svakom uporištu postojala je rezerva hrane i municije, a jačina posada u njima 12–25 vojnika. Komanda garnizona je imala u rezervi i 1 četu pješadije, 1 bateriju topova, 1 četu lakih tenkova koja je stigla uoči napada. Veza izmedu uporišta spoljne odbrane i garnizona komande bila je telefonska, sa glavnijim uporištima kurirska i signalnim pištoljima. Unutrašnjost garnizona bila je takođe uređena i organizovana za plansku odbranu korišćenjem kamenih zgrada i bunkera oko njih, kao i na ulazima u varoš i raskrsnicama.

(Zbornik, tom IV, knj. 11. dok. 188: Naredenje Više komande oružanih snaga Slovenija—Dalmacija od 5. III 1943. Šestom armijskom korpusu).

zadatkom da poslije zauzimanja varoši produži gonjenje neprijateljskih dijelova dolinom Rame do njihovog uništavanja ili zarobljavanja, u zajednici sa druga dva bataljona (1. i 4), koji su se uoči napada na Prozor postavili u zasjede u dolini Rame u rejonu sela Klek i Parcani kod Gračanice.

Artiljerija je postavljena u rejonu Gradine (haubički divizion VS) i u rejonu sela Gmići (divizijska baterija) sa zadatkom da podrži napad i dejstvuje po prostoriji razmještaja neprijateljske artiljerije (Musala) i po centru varoši.

Osmatračnica komandanta divizije za vrijeme napada u rejonu k 946 (okuka na putu na južnoj padini Makljena).

Prva dalmatinska brigada se, uprkos jake vatre, svojim prvim ešelonom (2. i 3. bataljonom) uspješno probijala, likvidirajući bunker za bunkerom i savlađujući prepreke od bodljikave žice. Bataljoni ove brigade su do 23 časa slomili spoljnju odbranu na svom pravcu, izuzev utvrđenja kod Mlake, likvidirali uporišta kod sela Paljike, 8 bunkera zauzeli na juriš, a zatim, uvođenjem drugog ešelona (4. bataljona) u pravcu varoši i sela Borovnice, izbili 16. februara (oko 2 časa) na r. Prozorčicu.

Peta i 10. brigada su u određeno vrijeme pošle u napad, ali su u nastupanju naišle na osvetljavanje otkrivenog zemljišta podvrgnutog snažnoj artiljerijskoj i minobacačkoj vatri koja je zaprečavala prilaze preprekama na pravcu nastupanja prema varoši. Iako su uspjele da na svojim pravcima likvidiraju po nekoliko bunkera i da se mjestično između bunkera manjim dijelovima probiju u varoš (dijelovi 1. bataljona 5. brigade), neprijateljska odbrana je ostala povezana i neslomljena pred ovim jedinicama. Njihov napor da ostvare postavljeni zadatak još ove noći osuđen je jakim neprijateljskim otporom, pa su bile pri nuđene da se povuku do zore na polazne položaje.

Stab divizije je naredio, zbog neuspjeha ove dvije brigade, da se i 1. dalmatinska brigada povuče sa zauzetih položaja, kako ne bi u toku dana bila podvrgнутa dejstvu neprijateljske artiljerije; međutim, pošto je izvlačenje njenih dijelova nastavljeno i tokom dana, pretrpjela je znatne gubitke.

Napad ove noći nije uspio, jer su mu nedostajali bolja priprema, povezanost i sadejstvo jedinica u toku borbe i efikasnija podrška artiljerije.

Vrhovni komandant je naredio da se napad obnovi sljedeće noći (16/17. februara), pa je u tu svrhu ojačao 3. diviziju sa dva bataljona 3. krajiške brigade (1. divizija), a štab divizije i štabovi brigada preduzeli su mjere za njegovu što bolju organizaciju i pripremu. Po jedinicama su tokom dana vršene svestrane pripreme, objašnjavan je borčima i starješinama vojnički i politički značaj oslobođenja Prozora, kako u odnosu na perspektivna dejstva tako i u odnosu na ranjenike koji ovim pravcем treba da se transportuju.

Neprijatelj nije vršio ispadne tokom dana prema jedinicama divizije oko Prozora; pokušavao je da sredi stanje u narušenoj odbrani garnizona, jer je očekivao ponovni napad. Pojačanje koje mu je bilo upućeno iz Mostara nije uspjelo da se probije dolinom Neretve, pošto je u toku noći, 15/16. februara napadnuto kod Drežnice i uništeno ili zarobljeno od strane jedinica 2. proleterske divizije, koje su ove noći izbile na Neretvu u ovom rejonu.⁴²

Napad je bio predviđen za 20 časova, ali je zbog očekivanja dolaska bataljona 3. krajiške brigade iz rejonra Gornji Vakuf (1. i 4. bataljon) otpočeo sa zakašnjenjem od nekoliko sati (u 23 časa), a prethodila mu je artiljerijska priprema od 30 minuta.

Pravci napada i zadaci jedinica bili su, kao što je bilo predviđeno prethodne noći, s tim što su bataljoni 3. krajiške brigade određeni kao rezerva u rejonu sela Gmići, pošto nijesu stigli na vrijeme da se upoznaju sa zadatkom i izvrše izviđanje.

Jedinice su za ovaj napad imale više podataka o rasporedu neprijatelja i njegovih vatreñih tačaka, do čega se došlo prilikom napada prethodne noći i u toku dnevnog izviđanja.

Za napad je predviđena cijelishodnija upotreba artiljerije, pojedine haubice su odredene za neposredno praćenje jedinica na sektoru 1. i 5. brigade, pa su sa malog od-

⁴² Ovo je bio 1. bat. 260. puka div. »Murde« (Zbornik, k. 10. dok. 220: Izvještaj komandanta 6. armij. korpusa od 10. II 1943.)

stojanja korišćene za likvidaciju bunkera na pravcu njihovog nastupanja. Brdska i protivkolska oruđa su raspoređena po bataljonima, što je bilo od znatne koristi pri likvidaciji pojedinih objekata.

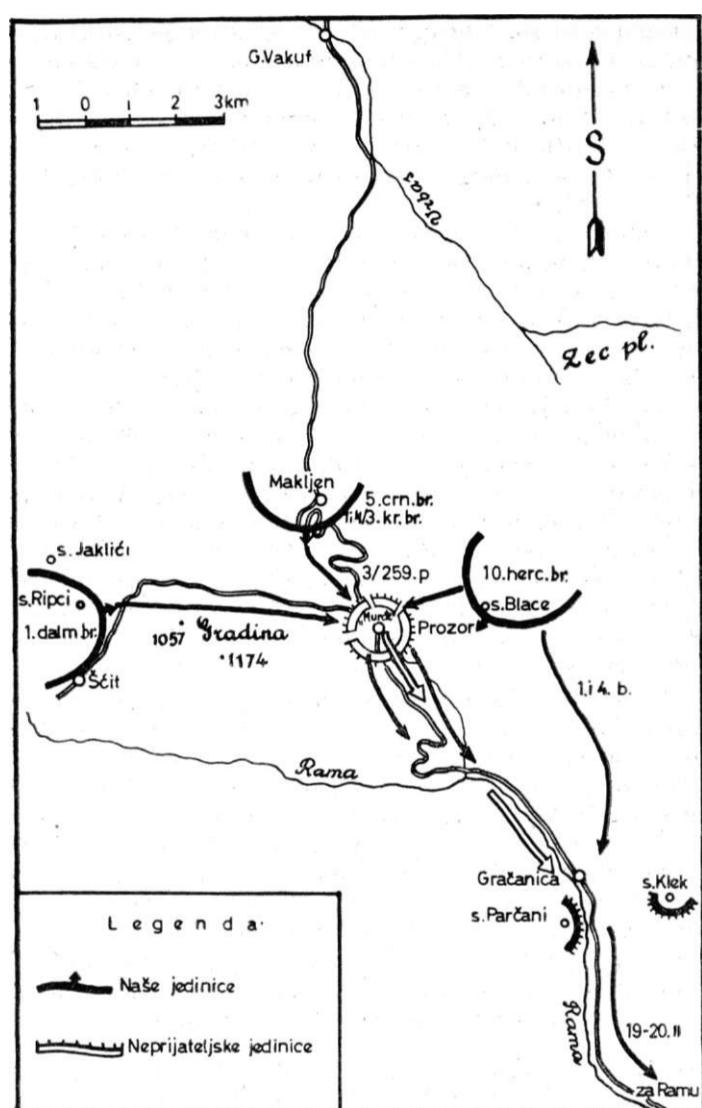
Koristeći iskustva iz prethodne noći, podatke o neprijatelju do kojih se došlo tokom dana, bolju podršku artillerije i sadejstvo u toku napada, jedinice divizije su tokom ove noći oslobodile Prozor. Savlađujući na prvcima nastupanja pojedine tačke otpora, a neutrališući i zaobilazeći druge, prvi dijelovi brigada su poslije ponoći prodrli u centar varoši i iznutra napali odbranu garnizona, povezujući se tokom napada sa jedinicama koje su slamale otpor na prilazima i periferiji mjesta.

Moralno pokoleban još prošle noći, neprijatelj je iznenaden ovim smjelim prodorom naših jedinica u garnizon i njihovim napadom iz raznih pravaca, čime je paralisan plan njegove vatre i pokidana veza između pojedinih tačaka njegove odbrane. Zahvaćeni panikom zbog položaja u kojem su se našli, razbijeni dijelovi neprijateljskog garnizona, grupe i pojedinci, tenkovska četa i transportna sredstva (kamioni) izvlače se pred zoru iz Porozora, prikupljaju se u dolini Rame, formiraju motorizovanu kolonu i pokušavaju da se pod zaštitom tenkova povuku u pravcu Gračanice i Rame.

Samo manje grupe neprijateljskih vojnika koje nijesu uspjele da se izvuku iz Prozora, nastavile su da pružaju otpor i poslije rasvita, ali su poslije jednočasnovne borbe nadвладane i zarobljene dejstvom djelova 3. divizije i 3. krajiške brigade koji su uvedeni za likvidaciju otpora kod sela Majdana.⁴³

⁴³ 1. dalmatinska brigada je u ovom napadu imala 2 ešelonu: 1. bataljon, ojačan 1 haubicom, kretao se duž puta Šćit – Prozor, i napadao Mlake, sadejstvujući 5. brigadi pri napadu na Majdan; 3. bataljon pravcem Gradina – Paljike – Prozori, sadejstvovao 1. bataljonu; 4. bataljon: Podbor – Borovnica – Lug sadejstvujući 3. bataljona na Paljike; 2. bataljon u 2. ešelonu (rezerva) pozadi 3. bataljona. Peta brigada je iza pola noći prodrla u centar varoši, prvo 3. i 4. a zatim i ostalim bataljonima, povezujući se lijevo sa 3. bataljonom 10. brigade a desno sa 1. dalmatinskom.

Oslobodenjem Prozora stvoreni su povoljni uslovi da jedinice ove divizije nastave dejstvo u dolini Neretve, prema Konjicu, i



Sk. 4. — Napad 3. divizije na Prozor (15.—17. II 1943.)

Kada je u zoru primjećeno da su se neprijateljski dijelovi iz Prozora povukli u dolinu Rame, 2. bataljon 10. brigade preduzeo je gonjenje u pravcu Gračanice, gdje je njen 1. bataljon očekivao u zasjedama duž ceste na odsjeku Gračac – Gračanica, s obje strane rijeke, koje je obezbjeđivao. Četvrti bataljon je sa prostorije sela Klek obezbjeđivao ove zasjede.

Izmičući pred 2. bataljonom, neprijateljska kolona je upala pod unakrsnu vatru bombi, automatskog oruđa i pušaka, i bila prinuđena, pošto je pretrpjela velike gubitke u mrtvim i ranjenim, da se preda. Samo je 6 čelnih tenkova ove kolone uspjelo da savlada slabe prepreke na putu i da se probije kroz zasjede prema Neretvi.

Razbijanjem neprijateljskog garnizona u Prozoru, koji je djelomično pružao otpor do 8 časova, mada je varoš već od 4 časa 17. februara bila u rukama naših jedinica, to zaobljavljanjem i uništavanjem njegove posade na prostoru Prozor – Gračanica, završena je operacija za oslobođenje ovog mjesta. Jedinice koje su učestvovali u napadu na ovaj jako utvrđeni garnizon pokazale su izvanrednu izdržljivost i upornost. »Iako je utvrđenje bilo najjače na koje smo do sada naišli, ipak su borci Treće divizije izvršili zadatku sa zadivljujućim junaštvom« — Tito.

U borbama za oslobođenje Prozora neprijatelj je imao: 220 poginulih, 280 zarobljenih, veći broj ranjenih. Naše jedinice su zaplijenile: 4 haubice, 2 protivkolska topa, 4 minobacača, 12 mitraljeza, 25 puškomitraljeza, 500 pušaka, 5 tenkova, .10 kamiona, 1 traktor, 2 motocikla, 2 radio-stанице, 3 vagona artiljerijske municije, 1000 protivkolskih granata, 300 sanduka puščane municije, 250 sanduka mina za minobacače, 50 sanduka ručnih bombi, 8 vagona raznih namirnica, kao i veću količinu razne opreme.

Gubici jedinica 3. divizije: 23 poginula, 39 teže i 78 lakše ranjenih, među kojima iz 1. dalmatinske brigade, pri napadu prve noći, 12 poginulih i oko 50 ranjenih.⁴⁴

ostvare sadejstvo sa dijelovima 2. proleterske divizije koji su od Drežnice napadali prema Jablanici (4. proleterska brigada), i 1. proleterske divizije koja je nastupala prema Ivan-sedlu (1. proleterska brigada).

⁴⁴ Zbornik, t. IV, knj. 10, dok. 91 i 100: Izvještaji Štaba 3. divizije od 17. i 18. II 1943. Vrhovnom štabu; Isto, knj. 11, dok.

2. BORBE NA NERETVI

Oslobođenjem Prozora stvoren su povoljni uslovi da jedinice ove divizije nastave dejstva u dolini Neretve; prema Konjicu, i ostvare sadejstvo sa dijelovima 2. proleterske divizije koji su od Drežnice napadali prema Jablanici (4. proleterska brigada), i 1. proleterske divizije koja je nastupala prema Ivan-sedlu (1. proleterska brigada).

Poslije oslobođenja Prozora 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada su upućene, 18. februara, u dolinu Neretve, dok je 1. dalmatinska brigada, po odluci Vrhovnog štaba, zadržana i dalje u rejonu Prozora kao njegova rezerva za eventualnu upotrebu prema Gornjem Vakufu.

U Rami i Ostrošcu su se nalazile manje posade divizije »Murđe«, koje su jedinice 3. divizije imale zadatku da likvidiraju. Krajem dana one su svojim dijelovima podišle ovim mjestima i 5. crnogorska je bez otpora ušla u Ostrožac, pošto se njegova posada, ne sačekavši napad, povukla u Konjic, dok je posada Rame, koja je bila odsječena od Konjica, pružila žilav otpor 1. bataljonu 10. hercegovačke brigade, koji je pokušao da na prepad (s leđa) zauzme ovo mjesto, i zadržala ga jakom minobacačkom i mitraljeskom vatrom.

Deseta hercegovačka brigada, čija je glavnina stigla na ovaj pravac tek sljedećeg dana (19. II),⁴⁵ organizovala je napad na Rāmu, u kojoj je kasarna predstavljala glavnu tačku odbrane jedne ojačane čete 1. bataljona 259. peš. puka divizije »Murđe«, iz koje je imala dobar pregled i vatrenu kontrolu cijelog mesta i železničke stanice u njemu. Demonstrativni napadi tokom dana iscrpljivali su i demoralisali neprijatelja i, kada je sljedećeg jutra (20. II) kasarna bila podvrgnuta dejstvu minobacača, a ostale tačke odbrane jakom vatrenom pritisku dijelova 10. brigade, neprijatelj je u panici napustio kasarnu i Ramu i pokušao da se spase bjekstvom prema Ostrošcu i Konjicu, odbacujući oruđe i opremu sa sebe. Gonjen jedinicama 10. her-

188: Naredenje ital. Više komande oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 5. III 1943. Šestom armijskom korpusu.

⁴⁵ Deseta hercegovačka brigada je upućena iz Prozora pravcem: Duge – Gračanica – Rama, a 5. crnogorska pravcem: Prozor – Uzdol – Podhum – Ostrožac.

cegovačke brigade, on nije uspio da se izvuče, već su svi njegovi dijelovi zarobljeni ili uništeni, a manje grupe koje su uspjеле da se probiju do Ostrošca upale su u zasjede dijelova 5. brigade i bile takođe zaroobljene.

U ovim borbama, u Rami i na pravcu Ostrošca, neprijatelj je pretrpio gubitke od preko 180 poginulih i nekoliko zarobljenih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je: 6 tenkova, 1 kamion, 120 pušaka, 8 puškomitrailjeza, 14 mitraljeza i veća količina bombi, municije, hrane, opreme i raznog materijala. Naši gubici su bili 2 poginula i 7 ranjenih iz 10. brigade. Ovdje je poginuo zamjenik komandanta njenog 1. bataljona Milan Kukić.⁴⁶

Poslije oslobođenja Rame i Ostrošca 5. crnogorska brigada je upućena desnom, a 10. hercegovačka brigada, pošto je prešla kod Ostrošca lijevom obalom Neretve, prema Konjicu.

U međuvremenu ostale jedinice Glavne operativne grupe, nastupajući određenim pravcima, ovladale su: 1. proleterska divizija Ivan-sedlom (18.11), 2. proleterska divizija dolinom Neretve između Drežnice i Jablanice u kojoj je (22. II) uništen ojačani 1. bataljon 259. pješ. puka »Murđe«, dok se 7. udarna divizija priključila u rejonu Gornjeg Vakufa da zatvori pravce od Bugojna i Travnika.

Izbijanjem jedinica Glavne operativne grupe na liniju Ivan-sedlo – Konjic – Jablanica – Drežnica i razbijanjem italijanskih garnizona u dolini Rame i Neretve, stvoreni su uslovi da se, pošto 3. divizija zauzme Konjic, produži nastupanje prema Hercegovini. Postavljanjem bočnih obezbjeđenja prema Sarajevu (1. proleterska divizija) i Mostaru (2. proleterska divizija) izolovan je garnizon u Konjicu, posljednje neprijateljsko uporište u dolini Neretve na ovom sektoru i izvršene su pripreme 3. divizije za njegovu likvidaciju.

Konjički garnizon su uoči napada držale snage od jednog ojačanog bataljona divizije »Murđe«, domobrani i ustaše, a tokom napada dobio je pojačanje od Nijemaca i četnika.

⁴⁶ Zbornik, t. IV, knj. 10, dok. 105 i 115: Izveštaji Štaba 3. divizije od 19. i 20. februara 1943. godine Vrhovnom štabu NOV i POJ.

Tokom priprema za napad i podilaženja jedinica 3. divizije Konjicu operativna situacija na drugim pravcima se izmijenila, što se odrazilo na borbe oko Konjica i u dolini Neretve.

Uspjesi Glavne operativne grupe na pravcu predviđenog nastupanja, naročito izbijanjem na Neretvu i razbijanjem italijanske divizije »Murde«, izazvali su promjene u planu daljih neprijateljskih dejstava. Između komandnata njemačkih i italijanskih jedinica postignuta je saglasnost (25. II) da ubrzaju operacije protiv jedinica NOVJ u dolinama Rame i Neretve radi njihovog uništenja i one-mogućavanja prodora prema Hercegovini. U tu svrhu Nijemci su odvojili dio svojih snaga, predviđenih i angažovanih protiv jedinica NOV u Bosanskoj krajini, i hitno ih prebacili i prikupili u gornjem toku Vrbasa (Bugojno – Gornji Vakuf), dok su se Italijani i četnici prikupljali u regionima Mostara, Nevesinja, Uloga i Kalinovika.

Nastupanje udruženih neprijateljskih snaga ka dolini Neretve otpočeо je 21. februara od Bugojna, Sarajeva i Mostara pravcima: Bugojno – Gornji Vakuf – Prozor; Tarčin – Ivan-sedlo – Konjic; Mostar – Jablanica.⁴⁷ Prikupljanje četnika u gornjem toku Neretve i Nevesinskom polju bilo je u toku i njihovi prvi dijelovi su upućeni prema Konjicu i Jablanici.

Vrhovni štab je na pravcu Bugojna uputio 7. diviziju, kojoj je naređeno da upornom odbranom, zajedno sa 3. krajiškom brigadom 1. divizije, spriječi prodor neprijatelja u Prozorsku kotlinu, dok je glavnina 1. divizije imala zadatku da zadrži Ivan-sedlo u svojim rukama i onemogući neprijatelju da se od Sarajeva probije prema Konjicu. Druga divizija je dobila zadatku da spriječi prodor neprijatelja od Mostara ka Jablanici.

⁴⁷ Napadale su na ovim pravcima: grupa »Fogl«: 738. puk 718. njemačke divizije, 5. ustaška brigada, dijelovi 202. tenkovskog bataljona, artiljerijski i inženjerijski dijelovi (Bugojno – Gornji Vakuf – Prozor); grupa »Anaker«: 750. puk 718. divizije, 7. lovački domobranski puk, 1. ustaški bataljon, 2. brdske baterije (Tarčin – Ivan sedlo – Konjic; 3. bataljon 56. puka ital. divizije »Marke«, 2. bataljon 260. puka divizije »Murde«, 2. bataljon 55. puka divizije »Marke«, 49. bataljon »crnih košulja« i oko 5000 četnika iz Hercegovine i Crne Gore (Miostar – Jablanica).

(Zbornik, t. IV, knj. 10, dok. br. 251):

Bez obzira na upornost naših jedinica neprijatelj je uspio da zauzme (21. II) Gornji Vakuf na pravcu Prozora i Ivan-sedlo na pravcu Konjica. Na pravcu Mostar — Jablanica neprijatelj je (do 22. februara) zauzeo i spalio selo Ravnu, na lijevoj obali Neretve, ali je njegovo dalje nastupanje zadržano, a ovog dana bio je od strane 4. proleterske brigade likvidiran italijanski garnizon u Jablanici.

Pokušaj 1. divizije da povrati Ivan-sedlo i spriječi prodor neprijatelja u Konjic nije uspio, dok su jedinice 7. banjikske divizije, 3. krajiske i 1. dalmatinske brigade, koja je prebačena na ovaj pravac iz rejona Prozora, zaustavile neprijatelja kod Gornjeg Vakufa (24. II).

Ovakvim načinom neprijateljskih dejstava operativni položaj jedinica NOV u dolini Neretve postao je nepovoljan, a zona u kojoj su se prikupljali ranjenici (Prozorska kotlina) ugrožena. Intervencija neprijatelja prema Neretvi izazvala je nove i jače angažovanje jedinica GOG na bokovima i u pozadini, dok su stvoreni uslovi za izvršenje predviđenog manevra na jugoistok.

U ovakvoj operativno-taktičkoj situaciji 3. divizija je, sa dvije brigade, stigla do Konjica i pripremila napad za 22. februar u 22 časa.⁴⁸ Međutim, razvoj situacije u rejону Ivan-sedla, kod jedinica 1. divizije, i južno od Konjica, kod 10. hercegovačke brigade, izazvao je potrebu angažovanja tokom dana i dijelova 3. divizije na ova dva pravca, usijed čega je došlo do zakašnjenja u blagovremenom prikupljanju jedinica za napad ove noći, i odlaganja za sljedeću noć.⁴⁹

⁴⁸ Štab divizije je izdao zapovijest za napad na Konjic 21. februara. Brigade su se bile prikupile na prostoriju Vinište — Križ (5. crnogorska) i Zašlivije — Žabre (10. hercegovačka).

⁴⁹ Po izbijanju jedinica 1. divizije na Ivan-sedlo i u rejon Bradine, upućeni su (19/20. II) dijelovi 1. proleterske brigade na Konjic, a potom je i 3. sandžačka sljedećeg dana (21. II) angažvana na ovom pravcu, što je oslabilo odbranu ove divizije u rejonu Ivan-sedla, pa je neprijateljska grupa »Anaker« uspjela da se sa jednom kolonom od oko 600 vojnika probije 22. februara preko Ivan-sedla u pravcu sela Brdani, a zatim noću (23/24. II) produži pokret i spoji se sa italijanskim garnizonom u Konjicu. U vezi sa ovom situacijom upućena su (22. i 23. II) u rejon Ivan-sedla, sa 1. prolet. brigadom, 2. bataljona 5. brigade. U isto vrijeme glavnina 10. brigade bila je angažovana protiv četnika na

Štab 3. divizije je 23. februara uputio garnizonu u Konjicu ultimatum za predaju do 18 časova ovoga dana, pa pošto neprijatelj nije u ostavljenom mu roku odgovorio, jedinice ove divizije su dobile naređenje da pređu u napad u 22 časa (23. II), kao što je bilo predviđeno prethodnom zapoviješću.

Peta crnogorska brigada je podišla u prvi mrak polaznim položajima Gredina – Repovica, odakle je u određeno vrijeme prešla u napad na dio grada na desnoj obali Neretve. Ona je u prvom naletu odbacila neprijateljske dijelove sa isturenih tačaka na pravcu svog nastupanja i prednjim dijelovima izbila na ivicu grada. Njeno dalje prodiranje ih duže zadržavanje na dostignutoj liniji bilo je one mogućeno jakom mitraljeskom i minobacačkom vatrom, pa je bila prinuđena da se, uz veće gubitke, povuče iza polaznih položaja.

Deseta hercegovačka brigada, koja je imala zadatku da napadne neprijatelja u južnom delu grada, na lijevoj obali Neretve, nije učestvovala u napadu ove noći, jer su je tokom dana (23. II) angažovale u cijelini jake četničke snage, koje su pokušavale da se iz rejona Bijele i sa pl. Ljubine probiju prema Konjicu, u pomoć napadnutom garnizonu. Ona je uspjela da sprječi prođor četnika ovog dana, ali je 5. crnogorska brigada bila nedovoljna da zauzme neprijateljski garnizon, koji je u međuvremenu ojačan grupom »Anaker«.

Po naređenju Vrhovnog štaba, kao ojačanje 3. diviziji na pravcu Konjica, upućena je 24. februara 4. proleterska (crnogorska) brigada 2. divizije, bez jednog bataljona, koji je ostavljen za obezbjeđenje u rejonu Jablanice, njegova tenkovska četa i jedna haubička baterija.

Sljedeće noći (24/25. II) štab 3. divizije angažuje u napadu na Konjic:

– u desnoj koloni: dva bataljona 4. crnogorske brigade i 1 bataljon 10. hercegovačke brigade, preko Zabrdja i Pomola na južni dio grada, na lijevoj obali Neretve;

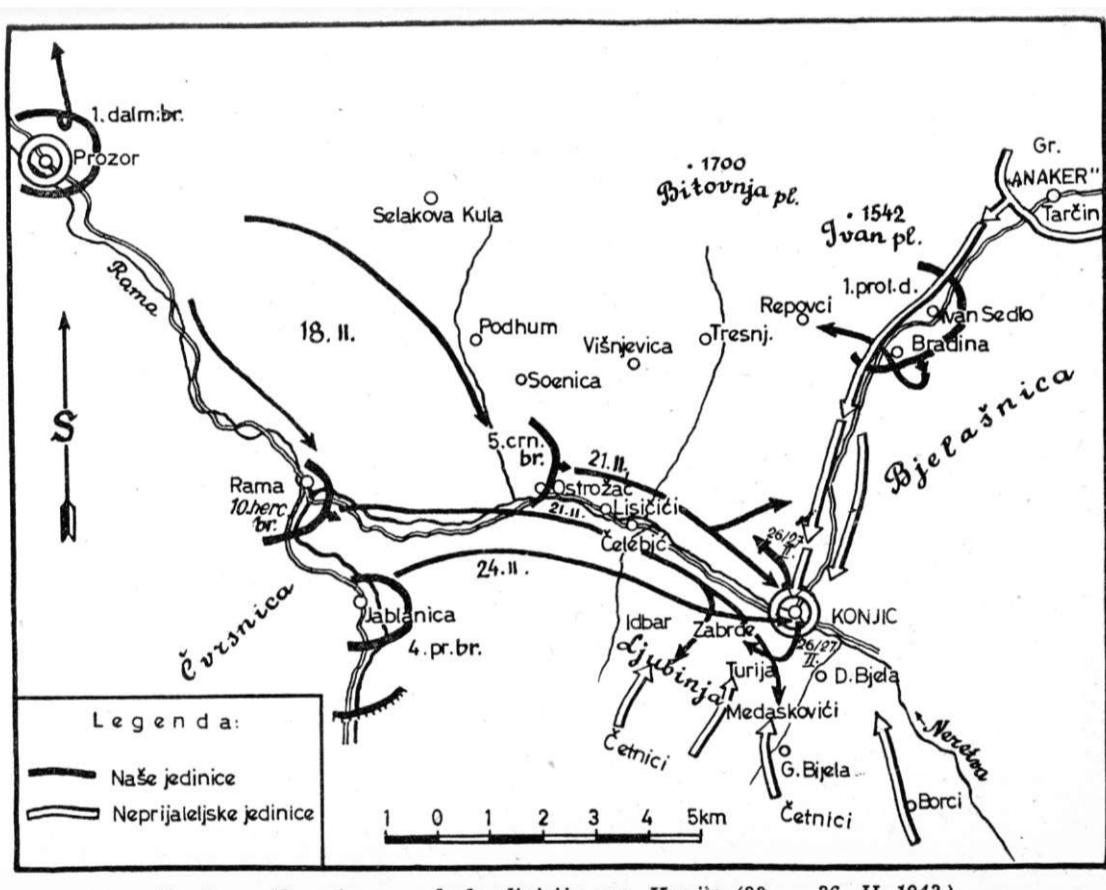
padinama Ljubine, Turije i Provije, koji su pokušavali da se probiju u Konjic.
(Zbornik, IV, knj. 10, dok. 139: Izveštaj štaba 3. divizije od 23. II Vrhovnom štabu).

— u lijevoj koloni: 5. crnogorsku brigadu, preko Gredine i Repovice na sjeverni dio grada, na desnoj obali Neretve;

— za obezbjeđenje: 10. hercegovačku brigadu, bez jednog bataljona, prema četnicima na pravcu Medeškovići — Borci i Žabrdje — Ljubina planina na ovaj pravac je upućen i 3. bataljon 4. brigade;

— tenkovska četa je imala zadatku da podrži napad jedinica upadom u grad duž ceste, sa zapadne strane, a haubička baterija dejstvom sa prostorije sela Orahovica. Komandno mjesto štaba divizije — rejon sela Žabrdje a osmatračnica — rejon Pomola.

Neprijatelj je na napad reagovao vatrom iz topova, minobacača i automatskog oružja. Naši tenkovi su na ulazu u grad dočekani protivtenkovskim oruđima i ubrzo su prioruđeni da se povuku, pa su bataljoni ostali bez njihove podrške. Bataljoni obje kolone, bez obzira na jak otpor neprijatelja, uspjeli su da u toku noći ovladaju Pomolom (4. brigada) i Repovicom (5. brigada), ali je dalji njihov pokret zadržan vatrom iz bunkera, koji su se nalazili na padinama ovih položaja i na ivici grada. Oslanjajući se na zauzete položaje, jedinice produžavaju borbu i poslije rasvita (25. II), izbjegavajući tokom dana odsudnije angažovanje zbog gubitaka. Sljedeće noći (25/26. II) bataljoni 4. brigade (1. i 2. bataljon) preko Pomola se probijaju u južni dio grada, posjedaju nekoliko zgrada i produžavaju borbu tokom dana, vezujući za sebe neprijateljske snage u očekivanju napada i prodora u grad jedinica desne kolone. Međutim, 5. brigada je zadržana neprijateljskim protivnapadima na njenom pravcu koji su je prinudili da se do zore povuče iz Repovice. Pokušaji tokom dana da povrati položaje na Repovici i prema gradu koje je ujutro morala da napusti nijesu joj uspjeli, pošto je neprijatelj za ovaj sektor doveo nova pojačanja od Ivan-sedla, prema njenom lijevom boku, čime je položaj bataljona 4. brigade u gradu postao još više ugrožen, naročito pošto je ponovni pokušaj naših tenkova (25/26. II) odbijen uz gubitke (2 tenka). Bataljoni su tokom 26. februara izdržali silovit napad neprijatelja, razbili sve njegove juriše na posjednute zgrade podvrgnute vatri tenkova, avijacije i artiljerije i nanijele mu znatne gubitke.



Sk. 5. — Neuspjelo napad 3. divizije na Konjic (23 — 26. II 1943.)

Štab 3. divizije nije imao na raspolaganju u ovakvoj situaciji dovoljno snaga koje bi angažovao u daljim napadima na garnizon i iskoristio prođor bataljona 4. brigade i njihovo uporno držanje zauzetih objekata. Položaj ovih bataljona je krajem dana bio ugrožen i sa leđa, od četnika koji su uspjeli da se probiju na sektor 10. brigade. Usijed ovakvog razvoja događaja kod Konjica postalo je očigledno da su dalji napadi na ovaj garnizon, ojačan novim i svježim snagama, necjelishodni, pa je štab divizije, pošto je dobio saglasnost Vrhovnog štaba, naredio da se odustane od daljih napada i povuku bataljoni iz grada. Bataljoni 4. brigade su se povukli u toku noći (26/27 II) iz Konjica preko Pomola i Zabrdja u pravcu Celebića i Ostrošca, odašte je ova brigada pošla u sastav svoje divizije, dok je 3. divizija sa 5. i 10. brigadom, po naređenju Vrhovnog komandanta, zatvorila pravac od Konjica prema Ostrošcu.

Napadi koje je 3. divizija preduzimala na konjički garnizon pretrpjeli su neuspjeh. Ni u jednom pokušaju nije bila obezbjedena potpuna koordinacija i sadejstvo jedinica koje su u njemu učestvovali. Situacija je zahtijevala jača obezbjeđenja prema Sarajevu i gornjem toku Neretve i potpuno izolovanje napadnutog garnizona, radi njegovog savlađivanja, za koju svrhu je bilo nužno upotrijebiti u napadu najmanje dvije brigade prije nego je italijanski garnizon dobio pojačanje od njemačke grupe »Anaker« i četnika, kada su već toliko naše snage bile nedovoljne.

Neprijatelj je u ovim borbama od 20. do 27. februara na sektoru Konjica imao gubitke od oko 250 mrtvih, ranjenih i nestalih, ne računajući gubitke četnika koji su znatni, ali nepoznati, dok su gubici jedinica 3. divizije, uključujući 4. proletersku brigadu, bili oko 150 izbačenih iz stroja, među kojima je 10. hercegovačka brigada imala 23 mrtva i 37 ranjenih. Pored nekoliko starješina ranga komandira četa i vodova u ovim borbama su poginuli Miloš Kovačević, komandant, i Karlo Batke, politički komesar bataljona 10. hercegovačke brigade.⁵⁰

⁵⁰ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 166, 144, 150: Izveštaji Štaba 3. divizije od 24, 25. i 27. II Vrhov. štabu; Isto, dok. 300: Izvještaj VI arm. korpusa od 27. II 43.

Povlačenjem od Konjica, 5. brigada se razmjestila na prostoriju s. Grabovci, Lušci, Seonica, Obre, a 10. hercegovačka u dolini Neretvice do njenog ušća kod Ostrošća, sa zadatkom da kontrolisu dolinu Neretve prema Konjicu i spriječe neprijatelju prodor prema Jablanici, u leđa jedinica 2. proleterske divizije, koje su zatvarale ovaj pravac od Mostara i Prenja. Poslije prodora neprijatelja u Konjic 1. proleterska divizija je zauzela raspored zapadno od komunikacije Konjic – Ivan-sedlo sa djelovima na prostoru sela Ugošće, Kralupi, Hasanovići (3. sandžačka brigada), Stojkovići, Trešnjevica, Bulatovići (1. proleterska brigada).

Dok su vršeni napadi na Konjic, situacija se znatno pogoršala i na pravcu Prozora. Grupa »Fogl«, pošto je zauzela Gornji Vakuf, produžila je napad na liniju Seoci – Mačkovac – Kobila – Oglavak, koju su uporno branile jedinice 7. udarne divizije, 3. kраjiške i 1. dalmatinske brigade,⁵¹ pred kojom je zadržan (24. II). Pošto nije uspio da se probije ovim snagama, neprijatelj uvodi u borbu 717. diviziju, koja je 25. februara iz Bosanske krajine upućena prema Prozoru, na pravcu Voliće – Kobila – Karaulica – Vilića gumno, i njeni dijelovi uspijevaju da zauzmu na ovom pravcu Karaulicu (28. II) i da se probiju do Vilića gumna (1. III).

Vrhovni štab je u ovoj situaciji 28. februara donio odluku da na pravcu Gornjeg Vakufa prikupi i angažuje jače snage svoje Operativne grupe radi sprečavanja neprijatelja da se probije u dolinu Rame, da ga razbije i odbaci iz gornjeg toka Vrbasa u pravcu Bugojna i Donjeg Vakufa.

⁵¹ Vrhovni komandant je 1. dalmatinsku brigadu iz rejona Prozora uputio za ojačanje odbrane kod Gornjeg Vakufa. Po dolasku u rejon s. Pidriš (22. II) brigada je zauzela položaje na liniji s. Trlica – Mačkovac – Kobila, sa koje je, zajedno sa ostalim jedinicama ovog sektora, učestvovala u protivnapadima prema Gornjem Vakufu, a zatim, pošto je smijenila desno 3. krajišku brigadu (27. II), zauzela položaje na liniji Lanište – Dobrošin – Orlišće – Mačkovac, udesno od 7. banjške divizije. Jedan njen bataljon je postavljen kao rezerva u rejon Crnog vrha (1370). Sa ovih položaja brigada je potisnuta 28. februara do linije Tuvaljevine – Crni vrh – Zastinje, sa koje sljedećih dana učestvuje u protivudaru prema Gornjem Vakufu, sa ostalim jedinicama GOG-a, u sastavu 1. proleterske divizije. (Gligo Mandić: Prva dalmatinska brigada, Neretva 2, str. 344–345, Vojno delo, 1965.).

Na osnovu ove odluke, sa kojom su istog dana upoznati komandanti i komesari jedinica određenih za protivudar, izvršeno je prikupljanje i prebacivanje jedinica prema Gornjem Vakufu, a zatim na osnovu zapovijesti ovog štaba od 3. marta prelazak u opšti napad, koji se završio 5. marta razbijanjem neprijateljskih dijelova oko Gornjeg Vakufa i njihovim odbacivanjem prema Bugojnu.⁵²

Otklonivši ovim protivudarom neposrednu opasnost za ranjenike i naše jedinice u dolini Rame i Neretve, jedinice GOG koje su u njemu učestvovali izvršile su, po odluci Vrhovnog štaba, hitnu pregrupaciju ka dolini Neretve, pristupile njenom forsiranju i prebacivanju (6–16. III) na istočnu obalu u svrhu ostvarenja prodora prema Hercegovini.

Treća divizija je za ovo vrijeme imala dva važna zadatka, od kojih je zavisio uspjeh ostalih jedinica GOG: obezbjeđenje izvršenja protivudara kod Gornjeg Vakufa od Ivan-sedla i doline Neretve, a potom obezbjeđenje forsiranja Neretve između Ostrošca i Jablanice. Izvanrednom upornošću i manevrom protiv nadmoćnijih neprijateljskih snaga ona je sa uspjehom ove zadatke izvršila.

Na osnovu naređenja štaba divizije od 1. marta 1943.,⁵³ u duhu odluke Vrhovnog štaba od prethodnog dana, 5. crnogorska brigada je zauzela raspored istočno od Neretvice, na prostoriji sela Treboje, Trešnjevica, Gobelovina, Orlišće, Višnjevica, sa zadatkom da zatvori pravce od Ko-

⁵² Pored jedinica koje su se nalazile prema Gornjem Vakufu: 7. banjiske divizije, 3. krajiske i 1. dalmatinske brigade za učešće u protivudaru su odredene: 1. proleterska i 3. sandžačka brigada 1. divizije i 2. proleterska i 4. proleterska brigada 2. divizije.

U dolini Neretve, na pravcu Rama – Ostrožac – Konjic (Ivan-sedlo), prema neprijateljskoj grupi »Anaker« odredene su 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada 3. divizije, a na pravcu Rama – Jablanica – Drežnica, prema Italijanima i četnicima, koji su nastupali od Mostara, 2. dalmatinska brigada 2. divizije.

Jedinice 9. dalmatinske divizije su prema Širokom Brijegu i Ljubuškom, kao i prema planini Ljubuša, vršile bočna obezbjeđenja prostorije na kojoj su vodena borbena dejstva ostalih jedinica GOG.

(Zbornik, tom. IV, knj. 8, dok. 114: zapovijest Vrhovnog komandanta od 3. III za protivudar kod G. Vakufa; isto, dok. 128 i 132; 138: Naredenja Vrhovnog komandanta od 4, 5. i 6. III 1943. g. Štabu 3. divizije.)

⁵³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 751. reg. br. 36/1.

njica, Bradine i pl. Bitovnja i spriječi prođor neprijatelja u prostor zapadno od Neretvice, u zaleđe naših jedinica na pravcu Prozor — Gornji Vakuf, a 10. hercegovačka brigada zapadno od Neretvice, na prostoriju s. Slatina, Trišćani, Rama, Kostajnica, Bukovica, Grevići, sa zadatkom da spriječi prođor neprijatelja iz doline Neretve i Neretve i dolinom Rame na prostor zapadno od linije Crvene stijene — s. Trišćani — Klečka, stn. — pl. Čelinska, koju najupornije mora braniti, u naslonu na 5. brigadu lijevo i 2. dalmatinsku desno od ovih položaja. Štab divizije je ovim naređenjem predviđao 1. dalmatinsku brigadu u opštaj rezervi, zapadno od Solakove Kule (rejon sela Kute, Šćipe), ali je ona ostavljena, po odluci VS, kod Gornjeg Vakufa i tamo se zadržala do 6. marta.

Pošto je ovlađao komunikacijom Ivan-sedlo — Konjic, neprijatelj je grupisao glavne snage u rejonu Konjica, a pomoćno u rejonu Ivan-sedlo — Bradina i 2. marta prešao u napad u zoni između Neretve i pl. Bitovnje pravcima: Konjic — Ostrožac; Bradina — Trešnjevica; Ivan-sedlo — jugoistočne padine pl. Bitovnje.⁵⁴

Peta crnogorska brigada je upornom odbranom na svom desnom krilu sprječila ovog dana neprijateljske dijelove da se dublje probiju desnom obalom Neretve, a u toku noći (2/3. III) izvršila sa dva bataljona protivnapad u pravcu Bradine i sela Repovci na dijelove koji su nastupali prema pl. Bitovnji. Sljedećeg dana (3. III) neprijatelj produžava nastupanje dolinom Neretve i zonom sjevernije od ove, dostiže liniju Kralupi — Barmiš — Bikova kosa, naišavši na jak otpor 5. brigade na ovom pravcu, naročito na desnoj obali Kraljuščice, koju je 4. marta napao i tokom dana zauzeo selo Lisičice i Trešnjevicu, a 5. marta ovlađao linijom Višnjevica — Seonica — Ostrožac. Na svom desnom krilu neprijatelj je zadržan i sljedećih dana ostao na položaju u Lisin — Vranjača, a oslonom na pl. Ivan. Narednog dana (6. III) neprijatelj se spustio u dolinu Neretve i zauzeo raspored na njenoj istočnoj obali odsjeku

⁵⁴ Na ovom pravcu je napadala borbena grupa »Anaker«, dok su lijevom obalom Neretve prema Jablanici nastupali četnici. Peta crnogorska brigada je početkom napada grupe »Anaker« imala svoje dijelove na liniji: Pokojište — Ugošće — Koznik — Križ.

Podhum — Ostrožac, prema jedinicama 3. divizije koje su posjele zapadnu obalu Neretvice.⁵⁵

Peta crnogorska brigada je u borbama od 2. do 6. marta, na pravcu Konjic — Ostrožac, usporavala neprijatelju nastupanje, uporno se braneći od linije do linije, manevrišući po frontu i dubini, nanoseći mu znatne gubitke. Ona je koristila taktički važne uzastopne položaje: istočno od Kraljuščice i njenu desnu obalu; Višnjevica — Lisičići; Seonica — Ostrožac; Podhum — Ostrožac, preduzimajući sa njih česte a iznenadne protivnapade u bok neprijateljskih jedinica. Ovakvim svojim dejstvom ona je sprječila neprijatelja da prodre sa ovog pravca u dolinu Rame, što je bilo naročito važno za vrijeme protivudara naših jedinica kod Gornjeg Vakufa, a zatim da stvori uslove za prikupljanje glavnine divizije u dolini Neretvice i preduzimanje uspješnog protivnapada prema Konjicu, čime je obezbijedeno sa ove strane forsiranje Neretve na odsjeku Jablanica — Rama — Ostrožac.

Pošto je završen protivudar kod Gornjeg Vakufa, otpočeо je pokret Glavne operativne grupe i ranjenika pravcem Prozor — Jablanica — Prenj i dalje prema istoku. Vrhovni komandant je u vezi su ovim naredio 6. marta 3. diviziji da obezbjedi ovaj pokret i forsiranje Neretve

⁵⁵ 5. crnogorska brigada se povukla na desnu obalu Neretvice u toku noći (4/5. III), ostavivši u rejonu s. Orlišće, sjeverno od Podhuma, svoje manje dijelove radi obezbjedenja prema Bitovnji, do dolaska na ovaj pravac dijelova 10. brigade. Vrhovni komandant je, obaviješten o situaciji na pravcu Konjica, upozorio 4. marta štab 3. divizije na obezbjedenje boka i pozadine GOG za vrijeme protivudara kod Gornjeg Vakufa, obavještavajući ga da 1. dalmatinska za ovo vrijeme neće biti upućena u sastav divizije, pa je naredio rokiranje 10. hercegovačke brigade sa pravca Ostrožac — Rama na sektor 5. crnogorske brigade, s tim što će zatvaranje ovog pravca preuzeti 2. dalmatinska brigada, koja se nalazila na prostoriji Jablanica — Rama i zatvarala dolinu Drenjanke. Na osnovu ovog naređenja 10. hercegovačka se prikupila prema 5. brigadi i razmjestila na njenom lijevom krilu u gornjem toku Neretvice (Gorani — Oteležani) sa zadatkom da zatvori pravac od pl. Bitovnje prema Solakovoj Kuli i Podhumu. Dva bataljona 2. dalmatinske (3. i 4.) razmestili su se desno od 5. brigade na prostoriji s. Lizoperci, Kostajnica, Blučići.

(Arhiv II, k. 7, reg. br. 40—1: Naredenje VK od 4. III Štabu 3. divizije).

upornom i »po svaku cijenu« zaštitom ovog pravca kod Ostrošća i na Neretvici.⁵⁶

Situacija na Neretvi je ovog dana bila sljedeća: četnici koji su od Konjica nastupali lijevom obalom, prema Jablanici, posjeli su položaje između sela Krsca i Glogošnice. Njih su početkom forsiranja (6/7. III) razbili dijelovi 2. proleterske divizije, koja je zadržala južno od Jablanice (u visini Karaule) i talijansko-četničke snage, koje su nastupale od Mostara.⁵⁷

Pred jedinicama 3. divizije neprijatelj je ovog dana bio na liniji: Ivan-sedlo – Lisin – Repovci – Trešnjevica – Kvok – Višnjevica – Seonica – Podhum – lijevom obalom Neretvice do ušća, imajući glavne snage u dolini Neretve prema Ostrošcu.

Ovakav operativni položaj pružao je 3. diviziji povoljne uslove za obuhvat njegovih snaga u dolini Neretvice i Neretve, prelaskom u napad južnim padinama pl. Bitovnje, preko Trešnjevice na Konjic, sa potrebnim obezbeđenjima prema Bitovnji i Ivan-sedlu.

Štab divizije je odlučio da iskoristi ovaj položaj i aktivno dejstvuje svojim jedinicama istočno od Neretvice u pravcu Konjica, kako bi se smanjio pritisak neprijatelja u rejonu Ostrošca i obezbijedilo nesmetano forsiranje GOG-a kod Jablanice i Rame. On je u tu svrhu naredio da se izvrši odgovarajuća pregrupacija jedinica na desnoj obali Neretvice, pomjeranjem prema Ostrošcu, pošto su sa ovog pravca povučeni bataljoni 2. dalmatinske brigade i grupisanjem u gornjem toku Neretve u rejonu Podhuma i Solakove Kule.

Treća divizija je imala sljedeći raspored uoči protivnapada: 5. crnogorska brigada sa svoja tri bataljona i jednim bataljonom 10. hercegovačke od ušća Neretvice njenom desnom obalom do Podhuma, sa izraženim težištem odbrane pravca Ostrožac – Rama; dva njena bataljona na prostoru Gorani – Oteležani, kao grupa za dejstvo na

⁵⁸ Zbornik, tom II, knj. 8, dok. 138.

⁵⁷ Njemačka 717. divizija i grupa »Fogl« prikupljale su se poslije njihovog odbacivanja u dolini Vrbasa između Bugojna i Gornjeg Vakufa; ka dolini Neretve bile su usmjerene: 369: divizija od Kupresa prema Prozoru, 7. SS – divizija od Livna prema Širokom Briješu i Mostaru.

pravcu Podhum — Seonica — Lisičići, 10. hercegovačka brigada se glavninom prikupila u rejonu Solakove Kule, za dejstvo pravcem padine Bitovnje — Trešnjevica — Konjic, dok se 1. dalmatinska brigada nalazila u pokretu od Gornjeg Vakufa prema Solakovoј Kuli, kao divizijska rezerva za dejstvo po potrebi. Štab divizije se nalazio u s. Gorani, a od početka napada u s. Zuglice.

Ovakvom grupacijom na desnoj obali Neretvice bio je izražen zamišljeni manevar štaba divizije, koji se sastojao iz upornosti i demonstrativnih napada na Neretvici (4 bataljona) i protivnapadima preko Trešnjevice prema Lisičićima i Konjicu (6 bataljona), s tim što je u rejonu Solakove Kule bila predviđena jaka rezerva (4 bataljona).

Ne čekajući na dolazak 1. dalmatinske brigade, ostale jedinice divizije su prešle u napad u zoru 7. marta. Grupa bataljona 5. brigade prešla je Neretvicu, napadajući pravcem Oteležani — Seonica i tokom dana ovladala Gostovićima, Seonicom i Višnjevicom, zadržavši se na ovoj prostoriji u toku noći i slijedećeg dana. Na ostalom dijelu Neretvice, prema ušću, neprijatelj se držao, odbijajući demonstrativne napade ostalih bataljona ove brigade. Deseta hercegovačka brigada je nastupala određenim pravcem, praveći dublji obuhvat padinama Bitovnje i u toku noći (7/8. III) izbija na Opasenik (1469), gdje vrši pripreme da slijedeće noći produži napad prema Trešnjevici. Neprijatelj je reagovao na ovaj manevar brigade napadom preko pl. Bitovnje (četnici i milicija), pa je radi obezbjedenja bio na tom pravcu upućen jedan bataljon, koji je uspio da razbijе četnike na Samaru, potisne miliciju sa Bitovnje i postavi zastor prema Nijemcima na Ivan-sedlu i Repovcima, izbijanjem na Gabelinski potok. Brigada je u toku noći (8/9. III) produžila na Kvok i Trešnjevicu i prinudila neprijatelja da se pred njenim snažnim napadom povuče sa ovih položaja i odstupi prema Lisičićima i Konjicu. Neprijatelj je preuzeo izvlačenje iz doline Neretvice i Neretve i povlačenje nabrzurku prema Konjicu, pošto se osjetio ugroženim na ovoj prostoriji.

Peta brigada polazi ove noći, pošto je zapazila povlačenje neprijatelja, u napad na cijelom frontu svim bataljonima, koji se tokom dana, 9. marta, pretvara u gonjenje: Ostrožac — Lisičići i Višnjevica — Kralupi, dok je lijevo

od nje, na pravcu Trešnjevica — Hasanovići — Ugošće nastupala 10. hercegovačka. U ovom gonjenju, na sektoru ljevokrilnih bataljona 5. brigade uzeli su učešće i dijelovi 1. dalmatinske brigade, koja je 7. marta stigla na prostoriju Solakova Kula — Podhum.⁵⁸

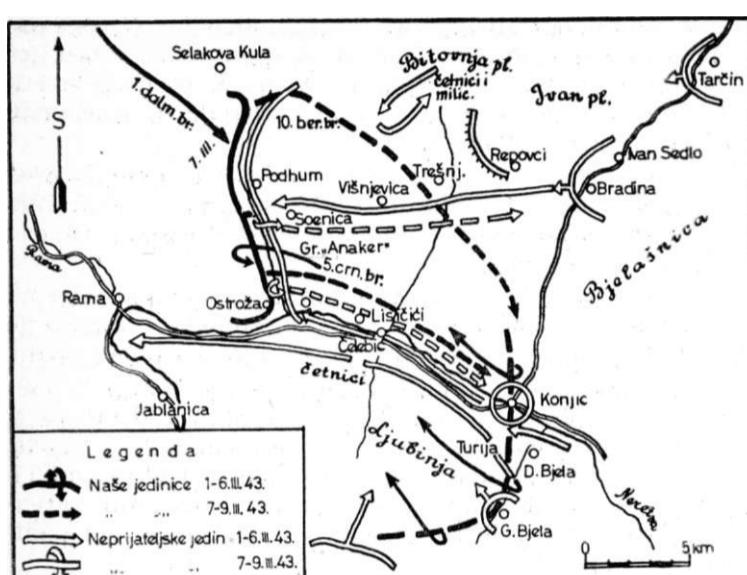
Neprijatelj se ovog dana do 20 časova povukao pred 3. divizijom na liniju Konjic — Ivan-sedlo, sa isturenim dijelovima na položajima Homolje, Križ, Vrbljani, Bikova kosa, Brdo, Vranjača, Lisin.

Ovim je bila otklonjena opasnost na lijevom boku jedinica Glavne operativne grupe i obezbijeđeno forsiranje Neretve i prebacivanje ranjenika na njenu istočnu obalu.

Narednih dana jedinice divizije, po naređenju Vrhovnog štaba, prelaze na lijevu obalu Neretvu kod Ostrošća, i to: 10. hercegovačka 10. marta, 5. crnogorska 11. marta, 1. dalmatinska brigada 12/13. i 13. marta. One su do 17. marta, kada je divizija upućena prema Nevesinju, zatvorene pravac od Konjica prema Ostrošcu i sjevernim padinama Prenja.

Grupa »Anaker« je u borbama od 1. do 9. marta pretrpjela gubitke od 17. mrtvih i 54 ranjena, dok su gubici

⁵⁸ O učešću 1. dalmatinske brigade u ovom napadu postoje neslaganja. Rudolf Primorac, u Zborniku članaka NERETVA 1, str. 213 kaže: »1. dalmatinska nije stigla na vreme, kako smo i predviđali. Jedan njen bataljon, koji je 9. III prvi stigao na prostoriju južno od Solakove Kule, u blizini s. Oteležani, verovatno je ovog dana u sastavu 5. brigade učestvovao u gonjenju neprijatelja. Ostali bataljoni, koji su kasnije stigli, nisu u ovome učestvovali. Odličan razvoj protivudara u toku 9. III omogućio je kratak predah i odmor ovoj premorenoj i u teškim borbama doista istrošenoj brigadi. Dva dana docnije Brigada je preuzela položaje 5. brigade pred Konjicom, kada se ova prebacila na levu obalu Neretve«. Međutim, Gligo Mandić, komandant ove brigade, u istom Zborniku knj. 2, str. 346, navodi: »Po dolasku na prostoriju Solakova Kula — Krusčica Brigada se nije mogla odmoriti, poslije desetodnevnih borbi u kojima je pretrpjela gubitke od oko 70 mrtvih i toliko ranjenih, nego je uvedena u borbu pravcem Priješlop — Minovica na neprijatelja koji je napadao na 5. brigadu u dolini Neretvice, i do pada mraka 7. marta ovladala s. Lipica, s. Višnjevica. U borbama 8. i 9. III brigada sa dva bataljona sadejstvuje 5. crnogorskoj u napadu na Ostrožac i gonjenju neprijatelja u pravcu Konjica. Sa ostalim snagama u rezervi divizije u rejonu Solakova Kula — Podhum sa zadatkom organizovanja pokreta divizijske bolnice prema Ostrošcu i Jablanici.«



SIC. 6. — Povlačenje od Konjica i protivnapad divizije (7—9. III 43)

četnika, Italijana i milicije za ovo vrijeme i na ovom sektoru nepoznati.⁵⁹

Nema podataka o gubicima 3. divizije za ovo vrijeme. Međutim, njeni ukupni gubici od dolaska iz srednje Bosne na sektor Bugojno — Gornji Vakuf do 7. marta iznose 175 poginulih i 355 ranjenih.⁶⁰

U operacijama obezbjeđenja protivudara kod Gornjeg Vakufa, a potom forsiranja Neretve, jedinice 3. divizije su uspješno izvršile zadatku. One su odbranom pravaca od Konjica i Ivan-sedia (1—6. III) prema Ostrošcu i dolini Neretvice usporavale neprijatelju nastupanje, iscrpljujući ga

⁵⁸ Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 364: Bojna relacija 3. domobranskog korpusa za mart 1943. godine.

⁶⁰ Isto, t. IV, knj. 11, dok. 44: Izvještaj štaba 3. divizije od 7. marta 1943. Vrhovnom štabu. (Prema ovom izvještaju ovi gubici su po brigadama sljedeći: 5. brigada 50 poginulo, 158 ranjeno; 10. brigada 39 poginulo, 58 ranjeno; 1. dalmatinska: 86 poginulo, 139 ranjeno.)

i nanoseći mu gubitke, uspjevši na taj način da ga na Neretvi zadrže i spriječe njegov dalji prodor ka Rami, a potom su ga protivnapadima (7–9. III) odbacile do linije Konjic – Ivan-sedlo, što je stvorilo povoljne uslove za forsiranje Neretve i prebacivanje svih jedinica i ranjenika na istočnu obalu Neretve i njihov dalji pokret u dubini Hercegovine i prema Kalinoviku.

Partijsko-politički rad u jedinicama nije u ovom periodu zanemarivan, iako su se nalazile u neprekidnim borbama i pokretima. Održavani su partijski sastanci, skojevskih aktiva, sastanci i savjetovanja starješina i štabova, konferencije po četama i bataljonima, pa i zborovi čitave brigade (npr. u 1. dalmatinskoj). U svim ovim prilikama vršena su vojno-politička informisanja, pripreme za akcije i njihove analize, uočavani su propusti pojedinaca i jedinica, isticane pozitivne strane. Na partijskim sastancima je provjeravano sprovođenje u život zaključaka prethodnih sastanaka, bataljonskih i brigadnih konferencija. Održavani su i partijski kursevi. Velika pažnja je poklanjana i vojničkom radu, i u tu svrhu su sazivana savjetovanja štabova na kojima je raspravljano o uzdizanju vojnih starješina, naročito nižih, podizanju njihovog autoriteta, discipline, znanja, budnosti, brizi za borce itd. Po četama i bataljonima aktivirani su kulturno-prosvjetni odbori, koji su razvijali svestranu aktivnost i raznovrsne oblike rada: predavanja, priredbe za borce i narod, izdavanje listova i dr. Sve je to održavalo moral boraca na zavidnoj visini, uticalo da se novi borci koji su dolazili kao popuna u jedinice ubrzo prilagode borbenim uslovima i teškoćama, iako su ovih dana jedinice imale znatne gubitke u mrtvim i ranjenim, kod Prozora i u dolini Neretve, a i bolest je bila prisutna.⁰¹

3. OSLOBOĐENJE NEVESINJA

Forsiranjem Neretve između Jablanice i Ostrošca i razbijanjem četnika na lijevoj obali, otvoren je put za pro-

⁰¹ Zbornik, tom IX, knj. 3, dok. 55 i 86: Izvještaji zamjenika političkog komesara 1. dalmatinske brigade od 9. februara i 17. marta 1943.

dor Glavne operativne grupe u Nevesinjsko polje i prema Kalinoviku.⁶²

Pošto je prethodnica Glavne operativne grupe razbila i potukla četnike na pravcu Prenj — Boračko jezero i na prostoru Čičevo — Glavatićevo — Banjdo — Zaborani⁶³,

⁶² Forsiranje Neretve i prebacivanje jedinica i ranjenika na lijevu obalu izvršeno je od 7. do 15. marta po sljedećem redoslijedu: 2. proleterska divizija, ojačana 1. proleterskom brigadom, izvršila je forsiranje u toku 6/7. marta i sljedećeg dana i produžila dejstva kao prethodnica pravcem Jablanica — Krstac — Gornja Bijela — Borci — Glavatićevo. Za njom se sljedećeg dana prebačila 7. banijska divizija, i sa dvije brigade na prostoriji Ravna — Glogovića obezbjedivala, kao desna pobočnica, pravac prema Prenju i s. Jasenjanima, dok je jedna njena brigada zadržana u rejonu Krsca za obezbjedenje ranjenika, a kasnije i njihov transport zajedno sa 9. dalmatinskom divizijom. Deveta dalmatinska divizija je prešla Neretvu kod Jablanice 14/15. marta, s tim što je njena 3. brigada vršila obezbjedenje prema jugu i jugozapadu, pa je sljedećeg dana prešla na istočnu obalu u sastav divizije. Ova divizija sa jednom brigadom 7. divizije (8. brigadom) preuzima obezbjedenje i transport ranjenika. Iste noći je prešla na istočnu obalu 7. krajiska brigada, a u toku 15. marta su se prebacile kod Jablanice i Ostrošca i 3. krajiska i 3. sandžačka brigada 1. divizije, koje su se nalazile u zaštitnici od Gornjeg Vakufa do Neretve. Dva dana kasnije (17. III) na Neretvu su izbile njemačke jedinice koje su nastupale od Prozora dolinom Rame i spojile se sa snagama koje su nastupale od Konjica i Mostara. Jedinice 3. divizije su poslije prelaska na lijevu obalu Neretve obezbjedivale, kao lijeva pobočnica, pravac prema Konjicu i Ostrošcu i to na liniji: Ribići — Prisoje — Javorik — Idar (1. dalmatinska brigada), Vis — Turija — Donja Bijela (5. crnogorska brigada). U vezi sa daljim zadatkom i pokretom 3. divizije 5. brigada je 16. marta krenula pravcem: Gornja Bijela — Mjedeškovići — Boračko jezero — Kula — Grabovica, a sljedećeg dana za njom je pošla i 1. dalmatinska brigada, pošto je položaje prema Konjicu preuzeila 1. divizija. Deseta hercegovačka se već nalazila na ovom pravcu, kao bočno obezbjedenje 2. divizije prema Gornjem i Donjem Zimlju i Nevesinjskom polju.

⁶³ Četnici koji su učestvovali u borbama protiv jedinica GOG na Neretvi i na Prenju dovedeni su iz Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine i Bosne i bili su formirani u brigade pod komandom bivših oficira jugoslovenske vojske. Poslije razbijanja na Neretvi pokušali su da pruže otpor u rejonima Gornje i Donje Bijele, na Prenju, kod Boračkog jezera, a potom na prostoru Čičevo — Glavatićevo — Zaborani, kod Nevesinja i na pravcu Nevesinja i Gacka, ali su dotučeni i potpuno razbijeni od jedinice Glavne operativne grupe. Oni su pripadali Durmitorskog, Pljevaljskog, Nevesinjskog, Gatačkog, Nikšićkog, Podgoričkog, Andrijevačkog, Bođanskih, Kolašinskog, Bjelopoljskog i Rogatičkog brigadi.

3. divizija, ojačana 4. proleterskom (crnogorskom) brigadom, usmjerena je prema Nevesinju sa zadatkom da razbije neprijatelja na ovom pravcu i osloboди оvo mjesto; da uputi dijelove 10. brigade za čišćenje Dabarskog i Popovog polja od četnika; da na oslobođenoj teritoriji izvrši mobilizaciju novih boraca i popunu jedinica, i da pomogne da se organizuje narodna vlast.

Stab divizije (Kula) je za nastupanje prema Nevesinju naredio: 1. dalmatinskoj i 10. hercegovačkoj brigadi da se kao desna kolona kreću pravcem: Bahtijevica — Hansko polje — Gornje Zimije — Donje Zimije, pa pošto se dijelovima obezbijede kod Zastilja i Prijevoru prema Bijelom Polju i Mostaru, produže na Presjeku ili Lakat i dalje: Badne — Sopilji — Bojište — Nevesinje; 4. proleterskoj i 5. crnogorskoj brigadi da kao lijeva kolona nastupaju pravcem: Zaborani — Luka — Kljuni — Donja Bijenja — (Pridvorci) — Postoljani — Nevesinje, s tim da se 4. brigada, koja je nastupala lijevo, obezbijedi prema pl. Crvnu i Kifinu Selu.

Pošto su obje kolone naišle na jači otpor neprijatelja (četnika i Italijana), štab divizije je izvršio i u toku borbi korekciju ovog naređenja i dalja dejstva je usmjeravao prema razvoju situacije.

Poslije poraza u dolini Neretve u komandi italijanskog 6. armijskog korpusa i štabu Draže Mihailovića je odlučeno da se prikupe jače snage u rejonima Kalinovika, Nevesinja i Bijelog Polja (kod Mostara), te da se iz Nevesinskog polja i od Gornjeg i Donjeg Zimlja napadnu bočne jedinice NOV, koje se probijaju uz Neretvu. Do 19. marta su dovedene jake snage Italijana i četnika na pravcu nastupanja 3. divizije i usmjereno: pravcima Kifino Selo — pl. Crvanj — Glavatićevo; Pridvorci — Kljuni — Zaborani; Lakat — Crna gora — Rat kamen; Bijelo Polje — Prijevorac — Donje Zimlje; Bijelo Polje — Zastolje — Gornje Zimlje — Bahtijevica; Prenj — Kula. Brojno stanje ovih snaga bilo je oko 5000 četnika i 5 bataljona Italijana, ojačani sa 4 baterije artiljerije i 1 četom tenkova.⁶⁴

⁶⁴ Italijanski bataljoni su pripadali divizijama »Marke«, »Murdje« i »Bergamo«. Od Bijelog Polja preko Zastolja i Prijevorca, i od Nevesinja prema Pridvorcima i Kljunu, napadale su italijanske jedinice i četnici, dok su na drugim pravcima bili četnici.

Neprijatelj je 19. marta, pošto je izbio na liniju Kovačići – Henjkuša, produžio napad prema Kljuni i Borovskom polju i ovlada tokom dana Pašinom Gomilom i jugoistočnim padinama Crne gore, prinudio naše dijelove da se povuku na položaje Gradina (4. brigada), Hercegova glava – Jevički rat (5. brigada). Desno na boku 4. brigade četnici su ovladali Zimomorom i kontrolisali pravce prema pl. Crvnu i Gornjoj i Donjoj Bijenjoj.⁶⁵ Neprijatelj je zadržao i nastupanje jedinica desne kolone na pravcu Gornje Žimlje – Donje Žimlje.

Štab divizije je naredio 4. i 5. brigadi da izvrše protivnapad 19/20. marta, odbace neprijatelja u Nevesinjsko polje i izbiju na liniju Gornja i Donja Bijenja – Markova glava (4. brigada) – Pridvorci – Hrušta – Lipovački kuk (5. brigada), sa koje će preći u dalji napad prema Nevesinju. Desnoj koloni je naređeno, pošto razbijje i odbaci neprijatelja na svom pravcu i obezbijedi se prema Mostaru, krene za Nevesinje.

Lijeva kolona je izvršila protivnapad, ali jedinice zbog zamorenosti nijesu uspjele da odbace neprijatelja i izbiju na predviđenu liniju, pa su s napadom produžile tokom dana (20. III): 5. brigada prema Laktu i Gradcu, a 4. proleterska prema Presjeci i Kovačićima, uspješno sadejstvujući jedna drugoj. Frontalnim napadom i bočnim obuhvatom ove dvije brigade, južnim padinama Crne gore i Crvna, prema Nevesinjskom polju, neprijatelj je bio razbijen i panično se povlačio prema Pridvorcima i Nevesinju, bacajući oružje, opremu i municiju, a ostavljavajući na bojištu velik broj mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Njegovi razbijeni dijelovi su prihvaćeni od tenkova iz Nevesinja. Peta crnogorska brigada je produžila gonjenje pravcem Pridvora – Nevesinja, a 4. proleterska pravcem Donja Bijenja – Nevesinje i Gornja Bijenja – Kifino Selo. Brigade su tokom 21. marta podišle Nevesinju, pod jakim dejstvom neprijateljske artiljerije i avijacije, i zauzele polazne rezone za napad: Čitluk – Mali Velež – Veliki Velež – (5. brigada) – Donja Bijenja – Kifino Selo (4. brigada), istu-

⁶⁵ Na pravcu Nevesinje – Pridvorci – Kljuni napadali su 1. i 2. bataljon 55. puka divizije »Marke« (grupa »Škoti«) uz podršku tenkova, a preko Crvna i Crne gore četnici uz vatrenu podršku Italijana.

rvši izviđačke dijelove na liniju Gradina – Selište – Dugo polje – Batkovići.

Pošto je pretrpio poraz u Nevesinjskom polju, neprijatelj nije uspio da nabrzu organizuje odbranu Nevesinja. Očekujući napad naših jedinica još iste noći, da bi izbjegao definitivan poraz, počeo se izvlačiti prema Bišini i paliti magacine u gradu.

Stab divizije, kao i štabovi jedinica, nije izvukao odgovarajuće zaključke kada je primijećeno izvlačenje materijala i vojske i paljenje magacina, i nije izdao naređenje da se odmah prede u napad i spriječi neometana evakacija garnizona. On je pretpostavljao da se neprijatelj izvlači na pogodnije položaje oko grada, kako bi se što upornije branio. Takva pretpostavka je koristila italijanskim jedinicama da u toku noći evakuišu glavninu vojske i materijala i zapale neke magazine.⁶⁶

Četvrta i 5. brigada prelaze u napad na položaje oko grada i u mjestu, na kojima su se još zadržavali samo četnici, tek ujutro (22. III) bez teškoča i znatnijeg otpora prinuđavaju ih da se povuku odavde u raznim pravcima, a najvećim dijelom prema Blagaju i Mostaru i južno prema Trusini i Sniježnici. Do 8 časova Nevesinje je bilo potpuno očišćeno, pa su dijelovi 5 brigade produžili gonjenje preko Veleža i Bišine, dok se 4. brigada povukla na prostoriju Butkovići – Kifino Selo radi odmora i izviđanja na pravcu Gacka i Uloga.

Neprijatelj je u ovim borbama od 19. do 22. marta imao gubitke od 350 do 400 mrtvih i ranjenih Italijana i četnika, od kojih je grupa »Škoti« imala gubitke od 239 mrtvih, ranjenih i zarobljenih; 30 puškomitrailjeza, 9 teških mitraljeza i 18 minobacača. Gubici 4. i 5. brigade za ovo vrijeme iznose: 25 mrtvih i 69 ranjenih, od kojih 4. brigada 14 mrtvih i 42 ranjena, a 5. brigada 11 mrtvih i 27 ranjenih. U Nevesinju je zaplijenjeno 100 sanduka bombi za minobacače, 25. hiljada metaka, 150 pušaka, 6 vagona brašna, 3 vagona makarona, 1 vagon pirinča, 1 vagon ulja, 1 vagon petroleuma, 1 vagon vina i razna oprema.⁶⁷

⁶⁶ Zbornik, t. IV, knj. 11, dok. 110: Izvještaj Štaba 3. divizije od 21. marta 1943. Vrhovnom štabu.

⁶⁷ Zbornik, t. IV, knj. 11, dok. 110: prednji izvještaj Štaba divizije; dok. 262: Izvještaj italijanskog Šestog armijskog korpusa od 21. marta 1943.

Dok je lijeva divizijska kolona (4. i 5. crnogorska brigada) u četvorodnevnim borbama (19.–22. III) savladala otpor neprijatelja na svom pravcu nastupanja i izbila na liniju Kifino Selo – Nevesinje – Bišina, na pravcu desne kolone (1. dalmatinske i 10. hercegovačke brigade) odigravala su se sljedeća borbena dejstva.

Deseta hercegovačka poslje razbijanja četnika na prostoriji Rat – Kamen – Bahtijevica produžila je 17. marta gonjenje prema Gornjem i Donjem Zimlju. U toku ovog dana, dok je trajalo gonjenje, pojavili su se Italijani i četnici sa pravca Ruišta i Porima prema Zastolju i Gornjem Zimlju, i od Prijedorca prema Donjem Zimlju. Ocijenjeno je da je jačina neprijatelja na ovim pravcima oko 700 vojnika, pa su se jedinice brigade zadržale na položajima Obrlin – Čelopek – Kušići (iznad Gornjeg Zimija) da ga što bolje izvide i pripreme se za napad radi njegovog odbacivanja, i obezbjedenja svog desnog boka za pokret prema Donjem Zimlju.⁶⁸ Stab brigade je naredio napad na neprijatelja u rejonu Zastolja, koji je izvršen u toku 17/18. marta, ali su se jedinice morale povući, na polazne položaje, pošto je neprijatelj pružio neočekivano jak otpor, uslijed čega su imale oko 40 boraca izbačeno iz stroja. Sljedeće noći brigada obnavlja napad kod Zastolja, nanosi neprijatelju veće gubitke i uspijeva da ga tokom noći potisne sa istaknutih položaja prema Gornjem Zimlju, ali se ujutro pod dejstvom artiljerije i avijacije ponovo povukla na polazne položaje.

U toku 18. marta na pravac Gornje Zimle je upućena 1. dalmatinska brigada, određena od štaba divizije u desnu napadnu kolonu. Po dolasku u rejon Gornjeg Zimlja povezala se sa 10. hercegovačkom brigadom, pa su njihovi štabovi pripremili ponovni napad na neprijateljske položaje u rejonu Zastolja, i na Prijedorcu. U ovom napadu 20/21. marta učestvovali su po dva bataljona ovih brigada, ali nisu uspjeli da zbace neprijatelja sa napadnutih položaja Porim, Gola glava, Prijedorac, pa su se morali povući uz gubitke od 55 mrtvih i ranjenih, nanijevši i neprijatelju znatne gubitke.

⁶⁸ Na ovom sektoru, pored četnika, nalazili su se 2–3 bataljona iz ital. divizija »Murde« i »Bergamo«.

Pošto napadi desne kolone na neprijateljske položaje u rejonu Zastolja i Prijedorca nijesu uspjeli, štab divizije je odlučio da se na ovom pravcu ostave 3 bataljona 1. dalmatinske brigade, a ostale snage ove kolone dođu na prostoriju Lakat — Hrušta 21/22. marta da učestvuju u napadu na Nevesinje zajedno sa desnom kolonom, koja je podišla ovom mjestu. Njima je naređeno da uzgredno likvidiraju četnike u Donjem Zimlju.

Deseta hercegovačka je ove noći, u pokretu prema Nevesinju, napala i razbila četnike u Donjem Zimlju, a Italijane iz rejona Prijedorca prinudila poslije borbe da se povuku na Sljeme (k. 745) uz veće gubitke. Deseta brigada je produžila pokret 22. marta prema Nevesinju, ali nije stigla da uzme učešće u njegovom oslobođanju pošto ga je neprijatelj bio u toku prethodne noći napustio.

Neprijateljski gubici u borbama sa desnom kolonom od 18. do 22. marta, ne računajući četnike, za koje nema podataka, bili su 34 mrtva i 128 ranjenih, dok su gubici 1. dalmatinske i 10. hercegovačke brigade za isto vrijeme oko 100 mrtvih i ranjenih.⁶⁹ Ovdje kod D. Zimlja poginuo je komandant bataljona 10. brigade — Novica Domazet.

Raspored jedinica 3. divizije poslije oslobođenja Nevesinja, od 23. marta, bio je sljedeći: 5. crnogorska brigada na užoj prostoriji Nevesinja, s jačim dijelovima na Bišini i Veležu, orijentisana prema Blagaju i Mostaru; 10. hercegovačka, bez 2 bataljona, na široj prostoriji sela Odžak, zatvarala je i izviđala pravce od Bileće i Stoca. Dva njena bataljona su upućena u južnu Hercegovinu, u pravcu Dabarskog i Popovog polja (2. i 3. bataljon) da se povežu sa partizanima na tom području i izvrše mobilizaciju novih boraca za brigadu; 1. dalmatinska brigada u rejonu Gornjeg i Donjeg Zimlja zatvarala je pravce od Mostara i Bijelog Polja; 4. proleterska brigada na široj prostoriji Kifina Sela, orijentisana prema Gacku, i u vezi s dijelovima svoje divizije u Ulogu. Štab divizije se smjestio u selo Miljevac, 1 km jugoistočno od Nevesinja.⁷⁰

⁶⁹ Zbornik, tom IV, knj. 11, dok.: 260, 283 i 287; Izvještaji Komande italijanskog Šestog armijskog korpusa od 21. 24. i 25. marta 1943. godine; dok. 110: Izvještaj Štaba 3. divizije od 21. marta 1943. Vrhovnom štabu.

⁷⁰ Isto, t. IV, k. 11, dok. 119: Izvještaj Štaba 3. divizije od 23. marta 1943. god.

Narednih dana 3. divizija je ostala u širem rejonu Nevesinja, obezbjeđujući se prema Mostaru. Ostale jedinice Glavne operativne grupe su bile (23. III) u slijedećem rasporedu: 2. proleterska divizija, pošto je razbila četnike kod Kalinovika i Uloga, produžila je gonjenje ka Foči; 1. proleterska divizija, bez svoje 1. brigade, koja se nalazila sa 2. divizijom, u zaštitnici prema Konjicu, 7. divizija na prostoriju: Čičevo, Glavatičevo, Blace, Grušća, a 9. dalmatinska u pokretu ka Nevesinjskom polju.

Poslije kraćeg odmora i sređivanja jedinice 3. divizije, pored obezbjeđenja od Mostara na pravcima Blagaj – Nevesinje, Bijelo Polje – Gornje i Donje Zimlje, potpomažu organizaciju narodne i vojno-pozadinske vlasti na oslobođenoj teritoriji, evakuišu pljen iz Nevesinja, prikupljaju podatke o neprijatelju u ostalim dijelovima Hercegovine, mobilisu nove borce, održavaju konferencije i zborove u okolnim selima, priredbe za vojsku i narod. U jedinicama, sa borcima i starješinama, održavaju se sastanci na kojima se analiziraju protekle borbe i vrši upoznavanje sa tekućim i narednim zadacima, vojnim i političkim, u ovoj oblasti.⁷¹

Situacija je zahtijevala jača obezbjeđenja prema Mostaru, na oba pravca, i hitno gonjenje razbijenih četnika prema Gacku i Bileći. Međutim, snage divizije nijesu bile dovoljne da dejstvuju u smislu ovakve potrebe: da obezbijede solidnu organizaciju oslobođenog područja i, prikupljeno, dejstvuju na pojedinim pravcima. Prostranstvo na kojem su se nalazile njene jedinice uslovilo je njihovu veliku razvučenost i nedovoljnu povezanost. Početni uspjesi i prodori u oblast Nevesinja razbili su četnike i italijanske jedinice, nanijeli im znatne gubitke i odbacili ih prema Blagaju, Trusini i Sniježnici, gdje su se ponovo prikupili. Dalje gonjenje razbijenog i demoralisanog neprijatelja nije iskorišćeno zbog nedovoljno raspoloživih, a premorenih jedinica divizije, koja je morala jednu svoju brigadu držati u rejonu Gornjeg i Donjeg Zijemlja prema neprijatelju na Zastolju i Prijevorcu.

⁷¹ U Nevesinju i Kifinom Selu uspostavljene su komande mesta, a u okolnim selima NOO.

Osnovni zadatak divizije u ovoj oblasti je bio učvršćenje i proširenje oslobođene teritorije i organizovanje narodne vlasti. Ovom zadatku su bile podređene njene operacije na ovom području, s ciljem da se Nevesinje što duže zadrži u našim rukama i s osloncem na njega proširi oslobođena teritorija i sa nje usmjeravaju dalja dejstva jedinica. Nevesinje je bilo važna raskrsnica između Mostara, Stoca, Bileće, Gacka, Kalinovika i Konjica, u operativno-taktičkom pogledu, svojim centralnim položajem, veoma značajno u odnosu na ova mjesta. Zbog njegove važnosti 3. divizija nije mogla odmah poslije oslobođenja produžiti nastupanje prema Bileći i Gacku, pošto 9. dalmatinska divizija, koja je bila od strane Vrhovnog štaba usmjerena u ovom pravcu, još nije bila prikupljena i sređena da bi mogla samostalno preuzeti odbranu Nevesinja i obezbeđenje prema Mostaru.

Komanda italijanskog 6. armijskog korpusa je naredila jedinicama koje su se povukle prema Mostaru da uzmu odbrambeni raspored prema Nevesinju. Pretpostavljajući dejstvo naših jedinica i prema jugoistoku, ona je i svojim garnizonima u Bileći i Trebinju naredila da se postave u defanzivan položaj, a četu iz Gacka evakuisala je (23. III) za Bileću. Koncepcija komandanta korpusa u ovom momentu sastojala se u odbrani doline Trebišnjice i pravca Mostar — Metković, s osloncem na garnizone u Primorju (Pelješac, Dubrovnik, Kotor). On je smatrao da raspoložive snage nijesu dovoljne, s obzirom na gubitke divizija »Murđe« i »Marke«, da se uspješno odupru snagama NOV, pa je zatražio pomoć od pretpostavljene Više komande oružanih snaga Slovenija — Dalmacija (Superslod).⁷²

Situacija italijanskih garnizona u Hercegovini bila je u ovo vrijeme veoma kritična; vjerovatno bi doživjeli sudbinu svojih jedinica u dolini Neretve i Nevesinjskom polju da se u njihovoj odbrani nijesu angažovali četnici pod komandom Petra Baćovića i Dobrosava Jevđevića, koje su

⁷² Okupaciona zona 6. armijskog korpusa obuhvatala je Hercegovinu, Boku Kotorsku, Dubrovnik, Korčulu, Mljet i Pelješac. U njegovom sastavu su bile: divizije: Marke, Mesina, Murđe, Emilia. (Žbornik t. IV, k. 11, dok. 292: Izv. k-nta 6. arm. korpusa od 26. 3. 1943.).

snabdijevali hranom, oružjem i municijom, i podržavali tenkovima i avijacijom, u prvom redu prema Nevesinju.

Koristeći odsustvo jačeg pritska naših jedinica prema Blagaju i Mostaru, u rejonu Blagaja se prikupilo nekoliko hiljada četnika, koji su pošli u napad prema Nevesinju 25. marta, zonom sjeverno i južno od komunikacije Blagaj – Nevesinje, podržani avijacijom, kao i artiljerijom i minobacačima sa italijanskim posadama. Oni su uspjeli da iznenade i odbace dijelove 5. crnogorske brigade na ovom pravcu, i tokom dana izbjigu na liniju Veliki Velež – Jelova glava – Paljev do – Udrežnje. Pred noć je 5. brigada bila prinuđena da napusti položaje na liniji Mali Velež – Barda – Vilenjak, ostavljajući prema njima tokom noći samo manje dijelove, i da se povuče na položaje Gradina – Grebak – Bilek, za neposrednu odbranu Nevesinja.

Stab 3. divizije je u toku noći u vezi sa ovom situacijom, prebacio iz Kifina Sela u Nevesinje 4. proletersku brigadu, pa je 26. marta ujutro preduzet protivnapad: 5. brigada pravcem sjeverno od komunikacije Nevesinje – Bišina – Blagaj, a 4. brigada južno od ove komunikacije. Grupi bataljona 10. hercegovačke brigade, koji su bili upućeni prema južnoj Hercegovini, naređeno je da se vrate u sastav brigade (rejon s. Odžak) dok se situacija kod Nevesinja sredi.

Četvrta i 5. brigada su uspjеле da u prvom naletu prinude neprijatelja na povlačenje, odbacivši ga sa položaja koje je prethodnog dana zauzeo. Međutim, u poslijepodnevnim časovima on se ponovo prikupio i ojačan artiljerijom a podržan avijacijom, prešao u protivnapad i prinudio 4. i 5. brigadu na povlačenje uz veoma upornu borbu, od položaja na položaj, i tokom dana ovladao Malim Veležom, Bardom i Vilenjakom, a zatim produžio ka Nevesinju.⁷³

Posljednji otpor pred Nevesinjem pružen je sa Gradine (dijelovi 5. brigade) i Grepka (dijelovi 4. brigade), ali su i ovi položaji do noći bili ugroženi preko Malog Veleža i

⁷³ Zbornik, t. IV,k. 11, dok. 276, 287 i 292: Izvještaji Komande ital. 6. armijskog korpusa od 23, 25. i 26. marta 1943. god.; Isto dok. 131: Izvještaj Štaba 3. diviz. od 26. marta 43.



Narodni heroj Pero Cetković

Barde, pa je jedinicama naređeno da napuste odbranu Nevesinja i da se po padu mraka povuku. Prema Nevesinju su ostavljeni izviđački dijelovi, dok se glavnina povukla na prostoriju Kifino Selo (4. brigada) — Batkovići (5. brigada). Deseta brigada, koja je tokom dana bila angažovana prema četnicima ka Udrežnju, zadržala se i dalje u Odžaku, a štab je prešao iz Miljkovca u selo Bratač. Ovog dana ranjen je komandant 3. divizije Pero Cetković, koji je poslije tri dana (29. marta) preminuo. Za komandanta divizije je postavljen Radovan Vukanović, komandant 4. proleterske brigade.

Pošto su se jedinice dva dana odmorile na ovoj prostoriji, ponovo je izvršen napad 28/29. marta na neprijatelja u Nevesinju (oko 1.500 četnika), na osnovu zapovijesti štaba divizije od 27. marta 1943.⁷⁴ u kojem su angažovane pored 4. proleterske i 10. hercegovačke brigade, i 3. dalmatinska brigada 9. divizije,⁷⁵ u saglasnosti sa njenim štabom a po odobrenju Vrhovnog štaba. Peta crnogorska brigada je zadržana kao rezerva u rejону sela Batkovići.

Zapoviješću je bio predviđen obuhvat Nevesinja sa zapadne i istočne strane, preko Malog Veleža i Udrežnja, i odsijecanje od zaleda u rejону Bišine, па je jedinicama na-ređeno da nastupaju: 4. brigada Kifino Selo – Stublovi – Bojište – Mali Velež – žand. stanica Bišina; 10. hercegovačka Babja glava – Udrežnje – Gornja i Donja Rabina – žand. st. Bišina; 3. dalmatinska brigada iz rejona: Ljubovića Brdo, Batkovići, Ziljevo, prema Nevesinju. Predviđeno je da u slučaju ozbiljnijeg ispada neprijatelja tokom dana na bilo kom pravcu jedinice odmah pređu u napad, ne čekajući određeni čas napada (22 časa).

Napad 4. proleterske i 3. dalmatinske brigade je počeo u predviđeno vrijeme na četničke dijelove koji su bili raspoređeni na periferiji Nevesinja i dominantnim tačkama okolo, dok su se unutar mjesta nalazili manji njihovi dijelovi. Veća kolona četnika je ovog dana, pod komandom Milorada Popovića, izvršila ispad iz Nevesinja u jugoistočnom pravcu, prema Odžaku i Džinovoj Mahali, gdje su se pripremali za napad bataljoni 10. hercegovačke brigade, a u susret joj je pošla druga kolona iz rejona Stoca prema Berkovićima. U oštrim borbama tokom dana (28. III), naročito na Babjoj glavi i Rakovoj Nozi, 10. brigada je odsjekla od Nevesinja četnike Popovića i odbacila ih na jug prema Trusini i Sniježnici, nanijevši im veće gubitke. Ona je zatim pošla u napad na Nevesinje, kao što je zapo-

⁷⁴ Zapovijest je citirana u dnevniku dr Mladena Ivezovića, inače nije sacuvana.

⁷⁵ Četvrta brigada 9. divizije bila je raspoređena na prostoriju Drežanj – Zovi Do – Plužine, kao osiguranje napada od Gacka i Lukavačkog polja. Njena 5. (dalm.) brigada je na prostoriji Prijevorci – D. Žimlje zatvarala, zajedno sa 1. dalmatinskom, pravac prema Nevesinjskom polju, preko Prijevorca. Deveta divizija je bila u operativnom pogledu potčinjena štabu 3. divizije.

viješću bilo određeno, izbila na komunikaciju Nevesinje — Mostar kod Bišine i povezala se sa dijelovima 4. proleterske brigade koji su dejstvovali na ovom pravcu.

Razbijanjem četnika na prostoru Odžaka i Džinove Mahale, kome je bila usmjerena njihova glavnina iz Nevesinje, njihovi dijelovi koji su ostali da brane ovo mjesto i neposrednu okolinu bili su nedovoljni da izdrže napad naših jedinica i, čim su osjetili njihovo podilaženje iz raznih pravaca, povukli su se tokom noći (28/29. marta prema Blagaju) prije nego što je obruč na Bišini bio zatvoren. Samo su njihovi zaštitni dijelovi bili uništeni ili zarobljeni.

Razbijene grupe četnika u rejonu Nevesinja povukle su se u neredu, bacajući oružje i bježeći kućama, pošto su to bili većinom prinudno mobilisani seljaci. Njihove starašine su s teškom mukom uspijevale da jedan broj četnika prikupe oko Blagaja, gdje se nalazio italijanski garnizon, koji se obezbjeđivao na liniji Blagaj — Svinjarina — Stepan-grad — Kum. Poslije ovog poraza četnici su se našli u teškoj situaciji, obraćali su se za veću pomoć okupatoru. Dobrosav Jevđević je uspijevao da oko sebe još zadrži grupe četnika iz Rogatičke i Sarajevske brigade.⁷⁶

U međuvremenu, dok se izvodio napad prema Nevesinju, italijanske jedinice su vršile ispadne prema Gornjem i Donjem Zijemlju, prema 1. dalmatinskoj brigadi, vjero-

⁷⁶ Stanje u redovima četnika poslije ovog poraza kod Nevesinja vidi se iz depeša koje je Dobrosav Jevđević 29. marta uputio komandantu italijanskog 6. armijskog korpusa i Draži Mihailoviću: »...Naredenje generala Arnika da se Nevesinje drži snažno i da se čuva desno krilo nije moglo biti primijenjeno, jer četničke jedinice nijesu poslušale naredenje i uputile su se za misionerima, za koje se držalo da su ubjegstvu, kako bi sprječili da budu porušena njihova vlastita sela. Da je naredenje bilo izvršeno Nevesinje ne bi palo.« »... Baćević teško obolio. Neprijatelj zauzeo Nevesinje i stigao na liniju Velež — Bišina. Trupe su mnogo zamorene i teže da se izvuku iz borbe. Bosanske trupe nezadovoljne Hercegovcima. Komunisti pojačavaju propagandu. U slučaju da primijetim da je stvar izgubljena, molim da mi se odobri da tražim pomoć od Njemaca preko Italijana. Velike stvari se odigravaju te molim da odlučite. Jevđević.« (Prva depeša je za k-nata 6. arm. korpusa, a druga za Dražu).

(Zbornik t. IV, k. 11, dok. 309: Izvještaj komande 6. arm. korpusa od 30. marta 1943; dok. 313: Obaveštenje SUPERSLODA od 31. marta 1943. god.).

vatno sa ciljem da smanje pritisak naših jedinica na pravcu Nevesinje — Mostar. Nešto jači ispad su napravili 27/28. marta, koji je odbijen, a potom je 1. dalmatinska brigada, za vrijeme napada naših jedinica na Nevesinje 28/29. marta, u dva maha napala neprijateljske položaje kod Zastolja.

Neprijatelj je u borbama oko Nevesinja od 25. do 29. marta pretrpio gubitke od preko 300 mrtvih i ranjenih i 30 zarobljenih, dok su gubici jedinica 3. divizije za ovo vrijeme iznosili oko 110 mrtvih i ranjenih.⁷⁷

Poslije ponovnog oslobođenja Nevesinja 3. divizija, uključujući 4. brigadu, koja je još ostala pod njenom komandom, prikupila se u donjem dijelu Nevesinskog polja, orijentisana prema Gacku, Bileći i Stocu, očekujući najavljenu direktivu Vrhovnog štaba za dalji rad. Dva bataljona 10. hercegovačke brigade ponovo su usmjerena prema južnoj Hercegovini. Stab divizije je prešao iz Bratača u Kifino Selo. Deveta divizija je preuzela zatvaranje pravaca od Mostara i Bijelog polja prema Nevesinju.⁷⁸

4. OSLOBOĐENJE GACKA

Vrhovni štab je usvojio predlog štaba 3. divizije o daljem usmjeravanju njenih jedinica, pa mu je 30. marta poslao direktivu za rad u kojoj je između ostalog naredio:

»Četvrta crnogorska, 1. dalmatinska i 10. hercegovačka brigada (bez dva bataljona) obrazuju zasebnu grupu, pod komandom štaba 3. divizije.

Sa napred označenim jedinicama odmah preduzeti nastupni pokret u Gatačko polje, sa zadatkom: razbijanje četničkih snaga i likvidacija tamošnjih neprijateljskih garnizona, izvršenje mobilizacije najširih razmjera, uspostavljanje narodne vlasti. Pri izvršenju ovog zadatka treba naročito imati u vidu da prvenstveno treba likvidirati Gacko i Avtovac, obuhvatajući ih sa sjevera, pa tek onda ostala neprijateljska uporišta u Gatačkom polju. Poslije ovoga očistiti Kulu Fazlagića od neprijateljskih snaga, ako to,

⁷⁷ Zbornik t. IV, k. 11, dok. 135 i 149: Izvještaji Štaba 3. divizije od 27. i 29. marta 1943. g. Vrhovnom štabu; dok. 299 i 302: Izvještaji Komande italijanskog 6. armijskog korpusa od 27. i 28. marta 1943. godine.

⁷⁸ Isto, t. IV, k. 11, dok. 149: Izvještaj Štaba 3. divizije od 29. marta 1943. g.

s obzirom na naš stav prema muslimanima, ne bi imalo nikakvih političkih posledica. Sa njima treba prvenstveno pokušati pregovore.

Poslije likvidacije neprijateljskih uporišta u Gatačkom polju i razbijanja četničkih snaga vaša će grupa blagovremeno dobiti novi zadatak....

Dva bataljona iz 10. hercegovačke brigade, koja su već ranije bila upućena prema Dabarskom polju, obrazuju zasebnu grupu, sa zajedničkom komandom i sledećim zadatkom odmah preuzeti nastupni pokret pravcem: Dabarsko polje – Popovo polje, sa zadatkom da čisti teren južne Hercegovine od četničkih bandi, da izvrši mobilizaciju najširih razmjera, kao i da uspostavi i učvrsti narodnu vlast na dotičnoj oslobođenoj teritoriji. Ova grupa ima da uzme u svoj sastav sve naše terenske jedinice koje sada dejstvaju na prostoru Dabarsko polje – Popovo polje. Štab 3. divizije će za ovu grupu imenovati zajednički operativni štab . . .⁷⁴

Peta crnogorska brigada je ostavljena, na osnovu ove direktive, u rejon Plužina radi odmora i oporavka, i kao rezerva za dejstvo bilo prema Nevesinju ili Gatačkom polju.⁸⁰

Italijanske snage u Hercegovini bile su u ovo vrijeme nedovoljne da samostalno preduzmu zamašnije akcije protiv jedinica NOVJ i onemoguće njihov prođor u ostale oblasti ove pokrajine. Isto tako, domobransko-ustaške posade, koje su imale nominalnu vlast u ovoj oblasti,⁸¹ jedva su uspijevale da se održe u garnizonima gdje su se i italijanske jedinice nalazile. Njemačke jedinice su se pripremale zapadno od Neretve da produže operacije u ovom dijelu Hercegovine protiv jedinica NOV koje su izmakle njihovom udaru na Neretvi.

Jedina snaga na koju je ovog trenutka računala komanda italijanskog 6. armijskog korpusa bili su četnici koji su se našli u ovoj zoni poslije poraza na Neretvi. Iako je u planu njemačkih komandanata bilo na dnevnom redu

⁷⁴ Arhiv Vojnoistorijskog instituta k. 7, reg. br. 15–2). Izvod iz direktive Vrhovnog štaba od 30. marta 1943.

⁸⁰ Kod ostalih jedinica GOG situacija je sljedeća: 1. i 2. divizija izbile su na Drinu, na prostoriju Ustikolina – Bastasi, u pripremi da je forsiraju; 7. divizija sa dvije brigade na pravcu Konjic – Glavatičevo, a sa jednom brigadom na prostoru Ulog – Krbljine – Dobro Polje; 9. divizija na prostoriju Nevesinje – G. i D. Zimlje.

⁸¹ U Hercegovini je bila domobranska 6. pješ. divizija sa sjedištem u Mostaru



Delovi 3. divizije na maršu

njihovo razoružavanje, Italijani su uspjeli da se ovaj poduhvat odloži za kasnije, kako bi ih iskoristili u borbi protiv jedinica NOV. Pod njihovom kontrolom, i zaštitom jer su sopstvene snage bile nedovoljne, četnici su se ponovo prikupljali i organizovali i, pošto su bili snabdjeveni municijom, oružjem i drugim potrebama, imajući punu podršku artiljerije i avijacije, upućivali na pojedine pravce protiv jedinica NOV i POJ.

Na teritoriji južne i jugoistočne Hercegovine (bivši srezovi: stolački, gatački, bilečki i trebinjski), nalazilo se nekoliko hiljada četnika, među kojima najveći broj priznato mobilisanih seljaka, koji su se pri sukobima sa našim jedinicama raspadali, kao organizovane formacije, predavali se ili bježali u svoja sela. Samo je manji broj ostao oko svojih komandanata, koji su pokušavali da ih održe na okupu, da ih organizuju, tè da im posluže za mobilizacijska jezgra, od akcije do akcije.

Štab 3. divizije je, na osnovu pomenute direktive Vrhovnog štaba, izdao naređenje (31. 3.) za pokret i dejstva

svojih jedinica prema Gatačkom polju i južnoj Hercegovini. Da bi se pokret na ovim pravcima obavio bez zadržavanja i što prije 5. crnogorskoj i 10. hercegovačkoj brigadi je naređeno da orethodno razbiju četničke grupacije koje su se prikupljale u Dabarskom i Lukavačkom polju i u Slatu, a onda s osloncem na Trusinu i Bjelašnicu vrše dalji prodror.

U toku 30. marta četnici su zauzeli položaje: Krčevine – Resina – Pandurica (Slato), prema 5. crnogorskoj brigadi, koja se nalazila na prostoriji Bratač – Žalom, i Glog – Videž – Vranikuće, prema 10. hercegovačkoj brigadi, koja se nalazila na prostoriji Drežanj – Džinova Mahala – Odžak.

Tokom noći, 30/31. marta, bataljoni 5. i 10. brigade napali su četnike na ovim položajima, dejstvujući bočno i iz pozadine, razbili ih i odbacili prema Sipačnu, Davidovićima i Trusini, nanijevši im velike gubitke.

Poslije ove uspješne akcije jedinice su 1. aprila prešle u dalje nastupanje: grupa bataljona 10. brigade (2. i 5. bataljon) preko Trusine u pravcu Dabarskog i Popovog polja, a njena glavnina (3. bataljona) Fojnica – Lukavice – Nadanići – Gacko; 4. proleterska brigada: Plužine – Slivlje – Jugovići – Domrke – Brajićevići – Vrba – Avtovac (Gacko); 1. dalmatinska brigada, koja je poslije smjene od jedinica 9. divizije stigla tokom dana na prostoriju Bijenja – Krekovi – Kifino Selo, produžila je sljedeći dan i kretanja pravcem Kifino Selo – Fojnica – Gacko, kao drugi ešelon divizije (Stab divizije: Kifino Selo – Luka – Fojnica – Gacko). U toku dana jedinice su na ovom pravcu izbile na liniju Dubljevići – Domrke – Lukavice – Bjelašnica, sa koje su 2. aprila pošle u napad na Gacko i Avtovac, koji je bio određen za 22 časa.

U Gacku se uoči napada nalazila 1 četa domobrana (11. č. 14. pješ. puka), a u Gračanici i Fazlagića Kuli ustaška milicija. Pored ovih, u Gacku i neposrednoj okolini nalazili su se četnici iz ovog sreza, kao i dio razbijenih crnogorskih četnika pod komandom Baja Stanišića, koji je pokušavao da objedini sve ove raznorodne dijelove i zadrži naše jedinice ispred Gacka. On je pozvao sve grupe da izadu na položaje i »zadrže zajedničkog neprijatelja koji se približava Gacku«.

Deseta hercegovačka brigada, pošto je ušla u Fojnicu još u toku 31. marta/1. aprila, produžila je u pravcu Nadanića i Gračanice, a 4. proleterska brigada, nastupajući preko Dubljevića i Bodežića, u pravcu sela Vrbe i Samobora, s tim što je po izbijanju u rejon Vrbe dva bataljona skrenula preko Kleute i Ulinja ka Gacku, a jednim se obezbijedila prema Ravnom i Lebršniku. Prva dalmatinska brigada je 1 bataljon uputila na prostoriju Sipačna, prema Lukavačkom polju, 1 bataljon je nastupao istočnim padinama Bjelašnice, kao obezbjeđenje boka 10. brigade, dok su se dva bataljona približila na prostoriju Nadanića i V. Gračanice, kao divizijska rezerva. Divizijska artiljerijska baterija se plasirala, za podršku napada na Gacku, na prostoriju Rudo Polje — Velika Gračanica.

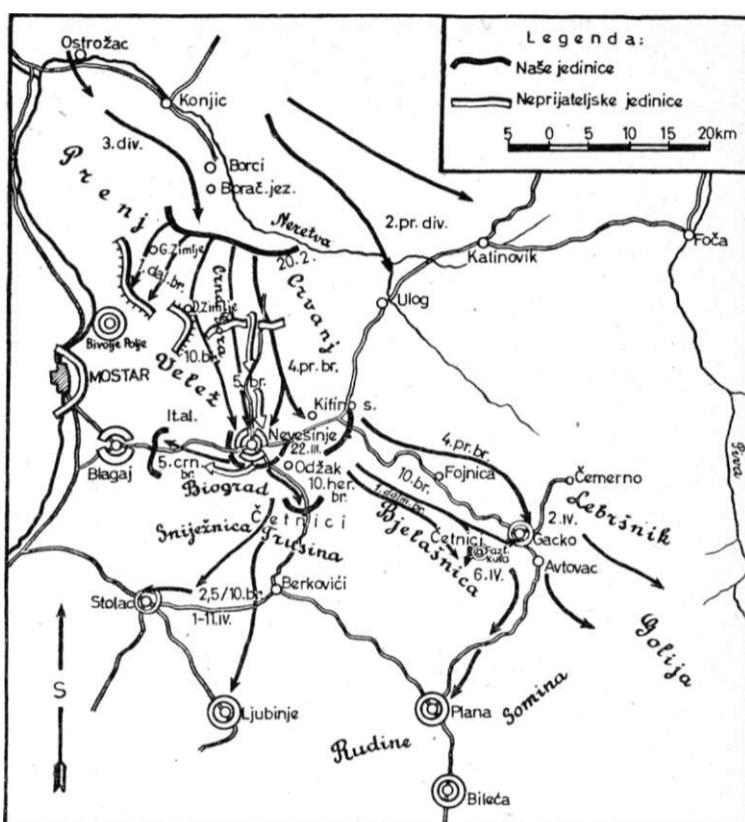
Neprijatelj je tokom 2. aprila razbijen na položajima ispred Gacke.* Nastupanjem 4. proleterske brigade protivom sjeverno od Gacka, prema Vrbi, u koju je ušla poslije podne, izmanevrovani su njegovi položaji i ugroženi bočno i iz pozadine. Neprijatelj je pod pritiskom i snažnim nalletom 10. hercegovačke pravcem Nadanići — Gacko padom mraka napustio. On se zatim bez reda i panično povukao u raznim pravcima: četnici Baja Stanišića u pravcu Pive i Golije, hercegovački u pravcu Bileće, domobrani i milicija u Kulu Fazlagić, odakle su se preko planine Babe i Bjelašnice povukli (4. IV) prema Bileći i Stocu.

Neprijatelj nije pokušao poslije napuštanja Gacka da brani Avtovac, pa je do zore bilo pod kontrolom naših jedinica cijelo Gatačko polje, osim Fazlagića Kule. Jedinice su nastavile gonjenje prema Ravnom, 4. proleterska, a prema Kobiljoj glavi 10. hercegovačka. — Prva dalmatinska brigada se pripremala za napad na miliciju u Fazlagića Kuli.⁸²

Pristupljeno je likvidaciji neprijatelja u Fazlagića Kulji. Pored mjesne milicije ovdje se povukla domobranska

* Četnici, domobrani i milicija držali su položaje na liniji: Rudo Polje — Cestna Gomila — Babanj do — Košutica — Rajići — Nadanići — Orlovina peć. — Lukovice — Gradina; prema Vrbi četnici na liniji: Dražljevo — Kleuta — Trkala — Zivanj.

⁸⁵ Zbornik, tom IV, knj. 12, dok. 3, 17 i 51: Izveštaji Štaba 3. divizije od 1, 3. i 9. aprila 1943.; Isto t. IV, knj. 13, dok. 302: Bojna relacija 6. domob. div. za april 1943.



Sk. 7. — Prodor 3. divizije u Nevesinje, Gacko i Stolac
(19. III — 11. IV 43.)

četa iz Gacka i milicije iz Gračanice. Napad je izvršen u toku 5/6. aprila: preko Cernice i Ključa napadala su dva bataljona 10. brigade, a od Sipačna preko Bjelašnice (Vučija bara) i od Lukavica preko Srđevića 1. dalmatinska. Četvrt proleterska je za ovo vrijeme zatvarala pravce prema Ravnom, Čemernu i Kazancima, a jedan bataljon 10. hercegovačke pravac prema Bileći.⁸³

⁸³ Kula Fazlagića, sa desetak muslimanskih sela ispod Babe i Bjelašnice, nalazi se nedaleko od Gacka. Odavde je regrutovano

Milicija se izvukla na planinu Bješalnicu i Babu, tamo se posakrivala i izbjegla obuhvat naših jedinica. Sa njom se povukao veliki broj seljaka sa stokom i sakrivao se po zbjegovima. Ustaše i proustaški nastrojeni milicionari su se provukli kroz planinsko bespuće i po grupama se probijali prema Stocu i Mostaru, dok su domobrani uspjeli da se povuku za Bileću. Samo manji broj seljaka ostao je kod svojih kuća. Preko njih je poslat poziv seljacima koji su odbjegli a nijesu ništa skrivili da se vrate kućama. Jedan broj se vratio iz planine, ali se većina i dalje uzdržavala, plašila.

Bataljoni 10. hercegovačke brigade ostali su još neko vrijeme u ovim selima, a Prva dalmatinska je prešla na prostoriju Samobor – Gareva – Dobrelići – Gat, odakle je kontrolisala pravce prema Kazancima i Ravnom. Ostale jedinice su ostale na svojim pravcima (Stab divizije u Gacku).

U narednih nekoliko dana (7–9. aprila) naše jedinice napadaju četnike na Ravnom, u Kazancima i na Kobiljoj glavi i odbacuju ih prema Stabni, Goranskom, Goliji i Planoj. Ovim akcijama je bio oslobođen cijeli bivši gatački srez.

U borbama za oslobođenje Gacka (1–8. aprila) neprijatelju su naneseni gubici od oko 70 poginulih, veći broj ranjenih i oko 230 zarobljenih četnika, milicionera i domobrana. Gubici naših jedinica: 10 poginulih i 16 ranjenih. Poginuo je (6. IV) Mirko Vešović, vijećnik AVNOJ-a.⁸⁴

U Gacku i okolnim selima formirani su narodnooslobodilački odbori, a 7. aprila je održana konferencija njihovih predstavnika, na kojoj je izabrana Sreski NOO. U Fojnici i Gacku su uspostavljene komande mjesta za gatačko vojno područje (Komanda područja).

Poslije oslobođenja Gacka, razbijanja četnika i odbacivanja njihovih dijelova ka Bileći, Goliji i Pivi, bio je povoljan trenutak da 3. divizija prodre sa ovog pravca u zapadnu oblast Crne Gore i da se dotuku četnici. Međutim,

nekoliko istaknutih ustaša, poznatih u ovom kraju po učešću u masovnom pokolju i zločinima koje su izvršili nad srpskim življem. Ustaška vlast je ovdje imala naoružanu miliciju.

⁸⁴ Zbornik, t. IV, knj. 12, dok. 51 i 52: Izveštaji Štaba 3. div. od 9. IV 1943. VS-u.

sjednu ti i organizovani za odbranu. Brigada nije mogla odmah preći u napad na neprijateljska uporišta pred sobom — Javorak i Jasenovo Polje, koja su bila dobro branjena, pa se na dostignutoj liniji privremeno zadržala, očekujući dolazak i sadejstvo 4. brigade, koju je štab 2. divizije već bio skrenuo prema Boanu, radi njenog angažovanja prema Kolašinu.

Kada je Vrhovni štab obaviješten od Štaba Grupe brigada o stanju kod neprijatelja na Javorku i na pravcu Nikšića, izdao je naređenje štaba 2. divizije, 24. aprila, da do likvidacije Javorka ne angažuje jedinice prema Kolašinu, već da ih zajedno sa 5. crnogorskom brigadom upotrijebi za razbijanje italijanskih snaga na Javorku i one mogući da se neprijatelj probije preko Javorka i Gvozda ka Bajevu Polju i Šavniku. U tu svrhu je potčinio grupu brigada štabu ove divizije i naredio mu da tri bataljona 2. proleterske brigade iz rejona Sćepan Polja hitno prebaci na ovaj sektor.¹⁰³

Na osnovu ovog naređenja Vrhovnog komandanta štab 2. divizije je u napadu na Javorak angažovao 4. i 5. crnogorsku i 3. bataljona 2. proleterske brigade i naredio njihovu upotrebu na sljedeći način:

Druga proleterska brigada, kao sjeverna kolona, pravcem Brezna — Toplo prisoje — Živa — Javorak — Lipova Ravan; Peta crnogorska, kao sjeverozapadna kolona, pravcem Bundos — Tisova glava — Pakline — Dubrave, odašte jedan bataljon upućuje na Surdup da zatvori pravac od Gornjeg Polja, a ostalim bataljonima obuhvata sa jugozapadne strane; Četvrta crnogorska, kao istočna kolona, pravcem Mokro — Stimi do — Jasenovo polje — Jelovi vrh — Brezovi vrh, s tim da napadne neprijatelja sa južne i jugoistočne strane u pozadinu pravcem Lipova Ravan — Papratni doli — Javorak, obezbjeđujući se jednim bataljonom prema Gornjem Polju i Lukovu, sa prostorije Sipačno — Orah.¹⁰⁴

¹⁰³ Zbornik t. II, knj. 9, dok. 131: Naredenje Vrhovnog komandanta od 24. aprila Štabu 2. proleterske divizije.

¹⁰⁴ Zbornik t. III, knj. 5, dok. 5: Zapovijest Štaba 2. prol. divizije od 28. aprila 1943. za napad na Javorak.

Napad je bio predviđen za 28. april u 22 časa, ali je zbog zakašnjenja 2. proleterske brigade odložen za 1. maj u isto vrijeme.

Brigade su pošle u napad određenim pravcima i u predviđeno vrijeme. One su u toku noći i sljedećeg dana (2. maja), dejstvujući na teško prohodnom, ispresijecanom i pošumljenom planinskom zemljишtu, uspjele da neprijatelja prethodno opkole i ispresijecaju na prostoriji Javorak, Lipova Ravan, Jasenovo Polje i da ga zatim poslije žestoke borbe razbiju, unište ili zarobe. Neprijateljski dijelovi koji su pokušali da se od Gornjeg Polja probiju prema Javorku i pruže pomoć opkoljenim jedinicama, takođe su zarobljeni ili uništeni. Samo manje grupe vojnika i pojedinci uspjeli su da se povuku prema Gornjem Polju.

U borbi na Javorku razbijen je jedan ojačani bataljon divizije »Ferara« i četnički odred pod komandom Sime Mijuškovića iz Nikšićke četničke brigade. Neprijatelj je imao veliki broj mrtvih i ranjenih i oko 800 zarobljenih italijanskih vojnika i četnika, dok su gubici naših jedinica iznosili 10 mrtvih i 38 ranjenih. Zaplijenjeno je: 7 tenkova, 17 kamiona, 15 minobacača, 4 topa, 8 mitraljeza, 12 puškomitraljeza, 500 pušaka, 5 radio-stanica, veća količina municije, opreme i hrane.¹⁰⁵

Završetkom borbe na Javorku, 5. crnogorska brigada je preuzeila zatvaranje pravca Nikšić — Šavnik, 2. proleterska pravac Nikšić — Gornje Polje — Javorak do dolaska ostalih dijelova 3. divizije na ovaj pravac, a 4. crnogorska se prikupila na prostoriju Malinsko — Strug u pripremi za pokret prema Kolašinu, u sastavu svoje divizije.

Dva bataljona 5. crnogorske i 1 bataljon 4. crnogorske brigade upućeni su po odluci štaba 2. divizije u oblast Piperà, sa zadatkom da presijeku komunikaciju Podgorica — Kolašin u rejonu Bioča, zajedno sa dijelovima Zetskog NOPO, radi sadejstva jedinicama 2. divizije koje su upućene na pravcu Lipova i Gornje Morače u cilju oslobođenja Kolašina.¹⁰⁶ Komandu nad ovom grupom je pre-

¹⁰⁵ Isto, t. III, k. 5, dok. 14: Izvj. Štaba 2. divizije od 9. V 1943. Vrhov. štabu.

¹⁰⁶ Iz 4. brigade je bio 3. bat. a iz 5. brigade 2. i 4. bat. (Za komandovanje ovom grupom određeni su Niko Strugar, komandant, i Dragiša Ivanović, komesar).

uzeo štab 3. divizije po svom dolasku u rejon Šavnika, i o njenom radu će biti govora kasnije.

Poslije napuštanja Gatačkog polja 1. dalmatinska brigada se privremeno, do dolaska dijelova 10. brigade, za-držala na prostoriji Ravno, Lisina, Kovači, Smriječno, Ledenik, odakle je upućivala izviđačke dijelove prema Gacku i Goliji i sprečavala neprijatelja iz Gacka da se probije prema Ledeniku i Ravnom. Poslije desetodnevног zadržavanja na ovom zadatku smijenili su je dijelovi 10. hercegovačke brigade, a ona se pomjerila radi odmora na prostoriju Bajovo Polje – Brezna, odakle je i dalje manjim dijelovima kontrolisala Goliju, prema Kazancima i Gacku.

Deseta hercegovačka brigada, pošto je glavninom odstupila iz Nevesinjskog polja ka Ulogu, a potom se prebacila, kao što je ranije rečeno, preko Zelengore, Vučeva, Mratinja i Plužina na sektor Ravno, smijenila je (oko 10. maja) dijelove 1. dalmatinske brigade i zauzela položaje na liniji Knez Strane – Ravno – Ledenik – Zmijski krš, prema Gacku i Avtovcu. Njena dva bataljona (1. i 5.), koji su se nalazili sjeverno od Gacka, povukli su se pred neprijateljem u dolinu Sutjeske, a zatim preko Vučeva prebacili u dolinu Pive, odakle su po naređenju štaba divizije upućeni na Javorak, prema Nikšiću, da smijene bataljone 2. proleterske brigade koji su učestvovali u borbi na Javorku a imali su naređenje da se povuku u sastav svoje brigade. U pravcu Nikšića nešto kasnije upućen je i 6. bataljon ove brigade, pa su njena tri bataljona obrazovala grupu koja je dobila zadatak da zatvori pravac Nikšić – Javorak – Bajovo Polje – Pivska Župa, dok je lijevo, pravac Nikšić – Savnik, zatvarala 5. crnogorska brigada, takođe sa tri bataljona do povratka bataljona iz re-jona Bioča.¹⁰⁶

Dolaskom jedinica 2. i 3. divizije u Crnu Goru rasplala se četnička vlast u oblasti Durmitora (Zabljak, Savnik, Boan), formirane su komande mjesta, partizanske straže,

¹⁰⁶ Smjena bataljona 1. dalmatinske i 10. hercegovačke prema Gacku izvršena je najvjerojatnije oko 10. maja (10. ili 11.), mada ne raspolažemo tačnim podacima o tome, a učesnici autori članaka u edic. SUTJESKA knj. 2, izd. VIZ »Vojno delo«, 1959., str. 249 (Rade Hamović) i str. 322 (Obren Ivković) ne slažu se u tome.

komanda Durmitorskog vojnog područja, izabrani su narodnooslobodilački odbori na oslobođenoj teritoriji. Pono-vo je uspostavljena narodna vlast u Zabljaku, Savniku, Boanu, Pivskoj župi i Pivskoj planini i drugim mjestima na ovoj teritoriji. Preko ovih organa vršena je mobilizacija i popuna jedinica novim borcima, snabdijevanje hranom i drugim potrebama, zbrinjavanje ranjenika.

Izbijanjem jedinica Glavne operativne grupe NOVJ u Sandžak i Crnu Goru i razbijanjem dijelova italijanskih divizija, »Taurinenze« na pravcu Čajniča i Pljevalja, i »Ferrara« na pravcu Nikšića, kao i četnika koji su se na ovim prvcima nalazili, stvoreni su povoljni uslovi za njena dalja dejstva u pravcu gornjih tokova Tare i Limu, u cilju razvijanja postignutih uspjeha u dotadašnjim borbama.

U ovoj situaciji, kada su italijanske jedinice i četnici bili razbijeni na pravcu nastupanja jedinica Glavne operativne grupe, koje su poslije toga napravile kraći predah radi odmora, snabdijevanja i pregrupacije, i kada je obezbijeđena šira prostorija za razmještaj ranjenika radi njihovog daljeg liječenja, Vrhovni komandant je odlučio da se iskoriste ovi uslovi i da se produži nastupanje na istok, sa odgovarajućim obezbjeđenjem bokova i slobodne teritorije. Za ostvarenje ove odluke on je komandama divizija 8. maja na sastanku u Donjem Kruševu dao usmenu direktivu: da 1. i 2. proleterska divizija produže nastupanje, sa zadatkom da unište garnizone italijanske divizije »Venecija« u dolini Tare i Limu, prvo u Kolašinu, Mojkovcu i Bijelom Polju, a zatim u Beranama (Ivangrad) i Andrijevici, razbijaju četnike na ovom pravcu i u Vasojevićima, gdje su još imali jaka uporišta, i da na oslobođenoj teritoriji omoguće uspostavu narodne vlasti i mobilizaciju novih boraca. U sljedećoj etapi divizije snagama koje će naknadno biti upućene na ovaj pravac, prodiru istočno od Lima, stvarajući povoljnu operacijsku osnovicu za perspektivno nastupanje prema Kosmetu i Srbiji i povezivanje sa albanskim narodnooslobodilačkim pokretom. Treća udarna divizija dobila je zadatak da bezbijedi bok i pozadinu ove operacije svojim odbrambenim rasporedom prema italijanskim garnizonima u Gacku, Nikšiću i Podgorici, preduzimajući aktivna dej-

stva na ovim pravcima da bi se onemogućio neprijatelj da izvrši prodor na oslobođenu teritoriju, gdje su bili razmješteni ranjenici i odakle su usmjeravane jedinice ka Tari i Limu. Za obezbjeđenje lijevog boka 1. i 2. divizije i dijela slobodne teritorije u oblasti donjih tokova Lima, Drine i Sutjeske odredio je ostale jedinice Glavne operativne grupe: 7. udarnu diviziju, 2. proletersku, 6. istočnobosansku i 15. majevičku brigadu.

U vrijeme kada je Vrhovni komandant dao ovu direktivu u Vrhovnom štabu još nije bilo podataka o namjera ma njemačkih jedinica koje su se u međuvremenu prikupljale u Hercegovini i istočnoj Bosni radi preduzimanja nove operacije protiv jedinica NOVJ u Crnoj Gori i Sandžaku. Pretpostavljalо se da ove njemačke jedinice vrše pripreme za pokret na jug, prema Grčkoj, i da u ovom trenutku nemaju operativnih namjera prema oslobođenoj teritoriji i snagama Glavne operativne grupe na njoj, ali je Vrhovni komandant upozorio na praćenje njihovog kretanja i otkrivanje njihovih namjera radi blagovremenog preduzimanja odgovarajućeg manevra.

Odmah po povratku komandanata u svoje štabove preduzete su pripreme i angažovanje jedinica za ostvarenje postavljenih zadataka. Štab 3. divizije je prešao iz Pivskog Manastira u selo Mokro kod Šavnika, na pravcu Nikšića.

Na frontu 3. udarne divizije operativnotaktička situacija je bila sljedeća:

Prema Gacku i Avtovcu grupa bataljona 10. hercegovačke brigade (2., 3. i 4. bataljon), poslije izvršene smjene 1. dalmatinske brigade, s osloncem na zauzete položaje — Knez—strane — Ravno — Ledenik, aktivnom odbranom kontroliše ovaj pravac, sprečava pokušaje četnika da je potisnu i zauzmū prevoj Ravno, prema Pivi. Svakodnevno su vodene borbe oko Ravnog, Javorskog vrha, Zanjevice, Borušice, na pravcu Lipnika, Samobora i Kazanaca, u kojima su četnici, podržavani italijanskim artiljerijom, svaki put bili razbijeni i odbačeni u Gatačko polje. Sve do pojave njemačkih jedinica na ovom pravcu ova grupa se pokazala dovoljnom da zatvori pravac od Gacka

prema Pivi, i na njemu je za sve vrijeme ispoljila svoju punu aktivnost, ne ispuštajući inicijativu iz ruku.¹⁰⁷

Druga grupa bataljona ove brigade (1., 5. i 6. bataljon) po dolasku u rejon Javorka, gdje je smijenila bataljone 2. proleterske brigade, razmjestila se na prostoriju Presjeka, Jasenovo Polje, Gornje Polje, odakle je kontrolisala pravac Nikšić – Gornje Polje – Javorak i Golija – Nikšić (klanac Dugu). Njeni dijelovi su izviđali i vršili demonstrativne napade prema Brezoviku i Uzdomiru, na pravcu Nikšića.

Peta crnogorska brigada je sa prostorije Lukovo – Orah zatvarala pravac od Nikšića, preduzimajući izviđanja i prepade na ovom pravcu. Njeni bataljoni su bili stalno aktivni, zauzeli su Kablenu glavu, protjerali četnike iz Bršna, Laza i Ozrinića, ovladali Žirovnicom, te su do pojave njemačkih jedinica imali povoljan taktički položaj prema Nikšiću.

Grupa bataljona ove brigade, koja je upućena u rejon Bioča, zajedno sa jednim bataljom 4. proleterske, pošto se prikupila u Župi Nikšićkoj, izvršila je pokret 12. maja pravcem Turija – Vukotica – Radovče, u pravcu Piperà, gdje su joj se priključili dijelovi Zetskog odreda. Ona je >12/13. maja izvršila napad na jaču grupaciju četnika na prostoriji Kopilje, Gostilje, Radovče, Seoca, razbila je i protjerala u toku sljedećeg dana preko Zete i Morače u pravcu Spuža, Danilovgrada i Podgorice. Ovom akcijom bila je očišćena teritorija Piperà i dio Bjelopavlića na lijevoj obali Zete od četnika, kojima su naneseni veći gubici u mrtvim i ranjenim.

Pojava bataljona ove grupe u Piperima i razbijanje četnika izazivaju reagovanje italijanske komande sektora Podgorica, koja upućuje jedan bataljon 383. pješ. puka (1/383 pp) iz Podgorice u pravcu Bioča radi sprečavanja njihovog daljeg prodora i izbijanja na komunikaciju Pod-

¹⁰⁷ Italijanska borbena grupa »Somavila« (73. legija »crnih košulja«, 2. bat. 260. pp ital. div. »Murde«, 1 četa tenkova, četnici Bilećke i Gatačke brigade), po zauzimanju Gacka, ovladala je Čemernom (5. V) i prinudila dijelove 10. herc. da se povuku. Italijani su glavninu svojih jedinica povukli za Bileću i Trebinje, a u rejonu Gacka ostavili manje dijelove za podršku četnika. (Zbornik, t. IV, k. 13, dok. 161 i 164: Izvj. i nared. Komande 6. arm. korpusa).

¹¹⁷gorica — Kolašin. Pokret ovog bataljona Italijani su podržali artiljerijom sa Gorice i iz Spuža, a avijacija je bombardovala sela u Piperima i Bjelopavlićima. Prema Bioču je zatim upućen 13/14. i 14. maja još jedan bataljon istog puka (III/383) sa komandom puka i pukovskim dijelovima. Po dolasku u Bioče neprijatelj je produžio nastupanje pravcem Mrko — Bioče — Petrovići, paleći usput kuće u ovim piperskim selima.

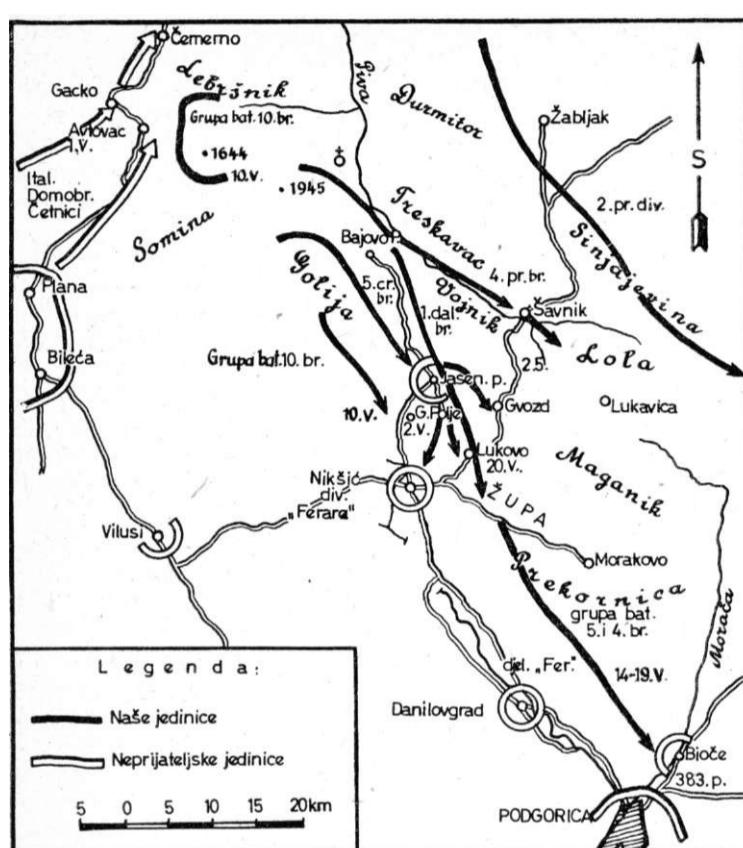
Neprijatelj je (14. V) napadnut na ovom pravcu manjim dijelovima Grupe i tokom dana i naredne noći odbaćen ka Mrkama i Bioču, a zatim je 15. maja cijela grupa prešla u napad prema Bioču: Radeca — Važešnik — drum Smekovac — Bioče (3. bat. 4. prolet. brigade), Petrovići — Velja glavica — Donje Mrke (2. bataljon 5. crnogorske), Blizna — Gornje Mrke — Bioče (4. bataljon 5. brigade). Dijelovi Zetskog odreda bili su raspoređeni u međuprostoru i sa ovim bataljonima i vršili obezbjeđenje prema Podgorici.

U toku ovog napada, koji se produžio i noću 15/16. maja, neprijatelj je bio potpuno okružen na prostoriji Gornje i Donje Mrke, Vinogradište, Velja glavica, Bioče, a zatim uništen i zarobljen. Samo su njegovi manji dijelovi uspjeli da se tokom noći preko Zavale i Đurkovića povuku u Podgoricu.

Pojačanja koja je neprijateljska komanda uputila 16. maja u pomoć opsjednutim jedinicama kod Bioča: 2 bataljona 86. legije »crnih košulja« i 1 bataljon 127. puka divizije »Firence« iz Skadra, bila su zadržana a zatim odbaćena prema Podgorici.

Neprijatelj je u -četvorodnevnim borbama na ovom sektoru pretrpio gubitke od oko 360—370 poginulih, oko 400—500 zarobljenih italijanskih vojnika i oficira; zaplijenjeno je 8 topova, 27 mitraljeza, 70 puškomitraljeza i velika količina raznog materijala i opreme. Gubici naših bataljona bili su 17 poginulih i ranjenih boraca, među kojima su poginuli Vukosav Božović zamjenik političkog komesara Zetskog NOPO, i Marko Đurović, zamjenik komandanta bataljona u 5. brigadi.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Zbornik, t. III, knj. 5, dok. 178, 179, 180: Izvještaji komande ital. 6. arm. korpusa od 16, 17. i 18. maja, V. Xodorović — V. Popović: SUTJEŠKA 2, str. 343—347.



Sk. 8. — Nastupanje i dejstva 3. divizije prema Šavniku, Nikšiću i Bioču (19. IV — 20. V 43)

Bataljoni ove grupe su ostali na teritoriji Piperà još nekoliko dana poslije izvedene akcije, a onda su se po naređenju štaba 3. divizije povukli 19. maja odavde u sastav svojih brigada: 2. i 4. bataljon 5. brigade i bataljon Zetskog odreda koji je ušao u sastav brigade kao njen 5. bataljon, došli su na sektor Lukovo — Gvozd, gdje su bili ostali njeni bataljoni, a 3. bataljon 4. brigade je pošao (18.

V) prema Kolašinu na pravac Gornja Morača — Lipovo, gdje se nalazila glavnina ove brigade.

Prva dalmatinska brigada je ostala na prostoriji Ba-jovo Polje — Brezna kao divizijska rezerva, sve do dolaska njemačkih jedinica u rejon Nikšića, kada je prebače-na u Župu Nikšićku.

Iz ovakvog operativnog položaja jedinice Treće divi-zije su aktivnim dejstvima, naročito prema Gacku i Nik-šiću, držale inicijativu u svojim rukama sve do dolaska i razvoja njemačkih jedinica na ovim pravcima. Posilje poraza na Javorku Italijani su svoje jedinice koje su bile isturene prema Gvozdu i Gornjem Polju povukli u Nik-šić. Oni nijesu ispoljavali ofanzivne namjere, držali su se odbrambeno, koristeći četnike na prilazima gradu. Danju je bila aktivna njihova avijacija i artiljerija, a noću, pla-šeći se napada naših jedinica, dejstvovali su vatrom iz au-tomatskih oruđa, sa istaknutih položaja neposredne okoline grada, iz bunkera i zgrada na periferiji.

2. PLAN NEPRIJATELJA I ZADACI NAŠIH JEDINICA

Po nalogu njemačke Vrhovne komande i vrhovnog komandanta jugoistoka, 15. maja 1943. je počela operaci-ja »Svare« na oslobođenu teritoriju u Sandžaku i Crnoj Gori, s ciljem okruženja i uništenja Glavne operativne grupe NOVJ i rukovodstva narodnooslobodilačkog pokre-ta, koje se nalazilo na ovoj teritoriji.¹⁰⁹

Njemačka komanda je planirala da prethodno izvrši operativno okruženje jedinica NOV na brdsko-planinskom prostoru Crne Gore i Sandžaka, a zatim koncentričnim na-padima iz doline Lima, Drine, gornjeg toka Neretve, Ze-te, Morače i Tare (operacijska osnovica Andrijevica — Be-rane — Bijelo Polje — Prijepolje — Pljevlja — Goražde — Foča — Kalinovik — Gacko — Bileća — Nikšić — Podgorica — Kolašin), nabacivanje na planinske masive Durmitora, Maglića i Volujaka i uništavanje u dolinama donjih tokova Pive, Tare i Sutješke.

U operaciji su angažovane sljedeće jedinice: njemač-ke: dobrovolska SS »princ Eugen«, 1. brdska, 118. lo-

¹⁰⁹ Na oslobođenoj teritoriji sa GOG nalazio se Vrhovni štab, Centralni komitet KPJ i Izvršni odbor AVNOJ-a.



Zbeg na Sinjajevini

¹²¹ vačka i 369. legionarska divizija, 724. puk 104. lovačke divizije i ojačani puk »Brandenburg«; italijanske: divizije »Taurinenze«, »Venecija« i »Ferara«, i trupe sektora Podgorica; bugarski 61. puk; 4. domobranska brigada; i jedinice podrške: 202. tenkovski bataljon, 8 artiljerijskih puškova, 668. inženjerijski bataljon, oko 12 eskadrila avijacije, kao i odgovarajuće pomoćne jedinice. Ukupno brojno stanje bilo je oko 130.000 vojnika.¹¹⁰

Do početka napada, pripremano[^] u najvećoj tajnosti, neprijatelj je koncentrisao snage na pravcima predređenoj destava: 1. brdsku diviziju i puk »Brandenburg« na sektor Mateševo — Kolašin — Bijelo Polje, za upotrebu preko Sinjajevine i Durmitora; SS-diviziju »Princ Eugen« na prostoriji Široki Brijeg — Ljubuški, u pripremi za pokret preko Mostara u pravcu Gacka i Bileće, za upotrebu prema Savniku i Pivi; 118. lovačku diviziju i 4. domobransku brigadu na prostoriji Konjic — Sarajevo — Trnovo — Foča, određene da posjeduju položaje i zatvore prelaze preko rijeka, u donjem toku Pive i Tare; 369. legionarsku diviziju na prostoriji Ustikolina — Goražde, da preko Čajniča i Ceotine nastupa ka srednjem toku Tare; 704. puk 104. divizije i 61. bugarski puk (borbena grupa »Ludviger«) prikupljala se između Prijepolja i Brodareva sa zadatkom da nastupa prema Đurđevića Tari. Italijanske divizije su predviđene da nastupaju pozadi ovih, kao drugi ešelon, a dio razoružanih četnika je korišćen u transportne kolone.

Jedinice Glavne operativne grupe NOV početkom neprijateljske operacije nalazile su se u sljedećem rasporedu:

Prva proleterska divizija, sa 1. proleterskom i 3. krajiskom brigadom, na sektoru Bijelo Polje — Sahovići — Mojkovac, u pripremi za napad na Bijelo Polje i Mojkovac, a njena 3. sandžačka brigada prema drumovima Pljevlja — Prijepolje i Pljevića — Mataruge; 2. proleterska divizija, sa 4. proleterskom i 7. krajiskom brigadom, koja je bila pod njenom privremenom komandom, u rejonu sela Crkvine, Gornje i Donje Lipovo, u pripremi za napad na Kolašin i Mataševo, a sa 2. dalmatinskom brigadom istoč-

¹¹⁰ Komanda nad ovim jedinicama bila je povjerena generalu Litersu, komandantu njemačkih snaga u Hrvatskoj.

no od Šavnika u rejonu Boan, Bare; 3. udarna divizija sa 5. crnogorskom i 1. dalmatinskom brigadom sjeverno od Nikšića, na prostoriji Lukovo — Brezna — Bajevo Polje, a sa 10. hercegovačkom brigadom je zatavrala pravce Nikšić — Pivska Zupa i Gacko — Goransko; 7. banijska divizija se nalazila u pokretu dolinom Sutjeske, preko C ureva za Šćepan - Polje, na putu za Sandžak, gdje je do 17. maja stigla na prostoriju zapadno, južno i jugoistočno od Pljevalja da zatvori pravce ka Burđevića Tari i Čelebiću; 2. proleterska, 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada (Drinska operativna grupa) zatvarale su pravac od Goražda i Foče ka Šćepan-Polju i Čelebićima;¹¹¹ grupa bataljona 4. i 5. brigade u rejonu Bioča (Piperi); Centralna bolnica sa preko 3.000 ranjenika i bolesnika u rejonu Šćepan-Polja i planine Ljubišnje.¹¹²

Pošto su namjere neprijateljskih jedinica ispoljene početkom njihovih dejstava, Vrhovni komandant NOV i POJ je 20. maja donio odluku da se težište dotadašnjih operacija iz doline Tare, Lima i Pive prenese na sjeverozapad, sa orientacijom probroja prema istočnoj Bosni. U tu svrhu je naredio da se 1. proleterska divizija prebaci prema Foči, na front Drinske operativne grupe, 7. udarna divizija, sa lijeve obale Cehotine, da onemogući prodor neprijatelju od Boljanića prema Gradcu, 2. proleterska divizija da brani srednji tok Tare i zatvori pravac Pljevića — Levertara, a 3. udarna divizija da spriječi prodor neprijatelja od Gacka i Nikšića u dolinu Pive i prema Šavniku. Zadržavanjem neprijatelja na ovim pravcima trebalo je stvoriti uslove za prebacivanje svih snaga Glavne operativne grupe preko Drine i Pive u cilju njihovog probijanja ka istočnoj Bosni. U tu svrhu naredio je 1. bosanskom korpusu da orijentise svoju 5. diviziju iz centralne (srednje) Bosne ka Foči, kako bi sadejstvovala i olakšala ovaj manevr.

Izbijanjem njemačke SS dobrovoljačke divizije »Princ Eugen« 19. maja pred 3. diviziju neprijatelj je završio

¹²² ¹¹¹ Raspored Drinske operativne grupe: 6. istočnobosanska u rejonu Čajniča, 15. majevička i 3 bataljona 2. proleterske južno i jugoistočno od Foče, 2 bataljona 2. proleterske su očekivali smještu u rejonu nikšićkog Javorka.

¹¹² Vojna enciklopedija sv. 6, str. 745.

operativno okruženje Glavne operativne grupe, koje je otpočeo (15. maja) potiskivanjem njenih dijelova iz doline Tare, Lima i Drine prema unutrašnjosti oslobođene teritorije u Sandžaku i Crnoj Gori.

Ovakva situacija je uslovila izmjenu u planu daljih dejstava Glavne operativne grupe, njenu pregrupaciju i orijentaciju za probor prema Bosni, pošto su svi ostali pravci već bili pokriveni jakim neprijateljskim snagama. Za ostvarenje ovog manevra Grupa se morala angažovati borbom na ovom pravcu, koja je trajala više od mjesec dana.

U vezi sa novom orijentacijom i planom Vrhovnog štaba 3. divizija je dobila zadatak da po svaku cijenu spriječi probor SS-divizije »Princ Eugen« u oblast Durmitora, gdje su bile razmještene bolnice, Vrhovni štab, AVNOJ i gdje je očekivan dolazak savezničke vojne misije sa Srednjeg istoka, sve dok snage Glavne operativne grupe, u smislu zamišljenog manevra, ne izvrše odgovarajuću pregrupaciju i borbom stvore uslove da se ova oblast evakuise.

Zadatak, postavljen 3. diviziji, izazvao je potrebu za izvjesnom promjenom u dotadašnjem borbenom rasporedu, pomjeranje i pregrupaciju nekih njenih dijelova: povučeni su bataljoni 5. brigade iz doline Morače u njen sastav, grupa bataljona 10. hercegovačke smijenila je bataljone 2. proleterske brigade u zoni Javorka na pravcu Nikšića, 1. dalmatinska brigada, bez jednog bataljona, koji je ostavljen prema Goliji, upućena je iz rejona Bajovo Polje – Brezna u Nikšićku župu, istočno od Nikšića.

Neprijatelj je glavninu svojih snaga pred divizijom razvio u rejonu Nikšića za napad prema Savniku i Durmitoru, a pomoćne snage istočno od Gacka, za napad prema Pivi.¹¹³

Treća divizija je 20. maja zauzela sljedeći raspored prema ovom neprijatelju: 10. hercegovačka brigada, 2, 3. i 4. bataljonom, na sektor Lebršnik – Ravno – Ledenik

¹²³ ¹¹³ SS diviz. »Princ Eugen« je imala u svom sastavu 2 lovačka brdska i 1 art. brdski puk, pion. bataljon, PA-divizion, tenkovsku četu, izviđački bataljon, pt-divizion, bataljon veze, konjički eskadron.

(Arhiv VII NAV N-T 354 146/3 786752-62: Zapov. k-nta SS div. od 10. V 43)

zatvarala je pravac od Gackog polja prema Pivi, a 1., 5. i 6. bataljonom, i 4. bataljonom 1. dalmatinske brigade sa prostorije Miljkovač – Bajovo Polje – Javorak – Gornje Polje pravce od Nikšića i Golije ka dolini Komarnice i Pivske župe; 5. crnogorska brigada sa prostorije Orah – Granice – Lukovo zatvarala je pravac od Nikšića i Gornjeg Polja prema Krnovu i Vojniku, odnosno Šavniku; 1. dalmatinska brigada sa prostorije Dragovoljići – Zagrad zatvarala je pravac od Nikšića ka Nikšićkoj župi i Lukavici, odnosno prema Šavniku.

Front 3. divizije bio je širok preko 60 km, na zemljisu slabo komunikativnom, na kojem se uzdižu do 2.000 m visoki planinski masivi Lebršnika, Golije i Vojnika po frontu, Durmitora, Treskavca, Pivske planine, Volujaka i Maglića po dubini, i koje je ispresjecano kanjonima Komarnice, Pive, Tare, Sušice i Vrbniče, mjestimično dubokim do 1.000 m, sa ograničenim brojem pješačkih prelaza.

Svojstva ovog zemljiska, pored širine fronta, bila su nepovoljna za dužu odbranu i brzu primjenu odgovarajućeg manevra, a pored toga ova oblast je bila ekonomski krajnje iscrpljena i nepovoljna za dalje snabdijevanje jedinica koje su je za ovu svrhu duže koristile.

3. ODBRANA PRAVACA NIKŠIĆ–SAVNIK I GACKO–PIVA

SS-divizija »Princ Eugen« na osnovu zapovijesti svog komandanta od 10. maja 1943. izvršila je pokret iz doline Neretve, sa prostorije Čapljina – Mostar, pravcima Čapljina – Stolac – Bileća i Mostar – Nevesinje – Gacko, i po izbijanju na liniji Bileća – Plana – Gacko produžila 19. maja nastupanje preko Vilusa, planine Somine i Golije prema Nikšiću, gdje u toku naredna dva dana prikuplja glavninu svojih snaga. Svoje pomoćne dijelove 1 ojačani bataljon uputila je istočno od Gacka i Avtovca, prema Goranskom radi povezivanja i sadejstva sa desnim krilom 118. divizije, koja je na ovom ravcu usmjerila dijelove grupe »Anaker« (1 ojačani bataljon) iz doline Neretve, preko Čemerna i Vrbe, sa zadatkom da se dolinom Vrbniče probije ka Pivi. U rejonu Golije (Višnjića do) razvio se od 26. maja još 1 bataljon SS-divizije koji je vra-

ćen iz rejona Nikšića sa zadatkom da pomogne i sadejstvuje dijelovima koji preko Ravnog i Goranska napadaju prema Pivi.

Poslije prikupljanja u rejonu Nikšića SS-divizija se razvila istočno, prema Nikšičkoj župi i Lukovu, i sjeverno od grada, u rejonu Gornjeg Polja, na pravcu Vojnika i Javorka, dok je 1 motorizovani odred (1 ojačani bataljon) upućen u Podgoricu u vezi sa porazom koji su Italijani pretrpjeli kod Bioča, i pretpostavkom da se naše jedinice probijaju prema Albaniji.¹¹⁴

Pošto se prikupila i razvila SS-divizija je odmah uputila svoje izviđačke i borbene dijelove prema jedinicama 3. divizije na pravcu Nikšičke župe, Lukova, Pivske župe preko Javorka i Ravnog. Početna dejstva neprijatelja na ovim prvcima imala su svrhu da se prikupe podaci o rasporedu i jačini naših snaga i postignu što povoljniji položaji za razvoj napada prema Šavniku i Durmitoru.

Štab 3. divizije, bez obzira na dezinformacije koje je neprijatelj proturao o svojim daljim namjerama, uočio je da se napad od Nikšića i Avtovca priprema u sklopu opštег napada koji je otpočeo protiv jedinica Glavne operativne grupe i da SS-divizija ima namjeru da se što prije svojim dijelovima probije u dolinu Pive i Komarnice kako bi se olakšalo nastupanje njene glavnine na pravcu Nikšić – Šavnik – Zabljak, pa su preduzete mjere da se upornom odbranom na ovim prvcima neprijatelj što duže zadrži i onemogući ostvarenje ove namjere, kako bi se izvršio zadatak koji je 3. diviziji bio postavljen u ovoj situaciji od strane Vrhovnog štaba.

¹¹⁴ U rejonu Nikšića razvila se glavnina 1. i 2. SS-puka, glavni dio art. puka, tenkovski divizion, ostale formacijske jedinice i sredstva ojačanja. U Podgoricu je upućen 1 bataljon 2. SS-puka (20. V), koji je 25. maja vraćen u Nikšić i upućen u Višnjića Do (Golija). Bataljon koji je od Avtovca upućen ka Ravnom bio je iz 1. SS-puka (2. bataljon), dok bataljon 118. divizije na ovom pravcu pripada njenom 738. lov. puku (2. bataljon).

(Arhiv VII, mikroteka, NAV-N-T-354, 146/3, 7867752-62: Zapovijest komandanta SS-divizije »Princ Eugen«; Isto, NAV-N-T-311, 175/1385-7; Dnevni izvještaj komandanta Jugoistoka od 27. maja 1943.; Ratni dnevnik Vrhovne komande Vermahta str. 532; Zbornik, t. IV, knj. 13, dok. 262: Izvještaj njemač. štaba za vezu pri SUPERLODA od 26. V 43).

U težnji da zauzme što povoljnije polazne položaje za predstojeći opšti napad i da se probije u dolinu Pive, neprijatelj je ispoljio veću aktivnost prema 10. hercegovačkoj brigadi na pravcu Avtovac – Ravno i Gornje Polje – Javorak – Brezna, ali je na oba pravca bio zadržan iako je uspio da zauzme istaknute tačke duž puta Gornje Polje – Brezna.¹¹⁵

U vezi sa situacijom na pravcu Gornje Polje – Javorak rokirana je prema njemu 5. crnogorska brigada, prvo njen 1. i 3. bataljon, a potom, pošto je 1. dalmatinska preuzeila odbranu prema Lukovu, 2. i 4. bataljon, koji su hitno povučeni sa sektora Bioča. U rejonu Gvozda je zadržan 5. bataljon ove brigade, formiran od dijelova Zetskog NOPO.

Poslije uspješnih borbi oko Jasenova polja, Malog i Velikog Oraha, Savnog brda i Granice, 5. brigada se razmjestila na prostor Jasenovo polje, Veliki i Mali Orah, Praga, odakle je vršila izviđanja i prepade na neprijateljske dijelove duž puta Gornje Polje – Javorak. Neprijatelj je 24. maja izvršio napad na njene dijelove u rejonu Sipačna i Oraha, odbacio ih od komunikacije i ovladao Bresto vačkim vrhom. Peta brigada, ojačana 5. bataljom 4. proleterske, pokušava naredne dvije noći da protivnapadom povrati ove položaje i ponovo presiječe put Gornje Polje – Javorak, kojim se neprijatelj koristio, ali je postignut samo ograničen uspjeh, koji nije mogla razviti na ovom pravcu pošto je neprijatelj 26. maja upotrijebio svoje dijelove prema Lukovu i Studenoj i privukao jače snage na prostoru Gornje Polje – Rubeža, odakle je sljedećeg jutra prešao u napad prema Zupi Nikšićkoj, Lukovu i Vojniku.¹¹⁶

¹²⁶ ¹¹³ Jače grupe neprijatelja uspjele su da se na pravcu Pivske župe probiju do s. Miljkovca i prinude 1. i 5. bataljon 10. brigade da se povuku (23/24. maja) na desnu obalu Komarnice u ovom rejonu. Međutim, poslije jednodnevног sređivanja i odmora pozadi rijeke, bataljoni su se ponovo prebacili na lijevu obalu (24/25. maja) i izvršili protivnapad na neprijateljske dijelove u rejonu Miljkovca (Runjava glavica–Jasenovi vrh) i prinudili ih da se povuku na položaje južno od Brezne. Narednih dana su vodili borbe oko Stojkovca, Toplog prisoja i Žive. (Sutjeska 2, članci M. Okiljevića, D. Komnenovića i J. Andrića).

ii« v. Todorović, V. Popović, Sutjeska 2, str. 348–350.

sjednuti i organizovani za odbranu. Brigada nije mogla odmah preći u napad na neprijateljska uporišta pred sobom – Javorak i Jasenovo Polje, koja su bila dobro branjena, pa se na dostignutoj liniji privremeno zadržala, očekujući dolazak i sadejstvo 4. brigade, koju je štab 2. divizije već bio skrenuo prema Boanu, radi njenog angažovanja prema Kolašinu.

Kada je Vrhovni štab obaviješten od Štaba Grupe brigada o stanju kod neprijatelja na Javorku i na pravcu Nikšića, izdao je naređenje štaba 2. divizije, 24. aprila, da do likvidacije Javorka ne angažuje jedinice prema Kolašinu, već da ih zajedno sa 5. crnogorskom brigadom upotrijebi za razbijanje italijanskih snaga na Javorku i onemogući da se neprijatelj probije preko Javorka i Gvozda ka Bajevu Polju i Savniku. U tu svrhu je potčinio grupu brigada štabu ove divizije i naredio mu da tri bataljona 2. proleterske brigade iz rejona Šćepan Polja hitno prebaci na ovaj sektor.¹⁰³

Na osnovu ovog naređenja Vrhovnog komandanta štab 2. divizije je u napadu na Javorak angažovao 4. i 5. crnogorsku i 3. bataljona 2. proleterske brigade i naredio njihovu upotrebu na sljedeći način:

Druga proleterska brigada, kao sjeverna kolona, pravcem Brezna – Toplo prisoje – Živa – Javorak – Lipova Ravan; Peta crnogorska, kao sjeverozapadna kolona, pravcem Bundos – Tisova glava – Pakline – Dubrave, odakle jedan bataljon upućuje na Surđup da zatvori pravac od Gornjeg Polja, a ostalim bataljonima obuhvata sa jugozapadne strane; Četvrta crnogorska, kao istočna kolona, pravcem Mokro – Stimi do – Jasenovo polje – Jelovi vrh – Brezovi vrh, s tim da napadne neprijatelja sa južne i jugoistočne strane u pozadinu pravcem Lipova Ravan – Papratni doli – Javorak, obezbjeđujući se jednim bataljonom prema Gornjem Polju i Lukovu, sa prostorije Sipačno – Orah.¹⁰⁴

¹⁰³ Zbornik t. II, knj. 9, dok. 131: Naređenje Vrhovnog komandanta od 24. aprila Štabu 2. proleterske divizije.

¹⁰⁴ Zbornik t. III, knj. 5, dok. 5: Zapovijest Štaba 2. prol. divizije od 28. aprila 1943. za napad na Javorak.

Napad je bio predviđen za 28. april u 22 časa, ali je zbog zakašnjenja 2. proleterske brigade odložen za 1. maj u isto vrijeme.

Brigade su pošle u napad određenim pravcima i u predvideno vrijeme. One su u toku noći i sljedećeg dana (2. maja), dejstvujući na teško prohodnom, ispresijecanom i pošumljenom planinskom zemljištu, uspjele da neprijatelja prethodno opkole i ispresijecaju na prostoriji Javorak, Lipova Ravan, Jasenovo Polje i da ga zatim poslije žestoke borbe razbiju, uniše ili zarobe. Neprijateljski dijelovi koji su pokušali da se od Gornjeg Polja probiju prema Javorku i pruže pomoć opkoljenim jedinicama, takođe su zarobljeni ili uništeni. Samo manje grupe vojnika i pojedinci uspjeli su da se povuku prema Gornjem Polju.

U borbi na Javorku razbijen je jedan ojačani bataljon divizije »Ferrara« i četnički odred pod komandom Sime Mijuškovića iz Nikšićke četničke brigade. Neprijatelj je imao veliki broj mrtvih i ranjenih i oko 800 zarobljenih italijanskih vojnika i četnika, dok su gubici naših jedinica iznosili 10 mrtvih i 38 ranjenih. Zaplijenjeno je: 7 tenkova, 17 kamiona, 15 minobacača, 4 topa, 8 mitraljeza, 12 puškomitrailjeza, 500 pušaka, 5 radio-stanica, veća količina municije, opreme i hrane.¹⁰⁵

Završetkom borbe na Javorku, 5. crnogorska brigada je preuzela zatvaranje pravca Nikšić – Šavnik, 2. proleterska pravac Nikšić – Gornje Polje – Javorak do dolaska ostalih dijelova 3. divizije na ovaj pravac, a 4. crnogorska se prikupila na prostoriju Malinsko – Strug u pripremi za pokret prema Kolašinu, u sastavu svoje divizije.

Dva bataljona 5. crnogorske i 1 bataljon 4. crnogorske brigade upućeni su po odluci štaba 2. divizije u oblast Piperà, sa zadatkom da presijeku komunikaciju Podgorica – Kolašin u rejonu Bioča, zajedno sa dijelovima Zetskog NOPO, radi sadejstva jedinicama 2. divizije koje su upućene na pravcu Lipova i Gornje Morače u cilju oslobođenja Kolašina.¹⁰⁶ Komandu nad ovom grupom je pre-

¹⁰⁵ Isto, t. III, k. 5, dok. 14: Izv. Štaba 2. divizije od 9. V 1943. Vrhov. štabu.

¹⁰⁶ Iz 4. brigade je bio 3. bat. a iz 5. brigade 2. i 4. bat. (Za komandovanje ovom grupom određeni su Niko Strugar, komandant, i Dragiša Ivanović, komesar).

uzeo štab 3. divizije po svom dolasku u rejon Šavnika, i o njenom radu će biti govora kasnije.

Poslije napuštanja Gatačkog polja 1. dalmatinska brigada se privremeno, do dolaska dijelova 10. brigade, zadržala na prostoriji Ravno, Lisina, Kovači, Smriječno, Ledenik, odakle je upućivala izviđačke dijelove prema Gacku i Goliji i spričavala neprijatelja iz Gacka da se probije prema Ledeniku i Ravnom. Poslije desetodnevnog zadržavanja na ovom zadatku smijenili su je dijelovi 10. hercegovačke brigade, a ona se pomjerila radi odmora na prostoriju Bajovo Polje – Brezna, odakle je i dalje manjim dijelovima kontrolisala Goliju, prema Kazancima i Gacku.

Deseta hercegovačka brigada, pošto je glavninom odstupila iz Nevesinjskog polja ka Ulogu, a potom se prebacila, kao što je ranije rečeno, preko Zelengore, Vučeva, Mratinja i Plužina na sektor Ravno, smijenila je (oko 10. maja) dijelove 1. dalmatinske brigade i zauzela položaje na liniji Knez Strane – Ravno – Ledenik – Zmijski krš, prema Gacku i Avtovcu. Njena dva bataljona (1. i 5.), koji su se nalazili sjeverno od Gacka, povukli su se pred neprijateljem u dolinu Sutjeske, a zatim preko Vučeva prebacili u dolinu Pive, odakle su po naređenju štaba divizije upućeni na Javorak, prema Nikšiću, da smijene bataljone 2. proleterske brigade koji su učestvovali u borbi na Javorku a imali su naređenje da se povuku u sastav svoje brigade. U pravcu Nikšića nešto kasnije upućen je i 6. bataljon ove brigade, pa su njena tri bataljona obrazovala grupu koja je dobila zadatak da zatvori pravac Nikšić – Javorak – Bajovo Polje – Pivska Zupa, dok je lijevo, pravac Nikšić – Savnik, zatvarala 5. crnogorska brigada, takođe sa tri bataljona do povratka bataljona iz rejona Bioča.¹⁰⁶

Dolaskom jedinica 2. i 3. divizije u Crnu Goru rasplala se četnička vlast u oblasti Durmitora (Zabljak, Savnik, Boan), formirane su komande mjesta, partizanske straže,

¹⁰⁶ Smjena bataljona 1. dalmatinske i 10. hercegovačke prema Gacku izvršena je najvjerojatnije oko 10. maja (10. ili 11.), mada ne raspolažemo tačnim podacima o tome, a učesnici autori članaka u edic. SUTJESKA knj. 2, izd. VIZ »Vojno delo«, 1959., str. 249 (Rade Hamović) i str. 322 (Obren Ivković) ne slazu se u tome.

komanda Durmitorskog vojnog područja, izabrani su narodnooslobodilački odbori na oslobođenoj teritoriji. Ponovo je uspostavljena narodna vlast u Zabljaku, Savniku, Boanu, Pivskoj župi i Pivskoj planini i drugim mjestima na ovoj teritoriji. Preko ovih organa vršena je mobilizacija i popuna jedinica novim borcima, snabdijevanje hranom i drugim potrebama, zbrinjavanje ranjenika.

Izbijanjem jedinica Glavne operativne grupe NOVJ u Sandžak i Crnu Goru i razbijanjem dijelova italijanskih divizija, »Taurinenze« na pravcu Cajniča i Pljevalja, i »Ferrara« na pravcu Nikšića, kao i četnika koji su se na ovim prvcima nalazili, stvoreni su povoljni uslovi za njena dalja dejstva u pravcu gornjih tokova Tare i Lima, u cilju razvijanja postignutih uspjeha u dotadašnjim borbama.

U ovoj situaciji, kada su italijanske jedinice i četnici bili razbijeni na pravcu nastupanja jedinica Glavne operativne grupe, koje su poslije toga napravile kraći predah radi odmora, snabdijevanja i pregrupacije, i kada je obezbijeđena šira prostorija za razmještaj ranjenika radi njihovog daljeg liječenja, Vrhovni komandant je odlučio da se iskoriste ovi uslovi i da se produži nastupanje na istok, sa odgovarajućim obezbjeđenjem bokova i slobodne teritorije. Za ostvarenje ove odluke on je komandama divizija 8. maja na sastanku u Donjem Kruševu dao usmenu direktivu: da 1. i 2. proleterska divizija produže nastupanje, sa zadatkom da uniše garnizone italijanske divizije »Venecija« u dolini Tare i Lima, prvo u Kolašinu, Mojkovcu i Bijelom Polju, a zatim u Beranama (Ivangrad) i Andrijevici, razbijući četnike na ovom pravcu i u Vasojevićima, gdje su još imali jaka uporišta, i da na oslobođenoj teritoriji omoguće uspostavu narodne vlasti i mobilizaciju novih boraca. U sljedećoj etapi divizije s nagomilom vojnika koje će naknadno biti upućene na ovaj pravac, prodiru istočno od Lima, stvarajući povoljnu operacijsku osnovicu za perspektivno nastupanje prema Kosmetu i Srbiji i povezivanje sa albanskim narodnooslobodilačkim pokretom. Treća udarna divizija dobila je zadatak da obezbijedi bok i pozadinu ove operacije svojim obrambenim rasporedom prema italijanskim garnizonima u Gacku, Nikšiću i Podgorici, preduzimajući aktivna dej-

stva na ovim pravcima da bi se onemogućio neprijatelj da izvrši prodor na oslobođenu teritoriju, gdje su bili razmješteni ranjenici i odakle su usmjeravane jedinice ka Tari i Limu. Za obezbjeđenje lijevog boka 1. i 2. divizije i dijela slobodne teritorije u oblasti donjih tokova Lima, Drine i Sutjeske odredio je ostale jedinice Glavne operativne grupe: 7. udarnu diviziju, 2. proletersku, 6. istočnobosansku i 15. majevičku brigadu.

U vrijeme kada je Vrhovni komandant dao ovu direktivu u Vrhovnom štabu još nije bilo podataka o namjera nijemačkih jedinica koje su se u međuvremenu prikupljale u Hercegovini i istočnoj Bosni radi preuzimanja nove operacije protiv jedinica NOVJ u Crnoj Gori i Sandžaku. Pretpostavljaljalo se da ove nijemačke jedinice vrše pripreme za pokret na jug, prema Grčkoj, i da u ovom trenutku nemaju operativnih namjera prema oslobođenoj teritoriji i snagama Glavne operativne grupe na njoj, ali je Vrhovni komandant upozorio na praćenje njihovog kretanja i otkrivanje njihovih namjera radi blagovremenog preuzimanja odgovarajućeg manevra.

Odmah po povratku komandanata u svoje štabove preduzete su pripreme i angažovanje jedinica za ostvarenje postavljenih zadataka. Štab 3. divizije je prešao iz Pivskog Manastira u selo Mokro kod Šavnika, na pravcu Nikšića.

Na frontu 3. udarne divizije operativnotaktička situacija je bila sljedeća:

Prema Gacku i Avtovcu grupa bataljona 10. hercegovačke brigade (2., 3. i 4. bataljon), poslije izvršene smjene 1. dalmatinske brigade, s osloncem na zauzete položaje — Knez—strane — Ravno — Ledenik, aktivnom odbranom kontroliše ovaj pravac, sprečava pokušaje četnika da je potisnu i zauzmu prevoj Ravno, prema Pivi. Svakodnevno su vođene borbe oko Ravnog, Javorskog vrha, Zanjevice, Borušice, na pravcu Lipnika, Samobora i Kazanaca, u kojima su četnici, podržavani italijanskom artillerijom, svaki put bili razbijeni i odbačeni u Gatačko polje. Sve do pojave nijemačkih jedinica na ovom pravcu ova grupa se pokazala dovoljnom da zatvori pravac od Gacka

prema Pivi, i na njemu je za sve vrijeme ispoljila svoju punu aktivnost, ne ispuštajući inicijativu iz ruku.¹⁰⁷

Druga grupa bataljona ove brigade (1, 5. i 6. bataljon) po dolasku u rejon Javorka, gdje je smijenila bataljone 2. proleterske brigade, razmjestila se na prostoriju Presjeka, Jasenovo Polje, Gornje Polje, odakle je kontrolisala pravac Nikšić — Gornje Polje — Javorak i Golija — Nikšić (klanac Dugu). Njeni dijelovi su izviđali i vršili demonstrativne napade prema Brezoviku i Uzdomiru, na pravcu Nikšića.

Peta crnogorska brigada je sa prostorije Lukovo — Orah zatvarala pravac od Nikšića, preduzimajući izviđanja i prepade na ovom pravcu. Njeni bataljoni su bili stalno aktivni, zauzeli su Kablenu glavu, protjerali četnike iz Bršna, Laza i Ozrinića, ovladali Zirovnicom, te su do pojave njemačkih jedinica imali povoljan taktički položaj prema Nikšiću.

Grupa bataljona ove brigade, koja je upućena u rejon Bioča, zajedno sa jednim bataljom 4. proleterske, pošto se prikupila u Zupi Nikšićkoj, izvršila je pokret 12. maja pravcem Turija — Vukotica — Radovče, u pravcu Piperà, gdje su joj se priključili dijelovi Zetskog odreda. Ona je >12/13. maja izvršila napad na jaču grupaciju četnika na prostoriji Kopilje, Gostilje, Radovče, Seoca, razbila je i protjerala u toku sljedećeg dana preko Zete i Morače u pravcu Spuža, Danilovgrada i Podgorice. Ovom akcijom bila je očišćena teritorija Piperà i dio Bjelopavlića na lijevoj obali Zete od četnika, kojima su naneseni veći gubici u mrtvima i ranjenim.

Pojava bataljona ove grupe u Piperima i razbijanje četnika izazivaju reagovanje italijanske komande sektora Podgorica, koja upućuje jedan bataljon 383. pješ. puka (1/383 pp) iz Podgorice u pravcu Bioča radi sprečavanja njihovog daljeg prodora i izbjivanja na komunikaciju Pod-

¹⁰⁷ Italijanska borbena grupa »Somavila« (73. legija »crnih košulja«, 2. bat. 260. pp ital. div. »Murde«, 1 četa tenkova, četnici Bilećke i Gatačke brigade), po zauzimanju Gacka, ovladala je Čemernom (5. V) i prinudila dijelove 10. herc. da se povuku. Italijani su glavninu svojih jedinica povukli za Bileću i Trebinje, a u rejonu Gacka ostavili manje dijelove za podršku četnika. (Zbornik, t. IV, k. 13, dok. 161 i 164: Izv. i nared. Komande 6. arm. korpusa).

gorica – Kolašin. Pokret ovog bataljona Italijani su podržali artiljerijom sa Gorice i iz Spuža, a avijacija je bombardovala sela u Piperima i Bjelopavlićima. Prema Bioču je zatim upućen 13/14. i 14. maja još jedan bataljon istog puka (III/383) sa komandom puka i pukovskim dijelovima. Po dolasku u Bioče neprijatelj je produžio nastupanje pravcem Mrko – Bioče – Petrovići, paleći usput kuće u ovim piperskim selima.

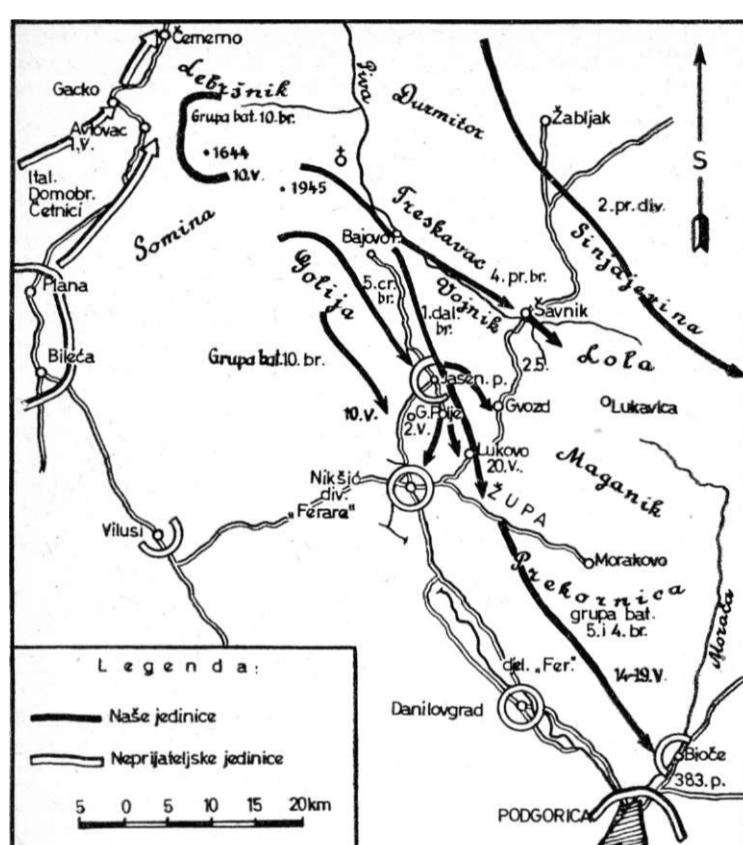
Neprijatelj je (14. V) napadnut na ovom pravcu manjim dijelovima Grupe i tokom dana i naredne noći odbaćen ka Mrkama i Bioču, a zatim je 15. maja cijela grupa prešla u napad prema Bioču: Radeća -- Važešnik – drum Smekovac – Bioče (3. bat. 4. prolet. brigade), Petrovići – Velja glavica – Donje Mrke (2. bataljon 5. crnogorske), Blizna – Gornje Mrke – Bioče (4. bataljon 5. brigade). Dijelovi Zetskog odreda bili su raspoređeni u međuprostoru i sa ovim bataljonima i vršili obezbjeđenje prema Podgorici.

U toku ovog napada, koji se produžio i noću 15/16. maja, neprijatelj je bio potpuno okružen na prostoriji Gornje i Donje Mrke, Vinogradište, Velja glavica, Bioče, a zatim uništen i zarobljen. Samo su njegovi manji dijelovi uspjeli da se tokom noći preko Zavale i Đurkovića povuku u Podgoricu.

Pojačanja koja je neprijateljska komanda uputila 16. maja u pomoć opsjednutim jedinicama kod Bioča: 2 bataljona 86. legije »crnih košulja« i 1 bataljon 127. puka divizije »Firence« iz Skadra, bila su zadržana a zatim odbaćena prema Podgorici.

Neprijatelj je u četvorodnevnim borbama na ovom sektoru pretrpio gubitke od oko 360–370 poginulih, oko 400–500 zarobljenih italijanskih vojnika i oficira; zaplijenjeno je 8 topova, 27 mitraljeza, 70 puškomitraljeza i velika količina raznog materijala i opreme. Gubici naših bataljona bili su 17 poginulih i ranjenih boraca, među kojima su poginuli Vukosav Božović zamjenik političkog komesara Zetskog NOPO, i Marko Đurović, zamjenik komandanta bataljona u 5. brigadi.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Zbornik, t. III, knj. 5, dok. 178, 179, 180: Izvještaji komande ital. 6. arm. korpusa od 16, 17. i 18. maja, V. Todorović – V. Popović: SUTJESKA 2, str. 343–347.



Sk. 8. — Nastupanje i dejstva 3. divizije prema Savniku, Nikšiću i Bioču <19. IV — 20. V 43)

Bataljoni ove grupe su ostali na teritoriji Piperà još nekoliko dana poslije izvedene akcije, a onda su se po naređenju štaba 3. divizije povukli 19. maja odavde u sastav svojih brigada: 2. i 4. bataljon 5. brigade i bataljon Zetskog odreda koji je ušao u sastav brigade kao njen 5. bataljon, došli su na sektor Lukovo — Gvozd, gdje su bili ostali njeni bataljoni, a 3. bataljon 4. brigade je pošao (18.

V) prema Kolašinu na pravac Gornja Morača — Lipovo, gdje se nalazila glavnina ove brigade.

Prva dalmatinska brigada je ostala na prostoriji Ba-jovo Polje — Brezna kao divizijska rezerva, sve do dolaska njemačkih jedinica u rejon Nikšića, kada je prebače-na u Župu Nikšićku.

Iz ovakvog operativnog položaja jedinice Treće divi-zije su aktivnim dejstvima, naročito prema Gacku i Nik-šiću, držale inicijativu u svojim rukama sve do dolaska i razvoja njemačkih jedinica na ovim prvcima. Posilje poraza na Javorku Italijani su svoje jedinice koje su bile isturene prema Gvozdu i Gornjem Polju povukli u Nik-šić. Oni nijesu ispoljavali ofanzivne namjere, držali su se odbrambeno, koristeći četnike na prilazima gradu. Danju je bila aktivna njihova avijacija i artiljerija, a noću, pla-šeći se napada naših jedinica, dejstvovali su vatrom iz au-tomatskih oruđa, sa istaknutih položaja neposredne oko-line grada, iz bunkera i zgrada na periferiji.

2. PLAN NEPRIJATELJA I ZADACI NAŠIH JEDINICA

Po nalogu njemačke Vrhovne komande i vrhovnog komandanta jugoistoka, 15. maja 1943. je počela operaci-ja »Svare« na oslobođenu teritoriju u Sandžaku i Crnoj Gori, s ciljem okruženja i uništenja Glavne operativne grupe NOVJ i rukovodstva narodnooslobodilačkog pokre-ta, koje se nalazio na ovoj teritoriji.¹⁰⁹

Njemačka komanda je planirala da prethodno izvrši operativno okruženje jedinica NOV na brdsko-planinskom prostoru Crne Gore i Sandžaka, a zatim koncentričnim na-padima iz doline Lima, Drine, gornjeg toka Neretve, Ze-te, Morače i Tare (operacijska osnovica Andrijevica — Be-rane — Bijelo Polje — Prijepolje — Pljević — Goražde — Foča — Kalinovik — Gacko — Bileća — Nikšić — Podgorica — Kolašin), nabacivanje na planinske masive Durmitora, Maglića i Volujaka' i uništavanje u dolinama donjih tokova Pive, Tare i Šutješke.

U operaciji su angažovane sljedeće jedinice: njemač-ke: dobrovoljačka SS »princ Eugen«, 1. brdska, 118. lo-

¹⁰⁹ Na oslobođenoj teritoriji sa GOG nalazio se Vrhovni štab, Centralni komitet KPJ i Izvršni odbor AVNOJ-a.



Zbeg na Sinjajevini

vačka i 369. legionarska divizija, 724. puk 104. lovačke divizije i ojačani puk »Brandenburg«; italijanske: divizije »Taurinenze«, »Venecija« i »Ferara«, i trupe sektora Podgorica; bugarski 61. puk; 4. domobranska brigada; i jedinice podrške: 202. tenkovski bataljon, 8 artiljerijskih puškova, 668. inženjerijski bataljon, oko 12 eskadrila avijacije, kao i odgovarajuće pomoćne jedinice. Ukupno brojno stanje bilo je oko 130.000 vojnika.¹¹⁰

Do početka napada, pripremano u najvećoj tajnosti, neprijatelj je koncentrisao snage na pravcima predstojećih dejstava: 1. brdsku diviziju i puk »Brandenburg« na sektor Matešev - Kolašin - Bijelo Polje, za upotrebu preko Sinjajevine i Durmitora; SS-diviziju »Princ Eugen« na prostoriji Široki Brijeg - Ljubuški, u pripremi za pokret preko Mostara u pravcu Gacka i Bileće, za upotrebu prema Savniku i Pivi; 118. lovačku diviziju i 4. domobransku brigadu na prostoriji Konjic - Sarajevo - Trnovo -- Foča, određene da posjednu položaje i zatvore prelaze preko rijeka, u donjem toku Pive i Tare; 369. legionarsku diviziju na prostoriji Ustikolina - Goražde, da preko Čajniča i Ceotine nastupa ka srednjem toku Tare; 704. puk 104. divizije i 61. bugarski puk (borbena grupa »Ludviger«) prikupljala se između Prijepolja i Brodareva sa zadatkom da nastupa prema Đurđevića Tari. Italijanske divizije su predviđene da nastupaju pozadi ovih, kao drugi ešelon, a dio razoružanih četnika je korišćen u transportne kolone.

Jedinice Glavne operativne grupe NOV početkom neprijateljske operacije nalazile su se u sljedećem rasporedu:

Prva proleterska divizija, sa 1. proleterskom i 3. krajiskom brigadom, na sektoru Bijelo Polje - Sahovići - Moj kovač, u pripremi za napad na Bijelo Polje i Moj kovač, a njena 3. sandžačka brigada prema drumovima Pljevlja - Prijepolje i Pljevića - Mataruge; 2. proleterska divizija, sa 4. proleterskom i 7. krajiskom brigadom, koja je bila pod njenom privremenom komandom, u rejonu sela Crkvine, Gornje i Donje Lipovo, u pripremi za napad na Kolašin i Mataševo, a sa 2. dalmatinskom brigadom istoč-

¹¹⁰ Komanda nad ovim jedinicama bila je povjerena generalu Litersu, komandantu njemačkih snaga u Hrvatskoj.

no od Savnika u rejonu Boan, Bare; 3. udarna divizija sa 5. crnogorskom i 1. dalmatinskom brigadom sjeverno od Nikšića, na prostoriji Lukovo — Brezna — Bajevo Polje, a sa 10. hercegovačkom brigadom je zatavrala pravce Nikšić — Pivska Župa i Gacko — Goransko; 7. banijska divizija se nalazila u pokretu dolinom Sutjeske, preko Čureva za Sćepan - Polje, na putu za Sandžak, gdje je do 17. maja stigla na prostoriju zapadno, južno i jugoistočno od Pljevalja da zatvori provce ka Đurđevića Tari i Celebiću; 2. proleterska, 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada (Drinska operativna grupa) zatvarale su pravac od Goražda i Foče ka Sćepan-Polju i Čelebićima;¹¹¹ grupa bataljona 4. i 5. brigade u rejonu Bioča (Piperi); Centralna bolnica sa preko 3.000 ranjenika i bolesnika u rejonu Sćepan-Polja i planine Ljubišnje.¹¹²

Pošto su namjere neprijateljskih jedinica ispoljene početkom njihovih dejstava, Vrhovni komandant NOV i POJ je 20. maja donio odluku da se težište dotadašnjih operacija iz doline Tare, Lima i Pive prenese na sjeverozapad, sa orijentacijom probroja prema istočnoj Bosni. U tu svrhu je naredio da se 1. proleterska divizija prebaci prema Foči, na front Drinske operativne grupe, 7. udarna divizija, sa lijeve obale Cehotine, da onemogući prođor neprijatelju od Boljanica prema Gradcu, 2. proleterska divizija da brani srednji tok Tare i zatvori pravac Pljevlja — Levertara, a 3. udarna divizija da sprječi prođor neprijatelja od Gacka i Nikšića u dolinu Pive i prema Savniku. Zadržavanjem neprijatelja na ovim pravcima trebalo je stvoriti uslove za prebacivanje svih snaga Glavne operativne grupe preko Drine i Pive u cilju njihovog probijanja ka istočnoj Bosni. U tu svrhu naredio je 1. bosanskom korpusu da orijentiše svoju 5. diviziju iz centralne (srednje) Bosne ka Foči, kako bi sadejstvovala i olakšala ovaj manevr.

Izbijanjem njemačke SS dobrovoljačke divizije »Princ Eugen« 19. maja pred 3. diviziju neprijatelj je završio

¹¹¹ Raspored Drinske operativne grupe: 6. istočnobosanska u rejonu Cajniča, 15. majevička i 3 bataljona 2. proleterske južno i jugoistočno od Foče, 2 bataljona 2. proleterske su očekivali smještu u rejonu nikšićkog Javorka.

¹¹⁵ Vojna enciklopedija sv. 6, str. 745.

operativno okruženje Glavne operativne grupe, koje je otpočeo (15. maja) potiskivanjem njenih dijelova iz doline Tare, Lima i Drine prema unutrašnjosti oslobođene teritorije u Sandžaku i Crnoj Gori.

Ovakva situacija je uslovila izmjenu u planu daljih dejstava Glavne operativne grupe, njenu pregrupaciju i orientaciju za proboj prema Bosni, pošto su svi ostali pravci već bili pokriveni jakim neprijateljskim snagama. Za ostvarenje ovog manevra Grupa se morala angažovati borbom na ovom pravcu, koja je trajala više od mjesec dana.

U vezi sa novom orientacijom i planom Vrhovnog štaba 3. divizija je dobila zadatak da po svaku cijenu spriječi prodor SS-divizije »Princ Eugen« u oblast Durmitora, gdje su bile razmještene bolnice, Vrhovni štab, AVNOJ i gdje je očekivan dolazak savezničke vojne misije sa Srednjeg istoka, sve dok snage Glavne operativne grupe, u smislu zamišljenog manevra, ne izvrše odgovarajuću pregrupaciju i borbom stvore uslove da se ova oblast evakuise.

Zadatak, postavljen 3. diviziji, izazvao je potrebu za izvjesnom promjenom u dotadašnjem borbenom rasporedu, pomjeranje i pregrupaciju nekih njenih dijelova: povučeni su bataljoni 5. brigade iz doline Morače u njen sastav, grupa bataljona 10. hercegovačke smijenila je bataljone 2. proleterske brigade u zoni Javorka na pravcu Nikšića, 1. dalmatinska brigada, bez jednog bataljona, koji je ostavljen prema Goliji, upućena je iz rejona Bajovo Polje – Brezna u Nikšićku župu, istočno od Nikšića.

Neprijatelj je glavninu svojih snaga pred divizijom razvio u rejonu Nikšića za napad prema Šavniku i Durmitoru, a pomoćne snage istočno od Gacka, za napad prema Pivi.¹¹³

Treća divizija je 20. maja zauzela sljedeći raspored prema ovom neprijatelju: 10. hercegovačka brigada, 2., 3. i 4. bataljonom, na sektoru Lebršnik – Ravno – Ledenik

¹¹³ SS diviz. »Princ Eugen« je imala u svom sastavu 2 lovačka brdska i 1 art. brdski puk, pion. bataljon, PA-divizion, tenkovsku četu, izviđački bataljon, pt-divizion, bataljon veze, konjički eskadron.

(Arhiv VII NAV N-T 354 146/3 786752-62: Zapov. k-nta SS div. od 10. V 43)

zatvarala je pravac od Gackog polja prema Pivi, a 1, 5. i 6. bataljonom, i 4. bataljom 1. dalmatinske brigade sa prostorije Miljkovač – Bajovo Polje – Javorak – Gornje Polje pravce od Nikšića i Golije ka dolini Komarnice i Pivske župe; 5. crnogorska brigada sa prostorije Orah – Granice – Lukovo zatvarala je pravac od Nikšića i Gornjeg Polja prema Krnovu i Vojniku, odnosno Savniku; 1. dalmatinska brigada sa prostorije Dragovoljići – Zagrad zatvarala je pravac od Nikšića ka Nikšićkoj župi i Lukavici, odnosno prema Šavniku.

Front 3. divizije bio je širok preko 60 km, na zemljisu slabo komunikativnom, na kojem se uzdižu do 2.000 m visoki planinski masivi Lebršnika, Golije i Vojnika po frontu, Durmitora, Treskavca, Pivske planine, Volujaka i Maglića po dubini, i koje je ispresijecano kanjonima Komarnice, Pive, Tare, Sušice i Vrbniče, mjestimično dubokim do 1.000 m, sa ograničenim brojem pješačkih prelaza.

Svojstva ovog zemljista, pored širine fronta, bila su nepovoljna za dužu odbranu i brzu primjenu odgovarajućeg manevra, a pored toga ova oblast je bila ekonomski krajnje iscrpljena i nepovoljna za dalje snabdijevanje jedinica koje su je za ovu svrhu duže koristile.

3. ODBRANA PRAVACA NIKŠIC–ŠAVNIK I GACKO–PIVA

SS-divizija »Princ Eugen« na osnovu zapovijesti svog komandanta od 10. maja 1943. izvršila je pokret iz doline Neretve, sa prostorije Čapljina – Mostar, pravcima Čapljina – Stolac – Bileća i Mostar – Nevesinje – Gacko, i po izbijanju na liniji Bileća – Plana – Gacko produžila 19. maja nastupanje preko Vilusa, planine Somine i Golije prema Nikšiću, gdje u toku naredna dva dana prikuplja glavninu svojih snaga. Svoje pomoćne dijelove 1 ojačani bataljon uputila je istočno od Gacka i Avtovca, prema Goranskom radi povezivanja i sadejstva sa desnim krilom 118. divizije, koja je na ovom ravcu usmjerila dijelove grupe »Anaker« (1 ojačani bataljon) iz doline Neretve, preko Čemerna i Vrbe, sa zadatkom da se dolinom Vrbniče probije ka Pivi. U rejonu Golije (Višnjića do) razvio se od 26. maja još 1 bataljon SS-divizije koji je vra-

ćen iz rejona Nikšića sa zadatkom da pomogne i sadejstvuje dijelovima koji preko Ravnog i Goranska napadaju prema Pivi.

Poslije prikupljanja u rejonu Nikšića SS-divizija se razvila istočno, prema Nikšičkoj župi i Lukovu, i sjeverno od grada, u rejonu Gornjeg Polja, na pravcu Vojnika i Javorke, dok je 1 motorizovani odred (1 ojačani bataljon) upućen u Podgoricu u vezi sa porazom koji su Italijani pretrpjeli kod Bioča, i pretpostavkom da se naše jedinice probijaju prema Albaniji.¹¹⁴

Pošto se prikupila i razvila SS-divizija je odmah uputila svoje izviđačke i borbene dijelove prema jedinicama 3. divizije na pravcu Nikšičke župe, Lukova, Pivske župe preko Javorke i Ravnog. Početna dejstva neprijatelja na ovim prvcima imala su svrhu da se prikupe podaci o rasporedu i jačini naših snaga i postignu što povoljniji položaji za razvoj napada prema Savniku i Durmitoru.

Stab 3. divizije, bez obzira na dezinformacije koje je neprijatelj proturao o svojim daljim namjerama, uočio je da se napad od Nikšića i Avtovca priprema u sklopu opštег napada koji je otpočeo protiv jedinica Glavne operativne grupe i da SS-divizija ima namjeru da se što prije svojim dijelovima probije u dolinu Pive i Komarnice kako bi se olakšalo nastupanje njene glavnine na pravcu Nikšić – Savnik – Zabljak, pa su preuzete mjere da se upornom odbranom na ovim prvcima neprijatelj što duže zadrži i onemogući ostvarenje ove namjere, kako bi se izvršio zadatak koji je 3. diviziji bio postavljen u ovoj situaciji od strane Vrhovnog štaba.

¹¹⁴ U rejonu Nikšića razvila se glavnina 1. i 2. SS-puka, glavni dio art. puka, tenkovski divizion, ostale formacijske jedinice i sredstva ojačanja. U Podgoricu je upućen 1 bataljon 2. SS-puka (20. V), koji je 25. maja vraćen u Nikšić i upućen u Višnjića Do (Golija). Bataljon koji je od Avtovca upućen ka Ravnom bio je iz 1. SS-puka (2. bataljon), dok bataljon 118. divizije na ovom prvcu pripada njenom 738. lov. puku (2. bataljon).

(Arhiv VII, mikroteka, NAV-N-T-354, 146/3, 7867752-62: Zapovijest komandanta SS-divizije »Princ Eugen«; Isto, NAV-N-T-311, 175/1385-7; Dnevni izvještaj komandanta Jugoistoka od 27. maja 1943.; Ratni dnevnik Vrhovne komande Vermahta str. 532; Zbornik, t. IV, knj. 13, dok. 262: Izvještaj njemač. štaba za vezu pri SUPERLODA od 26. V 43.)

U težnji da zauzme što povoljnije polazne položaje za predstojeći opšti napad i da se probije u dolinu Pive, neprijatelj je ispoljio veću aktivnost prema 10. hercegovačkoj brigadi na pravcu Avtovac – Ravno i Gornje Polje – Javorak – Brezna, ali je na oba pravca bio zadržan iako je uspio da zauzme istaknute tačke duž puta Gornje Polje – Brezna.¹¹⁵

U vezi sa situacijom na pravcu Gornje Polje – Javorak rokirana je prema njemu 5. crnogorska brigada, prvo njen 1. i 3. bataljon, a potom, pošto je 1. dalmatinska preuzela odbranu prema Lukovu, 2. i 4. bataljon, koji su hitno povučeni sa sektora Bioča. U rejonu Gvozda je zadržan 5. bataljon ove brigade, formiran od dijelova Zetskog NOPO.

Poslije uspješnih borbi oko Jasenova polja, Malog i Velikog Oraha, Šavnog brda i Granice, 5. brigada se razmjestila na prostor Jasenovo polje, Veliki i Mali Orah, Praga, odakle je vršila izviđanja i prepade na neprijateljske dijelove duž puta Gornje Polje – Javorak. Neprijatelj je 24. maja izvršio napad na njene dijelove u rejonu Šipačna i Oraha, odbacio ih od komunikacije i ovlađao Brestovачkim vrhom. Peta brigada, ojačana 5. bataljom 4. proleterske, pokušava naredne dvije noći da protivnapadom povrati ove položaje i ponovo presječe put Gornje Polje – Javorak, kojim se neprijatelj koristio, ali je postignut samo ograničen uspjeh, koji nije mogla razviti na ovom pravcu pošto je neprijatelj 26. maja upotrijebio svoje dijelove prema Lukovu i Studenoj i privukao jače snage na prostoru Gornje Polje – Rubeža, odakle je sljedećeg jutra prešao u napad prema Župi Nikšićkoj, Lukovu i Vojniku.¹¹⁶

¹¹⁵ Jače grupe neprijatelja uspjele su da se na pravcu Pivske župe probiju do s. Miljkovca i prinude 1. i 5. bataljon 10. brigade da se povuku (23/24. maja) na desnu obalu Komarnice u ovom rejonu. Međutim, poslije jednodnevног sredivanja i odmora pozadi rijeke, bataljoni su se ponovo prebacili na lijevu obalu (24/25. maja) i izvršili protivnapad na neprijateljske dijelove u rejonu Miljkovca (Runjava glavica–Jasenovi vrh) i prinudili ih da se povuku na položaje južno od Brezne. Narednih dana su vodili borbe oko Stokovca, Toplog prisoja i Zive. (Sutjeska 2, članci M. Okiljevića, D. Komnenovića i J. Andrića).

"« v. Todorović, V. Popović, Sutjeska 2, str. 348–350.

Opšti napad SS-divizije na pravcu Savnika, Komarnice i Pive otpočeo je ujutro 27. maja sa ciljem da se na desnom krilu što prije poveže sa lijevim krilom 1. brdske divizije, istočno od Savnika, a na lijevom sa dijelovima 118. lovačke divizije u rejonu Plužina, a potom produži dejstva prema Durmitoru i Pivskoj planini. U njenom drugom ešelonu nastupala je italijanska divizija »Ferara« (47. i 48. peš. puk) iz Nikšića i doline Zete; ona je ojačana za garnizone potrebe Nikšića 120. pješ. pukom ital. divizije »Marke«.

U toku naredna dva dana neprijatelj je uspio da potisne jedinice 3. divizije na svim pravcima i da se probije u rejon Savnika i Pivsku Župu. Borbena dejstva su se odvijala na sljedeći način:¹¹⁷

SS-divizija je naišla na neočekivano jak otpor sjeverno od Nikšića, naročito na pravcu Gornje Polje – Javorak – Brezna, na kojem je ojačana grupa bataljona 10. brigade, koristeći svojstva pošumljenog planinskog zemljišta, vršila iznenadne bočne napade na neprijateljske dijelove duž puta Gornje Polje – Bajovo Polje, i njegove kolone koje su se kretale izvan puta, provlačeći se šumom, praveći dublje obuhvate prema Dugi, Bundosu i Vojniku. Naročito žestoke borbe na ovom pravcu su vođene oko Toplog prisoja, Stojkovca, Bundosa, Javorka i Zive. Položaji su prelazili nekoliko puta iz ruku u ruke, u rezultatu obostranih danonoćnih napada i protivnapada. Neprijateljsko dejstvo na bok i pozadinu naših bataljona sve više je otežavalo uslove njihovog dužeg otpora; oni su danju bili razvučeni na širokom frontu a noću se ponovno prikupljali i vršili protivnapade. Na pojedinim sektorima je dolazilo do borbe prsa u prsa, u mračnoj noći i danju, u gustoj teško prohodnoj šumi. Ove neprestane borbe bez odmora i sna, u odbrani pojedinih položaja, koji su služili kao oslonac za protivnapade, bez normalne ishrane i sa sve manje municije, iscrpljivale su sve više bataljone ove grupe, koji su u svestrano teškim uslovima uspjeli da uspore desetostruko jačeg neprijatelja na ovom pravcu i nanesu mu znatne gubitke i na taj način korisno sadejstviju 1. dalmatinskoj

¹¹⁷ Osim nekoliko dokumenata SS-divizije i ital. 6. armijskog korpusa nema podataka o toku ovih dejstava. Sjećanja učesnika su nepotpuna i često kontradiktorna po mjestu i vremenu.

i 5. crnogorskoj brigadi, koje su branile pravac Gvozd — Krnovo — Savnik. Oslanjajući se na zauzete položaje duž puta Gornje Polje — Brezna, uvođenjem jačih snaga, neprijatelj je uspio da savlada odbranu na ovom pravcu i da bataljone 10. brigade prinudi da se povuku na desnu obalu Komarnice (27/28. i 28. V) još u toku borbe na pravcu Krnovo — Šavnik.¹¹⁸

Djelimični uspjesi koje je SS-divizija postigla do početka glavnog napada, na pravcu Pivske župe, preko Javorka, omogućili su joj da razvije jače snage i postigne brži tempo napada na pravcu Nikšić — Šavnik. Neprijatelj je na ovom pravcu imao znatnu podršku tenkova, artiljerije i avijacije, naročito kada je, drugog dana nastupanja, izbio u rejon Krnova i Lukavice, gdje su otkrivenost i ostali uslovi zemljista pružili mogućnost za njihovu efikasnu primjenu.

Koristeći se brojnim i tehničkim preimstvom, neprijatelj je nastupao u više kolona i pravio dublje obuhvate istočno i zapadno od puta Nikšić — Šavnik, preko Nikšićke župe i Oraha u pravcu Lukavice i Vojnika. Poslije žestokih borbi oko Kablene glave, Ivanja, Studene, Brestovačkog vrha i Prage, potisnuo je dijelove 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade ka Konjskom, Gvozdu i Vojniku i krajem dana (27. maja) izbio na liniji Nikšićka Župa (Zagrad) — Ivanja — Studena — Brestovački vrh — Jasenovo Polje, sa isturenim dijelovima prema Konjskom i Vojniku.

Poslije povlačenja bataljona 10. hercegovačke sa Javorka neprijatelj je ka dolini Komarnice, u rejon zapadno od Savnika, upućivao sve jače snage, a pravac prema Lukovici, preko Nikšićke Zupe, bio je otkriven, pošto na

¹¹⁸ Peti i 6. bataljon 10. hercegovačke brigade prebacili su se kod sela Duži, a 1. njen bataljon kod sela Miljkovac, na desnu obalu Komarnice. Na desnu obalu se prebacio i 1. bataljon 7. krajške brigade, koji je bio angažovan u završnim borbama na ovom pravcu, dok je 4. bataljon 1. dalmatinske brigade iz sastava ove grupe ostao na lijevoj obali, na sjevernim padinama Vojnika, da sprječi prodor neprijatelja u rejon Savnika i sela Duži, dok se ostale jedinice 3. divizije povuku sa pravca Krnovo—Šavnik. Prva dalmatinska brigada je u toku noći (27/28. V) povučena iz rejona Gvozda na sektor Komarnice za prihvatanje 5. crnogorske brigade i ostalih dijelova, koji su se posljednji povukli sa ovog pravca.

njemu nije bilo naših jedinica, osim manjih izviđačkih dijelova, koje bi ga uspješno zatvorile.

Na osnovu ovakve situacije štab 3. divizije je izvukao 1. dalmatinsku brigadu sa pravca Ivanje – Gvozd i uputio (27/28. maja) preko Krnova i Savnika da posjedne desnu obalu Komarnice i zatvori prolaze na njoj između se la Duži i Pivskog Manastira, odnosno stavi pod kontrolu svojih jedinica, kako za prihvrat naših dijelova sa lijeve obale tako i za sprečavanje neprijatelja da pređe na desnu obalu. Peta crnogorska brigada, zadržavajući 1. bataljon sjeverno od Brestovačkog vrha da zatvori pravac prema Vojniku i Mokrom, tokom noći se rokira istočno i zaposjeda položaje na liniji: Ceranića gora – Gradačka poljana – Siljevac, sa isturenim dijelovima na liniji: Borovnik – Gvozd – Praga, prema Konjskom, Ivanju i Studenoj. Ovakvim rasporedom 5. brigada je sama preuzeila dalju odbranu prema Savniku i dočekala napad neprijatelja sljedećeg jutra (28. V).¹¹⁹

Neprijatelj je produžio napad sa linije dostignute prethodnog dana, i pošto je notisnuo dijelove 5. crnogorske brigade od Ivanja i Konjskog uveo je tenkove prema Gvozdu, zaobilazeći porušena mjesta na putu. Protivtenkovska sredstva brigade su bila neefikasna da ovaj napad zaustave (1 pt-top manjeg kalibra), a jake formacije lovačke SS-divizije su nastupale prema Lukavici i Vojniku. Tokom dana razvila se žestoka borba, u kojoj je 5. brigada ispoljila izvanrednu upornost i žilav otpor, naročito na liniji Ostrvica – Krnovska glava – Komandirovo brdo – južne padine Vojnika, sa koje se krajem dana pod pritiskom neprijateljskih snaga povukla prema Mokrom i Savniku. U toku noći 5. brigada se prebacila na prostoriju Pošćenje, Godijelji, Komarnica, Duži, ostavljajući prema neprijatelju zaštitnice, prvo na Gradcu i Ceklinu, a potom na Turiji. Pošto je, poslije povlačenja 5. brigade, neprijatelj ovladao Mliječnim brdom, Ostrvicom i Ko-

SS-divizija je prvog dana dostigla liniju Dučiće–Bjeloševina–Oblatno–Blaca–Studena–Brestovački vrh – Bakilj – Gola strana. Desno, prema Krnovu, nastupao je 1. i 2. bat. 2. SS-puka, a lijevo, prema Vojniku i Javorku, 1., 3. i 4. bataljon 1. SS-puka. Oko 1 čete iz 3. bat. 1 SS-puka stiglo sa jugozapada do Brezne. (Arhiv VII, Ratni dnevnik Vrhovne komande Vermahta str. 544).

mandirovim brdom, sljedećeg dana (29. V) se preko Mokrog i Bijele spustio dijelovima u Savnik, odakle se povezao sa 1. brdskom divizijom u dolini Tušinje, u rejonu Boana.¹²⁰

Peta crnogorska brigada se tokom 29. maja povezala sa dijelovima 1. dalmatinske brigade u rejonu sela Duži i 3. sandžačke brigade 1. divizije u rejonu Dobrog dola, na Durmitoru.

U međuvremenu su se prebacile na desnu obalu Komarnice i Pive i ostale jedinice 3. divizije i zauzele položaje između Duži i sela Krsca prema dijelovima njemačke SS i 118. divizije koji su izbili na lijevu obalu ovih rijeka.¹²¹

Na pivskom pravcu su napadale tri ojačane neprijateljske borbene grupe: preko Čemerna i Vrbe, dolinom Vrbniče, dijelovi grupe »Anaker« (2. bataljon 738. lovačkog puka 118. divizije), od Avtovca preko Ravnog ka Goransku grupu »Han« (2. bat. 1. SS-puka), od Višnjića dola i Golije dijelovi grupe »Smithauber« — od 26. maja.

Grupa »Han« je došla u borbeni kontakt sa grupom bataljona 10. hercegovačke brigade istočno od Avtovca, u rejon Ravnog, 19. maja poslije podne napala njene dijelove na Trešteniku i Ledeniku i krajem dana ih prinudila da se povuku ka Lisini i Zukvi.¹²² Bataljoni su u toku noći zauzeli položaje na liniji Orlovac — Kućetine — Sejtan — kula (2. bataljon) — Hadžića poljana — Javorovi vrh (4. bataljon) — Lisina (3. bataljon u rezervu).¹²²

Neprijatelj je 20. maja produžio sa napadom i uspio do podne da preko Krivog Dola prodre na pravcu Zukve do Kućetine, a na pravcu Lisine do Hadžića poljane. Po-

¹²⁰ Zbornik, t. III, knj. 5, dok. 20: Izvještaj komandanta 5. crnogorske brigade od 28. maja 1943. godine; Isto, t. 4, knj. 13, dok. 272: Dnevni izvještaj njemačkog štaba za vezu pri višoj komandi oružanih snaga Slovenija—Dalmacija od 29. maja 1943.

¹²¹ U toku noći (27/28. V) i sljedećeg dana (28. V) svi dijelovi 10. hercegovačke i 7. krajiške brigade napustili su odbranu na lijevoj obali Pive i Komarnice, posjeli položaje na desnoj obali ovih rijeka i povezali se sa 1. dalmatinskom brigadom.

¹²² Bataljoni ove grupe su između Lebršnika i Ledenika zavarali pravac prema Pivi: Knez strane—Mramor (2. bat.) — Treštenik (3. bat.) — Ledenik—Jablan do — (4. bat.). Grupom je komandovao Rade Hamović, dok je drugom grupom 10. brigade, prema Nikšiću, komandovao Vlado Šegrt.

Što je na oba pravca naišao na žestok otpor, tokom dana se povukao, prikupio i zauzeo položaje na liniji Mramor — Ravno — Treštenik — Ledenik, na kojima se utvrdio i sačekao pojačanja.

Grupa bataljona 10. brigade je na gornje položaje izvršila napad noću (20/21. V), ali je protivnapadom neprijatelja odbijena pa su njeni bataljoni u zoru zauzeli raspored na liniji: Kućetine (2. bataljon) — Sejtan-kula (3. bataljon) — Hadžića poljana — Javorovi vrh — Zmijski krš (4. bataljon).¹²³

Neprijateljski napadi tokom 21. maja od Jablanovog dola i Lebršnika su odbijeni. Krajem sljedećeg dana od Čemerna i Vrbe na Ravno su počeli da pristizu dijelovi grupe »Anaker« i, pošto su se povezali sa grupom »Han«, razvili su se na njeno lijevo krilo, ka dolini Vrbniče. Tako je neprijatelj na ovom pravcu, prema bataljonima 10. brigade, imao dva ojačana bataljona (2.500—3.000 vojnika).

Neprijatelj je 23. maja izvršio manjim snagama napad na dijelove 3. bataljona u rejonu Sejtan-kule, ali je pretrpio neuspjeh.

Ovog dana na sektor bataljona 10. brigade počela je pristizati 7. krajška brigada (3 bataljona), koju je štab 2. proleterske divizije, po naređenju Vrhovnog štaba uputio da ojača odbranu ovog pravca. Međutim, odnos snaga je ovdje ostao i dalje u korist neprijatelja. Ovo ojačanje nije bitno uticalo na izmjenu situacije na ovom pravcu, mada je tempo nastupanja prema Pivi usporen. Noćni pokusaj (23/24. V) da se neprijatelj zajedničkim snagama ove dvije nepotpune brigade razbije u ovom rejonu i odbací prema Gacku nije uspio. Bataljoni 7. krajške još nisu bili potpuno prikupljeni, a bio im je potreban i manji predah poslije zamornih dugih marševa, pa se odustalo od pripremljenog napada. Njeni bataljoni su 24. maja povučeni iz rejona Zukva — Kućetine, gdje su se po pristizanju prikupljali, na prostoriju Radojčići — Smriječno — Goransko radi kraćeg odmora i kao rezerva na ovom pravcu, s tim što su odavde vršili izviđanje i obezbjedjenje prema Goliji. Bataljoni 10. hercegovačke su ostali i dalje na ranijim položajima da zatvore pravce od Ravnog.

¹²³ Drugi bat. je napadao na Mramor, 4. bataljon na Ledenik, a 3. bataljon na Trštenik.

Dubinski raspored 7. krajiskog brigade, u očekivanju neposrednog napada neprijatelja nije odgovarao situaciji ovog momenta. Više bi odgovarao njen bočni razmještaj, sjeverno od Vrbniče, odakle bi mogla efikasnije da stupi u bočno dejstvo na neprijateljske snage koje su nastupale dolinom ove rijeke, a ovim bi bio pokriven i pravac prema Mratinju, preko Javorka i dolinom Pive. Kada je neprijatelj pošao u napad, bilo je kasno da se ovaj prepad popravi. Štab divizije, koji se nalazio na sektoru Savnika, bez neposredne veze nije mogao konkretnizovati zadatke ove grupe na osnovu svake novonastale situacije, nego je to bilo prepušteno komandi sektora, odnosno grupe, koja je objedinjavala rad jedinica na ovom pravcu na osnovu prethodnih direktiva. Međutim, ni komande sektora ni štab divizije nijesu u ovo vrijeme prepostavljali kakav će značaj dobiti rejon Mratinja, u čijem pravcu je Vrhovni štab već bio usmjerio druge jedinice Glavne operativne grupe – dijelove 2. divizije i Drinske operativne grupe.

Razvoj događaja je pokazao da su bile nedovoljne naše snage na ovom pravcu, naročito poslije 22., odnosno 25. maja, kada su na njemu dejstvovala dva, odnosno tri ojačana njemačka bataljona. Međutim, naši bataljoni, iako u nemogućnosti da ovaj pravac obezbijede za kasnije izvlačenje divizije, uspjeli su da u toku 10 dana zadrže i uspore prodor neprijatelja u Pivu, a zatim da mu sprječe forsiranje rijeke i zahvatanje istočne obale, što je u ovoj situaciji, kada se glavnina divizije nalazila južno od Savnika, bilo veoma značajno.

Neprijatelj je na ovom pravcu napadao u dvije kolone: od Ravnog ka Goranskom i dolinom Vrbniče ka Plužinama. On je 25. maja napao položaje bataljona 10. brigade, prinudio ih borbom tokom dana da napuste Orljavac; Kućetine i Sejtan-kulu i da se povuku ka Jasenu, Orahu i Lisini, a potom, pošto su prihvaćeni od 7. brigade, zauzimaju položaje: Guja – Pakline – Međeda. Sljedećeg dana neprijatelj produžava napad na ovu liniju, zauzima Guju i Pakline, prnuđava bataljone da se povuku na: Sišman – Razvršje (2. bataljon), – Crvena greda (3. bataljon) – Međeda – Obijaj (4. bataljon). Dva bataljona 7. brigade između Muratovice i Apišta pokrivali su pravac ka Smriječnu, dok je jedan njen bataljon upućen prema

Goliji i Miljkovcu za zatvaranje pravca od Višnjića Dola i povezivanja sa grupom bataljona 10. brigade na ovom pravcu.¹²⁴

Raspored naših jedinica na ovom pravcu uslovio je frontalni otpor, od položaja do položaja, od linije do linije, a uslovi teško prohodnog i planinskog zemljišta ograničavali su preduzimanje u toku borbe nekog efikasnijeg manevra za dejstvo na bok i pozadinu neprijatelja. Početni raspored bataljona obje brigade nije odgovarao takvoj potrebi, iako i u tom slučaju ne bi bili u stanju sprječiti prođor neprijatelja u dolinu Pive s obzirom na odnos snaga, ali bi ga napadima na bokove vjerovatno još više usporili.

Neprijatelj je 27. maja, kada je prošao u opšti napad na cijelom frontu 3. divizije, produžio napad na položaje bataljona 7. i 10. brigade, tokom dana savladao njihov snažni otpor na liniji Stabna — Panos — Smriječno — Goransko i prinudio ih da se povuku ka prolazima na Pivi, preko kojih su se u toku noći i sljedećeg jutra prebacili na desnu obalu, gdje su prethodnog dana bile upućene njihove komore i neborački dijelovi.¹²⁵

Prebacivanjem svih dijelova 10. hercegovačke i 7. krajiške brigade na desnu obalu Pive ostao je otkriven pravac prema Mratinju, kanjonom Pive i preko Javorka. Deseta hercegovačka pošto su se u toku ove noći prebacili na desnu obalu Komarnice, kod Miljkovca i Duži i njeni bataljoni koji su branili pravac Nikšić — Javorak — Brezna, prikupila se tokom 28. maja i razmjestila na prostoriji Borkovići — Boriče — Pišće, odakle je zatvorila sektor Pive između Pivskog Manastira i Plužina, kontrolišući prelaze na rijeci i pješačku stazu za Mratinje.¹²⁶

Neprijatelj je u toku dana (28. V) oprezno nastupao između Goranske i doline Vrbniče ka Pivi, ne nailazeći na organizovan otpor naših snaga, ali je pred prelazima bio zadržan sa suprotne obale. Njegova grupa (3. bat. 2.

¹²⁴ Sutjeska, 2, Rade Hamović str. 250—260.

¹²⁵ Dio štaba 10. brigade sa 2. bataljonom prebacio se kod Krsca, a ostali bataljoni ove i 7. krajiške brigade kod Pivskog Manastira.

¹²⁶ Vrhovni štab je orientisao 7. krajišku brigadu, kad je prešla na desnu obalu Pive, preko Pivske planine u pravcu Mratinja i Javorka, opet na lijevu obalu.

SS-puka) koja je napadala od Višnjića Dola (Golija) produžila je nastupanje lijevom obalom Komarnice, od Bujkovca, preko Bajovog polja u pravcu Brezne, u susret snaga koje su nastupale od Nikšića i Javorka.¹²⁷

Kada je obaviješten o situaciji na sektoru Pive i Komarnice, štab divizije, koji se još ovog dana nalazio u Mokrom, na sektoru 5. crnogorske brigade, naredio je da se 10. hercegovačka hitno uputi preko Mratinja na lijevu obalu Pive i zajedno sa jedinicama koje je na tom pravcu orijentisao Vrhovni štab (7. krajišku i 4. proletersku brigadu), po svaku cijenu zatvoriti pravac prema Mratinju, s tim da njen 3. bataljon i dalje ostane na desnoj obali Pive da kontroliše stazu koja vodi kroz kanjon lijevom obalom prema ovom selu. Kontrolu Pive između Kršca i Pivskog Manastira preuzeila je 1. dalmatinska brigada.¹²⁸

Pošto je odbrana 5. crnogorske brigade na šavničkom pravcu bila uglavnom završena, to su se svi dijelovi 3. divizije tokom 29. maja međusobno povezali i zauzeli raspored desnom obalom Komarnice i Pive, sa manjim mostobranom prema Savniku, na sektoru 5. brigade, koja se na svom lijevom krilu povezala sa dijelovima 3. sandžačke brigade na Durmitoru. Rasporedivši se na prostoru između sela Dubrovsko i izvornog dijela Komarnice, 5. brigada je zatvorila pravce od Brezne i Savnika, dok se desno od nje, na prostoriji Borkovići – Dubljevići – Bezuje, prema Miljkovcu i Pivskom Manastiru, razmjestila 1. dalmatinska brigada. Poslije odlaska 10. brigade na Javorak njen 3. bataljon je zauzeo raspored udesno od 1. dalmatinske, između Kraća i ušća Vrbniče. Stab divizije je prešao u selo Boriće (Pirni Do) na pravcu Kraća, s tim što je dio štaba (komandant i komesar) pošao na Javorak po naređenju Vrhovnog štaba da objedini dejstva 10. hercegovačke i ostalih jedinica na ovom pravcu.

Treća divizija je od 29. maja kontrolisala sve prelaze na Komarnici i Pivi između Savnika i ušća Vrbniče, prema kojima su se razvili na suprotnoj obali dijelovi SS-divizije »Princ Eugen«, između Savnika i Pivskog manasti-

¹²⁷ Arhiv VII, mikroteka, NAV-N-T-311, 175/1383-4: Izveštaj k-nta Jugostoka od 28. V 43.

¹²⁸ Zbornik, t. 4, knj. 13, dok. 124: Izveštaj Štaba 3. divizije od 28. V 1943. VŠ-u.

ra, i grupe »Anaker«, na sektoru Krstac – Plužine. U prikupljanju ka rejonu Savnika nalazili su se dijelovi njemačke 1. brdske divizije i italijanske divizije »Ferara«.

Pošto je neprijatelj izbio na lijevu obalu Pive i stavio pod vatrenu kontrolu prelaze kod Krsca i Pivskog Manastira, koji su bili predviđeni za prelaz 3. divizije, Vrhovni štab je 29. maja naredio da se manevrom preko Mratinja i Javorka ka dolini Vrbniče debllokiraju ovi prelazi. U rejon Javorka, južno od Mratinja, upućene su, pored 10. hercegovačke, 7. krajška i 4. proleterska brigada sa zadatkom da se neprijatelj na ovom pravcu zadrži, a potom razbijje i odbaci, uz sadejstvo ostalih jedinica 3. divizije sa desne obale, iz rejona Plužina i Goranska, i time stvore uslove za izvlačenje prema Izgorima i Zelengori.¹²⁹

Protivnapadom preko Javorka, u kojem je postignut samo djelimičan uspjeh, nije ostvarena zamišljena namjera zbog intervencije jačih neprijateljskih snaga na ovom pravcu. Obostrana dejstva su se odigrala na sljedeći način:

Dijelovi 7. krajške brigade, jačine oko 1 bataljona, po izbijanju na Javorak, 30. maja, sukobili su se s neprijateljem koji je podilazio sa južne strane i u susretnoj borbi ga zadržali, a zatim ga po pristizanju ostalih jedinica ove i 10. hercegovačke brigade odbacili natrag ka Stirnu i Brljevu. Ovim uspjehom je otklonjena opasnost koja je još ovog dana zaprijetila Mratinju i prelazu preko Pive u ovom rejonu. Neprijatelj za narednih nekoliko dana, dok je izvršeno prebacivanje naših jedinica sa desne obale Pive, nije uspio da popravi ovaj svoj neuspjeh.¹³⁰

Pošto su se u toku ovog sljedećeg dana u rejonu Javorka prikupile sve jedinice koje su određene da dejstvuju na ovom pravcu, preduzet je opšti napad 31. maja u 19 časova ka dolini Vrbniče: 7. brigada pravcem Javorak – Brijevac, 4. proleterska preko Stirna ka Gornjem Budnu, a 10. hercegovačka desno na Sedlari i Stahna, s tim što je

¹²⁹ Zbornik, t. II, knj. 9, dok. 244: Naređenje VŠ od 31. V 1943. Štabu 2. divizije.

¹³⁰ Napad je vršio 2. bat. 738. puka 118. div., koji je u rejonu Plužina smijenjen od djelova SS-divizije, koji su preuzele kontrolu prelaza na Pivi i Komarnici između ušća Vrbniče i sela Duži.

svojim dijelovima sa prostora Smrekovac — Katin kuk vršila obezbjeđenje od Volujaka i Gornjih Izgora.

Borba je nastavljena i narednog dana. Zbog guste šume, magle i budući bez vodiča, neke jedinice su uspostavile kontakt sa neprijateljem tek u zoru, kada su otpočeli juriši i protivjuriši. Neprijatelj je pružio žilav otpor u rejonu Brljeva i Gornjeg Budna, gdje se bio na brzu ruku utvrdio. Otpor kod Budnja je slomljen tek oko podne (1. juna), kada je poslije dizanja magle upotrijebljena minobacačka vatrica. Neprijatelj je sa ovog položaja odbačen preko Budna i Miloševića u korito Vrbniče i ka Plužinama. Južno od Brljeva, u rejonu Kuline, blokirani su dijelovi neprijatelja koji nijesu uspjeli da se povuku i tokom dana se pristupilo njihovom uništavanju. Oni su uz gubitke uspjeli da se održe na ovom položaju sve do zore 2. juna i vatrom pomognu svoje dijelove koji su bili odbaćeni u dolinu Vrbniče, dok su im tokom dana pristigla pojačanja preko Ravnog i Goranska.

Neprijatelj je ovog dana izvršio snažan pritisak i na desno krilo naših snaga preko Kuka i Vlasulje, ka planini Bioč i Stabnu, i odbacio dijelove 10. hercegovačke sa Smrekavca koji su vršili obezbijedenje. Ovim je pravac preko Presjeke prema Mratinju postao ugrožen, pa je zbog neizvjesnosti situacije na njemu štab ove brigade uputio preko Bioča još jedan bataljon za bočno dejstvo na neprijatelja. Pod pritiskom neprijatelja su se povukli i dijelovi 4. proleterske i 10. hercegovačke brigade iz doline Vrbniče, pošto je u ovakvoj situaciji otpao njihov zadatok prema Goransku. Za odbranu pravca prema Javorku i Martinju jedinice su zauzele položaje: Krvava brda — Katin kuk (10. hercegovačka), Štirno — Javorak (4. proleterska), Brljevo — Javorak (7. krajiska brigada).

U toku noći 2/3. juna 4. proleterska brigada je po naređenju Vrhovnog štaba povućena sa ovog sektora prema Sutješci, a pravac koji je zatvarala (Štirno — Javorak) preuzeila je 10. hercegovačka brigada, koja je potom front prema Javorku skratila radi pružanja što odsudnijeg otpora na njemu.¹³¹ SS-divizija »Princ Eugen« je »zbog opasnosti od neprijateljskog prodora preko donjeg toka

¹³¹ Zbornik, tom III, knj. 5, dok. 23: Izveštaj Štaba 3. divizije od 2. VI 1943. VŠ-u.



Delovi 3. divizije prelaze reku

Pive ka zapadu«, — kako stoji u njenoj zapovijesti, obustavila napad prema Zabljaku i izvršila prebacivanje glavnine svojih jedinica sa ovog pravca u rejon sjeverno od Avtovca, za upotrebu preko Čemerna i Volujaka ka Mratinju i Sutjesci. Nju je u rejonu Šavnika smijenila italijanska divizija, »Ferara«, ali je za kontrolu prelaza na Komarnici, od sela Duži do Pivskog Manastira, i dalje ostavila svoje dijelove koji su se postupno pomjerali ka lijevom krilu, s tim što je jedan njen ojačani bataljon zadržan na Komarnici sve do 8. juna u očekivanju da dijelovi, Ferare ovladaju desnom obalom Komarnice na pravcu Pivske planine. Po prebacivanju u rejon Gacka SS-divizija je svoje glavne snage uputila prema Javorku i Maglicu.¹³²

Jedinice SS-divizije otpočele su 2. juna poslije podne napad prema Mratinju od Gornjih Izgora i doline Vrbnica, sa linije — Stubica — Stabna — Budan, i pošto su deblokirale dijelove grupe »Anaker« u rejonu Buđna i potisle dijelove 10. hercegovačke brigade sa Vilišta (1960), produžile su 3. juna nastupanje prema Javorku i planini Bioč. One su naišle na žestok otpor bataljona 10. hercegovačke i 7. krajške brigade, koji su, iako iscrpljeni i bez dovoljno municije, pošto su se povukli na liniju: Stolovi (7. krajška), Obor — Mali Gradac (10. hercegovačka) i oslonili krilima na Pivu i planinu Bioč, zadržali njihovo nastupanje i uspješno zatvorili pravac prema Mratinju sve do 6. juna, kada je njegova odbrana napuštena. Odbrana ovih jedinica se oslanjala na Javorak, Konjsku lastvu i Previju, sve dok su se jedinice Glavne operativne grupe prebacile na zapadnu obalu Pive i uputile prema Sutjesci. Shvativši situaciju na pravcu Mratinja i značaj prelaza na Pivi, 10. hercegovačka i 7. krajška brigada su uložile krajnje napore u ovoj borbi za dobitak u vremenu, u kojoj su neprijatelju nanijele visoke a i same pretrpjele znatne gubitke, naročito 10. brigada.¹³³

¹³² Arhiv II, Ratni dnevnik Vrhovne komande Vermahta, str. 568—569; Isto, mikroteka, NAV-N-T-354, 146/3, 786709-10: Zapovijest komandanta SS-divizije »Princ Eugen« od 2. VI 1943. godine.

¹³³ po dolasku sa sektora Šavnika i Komarnice dijelovi SS-divizije su prešli u napad prema Mratinju: preko planine Bioč 2. bataljon 2. SS i 3. bat. 1. SS-puka; prema Javorku 1. bataljon 1. SS-puka. Drugi bataljon 738. puka 118. divizije, koji je u borba-

Pokušaj da se na tri brigade iz pravca Mratinja preko Javorka i rijeke Vrbniče, prema Goransku, deblokiraju prelazi na Pivi u rejonu Pivskog manastira i Kraća i stvore uslovi za prođor ovim pravcem u gornji tok Sutjeske, preko Izgora i Čemerna, nije uspio zbog intervencije jedinica SS-divizije koje su se ovamo prebacile sa sektora Šavnik – Komarnica.

U međuvremenu, glavnina 3. divizije na desnoj obali Komarnice i Pive (1. dalmatinska, 5. crnogorska i 3/10. hercegovačka) uspješno je onemogućila pokušaje neprijatelja da forsira ove rijeke, zadržala njegovo nastupanje iz rejona Šavnik i Boana prema Durmitoru, dok je 3. sandžaka brigada, koja se nalazila na njenom lijevom krili, zatvorila pravce od Đurđevića Tare i Sinjajevine prema Topcima i Žabljaku.

U isto vrijeme prema masivu Durmitora i Žabljaku prikupljale su se jake njemačke, italijanske i bugarske snage sa ciljem da produže napad prema Pivskoj planini i donjim tokovima Pive i Tare.¹³⁴

ma 2. i 3. juna pretrpio gubitke od 18 poginulih i 74 ranjena, povučen je u rezervu u rejon sela Sedlari. Ovi i dijelovi SS-divizije su za dva dana imali 20 poginulih, 77 ranjenih i 19 nestalih.

(Arhiv VII, mikroteka, NAV-N-T-311, 175/1352-3; Isto 175/1347-3: Isto, 175/1342-3: dnevni izvještaji komandanta Jugostoka.)

¹³⁴ Pošto je izvršila smjenu jedinica SS-divizije, italijanska divizija »Ferara« je u rejonu Šavnika zauzela raspored na liniji: ušće Pridvorice–Komarnica (izvorni dio) – (k. 946) – (k. 1467) istočno od Mljetička – Bare, između 1. brdske divizije desno i dijelova SS-divizije na Komarnici lijevo.

Prya brdska divizija nastupala je preko Sinjajevine i od Boaña ka Šavniku i Durmitoru, a njeni motorizovani dijelovi su se prebacili iz Kolašina preko Podgorice i Nikšića u rejon sjeverno od Šavnika; borbeni grupa »Ludviger« (724. p. 104. divizije i 61. bugarski puk) prebacila se iz Sandžaka preko Tare, na odsjeku Đurđevića Tara–Dobrilovina, u Šarance, i izbila na liniju: Lever-tara–Aluga–Krš–Študenci; borbeni grupa »Izaska« iz sastava italijanske divizije »Venecija« na desnoj obali Tušinje; italijanska divizija »Taurinenze« se spuštala preko Ljubišnje ka srednjem toku Tare da zauzme odsjek Orašje–Đurđevića Tara; desnu obalu Tare od Orašja do ušća bili su posjeli dijelovi 4. domobranske brigade i 118. njem. divizije.

Arhiv, VII, NAV-N-T-311: 175/1358-9; 175/1349-51, 175/1347-8: dnevni izvještaji komandanta Jugostoka za 2., 3. i 4. jun; Zbornik, tom 3, knj. 5, dok. 202: dnevni izvještaj k-nde italij. 6. armij. korpusa.

Poslije početnih dejstava na pravcu Nikšić – Gornje Polje – Javorak i Avtovac (Gacko) – Ravno neprijatelj je prešao u opšti napad prema Savniku, Komarnici i Pivu i u toku petnaestodnevnih borbi prinudio jedinice 3. divizije da se povuku na desnu obalu Komarnice i Pive, na sektor Savnik – Krstac. One su uspjеле da zadržavajućim odbrambenim dejstvima od 20. maja do 4. juna na osnovnim pravcima Nikšić – Šavnik i Avtovac – Piva sprječe prođor desetostrukog jačeg protivnika u oblast Durmitora, obezbijede u međuvremenu spuštanje savezničke vojne misije i onemoguće pregrupaciju Glavne operativne grupe iz Sandžaka i njeno uvođenje, preko Pive i Vučeva, u borbu na pravcu Sutjeske i Zelengore.¹³⁵

Ovaj zadatak je 3. divizija izvršila uspješno, iako pod uslovima stalnog nedostatka snaga da se zatvore praznine u njenom rasporedu, na slabo prohodnom planinskom zemljištu, ekonomski iscrpljenom i nepovoljnog za dalje snabdijevanje, podvrgnutom udaru nadmoćnih neprijateljskih snaga, podržavanih artiljerijom, avijacijom i tenkovima na glavnom pravcu, opremljenih za uslove planinskog ratovanja, koje su imale odgovarajući transport za prebacivanje trupa sa jednog na drugi pravac, kao i redovno snabdijevanje municijom i hranom. Zbog ovog zadataka, neophodnog u datim uslovima, otpala je mogućnost blagovremenog izvlačenja divizije iz okruženja preko Ravnog i Čemerna ka izvornom dijelu Neretve, koji joj je bio stavljen u izgled od Vrhovnog štaba poslije izvršenja zadatka na pravcu Nikšić – Savnik, na kojem je bila sve do 29. maja 1943. Ona je to vjerovatno mogla učiniti, na ovom ili nekom drugom pravcu, najkasnije do 25. maja, dok se neprijatelj još nalazio na velikom prostranstvu i širokom frontu, pa su u njegovom rasporedu postojale praznine i neposjednuti rejoni. Međutim, operativno-taktički položaj divizije poslije ovoga sve više se pogoršavao, neprijateljski obruč sužavao na njenu štetu, naročito poslije odlaska dijelova 2. proleterske divizije sa, (Sinjavine) Sinjajevine i Durmitora ispred 1. brdske divizije, koja je iz doline Tare i Morače nastupala na ovom pravcu.

us protiv 3. divizije je u ovom periodu bilo angažovano oko 35–40.000 neprijateljskih vojnika iz SS-divizije »Princ Eugen«, grupe »Anaker« 118. divizije, i italijanske divizije »Ferara«.

Istočno od Pive ostale su poslije 3. juna, osim 3. divizije bez 10. hercegovačke brigade, 7. banijska divizija, na lijevoj obali Tare prema Sandžaku, i 3. sandžačka brigada, na prostoru Tepca – Zabljak – Durmitor, kao i Centralna bolnica – oko 2.000 ranjenika, na Pivskoj planini.

4. BORBE ZA PROBOJ IZ OKRUŽENJA NA DURMITORU, VUCEVU I SUTJESCI

Pošto nije uspio pokušaj grupe brigada (7. krajške, 10. hercegovačke i 4. proleterske) da se manevrom preko Mratinja i Javorka odbaci neprijatelj iz rejona Plužina i Goranska i izvrši prođor prema Čemernu i Borču, u okviru dejstava Glavne operativne grupe, čiji je ishod za probaj na Sutjesci još bio neizvjestan, Vrhovni komandant je donio odluku 3. juna da 3. divizija sa ranjenicima Centralne bolnice potraži izlaz iz okruženja na drugoj strani, kako bi obmanula neprijatelja u pogledu glavnog pravca probaja i vezivala ga svojim dejstvom. Diviziji je u operativnom pogledu potčinjena 3. sandžačka brigada 1. divizije, koja se nalazila na sektoru Durmitor – Tepca, dok je 10. hercegovačka brigada, bez 3. bataljona, zadržana na lijevoj obali Pive, na pravcu Javorak – Mratinje, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Ovaj zadatok je određen i 7. banijskoj diviziji, koja se nalazila na lijevoj obali Tare prema Sandžaku, pa je po odluci Vrhovnog komandanta formiran Operativni štab za rukovođenje ovim divizijama, u koji su ušli Milovan Đilas, kao delegat Vrhovnog štaba, i Radovan Vukanović, kao komandant, s tim što ga je na dužnosti komandanta 3. divizije zamijenio Sava Kovačević. Za komandanta 5. crnogorske brigade određen je Savo Burić, a za zamjenika pol. komesara Jagoš Uskoković, mjesto Andrije Mugoše, koji je određen na drugu dužnost.

Odlukom je predviđeno da ostale snage Glavne operativne grupe, koje su bile angažovane borbama u dolini Sutjeske, izvrše probaj pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba preko Zelengore u pravcu istočne i zapadne

Bosne, u pozadinu neprijateljskog fronta, organizovanog između Sutjeske i komunikacije Kalinovik — Foča.¹³⁶

Planinska oblast Durmitora, Treskavca i Pivske planine, ispresjecane kanjonima Komarnice, Tare, Sušice i Pive, mjestimično dubokim do 1.000 m, i sa ograničenim brojem pješačkih prolaza, ekonomski iscrpljena, bila je krajnje nepovoljna i za dužu upornju odbranu i za primjenu manevra. Pored toga bila je uglavnom otkrivena i podesna za aktivnost neprijateljske avijacije.

Položaj 3. divizije u ovoj oblasti, koja je ponovo držala front preko 60 km, od Suvodola kod Plužina, desnom obalom Pive i Komarnice, preko Durmitora i Zabljaka do Tepaca na Tari, kao i ostalih jedinica i ranjenika, sve više se pogoršavao. Neprijatelj je nastupao ka ovoj prostoriji sa istoka, juga i sjevera sa snagama koje su prema 3. diviziji bile jače od njenih za 10–12 puta.¹³⁷

Sandžak je ocijenjen kao prostorija pogodna za sakrivanje ranjenika i manevrisanje, pod pretpostavkom da je neprijatelj svoje snage iz ove oblasti usmjerio prema Zabljaku i Durmitoru, pa je od početka uzeta orijentacija za probijanje na tom pravcu. Mogućnosti za probor na nekom drugom pravcu, koje su takođe bile razmotrene, bile su sasvim nepovoljne zbog uočenog prisustva jakih

¹³⁶ Jedinice Glavne operativne grupe NOVJ su 3. juna bile u operativnom okruženju na liniji: Durmitor—Tara—Drina—Sutjeska—Volujak—Bioč—r. Vrbnica do ušća—Piva do izvora—Komarnica do izvora. Glavnina ove grupe je bila angažovana borbama sa 118. divizijom i dijelovima puka »Brandenburg« u dolini Sutjeske na sektoru Suha—Tjentište—Čurevo, dok je prema dijelovima SS-divizije koji su nastupali sa juga prema Magliću i Mratinju bila 10. hercegovačka i 7. kraljička brigada. Od Šavnika, Sinjajevine i Sandžaka, ka Durmitoru prema 3. i 7. diviziji nastupale su 1. brdska divizija, italijanske divizije »Ferara« i »Taurinenze«, borbena grupa »Ludviger« i dijelovi ital. divizije »Venecija«.

¹³⁷ prema položajima 3. divizije nastupale su: 1. brdska divizija od Boana i Sinjajevine (Sinjavine) prema Durmitoru; grupa »Ludviger« iz doline Tare ka Zabljaku; »Taurinenze« preko Ljubišnje ka Tari; »Ferara« iz rejona Šavnika ka Pivskoj planini. Dva ojačana bataljona SS-divizije, koja je glavninu prebacila sa šavničkog na gatački pravac, nalazila su se između Plužina i s. Duži, na lijevoj obali Pive i Komarnice; u dolini Tušinje, istočno od Boana, nalazila se 1 borbena grupa iz divizije »Venecija«. Uкупno brojno stanje ovih jedinica bilo je oko 50.000 vojnika.

neprijateljskih snaga, koje su se prikupljale i razvijale za napad.

Operativni štab se krajem 4. juna posle dolaska iz Vrhovnog štaba (Mratinje) povezao sa upravom Bolnice i štabovima 3. i 7. divizije i dogovorio s njima o priprema za prelazak u Sandžak, koji je trebalo da otpočne naredne noći (5/6. VI) u rejonu Tepaca, za 3. diviziju i ranjenike, Uzlupa ili nekog drugog mesta zapadno od ušća Sušice, za 7. diviziju.¹³⁸

Na osnovu izvještaja koje je sljedećeg jutra primio od štabova 3. sandžačke brigade i 7. divizije Operativni štab je ocijenio da je rejon Tepaca već bio ugrožen a desna obala Tare između Sušice i Šćepan-polja posjednuta¹³⁹ i da naše jedinice, opterećene ranjenicima,¹⁴⁰ ne bi mogle održati prolaz u ovim rejonima naredne dvije noći, koliko je najmanje bilo potrebno za njihovo prebacivanje preko Tare prema planini Ljubišnji. Realno je bilo očekivati da će neprijatelj intervenisati u pravcu ovih prolaza, bilo lijevom ili desnom obalom Tare, ili sa pravca Ljubišnje i Bobova čim osjeti orijentaciju naših snaga na njih, što je nemoguće bilo sakriti, a na oslobođanje od ranjenika, koji su bili stalna meta neprijateljske avijacije nije nikо ni pomišljao. Ocijenjeno je da je u ovoj situaciji najpovoljnije poći preko Pive i Sutješke i osloniti se na Glavnu operativnu grupu, pošto je neprijatelj na ovom pravcu bio borbom znatno angažovan i oslabljen. Šumoviti predjeli Perućice i Zelengore pružaju povoljne uslove za prikriveno kretanje i bolji manevar prema Bosni ili sjevernoj Her-

¹³⁸ U Operativnom štabu su bila samo 2 člana; nije bio oformljen zbog razvoja situacije.

¹³⁹ Grupa »Ludviger« (724. njem. i 61. bugar. puk) 3. juna je prelazila Taru kod Durđevića Tare i orijentisala se lijevom obalom ka Podgori i prema Zabljaku; desnu obalu u donjem toku Tare posjeli su dijelovi 118. njem. divizije i 4. domobranske brigade.

¹⁴⁰ U centralnoj bolnici ovog dana nalazilo se 137 ranjenika za nosila 575 za transport na konjima, 1.088 pješaka. Pri bolnici se nalazio i dječji dom, u kojem je bilo oko 130 djece poginulih roditelja. Računajući sanitetsko osoblje, obezbjedenje, lječare, političke i materijalne organe, ukupno brojno stanje Centralne bolnice iznosilo je 2.456 boraca.

(Sutjeska 3, izd. Vojnog dela, 1959. god. str. 163: Izvještaj Stanka Martinovića).

cegovini. U tom smislu je iz Operativnog štaba poslat predlog Vrhovnom štabu, o kojem su obaviješteni i štabovi divizija, koji je krajem dana, 5. juna, prihvaćen, pa se odustalo od pokušaja prelaska Tare i otpočelo hitno prebacivanje preko Pive ka Vučevu.

Ostavljujući na Tari jedan bataljon za obezbjeđenje do dolaska 1. dalmatinske brigade sa sektora Krsca, 7. banijska divizija je u toku naredne dvije noći (5/6. i 6/7.) i 7. juna prešla Pivu i izbila na Vučevu. Prebacivanje 3. divizije i ranjenika preko Pive zadržano je naređenjem Vrhovnog štaba, koje je u Operativnom štabu primljeno ujutro 7. juna preko štaba 7. divizije, zbog pogoršane situacije na pravcu proboga Glavne operativne grupe: »...Za sada obustavite svako prebacivanje jedinica i ranjenika na lijevu obalu Pive, jer, kako jedinice, tako i ranjenici, mogu pasti u daleko težu situaciju nego tamo na vašem sektoru. Sve teške ranjenike odmah posakrivati po katunima i pećinama u rejonu Durmitora i Pive. Na Tari odmah, bezuslovno, organizovati prebacivanje svih ranjenika pješaka i konjanika na desnu obalu Tare i razmjestiti ih u rejon Ljubišnje pl. itd. ...Ukoliko se već prebacila 7. divizija, onda neka ostanu sve jedinice koje su se već prebacile na lijevu obalu Pive, s tim da odmah krenu pravcem Vučevu...«¹⁴¹

Na Pivskoj planini je ostala sama 3. divizija (1. dalmatinska, 5. crnogorska, 3. sandžačka brigada i 3. bataljon 10. hercegovačke brigade) sa ranjenicima, osim jednog broja laksih, koji su prešli Pivu sa 7. divizijom. Prema njoj je neprijatelj ovog jutra prešao u opšti napad iz doline komarnice i preko Durmitora. Prikupljajući glavninu prema Tari, njeni dijelovi su se morali jače angažovati da uspore nastupanje neprijatelja, što je izazvalo nove gubitke u mrtvim i ranjenim.

Odlučeno je da se prebacivanje u Sandžak izvrši između Sušice i Uzlupa, na pravcu Velike i Male Ljubišnje, pa je štab 3. divizije izdao pismenu zapovijest, kojom je odredio mjesto prelaza u rejonu ušća Sušice, na pravcu Vranovine, razmještaj ranjenika po izbijanju na Ljubišnju, raspored i način dejstava jedinica. Prvoj dalmatinskoj

¹⁴¹ Arhiv VII, reg. br. 56-1, kut. 7A: Naredenje Vrhovnog štaba od 6. juna 1943. u 21 čas.

brigadi, koja se nalazila na lijevoj obali Tare na ovom odsjeku, naređeno je da u toku noći zahvati suprotnu obalu na ovom pravcu i obezbijedi prebacivanje ostalih jedinica i ranjenika.

Od pokušaja da se forsira Tara između Sušice i Uzlupa radi proboga prema Ljubišnji odustalo se odmah sljedećeg jutra (8. VI), pošto je 1. dalmatinska brigada naišla na organizovan otpor sa suprotne obale, a mesta predviđena za prelaz podvrgnuta vatri artiljerije, minobacača i automatskih oruđa. Izgledi za probog na nekom drugom pravcu, preko Durmitora na istok ili preko Pivske planine i Komarnice na jug, bili su još manji, pošto je neprijatelj na ovim prvcima bio prešao prethodnog dana u opšti napad na zaštitnice 3. divizije i sve više ugrožavao preostali dio slobodne teritorije u trouglu između Durmitora, Pive i Tare, podvrgnute stalnom dejstvu artiljerije i avijacije.¹⁴²

Pošto je u pokušaju prebacivanja preko Tare izgubljen jedan dan, divizija i ranjenici su se u toku naredne dvije noći, na osnovu naređenja Operativnog štaba, prebacili na lijevu obalu Pive u rejonu Gornjeg Kruševa (Čekova luka) i izbili 10. juna na Vučevu. Pokret je vršen pod veoma teškim uslovima, pod udarom artiljerije i avijacije, koja je onemogućavala kretanje danju, preko dubokog i teško prohodnog kanjona Pive, pri velikoj iscrpljenosti boraca i ranjenika borbama, noćnim marševima i gladu.

O izbijanju 3. divizije i ranjenika na Vučevu obavešten je Vrhovni štab, sa kojim Operativni štab nije bio u radio-vezi od 8. juna ujutro i zatražen je prihvat na lijevoj obali Sutjeske, na pravcu Tjentište – Ozren.

Neprijatelj je prethodnog i ovog dana dovršio zatvaranje odsjeka Sutjeske u dolini i njenoj pozadini spaja-

¹⁴² Naređenje Vrhovnog štaba od 7. juna u 17,30 časova da 3. divizija i ranjenici podu preko Pive u Operativni štab, odnosno i štab divizije stiglo je poslije izvršenih priprema za forsiranje Tare, o kojima je Vrhovni štab bio obaviješten 8. juna ujutro, prije no što je ovaj pokušaj propao. Usljed nedostatka podataka o času prijema, odnosno otpreme ovih naređenja i obaviještenja mogu se stići pogrešne predstave o vremenskim terminima i njihovom izvršenju.

(Arhiv, VII, k. 812, reg. br. 6-1/1: Nared. VS od 7. VI u 17,30 č. Stabu (1. diviziji). Isto, reg. br. 7-1/I: nared. VS od 8. VI u 16 časova štabu 7. divizije.

njem unutrašnjih krila njemačke 118. i SS-divizije »Princ Eugen« u rejonu Vilinjak — Pleće — Ozren i držao na ovom pravcu položaje: Suha — Donje i Gornje Bare — Vilinjak — Pleće — Ozren — Košur — Tjentište — Banjan (na desnoj obali Sutjeske). Na lijevom boku 3. divizije neprijatelj se nalazio na Javorju, sjeverno od Mratinja, Magliću i Prijedoru, a na desnom u dolini Drine do Šćepan-Polja. Dijelovi njegovih jedinica koje su nastupale preko Durmitora i Pivske planine izbili su na desnu obalu Pive između Šćeoan-Polja i Krsca, dok su prelazi na Tari između Đurđevića Tare i Šćepan-polja i dalje bili kontrolisani samo s desne obale.

Treća divizija sa ranjenicima, bez hrane i s neznatnim količinama municije, našla se opkoljena na prostoru Vučeva, između Pive i Sutjeske, od 4 ojačane neprijateljske divizije, koje su raspolagale sa oko 65.000 — 70.000 vojnika.¹⁴³

Prostorija Vučeva, na kojoj su vršene pripreme za dalji pokret, bila je tokom dana podvrgnuta jakom bombardovanju iz aviona i artiljerijskom napadu sa bokova, iz doline Drine i rejona Maglića. Prema Mratinju i Magliću i na drugim prvcima bilo je neophodno angažovanje jedinica radi obezbjeđenja ove prostorije, na kojoj se povećao broj gubitaka. Pored toga što je ovdje bio neophodan kraći odmor zbog krajnje iscrpljenosti boraca i ranjenika, povezivanja sa Vrhovnim štabom radi dalje orijentacije i eventualnog sadejstva pri probijanju preko Sutjeske, pokret je bio ne samo usporen nego skoro potpuno onemogućen tokom dana dejstvom neprijateljske avijacije. Bilo je predviđeno zapovješću štaba divizije da se dalji pokret izvrši u toku noći, 10/11. juna, i sljedećeg dana pravcem: Vučovo — Dragoš-sedlp — Tjentište — Krekovi — Hrčavka — Vrbničke kolibe, koji je preporučio Vrhovni štab, obavještavajući o nemogućnosti da se pruži prihvat na Ozrenu.

Pokret preko Vučeva prema Sutješci izvršen je poslije pada mraka u sljedećem poretku: 1. dalmatinska bri-

¹⁴³ Oko 3. divizije su se 10. juna nalazile neprijateljske divizije njemačke SS — »Princ Eugen«, 1. brdska i 118. lovačka i italijanska »Ferara«.

(Arhiv, VII, NAV-N-T-311, 175/1321-2, 175/1317-18: dnevni izvještaj Jugostoka od 9. i 10. juna 1943).

gada bez 2. bataljona, ojačana 1. bataljonom 5. crnogorske brigade, kao prethodnica, štab divizije, 5. crnogorska brigada sa bataljom 1. dalmatinske, 3. bataljon 10. hercegovačke brigade, ešeloni ranjenika, 3. sandžačka brigada kao zaštitnica.

Prva dalmatinska brigada je upućena preko Dragoš-sedla ka Sutješci sa zadatkom da na lijevoj obali zahvati i obezbijedi mostobran preko kojeg će se prebaciti ostale jedinice divizije i ranjenici za proboj između Vilinjaka i Košura u pravcu Hrčavke i Vrbničkih koliba.¹⁴⁴

Noćno kretanje jedinica preko Vučeva odvijalo se veoma sporo. Glavninu divizije sa ranjenicima dan je zatekao (ill. VI) na prostoru Suha Gora – Dragoš-sedlo, dok je njena prethodnica prije podne izbila na desnu obalu Sutjeske, u rejon Ravno borje. Pošto je lijeva obala rijeke bila neposredno posjednuta od strane neprijatelja, otpočela je priprema za njeno forsiranje. U toku ovih priprema neprijatelj je otkrio prisustvo 1. dalmatinske brigade, koja je razbila i odbacila njegove manje dijelove, prešla rijeku pod borbom i, ispred noći, izvršila napad na njegov logor na Tjentištu, obezbjeđujući se jednim bataljonom prema Kazanima i Lastvi. Neprijatelj je na Tjentištu bio razbijen i prinuđen da se povuče ka Krekovima i Košuru, ali zbog zadržavanja bataljona u logoru nije preduzeto njegovo gonjenje i obezbjeđenje na tom pravcu. On se ubrzo po padu mraka ponovo prikupio ili upotrijebio druge snage i protivnapadom primorao brigadu na povlačenje, po bataljonima i četama i bez uticaja njenog štaba, zapadno od Tjentišta, kroz Zelengoru, u pravcu Hrčavke i Vrbničkih koliba. U takvim okolnostima, kada su se njeone jedinice našle nepovezane i iscrpljene, bez municije i hrane, u neizvjesnoj situaciji i u prisustvu jakih neprija-

144 pj-va dalmatinska je po prelasku Pive u jutarnjim časovima 9. juna pod zaštitom magle neosmotrena od neprijatelja izšla na Vučeve, odakle su se predhodnog dana povukli posljednji dijelovi 7. divizije ka dolini Sutjeske. Ona je postavila bočna obezbjeđenja prema Mratinju i Magliću na prostoriji Rujevac, Planinka, Javorje, Prepolićje i prema Drini i Sutjesci, na prostoriji Duži-Kopitnik. Neprijatelj je bio ovlađao kosama sjeverno od Mratinja i Maglića, ali mu je 1. dalmatinska onemogućila da ovlađa Vučevom do dolaska ostalih jedinica 3. divizije, koje su je smijenile da bi se tokom dana pomjerila prema Suhoj Gori i Mrkalj – Kladama.

teljskih snaga, na ovom pravcu otpala je mogućnost brigade da obezbijedi prihvat glavnine, kakav je zadatak imala. Izostali su u tim uslovima i pokušaji u tom pravcu, mada bi pojava ili prisustvo i manjih njenih dijelova u rejonu Ozren – Pleče bili dragocjena pomoć diviziji i ranjenicima, naročito u odnosu na pravac njenog probroja, 0 čemu se kod glavnine nije ništa znalo. Poslije neprijateljskog protivnapada na Tjentište štab brigade je obavijestio štab divizije o tome da je brigada razbijena i da nema veze ni sa jednim svojim bataljonom. Na osnovu ovog izvještaja štab divizije je odlučio, u saglasnosti sa članovima Operativnog štaba, da se prethodno razjasni situacija i uhvati veza sa 1. dalmatinskom brigadom, kojoj je u tom smislu upućeno naređenje, pa tek onda da se pode sa glavninom i ranjenicima ka Sutješci radi njenog forsiranja, ukoliko se ne obezbijedi prebacivanje bez borbe od strane ove brigade. Divizija se za ovo vrijeme morala i dalje obezbjeđivati, naročito prema Magliću i Prijedoru, otkuda je neprijatelj vršio jak pritisak, i sprijetiti mu prodror u rejon Dragoš-sedla, koji bi ugrozio iz pozadine prebacivanje preko Sutjeske.

Pošto veza sa 1. dalmatinskom brigadom u toku noći 1 sljedećeg dana (12. VI) nije uhvaćena, s jedne i druge strane je u tom pravcu malo učinjeno, štab divizije je izdao novo naređenje za forsiranje Sutjeske, prema kojem je predviđeno prikupljanje jedinica i ranjenika tokom dana i forsiranje rijeke u toku noći (12/13. juna) na odsjeku između Tjentišta i Ravnog borja. Prikupljanje ka Sutješci bilo je usporeno angažovanjem jedinica divizije tokom dana protiv neprijateljskih dijelova koji su od Borovna, Prijedoru i Maglića pokušali da se probiju u rejon Dragoš-sedla, usijed čega je došlo do zakašnjenja prelaska preko rijeke, koja na ovom sektoru nije bila neposredno posjednuta pošto se neprijatelj povukao na grebene zapadno od doline: Košur – Ozren – Vilinjak. Pored ovoga na zakašnjenje je uticalo dejstvo artiljerijske vatre po prostoriji prikupljanja i jaka provala oblaka koja se desila u popodnevnim časovima.¹⁴³

¹⁴⁵ prema Borovnu i Bavanu napadali su 3. i 4. bataljon 5. brigade i prateća četa štaba divizije, prema Prijedoru i Suhoj 3. bat. 10. hercegovačke i dijelovi 5. brigade, prema Magliću 2. ba-



Prenos ranjenika preko Pive kod Čakove Luke

Vrhovni štab, obaviješten o situaciji kod 3. divizije, poslao je ovog dana direktivu da se divizija, ukoliko ne može da se probije kao cjelina, »raščlani u bataljone i čete i da se kroz šumu i noću prebaci na Borač kroz međuprostor Avtovac – Bare ...način ovakvog probijanja i kasnijeg grupisanja prebačenih snaga...«¹⁴⁶

Ovom direktivom je bila određena prostorija za prikupljanje jedinica poslije proboga: Jabuka – Gornji i Donji Igri, prema kojoj će Vrhovni štab poslati od Kalinovika izviđačke dijelove radi povezivanja. Međutim, promjenom situacije na pravcu Glavne operativne grupe Vrhovni štab je odustao od namjeravanog upućivanja dijelova njenih snaga prostorom južno od Kalinovika u pravcu Treskavice i Umoljana, pa nije došlo do najavljenog povezivanja sa dijelovima 3. divizije koji su se probijali ka označenoj prostoriji.

Štab divizije je upoznao potčinjene štabove sa ovom direktivom, osim štaba 1. dalmatinske brigade i, rukovođeći se potrebom spasavanja ranjenika, među kojima je bio veliki broj teških, na konjima, naredio je njenu primjenu samo u krajnjoj nuždi, u slučaju da ne uspije skupni probog.

Zbog angažovanja jedinica tokom dana i zakašnjavanja, naređeni poredak forsiranja Sutješke je bio poremećen. Prvi dijelovi 5. brigade otpočeli su prelaz rijeke kod Ravnog borja, i tek do zore uspjela se prebaciti cijela brigada, ovdje i kod Tjentišta, na lijevu obalu. Neprijatelj nije pružio otpor neposredno na rijeci. Jedinice više nisu mogle zauzeti zapoviješću naređeni raspored, a pošto se zora približavala, komandant divizije je po prelasku Sutjeske izdao dopunsko naređenje za pokret i obezbjeđenje, usmjeravajući odmah bataljone koji su prešli rijeku prema selu Krekovi i Ozrenu, na pravcu Milin Klade. Ostali dijelovi divizije: štab, prateća četa, artiljerijska baterija, 3. bataljon 10. brigade i ranjenici, kretali su se u koloni na ovom pravcu, pozadi čelnog ešelona, dok je 3. sandžačkoj brigadi naređeno da ovaj pokret obezbijedi od

taljon 1. dalmatinske brigade. Treća sandžačka je pokrivala pravce od Vučeva.
¹⁴⁶ Arhiv VII, k. 7A, reg. br. 16-1: Naredenje Vrhov. štaba od 11. VI Štabu 1. diviz.

Suhe i Dragoš-sedla, dok svi ranjenici pređu na lijevu obalu, a zatim da se i ona uputi prema Krekovima.¹⁴⁷

Noć je bila tamna, bez vodiča, kolona po jedan se spororo kretala jedinom šumskom stazom. Čelnii dijelovi nailaze u zoru na jaku vatru iz automatskih oruđa kod sela Krekovi, gdje je neprijatelj čekao u zasjedi. Glađu iznureni i neispavani borci jurišali su kako su pristizali: iz 5. crnogorske, 2. dalmatinskog, Mostarskog bataljona, 3. sandžačke brigade. Pridružuju im se artiljeri koji su napustili oruđa. U prvom jutarnjem jurišu, 13. juna, na čelu 5. brigade pao je komandant divizije Sava Kovačević. Juriši su ponavljanji nekoliko puta i u njima ginuli vojni i politički rukovodioči četa, bataljona, brigada, koji su se stavljali na čelo svojih jedinica. Napadi su vršeni i desno i lijevo od ovog mjesta, prema Košuru, Ozrenu i Pleću. Neprijatelj je na svim ovim pravcima kosio mitraljezima, tukao bacačima i artiljerijom, izviđao i bombardovao iz aviona. I ranjenici su stupili u borbu. Padali su kao snoplje mrtvi i ranjeni. To je trajalo satima. Osjećaj težak, prizor strašan. Borba je vođena na život i smrt. Mrtvi i ranjeni ostajali su na ivicama neprijateljskih rovova. Munice je nestalo, dijelovi raznih jedinica su se izmiješali. Neprijatelj je prešao u napad i sa leđa od Popova Mosta i Borovna – iz doline Sutješke.¹⁴⁸

Poslije odsudnog angažovanja divizije na liniji Košur – Krekovi – Ozren – Pleće, koju su držali bataljoni iz 118. legionarske i SS »Princ Eugen« divizije, u cilju

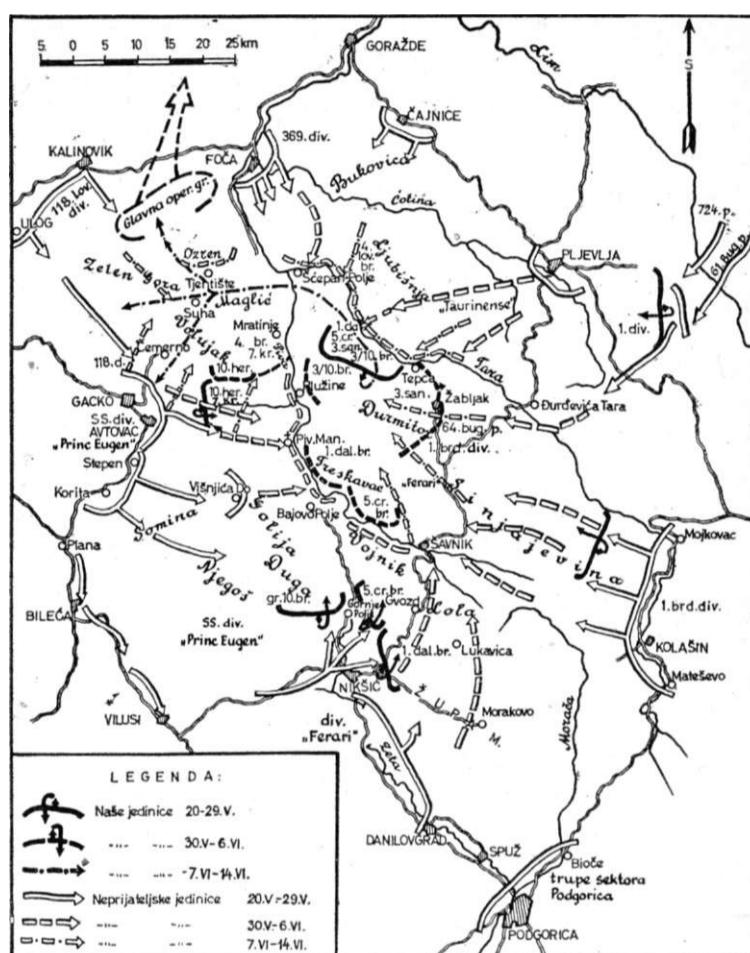
¹¹⁷ Po prelasku Sutjeske u rejonu Ravno borje 2. bataljon 5. crnogorske i 2. bataljon 1. dalmatinske brigade uputili su se prema s. Krekovi, da bi između Košura i Ozrena produžili ka Milinkladi i Hrčavki. Pozadi su se kretali štab divizije i brigade, članovi Operativnog štaba, Avnoja i dr. Peti bataljon ove brigade, pošto je prešao rijeku u rejonu Tjentišta, upućen je u zoru u pravcu Kazani–Pleće, kao bočno obezbjedenje, ali je dočekan vatrom sa Kazana i Lastve i odbačen na Usovački potok. Treći i 4. bataljon 5. brigade, pošto su odbacili neprijatelja prema Popovom Mostu, prešli su Sutjesku u zoru, takođe u rejonu Tjentišta i u daljem pokretu, obezbjedujući desni bok, dočekani su vatrom sa Košura, pa su se povukli prema Krekovima i Usovačkom potoku.

(Savo Burić: Sutjeska 2, str. 363–367)
us pješama ličnim impresijama autora ovog rada, kao učesnika bitke, koje je u široj verziji izložio u svom članku: Treća udarna divizija u bici na Sutjesci, pod potpisom Grupa rukovodilaca Treće divizije. Sutjeska 1, str. 137–180.

prodora u dolinu Hrčavke i na pravcu Vrbničkih koliba, u kojem je izbačen iz stroja veliki broj boraca i rukovodilaca, otpala je mogućnost skupnog proboga i evakuacije ranjenika sa bojišta, pa su se bataljoni, čete i manje grupe, pod rukovodstvom svojih starješina probijali prema Zelengori, Borču i Izgorima. Dok su se dijelovi divizije probili prema Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, glavnina 5. crnogorske brigade (3. bataljona), dijelovi 3. sandžačke (1. bataillon), neki divizijski dijelovi (artiljerijska baterija i dr.) i najveći broj ranjenika, uglavnom pješaka, probili su se preko Ozrena i Pleća u dolinu Hrčavke i sljedećeg dana (14. juna) spojili sa 1. dalmatinskom brigadom na pravcu Vrbničkih koliba. Ovdje se prikupilo 7 bataljona sa štabovima 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade, koji su se povezali sa Glavnom operativnom grupom, u čijem su sastavu produžili dalja dejstva u istočnoj Bosni, s tim što je iz rejona Jahorine, zbog gubljenja veze sa glavninom, prilikom prelaska pruge Višegrad – Sarajevo, po jedan bataljon iz ove dvije brigade skrenuo prema Hercegovini i Crnoj Gori, povezujući se na ovom pravcu sa 10. hercegovačkom brigadom, koju je Vrhovni štab iz rejona Kalinovika uputio u Hercegovinu.¹⁴⁹ Štab divizije se pri proboru orijentisao prema Izgorima i Borču radi prikupljanja jedinica na prostoriji koja je bila za to određena, pa pošto je gubljenjem radio-stanice ostao bez veze sa Vrhovnim štabom, nije bio obaviješten o situaciji na njegovom pravcu i o proboru glavnine 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade. Gubljenjem komandnog kontakta sa ove dvije brigade, štab divizije je prestao da funkcioniše kao cjelina i njegovi se članovi (komesar i načelnik štaba) vraćaju u Crnu Goru da prikupe i povežu dijelove divizije

¹⁴⁹ Za Glavnom operativnom grupom su se probili iz 3. divizije: 1., 3. i 4. bataljon 1. dalmatinske brigade sa štabom brigade i prištapskim dijelovima, s tim što se 3. bataljon iz rejona Sjetline vratio za Hercegovinu i uključio se u 10. hercegovačku brigadu; 1., 3. i 4. bataljon i 1. četa 5. bataljona 5. crnogorske brigade, s tim što se 4. bataljon sa komunikacije Višegrad–Sarajevo vratio za Hercegovinu, a potom prešao u Crnu Goru, gdje se povezao sa dijelovima 2. i 5. bataljona ove brigade. Peti bataljon 3. sandžačke koji se probio za GOG-om, uključen je u proletersku brigadu do povratka u Sandžak.

(Zbornik, t. II, knj. 9, dok. 286: Naredenje Vrhovnog štaba od 20. juna 1943. štabu 1. div.).



Sk. 9. — Treća divizija u bici na Sutjesci (20. V — 14. VI 43)

koji su se na tom pravcu probili. Članovi Operativnog štaba su pošli u sjedište Vrhovnog štaba (Kladanj) da ga obavijeste o situaciji i rezultatima proboja.

Do povezivanja svih dijelova 3. divizije, njene reorganizacije i ponovnog stavljanja pod jedinstvenu koman-

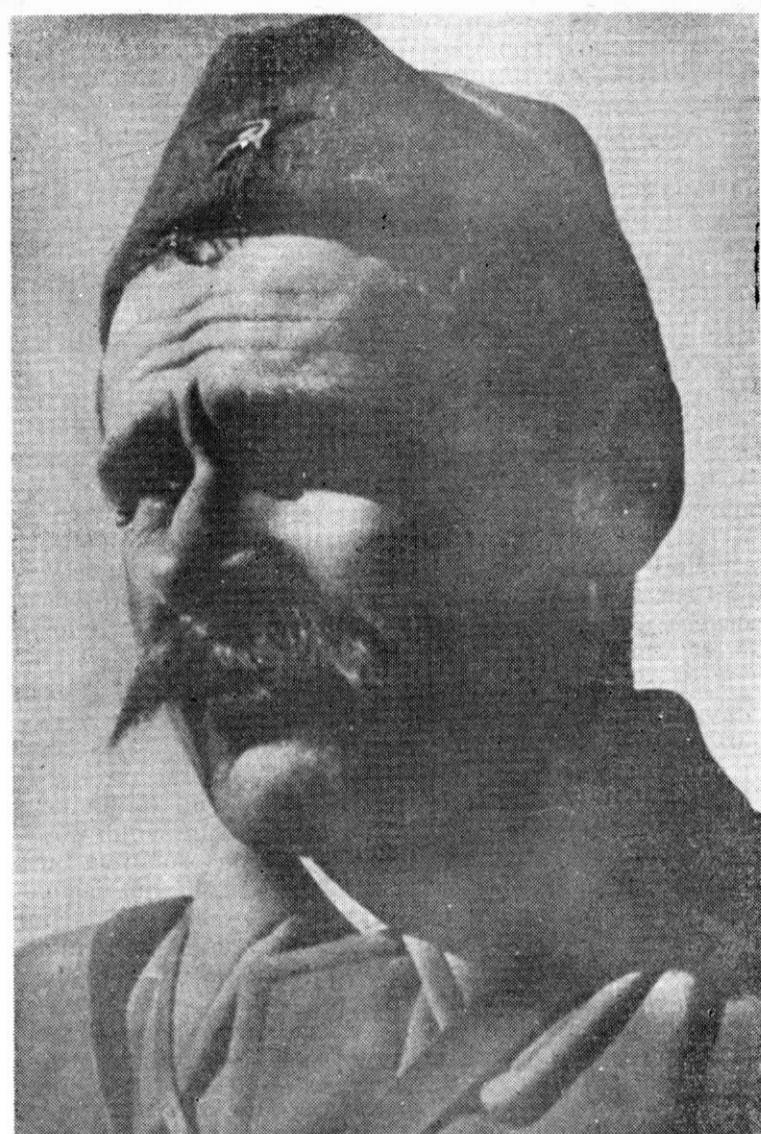
du došlo je sredinom septembra 1943. na teritoriji Hercegovine i Crne Gore, s tim što je 1. dalmatinska brigada iz istočne Bosne upućena u Dalmaciju i ušla nešto kasnije u sastav 9. dalmatinske divizije, a u sastav 3. divizije, posred 5. crnogorske i 10. hercegovačke ušla je 4. proleterska (crnogorska) brigada 2. divizije, u koju je uključena reorganizovana 3. sandžačka brigada.

*

Treća divizija u svim fazama ove bitke imala je veoma odgovorne zadatke, koje je izvršavala u teškim uslovima ogromne brojne i tehničke nadmoćnosti neprijatelja, iscrpljena dugotrajnim danonoćnim borbama, slabo opremljena, oskudijevajući u municiji i hrani, opterećena velikim brojem ranjenika svojih i ostalih jedinica Glavne operativne grupe. Vezujući svojim dejstvima najelitnije i najbrojnije neprijateljske jedinice — četiri do 5 divizija, sadejstvujući na taj način ostalim snagama Glavne operativne grupe, kako pri njihovoj pregrupaciji iz Sandžaka tako i pri proboru iz okruženja na Sutješci i Zelengori, ona je odigrala izvanredno važnu ulogu u bici na Sutjesci. U posljednjim borbama za spas ranjenika koji su joj bili povjereni na čuvanje i koje nije mogla napustiti angažuje se do krajnjih fizičkih i psihičkih mogućnosti njenih pripadnika i uz velike gubitke uspijeva da se sa oko tri četvrtine svojih snaga i velikim brojem uglavnom laksih ranjenika probije u raznim pravcima.

Treća divizija je u bici na Sutjesci — 15. maja — 15. juna 1943. — prema nepotpunim podacima imala gubitke od oko 1.100 poginulih, među kojima oko 130 starješina ranga komandira vodova i četa, komandanata bataljona i brigada.

Pored Save Kovačevića, komandanta divizije, u ovim borbama su poginuli: Vlado Tomanović, zamjenik komandanta 10. hercegovačke, Božo Miletić, komesar 3. sandžačke, Momčilo Stanojlović, zamjenik komandanta 3. sandžačke brigade, Dušan Bojović, član štaba divizije, Marko Baletić član štaba 5. crnogorske brigade, kao i veliki broj bataljonskih rukovodilaca, među kojima komandanti: Milovan Peković, Radomir Rakočević, Jozo Antunović, zamjenici komandanata: Jerko Kovačević, Gojko Ujdurović



Narodni heroj Sava Kovačević

Milan Domazet, Marko Durović, Ante Matković, Radovan Mrdak; politički komesari: Stevo Boljević, Nikola Lješković, Dule Sretenović, Vojo Gušić, zamjenici političkih komesara: Laie Vuksanović, Kole Ročenović Milan Papić.

Probijajući se iz okruženja sa jedinicama 3. divizije, u ovoj bici su poginuli članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a: Nurija Pozderac, dr Sima Milosević, Veselin Masleša i članovi AVNOJ-a: Borisa Kovačević, dr Jovan Bulajić, Risto Petrović.¹⁵⁰

Što se tiče komandovanja divizijom u toku probijanja iz okruženja, ne mogu se isključiti subjektivni uticaji i propusti pojedinih rukovodilaca i štabova u odnosu na brže reagovanje i u takvim uslovima, ali se samo može nagadati o mogućnostima bitno drugačijeg ishoda ove velike borbe. Teškoće su nastajale u realizaciji odluka i zapovijesti, u taktičkim mogućnostima jedinica i njihovom angažovanju u borbi pri postojećem odnosu snaga, nedovoljnom poznavanju zbog slabe obavještajne službe raspoređa, pokreta, rokiranja i namjera neprijatelja na pojedinim pravcima i stalnom stremljenju da se spasu ranjenici. Pored toga, terenski uslovi su sputavali bolji manevr i brže pokrete, a glad je bila još jedan opasan neprijatelj koji je takođe ubijao.

Neprijatelj nije uspio da ostvari svoj plan uništenja Glavne operativne grupe NOV, iako joj je nanio velike gubitke prilikom njenog proboga iz okruženja, naročito na Sutjesci i Zelengori. On je uspio da operativno okruženje pretvori u taktičko samo u odnosu na ranjenike i 3. diviziju, koja je besprimjernim heroizmom svojih boraca i starješina izbjegla uništenje i izvršila probor sa Sutjeske u raznim pravcima, u pozadinu neprijatelja, nastavljući borbenu dejstva u toku ljeta podvojeno: u istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori, a od sredine septembra se ponovo prikuplja i potom se objedinjeno borila — pod komandom Štaba divizije.

Neprijatelj je u ovoj operaciji naišao na neočekivanu upornost i protivdejstva naših jedinica, od kojih je pretr-

¹⁵⁰ Neprijatelj je u ovom periodu, na sektoru 3. divizije pretrpio gubitke od oko 550–600 poginulih i 850–900 ranjenih, ne računajući gubitke Italijana kod Bioča. (Arhiv VII: Ratni dnevnik Vermahta; Sutjeska, 6, izd. V. dela: pregled gubitaka.).

pio zнатне губитке.¹⁵¹ Нјемачки команданти су још од почетка изразили неповјеренje према Италијанима и njihovim saveznicima četnicima, које су djelimično uspjeli razoružati i upotrijebiti za transport materijala i opreme, па су njemačke jedinice primile на sebe главни терет борбе. Широки frontovi су razvlačili njegove snage, али су им транспортна sredstva kojima су raspolagale onemogućavala prebacivanje sa jednog na drugi сектор. Већи број neprijateljskih jedinica bio је опремљен за planinsko ratovanje, па су без обзира на teškoće terena i snabdijevanja, iako споро и ореzно, плани и организованo nastupale у unutrašnjost slobodne територије суžавајући обруч око naših snaga. Дејство и маневар naših jedinica ih је додвадио u dvoumljenje o njihovim daljim namjerama (напад на Bioče, upornost između Nikшића и Šavnika, i Avtovca i Pive, маневар preko Mratinja i Javorke, борбе на Durmitoru i Komarnici, поновни покушаји прелаза preko Tare prema Sandžaku). Neprijatelj nije био dorastao да се успјешно suprotstavlja ноћним дејствима naših jedinica, iako је на сваком mjestu bio brojno jači. U dolini Sutješke, umjesto da iskoristi svoju бројну и pozicionu prednost i izvodi napade, on се pretežno brani. Razbacao je snage na širokom frontu и velikom prostranstvu, suviše se vezao за položaje, propustivši mogućnost примјене manevra u daleko većem obimu и efikasnije. On nije realno procjenjivao naše snage na pojedinim секторима, njihove mogućnosti i raspored. Nedostajala mu је потпуна operativno taktička povezanost i sadejstvo jedinica, iako је raspolagao zнатним tehničkim sredstvima veze, usijed чега је zakašnjavaо, naročito u odnosu на naše главне snage. Такви propusti neprijatelja iskorišćeni su maksimalno да се pronađu slabe tačke u njegovom rasporedu и да се izvrši proboj u njegovu pozadinu.

¹⁵¹ Ukupni gubici jedinica Главне оперативне групе су у овој бци процјенjeni oko 5–6.000 погинулих (по подацима Subnora 5.238), dok су губици neprijatelja bili 4.500–5.000 мртвих, nestalih, ranjenih i zarobljenih.

(Zbornik, t. II, knj. 9, dok. 14: Izveštaj komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj od 20. juna 1943;).

BORBENA DEJSTVA POSLIJE SUTJESKE
— juli — avgust 1943. —

1. PRVA DALMATINSKA I 5. CRNOGORSKA
U ISTOČNOJ BOSNI

Glavna operativna grupa je poslije proboja na Zelen-gori i komunikaciji Kalinovik — Foča produžila ofanzivna dejstva preko Jahorine i Romanije u istočnoj Bosni. Ona je forsirala komunikaciju Sarajevo — Višegrad između 17. i 20. juna, na odsjeku Stambolčić — Ustiprača, savladavši dijelove njemačke 118. lovačke i 369. legionarske divizije, 1. ustaške brigade i 9. domobranskog puka. Zatim je po planu Vrhovnog štaba produžila u pravcu Birča, Drinjače i Zvornika (1. proleterska divizija, 6. istočnobosanska i Majevička brigada), i u dolini Krivaje i Spreče, prema Doboju i Tuzli (2. proleterska i 7. banjamska divizija), izbijvši svojim dijelovima do 7. jula na Drinu kod Zvornika i na Bosnu kod Doboja. Ona se povezala sa 1. i 2. vojvođanskom NOU-brigadom i Biračkim NOPO koji su dejstvovali na ovoj prostoriji.

Dijelovi 3. divizije koji su se poslije bitke na Sutješci probili na ovom pravcu priključili su se Glavnoj operativnoj grupi i u njenom sastavu produžili dalja dejstva sve do vraćanja 5. crnogorske brigade početkom septembra u Crnu Goru i upućivanja 1. dalmatinske brigade u Dalmaciju.

Glavnina 5. brigade i manji dio 3. sandžačke sa oko 600 ranjenika poslije proboja na Sutješci i Hrčavki povezali su se 14. juna na prostoriji Vrbičkih koliba i Konjskih voda sa 1. dalmatinskom brigadom i 1. bataljonom 5. brigade, koja se kao prethodnica ovamo probila, i sljedećeg dana zajednički produžavaju pokret: Konjske vo-

de — Dobra voda — Sijerča, prelaze komunikaciju Kalinovik — Foča u toku noći (15/16. juna) i poslije dvodnevnog odmora na prostoriji Mrežice — Mazline — Jabuka upućuju se 18. juna za Glavnom operativnom grupom preko Jahorine, ka pruzi Sarajevo — Višegrad, koju prelaze neopaženo od neprijatelja 19/20. juna u rejону Stambolića. Treći bataljon 1. dalmatinske i 4. bataljon 5. crnogorske brigade nijesu uspjeli da se prebace preko ove komunikacije u rejону Sjetline, gdje im je bilo određeno mjesto prelaza, pa su se, izgubivši vezu sa ostalim jedinicama, uputili prema Kalinoviku i Hercegovini i povezali se sa 10. hercegovačkom brigadom, u čiji je sastav ušao dalmatinski bataljon, dok se bataljon 5. brigade uputio u Crnu Goru. 20. juna ove dvije smanjene brigade produžavaju pokret prema Bogovićima i Romaniji, povezuju se sa dijelovima Glavne operativne grupe i Vrhovnim štabom, koji ih stavlja pod svoju komandu.

Pošto su jedinice 2. proleterske divizije oslobodile Kladanj (27/28. juna), Vrhovni štab je od dijelova 3. divizije i 4. proleterske brigade formirao posebnu operativnu grupu za dejstvo u dolini Krivaje, na pravcu Olovo — Zavidovići, odnosno na prostoriji između rijeke Bosne, Ozrenu, Konjuha i Zvijezde.¹⁵²

Pred ovu grupu su postavljeni zadaci: da uništi industrijsku prugu Zavidović — Olovo, na sektorу Zavidović — Cuništa, razbijе ustaške i okupatorske vlasti na ovoj prostoriji, uništi rudnik, industrijske objekte i zalihe sirovina kojima se može koristiti okupator, uspostavi narodnu vlast i partizanske straže, mobiliše ljudstvo i popuni jedinice, uništi četnike na Ozrenu u sadejstvu sa 2. proleterskom divizijom, kontroliše pravac od Zavidovića prema Olovu.¹⁵³

Prva dalmatinska i 5. crnogorska brigada u narednom periodu su izvodili borbena dejstva pretežno u dolini Krivaje. One su u svom sastavu sada imale samo po dva svo-

¹⁵² 1. dalmatinska, 5. crnogorska i 4. proleterska brigada su obrazovale po naredenju Vrhovnog štaba »Krivajsku grupu« sa posebnim štabom, u koji su ušli Radovan Vukanović, kao komandant, i Božo Lazarević, kao načelnik.

(Zbornik t. II, knj. 10, dok. 25: Nar. Vrhov. k-nta od 7. jula 1943).

¹⁵³ Zbornik, t. II, k. 10, dok. 25.

ja bataljona. Pošto je komandant 1. dalmatinske Glige Mandić određen za komandanta 17. divizije, Vrhovni štab je postavio za komandanta ove brigade Miladina Ivanića, a za komandanta 5. crnogorske brigade, mjesto Sava Burića, koji se nalazio sa djelovima brigade koji su se vratili za Crnu Goru, Boška Jankovića.

Početkom jula na prostoriji određenoj za dejstva Krijavačke grupe neprijatelj se nalazio u Očevlju, Vijaki i Carevoj Cupriji (oko 120 legionara i milicajaca). Željezničke stanice između Cuništa i Careve Čuprije obezbjedi vala je seoska milicija u grupama od 10 do 15 milicionera, a dalje do Vozuća milicija iz sela Ribnice (oko 200 vojnika). Sektor pruge između Vozuća i Krivaje kontrolisali su četnici iz Vozuća, Stoga i okoline (oko 150 četnika), kao i nešto žandarma, dok su se u Seoni i selu Gare nalazili milicioneri. Milicioneri iz sela Rujnice i Perovića (oko 60) kontrolisali su prugu između Krivaje i Zavidovića, a u ovom mjestu se nalazio domobranski garnizon, nešto Nijemaca i jedna četa željezničkog bataljona.

Sela s jedne i druge strane Krivaje su bila mješovitog sastava: muslimani, katolici i pravoslavnici. Veliki broj kuća pravoslavnog življa bio je popaljen, a oko 900 osoba pobijeno od okupatora i ustaša. Okolina Tuzle, Maglaja, Doboja i Gračanice naseljena je pretežno muslimanskim življem, iz kojeg je ljudstvo bilo pretežno mobilisano u milicijske, legionarske i ustaške formacije. Na Ozrenu je u ovo vrijeme postojao četnički odred od oko 1200 pripadnika, među kojima je bio najveći broj prinudno mobilisanih seljaka.¹⁵⁴

Prva dalmatinska i 5. crnogorska prije dolaska na ovu prostoriju vode borbu 29. juna sa neprijateljem (ustaše, milicija, domobrani i legionari) koji je napadao od Vareša prema Vijaki i dolini Krivaje, nanijevši mu gubitke od 20 mrtvih i ranjenih. Dijelovi ovih brigada su se povukli iz sela Očevlja, iz kojeg su bili protjerani miliciju, i zbog jačeg pritiska neprijatelja sa gornjeg pravca prebačili su se na desnu obalu Krivaje, odakle su kontrolisali pravce od Zavidovića i Vareša prema Olovu, gdje su se nalazili dijelovi 7. krajiske brigade.

¹⁵⁴ Zbornik, t. IV, knj. 10, dok. 96: Izvještaj Štaba 2. proleterske div. od 29. VI 1943. Vrhovnom štabu.

Stab 2. proleterske divizije je na pravcu 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade, koje su bile nedovoljne za zadatke na ovom terenu, usmjerio svoju 4. proletersku brigadu, pa je od ove 3 brigade po naredenju Vrhovnog štaba oformljena Krivajska grupa. Četvrtu brigadu se povezala na prostoriji sela Kamenskog 6. jula sa 1. dalmatinском brigadom, a 8. jula je stigla na ovaj pravac i 5. crnogorska.

Bataljoni 5. brigade, pošto su poslije kraće borbe (6. jula) savladali otpor milicije u Radoševićima i Krčevini, produžili su 7. jula prema Vijaki, natjeravši manje neprijateljske grupe i posade da se povuku prema Zavidovićima i Varešu. Oni su se na ovom pravcu tokom dana povezali sa dijelovima 5. kraljičke divizije koji su se nalazili između Očevija i Vareša u borbenom kontaktu sa neprijateljem koji je preuzeo napad od Vareša.¹⁵⁵ Sljedećeg dana 5. brigada se morala povući sa ovog pravca, pošto je neprijatelj jačine 400–500 vojnika prodro do Vijake, a zatim produžio napad prema Kamenskom i prinudio sve dijelove Krivajske grupe da se prebace na desnu obalu Krivaje, ostavljući prema njemu manje izviđačke dijelove.

Ovog dana (8. jula) su na prostoriju Čuništa — Milanovići došli dijelovi 7. banjanske divizije i zatvorili pravac prema Očevlju i Olovu, dok su sve jedinice Krivajske grupe usmjerene dolinom Krivaje ka Zavidovićima.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Nijemci su 7. jula počeli ponovo koncentrični napad protiv jedinica GOG u istočnoj Bosni pravcima: Vareš—Olovo, Sarajevo—Sokolac—Han Pijesak, Zvornik—Sekovići, Tuzla—Kladanj, sa ciljem da ih razbiju i povrate kontrolu i uticaj na ovom području. U napadu su učestvovali: 7. SS-divizija »Princ Eugen« i 7. domobranički puk: od Vareša prema Olovu i Kladnju i od Sarajeva prema Sokolcu i Han—Pijesku, 369. legionarska divizija: od Tuzle prema Kladnju, puk »Brandenburg« sa ustaškim i domobranskim dijelovima: od Zvornika dolinom Drinjače, četnici: sa Ozrena prema Kladnju i Olovu. Do 20. jula vodene su žestoke borbe, u kojima je neprijatelj uspio da ponovo zauzme Kladanj, Olovo i Vlasenicu, ali nije uspio razbiti Glavnu operativnu grupu, koja je protivnapadima ubrzo povratila ova mesta.

(Zbornik t. II, knj. 10, dok. 31: Naredenje Vrhovnog komandanta od 9. jula 1943. Stabu 5. divizije; Arhiv VII, k. 706, reg. br. 1/64-1/70-15, i 1/73-1/75-15; Zborn. t. IV, knj. 15, dok. 48, 113, 166 169 i 187).

Zbornik, tom IV, knj. 15, dok. . . . : Izvještaji Štaba operativne grupe Krivaja od 7. i 8. jula 1943. god. Vrhovnom štabu. 12*

Nekoliko dana kasnije 11. jula Vrhovni štab je naredio štabu 2. proleterske divizije da se poveže sa jedinicama Krivajske grupe i da ih stavi pod svoju komandu, posloša sa njom zbog udaljavanja i nemanja radio-veze nije više mogao održavati neposrednu vezu, predocavajući mu da će uskoro 1. dalmatinska brigada biti povučena i upućena na novi zadatak, dok 5. brigada treba i dalje da dejstvuje kao zasebna jedinica u najtešnjoj vezi sa 4. crnogorskom brigadom.¹⁵⁷

Vrhovni štab je imao u vidu upućivanje 1. dalmatinske u Dalmaciju, a 5. crnogorske brigade u Crnu Goru da bi popunile i potpomogle formiranje novih jedinica u ovim oblastima.¹⁵⁸

Krivajska operativna grupa je između 7. i 15. jula razorila željezničku prugu Olovo – Zavidovići na odsječku Čuništa – Krivaja, popalila željezničke stanice i oštetačila njihova postrojenja, porušila mostove, propuste, šine, i tako je onesposobila za upotrebu za duže vrijeme. Sela u dolini Krivaje su očišćena od milicije i četnika.¹⁵⁹

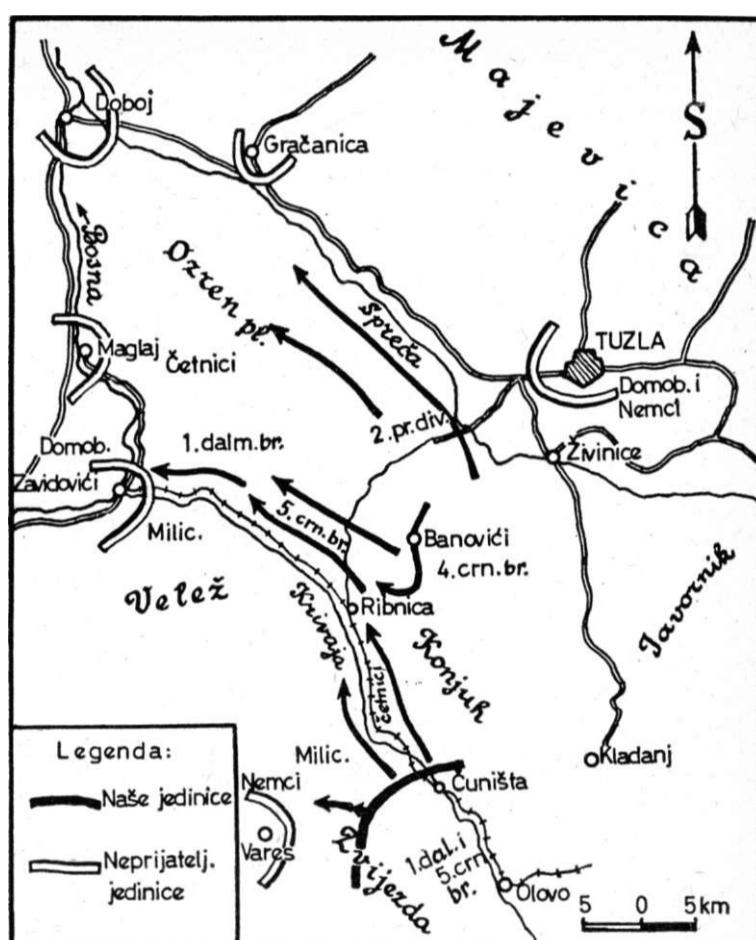
Istovremeno su 2. proleterska i 2. dalmatinska brigada porušile postrojenja na pruzi Tuzla – Dobojski i onesposobile rudnike i postrojenja u njima: Đurđevik, Banovići, Begov Potok, Mušići, Radan, ali su se uslijed napada dijelova 369. divizije od Tuzle, Zivinice i Lukavca, i četnika sa Ozrenom, povukle ka dolini Krivaje i povezale se sa Krivajskom grupom.

Ovim akcijama je bila razbijena okupatorsko-kvislinska vlast i njihove oružane formacije na prostoriji između Krivaje, Spreče i Bosne, pa se pristupilo uništavanju njihovih odbjeglih grupa na Ozrenu i Konjahu, koje su pokušavale da se prikupe i ponovo organizuju uz pomoć okupatorsko-domobranksih garnizona iz Tuzle, Doboja i Zavidovića.

¹⁵⁷ Zbornik II, 2, knj. 10, dok. 36: Direktiva Vrhovnog komandanta od 11. 7 Štabu 2. div.

¹⁵⁸ Petoj crnogorskoj brigadi je naređeno još početkom avgusta da se pripremi za upućivanje u Crnu Goru, koje je izvršeno krajem mjeseca zajedno sa 2. divizijom do Foće. Prva dalmatinska brigada je sa 7. divizijom krajem jula prešla u srednju Bosnu, a potom je upućena u Dalmaciju i uključena u 26. diviziju.

¹⁵⁹ Zbornik, t. IV, knj. 15, dok. ... : Izvješ. štaba 2. divizije od 15. jula 1943. VS-u.



Sk. 10. — Dejstva 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade u dolini Krivaje (VII 43.)

U narednom periodu 1. dalmatinska i 5. crnogorska brigada, u zajednici sa jedinicama 2. proleterske divizije, zatvaraju pravce i odbijaju ispadne neprijatelja iz doline Bosne i Spreče i vrše pripreme za nove zadatke i pokrete koje je Vrhovni štab bio nagovijestio u vezi sa očekiva-

nim izbacivanjem iz stroja italijanske armije, poslije pada fašističkog režima u ovoj zemlji.

One su sve do upućivanja u Crnu Goru ostale na prostoriji između Konjuha i Ozrena, u rejonima Ribnice, Seone i Banovića, odakle su preduzimale napade prema Zavidoviću, Maglaju, Doboju i dolini Spreče i ponovo se vraćale u gornje rejone na kojima su se bazirale. Povezivanjem sredinom jula sa Krivajskom grupom, štab 2. divizije je objedinio komandu nad svim ovim jedinicama, nastojeći da ih što više u datim uslovima odmori za predstojeći pokret ka Sandžaku i Crnoj Gori. Međutim, blizina okupatorskih garnizona i prikupljanje četnika na Ozrenu remetili su ovaj odmor i pripreme i izazivali čestu intervenciju ovih jedinica da se odbiju neprijateljski ispadni. One su preduzimale tokom jula i nekoliko planskih napada na četnike na Ozrenu s ciljem njihovog potpunog razbijanja, kako bi se oslobodile njihovog stalnog uzneđivanja i pritiska sa ove strane. Međutim, četnici su svaki put uspijevali da izmaknu udaru naših jedinica i da se povuku sa Ozrena, da bi se ponovo vratili kad se ove vrati u polazne rejone.

Tuzlanski bazen i dolina Bosne bili su veoma osetljiva područja, koja je koristio okupator, zato je reagovao na akcije naših jedinica i nastojao da ih potisne iz ove oblasti. Ali, on u tom nije uspio i pored jačeg angažovanja svojih, domobransko-ustaških i četničkih jedinica, te je ova oblast između Bosne, Krivaje i Spreče ostala pod kontrolom naših jedinica: 2. divizije, 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade, a poslije odlaska ovih, krajem avgusta, 17. istočnobosanske divizije, koja je došla na ovaj teren sa sektora Majevice.

Osnovna karakteristika dejstava naših jedinica na ovoj prostoriji sastojala se, u ovom periodu, u izbjegavanju držanja položaja i frontova, osim kada je to, za obezbjeđenje neke napadne akcije ili osiguranje bolnice bilo neophodno. Nevezivanjem za položaje omogućeno je prenošenje akcija sa jednog pravca na drugi, sa jednog cilja na drugi, odnosno najpovoljniji izbor i mijenjanje napadnih ciljeva, kao i čestu promjenu prostorija razmještaja jedinica radi odmora i priprema za nove akcije. Ovakav način dejstava, koji je zahtijevao prikriveno i pretežno

noćne pokrete, omogućivao je najpodesniji manevar, iznenadenja neprijatelja, kratke i brze prepade i napade, pogodne zasjede. Sve ove akcije su negativno uticale na neprijatelja, nije mogao ući u njihove pripreme, obim i mjesto izvođenja, i kod njega je stvorena psihoza straha i osjećaja da svaki čas predstoji napad. Zato, i kada bi prešlo neki obimniji i planski napad, pri prvim sukobima odustajao je od njega i povlačio se u svoje garnizone, koji su mu služili za oslonac. Naše jedinice su se pojavljivale iznenada i sa raznih pravaca, dok su mu položaje na koje je neprijatelj usmjeravao jače snage posjedali samo manji dijelovi koji su ga uvlačili u zasjede.

Pošto je odlukom Vrhovnog štaba 1. dalmatinska brigada upućena u Bosansku kрајину sa Glavnom operativnom grupom da bi potom bila upućena u Dalmaciju, ona je krajem jula izašla iz organizacionog sastava 3. udarne divizije, u kojoj se nalazila od njenog formiranja. Ona je 31. jula / 1. avgusta forsirala Bosnu u rejonu Begovog Han-a i, pošto je izvršila nekoliko diverzija na željezničkoj pruzi, još iste noći produžila pokret kao zaštitnica 7. divizije u određenom pravcu.¹⁶⁰

2. DESETA HERCEGOVAČKA BRIGADA U HERCEGOVINI

Vrhovni štab je 10. hercegovačku brigadu poslje probija na Zelengori i prelaska komunikacije Kalinovik – Foča uputio u pravcu Hercegovine, s tim da se kasnije poveže sa svojim dijelovima i ostalim dijelovima 3. divizije koji su se poslje bitke na Sutjesci tamo probili. On je pretpostavljaо, u smislu date direkutive, da će se jedinice 3. divizije poslje probija na Sutjesci probijati ka izvornom dijelu Neretve.¹⁶¹

Pošto je u pokretu iz rejona Kalinovika usputno uništila 19. juna grupu četničkih oficira kod Obija, 10. her-

¹⁶⁰ Zbornik, t. IV, knj. 16, dok. ... : Izvještaj 1. dalmatinske brigade od 1. avgusta 1943. o akciji na Begov Hanu.

¹⁶¹ 10. hercegovačka brigada je na Javorku zatvarala pravac prema Mratinju do 5. juna, a zatim se po naredenju Vrhovnog štaba povukla preko Vučeva, odakle je do 8. juna zatvarala pravce od Mratinja i Trnovačkog jezera, potom je u sastavu GOG kre-nula pravcem: Tjentište–Usevički potok–Pleće–Vrbničke kolibe –Rataj i poslje prelaska komunikacije, po odluci VŠ upućena je u Hercegovinu, gdje je samostalno dejstvovala do sredine septembra.

cegovačka brigada se prebacila na teren Hercegovine. Po dolasku na ovaj teren uslovi za oružane akcije bili su veoma teški zbog prisustva italijanskih i njemačkih snaga koje su se poslije bitke na Sutjesci u ovoj oblasti razmjestile, kao i zbog aktiviranja četnika i ustaša po selima. Koristeći odsustvo naših jačih jedinica, četnici su se počeli ponovo organizovati u nevesinjskom, bilećkom, trebinjskom i ljubinskom a dijelom i stolačkom i gatačkom srežu. U takvim uslovima, zbog iscrpljenosti boraca i velikih gubitaka u toku bitke na Šutjesci¹⁶⁰. brigada nije bila u stanju, prema ocjeni njenog štaba, da odmah djeluje kao cjeolina, pa je raspoređena na manje dijelove — grupe, vodove, čete, bataljone — radi boljeg snabdijevanja i veće pokretljivosti. Njeni dijelovi su vršili prepade i napade na neprijateljske kolone, patrole, manje posade, izbjegavajući duže i upornije držanje položaja. Tokom jula izveli su nekoliko manjih akcija na italijanske dijelove u Popovom polju (na željezničkoj pruzi) i na četnike u Trebinskoj šumi.

Početkom avgusta brigada se ponovo prikuplja i napada četnike. Tada je njen brojno stanje bilo oko 400 boraca, ne računajući 3. bataljon 1. dalmatinske brigade, koji je takođe ušao u njen sastav sa oko 120 boraca. Njen 3. bataljon (Mostarski) poslije bitke na Šutjesci, u kojoj je učestvovao sa glavninom 3. divizije i pretrpio znatne gubitke, izvršio je probor preko Volujaka i po dolasku u Hercegovinu razdijelio se na manje grupe, od kojih su neke bile pri probijanju uništene. Od dijelova koji su pošli prema Mostaru i infiltrirali se u grad, poslije njihovog oporavka, u Podveležju je oformljena Mostarska četa, koja se nešto kasnije prebacila preko Glavatičeva i Boraka u region Prozora, gdje je popunjena novim borcima i prerasla u Mostarski bataljon, koji je neko vrijeme kontrolisao okolinu Konjica i Prozora, a potom se po naredenju Vrhovnog štaba početkom oktobra prebacio u oblast gornjeg toka Neretve, odakle se povezao sa štabom brigade, koji mu je stavio u zadatak kontrolu i dejstvo na prostoriji između Konjica, Bradine, Trnova i Kalinovika.¹⁶²

¹⁶² Istoriski arhiv CK SKJ, reg. br. 5444 (V, 2-27/43): Izvještaj štaba Mostarskog bataljona Vrhovnom štabu; Zborn. t. II, knj. 10, dok. 170: Naredba Vrhovnog komandanta od 8. oktobra 1943. godine.

Po izvršenom prikupljanju 10. brigada je vodila borbu, pojedinim bataljonima ili grupom bataljona, najvećim dijelom s četnicima kod Ljubinja, Bjelašnice, Zagore, Trebinja i na drugim mjestima južne Hercegovine. U borbama od 11. do 16. avgusta jedan njen bataljon razbija četnike kod Dabre i odbacuje ih prema Trebinju. Razbijanje četnika i njihovo bježanje pred dijelovima 10. brigade uticalo je na raspoloženje stanovništva, opredjeljenje za NOP, na priliv novih boraca u brigadu i porast njenog uticaja, naročito u srezovima ljubijskom, stolačkom, trebinjskom, bilećkom i gatačkom. Ona stupa u akcije i protiv okupatorskih dijelova i kolona. Tako su između ostalog, 24. avgusta njeni dijelovi napali kod Ravnog, u rejonu Gacka, manje dijelove njemačke SS-divizije »Princ Eugen«, razbili ih i odbacili nanijevši im gubitke od preko 30 ubijenih i zarobljenih vojnika. Nekoliko dana kasnije, 28. avgusta, potukla je jednu njemačku kolonu od oko 150 vojnika između Borča i Obija i odbacila razbijene dijelove ka Ulogu i Kalinoviku, odbivši i snage koje su ovoj koloni išle u pomoć. I u ovoj borbi neprijatelj je imao oko 40–50 poginulih. Kod sela Kokorine dijelovi brigade su 31. avgusta razbili četnike, a sljedećeg dana ustaše, četnike i Nijemce kod sela Bodežišta i odbacili ih prema Gacku. Tom prilikom je poginulo oko 30 neprijateljskih vojnika.

Početkom septembra brigada je potukla četnike (9. IX) u okolini Gacka, a potom, 10. septembra, oslobođila Gacko, Avtovac i Gračanicu, a dva dana kasnije kod sela Domrke razbila nevesinjske četnike.¹⁶³

Sredinom septembra, kao što će se kasnije vidjeti, dolazi do povezivanja 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade u rejonu Gacka i ponovnog uključivanja u sastav 3. divizije poslije tromjesečnog podvojenog dejstva na raznim udaljenim područjima.

3. DIJELOVI 5. BRIGADE U CRNOJ GORI

U Crnoj Gori, prikupile su se grupe boraca 2, 4. i 5. bataljona 5. crnogorske brigade koje su se na ovom pravcu

¹⁶³ Hercegovina u NOR-u, izd. »Vojnog dela«, 1961, str. 672–676; Radomir Petković: Borbe 10. brigade u Hercegovini; Zbornik, t. IV, knj. 15, dok. 92; Isto, t. IV, knj. 16, dok. 15.

probile poslije bitke na Sutjesci. One su se ubrzo povezale u čete i bataljone i otpočele sa akcijama protiv okupatora i četnika koji su se takođe prikupljali, koristeći odsustvo naših jačih snaga. Kontrolu nad ovim dijelovima 5. brigade imao je Pokrajinski komitet za Crnu Goru i Boku, kao i Glavni štab, koji je oformljen za objedinjavanje ovih grupa i koordinaciju njihovog daljeg rada, popune i akcija, kao i radi formiranja i aktiviranja partizanskih odreda u Crnoj Gori. Svi vojni i politički rukovodioци iz jedinica 3. divizije, uključujući komandanta 5. brigade, komesara i načelnika 3. divizije, koji su se poslije bitke na Sutjesci vratili na ovaj teren, bili su angažovani na zadacima prikupljanja, mobilizacije, organizovanja i učvršćivanja jedinica. Veliku pomoć im je u ovome, kao i partijskom rukovodstvu, pružio član Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta Ivan Milutinović, koji se poslije bitke na Sutjesci po ovom zadatku vratio u Crnu Goru sa grupom od oko 10 rukovodilaca iz 3. divizije. Njegov boravak i prisustvo u Crnoj Gori u narednom periodu bio je dragocjena pomoć partijsko-političkim i vojnim kadrovima u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta, organizaciji narodne vlasti, partizanskih odreda i partijske organizacije. On je istovremeno kontaktirao i pomagao partijsko-politička rukovodstva u Hercegovini i Sandžaku.

Do kraja avgusta i početkom septembra već je bilo dovršeno prikupljanje, organizacija i aktiviranje razbacanih dijelova partizanskih odreda i grupa i njihovo usmjeravanje na rješavanje manjih vojnih akcija i političkih zadataka radi stvaranja što povoljnijih uslova za najavljeni dolazak na ovo područje naših jačih snaga. Oživio je partijski rad, koji je poslije napuštanja Crne Gore od strane naših jedinica, usijed neprijateljske ofanzive bio skoro zamro u pojedinim krajevima, što se odrazilo i na odsustvo jače aktivnosti grupa i dijelova u ovom periodu.

Pored dva bataljona 5. brigade formirana od dijelova ove brigade koji su se vratili sa Sutješke, odnosno Zelengore i Jahorine, kao njen 2. i 4. bataljon, početkom seotembra su bili prikupljeni i organizovani dijelovi Nikšićkog, Zetskog, Durmitorskog, Komskog i Lovćenskog



'Za jedinicom

odreda, jačine od čete do bataljona, koje je objedinjavao Glavni štab za Crnu Goru i Boku.¹⁶⁴

Aktiviranjem ovih jedinica onemogućeno je povezivanje i učvršćavanje četnika, koji su u tom pravcu u ovom momentu ulagali napore, okupljajući se oko svojih uporišta bliže italijanskim garnizonima.

Tokom avgusta i početkom septembra izvođene su manje akcije ovih jedinica na četnike oko Nikšića, Kolašina, u Vašojevićima, a izvršen je napad dijelova 5. brigade na jednu izviđačku kolonu 118. njemačke divizije u rejonu Lukavice, koja je bila potpuno razbijena.

Akcije ovih naših dijelova na pojedinim sektorima privlačili su u borbu nove borce, koji su potom stupali u jedinice, to je povećavano njihovo brojno stanje. One su stvarale uslove za povratak 5. brigade na ovaj teren, njenu popunu i uključivanje u svoj sastav 2. i 4. bataljona, koji su se nalazili u rejonu Nikšića, Bjelopavlića i Piperà.

U Sandžaku su se poslije bitke na Sutješci prikupili dijelovi 3. sandžačke brigade. Neko vrijeme su bili bez čvršćeg međusobnog kontakta, nepovezani i izbjegavali su oružane akcije. Njima je bilo potrebno da se oporave poslije teških borbi i gubitaka na Sutješci, da bi se ponovo prikupili i dejstvovali kao cjelina. U toku avgusta, pod rukovodstvom "Oblasno" komiteta KP, formiran je Operativni štab za rukovođenje i prikupljanje dijelova ove brigade, koji su se zatim počeli povezivati i oformljavati u čete i bataljone. Aktivnost u ovom pravcu je naročito ispoljena poslije dolaska specijalne grupe boraca iz istočne Bosne radi povezivanja, pred dolazak jedinica 2. korpusa u Sandžak. Kada su jedinice korpusa stigle početkom septembra na Drinu, već je bio na okupu jedan bataljon 3. sandžačke brigade, a u prikupljanju i organizovanju su bile i druge grupe, koje su otpočele sa akcijama protiv četnika u zapadnom Sandžaku. U ovo vrijeme u Pljevljima su se prikupljali dijelovi njemačkih jedinica, što je bilo u vezi sa predstojećom kapitulacijom Italije, a italijanska divizija »Taurinenze« se iz ove oblasti pomjerila prema Crnogorskom primorju.

¹⁶⁴ Pored dijelova Nikšićkog i Zetskog NOPO, postojali su Vasojevički i Lovćenski bataljon i partizanske čete u Pivi, rejonu Kolašina, Donjoj Morači i Rovcima.

Drug i dio

DEJSTVA DIVIZIJE U SASTAVU 2. NOU KORPUSA—STVARANJE I ODBRANA SLOBOD- NE TERITORIJE U CRNOJ GORI

REORGANIZACIJA JEDINICA I UPUĆIVANJE IZ ISTOČNE BOSNE U CRNU GORU

— septembar — novembar 1943. —

1. FORMIRANJE 2. UDARNOG KORPUSA I REORGANI- ZACIJA 3. DIVIZIJE

Razvojem situacije na savezničkim frontovima tokom jula 1943. pobjede Crvene armije kod Kurska i iskrcavanje anglo-američkih snaga na Siciliji — pogoršan je operativno-strategijski položaj oružanih snaga Italije i Njemačke na Balkanu i u Evropi. Na pomolu je bio rascjep u osovinskoj koaliciji. Dok su njemačke jedinice na istočnom frontu bile u defanzivi pod moćnim pritiskom jedinica Crvene armije, koja je prešla u ofanzivu na širokom frontu između Smolenska na sjeveru i Crnog mora na jugu, izgledi italijanskih trupa da se odupru anglo-američkim snagama u oblasti Sredozemlja i spriječe njihovu skoru invaziju Italije bili su neznatni. Pod jakim udarima savezničke avijacije u ovoj oblasti i predstojećim iskrcavanjem njihovih trupa na kopno došlo je do promene režima u Italiji; formirana je antifašistička vlada maršala Badolija, poslije pada vlade Musolinija 25. jula, koja je povela pregovore sa vladama Velike Britanije i Sjedinjenih

Država Amerike, koji su 8. septembra doveli do kapitulacije oružanih snaga Italije i njenog prelaska na stranu antihitlerovske koalicije.

Pošto su se u ovo vrijeme u Jugoslaviji nalazile jače italijanske snage: 14 divizija, dijelovi 4 divizije i 3 obal-ske brigade, Vrhovni štab NOV i POJ je prije kapitulacije Italije preduzeo mjere da se ove snage, prilikom njihove kapitulacije, angažuju na stranu Narodnooslobodilačke vojske u borbi protiv Nijemaca, odnosno da se razoružaju ukoliko bi to odbile i da se ovo naoružanje iskoristi za naoružavanje novih jedinica, čije je formiranje predviđao u oblasti Jadranskog mora, naročito u Dalmaciji, Hrvatskom i Slovenačkom primorju, gdje se ustank nalazio u stalnom porastu.

U Crnoj Gori i Boki, dijelu Sandžaka i Hercegovini nalazile se u ovo vrijeme 5 italijanskih divizija, pored brojnih samostalnih jedinica i ustanova, i fašističkih bataljona. Međutim, snage NOV i POJ u ovim oblastima bile su nedovoljne da bi mogle sa uspjehom djelovati i uticati na opredeljenje italijanskih jedinica u momentu njihove kapitulacije. Ove jedinice su bile u stanju da izvode manje akcije protiv okupatora, ali po snazi nedovoljne da u momentu kapitulacije riješe sve one zadatke koji bi ovaj događaj postavio na dnevni red, kako u odnosu na prevođenje italijanskih jedinica na stranu NOV ili njihovo razoružanje, tako i u odnosu na mobilizaciju novih boraca i formiranje novih jedinica, pošto su se na ovom području u ovo vrijeme priključili i organizovali i četnici u nadi da kapitulacija italijanske vojske koriste za svoje potrebe i ciljeve.¹ Osim toga, ovu oblast su već popunjavale njemačke jedinice radi preuzimanja njene okupacije poslije kapitulacije Italije.

Situacija na ovom prostranom području, u uslovima nedovoljnog prisustva naših jedinica, mogla se negativno odraziti i postati smetnja daljem razvoju narodnooslobodilačke borbe na njemu, a ono je bilo značajno i radi perspektivnih dejstava prema Srbiji. Zato je Vrhovni štab početkom avgusta nagovjestio upućivanje na ovaj pra-

¹ Na prostoriji Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka su se nalazili dijelovi 10. hercegovačke, 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade, kao i nekoliko partizanskih jedinica-četa i bataljona.

vac izvjesnih snaga, a potom naredio da se u Crnu Goru uputi 5. crnogorska brigada i od nje i 10. hercegovačke reorganizuje i popuni 3. divizija. Zbog predloga štaba 2. divizije da se u Sandžak i Crnu Goru upute jače snage, 5. brigada je upućena iz rejona Foče prema Crnoj Gori, kao što će se kasnije vidjeti, tek 12. septembra.

Vrhovni štab je prihvatio predlog o formiranju 2. udarnog korpusa, reorganizaciji jedinica koje ulaze u njegov sastav, pravcu pokreta i njegovim persoektivnim zadatacima. U sastav korpusa su ušle reorganizovana 3. udarna i 2. proleterska divizija. U 2. diviziju je uključena, posred 2. proleterske i 2. dalmatinske brigade, koje su bile u njenom sastavu, 3. sandžačka brigada, a u 3. diviziju, posred 5. crnogorske i 10. hercegovačke, koje su već pripadale njenom sastavu, 4. proleterska (crnogorska) brigada iz sastava 2. divizije.²

Pošto je odlukom Vrhovnog štaba dotadašnji štab 2. proleterske divizije imenovan u štab korpusa (komandant Peko Dapčević, politički komesar Mitar Bakić), to je u novi štab 2. divizije postavljen: komandant Ljubodrag Đurić, politički komesar Slobodan Penezić, zamjenik komandanta Radomir Bakić, načelnik štaba Stojadin Soldatović, a u štab 3. divizije: komandant Radovan Vukanović, politički komesar Jovo Kapa, zamjenik komandanta Vlado Šegrt, načelnik štaba Božo Lazarević mjesto raniјeg načelnika ove divizije Rudolfa Primorca, koji je određen za načelnika štaba korpusa.

Kao područje predstojećih dejstava 2. korpusa određena je teritorija Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Vrhovni komandant je povjerio komandu svim jedinicama na ovoj teritoriji štabu 2. korpusa i stavio im u zadatak: borbu protiv okupatora i četnika, kao i drugih kvislinških formacija, stvaranje slobodne teritorije i uspostavljanje narodne vlasti na njoj; mobilizaciju novih boraca i formiranje novih jedinica, povezivanje sa narodnooslobodilačkim pokretom Albanije, Srbije, Kosova i Metohije i njihovim jedinicama, radi pomoći i kasnijeg razvoja borbenih dejstava na ovim pravcima.

² Zbornik, t. II, knj. 10, dok. 60, 64, 74, 124: Naredenja Vrhovnog komandanta od 4, 8, 12. avgusta i 9. septembra 1943. god. štabu 2. proleterske divizije.

Pokret jedinica koje su ušle u sastav 2. korpusa otpočeo je 19. avgusta sa jugoistočnih padina Ozrena i doline Krivaje i izvršen je u nekoliko noćnih marševa opštim pravcem: dolina Krivaće – Olovo – Sokolac – Bogovići – Jahorina – Foča. Pokret je vršen neometano, s tim što su usputno razoružane manje grupe četnika, žandarma i domobrana kod Sjetline, Podgraba i Podromanije. Poslije odmora od nekoliko dana na Jahorini, početkom septembra napadnute su manje neprijateljske posade u dolini Drine i oslobođeni Foča i Brod od četnika, Ustikolina i Goražde od ustaša i domobrana. Odavde su preduzeta izviđanja i obezbjeđenja prema Sarajevu, Višegradu i Sandžaku i čišćenje okolnih sela od četničkih grupa i ustaške milicije.

Štab korpusa je u rejonu Foče obaviješten o situaciji u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, od predstavnika vojno-političkih rukovodstava ovih oblasti koji su došli u susret jedinicama korpusa: iz Crne Gore Savo Burić (6. IX), iz Sandžaka Žarko Vidović (7. IX), iz Hercegovine Vlado Šegrt. Oni su obavijestili, pored ostalog, i o stanju kod 10. hercegovačke i dijelova 3. sandžačke i 5. crnogorske brigade. Upoznat sa ovom situacijom, Vrhovni štab je naredio štabu korpusa da pozuri sa upućivanjem jedinica u Sandžak i Crnu Goru.³

³ Prije upućavanja jedinica 2. korpusa iz istočne Bosne u Crnu Goru i Sandžak upućene su dvije grupe odabranih boraca na ovaj pravac, sa zadatkom da se povežu sa vojnim i partijskim rukovodstvima na terenu: Glavnim štabom za Crnu Goru i Boku, Pokrajinskim komitetom, partizanskim štabovima, grupama i jedinicama i da ih obavijeste o predstojećem dolasku i zadacima jedinica Korpusa, kako bi se izvršile odgovarajuće psihološke i materijalne pripreme za ovaj dolazak i prikupili dijelovi 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade koji su se vratili poslije bitke na Sutješci, radi njihovog uključivanja u sastav svojih brigada, odnosno reorganizacije i popune. Grupom upućenom za Sandžak rukovodio je Zivko Zizić, a grupom poslatom u Crnu Goru Miloš Stamatović. Obje grupe su potpuno i na vrijeme izvršile povjereni im zadatak i sačekale dolazak jedinica korpusa, a potom ušle u sastav svojih jedinica.

Pokret jedinica sa prostorije Seona (5. crnogorska brigada), pl. Ozren (4. proleterska brigada) i iz doline Krivaje (2. proleterska i 2. dalmatinska brigada) počeo je sa izvjesnim zakašnjenjem zbog toga, što je naređeno da se sačeka dolazak na ovu prosto-

2. UPUĆIVANJE 5. BRIGADE PREKO GACKA PREMA NIKŠICU I BJELOPAVLICIMA

Na osnovu naređenja štaba 2. korpusa od 11. septembra štab 3. divizije je sa 5. crnogorskom brigadom izvršio sljedećeg dana pokret lijevom obalom Drine i dolinom Sutjeske u pravcu Gacka radi prethodnog povezivanja sa 10. hercegovačkom brigadom na ovom pravcu i dejstava prema Bileći i Nikšiću.

Situacija u Crnoj Gori početkom septembra bila je nestabilna; razvoj događaja na jugoslovenskom ratištu se i ovdje odražavao. Iako su na području Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore bile prisutne naše manje snage poslije bitke na Sutjesci, okupator je na njemu držao brojne jedinice: 5 italijanskih i 2 njemačke divizije.⁴ Njemačka komanda je vršila pripreme da u ovu oblast dovede još neke svoje jedinice, kako bi što uspješnije intervenisale u razoružavanju italijanskih jedinica i okupiranju ove teritorije sopstvenim trupama. Pored okupatora, četnici su se počeli ponovo prikupljati i organizovati u bataljone i brigade, orijentirajući se po preporuci svojih komandanata prema Crnogorskom primorju, zbog očekivanog iskrcavanja Anglo-Amerikanaca. Svoja uporišta su još imali u Vasojevićima, Bjelopavlićima, Crmnici, Grahovu, Banjanićima, rudinsko – trepačkom kraju (opštini), u Sandžaku i Hercegovini, naročito u gatačkom, bilečkom, nevesinjskom i trebinjskom srežu. Krilaške formacije u Crnoj Gori, oče-

riju jedinica 1. bosanskog korpusa, tako da su one tek 26/27. avgusta prešle komunikaciju Višegrad–Sarajevo.

Štab korpusa je već 12. septembra uputio prema Crnoj Gori 5. crnogorsku a prema Sandžaku 2. proletersku brigadu, ostavljajući ostale jedinice kao manevarsku grupu za dejstvo na pravcu Kalinovik–Sarajevo, ali je ubrzo 19. septembra, i sa ovim jedinicama krenuo po naredenju Vrhovnog štaba u pravcu Sandžaka i Kolašina.

(Zbornik, t. II, knj. 10, dok. 95, 113, 124, 125, 126 i 141: Naredenja Vrhovnog komandanta od 23. avgusta, 5, 9, 10. i 18. septembra 1943. štabu 2. divizije, odnosno 2. korpusa).

⁴ Na ovoj teritoriji su se nalazile italijanske divizije: Venecija (Berane–Andrijevica–Kolašin), Taurinenze (Nikšić–Danilovgrad–Podgorica), Ferara (Cetinje–Rijeka–Bar), Emilija (Boka kotorska), Marke (Trebinje–Nevesinje); njemačke: 118. divizija (Zabljak–Prijepolje), SS »Princ Eugen« (Hercegovina).

kujući slom italijanske vojske, nalazile su se u stanju demoralizacije i postepenog raspada, pošto njihovo rukovodstvo nije moglo sagledati svoje mjesto i ulogu u predstojećim događajima, kada ostanu bez zaštite italijanskih komandi i vojske.

Snage NOV i POJ prije dolaska dijelova 2. korpusa bile su nedovoljne da se uhvate ukoštač sa mnogobrojnim zadacima i problemima vojno-političke i mobilizatorske prirode, pa im je bila neophodna što skorija pomoć naših jedinica izvan ovog područja, radi čega je ubrzan pokret snaga 2. korpusa iz doline Drine na ovom pravcu. Njihov dolazak je bio neophodan i u vezi sa kapitulacijom italijanske vojske radi njenog razoružavanja, odnosno prevođenja na stranu NOV.

Kada je objavljena kapitulacija Italije (8. septembra), njemačke jedinice, koje su već na to bile pripremljene, pristupile su razoružanju italijanske vojske i posjedovanju garnizona koje je do tada držala u Boki kotorskoj i Crnogorskom primorju.⁵

Glavni štab za Crnu Goru i Boku uputio je italijanskim komandantima u Crnoj Gori na dan kapitulacije pisani poziv da sa svojim jedinicama pređu na stranu NOVJ, obećavajući im garanciju za bezbjednost i rješenje njihovih pitanja u sporazumu sa saveznicima. Cilj ovog poziva je bio u prvom redu da sprječe da italijanske oružje postane plijen njemačkih jedinica. Istovremeno ovim pozivom je postavljen zahtjev italijanskim vlastima da oslobode sve zarobljenike, internirce i uhapšenike. Komandanti italijanskih jedinica su se u početku kolebali da pristupe na stranu NOV, pored ostalog što su djelimično bili i pod uticajem savjeta četničkih komandanata koji su nastojali da iskoriste kapitulaciju i oružje italijanske vojske za svoje potrebe. Ovu kolebljivost su iskoristile njemačke jedinice brzom intervencijom u ovoj oblasti, što je onemogućila odlučnije kontakte italijanskih komandanata sa našim predstavnicima i manjim partizanskim dijelovima radi prihvata njihovih jedinica, organizacije i pripre-

⁵ Nijemci su uspjeli da razoružaju prvi dana poslije kapitulacije diviziju »Emilija« u Boki kotorskoj i »Ferara« u Crnogorskom primorju.

me za otpor Nijemcima u naslonu i savezu sa jedinicama NOV-a, kako im je bilo predloženo od Glavnog štaba.⁶

Snage NOV i POJ kojima je raspolagao Glavni štab u momentu kapitulacije Italije bile su nedovoljne da brzo i efikasno intervenišu protiv kolebljivih italijanskih garnizona. Pojedine čete i dijelovi koji su se našli u blizini ovih garnizona otpočeli su oružanu akciju u pravcu njihovog pridobijanja, odnosno razoružavanja.⁷

Pošto su jedinice 2. korpusa još bile udaljene od Crne Gore, Pokrajinski komitet Komunističke partije je 10. septembra uputio direktivu partijskim organizacijama da izvrše mobilizaciju ljudstva na svojim područjima i da formiraju partizanske čete i bataljone sa zadatkom da prihvataju, odnosno razoružavaju italijanske jedinice ukoliko ne predu na našu stranu.

Partijsko i vojno rukovodstvo NOP-a (PK i Glavni štab) u Crnoj Gori preduzelo je više konkretnih mjeru uoči kapitulacije Italije i neposredno poslije toga za privlačenje ili razoružavanje italijanskih jedinica, organizaciju vlasti, mobilizaciju i formiranje partizanskih jedinica i aktiviranje dijelova koji su već postojali. Sve je ovo blagovremeno usmjerilo rad partijsko-političkih i vojnih organizacija na teritoriji Crne Gore i Boke, što je bilo od ogromnog značaja za kasniji razvoj. Sličan proces se odvijao u Hercegovini i Sandžaku. Ove mјere i pripreme su olakšale zadatak jedinica 2. korpusa kada su polovinom septembra došle iz istočne Bosne i nastupile u Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak.

Po dolasku na prostoriju sela Vrba, sjeverno od Gacke, 5. brigada se povezala sa 10. hercegovačkom koja se nalazila u Gacku, koje je zauzela 10. septembra, pošto je prethodno razbila i protjerala odavde četnike. Na svom dvodnevnom maršu od Broda kod Foče do Gacka (prenočište 12/13. IX selo Vojnovići) 5. brigada nije imala pre-

⁶ Zbornik, t. III, knj. 5, dok. 25: Poziv Glavnog štaba NOV i POJ Crne Gore i Boke od 8. septembra 1943. komandantima italijanske vojske u Crnoj Gori.

⁷ Partizanski dijelovi iz rejona Ulcinja i Bara bili su savladali italijanski garnizon u Ulcinju oko 1000 vojnika i 10. septembra oslobođili ovo mjesto, ali su slijedećeg dana njemačke motorizovane jedinice od pravca Skadra upale u mjesto, zarobile i razoružale Italijane.

preka, bez teškoća je razbila jednu grupu od oko 30 četnika kod sela Prijedražje u dolini Drine i nakon komemoracije (13. septembra) piginulim borcima na Sutjesci i kod s. Krekovi produžila prema Gacku.

Stab 3. divizije se preko štaba 10. hercegovačke brigade, koji se nalazio u Gacku, upoznao sa situacijom u Hercegovini i na sektoru ove brigade, koju je stavio pod svoju komandu. Stab divizije je imao pod neposrednom komandom 5. i 10. brigadu, dok je 4. crnogorska ostala još na prostoriji Mrežice – Trnovo, pod neposrednom komandom štaba kormisa, sa kojim stab divizije nije imao u ovo vrijeme radio-vezu, što je otežavalo koordinaciju, sadejstva i usmjeravanje jedinica u okviru korpusa.

.Stab 3. divizije je donio odluku da sa 5. crnogorskom i 10. hercegovačkom brigadom pređe odmah u napad na četnike koji su se prikupljali na prostoriji Ravno – Kazanci i pripremali se da izvrše napad na Gacko, a potom da nastave dejstva na razbijanju ostalih četničkih grupacija na pravcu Bileće, Vilusa i Nikšića, kao i prema Stocu i Nevesinju.⁸

Poslije prikupljanja prema Ravnom i Lipniku brigade su prešle u napad zorom 15. septembra pravcima: Ravno – Ledenik – Kazanci – Crkvice – Bileća (5. crnogorska) i Lipnik – Samobor – Gareva – Danići – Stepen – Kobilja glava – Plana – Bileća (10. hercegovačka bez jednog bataljona, koji je zadržan u rejonu Gacka).

Poslije kraćeg otpora četnici su tokom dana razbijeni na prostoriji Ravno, Lipnik, Danići, Kazanci i odstupili u pravcu Golije i Kobilje glave. Producavajući sljedećeg dana gonjenje određenim pravcima, 5. brigada, koja je nastupala crnogorsko-hercegovačkom granicom, nije naišla na ozbiljniji otpor, dok je dalmatinski bataljon 10. brigade kod Stepena razbio četnike i manju kolonu Nijemaca koja im je iz Bileće pritekla u pomoć. Brigada je zatim na ovom pravcu odbaciла četnike sa Kobilje glave, Planika i iz Korita i prinudila ih da se povuku prema Sitnici i Bi-

⁸ Četnici Milorada Popovića i Radojice Perišića su bili zauzeli 14. septembra položaje od Kazanaca do Raynog da bi spriječili prodor naših jedinica prema Pivi i Golji i položaje na Kobiljoj glavi da onemoguće prodor ka Bileći.

leći. Neprijatelj je u ovim borbama pretrpio gubitke od oko 50–60 mrtvih, ranjenih i zarobljenih.

Za vrijeme priprema 3. divizije za napad na Bileću, u kojoj se prikupio veći broj četnika Gačačke i Bilečke brigade, iz pravca Trebinja je četnicima stiglo pojačanje, među kojim nešto njemačke vojske sa 3 tenka i artiljerijom. U toku 17. septembra došlo je do žestoke borbe naših jedinica sa neprijateljem neposredno oko Bileće, u kojoj su odbijeni svi njegovi pokušaji da ih odbace sa polozaja Hadžibegovo brdo (5. brigada), Modropac – Tuhor (10. brigada) koje su tokom dana držale.

Sljedećeg dana Nijemci dovalče nova pojačanja na sektor Bileće kako bi sprječili naše jedinice da je zauzmu i zadržali u njoj svoj garnizon kao posrednu odbranu doline Trebišnjice i Trebinja.

Napad na Bileću u ovakvoj situaciji bio je skopčan sa velikim gubicima, pa je štab divizije u dogovoru sa štabovima brigada odlučio 18. septembra da se odustane od pripremanog napada i dalje blokade bilečkog garnizona i naredio povlačenje jedinica na prostoriju Vučji Do (5. brigada), zapadno od komunikacije Bileća – Plana (10. brigada), ostavljajući prema garnizonu samo izviđačke dijelove.

Pošto je napuštena ideja napada na Bileću, štab divizije je na osnovu procjene situacije u Hercegovini i Crnoj Gori i u duhu dobijene direktive štaba korpusa odlučio 19. septembra da 10. hercegovačku usmjeri prema Stocu i Popovom polju radi razbijanja četnika i onemogućavanja da izvrše mobilizaciju koju su tih dana otpočeli u ovoj oblasti, a zatim da usmjeri dejstva prema Nevesinju, Gacku ili Trebinju, prema situaciji na tim pravcima, i popuni bataljone novim borcima. Petoj crnogorskoj je naređeno da odmah krene preko Velimlja prema Nikšiću, razbije četnike na ovom pravcu i poveže se u rejonu Nikšića sa ostalim svojim dijelovima koji su se poslije bitke na Sutjesci ovamo probijali.

Na pravcu Nikšića sa 5. brigadom je pošao štab divizije, dok je sa 10. hercegovačkom ostao zamjenik komandanta divizije.⁹

⁹ Pošto je Vlado Šegrt određen za zamjenika komandanta 3. divizije, to je za komandanta 10. hercegovačke brigade Vrhovni štab odredio Rada Hamovića.

Brigadama je naređeno da pored svoje popune pomognu formiranje novih jedinica, proširuju oslobođenu teritoriju i pomognu uspostavljanje narodne vlasti, razviju svestranu političku aktivnost među narodom. Preporučeno je da se izbjegavaju frontalne borbe sa jačim neprijateljem i napadi na utvrđena mjesta, naročito dok su jedinice još nedovoljno popunjene i slabo naoružane.

Obje brigade su još istog dana otpočele pripreme, po-krete i dejstva u smislu ove odluke.¹⁰

Izbjegavanje jačeg angažovanja još malobrojnih jedinica u borbama skopčanim s većim gubicima bilo je neophodno još neko vrijeme. Prethodno ih je trebalo popuniti, postupno provesti kroz uspješne akcije kako bi potom pristupile obimnijim i težim zadacima. Zbog uloge i zadataka posatvlnjenih u ovoj situaciji pred jedinicama 3. divizije trebalo je da postanu oslonac narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini i Crnoj Gori, jezgro novih jedinica, inicijator i izvođač akcija i operacija u narednom periodu.

Političko raspoloženje sela kroz koja su prolazile ove naše jedinice bilo je sve povoljnije. Narod je u promjenama koje su nastale kapitulacijom Italije uviđao približavanje kraja rata; on je sve više sticao vjeru u našu skoru pobjedu. Mržnja prema četnicima je sve više rasla, naročito kada su mjesto dotadašnjeg savezništva i služenja Italijanima pošli pod okrilje Nijemaca i kod njih potražili oslonac za produženje borbe protiv Narodnooslobodilačke vojske. Zavedeni seljaci, koji su ih uglavnom prinudno slijedili, sve brojnije su napuštali njihove redove i prelazili na stranu jedinica NOV-a.

Dolazak jedinica 3. divizije na teritoriju Crne Gore i Hercegovine bio je neophodan u ovom trenutku baš zbog takvog procesa, radi previranja nastalog u četničkim redovima i potrebe njihovog potpunog razbijanja ili uništanja tamo gdje su se još kompaktно i organizovano održavali. Dejstva naših brigada protiv Nijemaca i politički rad među narodom postepeno su izolovali od naroda čet-

¹⁰ Zbornik, t. 3, knj. 5, dok. 29: Obavještenje štaba korpusa od 13. IX 1943. Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku; dok. 35: Naredenje štaba korpusa od 20. IX 1943. štabu 3. divizije, dok. 49: Izveštaj Štaba 3. divizije od 26. IX 1943. štabu 2. korpusa. Arh. VII, k. 754, reg. br. 27-4: dnevnik komandanta 3. divizije.

ničke komandante i privržene im grupe i pojedince, što je uslovilo slabljenje, raspadanje i demoralizaciju u četničkim redovima. S druge strane, uspjeh naših brigada privlačio je sve veći broj novih boraca, formiranje novih jedinica – partizanskih odreda i brigada.

Pošto se odvojila od 10. brigade u rejonu Bileće, 5. crnogorska brigada je prodrala na teritoriju Velimija i Banjana, povezala se sa partizanskom četom sa ovog područja (oko 100 boraca), koja je ušla u sastav brigade, i sprečila pokušaje četnika da ovo područje mobilisu protiv naših jedinica.¹¹

U Velimlju je 22. septembra održan opštinski zbor na kojem je izabran narodnooslobodilački odbor, a sljedećih dana su formirani odbori po selima. Jedan dio seljaka koji je do tada pripadao krilaškim formacijama izjasnio se na ovom zboru za pristupanje narodnooslobodilačkom pokretu.¹²

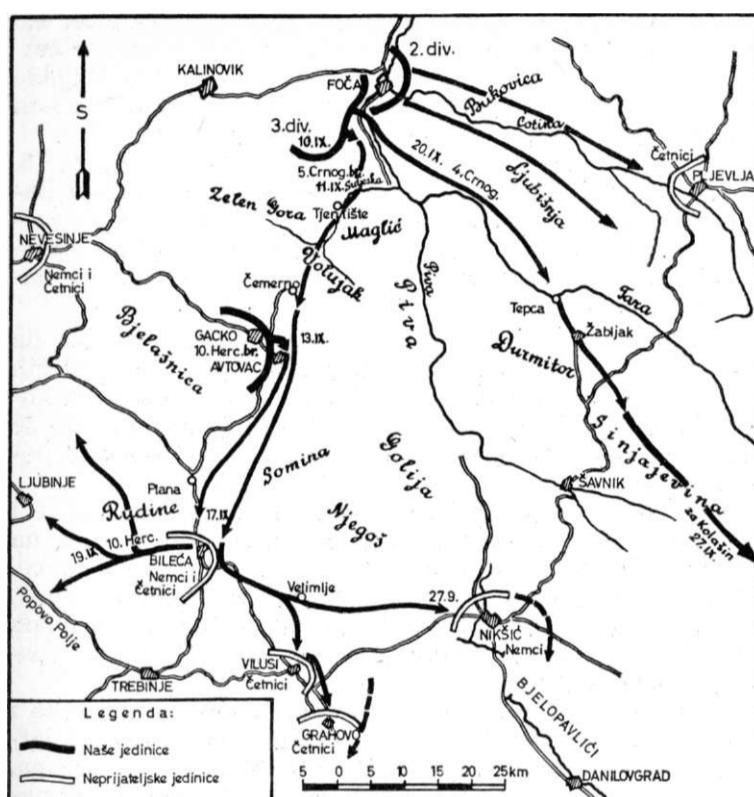
Narod ovog kraja, bez obzira na povremene upade i prijetnje četnika, velikim dijelom postepeno prelazi na stranu NOP-a, dajući znatan broj boraca u naše jedinice. Ova teritorija, na kojoj se ubrzo učvrstila narodna vlast, postaje siguran oslonac NOP-a u daljoj fazi rata i spona između crnogorskih i hercegovačkih jedinica Narodnooslobodilačke vojske.

Okolne bivše opštine: grahovska, rudinsko-trepačka i vučedolska, još su neko vrijeme ostale pod uticajem četnika koji su održavali vezu sa hercegovačkim četnicima, jedni k drugima bježali i podržavali se u borbi protiv naših jedinica.

Peta brigada je ovdje još bila samo sa dva bataljona (1. i 3.), te nije bila nedovoljno jaka da se u ovom trenutku obračuna s četnicima koji su se prikupljali u pomenu tim opštinama, ali je ipak uspjela da odbije nekoliko njihovih napada i pokušaja da se probiju u Velimlje. U borbama oko Vilusa i Trepče četnici su ovih dana imali znatne gubitke, razbijani su i gonjeni, ali, primjetivši malo-

¹¹ Četnici su pokušali da mobilisu ovaj kraj koji je ranije bio pod uticajem krilaša, koji su se raspali kao formacije (kvislinska organizacija milicijskog tipa – do kapitulacije Italije).

¹² Komandant krilaških jedinica u Crnoj Gori bio je Krsto Popović, a njihov predstavnik u Banjanima Kosto Radović.



S/c. 11. — Nastupanje i dejstva jedinica divizije u Hercegovini i Crnoj Gori (10—28. IX)

brojnost 5. brigade, ponovo su se prikupljali i napadali njene bataljone. Da bi izbjegla sve jači pritisak četnika i povezala se sa svojim bataljonima u rejonu Nikšića, njeni dijelovi su napustili Viluse, gdje su došli do većeg plijena muničije,¹³ i Trepče, gdje je poginuo (27. IX) kome-

¹³ Peta brigada je 23. IX odbila napad četnika prema Velimlju i goneći ih zauzela Viluse, gdje je zaplijenila magacin sa veličinom muničije i hrane. Oko 250 sanduka muničije je evakuisala za Velimlje.

sar njenog 3. bataljona Veselin Lalović, i preko planine Njegoša i Tise (27/28. IX) došli u rejon Nikšića, na prostoriju Tisa — Miločani. Ovdje su u sastav brigade ušli i ostali njeni dijelovi, koji su poslije bitke na Sutjesci bili odvojeni, oformljeni u dva bataljona (2. i 4.), tako da je sada ponovo imala 4 bataljona sa oko 550—600 boraca.

Stab 3. divizije u saglasnosti sa štabom korpusa i Glavnim štabom, odlučio da kompletne 5. brigadu poslije dvodnevног odmora ponovo usmjeri na razbijanje četnika na prostoriji Trepča, Vilusi, Osječenica, Grahovo i da se potom na pravcu Crkvica poveže sa dijelovima italijanske divizije »Taurinenze« koji su se odlučili da pređu na stranu NOV.¹⁴

U smislu ove odluke 5. brigada je izvršila pokret (30. IX/1. X) u dvije kolone: preko Zle gore i Njegoša (1. i 3. bataljon) i preko Stube i Krsca (2. i 4. bataljon) i, pošto je savladan slabiji otpor četnika na prostoru Rudine—Trepča (1. X), nastavila njihovo gonjenje prema Vilusima. U borbi na liniji Viluse — Osječenica — Jabuke, a potom na pravcu Grahova, razbijene su veće grupe četnika koje su pokušale da zaustave napad 5. brigade i spriječe njen prodor u Grahovsko polje, i odbačene prema Bijeloj gori. Brigada je u toku noći (3/4. X) i 4. oktobra ušla u Grahovo i očistila njegovu neposrednu okolinu od četnika. Tokom dana došlo je do povezivanja njenih dijelova sa jedinicama italijanske divizije »Taurinenze«, koja je pod pritiskom Nijemaca odstupala od Crkvica, pa su preduzete mjere i pripreme za njeno prebacivanje u rejon Nikšića.¹⁵

¹⁴ Štab 3. divizije se kretao sa 5. brigadom: Gacko—Bileća (Vučji do) — Velimlje, a potom, 25. septembra, došao u Miločane, kod Nikšića, odakle se povezao sa štabom korpusa u rejonu Boana, gdje se nalazila i 4. proleterska brigada. U rejonu Milečana nalazio se Glavni štab i štab Nikšićkog NOPO.

¹⁵ Divizija »Taurinenze« se nalazila uoči kapitulacije Italije u rejonima Danilovgrada, Nikšića i Grahova. Poslije kapitulacije, da bi izbjegla zarobljavanje, pomjera se prema Boki kotorskoj i koncentriše na prostoru Dragalj—Crkvica—Grkavac—Ledenice sa ciljem da se pomoću Engleza i Amerikanaca ukrci i prebaci u Italiju. Štab ove divizije nije poslušao preporuku Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku da se odmah prebaci u rejon Nikšića pošto su prodorom Nijemaca u Boku kotorsku otpale mogućnosti za njeno ukrcavanje. Njene jedinice su napadnute od dijelova nje-

Peta crnogorska brigada je, pošto je prihvatile dijelove italijanske divizije »Taurinenze«, izvršila pokret 5. oktobra pravcem Grahovo — Jabuka — Trubjela u namjeri da obezbijedi prebacivanje ove divizije u rejon Milječana i Gornjeg Polja kod Nikšića. Za izvršenje ovog zadatka bila je u neposrednoj vezi sa štabom 3. divizije, koji se sa njom nalazio, i štabom divizije »Taurinenze«, koji se takođe ovim pravcem kretao. Prebacivanje jedinica ove divizije i njenog cjelokupnog materijala trebalo je da se izvrši preko komunikacije Nikšić — Trubjela — Osjećenica u toku noći i sljedećeg dana (6. X), ali su u međuvremenu komunikaciju zaposjeli dijelovi 118. njemačke divizije iz Nikšića, dok su od pravca Risna i Crkvica prodrli u Grahovo i pošli u napad ka prostoriji prikupljanja »Taurinenze« i 5. brigade, preko Jabuke na pravcu Trubjele. Bataljoni 5. brigade su uspjeli da tokom dana sa prostorije Jabuke — Brestice zadrže i odbiju pokušaje neprijatelja da onemogući prikupljanje i prebacivanje sjeverno od komunikacije kojom su krstarili tenkovi, tokom noći su se pod borbom probili preko komunikacije u rejonu Podbožura, kamo su usmjerene i italijanske jedinice koje su se samo djelimično (sa štabom divizije) prebacile prema Riječanima, Smrdruši i Kamenskom, dok je glavninu zatekao dan u rejonu komunikacije Trubjela — Podbožur pa je zarobljena od njemačkih jedinica. Ista sADBina je zadesila i njena dva bataljona na Bijeloj gori.

Peta brigada se tokom dana zadržala na prostoriju Smrdruša — Kamensko, gdje je prihvatala dijelove italijanskih jedinica koji su se probili (400—500 vojnika), odakle je odbila nekoliko ispada neprijatelja (Nijemaca i četnika), a zatim se sljedećeg dana (8. oktobra) pomjera na prostoriju Trepča — Kita, razbijaju četnike na Pometeniku i

mačke 118. divizije sjeverno od Risna, u rejonu Ledenica, i poslije dvodnevne borbe odbačene prema Bijeloj gori, Grahovu i Trubjeli. Dijelovi »Taurinenze« sa štabom divizije, prihvaćeni od 5. crnogorske brigade, probili su se u rejon sjeverno od Nikšića, na oslobođenu teritoriju, dok su njenu glavninu zarobili Nijemci.

(Zbornik, t. III, knj. 5, dok. 45: Poziv Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku od 24. IX 1943.; dok. 94: Izvještaj štaba 3. divizije od 12. X 1943. štabu 2. korpusa; 223: Dnevni izvještaj ital. komandanta 6. armijskog korpusa od 4. IX 1943. g.; dok. 224: Dnevni izvještaj k-nta ital. 6. armijskog korpusa od 5. IX 1943. godine).

odbija ispadne Nijemaca od Trubjele prema ovoj prostoriji. Potom se, 10. oktobra, po naređenju štaba divizije prebacuje preko Zle gore na prostoriju Stuba – Sjenokosi – Tisa, gdje se dva dana odmorila, primila manju popunu iz Lovćenskog odreda (oko 50 boraca) i jedan bataljon iz Zetskog NOPO jačine oko 150 boraca, koji je ušao u brigadu kao 5. bataljon. Četvrtoj proleterskoj brigadi je upućena popuna od oko 300 boraca Lovćenskog NOPO.¹⁶

Od dijelova italijanske divizije »Taurinenze« koji su prešli na stranu NOV formirana je u Gornjem Polju italijanska partizanska brigada »Aosta« LI. oktobra 1943, koja je stavlјena pod komandu štaba 3. divizije, i u njenom sastavu ostala do 2. decembra 1943, kada je uključena u sastav italijanske partizanske divizije »Garibaldi«. Brojno stanje »Aoste« na dan formiranja bilo je oko 800 boraca, a imala je 4 bataljona. Za njenog komandanta je postavljen major Karlo Ravnić a za političkog komesara Milan Vuković.¹⁷

Pošto u ovo vrijeme nijesu postojali uslovi da se raspoloživim snagama i sredstvima oslobođi Nikšić, u kojemu su se nalazili dijelovi 118. njemačke divizije, 1 bataljon »crnih košulja«, koji je pristupio Nijemcima, i četnici, odlučeno je da se dijelovi 3. divizije, odnosno 5. crnogorska brigada usmjeri u pravcu Bjelopavlića i doline Morače radi razbijanja četnika, a potom povezivanja sa 4. proleterskom brigadom, koja je upućena iz Boana prema Kolašinu i dolini Tare. Na ovom pravcu se kretao i štab divizije, pošto su ostale dvije brigade dejstvovale na posebnim pravcima.¹⁸

¹⁶ Zbornik t. III, knj. 5, dok.: 41, 47, 49. i 94: Izvještaji štaba 3. divizije od 23. IX (Glavnog štabu), 25. i 26. IX i 12. X 1943. štabu 2. korpusa;

Arhiv VII, reg. br. 27/4, k. 754: Dnevnik k-nata 3. divizije.

¹⁷ Od dijelova divizije »Taurinenze« koje je prihvatile 5. crnogorska brigada i razoružanih dijelova ove divizije od strane jedinica Lovćenskog, Nikšičkog i Zetskog NOPO, te i manjih dijelova divizije »Ferare« razoružanih u Crnogorskom primorju prikupilo se oko 2000 vojnika, od kojih je formirana brigada »Aosta« i 2. brigada »Taurinenze« sa 3. bat. i oko 700 vojnika (19. X), a jedan broj, uglavnom neboračkog ljudstva raspoređen je po ostalim našim jedinicama.

¹⁸ Stab 3. divizije: Trubjela–Osječenica–Grahovo–Ogorelo–Ždrijelo–Kamensko–Trepča–Šipačno.

Situacija na pravcu predstojećih dejstava 5. brigade, u danilogradskom i podgoričkom srežu, bila je uglavnom sljedeća:

Poslije kapitulacije Italije u Podgorici, Danilovgradu i Nikšiću uspostavile su svoje garnizone jedinice njemačke 118. divizije, u kojima su se nalazili italijanski bataljoni »crnih košulja« koji su prešli na njihovu stranu. U blizini ovih garnizona postojale su organizovane grupe četnika: u Ostrogu i Vražegrmcima, Kesovom Lugu, Piperima, Kučima, Bratonožićima, Zeti, Lješkopolju i lješanskoj nahiji, uključene u sastav četničkog Zetskog odreda pod komandom Baja Stanišića, koji je imao svoj štab u Ostrogu. U Kučima su se oočeli prikupljati i četnici iz Vašojevića i Brskuta, poslije prodora jedinica 2. korpusa u ovu oblast.

U Ostrogu se nalazila, pored štaba Zetskog četničkog odreda, četnička Glavna komanda za Crnu Goru, Sandžak i Boku na čelu sa njenim komandantom generalom Blažom Dukanovićem.

Četnički komandanti su se već povezali sa njemačkim komandama, stavili im se na raspolaganje u borbi protiv partizanskih jedinica i dobijali od njih pomoć u oružju, municiji i hrani, što su do kapitulacije dobijali od Italijana.¹⁹

Četnici su u ovoj oblasti poslije kapitulacije Italije pokušavali da izvrše mobilizaciju, ali je odziv bio slab i ometan prisustvom, radom i akcijama partijske organizacije i dijelova Zetskog narodnooslobodilačkog odreda.

Na osnovu naređenja štaba 3. divizije od 12. oktobra 1943. 5. brigada je izvršila pokret (12/13. oktobra) pravcem: Gornje Polje – Rastovac – Lukovo – Laz – Bršno – Međeđe. Tokom 13. oktobra je vršila izviđanja prema Stubici, Ostrogu i Vinićima, a noću izvršila napad od Međeđe i Kunka prema ovoj prostoriji.²⁰

¹⁹ Zetski četnički odred je imao organizovane dijelove u Bjelopavlićiima, Piperima, Kučima, Bratonožićima, Zeti, Lješkopolju i lješanskoj nahiji.

²⁰ Iz ovog naredenja štaba 3. divizije se vide neposredni i naredni zadaci 5. brigade: »Zbog ovakve situacije odlučili smo da napadnemo i rastjeramo bande Stanišića, očistimo teren Bjelopavlića od četničkih bandi, napadnemo Njemce na komunikaciji Danilovgrad–Nikšić, porušimo komunikaciju na prostoru Bogetići–

Iste noći je u rejon s. Dragovoljići — Liverovići došlo naređenje na osnovu gornjeg naređenja italijanska brigada »Aosta« sa zadatkom da zatvara pravac ka Šavniku i Zupi Nikšićkoj, dok je u rejonu Nikšića ostao Nikšićki NOPO da sprečava ispadne neprijatelja na ostalim pravcima oslobođene teritorije i vrši dalju popunu svojih jedinica.

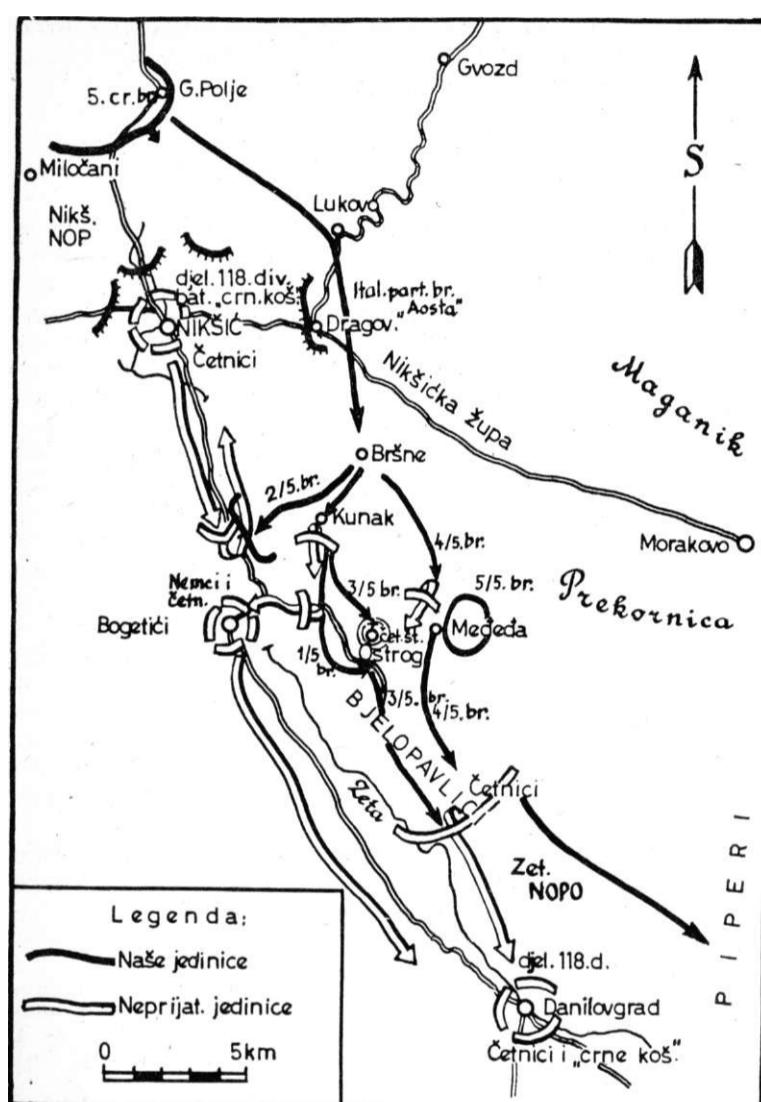
Napad 5. brigade na Oštrog i Bjelopavliće izvršen je na sljedeći način: 1, 2. i 3. bataljon su pošli iz Bršna preko Kunka, a 4. bataljon iz Međeđa, gdje je ostao u rezervi 5. bataljon, u pravcu Oštrog. Prvi bataljon je po dolasku u Bašine vode dijelom snaga preko Povije i Dabovića obuhvatio prostoriju Oštrog sa južne strane, a drugim dijelom nastupao drumom za Oštrog; 2. bataljon je postavio zasjede prema komunikaciji Bogetići — Oštrog, na odsjeku Krst — Stubica; 3. bataljon je nastupao iznad Ostroških greda, obuhvatajući Oštrog sa istočne strane, a 4. bataljon je produžio ujutro, pošto je izvršeno blokiranje Oštrog, preko Kupinova i Podraća u pravcu sela Viniča, dok je 3. bataljon desno od njega produžio nastupanje prostorijom Vražegrmaca.

Manja obezbeđenja koja su četnici imali prema Krstu i Međedama bez većeg otpora su savladana i potisнутa i do zore je blokirani Gornji manastir, u kojem su se nalazili Blažo Dukanović i Bajo Stanišić sa svojim štabovima i ličnom pratinjom.²¹ Oni su pokušali da se odavde brane očekujući pomoć od Nijemaca i četnika od Nikšića i Danilovgrada, koju su još prethodnog dana zatražili očekujući napad naših jedinica.

Trodnevni pokušaji Nijemaca i četnika da se preko Krsta probiju do Oštrog i deblokiraju opkoljene četničke komande, i pored upotrebe artiljerije, avijacije i tenkova, naišli su na otpor 1. i 2. bataljona 5. brigade i bili osuđeni

—Carev Most; a poslije izvršenja ovih zadataka da se krenemo preko Piperà, Bratonožića i Kuča sa ciljem čišćenja od četničkih bandi, uspostavljanja narodne vlasti i hvatanja veze sa dijelovima 4. brigade koji se nalaze na položaju Vjetarnik». (Zbornik t. III, knj. 5, dok. 95).

²¹ Prije napada u Ostrogu se nalazio Jurišni bataljon Zetskog četničkog odreda, pratinja Blaža Dukanovića i 13 italijanskih vojnika (posluga na radio-stanicama). U Gornjem manastiru, sa Bajom i Blažom, kao neposredno osiguranje, bilo je 36 četnika i italijanska posluga.



Sk. 12. — Uništenje četničkih štabova u Ostrogu od strane 5. crnogorske brigade (14—18. X 43)

ceni. Poslije žestokih borbi, naročito u rejonu Krsta i Stubice, neprijatelj je prinuđen da odustane od napada i da se povuče prema Nikšiću, Bogetićima i Danilovgradu uz velike gubitke.²²

Treći i 4. bataljon, nastupajući preko Vražegrmaca, razbili su kod sela Vinića četnike Milovana Đurovića, koji su išli u pomoć Ostrogu, i odbacili ih prema Danilovgradu, a potom, obezbjeđujući se na ovom pravcu, produžili nastupanje prema Martinićima.

Dijelovi brigade »Aosta« su prešli na prostoriju Bršno — Medeđe radi veze sa 5. brigadom i kontrole ove prostorije, a dat im je zadatak da ruše komunikaciju Bogetići — Nikšić i održavaju vezu sa Nikšićkim odredom na ovom pravcu. Od 20. oktobra ova brigada je pomjerena na prostor Oštrog — Sretnja da kontroliše dolinu Zete i pravac od Bogetića.

Pošto je otpala pomoć i pokušaj spasavanja spolja, blokirana grupa je prihvatile ponuđenu predaju i 18. oktobra položila oružje i predala se borcima 5. crnogorske brigade. Samo je Bajo Stanišić sa tri rođaka ostao u manastiru i poginuo.

Vojni sud 3. divizije je osudio na smrt Blaža Đukanovića komandanta četničke Glavne komande za Crnu Goru, Sandžak i Boku, i nekoliko njegovih saradnika, zbog zločina koje su vršili nad pripadnicima NOP-a i saradnje sa okupatorom, dok je ostale, kao i zarobljene Italijane oslobođio.

U ovim borbama od 14. do 18. oktobra neprijatelj je imao gubitke preko 100 mrtvih, ranjenih i zarobljenih Nijemaca, Italijana i četnika, dok je 5. brigada imala 9 poginulih, među kojima komandant brigade Boško Janković, i 26 ranjenih boraca. Brigada je, pored ostalog, u ovim borbama zaplijenila: 1 top, 4 minobacača, nekoliko mitraljeza i puškomitrailjeza, oko 100 sanduka razne municije, 1 kamion topovskih granata, 2 radio stanice, oko 50 pušaka, veću količinu opreme i hrane, 4 vozila (uništena).²³

²² Nijemci su intervenisali iz Danilovgrada, prebacujući se kamionima, a iz Nikšića četnici Jevrema Šaulića i Sima Mijuškovića, uz podršku Nijemaca.

²³ Zbornik, t. III, knj. 5, dok. 131: Izvještaj štaba 3. divizije od 19. X 1943. i navedeni dnevnik komandanta divizije.



Delovi italijanske partizanske divizije »Garibaldi« na maršu

Likvidacijom četničkog rukovodstva u Ostrogu nesen je težak udarac četničkom pokretu u Crnoj Gori. Poslije ovog događaja kod četnika je nastala demoralizacija i rasulo, i pored nastojanja njihovih komandanata da ih održe na okupu i povremeno aktiviraju protiv partizana u zajednici sa njemačkim jedinicama. Ovaj poraz se negativno odrazio i na četnike u susjednim oblastima – Hercegovini i Sandžaku.

Peta brigada je u ovim borbama, kao i oko Bileće, Vilusa, Grahova, ispoljila požrtvovanje, upornost i hrabrost, naročito pri likvidaciji četničkih štabova u Ostrogu. Svojim dejstvima je omogućila da se čvršće povežu oslobođena područja nikšićkog, danilovgradskog i podgoričkog sreza, da se u ovoj oblasti učvrste organi narodne i vojno-pozadinske vlasti, kao i da se vrši povoljnija mobilizacija i popuna jedinica sa ove teritorije. Petoj brigadi su u ovim akcijama sadejstvovali dijelovi Zetskog i Nikšićkog NOPO i italijanske brigade »Aosta«.

Poslije razbijanja četnika na prostoriji Oštrog – Bjelopavlići dva bataljona 5. brigade (3. i 4.) preko Piperà su se prebacili na prostoriju Bratonožića da dejstvuju zajedno sa dijelovima Zetskog odreda duž komunikacije Biće – Vjetarnik i prema Kučima, dok su se ostali bataljoni nekoliko dana odmorili na prostoriji Sretnja – Martinći – Gostilje, obezbeđujući se prema dolini Zete. Na sektor Bratonožića 23. oktobra je upućen još jedan bataljon (5. bat) ove brigade, a zatim, u vezi sa prodorom njemačkih jedinica od Podgorice i Peći u dolinu Lima i Tare, o čemu će kasnije biti govora, cijela 5. brigada se prebacuje na prostoriju Rovaca, Gornje i Donje Morače, sa zadatkom da razbije četnike u ovoj oblasti, vrši pritisak i diverzije na komunikaciju Kolašin -- Lijeva Rijeka i poveže se sa 4. proleterskom brigadom. Bataljoni 5. brigade iz Bratonožića su se prebacili kanjonom Morače i preko Rovaca, a bataljoni iz Bjelopavlića preko Lukavice i Boana i tokom 28. i 29. oktobra se povezali u Donjoj i Gornjoj Morači i sa dijelovima 4. proleterske brigade na prostoru Lipovo – Kolašin. Radi objedinjavanja dejstava 4.

i 5. brigade u Donju Moraču (manastir) sa sektora Bjelopavlića došao je štab 3. divizije.²⁴

Nikšićkom NOPO i brigadi »Aosti« je naređeno da zatvore pravce prema Župi nikšićkoj i Šavniku, ali neprijatelj na njima nije ispoljio ozbiljnije dejstvo.

3. DEJSTVA 4. PROLETERSKE BRIGADE U DOLINI TARE I VASOJEVIĆIMA, 5. CRNOGORKE U DOLINI MORACE I U KUCIMA

Poslije uključivanja u sastav 3. divizije 4. brigada je zadržana pod neposrednom komandom štaba korpusa, prvo u sastavu manevarske grupe sa 2. dalmatinskom brigadom na pravcu Kalinovik – Trnovo – Sarajevo, a potom je upućena sa ostalim snagama korpusa u Crnu Goru, preko Zabljaka i Boana prema Kolašinu.

Četvrta brigada je između 14. septembra, kada je bez otpora ušla u Trnovo, i 18. septembra, kada je na ovom pravcu prekinula kontakt sa neprijateljem, imala nekoliko većih i manjih sukoba sa neprijateljskim dijelovima koji su intervenisali od Sarajeva uz podršku avijacije i tenkova. Borbe su vođene na prostoru između Trnova i Kijeva i, dejstvujući bočno prema komunikaciji kojom se kretao neprijatelj uz upotrebu tenkova, brigada je uspjela da zadrži i odbije nekoliko njegovih napada, izbjegavajući njegov posljednji udar, od 18. septembra, za koji je bio privukao mnoge jače snage. U vezi sa naređenjem štaba

²⁴ Bataljoni 5. brigade u Bratonožiće od 22. do 25. X vršili su napade na neprijateljske dijelove i transporte na komunikaciji Bioče–Vjetarnik, vodili borbu kod Klopotu i na Vjetarniku, rušili komunikaciju, razbili četničke grupe, a potom se prebacuju u Rovce i Donju Moraču (28. X). Bataljoni bjelopavličke grupe po dolasku u Boan upućuju se prema Lipovu (1. bat.) i Gornjoj Morači (1. bat.), razbijaju četnike na ovom prostoru i povezuju se sa ostalim bataljonima ove i 4. brigadom. Prostorija Gornje i Donje Morače i Rovaca oslobođena je od četnika do kraja oktobra, osim manjih grupa koje su se krile u okolini.

(Zbornik knj. 6, dok. 26, 36, 42: naređenja i izveštaj štaba 3. div. od 24, 28. i 30. okt. 1943; pomenuti dnevnik k-nata 3. div.; dok. 28: nared. štaba 2. k. od 25. X 1943.)

korpusa ona je izvršila pokret preko Mrežica za Foču i upućena preko Celebića i Bobova ka Zabljaku i Boanu.²⁵

Po dolasku u rejon Boana, pošto se povezao sa štabom 3. divizije u rejonu Nikšića i Glavnim štabom, štab 2. korpusa upućuje 4. proletersku prema Kolašinu i Vašojevićima radi razbijanja četnika na tom pravcu i razoružanja, odnosno privlačenja na stranu NOV italijanske divizije »Venecija«, koja je bila razmještena u Kolašinu, Mateševu, Andrijevici i Beranama.

Četvrtu brigadu je izvršila pokret sa prostorije Tušnja – Boan 26. septembra i, pošto je razbila četnike u rejonu Vratla i Lipova, izbila pred Kolašin i iz marša prešla u napad (26/27. IX) na italijanski garnizon u ovom mjestu.²⁶

Plan napada je bio: 1. bataljon po prelasku Tare da obuhvati Kolašin sa sjeveroistoka napadom na Bašanje brdo, 2. bataljon preko Babljaka direktno napada na grad, a 5. bataljon prelazi Taru južno od grada i zahvatom komunikacije izoluje ga od Mateševa, dok je 3. bataljon određen u rezervu pozadi 2. bataljona.

Ovaj napad se odvijao na sljedeći način: 2. bataljon je s prvim mrakom iznenada i bez otpora ušao u grad i iznutra napao njegovu spoljnu odbranu i ubrzo savladao sve tačke osim Bašanjeg brda i barutane (razvalina južno od Kolašina) sa kojih je neprijatelj produžio otpor. Tek ujutro (27. IX), kada je uvidio uzašudnost dalje odbrane, komandant garnizona je prihvatio poziv na predaju, a potom izjavio da je spremjan da sa bataljonom pređe na stranu NOV i stavi se pod njenu komandu.

Pošto je prestao svaki otpor, 4. brigada je posjela Bašanje brdo i barutanu radi obezbjeđenja mjesta od napa-

²⁵ Stab 4. proleterske se kretao po slijedećoj marš-ruti: Mrežice – Bunovi – Dragočava (20. IX) – Borje – Celebić (21. IX) – Bobovo – Tepci (22. IX) – Zabljak (23. IX) – Boan (25. IX). Saстав štaba: komandant Ljubo Vučković, politički komesar Vojin Nikolić Vojo, zamjenik komandanta Niko Strugar, zamjenik komesara Radovan Radović.

²⁶ U Kolašinu je bila glavnina 3. bataljona 83. puka »Venecije«, dok je njegova ojačana četa bila u Mateševu. Glavnina »Venecije« se nalazila u Beranama i Andrijevici njena dva bataljona u Prijepolju i Pribiju.

da četnika koji su se još nalazili u okolini Kolašina i Mateševa.

Gubici neprijatelja u ovoj borbi bili su oko 30 poginulih, dok je 4. brigada imala 6 mrtvih i 12 ranjenih. Brigada je zaplijenila 6 teških mitraljeza, 6 puškomitraljeza, 6 lakih bacača, veću količinu pušaka, municije, opreme i hrane. Italijanskim vojnicima koji su prešli na stranu NOV ostavljeno je lično oružje.

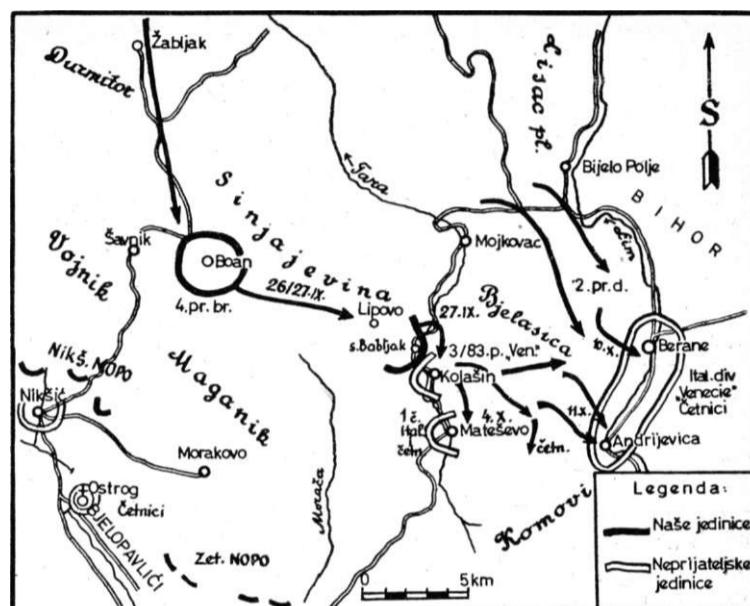
U međuvremenu jedinice 2. proleterske divizije oslobodile su u Sandžaku Pljevlja (22. IX) i Prijepolje (26. IX), a zatim i Bijelo Polje (29/30. IX).

Četvrta brigada je, pošto je oslobođen Kolašin, uputila svoje dijelove prema Mateševu, gdje se nalazila 1 četa ital. bataljona koji se predao u Kolašinu i jedan broj četnika, koji je za vrijeme napada pobjegao iz Kolašina. Garnizonu u Mateševu je upućen poziv na predaju, ali je pod uticajem četnika odbijen; komanda italijanske posade se kolebala.

Oslobođenjem Kolašina situacija na ovom području još nije bila stabilizovana. Četnici su se prikupljali oko Trešnjevika, Ključa i Mateševa i, oslanjajući se na podršku italijanske artiljerije iz Mateševa, pokušali su nadnih dana (30. IX – 5. X) da napadom na 4. brigadu ponovo zauzmu Kolašin. Oni su računali da i dalje zadrže uticaj u Vasojevićima, naročito ako uspiju da vežu za sebe jedinice italijanske divizije »Venecija«, sa kojima su četnički komandanti bili u neposrednom kontaktu, te osloncem na njih i uz njihovu pomoć spriječe prodor naših jedinica u ovu oblast.

Četvrta brigada je 30. septembra napadnuta od oko 1.000–>1.200 četnika iz pravca Mateševa, nastupajući u nekoliko kolona: prema Ključu, Šljivovici i drumom za Kolašin. Cio dan je na ovim pravcima trajala borba i neprijatelj je bio zadržan, ali je on sljedećeg dana (1. X) produžio uz podršku italijanske artiljerije iz Mateševa, pošto je zauzeo Ključ, prema Šljivovici i Kobiljoj glavi, na pravcu Kolašina, i prema Bašanjem brdu koje su branili dijelovi italijanskog bataljona koji je prešao na našu stranu.

Uvidevši da je 4. brigada nedovoljna da odbrani Kolašin, štab korpusa je još istog dana (30. IX) naredio da se na prostor Kolašin – Trebaljevo prebace iz Sandžaka



Sk. 13. — Prođor 4. proleterske brigade u dolinu Tare
(27. IX — 4. X 43)

dijelovi 2. proleterske divizije i Vašojevićki udarni bataljon sa Bjelasice. Ovaj bataljon nije bio u stanju da napadom iz pozadine potisne četnike sa Ključa, kako mu je bilo naređeno, ali se (1. X) sudario na Zekovoj glavi sa jednom neprijateljskom kolonom (oko 200 četnika i Italijana) i poslije tročasovne borbe uspio da je razbije i zarobi.²⁷ On je svojim dejstvom vezivao dio snaga na Ključu za sebe, a istoga dana je u Trebaljevo stigao 1. bataljon 2. dalmatinske brigade, koji je upućen na Bojište da ojača neposrednu odbranu Kolašina, koju je 4. brigada čvrsto držala ovoga dana i zadržala četnike pred svojim položajima.

²⁷ Zbornik, t. III, knj. 5, dok. 69: Izvještaj štabu Vašojevićkog udarnog bataljona od 1. X 1943. g. (U ovoj borbi neprijatelj je imao gubitke: 115 ital. vojnika zarobljeno a 17 poginulih i ranjenih, dok je 15 četnika poginulo i zarobljeno).

Četnici su 2. oktobra produžili napad na 4. brigadu i do podne prodrli preko Šljivovice do k. 1046, čime su neposredno ugrozili Kolašin sa jugoistočne strane. Protiv napadom ove i 2. bataljona 2. dalmatinske brigade neprijatelj je odbačen sa ovog položaja prema Šljivovici, i prema njemu su ove jedinice zauzele odbrambeni raspored, s osloncem na barutanu i k. 1046, u očekivanju ostalih dijelova 2. divizije koji su bili u pokretu prema Kolašinu.

Sljedećeg dana četnici su preduzimali nekoliko napada na položaje 4. brigade, ali je ona uspjela ne samo da ih zadrži i odbije ove napade nego i da ovlada jednim dijelom Šljivovice.

Ovog dana (3. X) u rejon Trebaljeva su došli po jedan bataljon iz 2. proleterske i 3. sandžačke brigade, pa je od njih i bataljona 2. dalmatinske brigade koji je ranije stigao štab korpusa formirao Udarnu grupu²⁸ sa zadatkom da se preko Bojišta i Muševića Rijeke prebaci u rejon Paljevine i odatile, iz pozadine podiđe i napadne četnike na Ključu, pa s osloncem na ovaj položaj produži napad: jednim bataljonom prema Šljivovici, a sa dva bataljona prema Jablanovom brdu. Zbog udaljenosti i terenskih uslova bataljoni ove grupe podišli su Ključu tek oko 20 časova, pa nije došlo do predviđenog sadejstva sa 4. proleterskom brigadom, koja je trebalo da napada pravcem Šljivovica — Planinica. Usljed ovoga nije postignut planirani manevr ovim snagama.²⁹

Četnici su obnovili napade 4. oktobra na 4. brigadu, ali su bili odbijeni. Ovog dana u rejon Trebaljeva, prije podne, stigli su još dva bataljona 2. dalmatinske biregade i Vasojevićki udarni bataljon. Od ovih bataljona i jednog bataljona 4. brigade štab korpusa je formirao još jednu udarnu grupu pod komandom štaba 4. brigade, koja je dobila zadatak da izvrši napad pravcem: Šljivovica — Planinica — Matešovo, dok je Grupi iz rejona Ključa nare-

²⁸ Za komandanta grupe je određen Obrad Egić, komandant 2. dalmat. brigade, a za komesara Milija Stanišić, komesar 3. sandžačke brigade.

²⁹ Grupa je trebalo da pode u napad na Ključ u 16 časova sa linije Bojište—Strug—Paljevine.

(Zbornik, t. III, knj. 5, dok. 71: Naredenje (zap) štaba 2. korpusa od 3. X 1943.)

đeno da po zauzimanju Ključa produži napad već određenim pravcem.³⁰

Napad obje grupe otpočeo je, kao što je naređenjem štaba korpusa predviđeno, u 18 časova (4. X). Neprijatelj je odbačen sa Ključa i Šljivovice i gonjenjem prema Planinici i Jablanovom brdu potpuno razbijen. Četnici su se u toku noći povukli prema Lijevoj Rijeci, Andrijevici i Beranama, a italijanski garnizon iz Mateševa za Andrijevicu. Dijelovi jedinica koje su učestvovali u napadu izbili su na komunikaciju Matešovo — Trešnjevik.

Četvrta proleterska brigada je u sadejstvu ostalih jedinica korpusa odigrala krupnu ulogu u borbama za oslobođenje Kolašina i razbijanje četnika na ovoj prostoriji. Pokušaj četnika da potisnu naše jedinice iz doline Tare propao je. Kolašin je postao poslije ovoga važno uporište oslobođene teritorije, vojno-politički centar narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori. U njemu se u narednom periodu odvijala svestrana vojno-politička i kulturna djelatnost raznih organa i organizacija NOP-a.

U borbama za odbranu Kolašina (30. IX — 4. X 1943.) 4. proleterska brigada je imala 3 poginula i 7 ranjenih boraca, dok su gubici četnika u mrtvima, ranjenim i zarobljenim znatno veći.

Poslije razbijanja četnika u oblasti Kolašina i Mateševa štab korpusa je usmjerio dejstva jedinica na oblast Vašojevića i dolinu Lima radi razbijanja četnika i povezivanja sa italijanskom divizijom »Venecija« u cilju njenog prevođenja na stranu NOV.³¹

³⁰ Zbornik, t. III, knj. 5, dok. 72: Naredenje štaba 2. udarnog korpusa od 4. oktobra 1943.

³¹ Italijanska divizija »Venecija« je bila dislocirana u Kolašinu, Mateševu, Andrijevici, Beranama, Bijelom Polju, Prijepolju i Priboru. Njena komanda se nalazila u Beranama. Poslije kapitulacije Italije ona je i dalje ostala na ovom prostoru, u dogovoru sa četnicima koji su nastojali da je iskoriste u borbi protiv jedinica NOV. Poslije razbijanja četnika u dolini Tare i pristupanja dijelova ove divizije iz Kolašina na stranu NOV, komanda divizije je prihvatiла pregovore sa štabom 2. korpusa i u rezultatu istih prešla na stranu NOV (9. i 10. oktobra) i stavila se pod komandu štabu 2. korpusa. Njena dva bataljona zarobljena su u Priboru od njemačkih jedinica. Od jedinica ove divizije i dijelova divizije »Taurinenze« 2. decembra 1943. god. je formirana italijanska partizanska divizija »Garibaldi«.

Četvrta proleterska, bez jednog bataljona, zadržana je na prostoriji Kolašin – Mateševu da kontroliše i čisti okolinu od četnika koji su se još sakrivali oko Lipova, Crkvine i Mateševa, i dolinom Tare prema Lijevoj Rijeci da ruši put na relaciju Mateševu – Vjetarnik radi boljeg obezbjeđenja prema Podgorici i poveže se sa dijelovima Zetskog odreda i 5. crnogorske brigade u dolini Morače i na pravcu Bratonožića kada se preko Piperu i Bioča pojave na ovaj pravac, kao i da vrši popunu svojih bataljona novim borcima sa oslobođene teritorije.

Drugi bataljon 4. brigade uključen je u Udarnu grupu sa 3. bataljonom 2. proleterske i 3. bataljonom 3. sandžačke i Vasojevićkim udarnim bataljonom, koju je štab korpusa formirao za dejstvo prema Beranama.³² Udarna grupa je, poslije prikupljanja (6. X) u rejonu Suve Gore, pošla preko Turije i Konjskog brda (7. X) i, pošto je na ovom pravcu savladala manje grupe četnika, prodrla (8. X) u dolinu Lima, iz sela Bučje uspostavila kontakt sa komandom italijanske divizije »Venecija« i poslije dvodnevnih pregovora (9. i 10. X) koje je u ime štaba 2. korpusa vodio Rudolf Primorac, načelnik štaba, postignuta je sglasnost o prelasku ove divizije na stranu Narodnooslobodilačke vojske.

Lijevo od ove grupe, iz rejona Vranještice, u isto vrijeme i sa istim zadatkom nastupala je 2. dalmatinska brigada preko Jelovice na Lubnice, odakle se spustila u dolinu Lima, povezala sa njom i sadejstvovala joj u smislu zadataka koje joj je postavio štab korpusa.³³

Oslobođenjem Berana (10. X) 2. bataljon 4. proleterske brigade i Vašojevićki udarni bataljon prelaze na prostoriju sela Polica, istočno od grada, goneći i uništavajući četničke grupe koje su na ovom pravcu odstupile. Ostali bataljoni Grupe zadržani su u rejonu Berana za obezbjeđenje mjesta i čišćenje bliže i dalje okoline od zaostalih četničkih grupa, a 2. dalmatinska brigada je upućena pre-

³² Za komandanta grupe je određen Niko Strugar a za političkog komesara Jovan Đurović. Grupe su bile privremenog karaktera za izvršenje konkretnih zadataka.

³³ Zbornik, t. III, knj. 5, dok. 75: Zapovijest štaba 2. korpusa od 5. okt. 1943. god.

ma Andrijevici (11. X) da razbijе četnike na ovom pravcu i poveže se sa dijelovima divizije »Venecija« u ovom mjestu.

Na Trešnjeviku i Rudom brdu se nalazilo oko 500 – 600 četnika, koji su se još oslanjali na italijanski garnizon u Andrijevici. Poslije prodora naših jedinica u dolinu Ljima oni su pokušali da odavde ispolje dejstvo u njihovu pozadinu, kao i prema Kolašinu i Mateševu. Stab 4. proleterske brigade je reagovao na ove pokušaje upućivanjem svog bataljona iz Kolašina (5. bataljon) na Vranješticu i Suvu Goru, a dijelova bataljona iz Mateševa (3. bat.) prema Trešnjeviku. Poslije oslobođenja Andrijevice (12. X) 2. dalmatinska brigada je uputila svoja dva bataljona prema ovoj četničkoj grupaciji, koja je zajedničkim snagama ove i 4. brigade ovog dana (12. X) napadnuta i potpuno razbijena na prostoru Rudo brdo – Trešnjevik. Poslije ovoga oni su se po grupicama i pojedinačno probijali prema Komovima i Lijevoj Rijeci, gonjeni od manjih dijelova naših jedinica. Razbijene grupe, koje su se skrivale u planinskim rejonomima i povremeno upadale u sela, otkrivane su i uništavane od potjernih odjeljenja koja su formirale naše jedinice.³⁴ Četvrta brigada je poslije ovoga zadržana na prostoriji Kolašin – Mateševu, sa dijelovima prema Lijevoj Rijeci.

Sredinom oktobra postojala je slobodna teritorija u Crnoj Gori i zapadnom Sandžaku, na prostoru između Ljima, Drine, Pive i Zete na kojoj je izgrađivana i učvršćivana narodna i vojnopožadinska vlast, vršena mobilizacija i popuna jedinica i formiranje novih udarnih brigada i partizanskih odreda. Povremeni upadi njemačkih jedinica na dijelove ove teritorije izazivali su aktiviranje četnika na pojedinim mjestima, ali sve to nije bitno uticalo da se promijeni stanje u ovoj oblasti Crne Gore i Sandžaka, koje je bilo rezultat borbenih dejstava jedinica 2. udarnog korpusa. Ova teritorija će ubuduće ostati stalna baza mobilizacije, snabdijevanja i prikupljanja jedinica NOV, a kasnije placdarm za usmjeravanje akcija u pravcu Srbije.

³⁴ Isto, t. III, knj. 5, dok. 80, 98, 115: izvještaj štaba 4. prolet. brigade od 8. X, 12. X i 16. X 1943; dok. 86 i 87: Naređenja štaba 2. korpusa od 11. X 1943; dok. 100: Obavještenje štaba 2. korpusa od 13. X 1943. štabu 3. divizije.

je, kao i za povezivanje sa narodnooslobodilačkim pokretom Kosova i Metohije i Albanije.

Okupator je intervenisao na prodor naših jedinica u dolinu Tare i Lima, angažovanjem jačih snaga od Podgorice i Peći u operaciji »Balkanski klanac« (Balkanšluht) koja je izvedena od 15. do 30. oktobra 1943., s ciljem razoružavanja italijanske divizije »Venecija«, koja je već bila prešla na stranu Narodnooslobodilačke vojske. On je računao da u okviru ovog poduhvata odbaci jedinice 2. korpusa iz ove oblasti i omogući da se u njoj ponovo prikupe i učvrste četnici, i da deblokira komunikaciju Podgorica – Andrijevica – Peć radi njenog daljeg korišćenja. Jedinice pod komandom štaba 2. korpusa izbjegle su udar neprijatelja i, prelaskom u protivnapad na njegove bokove i pozadinu i diverzijama na komunikaciju, prinudile ga da se ubrzo povuče u polazne garnizone, čime su i četničke nade da iskoriste ovu operaciju propale.³⁵

Dijelovi 118. njemačke divizije koji su nastupali od Podgorice prebacili su se (16. X) kamionima preko Bioča i Lijeve Rijeke u dolinu Tare do sela Jablan i u produže-

³⁵ Njemačke jedinice su do kraja septembra 1943. zaposjele teritoriju koju su do kapitulacije držale italijanske jedinice. Komandant njemačkih trupa u Crnoj Gori izdao je 30. septembra proglaš o preuzimanju vlasti na teritoriji Crne Gore i pozvao narod na lojalno držanje, prijeteci najstrožim kaznama za preduzimanje akcija protiv njemačke vojske. One su u međuvremenu razoružale najveći broj italijanskih jedinica u Boki kotorskoj i Crnogorskom primorju i izvršile pripremu poslije razbijanja italijanske divizije »Taurinenze« da napadnu i razoružaju »Veneciju« u dolini Tare i Lima. Komandant njemačkog 21. armijskog korpusa, pod čijom komandom su bile i jedinice u Crnoj Gori, naredio je da se za ovaj zadatak upotrebe dijelovi 118. divizije iz Crne Gore i 297. divizije iz Metohije. Operacija je počela 15. oktobra iz Podgorice prema Kolašinu (ojačani 738. puk 118. divizije), 18. oktobra prema Andrijevici i Beranama (dijelovi 297. divizije). Napad su podržavali četnici, italijanski dijelovi »crnih košulja« i albanski balisti.

Neprijatelj je uspio da prođe do Kolašina, Andrijevice i Berana, ali nije uspio da ostvari cilj operacije, da zarobi »Veneciju« i razbije jedinice 2. korpusa, koje su manevrom prema južnom Sandžaku i Plevljima izbjegle njegov obuhvat i udar. Prelaskom jedinica u protivnapad i ugrožavanjem linija snabdijevanja, neprijatelj se povukao za Podgoricu i Peć.

(Zbornik, t. III, knj. 6, dok. 3: Naređenje štaba 2. korpusa od 21. X 1943.).

nju pokreta prema Mateševu (17. X) zadržani su kod Jabuke od 3. bataljona 4. brigade, koji je zatvarao ovaj pravac. Neprijatelj je ovdje razvio svoje jedinice i privukao pojačanje, a pridružili su mu se i četnici koji su u prethodnim borbama bili razbijeni, produžio napad (19. X) prema Mateševu i, potiskujući niz Taru dijelove 4. brigade, 20. oktobra zauzeo Mateševo pa dijelom snaga produžio za Kolašin, a drugim dijelom preko Trešnjevika ka Andrijevcima, u susret jedinicama koje su nastupale od Peći preko Čakora i Murine.

U smislu naređenja štaba korpusa 4. brigada se povukla iz Kolašina niz Taru, zatvarajući pravac prema Mojkovcu manjim dijelovima. Prema Bijelom polju niz Lim povukla se iz rejona Andrijevice 2. dalmatinska brigada, a iz rejona Berana italijanska divizija »Venecija« i ostale jedinice korpusa koje su se ovdje nalazile. U ovoj situaciji 5. crnogorska je upućena, kao što je gore navedeno, na prostoriju Gornje i Donje Morače i Rovaca.

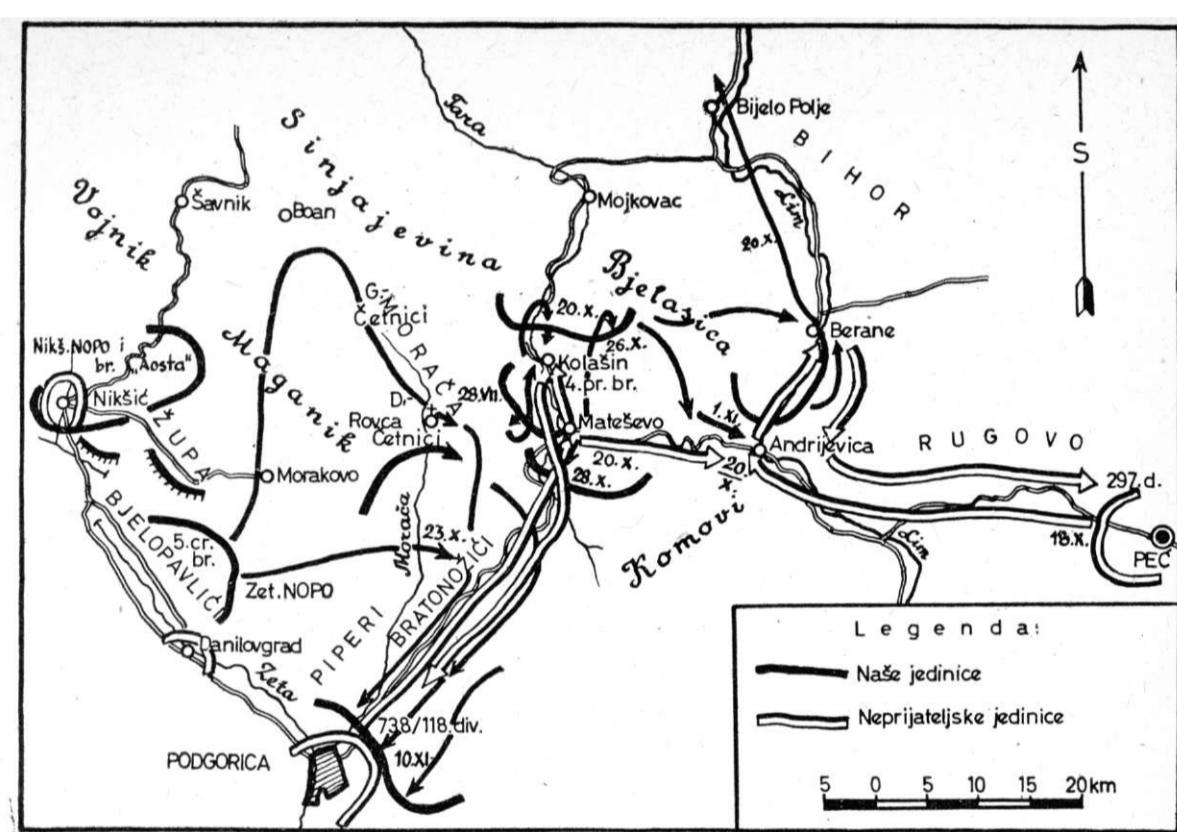
Četvrtoj brigadi je naređeno da zatvori pravac Kolašin – Moj kovač i Berane – Bijelo Polje i u sadejstvu sa dijelovima 3. sandžačke i, Bjelopoljskog NOPO i dijelova »Venecije« na njima aktivno dejstvuje, povezujući se u dolini Morače sa 5. brigadom i u povoljnoj situaciji pređe u protivnapad i zauzme ponovo Kolašin, Berane i Andrijevicu.³⁶

Pritisnut aktivnim dejstvima naših jedinica sa fronta, na bokove duž komunikacije, i iz pozadine, neprijatelj se, pošto nije ostvario cilj, povukao iz zauzete oblasti u dolini Tare i Lima, pa je 4. brigada ponovo ušla u Kolašin (26. X), Mateševo (28. X), Berane (30. X) i Andrijevicu (1. XI), i u ovim mjestima rasporedila po jedan svoj bataljon.³⁷

Peta crnogorska je upućena 6. novembra preko Prekobrda, Lijeve Rijeke i Brskuta za Kuće (1, 2, 3. i 4. bataljon i preko Međuriječja i Vjetarnika za Bratonožiće i

³⁶ Zbornik, t. III, knj. 6, dok. 30. Naređenje štaba korpusa od 26. X 1943.

³⁷ Isto, dok. 51: Izvještaj 4. proleterske brigade od 3. XI 1943.



Sk. 14. — Protivdejstvo 3. divizije njemačkoj operaciji »Balkanski klanac« (16 — 26. X. 43)

Bioče (2. bataljon). Štab divizije je prešao u Svibu (kod Bioča).³⁸

Cetvrta brigada je u ovim borbama nanijela neprijatelju zнатне gubitke, uništila mu 2 tenka, 2 kamiona i zaplijenila nekoliko mitraljeza i drugog oružja, ali je i sama imala 21 poginulog i 66 ranjenih boraca.³⁹

Poslije odlaska 5. brigade i štaba 3. divizije na sektor prema Podgorici, 4. brigada je i dalje ostala pod komandom štaba korpusa u Kolašinu.

Četnici koji su učestvovali u operaciji sa njemačkim jedinicama poslije povlačenja ovih iz doline Tare i Lima ponovo su se razbili po manjim grupama, koje su naše jedinice otkrivale i uništavale. Veći dio se povukao prema Podgorici i Kućima, pa su na tom pravcu bataljoni 5. brigade preduzeli gonjenje. Oni su prethodno očistili (6. i 7. XI) prostoriju Lijeve Rijeke, Brskuta i Bratonožića i prešli u oblast Kuča, gdje su se pored domaćih četnika prikupljali i oni koji su pred našim jedinicama napustili svoje zavičajne krajeve. Odavde su bili povezani sa njemačkom komandom u Podgorici i namjeravali su da u Kućima, s osloncem na ovaj garnizon, stvore svoju bazu, odakle će se povezivati sa četnicima u drugim krajevima Crne Gore.⁴⁰

Veliki dio stanovništva Kuča bio je prijateljski raspoložen prema narodnooslobodilačkom pokretu, ali prisustvo raznih četničkih grupa i njihovih starješina još je ometalo njihovo masovnije prilaženje i aktivno angažovanje u našim jedinicama.

Peta brigada je prešla širokim frontom u napad prostorijom Gornjih Kuča, u trodnevnim borbama (8. – 10. XI) slomila otpor četnika, prvo na liniji Kosor – Ubli – Ličnik (9. XI), a potom ih gonila prema Medunu i Fundini i prinudila na povlačenje njemačke dijelove koji su pokušali da intervenišu iz Podgorice prema Medunu. Razbijeni četnici su se povukli iz Gornjih Kuča prema Pod-

³⁸ Isto, dok. 55: Naredenje štaba 3. divizije od 5. XI 1943.
(Nap.: Peti bataljon je po naredenju štaba korpusa rasformiran i popunjeni ostali.)

³⁹ Arhiv VII, k. 754, reg. br. 27/4: dnev. k-nata 3. divizije.
⁴⁰ Pored Zarije Vuksanovića, Miljana Radonjića, Arsa Petrovića i Novice Lazovića, ovdje je sa vašojevićkom grupom četnika došao Đordije Lašić.

gorici i planinskom pojasu duž albansko-jugoslovenske granice. Veći broj seljaka koji se povukao sa četnicima narednih dana se vratio svojim kućama stavljajući se na raspolaganje jedinicama ove brigade i Zetskom partizanskom odredu.

Ovom akcijom 5. brigade četnici su i u ovoj oblasti razbijeni kao organizovane formacije. Pojedinci i grupe su se sakrivali u teško pristupačne brdske i planinske predjele. Za njih su nastupili teški uslovi borbe i opstanaka, seljaci koji su ih ranije, uglavnom prinudno, slijedili napuštali su ih i prelazili na stranu NOV. pa su se onda sa svojim komandantima orijentisali i oslonili na njemački garnizon u Podgorici. Okupator će ih i dalje povremeno koristiti za svoje poduhvate, snabdijevajući ih hranom, oružjem i municijom.

Na teritoriji Kuča je vršena mobilizacija boraca za nove jedinice, organizovana narodna vlast po selima, formirana komanda mesta u Ublima.

Peta brigada se poslije ove akcije rasporedila sa tri bataljona na prostoriji Kuča, a jednim bataljonom na potезу Bioče – Bratonožići, zatvarajući pravce od Podgorice. Na ovom sektoru su se nalazili i dijelovi Zetskog NOPO. Ona je u ovim borbama na teritoriji Kuča imala 6 mrtvih i 8 ranjenih boraca, dok je četnicima nanijela gubitke od oko 20 mrtvih i ranjenih.

Ij ovo vrijeme pravac prema Nikšiću (Danilovgrad – Nikšić) kontrolisali su dijelovi Zetskog odreda i dva bataljona brigade »Aosta«, dok su druga dva bataljona ove brigade, zajedno sa dijelovima Nikšićkog NOPO, zatvarali pravac od Nikšića prema Šavniku i Nikšićkoj župi.⁴¹

Štab 3. divizije je u ovom trenutku namjeravao da 5. brigadu poslije stabilizacije situacije u Kučima prikupi i kraće vrijeme odmori na prostoriji Bratonožića i Piperà, a zatim da je orijentiše prema dolini Zete (Podgorica – Danilovgrad – Nikšić), a na pravac Podgorice (Bratonožići – Kuči) da prebaci 6. crnogorsku brigadu, koja se nalazila u završnoj fazi formiranja u rejonu Kolašina, a najavljen je bilo njeno uključivanje u sastav 3. divizije. Istovremeno predloženo je štabu korpusa da se brigada

⁴¹ Zbornik, t. III, knj. 6, dok. 68: Izvještaj štaba 5. brigade od 10. XI 1943; dok. 71: Izvještaj štaba 3. divizije od 10. XI 1943.

»Aosta« prebac u Sandžak radi njenog sređivanja, odmora i boljeg snabdijevanja, kako bi se kasnije bolje upotrijebila protiv četnika i Nijemaca, zašto u ovom momentu još nije bila politički i vojnički pripremljena.

Češći ispadni i napadi manjih ili jačih grupa četnika, podržanih dejstvom njemačke artiljerije po rasporedu i položajima 5. brigade, ometali su sređivanje stanja u Kućima, što se negativno održavalo i na mobilizaciju novih boraca. Upornije držanje položaja i veće angažovanje bataljona bilo je skopčano sa gubicima (13. i 14. XI brigada je imala 5 mrtvih i 14 ranjenih), pa je odlučeno da 5. brigada privremeno napusti oblast Kuča, ne čekajući dolazak 6. brigade, i da se prebac na prostoriju Bratonožića, Bioča i Piperà, ostavljajući na onom pravcu manje izviđačko-zaštitničke dijelove i zatvarajući pravac od Podgorice prema prostoriji na kojoj je trebalo da se odmori i pripremi za naredne zadatke.⁴² Ovih dana dužnost komandanta 5. brigade primio je Vujadin Popović, umjesto Boška Jankovića, koji je poginuo u borbama kod Oštrogua.

4. DEJSTVA 10. HERCEGOVAČKE BRIGADE U HERCEGOVINI (DO FORMIRANJA 29. DIVIZIJE)

Poslije zajedničkih deistava sa 5. brigadom na pravcu Gacko — Bileća 10. brigada je nastavila samostalne akcije u Hercegovini. Iz rejona Bileće u duhu naređenja štaba 3. divizije pošla je prema zapadnoj i jugozapadnoj Hercegovini. Na ovom pravcu je brzim i efikasnim prodorom napala četnike, Nijemce, domobrane i ustaše kod Sitnice, Ljubinja, u Popovom polju, kao i posade žandarma i milicije duž željezničke pruge Metković — Popovo polje. Ona je osujetila pokušaje neprijatelja da je potisnu i ometu njene borbene i mobilizacijske zadatke u ovoj oblasti.

Napuštajući privremeno neposrednu okolinu Bileće (19/20. septembra) produžila je gonjenje razbijenih četnika prema Sitnici i Dabru. Iz rejona Dabra uputila se prema Ljubinju, u pokretu razbila manje njemačke dijelove

⁴² Zbornik, t. III, knj. 6, dok. 82 i 83: Izvještaji Štaba 5. crnogorske brigade od 14. i 15. novembra 1943. godine Štabu 3. divizije.

(oko 40 vojnika) kod sela Vlahovići i nanijela im znatne gubitke.

Dijelovi Brigade su izvršili noćni napad (24/25. septembra) na posadu žandarma i milicionera (oko 170) u s. Ravnom, na željezničkoj pruzi Hum – Gabela i u jednočasovnoj borbi neprijatelju su naneseni veći gubici u ljudstvu, naoružanju i materijalu. Ovom prilikom je oštećena željeznička pruga na dužini od oko 15 km. Jedinice su se iz ovog rejona povukle (26. septembra) pred dijelovima njemačke 7. SS-divizije »Princ Eugen«.⁴³

U ovo vrijeme su se u ovoj oblasti aktivirale partizanske grupe i manji odredi: rušili su prugu između Poljica i Huma, zadržavali vozove i oslobođali zarobljenike (italijanske vojнике) koje su transportovali Nijemci, napadali manje posade duž željezničke pruge i manje kolone na putevima, što je umnogom olakšavalo akcije bataljona 10. brigade.

Neprijatelj (Nijemci, domobrani, četnici, ustaše) se prikupio u Popovom polju i pripremao se da izvrši napad jačim snagama na 10. brigadu, ali je ona, otkrivši ove namjere, prešla u protivnapad, razbila četnike (26/27. septembra), razoružala domobrane na željezničkoj stanici Pojljice, a potom izvršila pokret prema Trebinju, dijelovima se probila do predgrađa, razbivši kod Begove-kule (29. septembra) dijelove Trebinjske četničke brigade, 14. domobranskog puka i 7. SS-divizije.⁴⁴

Poslije kraćeg zadržavanja oko Trebinja brigada je krenula prema Bileći, usput razbila nekoliko četničkih grupa, u Bileći napala četnike i Nijemce (do 1 čete) i poslije dvodnevne borbe prinudila ih da napuste mjesto (5. oktobra) uz veće gubitke i da se povuku prema Trebinju.

⁴³ Neprijatelj je imao kod s. Vlahovići gubitke: 13 ubijenih, 10 zarobljenih, 6 puškomitraljeza i oko 20 pušaka (zaplijenjene), dok je kod s. Ravno imao oko 60 poginulih, 20 zarobljenih, a zaplijenjeno mu je 150–160 pušaka, nešto municije i opreme. Ovom prilikom uništene su 2 lokomotive a zapaljeno 14 vagona.

(Hronologija 1941–1945, str. 543/4; Hercegovina u NOR-u: R. Petković str. 677)

⁴⁴ U Popovom polju je ubijeno, ranjeno i zarobljeno oko 80 četnika, a u Poljicu su zarobljena 34 domobrana a uništene 2 lokomotive i nekoliko vagona. Kod Trebinja neprijatelj je imao 70–80 poginulih i ranjenih. (Izvor kao kod nap. 43)

Kroz tri dana (8. oktobra) njemačka borbena grupa »Šmithuber« iz 7. SS-divizije intervenisala je od Nevesinja i prinudila brigadu da napusti Bileću i da se povuče na planinu Sitnicu (kod Ljubinja). Neprijatelj je, međutim, produžio napad (11. oktobra) jačim snagama (pored dijelova 7. SS-divizije napadali su četnici Bilećke brigade), uz podršku tenkova, avijacije i artiljerije, sa ciljem da opkoli i razbije brigadu na Sitnici, ali se ona, odlukom svog štaba, prikupila i izvršila prodror prema Bileći.⁴⁵ Prebacila se istočno od komunikacije Bileća – Gacko, u rejon Banjana, gdje je ostala do 17. oktobra. Na ovom pravcu ona je kod Vučjeg dola i Velimlja razbila dijelove Vučedolske četničke brigade koji su se bili ponovo prikupili poslije odlaska 5. crnogorske brigade sa ovog terena.

Uspjesi u dotadašnjim borbama sa neprijateljem praneći su prilivom novih boraca u redove 10. brigade i formiranjem novih bataljona. Brigada je razvila političku aktivnost u naseljima kuda su prolazili njeni bataljoni, u kojima su se duže ili kraće zadržavali. Održane su konferencije i zborovi sa seljacima, govoreno im je o uspjesima narodnooslobodilačke borbe u cijeloj zemlji, o pobjedama jedinica Narodnooslobodilačke vojske nad okupatorom i njegovim saradnicima, o pobjedama naših saveznika.

Sredinom oktobra u okviru 10. brigade se nalazilo 11 bataljona, formiranih radi lakšeg rukovodenja u udarne grupe, koje su kasnije prerasle u brigade. Pored toga na teritoriji Hercegovine je postojalo u ovo vrijeme i nekoliko partizanskih odreda koji su okupljali u svojim redovima stotine naoružanih boraca i sadejstvovali bataljonima brigade na pojedinim sektorima. Oformljenjem udarnih grupa i njihovim razmještajem na širem prostoru olakšano je bilo snabdijevanje jedinica, mobilizacija novih boraca, a i borbena dejstva su bila efikasnija.⁴⁶

⁴⁵ Gubici neprijatelja u borbama 5. i 11. oktobra: 108 poginulih, preko 120 ranjenih i 22 zarobljena; zaplijenjeno: 3 minobaca, 8 piškomitraljeza i 63 puške. Gubici 10. brigade u ovim borbama: 8 poginulih i 35 ranjenih.
(Hronologija 1941–1945, str. 570 i 571).

⁴⁶ U selu Ljubomiru kod Trebinja 3. oktobra formirana je 1. udarna grupa kasnije 10. brigada; u selu Ubli (Bileća) 13. oktobra je formirana 2. udarna grupa – kasnije 11. brigada; u selu Dlakošama (Bileća) formirana je 3. udarna grupa – kasnije 12. ner-

Poslije kraćeg odmora na prostoru Banjana 10. brigada ponovo prolazi u akcije. Njena 1. grupa razbija (17. X) na prostoriji Gacka i Avtovca četnike Gatačke, Kalinovačke i Sarajevske brigade i nanosi im gubitke od oko 25 poginulih.⁴⁷ Istog dana Bileću je zauzela 2. grupa bataljona ove brigade i Bilećki NOPO, razbivši dijelove Bilećke četničke brigade koji su dijelom odstupili prema Trebinju a dijelom prema Dabru i Ljubinju. Preduzimajući gonjenje, pošto je u rejonu Bileće i prema Trebinju ostavljen Bilećki NOPO, ova grupa razbija (21. X) na Hrgudu skupinu od oko 200 četnika, a sljedeći dana, goneći razbijene četnike, zauzima Ljubinje (24. X) i odbacuje prema Stocu dijelove Ljubinjske četničke brigade i manje dijelove 7. SS-divizije. Dijelom snaga ove dvije grupe 10. brigada je izvršila napad od Dabra i Gacka na četnike na pravcu Nevesinja, i u borbama nekoliko dana (21. – 30. X) nanijela im veće gubitke i potpuno ih razbila i suzbila ispad njemačko-ustaških dijelova iz Nevesinja.

Sredinom novembra raspored 10. hercegovačke brigade bio je sljedeći: 1. grupa (bez 1 bataljona) na prostoriji Dulići – Stepen (rejon Gacka), u pripremi za pokret prema Banjanima.⁴⁸ 2. grupa na prostoru između Nevesinja i Trusine (u rejonu s. Zovi do) u borbi sa četnicima i

govačka brigada. Komandni sastav ovih grupa bio je sljedeći: za 1. grupu: komandant Petar Radević, zamjenik komandanta Niko-
la Ljubibratić, politički komesar Peko Bogdan, zamjenik komesara Slobodan Šakota; za 2. grupu: komandant Danilo Komnenović, zamjenik Jovan Andrić, politički komesar Zivko Jošilo, zamjenik Franc Novak; za 3. grupu: komandant Obren Ivković, politički komesar Spiro Srzenić, zamjenik komesara Mate Marketić. Grupe su u prvo vrijeme raspoređene u bilećkom, gatačkom i nevesinjskom srežu, odakle su dejstvovale na raznim pravcima prema potrebama i situaciji.

⁴⁷ Bataljon koji je poslije odlaska 5. i 10. brigade prema Bileći ostavljen u Gacku, potisnut je 21. IX prema Čemernu od četnika, koji su se vratili. Četnici i ustaše su pokušali da potisnu dijelove Prve grupe iz rejona Gacka, 21. X, ali su protivnapadom odbijeni.

⁴⁸ Prva grupa se prebacila 16. XI preko Troglava na prostor Vučji Do–Vrbica i sljedeći dana krenula ka Bileći, zauzela jednim bataljonom Modropac i Hadžibegovo brdo iznad Bileće. Poslije borbe u kojoj je neprijatelj imao oko 10 poginulih grupa se povlači ka Vrbici i Kovaču uz gubitke 3 mrtva i 4 ranjena, a potom je upućena prema Gacku u napad na Kulu Fazlagića.

Nijemcima koje je odbacila u Nevesinje; 3. grupa u pokretu iz rejona Stoca prema Ljubinju, i u borbi sa četnicima Ljubinjske i Bilećke četničke brigade, u kojima je njen 5. bataljon pri probijanju (15/16. X) prema Sitnici imao gubitke od 40 mrtvih i ranjenih, među kojima je poginuo komandant ovog bataljona Ante Kelava Zore. Protivnapadom bataljona ove grupe četnici u ovoj oblasti su razbijeni i odbačeni prema Bileći.

Poslije borbi kod Nevesinja 2. grupa se prebacuje (18. XI) na prostor Slati – Šipačno, u vezi sa napadom 1. grupe na Kulu Fazlagića (19/20. XI), u kojemu je savladala otpor milicijskog bataljona »Gacko« i nešto ustaša i žandarma i zauzela ovo mjesto (20. XI). Neprijatelj se preko Bjelašnice povukao prema Nevesinju, pošto je prethodno jači otpor pružio iz sela Bašići, Mušići i Drugovići. Neprijatelj je na pravcu izvlačenja prema Nevesinju pretrpio gubitke od zasjeda 1. grupe, naročito kod sela Grabovice.⁴⁹

Poslije ove borbe 10. hercegovačka je zauzela raspored: 1. grupa u rejону Gacka, 2. grupa istočno od komunikacije Bileća – Plana – Stepen, 3. grupa na prostoriji Žalom – Bratač.

Praksa iz borbenih dejstava grupe, porast bataljona i stalni priliv boraca opravdali su njihovo postojanje, pa su pretvorene u stalne formacije: po odobrenju Vrhovnog štaba formirane su 16. novembra 11. i 12. hercegovačka narodnooslobodilačka udarna brigada, koje su odmah poslike toga, (22. XI), sa 10. hercegovačkom brigadom obrazovale naredbom Vrhovnog štaba 29. NOU-diviziju.

Pod komandom štaba 29. divizije stavljeni su obnovljeni Južnohercegovački i Sjevernohercegovački NOPO, koji su u svoj sastav uključili i objedinili manje partizanske odrede koji su do tada bili formirani na teritoriji Hercegovine.

Vrhovni štab je odredio sljedeći komandni sastav štaba divizije i štabova brigada: štab divizije: komandant Vlado Šegrt, politički komesar Dragiša Ivanović, načelnik

⁴⁹ Neprijateljski gubici pri napadu na Fazlagića Kulu bili su oko 100 mrtvih, ranjenih i nestalih, dok su gubici 10. brigade (1. grupe) 15 mrtvih i 16 ranjenih. Neprijatelj se žestoko branio iz naselja Fazlagića Kule i sa položaja okolo oslanjajući se na Babu i Bjelašnicu. (Pomenuta Hronologija str. 597)

štaba Rade Hamović, rukovodilac Politodjela divizije Vojko Kovačević; štab 10. brigade: komandant Nikola Ljubibratić, komesar Čedo Kapor, zamjenik komesara Slobodan Sakota, zamjenik komandanta Peko Bogdan; štab 11. brigade: komandant Obren Ivković, komesar Spiro Srzentić, zamjenik komandanta Petar Reljić Petica; štab 12. brigade: komandant Danilo Komnenović, komesar Đoko Novosel, zamjenik komandanta Milenko Okiljević. Pored zamjenika komandanata, koji su nešto kasnije određeni, za načelnike štabova su postavljeni: Mustafa Dizdarević (10.), Drago Dukanović (11), Franjo Tomajić (12).⁵⁰

Dvadeset deveta divizija je uključena u sastav 2. udarnog korpusa. Uključivanjem u njen sastav 10. hercegovačke brigade, ona je izašla iz formacijskog sastava 3. udarne divizije u kojem se nalazila od njenog formiranja.

Dvadeset deveta divizija je sve do oslobođenja Hercegovine ostala da dejstvuje na ovoj teritoriji.

⁵⁰ Hercegovina u NOB, izd. Vojnog dela, 1961. Vlado Šegrt: Formiranje 29. divizije, str. 650–651.

ODBRANA SLOBODNE TERITORIJE U CRNOJ GORI
— novembar 1943. — mart 1944. —

1. SITUACIJA U CRNOJ GORI SREDINOM NOVEMBRA;
FORMIRANJE NOVIH BRIGADA

Okupator je poslije završetka operacije »Balkanski klanac«, izvršio smjenu svojih jedinica u Crnoj Gori: mjesto 118. lovačke divizije, koja je upućena u Dalmaciju, prema Splitu, došla je iz Srbije, preko Kosmeta i Albanije, 181. njemačka divizija i dislocirana u Crnogorskog primorju, Cetinju, Boki kotorskoj i dolini Morače (Podgorica) i Zete (Danilovgrad, Nikšić), a dijelovima i na sektoru Dubrovnik — Trebinje, gdje je smijenila dijelove 7. SS-divizije, koji su takođe pomjereni n^o sjever.⁵¹ Pored ove divizije, koja je imala 2 pješadijska puka po 3 bataljona (od januara 1944. preformirani u 3 puka po dva bataljona), 1 artiljerijski puk, pionirski, fizilirski i protivtenkovski bataljon i druge dijelove (oko 12.000 vojnika), na ovoj teritoriji su se nalazile dvije legije italijanskih fašista, razmještenih u Budvi, Cetinju, Rijeci Crnojevića, Brčelima, Baru, Podgorici, Rogamima, Danilovgradu i Nikšiću,

⁵¹ Njemačka 181. divizija je tokom oktobra 1943. transportovana iz Norveške, preko Danske i Njemačke za Jugoslaviju (Srbiju). Krajem oktobra prebaćena je preko Uroševca, Prizrena i Skadra u Crnogorskog primorja i Boku kotorsku, sa dijelovima u Cetinju, Podgorici i Nikšiću. U sastavu je imala 3 pješadijska i 1 artiljerijski puk i ostale divizijske dijelove, sa brojnim stanjem oko 12.000 vojnika. Svoje dijelove je u prvo vrijeme dislocirala u Dubrovniku, Trebinju i Bileći, odakle su dijelovi 7. SS-div. pomjereni ka sjeveru. Štab divizije u Cetinju, a od 28. X 1943. u Kotoru.

(Arhiv VII, k. 73, r. br. 47/4: Istorijat 181. divizije).

pod komandom štaba 181. divizije (Kotor). Ove okupatorske snage su ostale tokom zime bez većih izmjena na teritoriji Crne Gore i Sandžaka, s tim što je početkom decembra njemačka 1. brdska divizija uspjela da prodre na dio oslobođene teritorije u Sandžaku.

Uticaj četnika u Crnoj Gori poslije likvidacije njihovog rukovodstva u Ostrogu i razbijanja njihovog uporišta u Vasojevićima znatno je oslabio i u ostalim, još neoslobođenim krajevima, njihova organizacija razbijena, uprkos nastojanju četničkih komandanata da se organizuju i povezuju. Oni su uspijevali da oko sebe zadrže manje i veće grupe, nesposobne za neku samostalnu oružanu akciju u ovo vrijeme. Međutim, oni su i dalje ispoljavali izvjesnu aktivnost u Boki kotorskoj, Crmnici, katunskoj, riječkoj i lješanskoj nahiji, Danilovgradu, Grahovu, Nikšiću i Podgorici, gdje su se oslanjali na okupatora. Oni su u ovim mjestima još održavali sastanke i konferencije, dogovarali se sa njemačkim komandantima o napadima na jedinice NOV i zajedno sa njima preduzimali akcije.

U Sandžaku su takođe četnici bili razbijeni kao formacije: postojale su tu i tamo manje grupe u pljevaljskom i bjelopoljskom srezu, koje su krstarile, sakrivale se i izbjegavale borbu, izmičući pred potjerama naših jedinica. U srezovima prijepoljskom, bjelopoljskom i sjeničkom bilo je u ovo vrijeme nešto muslimanske milicije, koja nije bila u stanju, kao i četnici⁵¹ da samostalno preduzimaju oružane akcije protiv naše vojske. Tek početkom decembra, kada su Nijemci izvršili prodor u ovu oblast, četnici i milicija su se aktivirali u okviru ovog poduhvata protiv jedinica 2. korpusa.⁵²

⁵¹ Njemački 5. SS-korpus izvršio je napad protiv jedinica NOVJ na teritoriji istočne Bosne i Sandžaka (operacija »Kugelblitz«). U ovoj operaciji (3–16. decembra 1943) bile su angažovane sljedeće neprijateljske jedinice: njemačke 1. brdska i 7. SS-divizija, dijelovi 187. rezervne i 369. legionarske divizije, dijelovi 92. i 901. motorizovanog i 1. lovačkog puka, dijelovi bugarske 24. divizije. Od Sjenice prema Prijepolu, Pljevljima i Čajniču nastupala je 1. brdska divizija, ojačana tenkovima, koja je u borbama oko Prijepola, Pljevalja i Bijelog Polja nanijela znatne gubitke dijelovima 2. proleterske divizije i 1. šumadijske brigade. Četnici i milicija su, koristeći se ovim napadom, pokušavali da se ponovo prikupe, povežu i organizuju, što im je djelimično uspijevalo, samo dok su njemačke jedinice boravile na ovom području (Hro-

Nemajući na raspolaganju dovoljno snaga da se suprotstavi sve većem pritisku i stalnim akcijama jedinica NOV i zaštiti oblast Boke kotorske, Crnogorskog primorja i neposrednog zaleđa, njemački komandant za Crnu Goru je formirao na Cetinju (10. novembra 1943.) »Narodnu upravu« sa predsjednikom Ljubom Vuksanovićem na čelu, koja je, kao neka vrsta vlade, pokušala da veže razne grupe četnika za sebe, da stvori svoje organe i vojne formacije: žandarmeriju, policiju i slično, i da nastavi borbu, zajedno sa njemačkim snagama, protiv jedinica Narodnooslobodilačke vojske. U svom proglašenju, upućenom narodu, istakla je da je njen cilj: krajnja lojalnost prema Nijemcima i borba protiv komunista.⁵³ Vodstvo Federalističke stranke je pozvalo svoje pristalice na saradnju sa »Narodnom upravom«.

Vojničke pobjede jedinica 2. korpusa u toku dvomjesečnih borbi na teritoriji Crne Gore i Sandžaka, u kojima su postignuti znatni rezultati: razbijanje četnika, privlačenje nekih italijanskih jedinica na stranu NOV, sprečavanje okupatorskih jedinica da se učvrste izvan garnizona koje su uporno branili, bile su od presudnog uticaja za dalji tok i razvoj događaja u ovoj oblasti. Na oslobođenoj teritoriji, koju su naše jedinice branile od povremenih upada neprijatelja, razvio se intenzivan partijsko-politički rad, organizovani su i učvršćavani organi narodne i vojno-pozadinske vlasti, razvila se široka aktivnost društveno-političkih organizacija: omladine, žena, crvenog krsta itd., koje su kroz razne forme okupljale cijeli narod u dalgjoj borbi protiv okupatora u aktivnoj podršci jedinicama na frontu.

U uslovima ovako povoljnog razvoja narodnooslobodilačkog pokreta došlo je do sazivanja i održavanja skupštine delegata iz svih srezova Crne Gore i Boke, koji su na svom prvom zasjedanju u Kolašinu 15. novembra izabrali Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja, kao najviši organ narodne vlasti, koji će biti predstavnik i rukovodilac NOP-a u Crnoj Gori i Boki. Neposredno iza to-

nologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945, VII, 1964, str. 618).

⁵³ Arhiv Istoriskog instituta Crne Gore, IX, 1a — 21: Proglas »Narodne uprave« (Crnog vjesnik, Cetinje, br. 4, 10. XI 1943).

ga 20. novembra, održana je Skupština Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka, sa sličnim ciljevima i zadacima za teritoriju Sandžaka.⁵⁴

Ova zasjedanja, kao i ona koja su održana u drugim krajevima Jugoslavije, bila su organizaciono-politička priprema za Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), koje je održano u Jajcu 29. i 30. novembra, kojemu su prisustvovalle delegacije izabrane na Zemaljskim vijećima i na kojemu su donesene istorijske odluke opštejugoslovenskog značaja, kojima su postavljeni temelji novoj državnoj zajednici – Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji – u kojoj je Crna Gora njen ravnopravni član.

Poslije održanih zasjedanja ZAVNO-a i AVNOJ-a i u rezultatu sprovođenja njihovih odluka polet NOB-a je uzeo još šire razmjere. Odluke su, pored političkog, imale ogroman mobilizatorski značaj i uticaj, kako širom Jugoslavije tako i u Crnoj Gori, gdje je razmah oružanih dejstava protiv okupatora i njegovih saradnika još više porastao i u narednom periodu se razvijao sa sve većim intenzitetom, proširujući se na nove oblasti i još neoslobodenu područja. Nastupio je period potpunog aktiviranja svih partijsko-političkih radnika, članova ZAVNO-a, društveno-političkih organa i organizacija, pripadnika jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, u sprovođenju i objašnjavanju odluka ovih zasjedanja (ZAVNO i AVNOJ-a): na skupovima, mitinzima i konferencijama, po selima i oslobođenim gradovima, u jedinicama NOV-a, na sastancima u neoslobodenim mjestima.

U rezultatu ovakvog razvoja došlo je do priliva novih baraca u jedinice ne samo sa oslobođene teritorije nego i sa neoslobodenih područja; iz okupiranih gradova i sela odlazio je sve veći broj u partizanske odrede i brigade.

Partizanski NOPO su brojno narastali, rješavali na svojoj teritoriji mnoge zadatke samostalno, kao i u sadejstvu sa brigadama, oni su postali dopunske jedinice, rezervoari, za popunu brigada i za davanje boraca za formiranje novih jedinica.

⁵⁴ Na skupštini ZAVNO u Kolašinu prisustvovala su 544 delegata, a na skupštini ANOS-a 252 delegata.

Tokom zime formirane su 4 crnogorske (6, 7, 8. i 9.) i 1 sandžačka (4.) brigada, što je uslovilo formiranje Primorske operativne grupe (23. februara 1944.) divizijskog ranga i 37. NO-udarne divizije (4. marta).⁵⁵

Uoči Prvog zasjedanja ZAVNO formirana je između 10. i 14. novembra 1943. 6. narodnooslobodilačka udarna brigada od ljudstva iz Durmitorskog, Komskog, Zetskog i Nikšićkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda i uključena u sastav 3. divizije do formiranja Primorske operativne grupe, kada je ušla u njen sastav, zajedno sa 2. dalmatinskom brigadom i Lovćenskim NOPO.

Na dan formiranja 6. brigada je imala 4 bataljona sa ukupnim brojnim stanjem 530 boraca i prikupila se u s. Drijenku kod Kolašina.

Na osnovu odluke Vrhovnog štaba i naredbe štaba 2. udarnog korpusa od 10. novembra u štab ove brigade su imenovani: komandant Veljko Žižić, politički komesar Ivan Đurović, zamjenik komandanta Vojin Todorović.⁵⁶

Krajem godine formirana je 7. crnogorska omladinska narodnooslobodilačka udarna brigada (nazvana »Budo Tomović«) u selu Vlahovićima kod Kolašina od omladinaca dobrovoljaca koji su učestvovali na Prvom kongresu antifašističke omladine Crne Gore i Boke (25. i 26. novembra) i omladinaca iz svih partizanskih odreda Crne Gore. Oformljenje brigade je završeno 30. decembra 1943. i uključena je u stalni sastav 3. udarne divizije.

Na dan formiranja brigada je imala četiri bataljona sa ukupnim brojnim stanjem od 800 boraca.

Na osnovu odluke Vrhovnog štaba i naredbe štaba korpusa od 30. decembra 1943. u štab ove brigade su imenovani: komandant Niko Strugar, politički komesar Nikola Đakonović, zamjenik komandanta Milivoje Grozdanić, vršilac dužnosti zamjenika političkog komesara Vjera Kovačević.⁵⁷

⁵⁵ U Primorsku operativnu grupu su kasnije, tokom 1944., ušle 1. bokeljska i 10. crnogorska NOU brigada. U sastav 37. divizije su ušle: 3. i 4. sandžačka i 8. crnogorska brigada.

⁵⁶ Zbornik, t. III, knj. 6, dok. 66: Naredenje štaba 2. korpusa od 10. XI 1943.

⁵⁷ Isto, t. III, knj. 6, dok. 190: Naredba štaba 2. udarnog korpusa.

Deveta crnogorska NOU-brigada, koja je formirana 1. aprila 1944. u Gornjoj Morači (Dragovića Polje), takođe je ušla u stalni sastav 3. divizije. Ljudstvo za ovu brigadu je iz sastava svih NOPO Crne Gore, a na dan formiranja je imala 4 bataljona sa ukupnim brojnim stanjem od 541 borca.

Na osnovu odluke Vrhovnog štaba i naređenja štaba korpusa u štab 9. brigade su imenovani: komandant Vojko Todorović, politički komesar Milisav Koljenšić, zamjenik komandanta Vojislav Đurašević, zamjenik komesara Pejo Raičević, načelnik štaba Dušan Dragović.⁵⁸

Tokom novembra 1943. izvršene su sljedeće izmjene u sastavu nekih štabova u okviru divizije: za načelnika štaba 3. divizije određen je Niko Jovićević, mjesto Boža Lazarevića, koji je pošao na drugu dužnost; za komesara 5. crnogorske brigade Svetozar Radojević, mjesto Dragiše Ivanovića; za zamjenika komandanta 5. brigade Savo Stanojević.

Formiranjem novih brigada nastale su promjene u organizacijskom sastavu 3. divizije. 6. crnogorska brigada je bila u sastavu od dana formiranja do uključivanja u Primorsku operativnu grupu (14. XI 1943. – 23. II 1944. god.), a 4. proleterska je izašla iz njenog sastava 22. januara 1944. i ponovo ušla u sastav 2. proleterske divizije. Formiranjem 7. a potom 9. NOU-brigade i njihovim uključivanjem u 3. diviziju ustaljena je njena formacija i u takvom sastavu ostala do završetka rata.

Ideja Vrhovnog štaba da se izvjesne snage iz Crne Gore postepeno orijentišu i pripreme za odlazak u Srbiju, a druge snage u oblast Crnogorskog primorja i njegovog neposrednog zaleđa, s tim da se ostave dovoljne snage za odbranu oslobođene teritorije u Sandžaku i Crnoj Gori izazvala je potrebu pregrupisanja jedinica 2. korpusa tokom zime. U okviru ovakvog plana 3. divizija je početkom decembra zauzela raspored prema neprijateljskim garnizonima u Podgorici i Danilovgradu (na prostoriji Bjelopavlići – Piperi – Bioče – Kuči) i u dolini Lima na sektoru Andrijevica – Berane – Bijelo Polje, sa zatva-

⁵⁸ Isto, t. III, knj. 7, dok. 134: Naređenje štaba 3. divizije od 1. IV 1944.

ranje pravaca od Peći, Rožaja, Sjenice i Prijepolja.⁵⁹ Ona je u narednom periodu kidala veze i napadala komunikacije između neprijateljskih garnizona (rušila i napadala transporte vojske i materijala, ometala saobraćaj), obezbeđivala oslobođenu teritoriju i kontrolisala je zajedno sa partizanskim odredima, upadala u rejone još neoslobođene teritorije.

Aktivnost jedinica na svim ovim pravcima bila je veoma dinamična i živa. Onemogućavani su pokušaji Nijemaca, četnika i albanske milicije da upadaju na oslobođenu teritoriju koju su branile jedinice divizije.

Zaštita oslobođene teritorije u Crnoj Gori i Sandžaku i prodiranje u još neoslobođene oblasti imala je ogroman značaj, kako za organizaciju narodne vlasti i života na njoj, u smislu odluka ZAVNO i AVNOJ, tako i za njenu pripremu kao operativne osnovice za prikupljanje snaga namijenjenih za proboj u Srbiju.

Okupator je ocijenio značaj ove teritorije i namjere naših snaga, naročito poslije pokušaja 2. proleterske i 5. krajiskog divizije da se probiju prema zapadnoj Srbiji. Zato je tokom zime u sadejstvu sa četnicima preduzimao manje ili veće ispadne protiv naših jedinica na pojedinim pravcima, naročito u Sandžaku i dolini Lima, da bi na proljeće i tokom ljeta 1944. prešao u poduhvate širih razmjera, radi ometanja ostvarenja prodora prema Srbiji.

Jedinice 2. udarnog korpusa, pošto su izbjegle udar njemačke 1. brdske divizije početkom decembra na pravcu Sjenica – Prijepolje – Pljevlja – Čajniče, uspjele su da tokom zime ne samo održe i konsoliduju oslobođenu teritoriju nego da je prošire na nova područja, istočno od Lima i u oblasti stare Crne Gore.

2. DEJSTVA UDARNE GRUPE BATALJONA 3. DIVIZIJE U STAROJ CRNOJ GORI

Između doline Zete i Crnogorskog primorja i Boke bila je dislocirana njemačka 181. divizija, dva puka ita-

⁵⁹ Početkom decembra 1943. 3. divizija je bila raspoređena: Andrijevića–Berane–Bijelo Polje (dva bataljona 4. brigade), Košin–Matešev–Ljeva Rijeka–Pelev Brije (6. brigada), Pipari–Bjelopavlići (5. brigada), Lješanska, Katunska Nahija i Cromica (dva bataljona 4. i 1. bataljon 5. brigade). Štab divizije Jabuka (Matešev).

lijanskih fašista (»crnih košulja«), bataljon lakih tenkova, neke jedinice vazduhoplovstva, ratne mornarice i protivavionske odbrane, kao i dijelovi nekih teritorijalnih jedinica koji su pripadali Feldkomandanturi u Cetinju. Po gradovima su se nalazile žandarske formacije (milicija) od mještana — iz redova četnika i krilaša koje su surađivale sa Feldkomandanturom. U ovoj oblasti nalazili su se četnici u lješanskoj i riječkoj nahiji, Crmnici i Grahovu, sa nešto većim grupama u Boki kotorskoj i Podgorici.

U vezi sa takvom situacijom u ovoj oblasti, koja je bila od značaja za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta; kao mobilizacija ka bazi i operativno područje za napad na okupatorske garnizone i ometanje njegovog saobraćaja, kao i na četnička uporišta oko ovih garnizona, štab korpusa je naredio štabu 3. divizije da formira privremenu udarnu grupu od tri bataljona i uputi na ovu prostoriju na kojoj su se od naših snaga nalazili samo dijelovi Lovćenskog i Zetskog NOPO.

U udarnu grupu su uključeni 1. i 2. bataljon 4. crnogorske i 4. bataljon 5. crnogorske brigade. U štab grupe su postavljeni: komandant Niko Strugar, zamjenik komandanta 4. brigade, politički komesar Vojin Nikolić, komesar ove brigade. Njemu su u operativnom pogledu potčinjeni dijelovi Lovćenskog (2 bataljona) i Zetskog odreda (1 bataljon).

Pred grupu su postavljeni sljedeći zadaci: 1) čišćenje Lješkopolja, Řvaša, Bokova, Kosijera i Uganja od četnika i razbijanje njihovog uporišta u Crmnici; 2) mobilizacija na terenu Lovćenskog i Zetskog NOPO; 3) učvršćenje Lovćenskog odreda, mobilizacija novog ljudstva za odred i uspostavljanje narodne vlasti; 4) presijecanje komunikacija i napad na njemačke kolone na njima: Podgorica — Cetinje i Budva — Cetinje.⁶⁰

Naređenjem štaba korpusa određeni su konkretno i detaljno zadaci ove Grupe i vrijeme njenog zadržavanja (30 dana) za njihovo izvršenje, s tim što je njenom štabu data sugestija da pokrete i dejstva bataljona saobražava situaciju na terenu.

⁶⁰ Zbornik, t. III, knj. 6, dok. 80: Naredenje štaba 2. korpusa od 13. XI 43. štabu Udarne grupe i Lovćenskog NOPO.

Iako je formiranje grupe naređeno 17. novembra, do njenog oformljenja i upućivanja je došlo kasnije, krajem mjeseca, zbog ispada neprijatelja iz istočnog Sandžaka — od Sjenice — prema dijelovima 4. brigade na sektor Brodarevo — Bijelo Polje, koji su prethodno morali intervensati i srediti situaciju na ovom pravcu, a potom oslobođiti bataljone određene za pokret i zadatke u okviru Grupe.⁶¹

Drugi bataljon 4. brigade je pošao iz Andrijevice za Mateševu (23. XI), odakle je sa 1. bataljonom, koji se ovdje nalazio produžio 24. novembra pokret prema staroj Crnoj Gori — Ljeva rijeka (24. XI) — Bratonožići (25. XI) — Piperi (26. XI) — Bjelopavlići (27. XI) i pošto su se povezali sa 4. bataljonom 5. crnogorske brigade na prostoriji Sretnja — Slatina — Jovanovići, prešli su kao kompletna Grupa 28. novembra na desnu obalu Zete, kod Slapa, i produžili dejstva po dobijenom zadatku.⁶²

Poslije prelaska na desnu obalu Zete (27/28. XI) bataljoni Grupe su naišli samo na slabiji otpor četnika na pravcu kretanja prema lješanskoj i katunskoj nahiji: očistili su od manjih grupa četnika sela Plješivački Do, Bogmiloviće, Zagarač, Bandiće i Komane i razbili nešto jače grupe na prostoriji lješanske nahije. Dijelovi Grupe su na komunikaciji Podgorica — Rijeka Crnojevića, u rejonu Gornjih Kokota, iznenada napali 1. decembra jednu manju kolonu njemačkih vojnika na kamionima (4 kamiona) i tom prilikom ubili 17 vojnika i 6 četnika a kamione uništili.⁶³ Saobraćaj na ovoj komunikaciji je obustavljen nekoliko dana.

Neprijatelj je 5. decembra pošao u napad na bataljone grupe, od Cetinja i Podgorice, odsjekao njene dijelove

⁶¹ Prikupljanje Grupe na prostoriji Piperà i Bjelopavlića izvršeno je 26/27. i 27/28. novembra, a prebacivanje na desnu obalu Zete kod Slapa 28. novembra 1943.

(Arhiv VII, reg. br. 27/4, k. 754: dnev. k-nta 3. divizije; Zbor. 3, knj. 6, dok. 98: Obavještenje štaba 3. divizije od 20. XI 43. štabu 5. brigade); Isto, dok. 110: Izv. 4. brigade od 25. XI 43. štabu 2. korpusa.

⁶² Arhiv VII, k. 754, reg. br. 27—4: dnevnik k-nta 3. divizije; Zbornik, t. 3, knj. 6, dok. 113: Naredenje Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku od 27. XI štabu Lovćenskog NOPO.

⁶³ Napad je izvršio 1. bat. 4. brigade i dijelovi Zetskog NOPO (Hron. NOB 1941—15).

ve koji su bili južno od komunikacije Podgorica – Rijeka Crnojevića i u žestokoj borbi koja se produžila i sljedećeg dana u rejonu sela Rvaša i duž komunikacije prema Barutani pretrpio znatne gubitke. Dijelovi Grupe koji su bili prodrli prema Zabljaku uspjeli su da se borbom ponoćno prebace na prostoriju sjeverno od puta Barutana – Rijeka, kojom je neprijatelj bio ovlađao.⁶⁴

Udarna grupa je poslje akcije na komunikaciji izvršila pokret iz Rvaša preko Ceklina i Ulića, prešla komunikaciju Rijeka Crnojevića – Cetinje i upala u Donji Ceklin, Začir i Ljubotin i, pošto je razbila manje grupe četnika u ovim selima, produžila nastupanje u pravcu Crmnice, u koju prodire 9. decembra i vrši napad na italijansko-četničko uporište u Brčele, koje je poslje dvodnevne borbe potpuno savladala i tom prilikom zarobila ili uništila cijelu posadu od oko 280–300 vojnika.⁶⁵

Nijemci su odmah reagovali na akciju Udarne grupe u Crmnici i pokušali da joj onemoguće odstupnicu, zatvaranjem komunikacija, te da je na ovoj prostoriji unište. Prikupili su jedinice u Virpazaru, na Prekornici, Ljubotinu i Sutormanu. Međutim, njemu ova zamisao nije uspjela pošto je štab Grupe uočio neprijateljske namjere pa je prostorom između njegovih kolona koje su pošle u napad prebacio Grupu na prostor sjeverno od komunikacije Cetinje – Rijeka Crnojevića, a odakle je izvršila manevr u dva pravca: bataljoni 4. brigade prema Njegušima, Čevu i Grahovu, a bataljoni 5. brigade i dijelovi Lov-

⁶⁴ Napad su izvršili dijelovi 181. njem. divizije: 222 fizilir. bataljon od Podgorice, 1/334 puka od Rijeke Crnojevića, dijelovi »crnih košulja« i četnici. Neprijatelj je od 28. XI do 6. XII imao, prema ocjeni štaba Grupe, oko 190 poginulih i više ranjenih, a naši gubici su 16 poginulih i 20 ranjenih, (isto, dok. 143: Izvješ. štaba 3. div. od 8. XII).

⁶⁵ U dvodnevnim borbama (9. i 10. XII 1943.) savladan je otpor četnika (oko 200) i »crnih košulja« (86), pa je tom prilikom poginulo 68 ital. fašista i 13 četnika, a ostatak posade u Brčelima bio je zarobljen. Zaplijenjeno je 405 pušaka, 67.000 metaka, 3 laka bacača, 7 puškomitrailjeza, 1 teški mitraljez, 15.000 bombi, razne opreme i hrane. Gubici bataljona Grupe su 4 poginula i 7 ranjenih boraca. (Zbor. t. 3, knj. 6, dok. 170: Izvještaj štaba 3. divizije od 18. XII 43. štabu 2. korpusa). U Hronologiji NOB u Crnoj Gori, str. 463, stoji da je u ovoj borbi likvidirana posada od 53 ital. fašista, nacionalisti (četnici) su razbijeni, a internirani rođljubi koji su se ovdje nalazili u logoru oslobođeni.

ćenskog odreda (1 bataljon) prema Zupi Dobrskoj, Buronjama i Gradcu, odakle su sa dijelovima Zetskog NOPO nastavili dejstva preko lješanske nahijske prema Spužu i Danilovgradu.⁶⁶

Iznenaden brzim pokretima, prebacivanjem s jednog na drugi kraj i stalnim napadima jedinica Ūdarne grupe u ovoj oblasti okupator je, da bi zaplašio narod koji je bio raspoložen prema našoj vojsci i potpomagao je u ovim akcijama, izvršio niz represalija: strijeljanja, hapšenja, odvođenja u logore, prijetnje i dr., kao odmazdu za gubitke koje su imale njegove jedinice.⁶⁷

Krajem decembra (28. XII) bataljoni 4. brigade su ponovo upali u Crmnici, razbili jednu grupu četnika, koja se u međuvremenu ponovo prikupila oko Branka Gojnića, a zatim su se poslije kraćeg zadržavanja ovdje, da bi izbjegli pripremani napad Nijemaca koji su pošli (30. XII) od Petrovca, Virpazara i Bara, probili istog dana sa prostorije sela jugozapadno od Virpazara prema Sotonićima, pošto su u ovom rejonu skršili otpor neprijateljskih dijelova krenuli su prema Prekornici, gdje su stigli u toku noći.⁶⁸ Odavde su u toku naredne noći (31. XII/1. I 1944.) izvršili prelaz komunikacije Rijeka Crnojevića – Cetinje, pošto su savladali otpor Nijemaca i četnika u prostoru između Košćele i Dobrskog Sela.

Potom su bataljoni 4. brigade zajedno sa dijelovima Lovćenskog odreda napali na četničke grupe i žandarske stanice u katunskoj nahijskoj i prema Njegušima, a zatim se, pošto je istekao rok zadržavanja na ovoj prostoriji, polovinom januara prebacili ponovo u Bjelopavliće i preko Piperà i Bratonožića pošli u sastav svoje brigade:

⁶⁶ Nijemci su u Virpazar prebacili 1 ojačani bataljon 334. p. 181. divizije i 1 vod tenkova, kao i vod artiljerije iz 222 art. puka, sa zadatkom da napada odavde prema Brčelima; Na Sutorman je došao jedan bataljon istog puka, koji je odatle jedan dio uputio prema Brčelima.

⁶⁷ Nijemci su tokom decembra strijeljali: u Cetinju 33 lica (9. XII), u Budvi 9 (20. XII), kod Sv. Trojice 5 (13. XII), kod Tar-maka 50 (27. XII) Veljim brdom 7 (obješeni), a velik broj pripadnika NOP je pohapšen. (NOB u Crnoj Gori, Hronologija dogadaja 1941–1945).

⁶⁸ Nijemci su kod Sotonića imali gubitke od 13 poginulih vojnika. (Isto)

1. bataljon je stigao u Kolašin 12. januara, a 2. bataljon u Mateševu 25. januara 1944. Ostali bataljoni 4. brigade su se nalazili u dolini Lima.

Na prostoriji stare Crne Gore ostao je i dalje 4. bataljon 5. brigade, zajedno sa bataljonima Lovćenskog i Zetskog NOPO i zadržao se sve do dolaska jedinica Primorske operativne grupe u ovu oblast. On nastavlja napade na grupe četnika, mobilise nove borce, ometa saobraćaj na komunikacijama. Dijelovi Lovćenskog i Zetskog odreda sa kojima je bataljon sadejstvovao razvijali su sve veću aktivnost na svojim područjima, popunjavali se novim borcima i postali rezervoar za popunu ostalih jedinica, za davanje ljudstva za brigade koje su se nanovo formirale.

Prije napuštanja ove teritorije 4. bataljon 5. brigade je sa dijelovima Lovćenskog odreda izvršio napad (2/3. I) na četnike i Nijemce duž komunikacije u riječkoj i lješanskoj nahiji, a sa dijelovima Zetskog odreda i 2. bataljona 4. brigade na četnike u Orašju, Sladojevu Kopitu, Curiocu, Grliću, Lazinama, Novom Selu, Klikovačama i Veljem Brdu na desnoj obali Zete. Potom sadejstvuje 6. crnogorskoj brigadi u napadu na Grahovo (1. II) obezbeđen prema Risnu. Poslije još nekoliko akcija u ovoj oblasti, ovaj bataljon se prebacio u Bjelopavliće, na lijevu obalu Zete, gdje je stavljen po naređenju štaba 3. divizije, pod privremenu komandu štaba 7. brigade, koja se nalazila na ovom sektoru.⁶⁹

Udarna grupa bataljona 4. i 5. brigade iznenadnom pojavom i akcijama potpuno je razbila okupatorsko-kvisslinšku vlast u lješanskoj, katunskoj, riječkoj i crnicičkoj nahiji, osim gradova (Rijeka Crnojevića, Virpazar, Cetinje) koje je okupator čvrsto držao i organizovao za otpor, a na koje ovom prilikom nije vršen napad. Veze između okupatorskih garnizona, žandarskih stanica i četničkih grupa bile su pokidane, a glavna uporišta četnika u ovoj oblasti razbijena. Neprijatelj je u ovim borbama imao velike

⁶⁹ U napadu 2/3. I neprijatelj je duž komunikacije imao gubitke od oko 60 poginulih, a zaplijenjene su mu 2 haubice, 1 protivkolski top i 2 bacaca. Naši gubici su bili 1 poginuo i 2 ranjena. (Arhiv VII, k. 1675 A, reg. br. 4-2: Izvještaj Lovć. NOP od 7. I 1944.); Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 18: Izvješatj štaba 3. divizije.

gubitke u mrtvim i ranjenim, dok su gubici naših jedinica, zahvaljujući primijenjenom manevru i iznenadnim i brzim akcijama bili daleko manji. Okupator se zato svestrio terorom nad stanovništвом i pripadnicima NOP-a iz zatvora i logora.⁷⁰

Teritorija na kojoj su dejstvovali bataljoni Udarne grupe je teško prohodna, sa bezbrojnim vrtačama i visovima, prodolima i uvalama; na njoj se nalaze Cetinjsko, Njeguško, Grahovsko i Dragaljsko polje i pored Lovćena i Rumije, nekoliko manjih planina u pozadini ovih: Pusti Lisac, Čevski Lisac, Garač, Stavor, Kopitnik, Busovnik i dr. Preko nje su putevi sposobni za kolski saobraćaj: Podgorica – Cetinje; Danilovgrad – Čevo – Čekanje; Risan – Građevino – Vilusi; Cetinje – Kotor i Cetinje – Budva; Virpazar – Bar, koje je neprijatelj koristio za prebacivanje svojih trupa kamionima, za pokret artiljerije i tenkova. Ovakvi uslovi zemljišta uveliko su otežavali potkrete i brži manevar naših jedinica, ali oni su bili smetnja i za okupatorske trupe kada su se odvajale od komunikacija, koje su takođe bile izložene napadima. Borci 4. brigade i Lovćenskog odreda, većinom iz ovih krajeva, poznavali su dobro teren, njegove staze i bogaze, pa su ga vješto i relativno lako savladavali, koristili njegova svojstva u borbi, više nego okupator koji se na ovom terenu sporo i nesigurno kretao izvan puteva.

I pored velikih uspjeha koje je Udarna grupa postigla u ovoj oblasti, njene snage su bile nedovoljne da definitivno konsoliduju stanje i učvrste pozicije narodnooslobodilačkog pokreta, da onemoguće neprijatelju povremeni saobraćaj između garnizona. U njoj su još bile prisutne razbijene četničke grupe koje su gravitirale prema ovim garnizonima.

Oblast Crnogorskog primorja i Boke, u kojoj se prikupljala i povezivala sa inostranstvom domaća reakcija, bila je veoma značajna, kako u ovo vrijeme tako i kasnije sve do oslobođenja. Prisustvo četnika u njoj i raznih

⁷⁰ U vremenu od 28. XI 1943. do 15. I 1944. Udarna grupa je nanijela neprijatelju gubitke od oko 700 poginulih Nijemaca, ital. fašista i četnika, i veći broj ranjenih i zarobljenih.

Zaplijenjena je velika količina oružja i municije.
(Arhiv VII, k. 754, reg. br. 27/4: Dnevnik Komand. 3. divizije).

neprijatelja NOP-a negativno se odražavalo i na zaleđe ove oblasti, u kojemu su se sakrivale i prikupljale grupe četnika i gdje je kod jednog dijela stanovništva bilo još iščekivanja i neizvjesnosti. Sve ove negativnosti nijesu mogle biti otklonjene i likvidirane akcijama manjih snaga NOV i partizanskih dijelova, bez obzira na njihovu aktivnost i intenzivan rad partijsko-političkih radnika na ovom terenu. Postalo je očigledno da je u ovoj oblasti potrebno prisustvo jačih snaga NOV-a.

Pošto je upoznat sa situacijom u ovoj oblasti, Vrhovni štab je naredio štabu 2. korpusa da u nju uputi dovoljno jake snage koje će moći stalnim prisustvom nastaviti uspješno borbu protiv okupatorskih jedinica i četnika i vrsiti mobilizaciju novih boraca i formiranje novih jedinica, s tim da ispolje dejstva prema Crnogorskom primorju i Boki, a potom u sadejstvu sa dijelovima 29. divizije i prema dijelu Jadrana između Boke kotorske i Neretve⁷¹.

Crna Gora je postala značajna oblast narodnooslobodilačkog pokreta, koja se više nije smjela prepustiti okupatoru i četnicima i njihovom uticaju. Boka Kotorska i Crnogorsko primorje, kao i njihovo neposredno zaleđe, dobijaju početkom 1944. godine operativan značaj, tim veći što su četnici težili da ovu oblast koriste za nesmetano prikupljanje svojih dijelova iz raznih krajeva Crne Gore i Hercegovine radi povezivanja sa četničkom emigracijom i sretanja »saveznika« čije iskrcavanje je obećavano iz inostranstva.

Zbog značaja ove oblasti, u duhu pomenutog naređenja Vrhovnog štaba, formirana je 23. februara 1944. Primorska operativna grupa od 6. crnogorske i 2. dalmatinske brigade, Lovćenskog i Nikšićkog NOPO, 1. bokeljskoj partizanskog bataljona (formiran 25. I 1944). U štab ove grupe su postavljeni: komandant Radomir Babić, politički komesar Jagoš Uskoković, načelnik štaba Novak Perućica.⁷²

Dolaskom jedinica Primorske operativne grupe u ovu oblast, prvo 6. crnogorske a zatim 2. dalmatinske brigade,

⁷¹ Hronologija 1941–45. str. 643.

⁷² Arhiv VII k. 397, reg. br. 19/1–3; Arhiv Istor. instituta SRCG IV 2 a–163: Naredba štaba Prim, operativne grupe od 3. marta 1944.

i njihovo angažovanje, zajedno sa jedinicama Nikšićkog i Lovćenskog NOPO i 1. bokeškog bataljona, koje su se nalazile na ovom području, duž komunikacija Danilovgrad – Nikšić – Viluse – Trebinje; Vilusi – Grahovo – Rišan; Danilovgrad – Čevo – Čekanje; Podgorica – Cetinje; u prostoru između ovih komunikacija i prema Crnogorskom primorju i Boki kotorskoj, okupatorskim snagama su nanijeti veliki gubici, onemogućene su namjere četnika koji su potpuno razbijeni, izvršena je potpuna mobilizacija i formirane 10. crnogorska i 1. bokeška brigada, koje su uključene u sastav ove Grupe.⁷³

3. DEJSTVA NA SEKTORU PODGORICA – DANILOVGRAD

Usljed čestih promjena u situaciji na poiedinim sektorima i zadataka jedinica u vezi sa tim, vršeno je tokom zime češće njihovo pomjeranje, prebacivanje s jednog na drugi pravac. Ovo je bilo izazvano i formiranjem novih brigada i njihovim uključivanjem u borbeni raspored. Ovakva pomjeranja vršena su i na ovom sektoru gdje su se u pojedinim periodima nalazile 5., 6. i 7. brigada, odnosno njihovi dijelovi.

Dolina Zete i Morače između Podgorice i Danilovgrada (dio zetske ravnice) bila je pogodna za zimski boravak naših jedinica, jer ove zime ovdje skoro nije bilo sniježnih padavina. One su bile razmještene na teritoriji Kuča, Piperà i Bjelopavlića, odakle su zatvarale pravce od Podgorice, Spuža i Danilovgrada, gdje su se stalno nalazile okupatorske posade i ometale saobraćaj između ovih mesta.

Krševito-brdska oblast na kojoj su bile razmještene jedinice 3. divizije dominirala je dolinom Zete i Morače i pružala pogodnosti za odbrambena dejstva, kao i za izvlačenje sa ovog terena ka masivima Zijeva i Komova, Kamenika i Maglića, Prekornice. Kanjon Morače je bio nepogodan za pokret i manevar ka izvornom dijelu ove rijeke, ali pogodan da se malim snagama zatvori i spriječi prodor neprijatelja u oblast Rovaca i Donje Morače.

⁷³ 10. crnogorska brigada je formirana 18. IX 1944, a 1. bokeška 5. X 1944. god.

Na sektoru Podgorica — Danilovgrad tokom zime su se izvodile manje ili veće akcije različitog intenziteta, ali ne takve koje bi neprijatelju pružile preim秉stvo da potisne naše jedinice iz ove oblasti.

Zadatak jedinica ovog sektora je bio da onemogućи ispad neprijatelja iz doline Zete i Morače prema slobodnoj teritoriji, da vrši napade i prepade na četnike koji su se nalazili na desnoj obali Zete i neposrednoj okolini Podgorice, Spuža i Danilovgrada, naslonjeni na odbranu okupatorskih garnizona, da vrše razne diverzije na komunikacijama i napade na saobraćaj. Za vrijeme boravka Udarne grupe zapadno od doline Zete jedinice ovog sektora su pritiskom prema neprijateljskim garnizonima olakšavale njena dejstva, a zatim je, po povratku sa ovog terena, prihvatile u rejonu Bjelopavlića. Pored toga jedinice su na ovoj prostoriji mobilisale borce i prihvatale borce koji su dolazili iz gradova i sa još neoslobodene teritorije i pomagale učvršćivanje narodne i vojnopozađinske vlasti. Po selima su održavani sastanci i konferencije, a u jedinicama je tekao intenzivan politički i vojnički rad i obuka vojnika i starješina.

Drugom polovinom novembra na ovom sektoru je vladalo relativno zatišje. Pored 5. brigade, bez bataljona koji je uključen u sastav Udarne grupe, ovdje su se nalazili dijelovi Zetskog odreda koji su 21. novembra razbili ispad četnika (oko 50) iz Spuža prema Crncima, a nekoliko dana kasnije (27. XI) grupu ital. fašista koja se bila uputila prema selu Sumama. Istog dana kada su četnici vršili ispad iz Spuža prema Crncima, napadnut je od oko 700 njemačkih i italijanskih vojnika i četnika 4. bataljon 5. brigade u Bjelopavlićima, gdje je čekao ostale bataljone Udarne grupe, na prostoriju Slatina, Laće, Osojnik, Ljubovo, ali je protivnapadom odbacio neprijatelja i nanio mu veće gubitke.⁷⁴

Tokom decembra takođe nije bilo jačeg angažovanja neprijatelja prema našim jedinicama u dolini Zete; bilo je samo nekoliko ispada početkom mjeseca sračunatih na

⁷⁴ Neprijatelj je imao oko 30 poginulih u obje akciie, a 4. bataljon 4 poginula i 1 ranjenog. (Zbornik t. III, knj. 6, dok. 101 i 129: izvještaj 5. crnogorske brigade od 22. XI 1943. i Glavnog štaba za Crnu Goru od 3. XII 1943. god.

onemogućavanje prodora naše Udarne grupe u Iješansku i katunsku nahiju. Tako je 1. decembra ispadom iz Podgorice i Spuža potisnuo dijelove Zetskog NOPO iz Donjih Crnaca, Lopata i Cerovica, upao u ova sela i popalio nekoliko kuća, odveo taoce od zatečenih mještana, a potom se, pred protivnapadom ovih i dijelova 5. brigade povukao u garnizone.⁷⁵

Dijelovi 5. brigade (1. bataljon) su izvršili napad 3. decembra na jednu njemačku kolonu od 15 kamiona, na odsjeku puta Krst – Stubica, u rejonu sela Stubica, i naijeli joj veće gubitke.⁷⁶

Od 2. do 5. decembra 1943. god. 2. i 4. bataljon 6. crnogorske brigade i 1 četa iz 5. brigade prokrstarili su prostorom Brskuta i Kuča i protjerali grupe četnika koje su se ovamo povratile poslije povlačenja bataljona 5. brigade sa ovog terena. Ostali bataljoni ove brigade vršili su čišćenje Prekobrđa od zaostalih grupa četnika koje su se sakrivale. Poslije akcije u Kućima 2. i 4. bataljon 6. brigade se povlače u Bratonožiće (5. – 8. XII), a odatle preko Peleva brijege u Lijevu Rijeku. Na teritoriji Kuča su ostavljeni samo manji dijelovi Zetskog odreda, pa je štab 5. brigade svoj bataljon iz Bratonožića pomjerio ka ovim dijelovima, da bi onemogućio ubacivanje četničkih grupa iz rejona Podgorice prema Medunu i Fundini radi povezivanja sa ovim selima, što su i činile kada su osjetile prisustvo naših manjih snaga u Kućima.⁷⁷

U vezi sa prodorom neprijatelja od Sjenice u Prijeopolje i Pljevlja, o čemu je ranije govoreno, štab 2. korpusa je izdao uputstvo štabu 3. divizije⁷⁸ o postupku u slučaju prodora neprijatelja na oslobođenu teritoriju. »U slučaju da vas neprijatelj potisne, odnosno da zagospodari iz-

⁷⁵ Neprijatelj je imao 3 poginula vojnika a naši dijelovi 2 i nekoliko ranjenih (Zbornik t. III, knj. 6, dok. 143: Izv. štaba 3. div. od 8. XII 1943).

⁷⁶ Neprijatelj je imao gubitke od oko 60 mrtvih i ranjenih, a uništeno mu je 11 kamiona. (Isto) Bataljon 5. brigade je imao 4 poginula i 6 ranjenih boraca. (Isto)

⁷⁷ Peta brigada je u decembru imala 1 bataljon – Bratonožići (Kući), 1 bataljon Bioče–Vežešnik, 1 bataljon – Bjelopavlići, a 1 bataljon u sastavu Udarne grupe.

⁷⁸ Zbornik t. III, knj. 6, dok. 133: Uputstvo štaba 2. korpusa od 5. XII 1944.

vjesnim oslobođenim gradovima, »kaže se u ovom uputstvu«, vi ćete izvršiti pregrupaciju vaših brigada tako da: jedna brigada ostane na teritoriji Vasojevića (4. proleterska, jer ta brigada najnovijim naređenjem Vrhovnog štaba ponovo ulazi u sastav 2. proleterske divizije); a ostale dvije na teritoriji: Kuči – Piperi – Bjelopavlići – Banjani – Grahovo. Divizija će u tom slučaju dejstvovati više na partizanski način«. Dalje u ovom uputstvu stoji: »Slobodnu teritoriju držati uz jače borbe, u slučaju da je morate napustiti, iskoristite najmanju slabost neprijatelja sa ciljem ponovnog uspostavljanja slobodne teritorije koju sada drže vaše jedinice«.

Ovim uputstvom štab korpusa insistira na očuvanju slobodne teritorije u beranskom, andrijevičkom, kolašinskom i šavničkom srežu i produženju dejstava u podgoričkom, dalmatinskom i nikšićkom srežu, s tim da se ovo postigne odgovarajućim rasporedom i najpogodnjom formom akcija.

Stab 3. divizije je u vezi sa situacijom u Sandžaku naredio izvjesno pomjeranje svojih jedinica – 4. i 6. brigade – prema južnom Sandžaku radi zaštite pravca prema Mojkovcu, dok je na sektoru Podgorica – Danilovgrad i dalje zadržao 5. brigadu i dijelove Zetskog NOPO.⁷⁰

Neprijatelj nije ispoljavao veću aktivnost na ovom sektoru tokom januara, ali su dijelovi 5. brigade i Zetskog odreda vršili česte, uglavnom noćne prepade u pravcu Podgorice, hvatali četničke kurire koji su pokušavali da se prebace u Kuče, otkrivali njihove obavještajce, osmatrali kretanja i promjene kod okupatorskih jedinica, rüşili ceste, ometali saobraćaj i odbijali manje ispadne prema Kučima i Piperima. Tek krajem mjeseca (28. I) neprijatelj Nijemci i četnici) je izvršio napad sa oko 800–1.000 vojnika na 3. bataljon 5. brigade i dijelove Zetskog odreda u Kučima: na položaje Sjenica – Medun – Ličnik i tokom dana ovladao Kosorom i Cvilinom. Stab 5. brigade je na ovaj pravac uputio za ojačanje dijelove 1. i 2. bataljona, sljedećeg dana protivnapadom neprijatelj je prvo odbačen sa Ličnika, a potom, poslije borbe kod Bezijeva, (Bezjeva), Orahova, Kupusca, Liješta, Meduna i Raševića

⁷⁰ Zbornik t. III, knj. 6, dok. 141: Naređenje štaba 3. divizije od 7. decembra 1943. god.

potisnut prema selu Ubli i Sjenici. Naredne noći (29/30. I) potpuno razbijen neprijatelj je odstupio prema Podgorici i albanskoj granici (dio četnika).⁸⁰

Brigada je poslije ove akcije zauzela raspored na prostoriji: Grahovo – Bezijovo – Liješta (3. bataljon), Medun – Kupusci (1. bataljon), Cvarin – Bioče – Petrovići (2. bataljon), dok su dijelovi Zetskog odreda i Prateći bataljon Glavnog štaba, koji se privremeno nalazio na ovom sektoru, razmješteni na prostoru Gornje Rogarne – Zavala, sa manjim dijelovima prema Doljanskoj glavici, Trijepcu i dolini Zete.⁸¹

Tokom januara izvršeno je povlačenje glavnine Udarne grupe sa desne obale Zete, pa je u vezi sa tim i daljim zadacima u ovoj oblasti, gdje su dejstvovali njeni bataljoni, upućena 6. crnogorska brigada, koja će po оформljenju Primorske operativne grupe ući u njen sastav. Brigadi je naređeno: da razbijje četnike na sektoru Nikšić – Viluse – Grahovo; da dejstvuje na komunikaciji: Danilovgrad – Nikšić – Viluse – Grahovo – Crkvice; da mobilise ljudstvo za brigadu i pomaže uspostavljanje narodne vlasti u ovoj oblasti; da se poveže radi sadejstva sa Nikšićkim i Lovćenskim NOPO i potpomogne njihovu punu i ojačavanje, kao i sa dijelovima 29. divizije na pravcu Bileće.⁸²

Poslije prikupljanja u dolini Tare, na pravcu Kolašin – Mateševvo – Ljeva Rijeka, 6. brigada je izvršila pokret (22. – 24. januara) pravcem: Ljeva Rijeka – Bratonožići – Bioče – Piperi – Bjelopavlići, odakle je potom, zaobilazeći Nikšić sa istočne i zapadne strane krenula u dvije kolone prema Banjanima, Vilusima i Grahovu, i u ovoj oblasti u narednom periodu nastavila dejstva pod komandom Primorske operativne grupe.

Upućivanjem 6. crnogorske brigade na sektor Nikšić – Grahovo, koja potom ulazi u sastav Primorske operativne grupe i ponovnim uključivanjem 4. proleterske brigade u sastav 2. divizije u sastav 3. divizije je po odluci

⁸⁰ Četnici su imali gubitke od oko 50 poginulih i ranjenih a 5. brigada 3 poginula i 10 ranjenih (Zbornik knj. 7, dok. 33: Izvješ. Štaba 5. brigade od 31. I 1944.)

⁸¹ Isto, k. 7, dok. 37: Bojna relacija 5. crnogorske brigade.

⁸² Arhiv VII, k. 754, reg. br. 1/1: Naredenje štaba 3. divizije od 20. I 1944.

Vrhovnog štaba ušla 3. sandžačka brigada, do tada u 2. diviziji. Ova brigada je u sastav 3. divizije ostala samo do kraja februara, kada je ušla u sastav 37. udarne divizije, zajedno sa 4. sandžačkom i 8. crnogorskom brigadom.⁸³

Štab 3. divizije, koji se od 10. decembra nalazio u Kolašinu, izdao je svojim jedinicama 31. januara 1944. naređenje o njihovoj pregrupaciji i zadacima:

Prva crnogorska brigada (bez 4. bataljona, koji ostaje na desnoj obali Zete do dolaska 6. brigade) prebacuje se u oblast Andrijevica — Berane da smijeni bataljone 4. proleterske brigade, koja u sastavu 2. divizije odlazi na drugi pravac. Njen je zadatak u ovoj oblasti da u sadejstvu sa dijelovima Komskog odreda zatvori pravce od Rožaja, Murine, Gusinja i Vrnoše, otkuda su mogle da upadaju grupe albanskih fašista i četnika koji su se na njih oslanjali. Njen dotadašnji zadatak na sektoru Podgorica — Danilovgrad preuzeli su do dolaska 7. crnogorske brigade dijelovi Zetskog odreda i bataljon Glavnog štaba.

Sedma crnogorska brigada, pošto je smijenila 3. sandžačka brigada u oblasti južnog Sandžaka (Šahovići — Bijelo Polje), odlazi na sektor Kuči — Bioče — Piperi sa zadatkom koji je na ovom pravcu imala 5. crnogorska, s tim što jedan svoj bataljon zadržava na prostoriju Mateševa — Ljeva Rijeka radi kontrolisanja okoline i veze između jedinica divizije.

Treća sandžačka brigada, koja se do tada nalazila oko Pljevalja, dobila je zadatak, pošto smijeni 7. brigadu, da se razmesti u rejonima Kovrena, Brodareva, Šahovića, Bijelog Polja, kontroliše i zatvori sve pravce prema južnom dijelu Sandžaka i Mojkovcu, otkriva i uništava grupe četnika i milicije u dolini Lima i ovoj oblasti.⁸⁴

Na osnovu pomenutog naređenja štaba divizije jedinice su izvršile narednih dana prebacivanje na nove pravce i zauzele odgovarajući raspored: 3. sandžačka u južnom Sandžaku, 5. crnogorska u dolini Lima na sektoru Andri-

⁸³ Treća sandž. brigada je ostala u sastavu 3. divizije od 22. I do 29. II 1944. Četvrta sandžačka je formirana 1. XII 1943. god. a 8. crnogorska brigada 25. II 1944. godine. (Arhiv VII, k. 754, br. r. 274: pom. dnev. k-nta 3. diviz.)

⁸⁴ Arhiv VII, k. 759, reg. br. 3/1: Naređenje štaba 3. divizije.

jevica — Berane, a 7. crnogorska brigada prema Podgorici.⁸⁵

Neprijatelj nije ispoljavao veću aktivnost tokom zime od Podgorice, ni poslije dolaska 7. crnogorske brigade na ovaj sektor. Manji njegovi ispadci, uglavnom četnika, prema Kućima su uspješno odbijani, poslije čega su dijelovi brigade vršili noćne upade u donja sela Kuča: Zlaticu, Sjenice, Doljane, prodirući do Kokaricke gore na pravcu Podgorice. Međutim, neprijateljska artiljerija sa Gorice je bila stalno aktivna, dejstvujući po prostoriji na kojoj je bila raspoređena 7. brigada i jedinice pod njenom komandom. Isto tako bili su osućećeni u ovom periodu i svi pokušaji neprijatelja od Vraničkih Njiva, da s osloncem na Trijebač, Doljansku glavicu i Kaznovicu, preko sela Rogama prodru u rejon gornjih Piperà, jer su našli na žilav otpor dijelova Zetskog odreda i 4. bataljona 5. brigade koje je poslije povratka sa desne obale Zete zatvarao ovaj pravac.

Jedinice su ovaj period relativnog zatišja iskoristile za vojničku i političku obuku, politički rad na terenu, pomazući u tome organe narodne vlasti, ne postavljajući kontrolu i izviđanje manjih dijelova pravcem prema Podgorici, albanskoj granici i dolini Zete. Snabdijevanje jedinica, hranom koje je bilo zadovoljavajuće, vršeno je preko komandi mesta u Kosoru, Brskutu, Bratonožićima i Lijevoj Rijeci, koje su surađivale sa seoskim narodnooslobodilačkim odborima. Sedma brigada je prvom polovinom februara dobila popunu od oko 100 dobrovoljaca sa terena gdje su se nalazili njeni bataljoni.

⁸⁵ Peta brigada poslije smjene (2. i 3. II) vrši pokret pravcem: Bioče—Ljeva Rijeka (4. II) — Matešev — Bare (5. II) — Trešnjevik — Andrijevica (6. II), gdje je ostavljen 2. bataljon i smjenio dijelove 4. brigade prema Murini (7. II), — Berane (7. II), odakle je sljedećeg dana 3. bataljon upućen u selo Police da smjeni dijelove 4. brigade. Stab brigade sa 1. bataljonom i prištapskim dijelovima smjestio se u Berane. (Arhiv II, k. 754, reg. br. 22/3: Bojna relacija 5. brigade).

Sedma brigada je na pravcu Podgorice zauzela raspored: Vežešnik — Cvarin (2. bataljon); Kosor — Boljev Do — Modum (3. bataljon); Orahovo (1. bataljon); Matešev — Ljeva Rijeka — Braskut (4. bataljon); stab brigade Bioče.

(Arhiv VII, k. 754, reg. br. 21/3: Bojna relacija 7. brigade).

Neprijatelj je krajem marta prebacio izvjesne snage sa 2 haubice iz Podgorice u Danilovgrad, napao dijelove 6. brigade na komunikaciji Danilovgrad – Nikšić, i pošto je ovladao Žutom gredom i Slapom, a izvjesni dijelovi četničkih jedinica su upali u Viniće i Rsojeviće, produžio je napad duž puta, odbacio ove naše dijelove i potpuno ovladao (30. III) ovom komunikacijom, koja je prije ovo-ga bila u stalnom i povremenom prekidu za neprijateljski saobraćaj i vezu između nikšićkog i danilogradskog garnizona.

U vezi sa upućivanjem dijelova Zetskog odreda i bataljona Glavnog štaba sa sektora Podgorica – Spuž u sastav novoformirane 8. crnogorske brigade, kao i zbog prebacivanja neprijateljskih snaga prema Danilovgradu i njihovog aktiviranja duž komunikacije Danilovgrad – Nikšić prema dijelovima 6. brigade, 7. brigada je vršila izvje-sna pomjeranja u svom rasporedu, tako što je svoj 4. bataljon iz rejona Lijeve Rijeke uputila (26. – 27. III) u Bjelopavliće, na prostoriju: Lače – Slatina – Jovanovići, prema Danilovgradu, a 1. bataljon iz Kuča na prostoriju Crnci – Glizica, prema Spužu.

Sedma crnogorska brigada se krajem marta nalazila na širokom frontu (preko 20 km) od sela Oraha u Kučima do sela Jovanovića u Bjelopavlićima (dva bataljona u Kučima a dva bataljona u Bjelopavlićima), s tim što su se u Piperima, prema Spužu i Podgorici, nalazili 4. bataljon 5. brigade i dijelovi Zetskog odreda pod komandom štaba ove brigade u Bioču.⁸⁶

⁸⁶ Četvrti bataljon 5. brigade, koji je bio u sastavu Udarne grupe, poslije prebacivanja u Bjelopavliće, na lijevu obalu Zete, stavljen je pod komandu štaba 7. brigade, 20. februara došao je na prostoriju Piperā i do 24. februara zatvorio pravce od Podgorice i Vraničkih Njiva, koje je do tada držao bataljon Glavnog štaba, koji je upućen u sastav 8. crnogorske brigade (17. II). Ovaj bataljon je od 18. do 27. marta proveo na položajima Glizica–Slatina—Jovanovići–Vinići, prema Danilovgradu i Slapu, pa se poslije dolaska na ovaj sektor 4. bataljona 7. brigade ponovo vratio u Pi-pere na položaje koje je ranije držao prema Podgorici, gdje su ga u međuvremenu zamijenili manji dijelovi Zetskog odreda i 7. bri-gade.

Četvrti bataljon 7. brigade po dolasku iz Lijeve Rijeke na nove položaje u Bjelopavliće izvršio je 30/31. marta protivnapad na četnike (oko 250) koji su bili prešli na lijevu obalu Zete i u

4. DEJSTVA NA SEKTORU MOJKOVAC – BIJELO POLJE

Prodorom njemačkih snaga početkom decembra 1943. od Sjenice, preko Nove Varoši i Prijepolja prema Pljevljima i dolini Drine, i izbijanjem njihovih dijelova na Taru, prema Zabljaku i u Brodarevo, prema Bijelom Polju, oblast južnog Sandžaka i pravac prema Mojkovcu, u dolinu Tare, bili su ugroženi.⁸⁷

Druga proleterska divizija je poslije napuštanja Pljevlja (5. XII) povukla svoje jedinice na lijevu obalu Čeotine, a 5. kraljička divizija, koja je bila orijentisana prema Novoj Varoši, poslije otpora neprijatelju kod Pribroja (6. XII) povukla se prema Višegradu i prebacila na lijevu obalu Drine.⁸⁸

Na osnovu naređenja štaba korpusa, u vezi sa ovom situacijom, štab 3. divizije je izvršio pomjeranje nekih svojih dijelova iz doline Tare i Lima i njihovo grupisanje u južnom Sandžaku za odbranu pravca prema Mojkovcu: 4. brigada je svoj 5. bataljon iz Berana prebacila na sektor Slopač (Slijepač) Most – Bijelo Polje, gdje se već nalazio njen 3. bataljon, koji se povukao (7. XII) iz Bijelog Polja, i dijelovi Bjelopoljskog odreda; 6. brigada je svoja dva bataljona (1. i 3.) prebacila iz doline Tare (Matševo – Kolašin) na sektor Mojkovac – Slijepač Most.

toku dana (30. III) upali u Viniće i Rsojeviće, gdje nije bilo naših jedinica, i poslije borbe od nekoliko časova prinudio ih da napuste ovu prostoriju i da se ponovo vrate na desnu obalu Zete uz gubitke od 12 mrtvih i 4 ranjena.

(Arhiv VII, k. 754, reg. br. 24/3: Relacija 5. crnogorske brigade; 21/3: Relacija 7. crnogorske brigade; 26/3: Relacija 7. crnogorske brigade; 27/4: dnev. k-nta 3. div.)

⁸⁷ Njemačka 1. brdska divizija ojačana dijelovima motorizovanog puka »Brandenburg«, muslimanskom milicijom, dijelovima albanskih jedinica i četnicima, nastupala je u okviru operacije 5. SS-korpusa protiv jedinica 2. i 3. korpusa NOVJ (operacija »Kugebliz«), (V. fusuotu na str. 210).

⁸⁸ Peta kraljička divizija se po naređenju Vrhovnog štaba prebacila iz Bosne (9–24. X 1943) u dolinu Lima i poslije oslobođenja Rudog (25. X), Višegrada (26. X) i Pribroja (29. X), gdje se povezala sa dijelovima 2. proleterske divizije, produžila dejstva prema Zlatiboru i Novoj Varoši, na pravcu Srbije. Poslije borbi sa nedicevcima, četnicima i Bugarima na ovom pravcu početkom decembra je zbog ofanzive njemačkog 5. SS-korpusa prebacila na lijevu obalu Drine kod Višegrada.

(Vojna enciklopedija, sv. 6).

U vezi sa ovom pregrupacijom bataljon 4. brigade iz Andrijevice prešao je u Berane, bataljon 6. brigade iz Lijeve Rijeke u Mateševo, a njen bataljon iz Bratonožića u Lijevu Rijeku, s tim što su ostali dijelovi divizije ostali i dalje na prvcima koje su zatvarali zajedno sa dijelovima Zetskog, odnosno Komskog odreda.⁸⁹

Stab 3. divizije je u ovoj situaciji glavnu pažnju posvetio odrbani južnog Sandžaka i pravca prema Mojkovcu, očekujući napad neprijatelja od Pljevalja i Brodareva. Sprečavanje da neprijatelj prodre u dolinu Tare, južno od Mojkovca i Morače, i u oblast Kolašina i Vasojevića bio je u ovom momentu osnovni zadatak njegovih jedinica. Prema Podgorici i dolini Zete su ostavljene manje snage divizije, 5. brigada i dijelovi Zetskog odreda, pošto nije bilo znakova da će neprijatelj i sa ovog pravca napasti na oslobođenu teritoriju, a osim toga on je u ovo vrijeme bio angažovan prema Udarnoj grupi, koja je dejstvovala na teritoriji Iješanske i riječke nahijs i duž komunikacije Podgorica – Cetinje.

Grupisanjem 4 bataljona 4. i 6. brigade i dijelova Komskog i Bjelopoljskog odreda na sektoru Mojkovac – Bijelo Polje, branjena oblast je bila dovoljno obezbijeđena, tim prije što su ostale jedinice korpusa, čim se neprijatelj izdužio na komunikacijama, otpočele sa bočnim napadima: Pljevića – Đurđevića Tara, Pljevića – Kovren; Prijepolje – Pljevića – Cajniće.

Primjenjujući manevar i izbjegavajući uporno držanje položaja, jedinice korpusa su napadale kolone i manje grupe neprijatelja, odbijale njegove ispade, onemogućavale prikupljanje i infiltriranje četnika koji su pokušavali da iskoriste prisustvo njemačkih jedinica. Prva brdska divizija je glavninu svojih snaga usmjeravala u okviru operacije prema istočnoj Bosni, ostavljajući u Sandžaku samo svoje manje dijelove, četnike i miliciju. To je pružilo mogućnost za sve veću aktivnost jedinica korpusa, ali je još bilo neizvjesno da li će okupator svoje jedinice povratiti iz doline Bosne za udar preko Sandžaka i Crne Gore, prema jedinicama 3. divizije.

⁸⁹ Zbornik t. III, knj. 6, dok. 141, 143: Naredenje štaba 3. divizije od 7. XII 43. i Izvještaj istog štaba od 8. XII 1943. štabu 2. korpusa.

Zadržavanje slobodne teritorije u Crnoj Gori i Sandžaku i njeno obezbjeđenje bilo je od značaja ne samo za dalje učvršćivanje i izgradnju narodne vlasti poslije odluka ZAVNO-a i AVNOJ-a nego i za njenu organizaciju kao operativne baze za prikupljanje na njoj snaga NOVJ, namijenjenih za postepeni prodor u Srbiju.

U vezi sa ovakvom namjenom i uslovima koji su nastali neprijateljskom ofanzivom preko Sandžaka i gubljenjem dijela slobodne teritorije tokom zime naše jedinice preduzimaju raznovrsne oblike akcija na komunikacijama koje je neprijatelj koristio, kontrolu oslobođene teritorije, njeno obezbjeđenje, što je onemogućavalo okupaciju ostalog dijela i prinudilo neprijatelja da se uglavnom pasivno brani na pojedinim tačkama duž ovih komunikacija.

Jedinice 2. korpusa su vršile iznenadne, po mjestu i vremenu, napade, kidale veze i ometale saobraćaj njemačkim jedinicama, otkrivale i uništavale grupe četnika i kroz bezbroj permanentnih akcija stvorile uslove da se potpuno vojnički i politički učvrste u ovoj oblasti, da je zadrže pod kontrolom.

Zadatak u ovoj oblasti bio je olakšan i postepenim upućivanjem tokom zime jedinica da vrše prodore u druge, još neoslobodene oblasti — stara Crna Gora, Crnogorsko primorje, istočno od Lima — što je privlačilo pažnju neprijatelja i vezalo njegove snage na tim pravcima.

Odgovarajućim rasporedom na širokoj prostoriji oslobođene teritorije — u dolinama Tare, Lima, Morače i Zete — i prodom dijelova na nova područja, 3. divizija je uspješno izvršavala zadatke u okviru korpusa.

Pošto su se prebacili na sektor Mojkovac — Bijelo Polje, bataljoni 4. i 6. brigade izvršili su napad na neprijatelja (Nijemci, četnici, milicija) koji je bio na položajima: Mjedovo brdo — Draškovina — Pavino Polje — Leškovina — Kovren i u četvorodnevnim borbama (10. — 13. XII 1943) ga prinudili na odstupanje prema Prijepolju, Brodarevu i Pljevljima. Napad je izvršen pravcem Bijelo polje — Brodarevo (bataljoni 4. brigade) i Slepac

Most (Slijepač Most) — Kovren, s jedne i druge strane puta (bataljoni 6. brigade).⁹⁰

Pored bataljona 4. i 6. brigade u ovoj oblasti su se nalazili dijelovi 3. sandžačke brigade Bjelopoljskog odreda i 1. italijanske brigade divizije »Garibaldi«, tako da su ove snage bile dovoljne da zaštite pravac prema Mojkovcu i Beranama. Radi bolje koordinacije njihovih dejstava i sadejstva one su objedinjene privremenom komandom sektora (Kovren — Moj kovač — Bijelo Polje).⁹¹

U borbama narednih dana na pravcu Brodareva Bjelopoljski odred je, pošto je razbio i protjerao miliciju i četnike, upao u ovo mjesto (21. XII), iz kojeg se sljedećeg dana povukao pred intervencijom Nijemaca od Prijepolja. Dijelovi 4. brigade su prešli na istočnu obalu Ljima, na sektor Brodarevo — Bijelo Polje, i preduzeli izviđanje i kontrolu prema Prijepolu, Sjenici i Pešteru.

Neprijatelj je 26. decembra prešao u napad od Brodareva, potisnuo dijelove 4. brigade prema Gostunu i Tutićima, a nekoliko dana kasnije jedna njegova kolona,

⁹⁰ Bataljoni 6. brigade su tokom 10. XII ovladali Pavinim Poljem, Lekovinom, Draskovinom i Mjedovim brdom, a potom tokom noći, u sadejstvu sa dijelovima Bjelopoljskog odreda zauzeли Grab, napali (11. XII) neprijatelja na Bijovom grobu i sledećeg dana (12. XII) zauzeli i ovaj položaj u sadejstvu sa dijelovima 3. sandžačke brigade. Zatim su odbacili neprijatelja sa Bielih trla i prinudili ga da odstupi u Brodarevo i Komarane. U međuvremenu bataljoni 4. brigade su zauzeli Bijelo Polje (10. XII), protjeravši odavde miliciju i četnike, a potom produžili prema Brodarevu i zauzeli (13. XII) Jasen, južno od ovog mjesta. Neprijatelj (Nijemci, četnici, milicija) u ovim borbama (10. — 13. XII) imao je gubitke: 40—50 poginulih, 114 zarobljenih i veći broj ranjenih. Gubici 6. brigade za ovo vrijeme bili su 6 poginulih i 14 ranjenih, dok su gubici 4. brigade nepoznati.

(Zbornik, T. III, knj. 6, dok. 169: Bojna relacija Štaba 6. crnogorske brigade; dok. 170: Izvještaj štaba 3. divizije od 18. XII 1943. štabu 2. udarn. korpusa).

⁹¹ Poslije odbacivanja neprijatelja sa linije Kovren—Bijelo Polje naše su jedinice zauzele raspored: Dobrinje—Mioča—Bijelo Polje (dva bataljona 4. brigade); Mojkovac—Šahotići (dva bataliona 6. brigade); Gradina—Draškovina—Kitevo—Kičava—Tulovo—Krupice (3. sandžačka brigada); Rogujevac—Priješničko brdo (Bjelopoljski odred); Kovren—Biokovac—Lepenac—Mojkovac (1. italijanska brigada).

Komandant sektora bio je Veljko Zižić, komandant 6. crnogorske brigade.

sastavljena od četnika i milicije (500–600), nastupajući iz pravca Prijepolja desnom obalom, došla je do sela Tučići i Vrbniče, gdje je od dijelova ove brigade prvo zadržana (30. XII), a potom je napali na prostoriji sela Pečarske, na desnoj obali Bistrice, razbili i odbacili natrag (31. XII) nanjevši joj gubitke od 9 poginulih i više ranjenih, kao i 15 zarobljenih četnika.

Nijemci i četnici su 31. XII napali i bataljone 3. sandžačke brigade na pravcu Kozice – Kamena Gora, ali su protivnapadom tokom dana odbačeni u Pljevlja pri čemu su pretrpjeli gubitke od oko 60 poginulih i ranjenih i 9 zarobljenih, dok su gubici 3. sandžačke u ovoj borbi bili 3 poginula i 8 ranjenih boraca.

Dejstvo naših jedinica tokom decembra u oblasti južnog Sandžaka osujetilo je pokušaj neprijatelja da jačim dijelovima izbije na Taru radi osiguranja pokreta njegovih glavnih snaga od Prijepolja, preko Pljevalja prema Čajniču i dolini Drine, kao i da ovu oblast stavi pod četničko-milicijsku kontrolu, pošto iz nje potisne jedinice 2. korpusa.

Četnici su se uzalud nadali da će njemačkim jedinicama uspjeti da protjeraju partizane iz Sandžaka i Crne Gore, te da će se ponovo organizovati i učvrstiti u ovoj oblasti. Radi obezbjeđenja komunikacija i veze između istočnog Sandžaka i Bosne (dolina Drine) Nijemci su ostavili svoje garnizone u Sandžaku, Prijepolju i Pljevljima, jačine po 1 bataljon u svakom mjestu, odakle su povremeno preduzimali ispade prema našim jedinicama desno i lijevo od komunikacije Sjenica – Nova Varoš – Pljevlja, koristeći pri tom, u nedostatku sopstvenih snaga, miliciju i četničke grupe koje su na brzinu prikupljali radi podrške u ovim akcijama. U težnji da ovu komunikaciju obezbjede za redovan saobraćaj svojih trupa, neprijatelj je napravio nekoliko dubljih ispada i prodora i na pravcu Bijelog Polja i Mojkovca, od Prijepolja i Pljevalja, ali je protivnapadima jedinica 3. divizije i Bjelopoljskog odreda, kao i dijelovima divizije »Garibaldi«, zadržavan i potiskivan prema ovoj komunikaciji, na koju su i sa sjevera, na relaciji Sjenica – Prijepolje, vršile snažan pritisak jedinice 2. proleterske divizije.

Stab 2. korpusa je naredio svojim jedinicama (30. XII) da neprekidnim akcijama blokiraju komunikaciju Sjenica – Prijepolje – Pljevlja – Čajniče – Goražde i onemoguće prikupljanje razbijenih četnika u ovoj oblasti, koji su se redovno aktivirali kada su Nijemci preduzimali ispade i napade na naše jedinice.

U vezi sa ovim štab 3. divizije je 31. decembra 1943. naredio: da 7. crnogorska brigada, koja je uključena u sastav divizije, pređe iz Kolašina u dolinu Lima, na desnoj obali zauzme raspored između rijeke Bistrice i sela Ivanjica, na sektoru Bijelog Polja, i zatvori pravce od Peštera, Sjenice i Brodareva; 1. italijanska brigada divizije »Garibaldi«, privremeno pod komandom štaba 3. divizije, upućena je na prostoriju Goražde – Babino – Godočelje – Radulovići, sjeveroistočno od Berana, da zajedno sa dijelovima 4. brigade zatvori pravac od Rožaja i Peštera, povezujući se lijevo sa dijelovima 7. brigade a desno u regionu Andrijevice sa Komskim odredom; bataljoni 4. proleterske brigade (2) i Bjelopoljski odred imali su zadatak da zauzmu Brodarevo i zatvore pravac Prijepolje – Bijelo Polje, dok je 6. crnogorska brigada i dalje zadržana na prostoru Slepac Most (Slijepač Most) – Sahovići (2 bataljona), na pravcu Mojkovca i u dolini Tare – Matešovo – Lijeva Rijeka (2 bataljona). Peta crnogorska brigada i Udarna grupa su i dalje po ovom naređenju zadržane na dotadanjem zadatku, s tim što je naređeno da se jedan bataljon 4. brigade iz ove Grupe odmah vrati za Kolašin. Stab divizije je naredio da štab 4. brigade objedini komandu nad jedinicama u dolini Lima, na sektoru Berane – Bijelo Polje – Brodarevo.⁹²

Pomjeranjem jedinica i prebacivanjem 7. brigade iz doline Tare na sektor Bijelog Polja, 3. divizija je imala glavninu svojih snaga u dolini Lima i južnom Sandžaku sa zadatkom da zatvori pravce od Prijepolja i Sjenice, dok su njeni dijelovi sa Komskim odredom i dijelovima divizije »Garibaldi« zatvarali pravce od Rožaja, Plava i Gu-

⁹² Zbornik T. III, knj. 6, dok. 191: Naređenje štaba 2. korpusa od 30. XII 43, dok. 196: Naređenje štaba 3. divizije od 31. XII 1943.

sinja, a 5. crnogorska brigada na sektoru Podgorica — Danilovgrad.⁹³

Zbog ispada koje je neprijatelj početkom januara otpočeо od Pljevalja i Prijepolja prema 3. sandžačkoj brigadi, Bjelopoljskom odredu i dijelovima 4. proleterske brigade i povlaчења bataljona 6. brigade sa sektora Mojkovca radi upućivanja u oblast Nikšića i Grahova, naređeno je (8. I) 7. crnogorskoj brigadi, koja se nalazila u Bijelom Polju radi zauzimanja naređenog rasporeda na desnoj obali Lima, da se vratí na sektor Slepac Most (Slijepac Most) — Šahovići na zadatku koji su na ovom pravcu imah bataljoni 6. brigade i poveže se sa 3. sandžačkom brigadom na pravcu Kovrena i Jabuke. Kontrolu desne obale Lima u rejonu Bijelog Polja preuzeli su bataljoni 4. brigade i dijelovi Bjelopoljskog odreda.

Sedma brigada je prešla iz rejona Bijelog Polja na pravac koji su pokrivali bataljoni 6. brigade i, pošto je tokom 9. januara zauzela raspored na sektoru Slepac Most (Slijepac Most) — Šahovići, povezala se sa 3. sandžačkom brigadom, koju je neprijatelj napao i potisnuo (6. i 7. I) sa Kovrena i Crnog vrha i zajedno sa ovom brigadom, bataljonima 4. brigade i Bjelopoljskog odreda napada neprijatelja (12. I) na liniji Crni vrh — Slatina, kojom je bio ovladao, i odbacuje ga prema Brodarevu.⁹⁴

Neprijatelj je ponovo napao (16. I) jedinice ovog sektora na liniji Kovren — Bijev grob — Slatina — Brodarevo. Naročito jak pritisak ispoljio je na sektoru Grab — Bijev grob — Draškovina — Slatina, na pravcu Šahovića, ali je usljud otpora naših jedinica pustio položaje koje je tokom dana bio zauzeo, a sljedećeg dana izvršio dalje povlaчењe. Međutim, neprijatelj je i narednih dana pre-

⁹³ Ostalim jedinicama korpusa bilo je naređeno: 2. diviziji, koja je 29. XII zauzela Novu Varoš, da vrši pritisak sa sjevera na komunikaciju Sjenica—Prijepolje; 3. sandžačkoj brigadi i dijelovima »Garibaldi« (2 bataljona) da dejstvuju sa prostorije Kamena Gora—Jabuka na komunikaciju Prijepolje—Pljevlja; 4. sandžačkoj i dijelovima »Garibaldi« da napadaju komunikaciju Pljevlja—Cajniće; Komskom odredu i dijelovima »Garibaldi« da sa prostorije Andrijevice izvidaju i obezbjeduju pravce od Peći, Plava i Gusinja. Zbornik, t. III, k. 6, d. 191: Naređenje štaba korpusa od 30. XII 1943.)

⁹⁴ Arhiv VII, k. 754, reg. br. 27/4: Dnevnik k-nta 3. divizije.

duzimao ispadne i napade, da bi oslabio i spriječio pritisak naših jedinica prema Prijepolju i Pljevljima, odnosno prema drumu koji povezuje ova mjesta. On je napao (19. I) dijelove 4. brigade južno od Brodareva i zauzeo Gostun, a na pravcu 7. brigade Bijev grob, ali je protivnapadom dijelova ove dvije brigade (19/20. I) potisnut sa oba pravca.

Pošto je krajem januara zbog izvršene reorganizacije u sastavu jedinica korpusa, o čemu je rečeno ranije, 7. brigada povućena iz Sandžaka i prešla na sektor prema Podgorici, te je odbranu ove oblasti u narednom periodu, tokom zime, preuzeila 3. sandžačka brigada, koja je privremeno ušla u sastav 3. divizije.⁹⁵ Ona je tokom 29. januara zauzela raspored: Maoče — Lekovina — Grab — Kitevo — Sahovići, i na taj način zatvorila pravce od Pljevalja i Prijepolja prema južnom dijelu Sandžaka i Mojkovcu. Ona je u ovoj oblasti uspješno odbijala neprijateljske ispadne, uništavala četničke grupe i miliciju, vršila mobilizaciju i popunu bataljona, politički djelovala među narodom, obučavala nove borce. Krajem februara njen brojno stanje je oko 1.000 boraca. Ona je tokom februara uspješno odbila nekoliko napada neprijatelja iz pravca Brodareva (5. i 16. II) i zadržala kontrolu nad ovom oblašću tokom zime.

Neprijatelj je tokom januara i kasnije vršio pritisak i prema dijelovima divizije na sektoru Berane — Andrijevica. Oko 1.000—1.500 pripadnika albanskih formacija (milicija i dr.) prikupilo se (24. i 22. I) na prostoriji sela Petnica — Trpezi s ciljem da izvrše napad prema Beranama. Dijelovi 4. proleterske brigade (1. i 4. bataljon) i 1. italijanske brigade divizije »Garibaldi« izvršili su napad (22/23. I) na neprijatelja na ovoj prostoriji i prinudili ga borbom (23. i 24. I) da se povuče prema Rožaju uz velike gubitke.⁹⁶

⁹⁵ Isto, k. 759, reg. br. 3/1: Naredenje štaba 3. divizije od 31. I 1944.

⁹⁶ Neprijatelj je imao oko 160 mrtvih i ranjenih. On je uspio da u borbi od 23. januara nanese gubitke 4. proleterskoj brigadi (1. i 4. bataljonu) od 14 poginulih i 37 ranjenih i da joj uništi 2 mitraljeza, 2 puškomitraljeza i 2 laka bacaca.

(Zbornik, T. III, knj. 7, dok. 25 — Izvještaj političkog komesara 4. brigade od 25. I 44.)

Albanska milicija iz Plava i Gusijna (oko 1.000 — 1.500) i četnici od Vrmoša 500—600 četnika i nešto milićionera) izvršili su napad (24. I) od Murine i preko Konjuha prema Andrijevici na dijelove Komskog odreda i divizije »Garibaldi«. Stab 4. brigade je prebacio svoj 5. bataljon iz Berana u Andrijevicu, a 2. bataljon iz Mateševa (iz sastava Udarne grupe) preko Trešnjevika u pravcu Konjuha, pa su 25. januara izvršili napad, zajedno sa dijelovima Komskog odreda, na neprijatelja koji je bio izbio na prilaze Andrijevice, razbili ga i prinudili da se povuče u pravcu Murine, Zeletina i sela Kuti.⁹⁷

Manevarska dejstva jedinica 2. korpusa dekoncentrisala su neprijateljske dijelove u Sandžaku. On nije mogao zadobiti kontrolu u ovoj oblasti, niti omesti razvoj NOP-a, mobilizaciju i brojni porast jedinica NOV, njihovu raznovrsnu aktivnost. Na oslobođenoj teritoriji koju su branile jedinice korpusa dejstvovali su samostalno i u sadejstvu sa ovim jedinicama partizanski odredi; organizaciono učvršćeni i brojno ojačani.⁹⁸ Ova teritorija je ostala pod kontrolom naših jedinica i postala organizovana operativna baza, sa koje su već tokom ove zime upućivane jedinice istočno od Lima i prema Srbiji.

Zadaci koji su postavljeni pred jedinice 3. divizije, kako u oblasti Sandžaka i dolini Lima, tako i prema Podgorici i dolini Zete, kao i u staroj Crnoj Gori, uspješno su izvršeni. U ovim akcijama na pojedinim pravcima veoma uspješno su sadejstvovali partizanski odredi: Lovćenski, Žetski, Komski i Bjelopoljski, kao i dijelovi italijanske divizije »Garibaldi«, naročito njene 1. brigade.

Pored niza manjih i većih akcija: prepada i napada na neprijateljske dijelove i posade i sprečavanja i odbijanja njegovih ispada i napada divizija je vršila mobiliza-

⁹⁷ Neprijatelj je imao gubitke: oko 60 mrtvih, 63 zarobljena i više ranjenih, većinom četnika. Drugi bataljon 4. brigade, koji se pojavio u pozadini neprijatelja, u rejonu s. Konjuhe, imao je 2 poginula i 2 ranjena borca.

(Zbornik, t. III, k. 7, dok. 31: Izvještaj štaba 4. brigade od 29. I 1944. god.)

⁹⁸ Sredinom januara 1944. postojali su sljedeći partizanski odredi na teritoriji 2. korpusa u Crnoj Gori i Sandžaku: Durmitorski, Komski, Lovćenski, Žetski, Nikšićki, Bjelopoljski i Pljevaljski NOPO. Kraće vrijeme postojao je i Kolašinski NOPO (3. II — 15. III), čije je ljudstvo ušlo u 9. brigadu.

ciju, politički djelovala na oslobođenoj teritoriji, pomažući raznovrsnim formama rada organe narodne i vojno-pozadinske vlasti u organizaciji, učvršćenju i obezbjeđivanju teritorije, sproveđeći istovremeno intenzivan vojnički i politički rad u okviru jedinica.

Zimski uslovi: oštra zima i duboki snijeg, naročito u sjevernom dijelu Crne Gore, u dolini Tare i Lima i južnom Sandžaku, ometali su dejstva većih razmjera, i nepriatelju i našim jedinicama, ali i u uslovima jedinice divizije su ispoljile visok stepen izdržljivosti, pokretljivosti i upornosti, onemogućavajući neprijatelja da takve uslove boljom opremom svojih trupa iskoriste. Protiv vdejstvujući, uglavnom u bok i pozadinu, njemačkim snagama u operaciji »balkanski klanac« na pravcu Podgorica – Kolašin, a zatim u toku izvođenja operacije »Kugelblic«, u dolini Lima i južnom Sandžaku, jedinice 3. divizije, zajedno sa ostalim snagama 2. korpusa, spriječile su okupatora da ostvari ciljeve koje je bio postavio ovim operacijama u ovoj oblasti. Svi ispadi (Nijemaca, četnika, milićije) od Prijepolja, Pljevalja, Plava i Gusinja završili su se neuspjehom jer nisu uspjeli da dublje prođu na oslobođenu teritoriju, da je zadrže na njoj, razbiju naše jedinice, obezbjede neometani saobraćaj osnovnim komunikacijama ove oblasti.

Ovim dejstvima bila je obezbijeđena relativna stabilnost oslobođene teritorije i omogućeno da se na njoj izvrše tokom zime, odgovarajuća preformiranja, formiranja novih jedinica i komandi, pregrupacija snaga i pripreme za prolećna dejstva većih obima i šireg manevra."

⁹⁹ pored ranije navedenih formiranja, formirane su (13. II 1944.) četiri vojna područja za rezerve: nikšićki i šavacki, danički, podgorički i cetinjski, kolašinski, andrijevički i beranjski, a zatim (29. II) i za rezerve bjelopoljski i beranski.

Poslije napuštanja Pljevalja, početkom decembra 2. proleterska divizija je prešla Lim i komunikaciju Priboj–Dobrun, vodila borbu sa četnicima na prostoru Bijelo Brdo, Gornja i Donja Jablanica, oslobođila Novu Varoš (29. XII) a potom, poslijе dvodnevne borbe sa Nijemcima, Bugarima i četnicima zauzela Ivanjicu (10. I 1944). Krajem januara, po odluci Vrhovnog štaba, formirana je od 2. proleterske i 5. krajške divizije Udarna grupa za probor u Srbiju, koja je tek sredinom marta pristupila izvršenju ovog zadatka i krajem mjeseca izbila na r. Ibar, ali nije uspjela da ga forsira zbog jakog otpora Nijemaca, Bugara, nediećevaca i četnika,

Četnici su najvećim dijelom bili poraženi — kao organizovane formacije. Nijove grupe koje nijesu uspjele da se sklone u garnizone okupatora skrivale su se po zemunicama i zabačenim mjestima, ali su po tragovima u snijegu otkrivane i uništavane ili zarobljavane od potjernih odjeljenja i odreda koje su formirale naše jedinice za ovu svrhu.

U dolini Zete i oblasti zapadno od nje vremenski uslovi su ove zime bili povoljni, uglavnom bez snijega, što su naše jedinice koristile za stalnu aktivnost. Neprijatelj nije bio toliko jak da u ovom periodu, poslije neuspješne operacije »Balkanski klanac«, preduzme obimnije poduhvate protiv naših jedinica u ovoj oblasti, koje su bile nedovoljne da te uslove bolje iskoriste, pošto se neprijatelj oslanjao na svoje utvrđene garnizone duž komunikacija Podgorica — Nikšić — Grahovo, Podgorica — Cetinje — Kotor, povezane komunikacijama koje je skoro redovno koristio, sa povremenim prekidima usijed napada naših jedinica.

Tokom zime završena je reorganizacija 3. divizije, a uključivanjem, pored 5. i 7. brigade, 9. crnogorske brigade (1. IV 1944.), njen organizacijsko-formacijski sastav je ustanovljen do kraja rata.¹⁰⁰ Brojno stanje divizije 1. aprila bilo je oko 2.880—3.000 boraca.¹⁰¹

U ovom periodu izvršene su neke organizacijsko-formacijske popune i promjene u skladu s opštim razvojem NOV. U Donjoj Morači (s. Đuđevina) formiran je 20. decembra 1943. artiljerijski divizion od 4 brdska topa 75 mm, na kojima su poslužioci u početku bili pretežno italijanski vojnici (pripadnici biv. italijanske divizije »Venecija«, kojoj su i oruđa pripadala). Divizion je uključen u sastav 3. divizije, koja je ovim ponovo došla do formacijske artiljerije, koju je izgubila u bici na Sutjesci. Nešto kasnije (15. V 1944) ušao je u sastav Artiljerijske grupe 2. korpusa. Brojno stanje diviziona na dan formiranja bilo

pa se krajem aprila pod borbom vratila u Sandžak, na oslobođenu teritoriju koju su držale jedinice 3. i 37. divizije.

to poslije odlaska 10. brigade, kroz sastav divizije su prešle 4. proleterska, 6. crnogorska i 3. sandžačka brigada i italijanska brigada »Aesta«.

¹⁰¹ (Arhiv VII, k. 756, reg. br. 29/2: Pregled brojnjog stanja 3. divizije)



Ispraćaj delegata iz jedinica na Omladinski kongres u Drvaru

je 217 boraca i starješina.¹⁰² Na osnovu odluke CK KPJ od 23. decembra 1943. izvršena je reorganizacija politodjela na taj način što su politodjeli brigada zbog kadrovske potrebe ukinuti, a mjesto njih formiran je ojačani politodjel divizije, u kojem su postavljeni: za rukovodioca Boško Buričović, a za članove: Nikola Gažević, Nikola Dorčević, Božidar Brajović i Aco Vukotić.¹⁰³ U vezi sa ovom izmjenom u radu političkih organa, u diviziji je formiran divizijski partijski komitet, koji su sačinjavali zamjenici političkih komesara brigada (partijski rukovodioci brigada). Za sekretara divizijskog komiteta izabran je, početkom januara 1944. god. na sastanku u Kolašinu Jagoš Uskoković, zamjenik komesara 5. crnogorske brigade. Politički komesar divizije je bio po funkciji član ovog komiteta.¹⁰⁴

Promjene u partijsko-političkim organima ojačale su partijsku organizaciju i partijsko-politički rad u diviziji, pozitivno uticale na razvijanje discipline, odgovornosti i budnosti kod članova Partije i ostalih boraca i starješina. Još veća pažnja je posvećena organizaciji kurseva (part, i drugih), vaspitanju i omasovljenju SKOJ-a, radu na tenu, političkom i kulturnom uzdizanju boraca i rukovodilaca – kroz predavanja i druge forme rada.¹⁰⁵

¹⁰² Isto, k. 757, reg. br. 1–24/7: Istorijat art. 3. divizije.

¹⁰³ Zbornik, T. III, knj. 6, dok. 185: Pismo politkomesara 2. udarnog korpusa od 27. XII 1943. godine.

¹⁰⁴ Zbornik, T. III, knj. 6, dok. 158: Uputstvo politkomesara 2. korpusa od 13. XII 43. Isto, k. 756 A reg. br. 3–1/5: Izvještaj o part. organizaciji 3. divizije.

¹⁰⁵ U ovom periodu po jedinicama 3. divizija održavana su predavanja i proradivale sljedeće teme:

— Imperijalizam i imperijalistička osvajanja, Seljačko Ditanje — uloga seljaštva kao saveznika proletarijata, O nacionalnom pitanju i kako se ono postavlja u Jugoslaviji, Fašizam i borba slobodoljubivih naroda protiv njega, Oktobarska revolucija i postanak Sovjetskog Saveza, Postanak i razvijanje Crvene armije, Uloga Sovjetskog Saveza u današnjem oslobođilačkom ratu, Uloga KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi, Politika okupatora i domaćih izdajnika, Izdajnička uloga monarhije i londonske izbegličke vlade, Narodnooslobodilački odbori kao nova narodna vlast, Narodnooslobodilačka vojska ostvaruje bratstvo naroda Jugoslavije, i dr. Po red ovoga proradeno je više tema iz geografije, istorije, fizike i ostalih naučnih oblasti.

(Arhiv VII, k. 756 A, reg. br. 3–1/5: Uloga partijske organizacije u životu, radu i borbi 3. divizije).

PROTIVDEJSTVA OKUPATORSKO-KVISLINŠKIH
JEDINICA NA ŠLOBODNU TERITORIJU U
SANDŽAKU I CRNOJ GORI

— april — juni 1944. —

1. NAPAD 3. DIVIZIJE NA UPORIŠTA U DOLINI ZETE

U okviru narednih zadataka jedinica 2. korpusa: prodori istočno od doline Lima i prema Srbiji, prema Crnogorskom primorju i Boki kotorskoj štab korpusa je naredio 3. diviziji i Primorskoj operativnoj grupi da likvidiraju neprijatelja u oblasti Bjelopavlića i onemoguće njegovu povezanost između garnizona u Podgorici i Nikšiću. Ovakvom akcijom, u slučaju uspjeha, došlo bi do povezivanja slobodne teritorije sa starom Crnom Gorom i slobodnjeg manevra naših jedinica prema Primorju i Boki.

Treća divizija je u okviru ovakvog plana dobila zadatak da likvidira neprijateljska uporišta na lijevoj obali Zete, između sela Rogama i Danilovgrada (Trijebač — Kaznovica — Spuž — Taraš), dok je Primorskoj operativnoj grupi stavljeno u zadatak da likvidira neprijatelja na desnoj obali ove rijeke, između Danilovgrada i Veljeg Brda.

Situacija u dolini Zete početkom aprila 1944. bila je sljedeća: okupator se služio povremeno komunikacijom Podgorica — Danilovgrad — Nikšić, obezbjeđujući je svojim posadama sa Trijeoča, Kaznovice, Spuža, Taraša, na lijevoj obali Zete. Desnu obalu, između Malog brda i Danilovgrada, kontrolisali su skoro u potpunosti neprijateljski dijelovi, a dalje prema Nikšiću imao je svoje manje

posade, uglavnom četnici, u selima Bogetići, Stubica, Čravo, Dobruš, Drenovštica, Miljevići, Bogmilovići, Dolovi, Ržište. Ostali dio Bjelopavlića, na lijevoj obali, i Piperi, osim Donjih Rogama, bio je pod potpunom kontrolom naših jedinica i dio oslobođene teritorije Crne Gore.¹⁰⁶

Dohna Zete, povezana komunikacijom Podgorica – Nikšić, bila je smetnja našim dijelovima na jednoj i drugoj strani, u održavanju između njih brze veze i sadejstvu u akcijama. Pored njemačkih i italijanskih jedinica četničke grupe koje su kontrolisale veliki dio sela na desnoj obali Zete i imale svoje uporište u Kosovom lugu, znatno su ometale prodore i akcije naših jedinica u ovom dijelu Bjelopavlića.

Oslobođenje Bjelopavlića bilo je u ovo vrijeme, posred ostalog, značajno i sa stanovišta ekonomskih potreba naše vojske. Bogata Bjelopavlička ravnica mogla im je u narednom periodu poslužiti kao izvor ishrane, pošto je tokom zime oslobođeni dio teritorije u tom pogledu bio znatno iscrpljen, a snabdijevanje od saveznika bilo je još nedovoljno. Likvidacijom neprijatelja na istaknutim tačkama u ovoj dolini, a potom osloncem na iste stvorili bi se uslovi za njenu trajniju odbranu prema Podgorici i za izolovanje nikšičkog garnizona. Osim toga, bilo bi razbijeno četničko uporište u Kosovom lugu, u kojem su nalazili svoju bazu s osloncem na obližnje okupatorske garnizone. Poslije ovakve akcije, u slučaju njenog uspjeha, oslobođilo bi se snage Primorske operativne grupe za dejstva u pravcu Boke kotorske i Konavala na čemu je insistirao i Vrhovni štab, zbog značaja ovih oblasti.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Komunikaciju Podgorica–Danilovgrad–Nikšić branili su dijelovi njemačke 181. divizije (363. puk: Podgorica, Danilovgrad, Begetići, Nikšić), italijanski bataljoni »crnih košulja« (Rogarne, Kaznovica, Taraš, Danilovgrad, Nikšić) i četnici iz Podgorice i Danilovgrada. (Arhiv VII, k. 73, reg. br. 47/4: Istorijat njemačke 181. divizije); Zbornik t. III, knj. 7, dok. 122. i dok. 136: Naređenje štaba Prim. operativne grupe od 29. III i Zapovijest štaba 2. dalmat. brig, od 1. IV 44.

¹⁰⁷ Za komunikaciju Danilovgrad–Nikšić bile su privezane znatne snage Primorske operativne grupe, tako da ostale njene jedinice nijesu bile dovoljne da se uspješno angažuju u ostaloj oblasti stare Crne Gore, prema Boki Kotorskoj i Konavlima (oblast Dubrovnika). Dijelovi 3. divizije i Zetskog NOPO svojim rasporedom i dejstvima na širokom frontu bili su angažovani prema Pod-

Prednje okolnosti i potencijalna privlačnost ove oblasti uticali su na odluku štaba korpusa da početkom aprila prema dolini Zete koncentriše jače snage: glavninu 3. divizije i Primorske operativne grupe sa ciljem da likvidiraju neprijateljska uporišta, organizuju narodnu vlast i izvrše potpunu mobilizaciju boraca za jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Iako pod stalnom kontrolom i terorom okupatora i četnika, narodnooslobodilački pokret u ovoj oblasti imao je veliki broj pristalica i simpatizera, naročito među omladinom.

Treća divizija je na sektoru Podgorica — Nikšić grupisala >10 bataljona: pored 7. brigade, koja se već nalazila na prostoru Kuči — Bjelopavlići, i 4. bataljona 5. brigade iz sastava Udarne grupe koji se nalazio na prostoru Piperà, pod komandom štaba 7. brigade, prebačeni su na ovaj sektor 9. crnogorska brigada iz rejona Gornje Morače, gdje je izvršeno njeno formiranje, i 2. bataljon 5. brigade iz Andrijevice, kao i dvije baterije brdskog artiljejskog diviziona iz rejona Kolašina.

Jedinice 3. divizije na ovom sektoru izvršile su sljedeći raspored: 9. brigada poslije dvodnevног marša (4–6. aprila) Gornja Morača — Donja Morača — Bioće smiješnila je bataljone 7. brigade (2 bataljona) sa sektora Kuči — Bioće, prema Podgorici, i razmjenila se na prostoriji: Bioće — Cvarin — Mrke (1. bataljon), Sjenica — Medun — Kosor (4. bataljon), Momče — Bezijovo — Brajevo — Orahovo (3. bataljon), Ljeva Rijeka — Veruša (2. bataljon). Njoj je stavljeno u zadatku da zatvori pravce od Podgorice prema Bioću i Kučima i od Vrmoše prema Ljevoj Rijeci i Brskutu.¹⁰⁸

— Drugi bataljon 5. brigade, pošto se prebacio (2–4. aprila) iz Andrijevice, preko Ljeve Rijeke i Bioća u Piperę, razmjestio se na prostoriji — Mrke — Petrovići — Zavala sa zadatkom da zatvori pravac od Podgorice prema Piperima i Bioću, zajedno sa 4. bataljonom ove brigade,

gorici, Doljanskoj Glavici, Trijepču i Spužu. U Sandžaku su se nalazile 3. i 4. sandž. brigada — prema Prijepolju i Plievljima, 8. crn. brigada na sektoru Bijelo Polje—Prijepolje. Dijelovi 5. brigade (1. i 3. bat.) i dijelovi Komskog odreda u rejonu Andrijevice.
Ios Arhiv VII, k. 754, reg. br. 28/3: Bojna relacija 9. crnog. brigade.

koji se već nalazio na ovom pravcu. Komandu nad ovim bataljonima imao je dio štaba brigade (komesar i načelnik štaba), dok je ostali dio štaba sa prištapskim dijelovima ostao i dalje u Andrijevici sa ostalim bataljonima brigade: 1. bataljon na prostoriji Marsenića Rijeka — Sekulari, 3. bataljon na području Andrijevica — Cecune — Ulotina, koji su imali zadatku da zajedno sa dijelovima Komskog odreda zatvore pravce od Čakora, Vrmoše, Gušinja i Murine.¹⁰⁹

— Sedma brigada, poslije smjene njenih bataljona u Kučima, prebacila se na teren sela Crnci prema Spužu (2 bataljona) i u Bjelopavliće, gdje su se već nalazila 2 bataljona, prema Danilogradu.

— Artiljerija je raspoređena: 1 baterija na prostoriji Markovići — Ravni Laz, a 1 baterija u Martinićima (Gližica).

Poslije izvršenog prikupljanja i odgovarajućih pomjeranja jedinice 3. divizije su zauzele raspored za napad na Trijebač, Kaznovicu, Spušku glavicu (Spuž) i Taraš, koji je na osnovu naređenja štaba divizije izvršen 10. aprila u 21. čas.¹¹⁰

Za izvršenje napada na ove položaje određene su 5. i 7. brigada i 1 bataljon italijanske divizije »Garibaldi« (iz 1. brigade), dok je 9. brigada vršila demonstrativne napade prema Podgorici i neposrednoj okolini da bi vezala za sebe snage ovog garnizona za vrijeme napada u dolini Zete.¹¹¹

¹⁰⁹ Arhiv VII, k. 754, reg. br. 7/1: Obavještenje štaba 5. brigade od 1. IV štabu 3. div.

¹¹⁰ Ove tačke su dominirale okolnim terenom i bile su pogodne za odbranu, a veoma nepogodne za napad zbog otkrivenih prilaza (kamenjara) i bunkera koji su bili opasani bodljikavom žicom (Trijebač, Taraš). Na svim ovim tačkama nalazilo se po oko 150–200 italijanskih fašista, Nijemaca i četnika.

¹¹¹ Jedinice Primorske grupe bile su 1. aprila rasnoredene: duž komunikacije Danilograd—Nikšić—Grahovo (2. dalmatinska brigada), Cetinje—Podgorica (6. brigada), Grahovo—Risan (1. bokeški bataljon, formiran 21. I 1944). Sa njima su dejstvovali dijelovi Nikšićkog i Lovćenskog odreda. (Zbor. T. III, knj. 7, dok. 122: Naredenje štaba Prim. oper. grupe od 29. III 1944). U ovoj operaciji njene jedinice su vršile napad na neprijatelja na sektoru Velje Brdo—Stologlav—Danilograd.

Zadatak jedinica, po ovom naređenju, bio je:

— dva bataljona 5. brigade i bataljon divizije »Garibaldi«: da napadnu i likvidiraju neprijatelja na Trijepču i Kaznovici, odnosno da ga odbace na suprotnu obalu i posjednu ove položaje, poruše most kod Vranićkih Njiva i spriječe intervenciju od Podgorice;

— dva bataljona 7. brigade napadaju Spuž, da poruše most na Zeti u ovom mjestu i obezbjeđuju se prema Stologlavu, posjedajući dijelovima Spušku glavicu, a druga dva njena bataljona i jedan bataljon Žetskog odreda da likvidiraju neprijatelja u rejoni Zdrebaonika i na Tarašu, posjednu istaknute položaje da sa njih spriječe intervenciju od Danilovgrada, a potom sadejstvuju jedinicama Primorske operativne grupe u napadu na Danilovgrad.

Napad ovih jedinica podržala je divizijska artiljerija sa prostorije Markovića (1 baterija) za dejstvo na Trijebači i Kaznovicu i sa prostorije Glizice (1 baterija) za dejstvo na Spuž, Taraš i Danilovgrad.¹¹²

Tok i rezultat ovog neuspjelog napada bio je sljedeći: 1. i 4. bataljon 7. brigade i 4. bataljon Žetskog odreda napali su neprijatelja na prostoru Zdrebaonik — Taraš i pošto su prethodno odbacili četnike iz rejona Zdrebaonika, Gorice i Sekulića (4. bataljon 7. brig, i bataljon Žetskog odreda), produžili su napad u pravcu Taraša (4. bataljon 7. brigade), Pažića (bataljon Žetskog odreda) i Lalevića (1. bataljon 7. brigade). Napad se odvijao istočnim, južnim i zapadnim padinama Taraša, s tim što je sa sjeverne i sjeveroistočne strane napadala po 1 četa 1. i 4. bataljona 7. brigade.

Kada su bataljoni podišli vrhu utvrđenog Taraša, neprijatelj je pružio jak otpor i odbio nekoliko njihovih juriša. Naročito na jak otpor naišao je 4. bataljon brigade i bataljon Žetskog odreda u istočnom dijelu Taraša: položaji su u toku dva časa borbe prolazili nekolika puta iz ruku u ruke. Neprijatelj je bio podržan vatrom artiljerije i minobacača iz rejona Danilovgrada, koja je tukla teren koji su podilazili naši bataljoni, što je omelo njihovo sa-

¹¹² Zbornik, t. III, k. 7, d. 149: Naređenje štaba 3. div. od 8. IV 1944. g

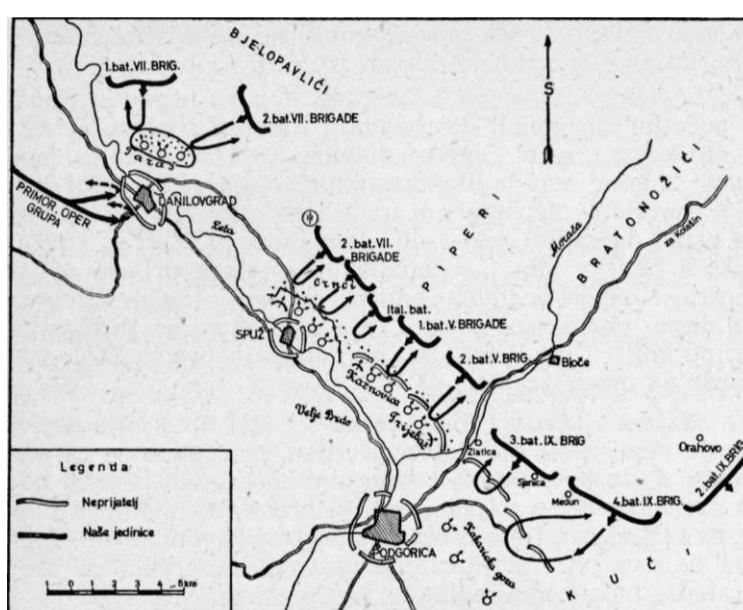
dejstvo i nanijela im znatne gubitke i veliki broj ranjenih, koje je bilo nužno odmah izvlačiti sa bojišta.

Drugi i 3. bataljon 7. brigade, koji su napadali Spuž, u početku su uspjeli da ovlađaju lijevom obalom Zete u ovom rejonu, osim Spuške glavice, koju su opkolili. Pokušaj 2. bataljona da likvidira neprijatelja na Spuškoj glavici završio se neuspjehom uz znatne gubitke. Neprijatelj je uspio da zadrži pod kontrolom most na Zeti u Spužu, tukući artiljerijom i automatskim oruđem prilaze ovom mostu, čime je onemogućeno prebacivanje naših dijelova na desnu obalu radi povezivanja sa dijelovima Primorske grupe koji su imali zadatku da napadaju prema Stologlavama na ovom pravcu.

Napad ojačane 7. brigade na Taraš i Spuž nije uspio, jer je neprijatelj bio dobro utvrđen, pripremio se za odbranu pošto je očekivao napad ove noći, imao je jaku podršku artiljerije i minobacača, prilazi ka kamenim zaklonima bili su zapriječeni minama i bodljikavom žicom. Efekat dejstva naše artiljerije, s obzirom na ograničen broj granata, bio je minimalan.

Uporišta na Tarašu i Spužu pokazala su se jača i bolje organizovana nego što se predviđalo, pa se odustalo od daljih napada, pošto se nije raspolagalo odgovarajućim sredstvima podrške za njihovu likvidaciju.

Napad na položaje Doljanska glavica — Trijebač — Kaznovica izvršili su iste noći, u predviđeno vrijeme, 2. i 4. bataljon 5. brigade i 1 bataljon 1. brigade divizije »Garibaldi«. Neprijatelj je pružio žilav otpor napadu 2. bataljona na Kaznovici i u borbi koja je trajala do oko 4 časa ujutro, uz primjenu bombi, pištolja i mašinki pojedine tačke su prelazile nekoliko puta iz ruku u ruke. Pošto je neprijatelj u rejonu Trijepeča takođe pružio žestok otpor, podržan jakom artiljerijom i minobacačima, to je 4. bataljon uslijed toga već početkom napada odustao od istog, pošto nije mogao ni sa jedne strane prići ovom utvrđenom, miniranom i ograđenom položaju. Ujutro su se svi dijelovi i ove brigade povukli u polazne rejone, ostavljajući prema neprijatelju samo manje dijelove za izviđanje i kontrolu pravaca prema položajima koje je i dalje zadržao.



Sk. 15. — Neuspisao napad 3. divizije na sektor Podgorica-Danilovgrad (10 — 11. IV 44)

Gubici naših jedinica u ovoj borbi bili su 22 poginula i preko 100 teže i lakše ranjenih boraca i starješina, dok su neprijateljski gubici procijenjeni, a neprovjereni, oko 150 mrtvih i ranjenih i desetak zarobljenih.¹¹³

Pored otpora koji je neprijatelj pružio iz utvrđenih položaja, našim jedinicama nedostajala odgovarajuća sredstva za rušenje u uklanjanje prepreka, artiljerija je bila neefikasna za podršku i bez dovoljno municije, a izostalo je sadejstvo sa Primorskog operativnog grupom, koja je zakasnila sa napadom na desnoj obali, pa je neprija-

¹¹³ Prema izvještajima brigada: 7. brigada i Zetski odred su imali u ovom napadu gubitke od 17. poginulih i 60 ranjenih; 5. brigada 9 poginulih i 53 ranjena.

(Zbornik T. III, knj. 7, dok. 159: Izvještaj štaba 7. brigade od 11. IV 1944. god; dok. 220: Operacijski izvještaj 5. brigade za period od 5. do 30. IV 1944; dok. 161: Izvještaj štaba 3. divizije od 11. IV 1944.)

telj sačuvao slobodu manevra pri odbrani napadnutih tačaka na lijevoj obali Zete. Ovo su bili osnovni uzroci neuspjeha naših jedinica u ovom napadu.

Poslije obustavljanja napada jedinice koje su u njemu učestvovale povukle su se na prostoriju Bjelopavlići – Graci (7. brigada), Piperi (5. brigada), dok je 9. brigada ostala i dalje na prostoriji Kuča, odakle je za vrijeme napada u dolini Zete vršila prodore na pravcu Podgorice, do Kakaricke gore. Bataljon divizije »Garibaldi« vraćen je u sastav svoje brigade u rejonu Andrijevice i Berana, a divizijska artiljerija u oblast Mojkovca. Stab divizije je prešao iz Manastira Ćelije u Bioče. Jedinicama divizije na sektoru Podgorica – Danilovgrad naređeno je da sa prostorije razmještaja zatvore pravce od Bogetića, Danilovgrada, Spuža, Kaznovice, Trijenča i Podgorice, prema Bjelopavlićima, Piperima, Bioču i Kučima.¹¹⁴

2. PROTIVNAPADI NA NEPRIJATELJA U OBLASTI MOJKOVCA I DOLINI LIMA

Oslobođena teritorija u Sandžaku i Crnoj Gori postala je, u narednom periodu, stalna meta neprijateljskih napada. Njemačka komanda je ocijenila značaj ove oblasti za dalja dejstva jedinica NOVJ, naročito od momenta kada su otpočele sa prodorima prema Srbiji i istočno od Lima, pa je preduzimala nekoliko operacija radi njene okupacije. Njemačke-kvislinške formacije su otpočele sa jačim napadima na ovu teritoriju početkom aprila, a zatim produžile u sljedećim mjesecima, sve do kraja avgusta, uspijevajući da se, u pojedinim vremenskim periodima, duboko probiju u njenu unutrašnjost i prinude jedinice NOV na privremeno povlačenje. Međutim, otporom jedinica 2. udarnog korpusa, njihovim manevrom i protivnnapadima, neprijatelj je bio onemogućen da postigne trajnije rezultate u ovoj oblasti, koja je sa manjim prekidima ostala povezana i kompaktna cjelina na kojoj nije prestajala funkcija narodne vlasti i kontrola ovih jedinica. U okviru zadatka ovog korpusa 3. divizija je u ovom pe-

¹¹⁴ Zbornik, T. III, "k. 7, dok. 162: Naredenje štaba 3. divizije od 12. IV 1944.; dok. 158: Naredenje štaba 3. divizije od 11. IV 1944. štabu 5. brigade.

riodu odigrala izvanrednu ulogu, dejstvujući samostalno i u sadejstvu sa drugim jedinicama: u odbrani teritorije, obezbjeđenju prijema materijala iz baze Bari (Italija) i osiguranju evakuacije ranjenika za Italiju, sadejstvu jedinicama koje su preko ove oblasti prodirale prema Srbiji, vezivanjem znatnih neprijateljskih snaga za sebe. Po red toga, ova divizija je ostala stalna potpora i oslonac organa narodne vlasti i organizacija narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori.

Za vrijeme dok su jedinice 3. divizije vršile napad na neprijatelja u dolini Zete nekoliko hiljada (5.000 – 6.000) Nijemaca, četnika, nedicevaca i milicionera izvršilo je napad 11. aprila od Pljevalja i Brodareva ka Bijelom Polju. Mojkovcu i dolini Tare na jedinice 37. udarne divizije koje su branile slobodnu teritoriju Sandžaka. Neprijatelj je namjeravao da prodrrom uz Lim i u gornji tok Tare za uzme Berane i Kolašin i, uz sadejstvo snaga iz Podgorice, nabaci jedinice 2. korpusa na planinske masive Sinjajevine (Sinjavina) i Durmitora u cilju njihovog razbijanja.¹¹⁵

Poslije manjih ispada iz Pljevalja i Prijepolja prema 3. i 4. sandžačkoj brigadi neprijatelj je prešao u napad 11. aprila jačim snagama pravcem: Brodarevo – Gostun – Bijelo polje i Brodarevo – Kitevo (Kičava) – Lekovina, a dijelom snaga iz Pljevalja prema Potpeću, Maoču i Kovrenu, i od Peštera i Rožaja prema Bijelom Polju i Beranama.

Koristeći brojnu nadmoćnost na ovim pravcima i sadejstvo tenkova od Prijepolja, dolinom Lima, neprijatelj je ovladao Bijelim Poljem (12. aprila), produžio napad (13 – 14. aprila) na jug, ovlađao Majsterovinom i Slepać Mostom, (Slijepać Mostom) i svojim prednjim dijelovima izbio (15. aprila) u rejon Mojkovca, prinudivši jedinice 37. divizije da se povuku na lijevu obalu Tare i osalone na sjeveroistočne padine Sinjajevine, dok je njena 8. brigada, pošto se povukla iz doline Lima i Berana 013. IV), za uzela položaje desno od Mojkovca na sjevernim padinama Bjelasice.

Trideset sedma divizija je uoči napada bila raspoređena: Berane – Bijelo Polje – Brodarevo (8. crnogorska brigada), Bijelo Polje – Maoče (3. sandžačka brigada), Maoče – Čelebić (4. sandžačka brigada).



Borci pomažu narodu

Upornom odbranom jedinica ove divizije pozadi Tare i sa padina Bjelasice zadržan je neprijatelj i onemogućen njegov prođor u dolinu Tare na pravcu Kolašina, čime su stvoreni uslovi da štab korpusa na ovom pravcu prikupi dovoljno snaga za protivudar na neprijatelja koji je prodro u rejon Mojkovca i da ga odbaci sa osvojene teritorije.¹¹⁶

Štab korpusa je odlučio da u prvom redu razbije neprijatelja u rejonu Mojkovca, kao najjaču i najopasniju grupaciju, a zatim i na ostalim pravcima sa ciljem da se ponovo uspostavi sigurna operativna baza u ovoj oblasti Sandžaka i Crne Gore. Radi toga je naredio da 3. divizija dijelom snaga, poslije prebacivanja prema Mojkovcu, učestvuje u protivnapadu sa jedinicama 37. divizije, ostalim dijelom da zatvori pravac od Podgorice prema Ljevoj Rijeci i Kolašinu.

U vezi sa odlukom štaba korpusa štab 3. divizije je izvršio pregrupaciju svojih jedinica na taj način što je na pravcu Mojkovca prvo prebačena i angažovana 5. crnogorska brigada, a potom i 7. crnogorska brigada, dok je za pokrivanje pravca Podgorica — Ljeva Rijeka — Mateševu zadržana 9. crnogorska brigada. Štab divizije je prešao iz Bioča u Kolašin (17. IV).

Peta brigada je svoje bataljone iz Piperića povukla 13/14. aprila i uputila prema Mateševu, s tim da se odavde poveže sa ostalim dijelom brigade u Andrijevici i štabom korpusa u Kolašinu radi dobijanja zadatka u vezi sa situacijom kod Mojkovca. Položaje koje je do tada držala u Piperima, prema Podgorici i dolini Zete, zauzeli su sljedećeg dana dijelovi 7. brigade koji su se rokirali sa sektora Bjelopavlića na ovaj pravac.¹¹⁷

¹¹⁶ Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 163: Izvještaj štaba 2. korpusa od 13. IV 1944. V.Š.-u; dok. 179: Zapovijest štaba 2. korpusa od 16. IV 1944. god.

¹¹⁷ Sedma brigada je 14. aprila zauzela raspored: Jovanovići — Sretnja — Slatina (1. bat.), Laće — Glizlica (4. bat. Zet. odreda), Gradina — Donji Crnci — Bregovići — Mijovića Brijeg (3. bat.), Ravní Laz — Markovići (2. bat.), Potpeće — Zavala — Gornje Rogarne (4. bat.).

(Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 166: Naređenje štaba 3. divizije od 13. IV 1944.), dok. 167: Naređenje štaba 7. brigade od 13. IV 1944. g.)

Zbog stalnog pritiska naših jedinica prema Podgoriči, a vjerovatno i u vezi sa napadom prema Mojkovcu, neprijatelj je pošao u napad 14. aprila iz ovog garnizona prema Kućima i Piperima (Vežešniku) na jedinice 3. divizije na ovim pravcima. On je uspio da tokom dana prodre do Sjenice, Meduna i Ličnika, uz jaku podršku artiljerije tenkova i avijacije i da ovlada Gornjim Rogamima na pravcu Vežešnika, na desnoj obali Morače, ali je krajem dana bio zadržan i na desnom krilu prinuđen da odstupi, zadržavši se i dalje na lijevom boku brigade, na položajima Koći — Ličnik. Neprijatelj je u ovoj borbi imao više mrtvih i ranjenih, dok je 9. brigada imala 1 poginulog i 14 ranjenih.¹¹⁸

U vezi sa razvojem situacije kod jedinica 37. divizije na sektoru Mojkovca, štab 3. divizije je na osnovu naredenja štaba korpusa, povukao 15. aprila iz Kuča i 9. brigadi, koja se pripremala za protivnapad na neprijatelja koji se zadržao u Kućima, na prostoriji Pelev Brije — Jabljan — Ljeva Rijeka, a dijelove sa desne obale Morače, kroz Platije i Rovca prema Donjoj Morači, s tim da ostavi manja obezbjeđenja prema Bioču, Kućima i Vrmošu. Sedmoj brigadi je naređeno da napusti oblast Piperà i Bjelopavlića i da se prebací u rejon Nikšića, sa zadatkom da zatvori pravac od Nikšića ka Župi Nikšić'oj, Lukovu i Gornjem Polju, zajedno sa dijelovima Nikšićkog odreda. I ovoj brigadi je naređeno da ostavi na pravcu Piperà i Bjelopavlića manja odjeljenja, koja će izviđati i kontrolisati ove prostorije. Pošto je štab korpusa ocijenio napade neprijatelja od Podgorice kao dio njegovog poduhvata prema oslobođenoj teritoriji, a pretpostavio je da neprijatelj može poći i iz garnizona Nikšić prema Durmitoru i

¹¹⁸ Napad na našu 9. brigadu su izvršili dijelovi 363. puka 181. njem. divizije dijelovi puka »Brandenburg« koji su bili stavljeni na raspolaganje ovoj diviziji i četnici iz Podgorice. Brigada se uoči napada nalazila na položajima: Vežešnik — Cvarin — Sjenica — Orijevo — Donji Medun — Orahovo (Štab brigade s. Kosor). Po ocjeni štaba brigade neprijatelj (oko 1500 vojnika) imao je u ovom napadu gubitke od oko 19 poginulih i 40 ranjenih (Nijemaca i četnika), dok njemački izvor tvrdi da je akcija izvedena uz male sopstvene gubitke (ne računa četnike). (Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 208: Bojna relacija 9. crnogorske brigade; Arhiv VII, k. 73, reg. br. 47/4: Istorijat 181. njem. divizije).

Tari, naređeno je privremeno izvlačenje sa teritorije Pi-pera, Bjelopavlića, Bioča i Bratonožića, ljudstva terenskih jedinica, pozadinskih vojnih vlasti, narodnooslobodilačkih odbora i drugih organizacija i povlačenje sa jedinicama.¹¹⁹

Po dolasku štaba divizije u Manastir Moraču (15. IV), na putu za Kolašin, naređeno je 7. brigadi, u saglasnosti sa štabom korpusa, da odmah povrati Zetski odred, koji se s njom povukao, u Bjelopavliće i Pipere sa zadatkom da kontroliše ovu teritoriju i zatvara pravce od Podgorice, Spuža i Danilovgrada i da održava vezu sa jedinicama Primorske operativne grupe na" pravcu Danilovgrad — Nikšić (6. brigada) i dijelovima 9. crnogorske brigade u dolini Morače, na pravcu Donje Morače. Sljedećeg dana (16. IV) štab korpusa je uputio naređenje štabu 7. brigade da u rejonu Nikšića ostavi samo dva svoja bataljona, a druga dva bataljona uputi odmah, preko Morakova i Rovaca, prema Kolašinu, radi njihove aktivnosti u oblasti Kolašina, zajedno sa 5. brigadom i dijelovima 37. divizije.¹²⁰

Sedma brigada je ostavila prema Nikšiću, na sektoru Granica — Lukovo, 1. i 2. bataljon, a njen 3. i 4. bataljon su izvršili pokret (19. IV) pravcem: Lukovo — Live-rovići — Morakovo — Ponikvice — Rovca — Međurečje — Kolašin, odakle su odmah upućeni prema Mojkovcu.¹²¹

Deveta brigada se povukla (15. IV) sa teritorije Kuča na prostoriju Pelev Brijeg — Lijeva Rijeka — Brskut. Neprijatelj je bez otpora prodro (16. IV) u Kuče, do linije Bioče — Momče — Cvilin, a zatim (17. IV) produžio nastupanje u dvije kolone: Bioče — Pelev Brijeg — Vjetarnik, Kuče — Brskut — Planinica i prinudio brigadu da se povuče na liniji Sroteška Gora — Prekobrđe — Tuzi. Slje-

¹¹⁹ Zbornik, T. III, knj. 7, dok. 175: Naređenje štaba 3. divizije od 14. IV 1944.

¹²⁰ Isto, T. III, knj. 7, dok. 181: Naređenje štaba 3. divizije od 16. IV 1944; dok. 186: Naređenje štaba 2. korpusa od 17. IV 1944. štabu 7. brigade.

¹²¹ Arhiv VII, k. 759, reg. br. 13/-1/9: Istorijat 7. crnogorske brigade; reg. br. 165/9: Operativni dnevnik 7. brigade; 15/1: Naređenje štaba 7. brigade od 19. IV 1944. (Po dolasku u rejon Nikšića 7. brigada se rasporedila: 1. bat. Lukovo, 2. bataljon Šume, 3. bat. Rastovac, 4. bat. Dragovoljići. U odbijanju nepr. ispada (18. IV) imala je 5 poginulih i 4 ranjena. Neprij. gubici oko 25 poginulih).

dečeg dana (18. IV) neprijatelj je produžio napad i ovlađao linijom: Stavanj — Tuzi — Raškovo Gumno — Crna planina.

Zbog ovakvog razvoja događaja na sektoru 9. brigade, prema Mateševu i Kolašinu, na pravcu Mojkovca, gdje su se prikupljale naše jedinice za prelazak u protivnapad, štab divizije je naredio (18. IV) ovoj brigadi da zadrži neprijatelja, a potom da ga protivnapadom razbije i odbaci prema Bratonožićima i Kućima, odnosno prema Podgorici. U ovu svrhu brigada je ojačana 1. bataljonom 5. brigade.

Deveta brigada je izvršila protivnapad (19. IV) na neprijatelja na pomenutoj liniji, potpuno ga razbila i tokom dana protjerala do linije Vjetarnik — Stravče, a sljedećeg dana ga prinudila da odstupi prema Podgorici i Vrmoši, poslije čega su njeni bataljoni ponovo na ovom pravcu zauzeli raspored (21. IV): Lijeva Rijeka (1. bataljon i štab brigade), Bratonožići (3. bataljon), Kržanja — Orahovo — Cvilin (2. bataljon), Brskut — Veruša (4. bataljon), dok je 1. bataljon 5. brigade vraćen u sastav brigade. Sljedećih dana vladalo je na ovom pravcu relativno zatišje; manji ispadci četnika su odbijani. Ovom akcijom obezbijedena su dejstva naših jedinica u rejonu Mojkovca, sa ovog pravca.

Gubici neprijatelja (četnika) u borbama od 16. do 19. aprila bili su oko 30 mrtvih i više ranjenih, dok su gubici 9. brigade za ovo vrijeme 6 mrtvih i 16 ranjenih. Dijelovi njemačkih jedinica su se, poslije izvršenog napada, povukli iz Kuća u Podgoricu, a napad prema Mateševu su nastavili četnici (oko 1600) podržani manjim dijelovima italijanskih fašista (»crnih košulja«).¹²²

Događaji na pravcu Mojkovca, poslije upada neprijatelja u ovo mjesto (15. IV), odvijali su se na sljedeći način:

Pošto su pristigli 3 bataljona 5. brigade (1. bataljon je još zadržan u Andrijevici) i 2. bataljon 9. brigade iz Lićeve Rijeke, štab 2. korpusa je izdao svim jedinicama ovog sektora zapovijest za protivnapad — 16. aprila, po kojoj

¹²² Arhiv VII, k. 754, reg. br. 28/3: Bojna relacija 9. brigade; reg. br. 22/1: Naredenje štaba 3. divizije od 18. IV 1944. štabu 9. brigade; 73, reg. br. 47/4: Istorijat njemačke 181. div.

je trebalo da 5. brigada sa svoja 2 bataljona i 1 bataljom 8. crnogorske brigade, kao desna kolona, napada pravcem: Laništa — Bjelojevići — Brskovo — Medeno gumno — Razvršje — Pale — Jabučna, a 8. brigada sa svoja dva bataljona, jednim bataljonom 5. brigade i jednim bataljonom 9. brigade, kao lijeva kolona, napada pravcem: Podbišće — Moj kovač — Lepenac — Cer — Obod — Potrk. Predviđeno je da ostale jedinice 37. divizije sadejstvuju ovom napadu na taj način što će 4. sandžačka brigada spriječiti neprijateljski napad od Pljevalja, dejstvujući ofanzivno na ovom pravcu, a 3. sandžačka brigada će napadati pravcem Burenj — Cer, sadejstvujući lijevoj napadnoj koloni. Komandovanje jedinicama u ovom protivnapadu povjereno je general-majoru Rudolfu Primorcu, načelniku štaba 2. korpusa.^{12*}

Desna kolona je u određeno vrijeme (16. IV u 21 č.) pošla u napad i poslije žestoke borbe tokom noći neprijatelj je zbačen sa položaja Pržište, Medeno Gumno, Brskovo, Mučnica, Razvršje, čime je bilo omogućeno prebacivanje lijeve kolone preko mosta u Mojkovcu, na desnu obalu Tare, njen razvoj za borbu i nastupanje na pravcu Mojkovac — Sahovići.

Desna kolona je produžila napad 17. aprila pravcem: Razvršje — Zari — Ramo — Skok, do Ljubovije, jednim ojačanim bataljom, i prema Rakiti i Majsterovini, i ka Ravnoj Rijeci, ostalim snagama. Neprijatelj je ovaj napad krajem dana zaustavio intervencijom od Majsterovine prema Bjelasici i Mučnici i prinudio jedinice ove kolone da se povuku sa prostorije Rakita — Dije, na koju su bile izbile, prema Razvršju i Mučnici. Protivnapadom sljedećeg dana neprijatelj je ponovo odbačen prema Majsterovini i Ravnoj Rijeci.

Pošto je neprijatelj i dalje vršio napade i snažan pritisak na desno krilo ove kolone, a ugrozio je od pravca Pešćenja bok i pozadinu lijeve kolone, prinudivši 4. san-

¹²³ Arhiv VII, k. 392, reg. br. 14—3: Zapovijest štaba 2. korpusa od 16. IV 1944. (2. bataljon 9. brigade je poslije ovog protivnapada vratila u sastav svoje brigade i uzeo učešće u protivnapadu (19. IV) prema Lijevoj Rijeci, a 1. bataljon 5. brigade iz Andrijevice, koji je takođe učestvovao u ovom protivnapadu, poslije akcije je upućen u sastav svoje brigade na pravcu Mojkovca).

džačku brigadu da svoje dijelove sa ovog pravca prebaci na lijevu obalu Tare, naređeno je povlačenje jedinica desne kolone (19. aprila) u pravcu Rovačkog Trebaljeva, s tim da manje dijelove ostave na sjevernim padinama Bjelašnice, na sektor Laništa – Bjelojevići, a lijeve kolone i ostalih jedinica 37. divizije na lijevu obalu Tare, s tim da s osloncem na padine Sinjajevine spriječe neprijatelju da pređe rijeku u rejonu Mojkovca.

Peta brigada je u borbama od 16. do 19. aprila pretrpjela gubitke od 9 poginulih i 23 ranjena, dok je neprijatelju na ovom sektoru nanijela znatne gubitke.¹²⁴

Neprijatelj je na pravcu Mojkovca bio angažovao jačne snage, za čije razbijanje i odbacivanje nijesu bile dovoljne do tada upotrebljene naše jedinice, tim prije što su one u prethodnim pokretima i borbama bile premorene, a zalihe municije potrošene. Zato je odlučeno da se jedinice, pod zaštitom manjih dijelova ostavljenih prema neprijatelju, odmore, nahrane i popune municijom, koja je hitno trebovano preko engleske vojne misije kod štaba korpusa, pa potom da se organizuje i izvrši protivnapad na neprijatelja u rejonu Mojkovca i južnog Sandžaka, radi njegovog razbijanja i odbacivanja, s tim što će pored jedinica koje su učestvovali u prethodnom napadu uzeti učešće i dva bataljona 7. brigade koji su već bili stigli u Kolašin, iz rejona Nikšića.

Za napad na neprijatelja u južnom Sandžaku, radi njegovog odbacivanja prema Pljevljima i Prijepolju i oslobođenja Bijelog Polja određena su, pored jedinica koje su učestvovali u prethodnom napadu, dva bataljona 7. crnogorske brigade i dva bataljona 1. brigade divizije »Garibaldi«.¹²⁵

¹²⁴ Zbornik, t. III, k. 7, dok. 195: Izvještaj štaba 2. korpusa od 20. aprila 1944. Vrhovnom štabu; Isto, dok. 220: Operativni izvještaj 5. crnogorske brigade.

¹²⁵ Treća divizija je upotrijebila u ovom napadu 5. crnogorskog i 3. i 4. bataljon 7. brigade. Prvi i 2. bataljon ove brigade ostali su u rejonu Nikšića do 25. aprila (zaključni), odakle su se po naredenju štaba divizije prebacili pravcem Nikšićka Zupa–Bjelopavlići–Piperi–Medurečje (Rovca) – Manastir Morački–Kolašin, a potom se povezali sa ostalim dijelom ove brigade. Marš ovih bataljona izvršen je od 26. do 30. aprila. (Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 205, 218: Naređenje štaba 7. brigade od 25. i 29. aprila 1944.)

Pošto su izvršene pripreme jedinica: snabdijevanje municijom, koja je u međuvremenu dotvorena savezničkim avionima i baćena padobranima u Kolašinu, dovođenje u prolazne rejone na pravcima napada, izviđanje i upoznavanje u zadacima određenim zapoviješću štaba 2. korpusa, štabovi divizija su izdali zapovijesti, u kojima su konkretnizovali zadatke svake jedinice u ovom napadu koji je određen za 23. april.¹²⁶

Jedinicama desne napadne kolone štab 3. divizije je izdao zapovijest prema kojoj 5. brigada napada neprijatelja pravcem: Laništa – Pržišta – Brskovo – Medeno guvno – Razvršje – Slepac (Slijepač) Most – Jabučna – Žuta kosa – Bijelo Polje. Po izbijanju na Razvršje (k. 1250) upućuje dio sna¹²⁷a da ovladaju Rakitom i Dijom, a glavninom produžava napad određenim pravcem radi što bržeg ovlađivanja Jabučnom i Žutom kosom i zauzimanja rasporeda za napad na Bijelo Polje; grupa bataljona 7. brigade napada osnovnim pravcem Turjak – Majstrovina, izbija na komunikaciju Bijelo Polje – Berane, u dolini Lima, potpomažući napad 5. brigade, a potom se orijentiše prema Beranama da zajedno sa dijelovima Komskog odreda (Vašojevićkim udarnim bataljonom) napadne četnike u ovoj oblasti i zauzme ovo mjesto.¹²⁷

¹²⁶ Stab korpusa je od jedinica koje učestvuju u napadu formirao napadne kolone: desnu: 5. crnogorska i 7. crnogorska brigada (2 bataljona) pod komandom Radovana Vukanovića, general-majora, i lijevu: 3. sandžačka, 8. crnogorska i dva bataljona 1. brigade »Garibaldi« pod komandom pukovnika Žarka Vidovića.

Osnovni zadatak desne kolone da osloboди Bijelo Polje, a lijeve kolone da dijelom snaga sadejstvuje napadu na Bijelo Polje i sprječi intervenciju od Brodareva, a dijelom snaga (3. sandžačka) da odbaci neprijatelja ka Pljevljima.

Ostalim jedinicama 37. divizije Komskog odreda i divizije »Garibaldi« stavljeno je u zadatak da za vrijeme protivnapada izvede akcije i obezbjedenja na svojim pravcima: 4. sandžačkoj brigadi, ojačanom kombinovanim terenskim bataljonom, omladinskim bataljonom i jednim bataljonom iz div. »Garibaldi«, na pravcu Durđevića Tara–Pljevlja, a dijelovima Komskog odreda da zatvore pravce od Berana i Andrijevice, prema Bjelasici, Trešnjeviku i Mateševu.

(Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 199: Zapov. štaba 2. korpusa od 22. IV 1944.)

¹²⁷ Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 201: Zapovijest štaba 3. divizije od 22. IV 1944.

Jedinice desne kolone su pošle u napad određenim pravcima i u toku noći (23/24. aprila) savladale žilav otpor neprijatelja na položajima Bjelojevići, Pržista, Razvršje, Uloševina, Brskovo, Medeno gumno, Mučnica, a zatim, tokom dana produžila gonjenje njegovih razbijenih dijelova u pravcu Zari — Pale i Rakita — Majsterovina i do podne izbila na liniju Pale — Skok — Slepac (Slijepac) Most — Rakita — Dijo — Majsterovina, a potom, poslije pada mraka (oko 21 čas) prešla most na Ljiv boviji, kod s. Pale, sa dva bataljona 5. brigade, koji su u produženju napada, tokom noći i sljedećeg dana (25. aprila) ovladali Jabučnom, Kulinom (k. 1197), Banderom i Cerovom (k. 1123). Ostali dijelovi ove brigade prešli su Ljuboviju, kod Slepac (Slijepac) Mosta, 24 časa kasnije (25. aprila oko 20 č.), nakon što je neprijatelj povukao tenkove (3 tenka) iz ovog rejona. Oni su napali neprijatelja pravcem Bojište Mušin (Mumin) krš, uz sadejstvo bataljona koji su se prethodnog dana prebacili. Tokom ove noći i sljedećeg dana (26. aprila) 5. brigada je savladala posljednji neprijateljski otpor u rejonu Mušin (Mumin) krša i Kuline, privukla glavninu na prostoriju Cerovo — Mušin (Mumin) krš, i u toku noći (26/27. aprila), zajedno sa dva bataljona 8. brigade iz lijeve kolone, izvršila napad na Bijelo Polje, koji se završio neuspjehom, usijed zakašnjenja i nedovoljnog sadejstva jedinica koje su bile umorne, a noć je bila mračna. Jedinice su se povukle na polazne položaje oko grada, da se odmore i pripreme za napad koji je određen za sljedeću noć (29/30. IV): 5. brigada južno i zapadno od grada, između Kruševa, desno, i r. Lješnice, lijevo, a 8. brigada sjeverno od grada, između Lješnice i Limu kod Nedakusa. One su odbile tokom dana nekolika neprijateljska ispada, pa je neprijatelj, osjetivši njihov sve jači pritisak i pripreme za ponovni napad, izvršio u toku noći (28/29. aprila) povlačenje preko mosta na Limu u Bijelom Polju, koga je za sobom porušio, u pravcu Brodareva i Sjenice, ne sačekavši napad naših jedinica. Bataljoni 7. brigade, koji su napadali pravcem Turijak — Majsterovina, obišli su Mučnicu (pl), odbacili neprijatelja sa Turijaka (25. IV), a zatim istog dana prešli u napad na njegove položaje na liniji Majsterovina — Oštrelj, protjerali ga iz rejona ovih

selu, iz Pobirnice i Ravne Rijeke, sadejstvujući napadu 5. brigade prema Bijelom Polju i obezbjeđujući se prema Beranama. Kada je Bijelo Polje zauzeto, bataljoni ove brigade su orijentisani prema Beranama, kamo je bila odstupila jedna veća grupa četnika poslije njihovog razbijanja u oblasti Mojkovca i na pravcu Bijelog Polja.

Neprijateljski gubici na pravcu dejstva jedinica desne kolone (3. divizije), prema ocjeni njenih štabova, bili su oko 300–350 mrtvih i ranjenih, dok su gubici jedinica ove kolone bili za ovo vrijeme (23–29. IV) 25 poginulih i 63 ranjena, od kojih iz 5. brigade 24 poginula i 60 ranjenih.¹²⁸

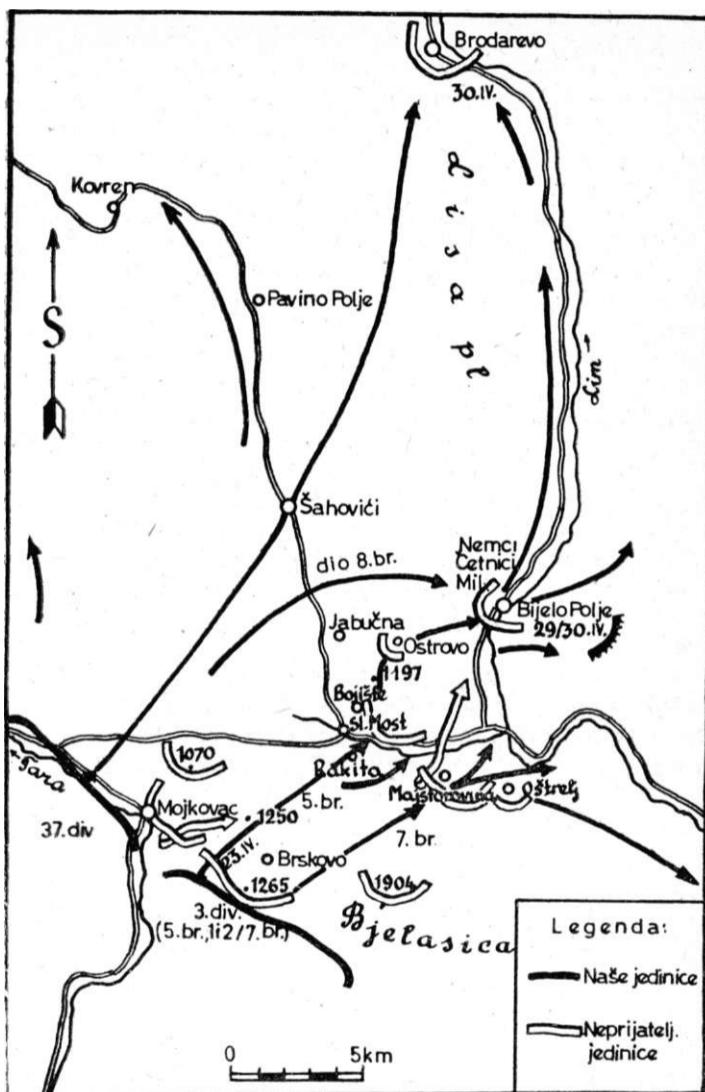
Štab 3. divizije je po dolasku u Bijelo Polje (osa komandovanja: Mojkovač (Bjelojevići) — Razvrsje — Slepac (Slijepač) Most — Bijelo Polje) izdao naređenje o razmještaju i daljim zadacima jedinica ove kolone: 5. brigadi da sa dva bataljona produži gonjenje neprijatelja lijevom obalom Lima u pravcu Brodareva, jedan bataljon da prebaci na desnu obalu, posjedne Obrov i čisti prostoriju prema Zatonu, Boljanini i dolini Bistrice i izviđa na pravcu Peštera i Sjenice, a ostali dijelovi brigade da ostanu na prostoriji Bijelo Polje — Ribarevina — Ravna Rijeka, da kontrolišu okolnu prostoriju; 7. brigadi da sa bataljonima (2 bat.) izvrši pokret (30. IV) lijevom obalom Lima u pravcu Berana i zajedno sa dijelovima Komskog odreda od Lubnice i Andrijevice osloboди Berane od četnika.¹²⁹

Peta brigada je na osnovu gornjeg naređenja štaba divizije uputila 1. i 3. bataljon u gonjenje neprijatelja prema Brodarevu, zajedno sa dijelovima 8. crnogorske brigade koji su nastupali lijevo od ovih bataljona.¹³⁰ Drugi ba-

¹²⁸ Isto, k. 7, dok. 225: Izvještaj štaba 3. divizije od 2. V štabu 2. k. dok. 220: Operacijski izvještaj 5. crnogorske brigade, za april 1944.

¹²⁹ Isto, dok. 217: Naredenje štaba 3. divizije od 29. IV 1944. godine. Arhiv VII, k. 754, r. br. 27/4: Navedeni dnevni. k-nta 3. div.

¹³⁰ Napad jedinica lijeve kolone (37. divizije) odvijao se u okviru postavljenog zadatka: pošto su forsrirale Taru između Mojkovca i Šaranaca, razbile neprijatelja zajedno sa desnom kolonom sjeverno od Mojkovca, u rejonu Uloševine, Lepenca i Cera, produzile su napad pravcem Šahovići — Brodarevo, sadejstvujući desnim krilom (8. brigada) desnoj koloni, koja je napadala Bijelo Polje, i onemogućavajući ispadne neprijatelja od Pljevalja prema Kovrenu i dolini Tare.



Sic. 16. — Dejstva jedinica 3. divizije na pravcu Mojkovac-Bijelo Polje (23—30. IV 44)

taljon 5. brigade prebacio se na desnu obalu Lima kod Bijelog Polja, progoneći četničke grupe prema Pešteru i Bistrici i obezbjeđujući se sa ovih pravaca, a njen 4. bataljon je zadržan na prostoru Bijelog Polja, da obavlja garnizonsku službu i vrši kontrolu okoline, naročito na pravcu Ravne Rijeke, koju su napustili bataljoni 7. brigade zbog odlaska u pravcu Berana.

Bataljoni koji su nastupali lijevom obalom Lima prema Brodarevu, po izbijanju na liniju Dobrakovo – Millovo – Dobrinje (1. maja) produžili su napad preko sela Prljevine i Prijesnače, tokom 2. maja podišli Brodarevu i u toku noći (2/3. maja) izvršili napad na neprijatelja u ovom mjestu, prinudivši ga da se povuče nizvodno prema Gračanici i Kruševu s tim što je dio snaga prebacio na desnu obalu, prema Stranjanima i Jadovniku. Bataljoni su produžili gonjenje prema Bukoviku pa, pošto je dejstvo 8. brigade na ovom pravcu zakasnilo, neprijatelj je iz pravca Prijepolja intervenisao (3. maja) pojačanjem na kamionima (oko 15–20 kamiona vojske) uz podršku tenkova (3 tenka) i nesmetano se probio u Brodarevo, prinudivši dijelove 5. brigade da se povuku iz ovog mjesta, poslije čega su zauzeli položaje prema Brodarevu: Podjasen – Balići – Jazovac.¹³¹

Dijelovi 8. brigade su izbili na prostoriju Bukovik – Kruševo tokom 3/4. maja i presjekli komunikaciju Prijepolje – Brodarevo, pa je organizovan ponovni napad pod rukovodstvom štaba 37. divizije, za 4/5. maj, u kojem su uzeli učešće po dva bataljona 5. i 8. brigade i u rezultatu kojeg je neprijatelj prinuđen da ponovo napusti ovo mjesto i povuče se prema Prijepolju. Neprijatelj je tokom dana (5. maja) pokušao da interveniše od Prijepolja, ali je zadržan i osujećen od dijelova 37. divizije (3. i 8. brigade).

Poslije oslobođenja Brodareva 1. i 3. bataljon 5. brigade su zadržani na prostoriji Brodarevo – Bukovik da zatvore pravac od Prijepolja, zajedno sa dijelovima 37. divizije.

Gubici neprijatelja u borbama oko Brodareva procijenjeni su na oko 120 poginulih i ranjenih na sektoru ba-

¹³¹ U Brodarevo se probilo oko 100 Nijemaca i 200–300 misionera.
(Arhiv VII, k. 754, reg. br. 27/4, pom. dnev. k-nata 3. div.).

taljona 5. i 8. brigade, a 5. brigada je imala 3 poginula i 8 ranjenih. U borbi je, pored ostalog, zaplijenjeno: 2 teška mitraljeza, 1 blindirani auto, 1 kamion, 1 protivkolski mitraljez, 1 bacač, 1 motocikl, veća količina municije i opreme.¹³²

Treći i 4. bataljon 7. brigade izvršili su pokret 30. aprila iz rejona Ribarevine, lijevom obalom Lima prema Beranama, a 1. i 2. bataljon iz Međurečja (Rovca), preko Kolašina i Trešnjevika, prema Andrijevici. Ova brigada je dobila zadatak da napadne četnike u dolini Lima, na prostoriji Berane – Andrijevica, koji su se ovdje iskupili poslije njihovog razbijanja u oblasti Mojkovca i južnog Sandžaka.

Grupa bataljona 7. brigade (3. i 4.) koja je došla iz pravca Ribarevine napala je iz pokreta (30/IV/I. V) Berane i njen 4. bataljon preko Beran-Sela i Dolca i dijelovima prodrla u grad. Četnici su na ovaj prodor reagovali protiv-napadom u toku iste noći i odbacili iz grada ove dijelove. Bataljoni su se povukli od grada i zauzeli položaje na liniji Beran-Selo – Dolac, odakle su se povukli sa bataljonom ove brigade koji su stigli u rejon Andrijevice i dijelovima Komskog NOPO na sektor Berane – Andrijevica.

'Pošto je objedinio komandu nad obje grupe bataljona svoje brigade i bataljonima Komskog odreda i priku-pio podatke o neprijatelju u Beranama i dolini Lima, prema Andrijevici, štab 7. brigade je izdao 4. maja zapovijest za napad.¹³³

Uoči napada jedinice su se nalazile u sljedećem rasporedu: Beran-Selo – Buče: 3. i 4. bataljon 7. brigade i Beransko-andrijevački bataljon Komskog odreda; Slatina – Andrijevica – Previja – Sućeska – Kruševo: 1. i 2. bataljon 7. brigade i Vašojevički udarni bataljon Komskog odreda.¹³⁴

¹³² Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 238: Izvještaj štaba 5. crnogorske brigade od 8. V 44.

Isto, dok. 228: Zapovijest štaba 7. brigade od 4. V 1944.

¹³⁴ Na prostoru Berana i neposredne okoline i desnom obalom Lima između Berana i Andrijevice (Jasikovac, Bukovac, Sekular, Gračanica, Balj, Seoce) nalazilo se oko 1500 četnika i 200–300 ne-dicevaca.



Vezisti 3. divizije u pokretu

Ovom zapovješću su formirane tri napadne kolone: desna (1. bataljon 7. brigade i Vašojevički udarni bataljon) dobila je zadatak da iz rejona Andrijevice (Seoca) nastupa desnom obalom Lima do Rijeke Marsenića, a potom preko sela Rovce na Dapsice (Vašojevički bataljon) i preko sela Donje Rženice i Zagorja na Bukovac (k. 972), oda-kle produžava napad sa istočne strane na Berane (Jasi-kovac); srednja kolona (2. bataljon 7. brigade) Beranski i Andrijevački udarni bataljon) imala je zadatak da napada preko sela Buče i Lužac, a lijeva kolona (3. i 4. bataljon 7. brigade) preko Berane-Sela i Durđevih Stupova prema centru grada. Napad je određen istog dana, sa polaskom jedinica sa položaja u 21 čas. Stab brigade se kretao pozadi srednje kolone, dok je desnu kolonu stavio pod komandu zamjenika komandanta brigade.

Napad prema Beranama vršen je određenim pravci-ma, s tim što su bataljoni desne kolone počeli nastupanje ranije (oko 12 časova), a Vašojevički bataljon od s. Kruše-va preko Gračanice i Gornjeg Sekulara, tokom dana oči-

stili od četnika zonu kojom su nastupali do linije Sekular — Rijeka Marsenića i do 23 časa podišli Bukoviku, koji su četnici pokušali braniti, preduzevši nekolika protivnapada, ali su poslije pola noći i sa ovog položaja odbačeni. Bataljoni srednje kolone naišli su na svom pravcu na jači otpor, naročito kod sela Pešca, a bataljoni lijeve kolone kod manastira Đurđevih stupova i aerodroma. Neprijatelj je na oba ova pravca, bez obzira na ispoljenu upornost u početku, razbijen i otpočeо povlačenje u raznim pravcima, koristeći noć. Grad su oslobodile naše jedinice do 2 časa 5. maja i produžile gonjenje razbijenih dijelova, koji su se povlačili prema Petnici, Rožaju i Sekularu, a potom se jedan dio povukao između Murine i Andrijevice prema Komovima i Vrmoši.

Gubici neprijatelja u ovim borbama bili su, po ocjeni štaba 7. brigade, oko 150 poginulih, >120 ranjenih, 30 zaobljenih, dok se oko 150 četnika utopilo pri gaženju Lema, pošto im je bio onemogućen prelaz preko mosta. Gubici naših jedinica koje su učestvovali u napadu bili su 15 poginulih i 47 ranjenih, od kojih su naknadno podlegla ranama još 4 borca. Od ovog broja je 5 poginulih i 10 ranjenih iz jedinica Komskog odreda. Naše jedinice su, po red ostalog, zaplijenile 1 mitraljez, 4 puškomitraljeza, 60 pušaka i veću količinu municije.

Poslije razbijanja četnika na sektoru Berane — Andrijevica jedinice 7. brigade su zauzele sljedeći raspored: s. Dapsici, radi kontrole prema Rožaju (1. bataljon), Police, prema Rožaju i r. Lješnici (2. bataljon), Berane — aerodrom Haremi (3. bataljon), Božići — Andrijevica — Seoce (4. bataljon); a ostale jedinice: Vasojevićki udarni bataljon na prostoriji Gračanica — Luke, a Dopunski bataljon štaba korpusa, koji je bio upućen na ovaj sektor, na prostoriji Kruševo — Polimlje — Cecune — Đulići, dok su se drugi dijelovi Komskog odreda razmjestili u široj prostoriji Berana i Andrijevice, samostalno ili zajedno sa gornjim jedinicama.¹³⁵

*

Oslobođenjem Berana, Bijelog Polja i Brodareva i odbacivanjem neprijatelja prema Rožaju, Sjenici, Prijepolju

¹³⁵ Zbornik, t. III, k. 7, dok. 239: Izvještaj štaba 7. brigade od 9. maja 1944.

i Pljevljima, ponovo je uspostavljena slobodna teritorija u južnom Sandžaku i dolini Lima, na koju je neprijatelj izvršio napad 11. aprila 1944, koristeći se prisustvom naših manjih snaga na ovoj teritoriji — jedinice 37. divizije razvučene na širokom frontu od Berana do Prijepolja i Pljevalja.

Četnici su iskoristili ofanzivu njemačkih jedinica preko Sandžaka prema Bosni i zadržavanje njihovih garnizona duž komunikacije Sjenica — Prijepolje — Pljevlja pa su se prikupili, povezali i organizovali radi napada na slobodnu teritoriju, što je odgovaralo i potrebama okupatora u odnosu na bezbjednost ove komunikacije, njeno osiguranje.

Pavle Đurišić je tokom zime prikupio na prostoru Novе Varoši, Prijepolja, Pljevalja oko 500—600 četnika iz Vasojevića i od njih formirao Andrijevačku i Beransku četničku brigadu. Na ovoj prostoriji je po odobrenju okupatorskih jedinica vršio mobilizaciju, formiranje četničkih jedinica (Pljevaljske, Priboske, Bjelopoljske, Prijepolske, Miloševske, Kolašinske četničke brigade), i povezivanje sa muslimanskim milicijom u ovoj oblasti. Kao pomoć četnicima iz Srbije je na ovu prostoriju upućen i jedan bataljon nediećevaca (Srpske državne straže), 400—500 vojnika, a njemačka komanda ih je ojačala, pješadijom (do jednog bataljona), haubičkom i protivtenkovskom artiljerijom, tenkovima i oklopnim vozilima sa minobacačima i mitraljezima. Za sadejstvo ovoj grupaciji predviđeno je angažovanje četnika iz Podgorice (grupa Đorđija Lašića) prema Kolašinu.¹³⁶

Sve pripreme za napad završene su tokom marta i početkom aprila, a napad je otpočeo kada su jedinice 3. divizije bile angažovane prema Podgorici i dolini Zete, a 2. proleterska divizija na pravcu Srbije i kada je u takvoj situaciji 37. divizija, koja se sama nalazila u Sandžaku i dolini Lima, bila nedovoljna da zaustavi dublji prođor neprijatelja na oslobođenu teritoriju.

U ovakvoj situaciji bilo je neophodno prebacivanje glavnine 3. divizije iz doline Zete u oblast južnog Sandžaka i Berana i njena upotreba po već izloženom planu šta-

¹³⁶ Isto, t. III, knj. 7, dok. 204: Izveštaj štaba 2. korpusa od 25. IV 1944. Vrhovnom štabu.

ba 2. korpusa. Neprijatelj je, u rezultatu protivudara jedinica 3. i 37. divizije, Komskog i Bjelopoljskog odreda, razbijen na širem prostoru Mojkovca, Bijelog Polja, Brodareva i Berana, čime je njegov poduhvat završio potpunim neuspjehom. Pokušaj neprijatelja da se od Podgorice probije prema Kolašinu, u pozadinu naših jedinica koje su vršile protivnapad, bio je ometen dejstvom 9. crnogorske brigade, koja je razbila četnike između Mateševa i Ljeve Rijeke i odbacila ih prema Podgorici.¹³⁷

3. PROŠIRENJE SLOBODNE TERRITORIJE ISTOČNO OD LIMA

Poslijе razbijanja neprijatelja u oblasti Mojkovca i dolini Lima, krajem marta i početkom aprila 1944, jedinice 2. korpusa su u narednom periodu nastavile dejstva u cilju daljeg proširivanja oslobođene teritorije u Sandžaku i Crnoj Gori. Aktivnost ovih jedinica se naročito ispoljjava prema komunikaciji Sjenica – Prijepolje – Pljevlja, koju je neprijatelj koristio za prebacivanje trupa i materijala, i istočno od doline Lima, na sektoru Andrijevica – Berane – Bijelo Polje – Brodarevo, gdje su razne četničke grupe i milicija imali još znatan uticaj u selima ove oblasti.

Prenošenje dejstava naših jedinica istočno od Lima bilo je od velikog značaja i kao pomoć i sadejstvo 2. proleterskoj i 5. krajiškoj diviziji, koje su bile prinuđene da se,

¹³⁷ Štab 3. divizije je u svojem izvještaju štabu 2. korpusa od 2. maja 1944. o borbama u Sandžaku navodi: da su neprijateljske snage i njihovo naoružanje precijenjeni, da je on bio jak oko 4000 Nijemaca, četnika i nedicevaca, da su dejstva naših jedinica na pojedinim sektorima vođena pravilno, s tim što objedinjenost komande svim jedinicama nije bila dovoljno obezbijedena, te nije postignuto odgovarajuće sadejstvo i korišćenje uspjeha na pojedinim sektorima, odnosno odsjecima fronta, da su jedinice bile, iako zamorene, na moralnoj visini, ispoljavajući izdržljivost, požrtovanje i prodornost. Dalje se konstatiše da je neprijatelj bio demoralisan zbog gubitaka, borio se dezorganizovano i bez komande svojih starješina napuštao položaje.

(Zbornik, t. III, k. 7, dok. 225: Izvještaj štaba 3. divizije od 2. V Štabu 2. korpusa).

tokom maja, povlače iz Srbije, pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga, na oslobođenu teritoriju u Sandžaku.^{138*}

Dejstva jedinica 2. korpusa u ovoj oblasti u narednom periodu, pored navedenog, bila su od izuzetnog značaja i zato što su stvarala uslove za prikupljanje jedinica u Sandžaku koje su po odluci Vrhovnog štaba određene da izvrše prodor u Srbiju, za njihovo snabdijevanje i potpunu pripremu na ovoj teritoriji za izvršenje predviđenog manevra, do kojeg je došlo, što će se kasnije vidjeti, krajem jula 1944.¹³⁹

Okupator je u ovo vrijeme, oko 10. maja, imao u Pljevljima, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici posade, od po 300 do 350 vojnika, koje su pripadale njemačkom puku »Brandenburg«, koji je bio ojačan sa nekoliko baterija brdskih i protivkolskih topova i nekoliko tenkova i blindiranih automobila. One su obezbjeđivale saobraćaj između ovih mesta, uz pomoć milicije i četnika. Razbijeni četnici su se prikupljali bliže ovim garnizonima: oko Pljevlja, Prijepolja, Nove Varoši i Čajniča, a muslimanska milicija u širem rejonu Prijepolja; pod njihovom kontrolom se nalazila oblast Peštera i Bihora.¹⁴⁰

Treća divizija, koja je imala dvije brigade u dolini Limske: Andrijevica — Berane — Bijelo polje — Brodarevo (7. i 5. brigada) a jednu brigadu prema Podgorici (9. brigadu), u okviru plana Korpusa imala je zadatku da sa limskog mostobrana ispolji dejstva prema Pešteru, Sjenici i komunikaciji Sjenica — Prijepolje, kao i da se obezbijedi prema Rožaju, Plavu i Gusinju. Stab korpusa je privre-

¹³⁸ 2. proleterska i 5. kраjiška divizija su otpočele povlačenje iz Srbije, sa prostorije Jelova gora—Povlen prema Užicu, 5. maja, a zatim po naredenju Vrhovnog štaba od 12. maja prema Sandžaku, gdje su pod bombardom stigle do 21. maja i prebacile se na lijevu obalu Limu u rejonu Brodareva.

¹³⁹ pored 2. i 5. divizije u sastav Operativne grupe za prodor u Srbiju je ušla 17. istočnobosanska divizija.

¹⁴⁰ Na sektoru Prijepolje—Pijevića nalazili su se četnici razbijene Pljevaljske, Priborske i Novovaraške brigade i grupa Pavla Đurišića, dok je na sektoru Cajniče—Foča bila četnička grupa Vasilije Bodiroge. Oko Prijepolja, na desnoj obali Limu, i u Velikoj Zupi nalazila se muslimanska milicija; grupe su bile promjenjive jačine (ukupno do 2000 četnika i 1500 milicionera).

(Zbornik, t. III, k. 7, d. 241: Izv. štaba 37. div. od 10. V 1944. štabu 2. korpusa).

meno uključio u njen sastav, pod komandom štaba 3. divizije, 1. brigadu divizije »Garibaldi«, da je upotrijebi u sklopu zadatka svojih jedinica. Lijevo od 3. divizije, na sektor Brodarevo (od sela Kruševa) — Prijepolje — Pljevlja, nalazile su se jedinice 37. divizije, koje su zatvarale pravce prema južnom Sandžaku i dolini Tare i napadale neprijatelja na komunikaciji Prijepolje — Pljevlja.

Stab 3. divizije je izdao svojim jedinicama 10. maja zapovijest, po kojoj je naređeno 5. brigadi: da sa tri bataljona, sa sektora Bijelo Polje — Brodarevo, izvrši čišćenje prostorije na desnoj obali Lima između rijeke Bistricice i Brodareva od četnika i milicije, obuhvatajući udesno sela Crvsko, Grgaje, Goševo i Višnjevo, a potom na sjever prema komunikaciji Prijepolje — Sjenica, preuzimajući na istoj dejstvu iz zasjeda na neprijateljske kolone i transport; jedan bataljon da ostane na prostoriji Brodarevo — Bukovik za rušenje komunikacije Brodarevo — Prijepolje i obezbjeđenje na ovom pravcu zajedno sa dijelovima 37. divizije (8. brigade) i da održava vezu sa jedinicama brigade istočno od Lima, služeći im u slučaju potrebe za prihvati. Sedmoj brigadi je naređeno da sa dva bataljona pređe na desnu obalu Lima u rejonu Bijelog Polja i sa prostorije Obrov — Bistrica — Radojeva Glava zatvorit pravce od Peštera i kontroliše okolnu prostoriju, s tim što će poslužiti za prihvati bataljona 5. brigade u slučaju potrebe, druga dva njena bataljona ostaju i dalje u rejonu Berana i Andrijevice radi kontrole i čišćenja okolne prostorije u rejonu Berana i Andrijevice istočno od Lima i obezbjeđenja ovih pravaca.¹⁴¹ Prva italijanska brigada divizije »Garibaldi« zauzela je raspored u okviru zadatka 3. divizije i razmjestila se na prostoriju Brodarevo (2 bataljona) — Bijelo Polje (1 bataljon) — Ostrelj — Priloge (1 bataljon).¹⁴²

Sljedećeg dana jedinice su pristupile izvršenju ovog naredjenja. Drugi i 4. bataljon 5. brigade po prelasku Lima u rejonu Bijelog Polja u toku 11. i 12. maja razbijaju raštrkane grupe četnika i milicije na desnoj obali, na pra-

¹⁴¹ Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 242: Naredenje štaba 3. divizije od 10. V Petroj i 7. brigadi.

¹⁴² Arhiv VII, reg. br. 27/4, k. 754: pom. dnev. komandanta 3. divizije.

vcu Peštera i planine Jadovnika, slamaju nešto jači otpor neprijatelja (pored četnika i milicije i nešto Nijemaca) na prostoriji Stranjani, Savin krš, Vitiljka i četničku grupu na prostoru sela Višnjevo, Trešnjevica, Goševo, a potom izbijaju na liniju Sopotnica – Kozomor (4. bataljon) – Bukova glava – Jelenak (2. bataljon). Izbijanjem bataljona na dominantne tačke Jadovnika i Ozrena (pl) bila je ugrožena komunikacija Prijepolje – Sjenica i otklonjen pritisak neprijatelja iz ovog pravca prema dolini Lima. Bataljoni su se sa ove linije obezbijedili prema Pešteru i Sjenici. Neprijatelj je 13. maja vršio protivnapad prema 4. bataljonu na Jadovniku i 2. bataljonu, na Jelenku, ali je na ova pravca odbijen. U napadu je učestvovala po 1 četa Nijemaca.

Poslije ovoga, koristeći postignute uspjehe, bataljoni 5. brigade su otpočeli sa pritiskom i napadima na komunikaciju Prijepolje – Sjenica, na odsjeku Karaula – Milošev dol, pošto je njen 3. bataljon, po prebacivanju preko Lima, zauzeo raspored na desnom krilu 2. bataljona, sektor Trešnjevica – Jelenak – Mačkovac i oslobođio 2. bataljon za ova dejstva.¹⁴³

Na desnom krilu 5. brigade zauzeli su raspored 13. maja 1. i 3. bataljon 7. brigade: Radojeva Glava – Savino Polje – Kostenica; sa isturenim dijelovima prema Pešteru razmjestio se 1. bataljon ove brigade, sa zadatkom da zatvori dolinu Bistrice; Obrov – Lozince za izviđanje pravaca Zminjac – Ivanje i Zaton – Rakije rasporedio se njen 3. bataljon. Ovi bataljoni su narednih nekoliko dana – do 20. maja, otkrivali i uništavali manje grupe četnika na ovoj prostoriji, izviđali prema Pešteru i Sjenici i održavali vezu sa bataljonima 5. brigade. Drugi i 4. bataljon 7. brigade razmjestili su se na prostoru Police (2. bataljon), Berane (4. bataljon), s tim što je iz 4. bataljona upućena jedna četa u Andrijevicu (Konjuha) za ojačanje di-

¹⁴³ Treći bataljon 5. brigade je pošao iz rejona Brodareva preko Bijelog Polja 13. maja i zauzeo raspored na desnom krilu 2. bataljona 15. maja. Prvi bataljon ove brigade ostao je u rejonu Brodareva.

(Arhiv VII, k. 758, reg. br. 16–1/3:Bojna relacija 5. brigade za maj 1944. g.)

jelova Komskog odreda, pošto je štab korpusa odavde povukao (20. V) svoj Dopunski bataljon.¹⁴⁴

Dejstva iz zasjeda: 4. bataljona 5. brigade na sektoru Gvozd – Milošev Dol – Kobilja glava (14. V), a 2. bataljona kod Karaule (15. V) na auto-kolone njemačkih jedinica izazvala su reagovanje neprijatelja i napad na ove bataljone (16.V), koji je uspio da ih odbaci od komunikacije u ovom rejonu (Karaula – Gvozd) prema Jadovniku i da svojim dijelovima izbije na liniji Sopotnica – Prisoje – Krš. Neprijatelj je na ovom sektoru upotrijebio snage od oko 1500 Nijemaca i četnika, dok je njegova druga kolona (700–800 vojnika), koja je napadala iz pravca Sjenice i Koritnika i izvršila napad na 3. bataljon ove brigade na položajima Bukova glava – Jelenak, bila zadržana pošto je tokom dana pretrpjela znatne gubitke u borbi sa ovim bataljom. Prema 1. bataljonu 7. brigade neprijatelj u toku ovog dana nije ispoljio nikakvo dejstvo.

Sljedećeg dana (17. V) neprijatelj je produžio napad na 2. i 4. bataljon 5. brigade, odbacio 4. bataljon prema Milakovićima i Tocilovu, ovladao Jadovnikom i ušao u selo Stranjane. Peta brigada je na desnom krilu zadržala položaje, tako da su se krajem dana njeni dijelovi nalazili na liniji: Vrhovi – Koželj – Lastva – Revuša – Mačkovac – Jelenak, pred kojom je neprijatelj zadržan na redna dva dana (18–19. V), bez veće aktivnosti s jedne i druge strane.

Sadejstvujući napadu Nijemaca i četnika muslimanska milicija je (19. V) izvršila napad na 1. bataljon 7. brigade na liniji Gradina – Gradac – Šipovice – Brezovac i potisnula ga ka dolini Bistrice, te izbila svojim dijelovima na liniji Vrh – Srednje br. – Stublo.

Neprijatelj je pokušavao u međuvremenu (15–18. V) od Prijepolja da odbaci 8. crnogorsku brigadu sa sektora Gračanica – Skokuće, ali u tom nije uspio.

Neprijatelj je ispoljio aktivnost prema jedinicama 3. i 37. divizije da bi se oslobođio njihovog pritiska na komunikaciju Sjenica – Prijepolje – Pljevlja i sprječio prihvat i prebacivanje preko ove komunikacije 2. i 5. divizije, koje su se preko Zlatara probijale na ovom pravcu

¹⁴⁴ Zbornik, t. III, k. 7, d. 251: Bojna relacija 7. crnog. brigade.

prema oslobođenoj teritoriji. Naši štabovi su bili obaviješteni o kretanju ovih divizija, pa su naredili svojim jedinicama da ih prihvate i onemoguće njihovo forsiranje preko komunikacije Sjenica — Prijepolje i prebacivanje na lijevu obalu Lima. U tu svrhu je štab 37. divizije naredi (18. V) svojim jedinicama da 19. maja otpočnu sa napadima na komunikaciju Prijepolje — Pljević i vrše pritisak prema Seljašnici i Prijepolju (pravcem Barice — Stolac), s tim da 8. brigada izvrši napad u 21 čas (19. V) na dio komunikacije Mioska — Kolovrat — Rikavce, i ria taj način veže neprijatelja za sebe, dok je štab 3. divizije nadadio svojim jedinicama (5. i 7. brigadi) da u toku ovog izvršenja izviđanja i pripreme i noću (19/20. maja) napadnu neprijatelja na svom sektoru, ovladaju Jadovnikom i prodiru na sjever radi povezivanja sa dijelovima 2. i 5. divizije i obezbjeđenja njihovog prebacivanja na lijevu obalu Lima.¹⁴⁵

Peta crnogorska brigada je u toku noći prešla u napad na položaje neprijatelja na Jadovniku (Savin krš — Vitiljka — k. 1701) i prema komunikaciji i povezala se tokom dana sa dijelovima 5. divizije u rejonu Stranjana i 2. proleterske divizije u rejonu Karaule. Dijelovi 5. divizije su još tokom prethodne noći (18/19. V) forsirali komunikaciju između Prijepolja i manastira Miloševo i probili se prema Dečevu i Sopotnici, povezujući se kod s. Ivanja sa dijelovima 8. crnogorske (19. V), a kod Stranjana sa dijelovima 5. crnogorske (20. V), dok se 2. divizija probila preko komunikacije iste noći kada je 5. brigada vršila napad, ne naišavši u rejonu Karaule na otpor neprijatelja.

U toku naredne noći (20/21. V) i sutradan sve jedinice 2. i 5. divizije, na osnovu naređenja štaba 2. korpusa, prelaze na lijevu obalu Lima u rejonu Brodareva, preko mosta (koji je podigao 1. bataljon) 5. brigade za pješake i konje) radi odmora i priprema za ponovni pokret prema Srbiji.

Sedma brigada je u međuvremenu izvršila napad na svom sektoru i potisla miliciju sa njenih položaja do linije Godićevo — Ostronoša — Petrovo brdo.

Pokušaj neprijatelja (20. V) da zbaci sa Jadovnika dijelove 5. brigade nije uspio. Međutim, on je i dalje vršio

¹⁴⁵ Arhiv VII, k. 754, br. 26/4: Operacijski dnev. 3. divizije.

jak pritisak na njene bataljone, pa je naređeno da se po prelasku svih dijelova 2. i 5. divizije na lijevu obalu Lima povuku sa Jadovnika na liniju k. 822 — Vrhovi — Kablja glava — Revuša — Jelenak i odavde, zajedno sa dijelovima 7. brigade, zatvore pravac prema Bijelom Polju.

Prema ocjeni naših jedinica (štabova) neprijatelj je u vremenu od 11. do 21. maja na sektoru bataljona 5. i 7. brigade pretrpio gubitke od oko 200 poginulih, ranjenih i zarobljenih vojnika, izgubio veću količinu municije i razne opreme, kao i 2 bacača, 3 teška mitraljeza, 1 puškomitraljez i dr. Naši gubici za ovo vrijeme bili su 11 poginulih i 35—40 ranjenih, od kojih samo iz 5. brigade 10 poginulih boraca.¹⁴⁶ Za gubitke i dejstva 1. brigade »Garibaldi« nema sačuvanih podataka.

Na sektoru 9. crnogorske brigade i Zetskog odreda, koji se nalazio pod štabom ove brigade, nije bilo značajnije borbene aktivnosti tokom maja. Povremeni ispadni neprijatelja iz Podgorice, Danilovgrada i Spuža uspješno su odbijani. Jedinice su izviđale neprijateljske garnizone i obezbjeđivale slobodnu teritoriju, pomagale aktivnost narodnih i vojnopožadinskih vlasti i izvodile vojno-političku nastavu u okviru raznih kurseva i po četama. Veza između ove brigade i štaba divizije, koji se nalazio u Bijelom Polju, održavana je preko pomoćnog komandnog mjeseta u Kolašinu (načelnik štaba). Artiljerijski divizion 3. divizije je ušao u sastav Artiljerijske grupe 2. korpusa, koja je potrebe jedinica rješavala pridavanjem artiljerije za konkretnе zadatke.¹⁴⁷

4. ODBRANA MOSTOBRANA NA DESNOJ OBALI LIMA: BIJELO POLJE — BRODAREVO

Na prostoriji zapadnog dijela Sandžaka i u dolini gornjeg toka Lima poslije 20. maja prikupljale su se i pripremale jedinice za upućivanje u Srbiju. U pokretu za ovu

¹⁴⁶ Arhiv VII, k. 754, reg. br. 27/4: dnev. k-nta 3. divizije; Isto, reg. br. 26/4: Operacijski dnevnik 3. divizije; Isto, k. 758, reg. br. 16—1/3: Bojna relacija 5. crnogorske brigade za maj 1944: Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 251—: Bojna relacija 7. brigade.

¹⁴⁷ Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 237: Naredenje štaba 2. udarnog korpusa od 8. maja 1944. o formiranju Artiljerijske grupe 2. udarnog korpusa.

prostoriju nalazila se 17. istočnobosanska divizija, iz doline Drine, radi povezivanja sa 2. proleterskom i 5. krajiskom divizijom, koje su se poslije povratka iz Srbije ovdje nalazile.

Prikupljanje ovih jedinica, prijem materijala i pripreme vršeni su pod zaštitom jedinica 2. udarnog korpusa, koje su imale zadatak da brane ovu oblast i stvore što povoljnije uslove za prodor ovih jedinica sa mostobrana istočno od Berana i Bijelog Polja ka dolini Ibra.

Stab 2. korpusa je održao 21. maja 1944. savjetovanje u Bijelom Polju sa štabovima 2., 3. i 5. divizije, na kojemu je, u vezi sa ovim pripremama, odredio razmještaj i zadatke jedinica u narednom periodu.

Treća divizija je u vezi sa ovom odlukom i dalje zadržana na desnoj obali Lima istočno od Bijelog Polja i Brodareva, s tim što je za izvršenje zadatka u ovoj oblasti ojačana 8. crnogorskom brigadom, koja je stavljena pod privremenu komandu štaba divizije.¹⁴⁸

U narednom periodu (oko dva mjeseca), do upućivanja Operativne grupe u Srbiju, na desnoj obali Lima vođene su borbe — na sektoru Brodarevo — Bijelo Polje — Berane — Andrijevica sa neprijateljskim jedinicama koje su pokušavale da potisnu naše snage sa ove prostorije i onemoguće proširivanje mostobrana i prikupljanje jačih snaga na njemu.

Neprijatelj je nastavio sa pritiskom na 5. brigadu, pa je bila prinuđena da se 22. maja povuče ka Vrbnici i Višnjevu, a narednog dana prema dolini Bistrice. Međutim, u rezultatu preduzetog protivnapada noću (23/24) i tokom dana (24. maja) neprijatelj je ponovo odbačen prema Jadvniku, Ozrenu i Pešteru, a 5. brigada izbila na liniju

¹⁴⁸ Treća divizija je na ovom sektoru raspolagala sa 4 brigade: pored 5. i 9. brigade, tu je bila 8. brigada 37. divizije i 1. italijanska brigada divizije »Garibaldi«. Ostale jedinice, koje su bile pod komandom 2. korpusa, raspoređene su prema ovoj odluci: 5. krajiska divizija južno od komunikacije Prijepolje—Pljevlja; 2. proleterska divizija na sektoru Berane—Andrijevica; 17. istočnobosanska divizija na sektoru Cajniče—Goražde—Foča; 37. udarna divizija na sektoru Pljevlja—Prijepolje—Priboj (između Lima i komunikacije Prijepolje—Pljevlja).

(Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 253 i 257: Naredenje štaba 2. udarnog korpusa od 22. i 25. maja štabovima 37. i 17. divizije).



Mitraljesci 3. sandžačke brigade pred polazak u borbu

Vrbnica — Plane — Grade — Višnjevo — Golub — Kofro (k. 1290).

Od Katuništa i Dalovića napadala je milicija na bataljone 7. brigade, koji su se nalazili desno od 5. brigade na položajima Hum — Brusa — Venae (1. bataljon) — Vrh — Zminjac (3. bataljon) — Ravni gvozd (1. italijanski bataljon), ali su njeni napadi odbijeni.¹⁴⁹

U međuvremenu u rejon Bijelog Polja su stigli 2. i 4. bataljon 7. brigade iz Berana, pošto su bih smijenjeni od dijelova 2. divizije, a 8. brigada, koja se nalazila na prostoriji Kruševo — Miljevići — Vinicka — Stojčeveo, prema Prijepolju, stavljena je pod komandu štaba 3. divizije.

Neprijatelj je zadnjih dana pokušavao da potisne dijelove 3. divizije u dolinu Lima, preuzimajući dejstva preko Jadovnika i od Sjenice i Peštera ka dolini Bistrice. Otporom bataljona 5. i 7. brigade neprijatelj je ometen u ovim namjerama, zaustavljeni su a zatim odbačeni njegovi dijelovi koji su izvršili djelimične prodore na ovom pravcu, tako da su se njegovi prednji dijelovi (26. maja) nalazili na liniji Vrhovi — Milakovići — Krajinovići — Ozren — Mačkovac — Jelenak — Šupljike — Suti bor — kose iznad Goševa i Crvskog — Katunište — Dalovići — Donje Korito — Ostronoša.

Pošto su se sve jedinice koje su bile namijenjene za ovaj sektor prikupile, štab 3. divizije je objedinio komandu nad njima i izdao im 26. maja naređenje za napad na neprijatelja na ove položaje i dejstvo prema Pešteru, Sjenici i komunikaciji Prijepolje — Sjenica, kao i sprečavanje neprijatelja da sa ovih pravaca prodre u dolinu Lima, prema Bijelom Polju i Brodarevu.

Prema ovom naređenju jedinice su imale zadatak:

— Sedma brigada, pošto se koncentrisala na prostoriji Mokri lug, Vrh, Kostenica, Stublo, Sipovice, da izvrši napad na neprijatelja na terenu D. Korito — Dalovići, s tim da za vrijeme napada italijanski bataljon, koji joj je

¹⁴⁹ Neprijatelj je na ovom sektoru imao oko 1500 četnika, milicionera i Nijemaca. U borbama od 22. do 25. V imao je gubitke od oko 20 poginulih i više ranjenih, dok su gubici 5. i 7. brigade bili 5 poginulih i 12 ranjenih.

(Arhiv VII, k. 754, reg. br. 27/3: Dnevnik komandanta 3. divizije).

dodijeljen na ovom sektoru, vrši obezbjeđenje prema Bihoru, sa prostorije Zminjac — Ivanje;

— Peta brigada, pošto se prikupi na prostoriji Višnjevo — Trešnjevica — Grgaje, da izvrši napad na neprijatelja na prostoru Mačkovac — Jelenak — Supljike — Katunište, s tim da potom lijevim krilom napada pravcem Krajinovići — Tope — Milakovići radi sadejstva 8. brigadi, a desnim, zajedno sa 7. brigadom, produži gonjenje;

— Osma brigada (tri bataljona) da pređe na desnu obalu Lima, na prostoriju Vrbnica — Zaumsko, i napadne neprijatelja na položajima između Lima i s. Milakovića, u sadejstvu sa dijelovima 5. brigade koji će napadati u ovom pravcu. Jedan bataljon ove brigade i dva bataljona 1. ital. brigade divizije »Garibaldi«, koji su joj privremeno stavljeni pod komandu, ostaju na lijevoj obali Lima u rejonu Brodareva da zatvore pravac od Prijepolja dolinom Lima, u sadejstvu sa dijelovima 5. krajške divizije koji se nalaze na ovom pravcu.

Stab divizije je ukazao na potrebu samoinicijative komandanata, sadejstva i ukazivanja pomoći susjednim jedinicama, zabacivanje jačih dijelova u neprijateljsku pozadinu itd.

Početak opštег napada po ovom naređenju određen je za 7. maj u 23 časa.¹⁵⁰

Pošto su se prikupile na određenim prostorijama (26. i 27. V), jedinice su prešle u napad, koji se na pojedinim pravcima produžio i tokom dana (28. V); neprijatelj je potisnut sa svojih prednjih položaja; pružio je jači otpor u rejonu sela Dolići, i na sektoru Jelenak — Mačkovac — Ozren. Međutim, pošto je zadržao položaje na Jadovniku, Ozrenu i Koritniku, neprijatelj je onemogućio prodor naših jedinica prema komunikaciji Prijepolje — Sjenica, pa su se one morale zadržati na položajima: Dolići — Hajderomerovo polje — V. Bernovac — Beljakovo brdo — Mezgra (7. brigada), Turski vrh — Supljica — Zaboj — Jelenak — Mačkovac (5. brigada), Travnjak — Kulika — lijeva obala Dubočice (8. brigada). Prema Bihoru: Ivanje-

¹⁵⁰ Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 258: Naredenje štaba 3. divizije od 26. V 1944. god.

-kose iznad Godijeva i dalje se zadržao 1 italijanski bataljon sa 1 četom 3. bataljona 7. brigade. Sa ove linije bili su pokriveni svi pravci od Bihora, Pesterà i Sjenice prema Bijelom Polju i Brodarevu.¹⁵¹

Stab divizije je dobio obavještenja da neprijatelj dovlači pojačanja u Sjenicu, Prijepolje i Rožaj, i ima namjeru da napadne naše jedinice istočno od Lima. Neposredno pred frontom jedinica 3. divizije neprijatelj se utvrđivao na položajima. U vezi sa ovim obavještenjima stab divizije je upozorio svoje jedinice, naredio im da aktivno dejstvuju na svojim pravcima, da izbjegavaju odsudne frontalne borbe, vršenje prepada i prodora u neprijateljsku pozadinu, obrazujući za ovo manevarske grupe jačine 2–3 bataljona (iz 5. i 7. brigade), koje će upadati u oblast Peštera.¹⁵²

Dejstva naših jedinica, istočno od Bijelog Polja, sa pravca Peštera i Sjenice, trajala su oko mjesec dana. Situacija na ovom pravcu je u narednom periodu uslovila njihovu veliku dinamičnost, izdržljivost i upornost, što je odgodilo neprijateljski nrodon u dolinu Lima na ovom pravcu. Ona su se odigrala na sljedeći način.

Neprijatelj je, podržan artiljerijom i tenkovima, produžio 30. maja sa napadima na 3. diviziju i uspio već ovog dana da djelimično potisne njene dijelove i ovlada Mačkovcem i Jelenkom na sektoru 5. brigade, i selom Dolići i Uglo na sektoru 7. brigade.¹⁵³ Napad na dijelove 8. brigade na Kulini i Travnjaku, od Milakovića, bio je odbijen. Sljedećeg dana neprijatelj je ostao neaktivan prema 5. i 8. brigadi, ali je napao jačim snagama 7. brigadu na položajima Vrhovi – Zilinder – Crni vrh – Komar – Ličina i prinudio je da se povuče na položaje Snežanica – D. Kortito – Dalovići – Gradina – Vrh – Kosi – Šipovice – Ivanje. Peta brigada se zadržala lijevo od nje, na sektoru: Blato – Grade – Sićevlja – Zaboj – Baljuš – Roguša

¹⁵¹ Neprijatelj je u ovoj borbi imao gubitke od oko 65 mrtvih i više ranjenih, a gubici naših jedinica 5 mrtvih i oko 20 ranjenih. (Arhiv VII, pom. dnevni. k-nata 3. divizije)

¹⁵² Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 260: Naređenje štaba 3. div. od 29. V 1944.

¹⁵³ Napad nepr. na 7. brigadu izvršen je pravcem: s. Uglo – Osmanbegovo Selo – Milevo Polje.

— Turski vrh — Suvi bor — Guvnište, a 8. brigada na ranijim položajima, na lijevoj obali Dubočice.¹⁵⁴

Sa ovih položaja naše jedinice su zadržale neprijatelja i ponovo preduzele dejstva, naročito u pravcu Peštera i Bihora, napadajući ga iznenada i pretežno noću. Peta i 7. brigada su svojim manevarskim grupama razbile (1. juna) neprijatelja na liniji Vrhovi — Korito — Dalovići — Katunište i odbacili ga u pravcu Dolića i Uglo, dok je 8. brigada osuđetila ovog dana njegov pokušaj da zauzme Travnjak. Goneći neprijatelja 7. brigada je upala u Bihor, na prostoriju Kruščica — Savin bor — Javorova — Dobrodol — Hazane — Goduša, a 5. brigada u Pešter, na teren Dolići — Uglo. Neprijatelj je pred njima odstupio prema Rožaju i Sjenici. Dok su manevarske grupe 5. i 7. brigade čistile prostoriju Bihora i Peštera, 2. bataljon 5. brigade je napadnut (2. juna) sa Mačkovca i Jelenka i odbaćen sa položaja Sićevlja — Supljike, kojima je neprijatelj ovladao. Sljedećeg dana neprijatelj je ponovo napao iz pravca Ozrena, Lokve i Dubočice, na 2. bataljon 5. brigade i dijelove 8. brigade na položajima Osečenik — Višnjevo — Krajinovići — Travnjak i ovladao ovom linijom. Njegov napad ovog dana (3. juna) na dijelove 7. brigade prema Kruščici, Savinom Boru, Javorovi i Hazanima odbijen je uz velike gubitke. Tokom noći (3/4. VI) 8. brigada je preduzela protivnapad na svom sektoru i ponovo zauzela položaje Krajinovići — Travnjak, koje je prethodnog dana morala napustiti i odbacila neprijatelja ka Lokvi i Mačkovcu. Međutim, tokom dana (4. VI) neprijatelj vrši protivnapad i ponovo zauzima Travnjak i Kulinu i tako zadobio kontrolu nad dolinom Dubočice. Napad neprijatelja desno od ovih položaja, sa Mačkovca i Jelenka prema selu Goševu, zadržan je i odbijen od strane 2. bataljona 5. brigade, koji se nalazio na ovom pravcu. Pokušaj dijelova 8. brigade tokom noći da protivnapadom zauzme Kulinu nije uspio, ali naredne noći (5/6. VI) oni su uspjeli da odbace neprijatelja sa Kuline i Travnjaka.

Sedma brigada, u sadejstvu sa 1 italijanskim bataljonom tokom 5. juna čisti Bihor, a 5. brigada Pešter od ra-

¹⁵⁴ Dvodnevni gubici neprijatelja: oko 20 mrtvih i više ranjenih, a naših jedinica 3 mrtva i 8 ranjenih. (Arhiv VII, k. 754, reg. br. 27/4: pomenuti dnevni).

zbijenih neprijateljskih grupa, uglavnom milicije, koje su se krile po okolnom terenu. Jedan bataljon 5. brigade (3. bataljon) vodio je ovog dana borbu sa neprijateljskom kolonom na sektoru Jablanica – Ostrovica, a zatim produžio dejstva (5/6. VI) na Bihoru, u sklopu 7. brigade.

Neprijatelj je 6. juna držao položaje na liniji: desna obala Dubočice – Mačkovač – Jelenak – Sićevlja – Suplike – Suvi bor – Pračice i dalje prema selu Dolići i Uglo. Prema njemu su se nalazili bataljoni 8. brigade i 2. bataljon 5. brigade, obezbeđujući dejstvo manevarskih grupa 5. i 7. brigade na Pešteru i Bihoru.

Gubici neprijatelja u ovim borbama od 1. do 6. juna ocijenjeni su oko 120 poginulih i više ranjenih, dok su naše jedinice na ovom sektoru imale 11 poginulih i 34 ranjena borca.¹⁵⁵

Neprijatelj je svoje garnizone u Sandžaku pojačao novim jedinicama – dijelovima 181. i 7. SS-divizije – i otpočeo je sa napadima na dijelove 5. krajiške divizije južno od komunikacije Prijepolje – Pljevlja. On je 5. juna izvršio ispad iz Pljevalja prema Đurđevića Tari, odbacio od komunikacije 4. brigadu 5. krajiške divizije i izbio dijelovima na Taru, kod Đurđevića Tare (6. juna), a potom 7. juna, produžio nastupanje prema Žabljaku, probijajući se do Negobude. Izložen napadima jedinica 5. krajiške i 17. istočnobosanske divizije na komunikaciju Pljevlja – Đurđevića Tara, neprijatelj je otpočeo krajem dana da se izvlači sa ovog pravca, pa se u toku naredna tri dana (8–10. juna) povukao u Pljevlja.¹⁵⁶

U vezi sa ovom situacijom južno od Pljevalja štab 2. korpusa je naredio 3. diviziji da preuzme odbranu pravca južno od Prijepolja od dijelova 5. divizije i zatvoriti čvršće dolinu Lima prema Brodarevu i Bijelom Polju, na račun smanjenja snaga na desnoj obali Lima koje će i dalje za-

¹⁵⁵ Arhiv VII, k. 754, reg. br. 26/4: Operativni dnevnik 3. divizije; reg. br. 27/4: pom. dnevnik k-nta 3. divizije.

¹⁵⁶ Ispad su napravili dijelovi 181. njem. divizije (do 2 bataljona) i četnici, uz podršku tenkova. Kolona je bila motorizovana (oko 70 vozila).

Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 273 i 276: Izvještaj štaba 5. divizije od 5. VI 1944. i 6. juna 1944.

tvarati pravce od Sjenice i Peštera prema Bijelom Polju.¹⁵⁷

Štab 3. divizije je u vezi sa ovim zadatkom naredio da se sa desne obale Lima povuku i prebace na pravac Brodarevo – Prijepolje 5. crnogorska brigada i jedan bataljon 8. brigade, čiji se bataljon već nalazio na ovom pravcu, a da pravce od Sjenice i Peštera zatvore dva bataljona 8. brigade sa linije Vrbnica – Osečenik i 7. brigada sa položaja Ostronoša – Gradac – Klisura – Ravni Gvozd – Višnjevo, s tim da jedan njen bataljon dođe u rejon Bijelog Polja (Obrov – Nedakusi) radi prihvata ostalih jedinica u slučaju da budu prinuđene na povlačenje usijed pritiska neprijatelja, kao i radi obezbjeđenja od eventualnog padobranskog desanta u ovom rejonu. Zatvaranje pravca od Bihora stavljeno je u zadatak il. brigadi divizije »Garibaldi«, sa položaja Ivanje – Šipovice.¹⁵⁸

Jedinice su na osnovu ovog naređenja izvršile odgovarajuću pregrupaciju i zauzele ovakav raspored:

– Sedma brigada prije zauzimanja naređenog rasporeda razbila je na Bihoru 5. i 6. juna nekoliko neprijateljskih grupa i očistila naselja Kruščicu, Dahča rijeku, Savin Bor, Javorovu, Muravac, Ponor, Petnicu, Vrbicu, Lagatore, Trpezu, povezala se na ovom pravcu sa dijelovima 4. proleterske brigade, koja je sa sektora Berana napadala prema Turjaku i Rožaju, a zatim se sa 2, 3. i 4. bataljonom postavila na položaje Ostronoša – Gradac – Vrh – Ravni Gvozd – Višnjevo, dok je njen 1. bataljon došao u rejon Bijelog Polja;

– Peta brigada je tek 8. juna (oko 24 č.) napustila položaje prema Pešteru i Sjenici i uputila se pravcem Boljare – Dalovići – Vrh – Bistrica – Bijelo Polje – Nedakusi – Kanje – Bijov grob da zatvori pravac od Prijepolja, na kojem se neprijatelj u međuvremenu aktivirao, ali je bio zadržan i odbaćen prema Prijepolju od jedinica ovog sektora, prije nego je brigada stigla na ovaj pravac, i poslo se situacija južno od Pljevalja stabilizovala. Peta brigada se razmjestila na prostoriji Gostun – Kanje, poza-

¹⁵⁷ Isto, dok. 277: Naredenje štaba 2. korpusa od 6. juna 1944.

¹⁵⁸ Isto, dok. 279 i 282: Naredenje štaba 3. divizije od 6. i 7. juna 1944.

di naših jedinica na ovom sektoru (dijelovi 1. krajiške i 3. bataljon 8. brigade) i ovdje ostala do 12. juna radi odmora i kao divizijska rezerva, s tim što je njen 2. bataljon sa prostorije Oštra stena — Gostun imao zadatku da kontroliše dolinu Lima u ovom rejonu. Pošto do ovog dana nije bilo borbene angažovanosti ove brigade, izvršene su mjere sređivanja stranja po bataljonima: održavanje stanaka, čišćenje oružja i opreme, higijensko-epidemiološke mjere i druge;¹⁵⁹

— Osma brigada i 1. brigada divizije »Garibaldi« zauzele su raspored koji je naređen, s tim što je jedan bataljon ove brigade, po naknadnom naređenju štaba divizije, došao takođe u rejon Bijelog Polja, na zadatku kao i 1. bataljon 7. brigade.

Pomjeranje jedinica i zauzimanje ovog rasporeda završeno je do 9. juna.

Neprijatelj je ponovo otpočeo 11. juna napad na naše jedinice južno od komunikacije Prijepolje — Pljevlja, uperen ka rejonu Bijelog Polja i Brodareva u pozadinu naših snaga na desnoj obali Lima, prema kojima će poći u napad narednih dana od Sjenice i Peštera. Pošto je ovog dana potisnuo dijelove 5. divizije jugoistočno od Pljevalja i ovladao Vukovim brdom, Kozicama, Crnim vrhom, Kamennom Gorom i Skokućama, produžio je dejstva na ovom pravcu, sadejstvujući na taj način njegovim dijelovima koji su od Prijepolja napadali na jug, prema Brodarevu, nastupajući objema obalama Lima i prodrli do Grobnice, na desnoj, i Gračanice, na lijevoj obali Lima.

U vezi sa ovom situacijom 5. crnogorskoj brigadi (tri bataljona) upućen je 12. juna na prostoriju Grab — Bijov grob da ojača odbaranu 1. krajiške i dijelova 8. brigade na ovom pravcu, dok je njen 2. bataljon i dalje ostao na pravcu Gostun — Brodarevo, u dolini Lima. Po dolasku na ovu prostoriju 5. brigada se povezala sa dijelovima 1. krajiške i 8. crnogorske brigade, koje su u međuvremenu uspjele da protivnapadom (1.1/12. VI) zadrže neprijatelja i odbace ga iz Kamene Gore i Skokuća (dijelovi 5. divizije) i doline Gračanice (dijelovi 8. brigade).

¹⁵⁹ Arhiv VII, k. 754, reg. br. 32/3: Relacija 7. brigade; 34/3: Relacija 5. brigade.

Međutim, neprijatelj je tokom dana (12. VI) produžio napad dolinom Lima, prošao r. Gračanicu (12/13. VI) i ovladao kosama iznad s. Kruševa. Potiskujući dijelove 8. crnogorske i 1. krajške brigade na ovom pravcu neprijatelj je 13. juna, napadajući dolinom Mioske i Gračanice, ovladao linijom Skokuće — Vinicko brdo — Vranja st. — Vukovo brdo — Kruševo.

Peta crnogorska brigada je sa dva bataljona (3. i 4.) izvršila napad (13/14. VII) na neprijateljske položaje Vranja stijena — Vukovo brdo — Rakovac — Bojra, koji i pored nekoliko juriša nije uspio, kao ni napad susjednih jedinica ove noći, pa su se povukli na prostoriju Zečja glava — Petnja — Du?a — Bijela trla. Njen 2. bataljon je i dalje ostao na pravcu Gostun — Brodarevo, a 1. bataljon se nalazio u rezervi u rejonu Bijov grob — Grab.

Krajem dana (14. juna) neprijatelj je, uz podršku artiljerije, izvršio napad na dijelove 5. brigade na Zečijoj glavi, potisnuo ih sa ovog položaja i odbio njihov noćni protivnapad. Istog dana ovladao je Kamenom gorom na sektoru 5. divizije i Brodarevom na pravcu 8. crnogorske brigade.

Neprijatelj je 15. juna (poslije podne) otpočeo povlačenje ispod naših jedinica na ovom sektoru prema Prijepolju. Treći i 4. bataljon 5. brigade prešli su sa svojih položaja u gonjenje neprijatelja i, razbivši muslimansku miliciju koja je štitila ovo povlačenje, izbili su pred noć na liniju Bojranski breg — Orlić — Strugovi, na desnoj obali Gračanice, prema neprijatelju koji se nalazio lijevom obalom Mataruške rijeke i Gračanice (na prostoru: Mataruge — Bačulovina — Vranja st. — Vukovo brdo).

Neprijatelj je 16. juna nastavio sa povlačenjem svojih jedinica: napustio je Bačulovinu i Vinicko brdo pred 1. krajškom, Vranju stijenu i Vukovo brdo pred 5. brigadom, a poslije pada mraka povukao se prema Prijepolju. Peta brigada je potom posjela liniju Vranja st. — Vukovo brdo — Strugovi — Gračanica, odakle je prema Mioski upućivala manja odjelenja radi izviđanja. Lijevo od nje položaje su posjeli dijelovi 1. krajške i 8. brigade. Narednih nekoliko dana (16. — 17. VI) neprijatelj je na ovom

sektoru ostao neaktivan i postavio se u odbrambeni položaj prema Prijepolju.¹⁶⁰

Neprijatelj nije uspio da se od Prijepolja probije u rejon Bijelog Polja, u pozadinu mostobrana koji su držale jedinice 3. divizije na istočnoj obali Lima. On je na ovom pravcu zadržan od naših jedinica (5. divizije, 5. i 8. crnogorske brigade) na liniji Kamenica gora — Zečija glava — Brodarevo i prinuđen da promijeni plan daljih dejstava prema Bijelom Polju: povukao je (16. juna) jedinice sa ove linije u uži rejon Prijepolja, gdje je privremeno prešao u odbranu, a jedan bataljon (1. bat. 14. SS-puka) prebacio je sa ovog sektora, pravcem Prijepolje — Sjenica (17 — 18. juna) na prostor Peštera, da ojača svoje dijelove koji su prešli u napad na pravcu Bijelog Polja. Na ovom pravcu se nalazila 7. brigada 3. divizije prema Sjenici i Pešteru, na položajima: Petrovo brdo — Gradac — Gradina — Gragaje — Višnjevo — Sipovice, dva bataljona 8. brigade na položajima Osečenik — Vrbnica, prema Jadovniku, dva bataljona 1. brigade divizije »Garibaldi« prema Bihoru, na položaje Ivanje — Sipovice (1 bataljon ove brigade je bio u rejonu s. Cerovo, a 1 bataljon na pravcu Brodareva).

Devetnaestog juna zorom neprijatelj je pošao u napad i na ovom pravcu, pošto mu je stiglo pojačanje sa sektora Prijepolja, upotrijebivši glavne snage prema 7. brigadi. On je prvo napao i odbacio 1. bataljon ove brigade (od s. Uglo) na Petrovom brdu, a zatim produžio prema dolini Bistrice, uputivši od sela Dolići prema Crvskom jednu kolonu od oko 200 vojnika. Bataljoni 7. brigade su do 12 časova ovog dana pružali otpor sa položaja Kosi — Negobratina (4. bataljon) — Gradac — Gradina — Vrh (1. bataljon). U poslijepodnevnim časovima neprijatelj je potisnuo bataljone 7. brigade i sa ovih polažaja i produžio

¹⁶⁰ Na sektoru Prijepolja napadala su pored dijelova 181. div. 1. i 2. bataljon 14. SS-puka njemačke 7. SS-divizije, kojima su sadejstvovali četnici i milicija. Neprijatelj je, prema ocjeni naših jedinica, imao u borbama od 11. do 18. juna velike gubitke, od kojih na sektoru 5. crnogorske i bataljona 8. brigade oko 80 mrtvih i više ranjenih. Peta brigada je imala za ovo vrijeme 8 mrtvih i 21 ranjenog.

Arhiv VII, reg. br. 34/3, k. 754: Relacija 5. brigade; Isto reg. br. 27/4: dnevnik k-nata 3. d.
Isto, k. 11, reg. br. 10/1: Izvještaj štaba 1. bat. 14. SS-puka.

napad prema Bistrici, Kurilu i Brezovcu, kamo su se povlačili ovi bataljoni. Bataljoni divizije »Garibaldi« povukli su se na Musino brdo, pošto su bili napadnuti i odbačeni sa položaja Ivanje – Sipovice.

Neprijatelj je tokom ovog dana napravio dubok prodor na sektoru 7. brigade, koja ga je zadržala (1. i 4. bataljon) sa linije Brezovac – Stublo – Kurilo. Njeni manji dijelovi (izviđački i prateći vod) onemogućili su sa koša iznad sela Pobretice pokušaje neprijatelja da se ovog dana probije u dolinu Bistricice. Prema ostalim bataljonima ove brigade (2. i 3. bataljonu) na desnoj obali Bistricice, koji su se početkom napada nalazili na položajima Klisura – Grgaje – Višnjevo, neprijatelj nije tokom ovog dana ispoljio jače dejstvo. Međutim, on je napravio snažan pritisak iz doline Dubočice prema bataljonima 8. brigade na ovom sektoru.

Stab 3. divizije je naredio 7. brigadi, 1. italijanskoj brigadi i bataljonima 8. brigade da protivnapadom odbace neprijatelja prema Pešteru, zatraživši u tu svrhu sa dejstvo 4. proleterske brigade na pravcu Goduša – Ostrošnica.¹⁶¹

Stab 7. brigade je naredio svojim bataljonima protivnapad za 19/20. juni pravcima: Mokri Lug – Gradina (2. bataljon), Savino Polje – Turava – Srednje brdo – Kosi (3. bataljon, bez jedne čete, koja je ostavljena na Humu za vezu sa dijelovima 8. brigade), Kostenice – Stublo – Sipovice (1. bataljon). Bataljoni su pošli u napad sa zakašnjnjem. Neprijatelj se tokom noći bio povukao unazad na liniji Kosi – Negobratina – Dalovići. Drugi bataljon je u zoru (20. juna) posio položaje na Mokrom Lugu i Gradini, ali ga je neprijateljska kolona koja je nastupala pravcem Vrh – Turava i od sela Dalovića prinudila da odstupi preko Bistricice u pravcu sela Mojstira i Huma, odakle je sa 3. bataljonom pošao u protivnapad. Neprijatelj je i na ostalim pravcima onemogućio protivnapad naših jedinica, prošao u napad i do >12 časova ovog dana prodro do Ivanja i Kurila, odakle je potisnuo četu 3. bataljona. Četvrti bataljon se povukao na kose ispred Ivanja i Mušina brda, a 1. i 3. bataljon na prostoriju Ko-

¹⁶¹ Zbornik, t. III, knj. 7. dok. 307: Naređenje štaba 3. divizije od 19. juna 1944.

stenjice — Zminjac, sa manjim dijelovima prema Kurilu i Kosi, odakle su, po odluci štaba brigade, izvršili oko 15 časova napad na neprijatelja na položajima Kosi — Gradac — Gradina — Negobratina i sa njih ga potisnuli unazad. Treći bataljon se zadržao na Gradini, a 1. i 2. bataljon su sljedećeg dana (21. juna) napali neprijatelja na Kurilu, ali bez uspjeha. Neprijatelj je ovu tačku i dalje čvrsto zadržao u svojim rukama.

Stab 3. divizije je za odbranu limskog mostobrana prikupio na istom, istočno od Bijelog Polja, sve bataljone 7, 8. i 1. italijanske brigade.¹⁶²

U vezi s razvojem situacije kod 7. brigade, bataljoni 8. brigade su se, pod pritiskom neprijatelja, povukli (19. juna) na liniju Vrbnica — Lanište — Bare, na koju je neprijatelj izvršio napad 20. juna i izbio iznad sela Bara, zauzevši Kragujevac, dok je njegov napad od sela Tutića prema Vrbnici zaustavljen. Stab divizije je naredio da i ostali bataljoni ove brigade (dva bataljona) iz rejona Brodareva hitno dođu u rejon Bijelog Polja. Oni su sljedećeg jutra (21. juna) upućeni preko Obrova, pravcem Gradina — Krstac — Dubovo — Zminjac, da se povežu sa ostatim bataljonima i ojačaju odbranu na mostobranu.

Usljed razvoja situacije na desnom krilu, prema 7. brigadi, bataljon 8. brigade iz rejona sela Bara povukao se 21. juna na lijevu obalu Bistrice, na položaje od Vlaha ulijevo do ušća, dok je jedan njen bataljon ovog dana ostao još na desnoj obali ove rijeke na liniji Visočko — Bidevići, odakle je zadržao nastupanje neprijatelja.

Pokušaji bataljona 7. i 8. brigade (21/22. i 22. juna) da protivnapadima odbace neprijatelja sa Krstine, Gradine i Odrina, koji je sve više ugrožavao jedinice na mostobranu, dovlačenjem snaga iz pozadine, nijesu uspjeli.¹⁶³

¹⁶² Poslije ovog protivnapada jedinice su zauzele (21. VI) sljedeći odbrambeni raspored: 7. brigada: Srednje brdo—Kosi—k. 1103 (3. bat.) — Stubla—Kostenica (2. bat.) — zapadno od Kurilo — Zminjac (1. bat.) — Krstac (4. bat.) — Sokolovac (stab brigade); 8. brigada: Vlah—ušće Bistrice (2. bataljona), Krstac—Gradina (2. bataljona); 1. italij. brigada: na prostoru Ivanje—Obrov. (Zbornik, t. III, k. 7, dok. 318; Izvještaj štaba 7. brigade od 26. juna 1944. štabu 3. divizije).

¹⁶³ Od Sjenice preko Peštera ka Bijelom Polju napadala su dva njemačka bataljona i oko 400 pripadnika muslimanske mili-

Štab 3. divizije je zbog ovakve situacije istočno od Bijelog Polja naredio da na ovaj sektor dođu iz rejona Brodareva 3 bataljona 5. brigade (1 bataljon je i dalje zadržan na prostoru Gostun — Kave) koje su na ovom pravcu smijenili dijelovi 1. krajiške brigade, pa je naredio svim jedinicama bjelopoljskog sektora da izvrše napad 22. juna u 21 čas na neprijatelja na prostoru: Krstac — Gradina — Odrin, razbiju ga i odbace u pravcu Peštera (Dilići — D. Korito).¹⁶⁴

Jedinice su na osnovu ovog naređenja pošle u određeno vrijeme u protivnapad na neprijatelja koji je davao žilav otpor i s osloncem na Gradinu prelazio u napad, infiltrirajući svoje dijelove između naših napadnih kolona i probijajući se dijelovima u njihovu pozadinu, uspjevši da zauzme Obrov iznad Bijelog Polja.¹⁶⁵ Pokušaj naših jedinica da se neprijatelj protjera sa Obrova (22/23. VI) nije uspio pa je naređeno da se prebace na lijevu obalu Ljima i zauzmu raspored za odbranu rijeke radi onemogućavanja njenog forsiranja od strane neprijatelja.

Sve jedinice 3. divizije su do zore 23. juna izvršile organizovano prebacivanje na lijevu obalu i zauzele raspored:

- Peta crnogorska brigada (3 bataljona) na odsjeku Rakonje — Bijelo Polje — Brdo i na prostoru Gostun — Kanje (1 bataljon);
- Sedma brigada na odsjeku Crnjonica — Kruševo
- Ravna Rijeka;

cije. Istovremeno od Rožaja prema Dapsicama i Goraždu na jedinice 2. proleterske divizije napadao je neprijatelj jačine oko 2.000 vojnika (uglavnom albanske kvislinške formacije). Angažovanjem 4. proleterske brigade na Bihoru i prema Goraždu nije došlo do potpunog sadejstva ove i 7. brigade na pravcu Ivanja i Bihora.

(Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knj. 2, str. 222—224).

¹⁶⁴ Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 313: Naređenje štaba 3. divizije od 22. juna 1944.

¹⁶⁵ Naređenjem štaba divizije jedinice su formirane za ovaj protivnapad u kolone koje su imale zadatok: desna kolona: 2 bataljona 8. i po 1 bataljon 5. i 7. brigade napadaju sa prostorije Obrova pravcem Odrin—Gradina; lijeva kolona: 3 bataljona 7. brigade napadaju pravcem Rastok—Krstac—Dubovo, obuhvatajući jednim bataljonom Gradinu sa istočne strane; lijeva pobočnica: dva bataljona 8. brigade sa prostorije Rasovo—Vlah obezbjeđuju napad kolona od doline Bistrice. (Zbornik, t. III, knj. 7, d. 313).

- Osma brigada na odsjeku Nedakusi — Kanje;
- Prva brigada divizije »Garibaldi« na odsjeku Oštrelj
- Priloge — Femića Krš;
- Štab divizije je prešao iz Bijelog Polja u Ravnu rijeku.¹⁶⁶

Svim jedinicama je naređeno da glavninu drže prikrivenu, a manju dijelovima, maskiranim u zasjedama i noćnim patrolama, kontrolišu neposredno rijeku na svojim sektorima, naročito na gaznim mjestima, i održavaju međusobnu vezi.

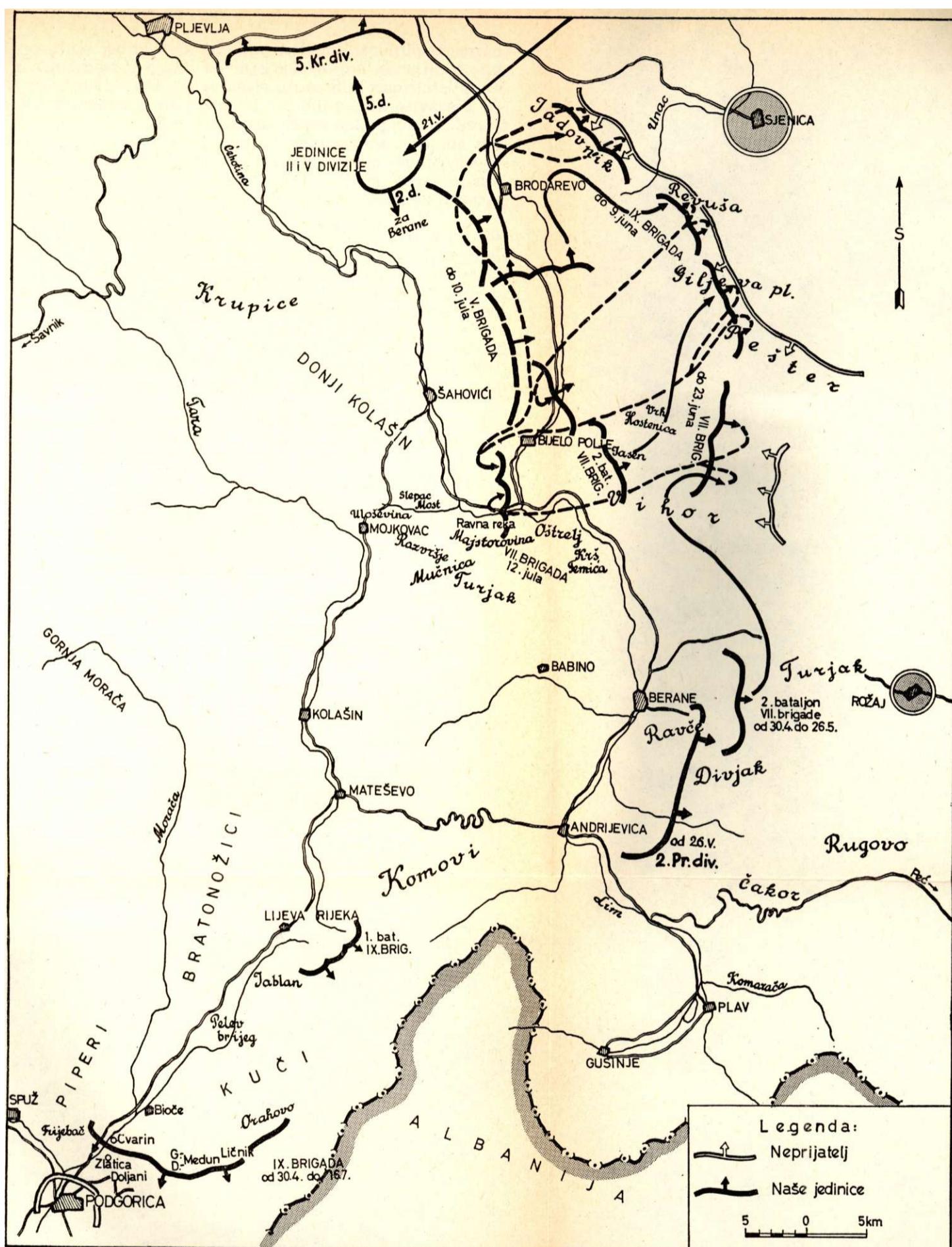
Neprijatelj je u borbama od 19. do 23. juna bio veoma uporan i drzak, primjenjivao je lukavstvo, napadao noću i infiltrirao se između naših jedinica i u našu pozadinu. Na pojedinim sektorima je postizao iznenađenje. U napadu je ubacivao rezerve iz pozadine, bio aktivan danju i noću. Ovakav način dejstava je otežavao odbranu naših jedinica razmaknutih na širokom frontu, onemogućavao im predah, a odmornih snaga nijesmo imali na raspolaganju. Pored toga neprijatelj je bio dobro naoružan, sa dovoljno municije, podržan od artiljerije, a redovno snabđevan auto-transportom do Peštera. Ova preim秉stva i brojna nadmoćnost, te angažovanje naših snaga na drugim pravcima omogućili su mu da, pored gubitaka koje je stalno trpio, prodre na pravcu Bijelog Polja i potisne naše snage sa mostobrana u ovom rejonu. Njemu pored svih pokušaja narednih dana nije uspjelo da forsira Lim i zahvati mostobran na njegovoj lijevoj obali, pa je odustao od daljih pokušaja i prešao u odbranu na desnoj obali.

Prema ocjeni naših štabova neprijatelj je u ovom periodu pretrpio gubitke oko >150 poginulih, 250 ranjenih, a uništena mu je i zaplijenjena znatna količina oružja i municije, dok su gubici naših jedinica za isto vrijeme bili 41 poginuo i 112 ranjenih, od kojih iz 7. brigade, koja je imala najteži zadatak, 24 poginula i 76 ranjenih.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Zbornik, t. III, k. 7, dok. 315: Naređenje štaba 3. divizije od 23. juna 1944.

¹⁶⁷ Zbornik, tom III, knj. 7, dok. 321: Izvještaj štaba 3. divizije od 28. juna 1944. štabu 2. udarnog korpusa;

Arhiv VII, k. 754, reg. br. 26/4: Operacijski dnevnik štaba 3. divizije; reg. br. 27/4: Operativni dnevnik k-nta 3. divizije; k. 759, reg. br. 5/6: Izvještaj štaba 7. crnogorske brigade od 26. juna; k. 754, reg. br. 34/3: Bojna relacija 5. crn. brigade.



Sk. 17. — Borbe 3. divizije na desnoj obali Lim-a (30. IV — 12. VII 44)

Naše jedinice su u ovim borbama ispoljile izvanrednu upornost u borbi, ali nijesu dovoljno koristile postignute uspjehe kada su se našle u pozadini neprijatelja; veza i sadejstvo među njima nijesu bili uvijek ostvareni, uslijed čega je dolazilo do bojaznosti od opkoljavanja. Sve je ovo koristio neprijatelj, koji je bio znatno jači, da drži inicijativu napada i da svojom taktikom prinudi naše jedinice na povlačenje i napuštanje tačaka na bokovima njegovog prodora, ne poznajući dovoljno situaciju lijevo i desno.

Neposredna odbrana Lima na sektoru jedinica 3. divizije trajala je 18 dana (23. juna – 12. jula). Neprijatelj je prvih dana poslije napuštanja mostobrana na desnoj obali od strane naših jedinica vršio pokušaje da forsira rijeku. Još prvog dana (23. juna) spustila se sa Obrova jedna manja kolona do Bijelog Polja i pokušala da opravi most koji je 5. brigada za sobom porušila, ali je dočekana od zasjede ove brigade sa suprotne obale te se neprijatelj povukao uz veće gubitke. Zasjede 7. brigade sprječile su 26. juna pokušaj neprijatelja da forsira rijeku južno od Bijelog Polja, kod sela Pripčice, a istog dana zasjede 8. brigade njegov pokušaj sjeveroistočno od Bijelog Polja, kod sela Rastova. Ozbiljnije pokušaje da prođe Lim i obrazuje mostobran na lijevoj obali neprijatelj je učinio naredne noći (26/27. juna) kod Strojenice, Rasova i Loznice, gdje su ga dočekali snažnom vatrom dijelovi 8. brigade i poslije četvorocasovne borbe prinudili da se povuče na polazne položaje, uz gubitke oko 40 poginulih i ranjenih i da odustanе od daljih pokušaja na ovom sektoru.¹⁶⁸

Poslije neuspjelih pokušaja da se prebaci preko rijeke na sektoru 3. divizije i 8. brigade, neprijatelj je (od 30. juna) otpočeo sa izvlačenjem izvjesnih dijelova sa pravca Bijelog Polja i njihovim prebacivanjem prema 2. diviziji na sektoru Berana.

Izvlačenje nekih jedinica sa ovog sektora, naročito artiljerije sa Obrova, koristile su naše jedinice da pojačaju aktivnost, prebacuju manje dijelove noću na desnu obalu radi izviđanja i vršenja prepada, što je kod neprijatelja

us Pokušaje forsiranja vršio je 1. bat. 14. SS-puka (Zbornik, t. III, knj. 7, dok. 325 i 326; Zapovijest k-nta 1. bat. 14. SS-puka od 26. VI 44. i izvještaj štaba ovog bataljona.)

stvaralo sve veću nesigurnost i svelo njegovu aktivnost na manje, uglavnom vatrene, demonstrativne prepade.

Radi sadejstva 2. diviziji, prema kojoj je neprijatelj ispoljio aktivnost na pravcu Berana, štab 3. divizije je pomjerio dijelove 7. brigade (2. jula) prema selu Štitarima, a 5. brigadu je rokirao udesno do r. Ljubovije da pokrije odsjek na Limu, koji je ranije kontrolisala 7. brigada (bataljon 5. brigade iz Gostuna je došao u sastav glavnine).¹⁶⁹

Pošto je 2. proleterska divizija onemogućila pokušaj neprijatelja da zauzme Berane i odbacila ga prema Rožaju i Bihoru, štab korpusa je odlučio da prikupi jedinice Operativne grupe, predviđene za prođor u Srbiju (5, 2. i 17. divizija) u dolinu Lima na sektor Bijelo Polje – Berane, pa je naredio da 5. krajiška divizija smijeni jedinice 3. divizije u oblasti Bijelog Polja radi njihovog prebacivanja na sektor Andrijevice da smijene dijelove 2. divizije (2. proletersku brigadu) na ovom pravcu. Osmoj crnogorskoj brigadi, koja se nalazila pod privremenom komandom štaba 3. divizije, naređeno je da pôđe u sastav svoje divizije (sektor Prijepolje – Pljevlja), a 1. brigadi divizije »Garibaldi« da ostane i dalje na odsjeku Lima, južno od Ribarevine, pod privremenom komandom 2. proleterske divizije.

Štab 3. divizije je u vezi sa ovim naređenjem izdao 10. jula zapovijest pomjeranje jedinica na novu prostoriju:

— Petoj brigadi (da se prikupi u Cerovu) preko Mojkovca odmaršuje u Kolašin, gdje se od 2. jula nalazio njen 2. bataljon radi obezbjeđenja priprema proslave godišnjice ustanka, odakle će biti upućena na zadatok;

¹⁶⁹ Neprijatelj je 1/2. jula 1944. izvršio napad na jedinice 2. proleterske divizije prema Beranama: 1. bat. 14. SS-puka, koji se rokirao 30. juna sa sektora Bijelog Polja pravcem Gradina–Dubovo–Radulici, napao je iz rejona s. Bioće dijelove 3. srpske brigade i jednom četom se prebacio na lijevu obalu Lima u rejonu s. Štitara; dva bataljona divizije »Skenderbeg« napali su od Rožaja pravcem: Kacuber–Simovče–Oštara jela i potisli dijelove 4. proleterske brigade. Protivnapadom jedinica 2. divizije neprijatelj je na oba pravca zaustavljen i prinuđen da se povuče prema Bihoru, Pešteru i Rožaju. (Oslob. rat knj. 2, str. 224; (Zbornik, t. III, knj. 8, dok. 356: Operacijski dnevnik 1. bat. 14. SS-puka).



Štab jednog bataljona 7. brigade na položaju

— Sedmoj brigadi da se preko Slepč — Mosta (Slepč-Mosta) i Mojkovca uputi pravcem Kolašin — Matešev — Bioče, da smijeni 9. crnogorsku brigadu na sektoru Podgorice (Kuči — Piperi), koja se potom prebacuje preko Lijeve Rijeke i Mateševa u oblast Andrijevice da smijeni 2. proletersku brigadu. Ostalim dijelovima divizije (inžinjerijskom bataljonu, intendanturi i hirurškoj ekipi) naređeno je da izvrše pokret istim pravcem i razmjestite se na prostoriji Matešev — Bare Kraljske (inž. bataljon). Štab divizije je prešao iz Ravne Rijeke u selo Jabuku, kod Mateševa.¹⁷⁰

Jedinice 3. divizije su narednih dana, pošto su smijenjene sa dotadašnjih položaja, izvršile pokret i zauzele novi raspored: 5. i 7. brigadu su smijenile (11. i 12. jula) jedinice 5. krajiške divizije. Potom 5. brigada 13. jula učestvuje na defileu u Kolašinu povodom proslave ustanka u Crnoj Gori i poslije odmora od nekoliko dana u ovom mjestu upućena je (18. jula) na Trešnjevik prema Andrijevcima u vezi sa neprijateljskim napadom u ovom pravcu; 7. brigada smjenjuje (15 — >16. jula) 9. brigadu prema Podgorici. Ona je poslije teških borbi i gubitaka u Sandžaku povućena radi odmora i upućena na ovaj sektor, gdje je u ovo vrijeme vladalo relativno zatišje, odnosno nije bilo značajnijih akcija. Deveta brigada, pošto ju je smijenila 7. brigada, prebacila se (17 — 18. jula,) u rejon Andrijevice.¹⁷¹

¹⁷⁰ Zbornik, t. III, knj. 8, dok. 14: Naređenje štaba 3. divizije od 10. jula 1944.

¹⁷¹ Peta crnogorska brigada je 13. jula 1944. ponovo proglašena, odlukom Vrhovnog štaba, »proleterskom«, taj je naziv bila dobila prilikom formiranja.

U međuvremenu, dok su vođene borbe na limskom mostobranu, 9. brigada je sa dijelovima Zetskog NOPO uspješno odbijala manje ispadne neprijatelja, uglavnom četnika, prema oslobođenoj teritoriji Kuča, Piperà i Bjelopavlića.

(Arhiv VII, kut. 754, reg. br. 27/4: dnevnik komandanta 3. divizije; reg. br. 26/4: Operacijski dnevnik štaba 3. divizije; Zbornik, t. III, knj. 8, dok. 1: Bojna relacija 9. crnogorske brigade).

OBEZBJEBIVANJE PRODORA OPERATIVNE GRUPE U SRBIJU

jun – avgust 1944.

1. TREĆA DIVIZIJA U ANDRIJEVICKOJ OPERACIJI¹⁷²

Jedinice 2. korpusa uspjele su da do sredine jula 1944. zadrže pod svojom kontrolom slobodnu teritoriju u Sandžaku i Crnoj Gori, da onemoguće pokušaje neprijatelja da izvrši neki dublji prodror. Ovaj zadatak je onemogućen dvomjesečnim aktivnim i upornim dejstvima jedinica 2. proleterske i 3. udarne divizije istočno od Lima, prema Rožaju, Pešteru i Sjenici, kao i jedinica 5. krajiske i 37. udarne divizije na sektoru Prijepolje – Pljevlja, uz istovremenu angažovanost 9. crnogorske brigade i Primorske operativne grupe na sektoru Podgorica – Danilovgrad – Nikšić. Znatnu podršku ovim jedinicama pružali su partizanski odredi na ovim sektorima i jedinice italijanske divizije »Garibaldi«. Dinamična dejstva 29. udarne divizije na teritoriji Hercegovine vezala su u ovo vrijeme znatne snage okupatorsko-kvislinških jedinica za sebe, što je takođe olakšalo održavanje ove teritorije u Sandžaku i Cr-

¹⁷² Andrijevička operacija obuhvata dejstva između nemačkih jedinica (operacija Draufgänger) i jedinica NOVJ koja su se odigrala u širem rejonu Andrijevice od 18. do 26. jula 1944. U njoj su od strane neprijatelja učestvovali 21. SS-divizija »Skenderbeg«, 14. SS-puk divizije »Princ Eugen«, 2 bataljona puka »Brandenburg«, borbene grupe »Štripel« i »Bendl«, legija »Krempler«, dijelovi 5. policij. motorizovanog puka, protiv 2. 3. 5. i 17. divizije NOVJ.
(Enciklopedija Jugoslavije, knj. 1, str. 109).

noj Gori, na kojoj su se prikupljale i pripremale jedinice za Srbiju.

Na ovoj teritoriji bila je organizovana narodna vlast, sa odgovarajućim organima i organizacijama, preko koje su snabdijevane jedinice u ovoj oblasti, što je olakšavalo njihov život, rad i borbena dejstva. Uspjesi jedinica u obrani slobodne teritorije omogućili su sazivanje i održavanje Trećeg zasjedanja ZAVNO Crne Gore i Boke (13. do 15. jula) na kojem je donesena odluka o njegovom pretvaranju u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (ČASNO), kao najviši zakonodavni i izvršni organ federalne Crne Gore, koja je odlukom ove Skupštine ušla u sastav Federativne Demokratske Jugoslavije.

Na osnovu naređenja Vrhovnog komandanta do sredine jula je prikupljena i oformljena Operativna grupa od 2. proleterske, 5. kраjiške i 17. istočnobosanske divizije sa zadatkom da dejstvuje prema Ibarskoj klisuri, zapadnoj Moravi i Toplici. Za komandanta Operativne grupe određen je Peko Dapčević. Ostale jedinice 2. korpusa dobine su zadatak da svojim dejstvima u Sandžaku i Crnoj Gori olakšaju i obezbjeđuju pokret i prodor ove grupe prema Srbiji, kao i ostalih jedinica koje će preko ove teritorije biti naknadno upućene na ovom pravcu.

U vrijeme dok su se jedinice Operativne grupe počele prikupljati na užoj prostoriji, u širem rejonu Berana, i u tu svrhu smjenjivani njihovi dijelovi u Sandžaku i kod Andrijevice od strane jedinica 37. i 3. divizije, neprijatelj je prešao u napad jakim snagama od Peći i Rožaja prema Andrijevici i Beranama. On je istovremeno od Sjenice i Nove Varoši uputio znatne snage prema Priboju, Brodarevu i Bijelom Polju, kako bi privezao naše jedinice na tim pravcima.

Namjera neprijatelja u ovoj operaciji je bila da jačim snagama od Gusinja, Plava, Cakora i Rožaja prodre u dolinu Lima na sektor Andrijevica – Berane, a zatim da produži prema Kolašinu i lijevom obalom Lima, a iz rejona Prijepolja prema Bijelom Polju, Brodarevu i Kamenoj gori, te od Nove Varoši prema Priboju i Pobijeni-

ku i na taj način priveže i onemogući pokret Operativne grupe, čije je namjere prozreo.¹⁷³

Raspored jedinica NOV 17. juna, uoči napada, bio je sljedeći:

- Druga proleterska divizija: na pravcu Andrijevića — Čakor (2. proleterska brigada na liniji Zlorečica — Cecuni — Zeletin — Ulotina — Visibaba — Omarska gl. — Goleš); na pravcu Berane — Rožaj (4. proleterska brigada prema Turjaku, Kacuberu i Vrbici, na položajima Stožer — Gradina — Simovče — Čujovac — Dub); na prostoru Kaludre — Berane (3. srpska brigada); u rejonu sela Stitari (1. brigada divizije »Garibaldi»);
- Peta divizija: Bijelo Polje — Brodarevo (1. i 4. krajška brigada), rejon Sahovića (10. krajška brigada);
- Sedamnaesta istočnobosanska divizija: u pokretu prema Beranama (između Jabuke i Mijajlovice prešla komunikaciju Pljevlja — Prijepolje i preko Kamene gore i Crnog vrha 18. jula stigla je u rejon Graba zapadno od Brodareva);
- Tridesetsedma divizija: sjeverno od komunikacije Pljevlja — Prijepolje (3. brigada prema dolini Lima, a 4. brigada prema Pljevljima); njena 8. crnogorska brigada, pošto je smijenjena na sektoru Bijelo Polje — Brodarevo od dijelova 5. divizije, prikupila se radi odmora i kao rezerva u rejonu sela Brajkovač, izvorni dio Mataruške rijeke;
- Treća udarna divizija je zauzimala raspored prema zapovijesti štaba divizije od 10. jula: 9. brigada je vršila smjenu 2. proleterske brigade u rejonu Andrijevice: I. i 3. bataljon je upućen da posjedne položaje: Gračanica

¹⁷¹ Neprijatelj je glavne snage usmjerio prema Andrijevici i Beranama: 21. SS-diviziju, 14. SS-puk i grupu »Štripel« sa prostora Gusinje — Murina na pravac Andrijevica — Berane; borbenu grupu »Bendel« sa prostora Turjak — Kacuber, ka Beranama; legiju »Krempler« sa desne obale Lješnice, pravcem Bioča — Berane. Od Sjenice i Nove Varoši prema Brodarevu i Bijelom Polju usmjerio je 2 bataljona puka »Brandenburg« i dijelove 5. SS-policijskog puka, a od Nove Varoši preko Bistrice u pravcu Pribroja dijelove bugarske 24. divizije i četnike. Komanda svim snagama u ovoj operaciji povjerena je komandantu 5. SS-korpusa (general Otto Pleps), a komandu jedinicama na sektoru Andrijevica — Berane komandantu 21. SS-divizije (Šmidhuber).

(Enciklopedija Jugoslavije, 1, str. 109 — 110).

— Visibaba — Omarska glava, 2. bataljon na prostoru Bojovići — Cecune, a 4. bataljon je ostavljen kao rezerva u rejonu Andrijevice. Peta brigada se još nalazila u rejonu Kolašina (Sljivovica — Bašanje brdo — Babjak — Drijenak), a 7. brigada na prostoru Kuči — Piperi — prema Podgorici.¹⁷⁴

Neprijatelj je izvršio napad (18. jula) prema Andrijevici od Gusinja, dolinom Žlorečice, i od Čakora, preko Sjekirice i Balja, i preko Murine, duž puta. On je iskoristio razvučenost 2. proleterske brigade i smjenu njenih jedinica od bataljona 9. brigade koji još nijesu bili u potpunosti posjeli predviđene položaje, pa je u toku dana prodro desnom i lijevom obalom Lima prema Andrijevici i u zoru 19. jula prinudio dijelove 2. proleterske i 9. brigade da se povuku iz ovog mjesta. Sljedećeg dana (20. jula) on je produžio napad prema Beranama i do 21. jula prinudio 2. proletersku da se povuče prema Trepči i Trpačkoj rijeci (Vranja glava — Zminja glava — Volujnik — Drezga — Lekino brdo, a 9. brigadu prema selu Kralje i Slatini, Kovačevu brdu — Rudo brdu.

Na osnovu naređenja štaba 3. divizije 5. proleterska brigada je upućena iz Kolašina (18/19. jula) u rejon Trešnjevika, na pravcu Andrijevice, da ojača odbranu 9. brigade i da s osloncem na Trešnjevik, Lisu i Rudo brzo zatvore pravac prema Kolašinu. Pravac prema Beranama, dolinom Lima i od Rožaja, zatvorile su jedinice 2. proleterske divizije, a štab korpusa je u vezi sa ovom situacijom uputio 23. jula prema Čakoru i Murini u pozadinu neprijatelja koji je prodro u rejon Andrijevice i pokušavao da se probije prema Beranama, 5. krajišku preko Sjekirice i 17. udarnu diviziju preko Turjaka. U rezultatu protivnapada koji je počeo 24/25. jula iz pozadine (5. i 17. divizije) i s fronta (2. i 3. divizije) neprijatelj je razbijen u dolini Lima i prinuđen da se uz velike gubitke povuče u pravcu Peći i Gusinja.

Treća divizija je u ovoj operaciji, prvo u odbrani pravca prema Trešnjeviku, a potom u zajedničkom protivnapadu, dejstvovala na sljedeći način:

¹⁷⁴ Zbornik, tom III, knj. 8, dok. 52: Bojna relacija 9. crnogorske brigade; Arhiv VII, reg. br. 26/4 i 27/4: Operacijski dnev. 3. divizije i Dnevnik k-nta 3. divizije.

³²⁰ — Deveta brigada je 17. jula vršila smjenu 2. proleterske brigade istočno i jugoistočno od Andrijevice.¹⁷⁵ Štab 2. proleterske brigade dobio je obavještenje da neprijatelj ima namjenu da narednog dana izvrši napad preko Sjekirice i Murine prema Andrijevici, pa je i dalje zadržao na ovim pravcima svoje dijelove da zajedno sa bataljonima 9. brigade koji su je smjenjivali zadrži i odbije neprijateljski napad.

Neprijatelj je do zore (17/18. jula) razvio svoje jedinice na pravcima, Velika — Sjekirica, Murina — Úlotina, Zeletin — Previja, Zeletin — Kuti — Cecune, Vrmoš — Batojan — Konjuhe i prešao oko 5 časova u napad prema Andrijevici.¹⁷⁶

Podržan artiljerijom i avijacijom na pravcu nastupanja, a tenkovima dolinom Lima (drumom Murina — Andrijevica) uspio je da tokom dana savlada otpor dijelova 2. proleterske i 9. brigade na ovim pravcima i da ih priredi na povlačenje prema Balju, Sućeski i Jerinjoj glavi. I pored uporne odbrane od položaja do položaja i mjestimičnih protivnapada ove jedinice nijesu mogle zaustaviti neprijatelja koji je nastupao u nekoliko kolona na širokom frontu. Pošto je zauzeo Omarsku glavu i Visibabu, na desnoj, i Zeletin na lijevoj obali Lima, a tenkovima se probio do sela Luke, u dolini, produžio je napad prema Balju, Sućeski, Jerinjoj glavi i dolini Zlorečice.

Tokom noći (18/19. jula) 2. i 9. brigada pokušavaju da protivnapadima zaustave i odbiju neprijatelja, ali nijesu uspjeli pa su se povukle na lijevu obalu Zlorečice sa dijelovima na liniji Jerinja glava — Sućeska, 2. brigada, s. Oblo brdo — Kralje — Kovačevo brdo — Rudo brdo (9. brigada).

U vezi sa ovakvim razvojem situacije prema Andrijevici štab 3. divizije upućuje hitno Kolašina 5. proletersku brigadu i njen 2. bataljon stiže u toku noći (18/19.

¹⁷⁵ Deveta brigada je sa prostorije Orahovo (2. bataljon) — Medun (4. bataljon) — Piperi (3. bataljon) — Lijeva Rijeka (1. bataljon) izvršila pokret 15. jula za Andrijevicu, sljedećeg dana stigla, zanoćila na prostoriji Bare kraljske (3 bataljona) — Kralje (1. bat.) a 17. jula pristupila smjeni 2. proleterske brigade. (Zbornik, t. III, knj. 8, dok. 52: Relacija 9. brigade).

¹⁷⁶ Isto, t. III, dok. 354: Naredenje k-nta 21. SS-divizije od 14. jula 1944. za napad na Andrijevicu i Berane.

jula) na Trešnjevik, odakle je ujutro upućen u pravcu Veljog krša i Peha, a pošto su tokom dana stigli i ostali bataljoni ove brigade (3. bataljon je ostao za obezbjedenje Kolašina), 1. bataljon je upućen prema Konjušima gdje je neprijatelj bio prodrio jednom kolonom, a 4. bataljon je zadržan u rejonu Trešnjevika kao rezerva. Peta brigada je imala zadatak da iz ovog rasporeda, na desnom krilu 9. brigade, zatvori pravce od Ravni, Konjuha i doline Zlorečice. Osmatračnica komandanta divizije nalazila se na Trešnjeviku.

Neprijatelj je 19. jula produžio napad prema Andrijevcima, odbacio je dijelove 2. proleterske iz klanca Sućeske i zauzeo Jerinju glavu, prešao na lijevu obalu Zlorečice, produžio napad prema Veljem kršu i potisnuo sa njega dijelove 9. brigade.

Izbijanjem neprijateljskih dijelova na Balj, na desnoj obali Lima, i prodorom tenkova do Andrijevice, prestala je neposredna odbrana ovog mjesta, pa su se svi naši dijelovi povukli zapadno i sjeverno od njega, prema Trešnjeviku i Trepči (Berane), sa isturenim dijelovima prema Andrijevcima (na Zulevom brdu) i Veljem kršu.¹⁷⁷

Peta brigada je sa linije Peh – Konjuhe prešla u napad 19. jula (oko 16 č) prema Veljem kršu (2. bataljon) i selu Duliće (1. bataljon), protjerala neprijatelja sa Velog krša, Lokvičkog brda i Maleša i prodrla u dolinu Zlorečice, a potom zaposjela položaje prema Bojovićima i Cecumima (2. bataljon), i prema Kutima i Vrmoši (1. bataljon na liniji: Konjuhe – Crna gora). Pošto je ovim prodrom i rasporedom bataljona 5. brigade neprijatelj u rejonu Andrijevice bio ugrožen sa boka i iz pozadine, on je protivnapadom ponovo ovlađao Velim kršom koji su bili posjeli poslije zauzimanja dijelovi 9. brigade i Dopunskog bataljona štaba korpusa. Neprijatelj se na ovom položaju utvrdio i organizovao odbranu na njemu, pošto je

¹⁷⁷ Deveta crnogorska brigada se sa glavninom povukla na liniju Oblo brdo–Kralje–Slatina, ostavljajući dijelove na raskrsnici puteva (Zulevo brdo); uljevo od nje je 2. proleterska brigada zauzela položaje na liniji: Stanjevo brdo–Zaljevica, zatvarajući dolinu prema Trepči. Od 20. jula na prostoru Trešnjevo–Trepča–Rajište je 2. prolet. i 3. srpska brigada, a na prostoru Marsenića–Rijeka–Sekulari 4. proleterska brigada.

pružao taktičke pogodnosti za kontrolu i obezbjeđenje re-jona Andrijevice. Dijelovi 5. brigade sa Peha i 9. brigade iz re-jona Oblog brda držali su pod vatrenom kontrolom neprijatelja na ovom položaju, onemogućavajući mu ispa-de i vezu sa pozadinom.

Neprijatelj je 20. jula produžio napad duž puta Andrijevica — Berane, ostavljajući i dalje svoju jaču grupu u rejonu Velog krša, radi obezbjeđenja boka jedinica ko-je napadaju dolinom Lima, a i radi vezivanja naših snaga za ovaj položaj. U okolini Andrijevice i na pravcu nastu-panja neprijatelj je pljačkao napuštena sela, palio kuće, ubijao stanovništvo.

Deveta brigada se ispred jačeg pritiska neprijatelja povukla lijevim krilom na položaje Kovačevu brdo — Ru-do brdo (3 bataljona), dok je na desnom krilu (1 bataljon) zadržala položaje u zahvatu druma Andrijevica — Treš-njevik (na liniji Kralje — Oblo brdo), u vezi sa dijelovi-ma 5. brigade udesno prema Pehu. Peta brigada je poku-šala u toku dana da zauzme Veli krš, ali ga je neprijatelj uspio i dalje zadržati u svojim rukama iako su njegovi di-jelovi bili potisnuti sa Maleša i Lokvičkog brda. Ona je i dalje ostala na prostoru Peh — Konjuha — Ravni.

Sljedećeg dana (21. jula) neprijatelj je izvršio napad na 9. brigadu na položajima Kralje — Kovačevu brdo — Razvrša i na jedinice 2. proleterske divizije prema Trep-či, Marsenića Rijeci i Šekularu na lijevoj i desnoj obali Lima. On je tokom dana zauzeo Razvrša, na sektoru 9. brigade, Zaljevicu i Stanjevo brdo, na sektoru 2. proleter-ske brigade, a zatim na ovom pravcu prešao Trebačku rijeku i zauzeo Vranju glavu na sektoru 3. srpske brigade. Napad je bio podržan avijacijom i artiljerijom.

Deveta brigada je uspjela da zadrži dalje nastupanje neprijatelja na svom pravcu, a 5. brigada je sa svojih po-ložaja vršila stalni vatreni pritisak i ispadu na neprijate-lja pred sobom, vezujući ga na taj način za sebe i olak-šavajući položaj i odbranu ostalih jedinica. Ona je tokom dana odbila nekoliko napada na svoje položaje sa kojih je ugrožavala bok i pozadinu neprijateljskih jedinica koje su vršile napad na 9. brigadu i dijelove 2. divizije u dolini Lima. Pored snažnog otpora ovih jedinica s fronta, dejst-vo 5. brigade sa svojih položaja, njen stalno prisustvo

na njima, stvorilo je nesigurnost kod neprijateljskih jedinica koje su pokušavale da se probiju prema Beranama.

Ovog dana štab korpusa je uputio u oblast istočno od Berana 17. diviziju, pa je štab 2. divizije upotrijebio svoju 4. brigadu, koja se djelimično nalazila na ovom pravcu, u pripremljenom protivnapadu divizije na neprijatelja koji je prodrao dolinom Lima, desnom i lijevom obalom.

Neprijatelj se ovog dana uklonio u raspored između jedinica 3. i 2. divizije na pravcu Berana, forsirao Trebačku rijeku i zahvatio manji mostobran na njenoj lijevoj obali. Aktivnom odbranom ovih jedinica neprijatelj je potisnut i sa nekih tačaka, koje je bio zauzeo tokom dana, i prinuđen da pređe u odbranu.

Druga proleterska divizija je u toku noći (21/22. jula) izvršila protivnapad na neprijatelja u dolini Lima sa ciljem da ga odbaci prema Andrijevici i Murini, u sadejstvu sa jedinicama 3. divizije. Međutim 2. proleterska i 3. srpska brigada, koje su pošle u napad sa sektora Trepča – Vranja glava, nijesu uspjеле da probiju odbranu neprijatelja na Trepčkoj rijeci, pa su se ujutro povukle na polazne položaje. Četvrta proleterska brigada na desnoj obali Lima ovladala je Šekularom i Baljom, odakle su neprijateljski dijelovi odstupili u dolinu Lima, a zatim produžila napad prema Sjekirici i Veliki radi izbjivanja na komunikaciju Andrijevica – Peć.¹⁷⁸

Sadejstvo jedinica 3. divizije (5. i 9. brigade) u toku napada, ove noći nije došlo do izražaja, jer su one o napadu 2. divizije kasno obaviještene, a njen napad je zadržan na Trepčkoj rijeci.

Neprijatelj je tokom narednog dana, 22. jula, napadao na oba pravca: prema selu Kralje, Oblom brdu i Rudom brdu na položaje 9. crnogorske brigade i prema Beranama, lijevom obalom Lima, na kom pravcu je zauzeo Rujišta, ali je bio onemogućen i zadržan, odnosno odbaćen na polazne položaje. Njegovi ispadni prema 5. brigadi

¹⁷⁸ Četvrtu brigadu je istočno od Berana smijenila 17. divizija i zauzela raspored na liniji: Simovče–Radovanovo brdo–Babino brdo–Debelo brdo–Kaludra, sa koje je pošla u napad na neprijatelja koji je bio na prostoru Kacuber–Smiljevica–Mokra planina radi sadejstva 2. i 3. diviziji.



*Komandant divizije Savo Burić na položaju sa grupom boraca 5.
crnogorske brigade*

su takođe bili odbijeni. Jedinice 3. divizije su krajem dana ostale na svojim položajima.¹⁷⁹

Tokom noći vladalo je relativno zatišje izviđanja i obezbjeđenja — osim na sektoru 5. brigade koja je odbacila neprijatelja sa Maleša i Lokvičkog brda, a zatim se ujutro povukla na polazne položaje. Tokom dana (23. jula) naše jedinice vrše pritisak na neprijateljske položaje, uglavnom vatreni. Neprijatelj se držao odbrambeno, a zapoženo je i izvlačenje njegovih dijelova iz rejona Andrijevice i prebacivanje prema Murini, što je bilo u vezi sa nastupanjem 4. proleterske brigade na pravcu Sjekirica — Velika.

Naše jedinice u oblasti Andrijevice zapazile su da je neprijateljski pritisak prema njima smanjen, što je bilo povezano sa ovim izvlačenjem, i da je njegov pokušaj da se probije za Berane propao. One su radi toga otpočele sa sve jačim napadima na neprijateljske položaje, prinuđavajući ga da napušta jedan po jedan. Pozitivno se odrazило sadejstvo savezničke avijacije ovog dana, koja je bombardovala neprijateljske položaje kod Andrijevice i u dolini Lima prema Murini.¹⁸⁰

Položaj neprijateljskih snaga u dolini Lima, na prostoru Andrijevica — Murina, postao je veoma težak: zadržavanjem njihovog napada prema Beranama i izbijanjem naših jedinica na komunikaciju Cakor — Murina. Štab 2. korpusa je odlučio da angažuje sve jedinice na sektoru Andrijevica — Berane na uništavanju neprijatelja na ovom prostoru i na taj način olakša prodor Operativne grupe prema Srbiji, protiv koje je neprijateljski napad bio usmjerен.

Za ostvarenje ove odluke štab 2. korpusa je 23. jula izdao zapovijest jedinicama ovog sektora (2, 3, 5. i 17. diviziji) da se u toku noći i narednog dana pripreme, a 24/25. jula u 21 čas napadnu neprijatelja na svojim pravcima i

¹⁷⁹ Krajem 22. jula jedinice 3. divizije su držale položaje: Ruđedo brdo—Gnjili Potok—Oblo brdo (9. brigada), Peh—Konjuhe (5. brigada).

¹⁸⁰ Zbornik, tom III, knj. 8, dok. 51: Bojna relacija 5. crnogorske brigade; dok. 52: Bojna relacija 9. crnogorske brigade; Arh. VII, reg. br. 26/4, k. 754: Operacijski dnevnik 3. divizije; Isto, reg. br. 27/4: Dnevnik k-nta 3. divizije.

unište ga na prostoriji Andrijevica — Murina — Plav. Ovom zapoviješću su određene napadne kolone, pravac njihovog nastupanja i zadaci, kao i postupak po završetku operacije.¹⁸¹

Štab 3. divizije je svojim jedinicama na sektoru Andrijevice u vezi sa postavljenim zadatkom u ovoj operaciji 24. jula naredio:

— Petoj brigadi, ojačanoj Dopunskim bataljonom štaba korpusa, da izvrši napad prema selu Kuti i Zeletinu, a potom napadom prema Murini sadejstvuje jedinicama srednje kolone koje napadaju na ovom pravcu desnom obalom Lima. Ukoliko neprijatelj odstupi prema Plavu i Gusinju, naređeno joj je da preko Vizitora i Lipovice produži napad prema Gusinju;

— Devetoj brigadi, da zatvori pravac od Andrijevice prema Trešnjeviku i smijeni dijelove 5. brigade i Dopunski bataljon prema Velom kršu a, kada neprijatelj počne povlačenje, da nastavi da goni prema Murini i Plavu.

Ovim naređenjem je predviđeno da se poslije oslobođenja Andrijevice, Plava i Gusinja razmjesti: na prostoriji Play — Gusinje 5. brigada i Dopunski bataljon, Velika — Čakor — Planinica 9. brigada.¹⁸²

¹⁸¹ Ovom zapoviješću je naređeno: — 17. divizija (lijeva kolona) sa dvije brigade zatvara pravce prema Beranama: od Lješnice, Vrbice, Turjaka i Smiljevice, a jednom brigadom sa istočnih padina Mokre planine (Livade Hadović) obezbjeduje od Rugove nastupanje 5. divizije prema Planinici i Čakoru; 5. divizija i 4. proleterska brigada (srednja kolona) napada pravcima, selo Strano — Brajnika pl. — Planinica — Vaganica — Čakor — Devojački krš — Rovce — Jankova glava — Devojačka pećina — Sjekirica — Zarski krš — Karamanov krš — Velika; Rijeka Marsenića — Piševo — Balj — Visibaba (Zadatak je ove kolone da po ovladanju Čakorom, Planinicom, Sjekiricom, Visibabom i Baljom, dvije brigade uputi u pravcu Velike i Murine, a sa ostalim jedinicama da zatvori pravac od Pećke Bistrice prema Čakoru); 2. proleterska divizija (desna kolona) zatvara pravac prema Beranama na lijevoj obali Lima (sa Rujišta — Turija — Trepča — Gradina), i po izbijanju naših dijelova na Čakor prelazi u protivnapad prema Andrijevici; 3. divizija, kao desna bočna kolona, napada prema Zeletinu, Kuti, Ljebno a potom ka Murina, sadejstvujući srednjoj koloni, a obezbjeđujući se manjim dijelovima na drugim pravcima.

(Arhiv VII, k. 392, reg. br. 35—3: Zapovijest štaba korpusa).

¹⁸² Arhiv VII, k. 754, reg. br. 5/2: Naredenje štaba 3. divizije od 24. jula 1944.

Dejstvo jedinica 3. divizije u vezi sa ovim naređenjem odvijalo se na sljedeći način:

Peta brigada je još u toku noći (23/24. jula) uputila 1. i 4. bataljon preko sela Đulića i Cecuna ka liniji Previća — Stubica — Zeletin, sa koje su iznenadnim napadom odbacile neprijatelja, a potom produžile napad na Jerinju glavu, na kojoj se neprijatelj i dalje zadržao. Njen 2. bataljon je zatvarao pravce od Vrmoše i Gusinje.

Deveta brigada je sa svojih položaja izvršila napad 24. jula na neprijatelja koji se počeo izvlačiti sa njenog sektora, potiskujući ga prema Andrijevici. Tokom dana nzauzela je Razvršu i Kovačevo brdo, spustila se do iznad mosta (raskrsnice puteva), a potom, oko 19 časova, pošla prema Andrijevici, zauzela Zuljevo brdo južno od ovog mesta i na taj način odsjekla i blokirala neprijatelja na Velom kršu. Prodirući svojim dijelovima u Andrijevicu, jedan njen bataljon je uputila na Jerinju glavu i Previju, odakle je neprijatelj potisnut prema Sućeski i Ulotini. Na desnom krilu se povezala sa dijelovima 5. brigade.

Tokom noći i narednog dana, 25. jula, sve jedinice koje su učestvovalo u protivnapadu produžile su nastupanje svojim pravcima, goneći razbijene neprijateljske snage koje su se povlačile uz Lim, prema Plavu.

Glavnina 3. divizije je produžila gonjenje neprijateljskih zaštitnih dijelova, uništavala grupe odsječenih vojnika na pravcu nastupanja, napadala bočne kolone koje su odstupale cestom prema Murini. Dijelovi 5. i 9. brigade i Dopunskog bataljona štaba korpusa pristupili su oko 10 časova stezanju obruča i uništavanju opkoljenog neprijatelja u rejonu Velog krša i tokom dana ga prinudili da se predra. Neprijateljski dijelovi koji su pokušali da se probiju u dolinu Zlorečice, prema Zeletinu i Konjusima, bili su uništeni ili zarobljeni.¹⁸³

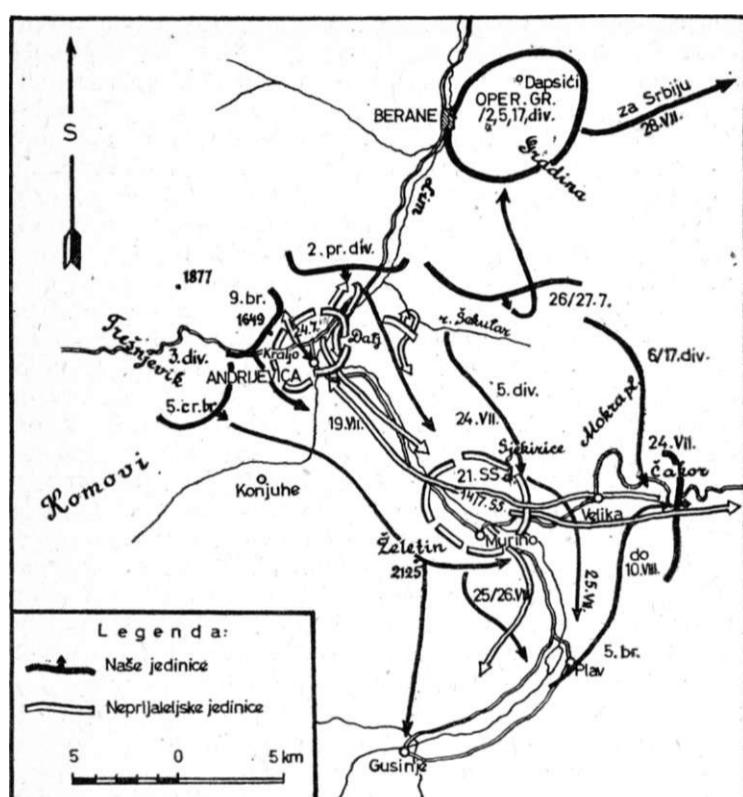
Krajem dana jedinice ove divizije su na prostoru Previća — Jerinja glava — Sućeska (9. brigada), i na liniji Ulotina — Zeletin — Kuti — Mojan (5. brigada). Pod zaštitom mraka i vatre svojih dijelova sa desne obale nepri-

¹⁸³ u rejonu Veleg krša bio je opkoljen 1. bataljon 21. SS-divizije. Na pravcu Andrijevice napadali su dijelovi ove divizije, 14. SS-puk div. »Princ Eugen« i alb. milicija (Zbornik, t. III, k. 8, dok. 356: Oper, dnevni. 1. bat. 14. SS-puka).

jatelj je glavninu svojih snaga iz doline Lima (rejon Andrijevice) povlačio prema Murini, sa ciljem da se izvuče u pravcu Metohije i Gusinja. Međutim, izbijanjem jedinica srednje kolone ovog dana i naredne noći (25/26. jula), na prostor Velika – Plav, a lijeve kolone, prethodnog dana, na Cakor, neprijatelju su presječeni odstupni pravci, njegove glavne snage su opkoljene na široj prostoriji Murine. Sljedećeg dana je nastavljeno stezanje obruča oko neprijatelja koji je i dalje pružao žilav otpor i protivnapade, a bio je snabdjevan na ovoj prostoriji municijom i drugim potrebama, bacanjem iz aviona. Za potpuno uništenje opkoljenih snaga bilo je neophodno dalje angažovanje svih jedinica koje su učestvovalе u napadu. Međutim, štab korpusa je ovog dana naredio povlačenje sa ovog sektora jedinica Operativne grupe (2., 5. i 17. divizije) i njihovu koncentraciju u širem rejonu Berana radi izvršenja pokreta prema Srbiji. Prema ovoj neprijateljskoj grupaciji je ostavljena 5. i 9. brigada 3. divizije sa zadatkom da ih svojim dejstvom vežu za sebe, zatvore pravac prema Andrijevici i Beranama i olakšaju pokret i naredni zadatak Operativne grupe. Povlačenje jedinica je izvršeno u vezi sa naređenjem Vrhovnog štaba (25. jula) da se, zbog teške situacije snaga NOVJ u Srbiji, Operativna grupa (2., 5. i 17. divizija) odmah uputi na Kopaonik.

Jedinice Operativne grupe (2., 5. i 17. divizija) prekinule su borbeni kontakt s neprijateljskom grupacijom u dolini Lima 26/27. jula i narednog dana su se prikupile u širem rejonu Berana radi pokreta za Srbiju. Ovim su bili deblokirani pravci prema Metohiji i Gusinju, što je neprijatelj narednih dana iskoristio, pošto jedinice 3. divizije koje su ostale na ovom sektorу nijesu bile dovoljne da ovo spriječe. Neprijatelj se poslije izvlačenja ovih jedinica prikupio na prostoriji Murina – Velika – Cakor – Plav, obezbjeđujući se prema dijelovima 3. divizije sa Sjekircе, Vizitora, Grebena i Lipovice, odakle je početkom avgusta povukao glavne snage (14. SS-puk i dijelove razbijene 21. SS-divizije) prema Pećи, manji dio snaga, uglavnom milicije povukao se prema Gusinju.

Treća divizija je odlaskom jedinica Operativne grupe dobila zadatak da zatvori pravce od Gusinja, Plava i Cakora prema Andrijevici i od Rožaja prema Beranama. Ona



Sk. 18. — Dejstva 3. divizije u andrijevačkoj operaciji
(23—27. VII 44)

je u vezi sa ovakvim zadatkom zauzela raspored: 5. brigada: prema Murini i Plavu 1. i 4. bataljon, prema Gusinju i Vrmošu 2. bataljon, dok je njen 3. bataljon, koji je došao (26. jula) iz Kolašina, upućen na desnu obalu Lima, zajedno sa 1. bataljonom 9. brigade, prema Sjekirici i Čakoru; Deveta brigada se prebacila u oblast Berana na prostoriju: selo Dragosava, 4. bataljon prema Lješnici i Vrbici, selo Dapsice, 3. bataljon prema Turjaku, Berane, 1. bataljon za obezbjeđenje aerodroma, na kojem je priman

materijal iz Barija i preko koga su otpremani ranjenici na liječenje u Italiju. U okviru zadatka 3. divizije raspoređeni su bataljoni 1. italijanske brigade divizije »Garibaldi«, koja je ponovo stavljena pod komandu štaba 3. divizije.

Procijenjeni gubici neprijatelja u borbama od 18. do 26. jula na sektoru jedinica 3. divizije bili su preko 500 poginulih i zarobljenih i veliki broj ranjenih, dok su gubici 5. i 9. brigade za isto vrijeme 38 poginulih i 86 ranjenih. Zaplijenjeno je od neprijatelja, pored ostalog, 2 topa, 3 minobacača, 25 automatskih oruđa i veća količina municije.¹⁸⁴

2. ODSTUPNI MANEVAR 3. DIVIZIJE U DURMITORSKOJ OPERACIJI¹⁸⁵

Pokret Operativne grupe (2., 5. i 17. divizije) iz rejon-a Berana prema Srbiji otpočeo je 28. jula 1944. Odbra-nu oslobođene teritorije u Sandžaku i Crnoj Gori nastavile su i dalje jedinice 2. udarnog korpusa: 3. divizija od Metohije, preko Rožaja i Cakora, i gornjeg toka Lima prema Beranama i Andrijevici, i od Podgorice prema Kolašinu; 37. divizija od Sjenice i Nove Varoši prema Prijepolju i Bijelom Polju; Primorska operativna grupa sa sektora Danilovgrad – Nikšić – Gračovo; 29. divizija sa pro-storije istočne Hercegovine. One su svojim dejstvima obe-zbijedile prikupljanje na ovoj teritoriji i upućivanje pre-ma Srbiji i ostalih jedinica NOV – 1. proleterske i 6. lič-ke divizije i 12. udarnog korpusa.

Lei u relacijama 5. i 9. brigade zabilježeni su neprijateljski gubici u poginulim 538, u dnevniku komandanta divizije i operac. dnevniku divizije 490, što je vjerovatno nerealno. Prvi bat. 14. SS-puka je zabilježio svoje gubitke 12 poginulih i 32 ranjena.

¹⁸⁵ Okupatorsko-kvislinška dejstva u istočnoj Bosni, Crnoj Gori i dijelu Hercegovine u avgustu 1944. protiv jedinica 1, 2, 3. i 12. korpusa NOVJ u kojima su se završne borbe odigrale u oblasti Durmitora, po čemu je u našoj istoriografiji nazvana durmitorska operacija. Nijemci su ovu operaciju vodili pod nazivom »Rita ecal«, a u njoj su upotrijebili: 7. SS i 13. SS-diviziju, 1. brdsku i 369. diviziju, dijelove 181. divizije, 4. puk »Brandenburg«, dije-love 21. SS-divizije, dijelove 24. bugarske divizije, dijelove njemač-kog 5. policijskog puka, dvije ustaške i dvije domobranske brigade i četničke formacije. (V. Enciklopedija, sv. 2 str. 670).

Jedinice 3. divizije su poslije odlaska Operativne grupe nastavile sa pritiskom na neprijateljske dijelove pred sobom u dolini Lima, kao i na njegova obezbjeđenja na liniji Vizitor – Sjekirica, a kada su primijetile da je neprijatelj počeo povlačenje (2. avgusta), prešle su u napad na njegove zaštitnice, koje su se tokom dana povukle na liniju Prijedorska glava – Velika – Plav – Gusinje. Petna brigada je uputila 3. avgusta svoj 1. i 4. bataljon od Zelenitina, preko Murine i Vizitora prema Plavu, a 2. bataljon sa pravca Đulići – Kuti prema Gusinju, dok je 3. bataljon, koji se nalazio na desnoj obali Lima sa 1. bataljom 9. brigade, upućen preko Visibabe prema Čakoru.¹⁸⁶ U produženju napada na Plav i Gusinje, gdje se nalazila albanska milicija, koju razbija i zauzima ova mjesta – Plav 5. avgusta a Gusinje 6. avgusta.

Pošto je na prostoriji Plav – Gusinje poslije zauzimanja ovih mjesta razmješten jedan partizanski bataljon sa Kosmeta, koji je došao da se poveže sa našim jedinicama u ovoj oblasti, 5. brigada je u cijelini orijentisana prema Čakoru. Ona je tokom 6. avgusta na ovom pravcu zauzela Planinicu i Devojački krš, desno i lijevo od prevoja Čakor. Međutim, dejstvo neprijateljske artiljerije po ovoj prostoriji prinudila je njene jedinice da zauzmu položaje nešto unazad: Prijedorska glava – Velika – Novišići – Šabova glava – Kopiljača. Sljedećih nekoliko dana (7 – 9. avgusta) 5. brigada se zadržala na istim položajima, odbijajući manje neprijateljske napade u rejonu Šabove glave, Planinice i Prijedolske glave.

U međuvremenu na pravcu 9. brigade, prema Beranama, i 7. brigade na sektoru Podgorice nije bilo promjena.

Tokom 10. avgusta štabovi 5. i 9. brigade su došli do obavještenja iz pozadine da neprijatelj vrši pripreme za napad prema Andrijevici i Beranama, pa su naredili da jedinice budu i da provjere ove podatke. Ova obavještenja su se pokazala tačnim, neprijatelj je do 11. avgusta

¹⁸⁶ Neprijateljske zaštitnice su se prije povlačenja nalazile na liniji: Sjekirica – Ržanica – Murina – Pepići – Džamija – Brezovica – Vizitor – Lipovica).

završio prikupljanje i razvoj svojih jedinica prema 3. diviziji i sljedećeg dana prešao u nastupanje.¹⁸⁷

Jedinice 3. divizije nalazile su se ovog dana, uoči napada, u ovakovom borbenom rasporedu:

— Peta brigada na širokom frontu između Gusinja i Cakora na položajima: Gusinje — Višnjevo (2. bataljon), Kopiljača — Sabova glava (4. bataljon), Velika — prema Čakoru (3. bataljon), Čeme — Prijedolska glava (1. bataljon);

— Deveta brigada na prostoriji Kaludra — Dapsice — Goražde — Petnica sa dijelovima na liniji Debelo brdo (1. bataljon) — Babino brdo (3. bataljon) — Radovanovo brdo (2. bataljon) — Petnica, istočno i sjeveroistočno (4. bataljon);

— 1. brigada divizije »Garibaldi« nalazila se na sektoru 9. brigade i kao njeno ojačanje i zatvarala je pravce od Peštera i Bijelog Polja prema Beranama;

— Sedma brigada i dijelovi Zetskog odreda na prostoriji Kući — Piperi — Bratonožići, na liniji Orahovo — Medun — Vežešnik — Stijena — Piperska — Crnci, prema Podgorici i dolini Zete. (Početkom avgusta za političkog komesara brigade određen je Branko Tacović, mjesto Nikole Đakonovića. Krajem oktobra Tacovića je zamjenio Mićun Jauković).

— Štab 3. divizije u selu Jabuka, kod Mateševa.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Neprijatelj je prema slobodnoj teritoriji u Sandžaku i Crnoj Gori do 11. avgusta 1944. grupisao svoje snage na sektoru Pljevlja—Prijepolje—Pešter (Sjenica) — Rožaj—Čakor—Podgorica, za dejstvo prema dolini Lima i Tare u pravcu Zabljaka i Savnika, u susret jedinicama kojima su na ovom pravcu nastupale sa zapadu iz doline Drine i Pive. Grupisane snage su pripadale: 14. SS-puku 7. SS-diviziji, puku »Brandenburg«, 24. bugarskoj diviziji (borbena grupa), legiji »Krempe«, borbenim grupama »Štripel« i »Bendi«, 1. brdskoj diviziji, 363. puku 181. divizije i četnicima (oko 2000).

Prema 3. i 12. korpusu u istočnoj Bosni, gdje je operacija počela 3. avgusta od Vareša, Olova, Kladnja i Ribnice prema dolini Drine i Pive neprijatelj je upotrijebio 7. SS-diviziju bez 14. puka, 13. SS-diviziju, 1. i 11. ustašku i 8. i 9. domobransku brigadu i četnike Romanijskog, Ozrenskog i Drinskog korpusa.

(Enciklopedija Jugoslavije, sv. 3, str. 179—181)

¹⁸⁸ Odlaskom Operativne grupe divizija za Srbiju, 28. jula, za komandanta 3. divizije je došao Savo Burić, komandant 4. prole-

Prema 3. diviziji neprijatelj je razvio: 1. brdsku diviziju: dva puka u rejonu Čakora za dejstvo prema Andrijevici, I puk u rejonu Rožaja za dejstvo prema Beranama; 363. puk 181. divizije i oko 2.000 četnika u rejonu Podgorice za dejstvo prema Kolašinu.¹⁸⁹

Neprijatelj je samo prema 3. diviziji razvio desetostruko jače snage (25.000–30.000 vojnika). Ovo mu je pružalo znatne prednosti za brze prodore u raspored jedinica 3. divizije koje su branile široki front (60–70 km u dolini Lima i 10–15 km prema Podgorici), i za zamjenu svojih prvih ešelona tokom borbe i njihovo pothranjivanje iz dubine. To mu je omogućilo i posjedovanje transportnih sredstava (voznog parka).

Treća divizija je pri ovakvim uslovima bila prinuđena da primjeni odstuoni manevr na dubini preko 100 km, uz primjenu zadržavajuće i uporne odbrane, s tim da u pogodnoj situaciji izvrši pregrupaciju i da se zabaci u pozadinu neprijatelja.

Neprijatelj je 12. avgusta, zorom, prešao u napad iz rejona Čakora i Rožaja na pravcu Andrijevice i Berana. Od Čakora prema Andrijevici dijelovi 1. brdske divizije su iznenadili bataljone 5. crnogorske brigade na ovom pravcu, koji su bili razvučeni na širokom frontu ovog pošumljenog ispresijecanog terena i prinudili ih na povlačenje. Neprijatelj je uspio da se dijelovima infiltrira u pozadinu ovih bataljona i već od početka onemogući njihovu vezanu i uporniju odbranu na ovom pravcu.

Iznenaden drskošću i načinom dejstva neprijatelja koji je koristio neposjednu te međuprostoru za brze prodore, dijelovi ovih bataljona su uzalud pokušavali da ga za-

terske brigade, mjesto dotadašnjeg komandanta ove divizije Radovana Vučanovića, koji je određen za komandanta 2. udarnog korpusa (Arhiv VII, k. 754, reg. br. 26/4: Oper. dnev. 3. divizije);

^{1M} Desno od 1. brdske divizije, na prosotru Bihora i Peštera, razvile su se borbene grupe: »Bendel« (2 bataljona 1. i 4. albanskog puka) i »Stripel« (1 ojačani bataljon iz 181. divizije) »Kremper«, a u rejonu Prijepolja jedna bugarska borbena grupa (iz 24. divizije) i njemački puk »Brandenburg«, i u rejonu Pljevalja 14. SS-puk 7. SS-divizije. Zadatak ovih jedinica je bio da sa ovih pravaca dejstvuju preko Bijelog Polja i Brodareva, od Prijepolja i Pljevalja, ka južnom Sandžaku i dolini Tare, u susret 1. brdskoj diviziji, koja je nastupala sa istoka, i 7. SS-diviziji, koja je nastupala sa zapada iz doline Drine i Pive, prema Durmitoru.

drže i stabilizuju front. Neprijatelj je skoro neometano prodirao duž komunikacije Čakor – Murina, koristeći se za prebacivanje vozilima, pa je položaj bataljona 5. brigade na desnoj obali Lima postao nesiguran. Oni su se na pojedinim mjestima morali probijati preko položaja koje je neprijatelj već bio zauzeo u njihovoј pozadini. Tokom ovog dana vođene su borbe na obje strane Lima, kod Velike, na Prijedorskoj glavi i Sjekirici, kod Šekulara, na Balju, kod Gračanice i Kruševa, na Vizitoru, Jerinjoj glavi i Zuljevom brdu.

Neprijatelj je prvog dana napada uspio da razbije odbranu 5. brigade na pravcu Čakora i prodre dolinom Lima do Andrijevice, u pozadinu njenih bataljona, i da je prinudi da se po dijelovima i pod bombovom povlači, a mjestimično i probija, prema Andrijevici: 3. i 4. bataljon preko Šekulara i Balja, a 1. i 2. bataljon, iz rejona Plava i Gusinja, preko Vizitora i istočnih padina Komova. Ova brigada je do zore 13. avgusta odstupila na liniju Trepča – Kovačeve brdo – Trešnjevik, sa koje je zatvorila pravac prema Mateševu i Kolašinu.

Neprijatelj je istog dana pošao u napad od Rožaja prema Beranama, na 9. crnogorsku brigadu. Nastupajući od Turjaka i Kacubera prema Dapsicama, on je potisnuo 3. bataljon ove brigade sa prostora istočno od ovog sela i zauzeo Radovanovo brdo, postavljajući se na taj način bočno prema ostalim bataljonima ove brigade, da bi na rednog dana (13. avgusta) zorom (u 3 časa) produžio napad na cijelom frontu ove i 1. brigade »Garibaldi«. Prebijši se na frontu koji je držala 1. brigada, neprijatelj je prednjim dijelovima oko 10 časova upao u Berane, a ubrzo zatim iz pozadine privukao nove snage. Ovaj prodor je prinudio 9. brigadu da se tokom dana, poslije uporne borbe na pojedinim pravcima, prebaci sa svim dijelovima na lijevu obalu Lima, južno od Berana, na položaje. Crni vrh – Gradina, a potom, pošto je neprijatelj napao ove položaje, na liniju: Goveđe brdo – Lokva – Bjelasica, odakle je zatvorila pravce od Buča i Lubnica, preko Bjelasice i Troglava, prema Kolašinu i dolini Tare.

Pošto je zauzeo Andrijevicu i Berane, neprijatelj je produžio nastupanje preko Trešnjevika i Bjelasica prema Mateševu, Kolašinu i Mojkovcu, potiskujući na ovim prav-

cima jedinice 3. divizije. Podržavan jakom artiljerijom i avijacijom on je, oslanjajući se na motorizovane dijelove duž komunikacije, ovog dana poslije podne (13. avgusta) zauzeo Kovačeve brdo, Trešnjevik, Rudo brdo i Lisu, i spustio se preko Trešnjevika, prema selu Bare, na pravcu Mateševa.¹⁹⁰

Dvodnevna dejstva neprijatelja i pravci njegovog nastupanja ukazivali su na to da on ima namjeru da što prije prodre u dolinu Tare, u rejon Mateševa, Kolašina i Mojkovca, da razdvoji a potom razbije jedinice 3. divizije. Štab 2. korpusa, koji se nalazio na ovom pravcu i u stalnom kontaktu sa štabom 3. divizije, prozrevši namjere neprijatelja, odlučio je da se oblast južnog Sandžaka i doline Tare evakuiše postupno, pružajući mu otpor prema Sinjajevini (Sinjevini) i Durmitoru, koristeći taktički pogodne linije za odbranu na ovom pravcu, zalažući se uporno samo koliko je potrebno da se zaštiti evakuacija ranjenika i stanovništva i da se obezbijedi odgovarajući manevar jedinica. Trećoj diviziji su stavljeni u izgled za takav manevar položaji na linijama: lijeva obala Tare između Mojkovca i Mateševa, masivi Sinjajevine (Sinjavine) i Javorja, istočne padine Durmitora i Vojnika.

Četrnaestog avgusta neprijatelj je produžio nastupanje duž komunikacije Trešnjevik – Matešovo, odakle je dio snaga uputio prema selu Jabuci u susret jedinicama koje su se kretale od Podgorice, dok je glavnina produžila dolinom Tare prema Kolašinu. Njegova kolona koja je napadala od Berana preko Bjelasice produžila je prema Mojkovcu i Kolašinu, ali uslijed otpora 9. brigade na Bjelasici, a 5. brigade na Ravnom Ključu, Kobiljoj glavi i Šljivovici, neprijatelj nije uspio da ovog dana zauzme Kolašin i Mojkovac, iako je prodro u dolinu Tare sjeverno i južno od Kolašina.¹⁹¹

¹⁹⁰ Peta brigada je uputila 1 bataljon u Matešovo radi povezivanja sa dijelovima 7. brigade prema Lijevoj Rijeci i Prekobrdju, a ostali njeni bataljoni su zadržavali i usporavali nastupanje neprijatelja.

¹⁹¹ Duž komunikacije Čakor–Andrijevica–Kolašin napadao je 97. i 98. puk 1. brdske divizije, a od Rožaja prema Beranama i Bjelasici njen 99. puk. Od Podgorice i doline Zete napadala je borbena grupa iz sastava 181. divizije i četnici Pavia Durišića.

Krajem dana i tokom noći (14/15. avgusta) jedinice 3. divizije su napustile položaje na desnoj obali Tare i prešle na lijevu obalu, gdje su zauzele položaje: na odsjeku između rijeke Pješčanice i sela Drijenka, 5. brigada, između Markova brda i sela Sjerogošta, 9. brigada i 1. brigada italijanske divizije »Garibaldi«.¹⁹² Ovakvim rasporedom zatvoreni su pravci iz doline Tare prema Crkvina-ma, Gornjoj i Donjoj Morači, Lipovu i Sinjajevini.

Ovog dana neprijatelj koji je napadao od Podgorice i doline Zete probio se kroz raspored 7. brigade, koja je zatvarala pravac ka Mateševu i dolinu Morače prema Prekobrdu i Moračkom Manastiru, i uspio da se preko Vjetarnika i Lijeve Rijeke ubaci u dolinu Tare, odbaci dijelove ove brigade sa komunikacije, i poveže se kod Jabuke sa dijelovima koji su na ovom pravcu nastupali od Mateševa.¹⁹³ Prvi i 3. bataljon 7. brigade poslije pokušaja da zadrže-neprijatelja koji je prodirao komunikacijom i borbi sa njegovim jedinicama koje su napadale prema Štavnu, Markovića lazu i Ostrovici povukli su se, po naredjenju štaba divizije, prema Prekobrdu i Donjoj Morači, uhvativši prethodno vezu sa dijelovima 5. brigade u rejonu Crkvinu. Drugi i 4. bataljon ove brigade izvršili su povlačenje iz Pipera, preko Zrzave i Trmanja (4. bat.), i preko Radovča, Kamenika i Lebršnika (2. bataljon), prema Međurečju i Donjoj Morači.

Jednovremeno kada je pošao u napad od Čakora i Rožaja na jedinice 3. divizije neprijatelj je napao od Pešteta prema Bijelom Polju 8. crnogorsku brigadu, a od Jadovnika, Prijepolja i Pljevalja prema Brodarevu, Crnom vrhu i Kamenoj gori 1. proletersku diviziju. Prvog dana on je

¹⁹² Nema sačuvanih podataka o rasporedu i dejstvima jedinica divizije »Garibaldi« koje su aktivno učestvovale u ovoj operaciji.

¹⁹³ Neprijatelj je napao položaje 7. brigade u Kućima i Piperima 13. avgusta i poslije borbe na liniji Dučići–Medun–Sjenica–Cvarin–Vežešnik–Stijena Piperska, bataljoni su se povukli po naredjenju štaba brigade u vezi sa situacijom na pravcu Kolašina, na liniji Vjetarnik–Topalovik–Radeća–Stijena Piperska, a zatim prema Radovču, Kameniku i Rovcima.

(Arhiv VII, k. 754, r. br. 13–1/9 i 29/1: Istorijat 7. brigade; nared. štab 7. brig, od 13. VIII 44.)

uspio da se na pravcu Bijelog Polja probije do sela Ivajna, gdje je do 14. avgusta zadržan od dijelova 8. brigade sa linije Žminjac – Jasen – Zaton, a bio je zadržan i njegov napad na jedinice 1. proleterske divizije sve do kraja ovog dana kada je uspio da se probije južno od Pljevalja prema Levertari, a potom prešao jačim snagama u napad od Prijepolja, što je prinudilo ove naše jedinice da se postepeno povlače iz doline Lima i južnog Sandžaka prema dolini Tare i zapadnom dijelu Sandžaka, koordinirajući ovo povlačenje sa dejstvima 3. divizije koje su odstupale preko Sinjajevine i dolinom Morače.

Pošto nije uspio da brzim prodorom u dolinu Tare preko Bjelasice, Trešnjevika i Vjetarnika podvoji i razbije jedinice 3. divizije, neprijatelj se pripremio da ih napadom od Kolašina, Mojkovca i dolinom Morače prema Javorju nabaci na Sinjajevinu i kanjon Morače i da ih na ovoj prostoriji, u sadejstvu sa jedinicama koje su nastupale od Pljevalja i doline Pive, opkoli i uništi, obuhvatajući ovim manevrom i ostale jedinice NOV koje je potiskivao ka ovoj prostoriji.

Sljedećeg dana (15. avgusta), pošto je prethodno ušao u Kolašin (oko 8 časova) i Mojkovač, neprijatelj je napao položaje jedinica 3. divizije na zapadnoj obali Tare, u rejonu Kolašina, i zauzeo Babljak i Markovo brdo, potisnuvši dijelove 5. brigade prema Lipovu i Vučju. Neprijatelj je sa mostobrana kod Kolašina, koji je brzo proširio i na njega prebacivao ostale snage sa istočne obale, produžio napad i prinudio jedinice 3. divizije na dalje povlačenje: Gussar – Lučka gora, 9. brigadu, Blatina – Donje Vučije – Crkvina, 5. brigdu prema Gornjoj Morači i Javorju, 7. brigadu, zatvarajući pravac prema Boanu i Šavniku.

Nastupanjem dolinom Morače i Tare (dio snaga upućen od Mojkovca prema Dobrilovini) neprijatelj je težio da izbjije u pozadinu naših snaga da bi spriječio njihovo povlačenje preko Sinjajevine. Međutim, jedinice 3. divizije, po naređenju štaba korpusa i štaba divizije preduzimaju obezbjeđenja na svojim bokovima i povlačenje od linije do linije po dubini, sa ciljem da se neprijatelj što duže onemogući da prodre prema Zabljaku i Šavniku i

dobije potrebno vrijeme za evakuaciju ranjenika avionima sa aerodroma u Negobudi.¹⁹⁴

Jedinice divizije radi zauzimanja što povoljnijih položaja povukle su se u toku noći (15/16. avgusta) na liniju: Javorova glava – Borova glava, 9. brigada; Jablanov vrh – Savina greda – Vratio – Gradište, 5. brigada. Neprijatelj je sljedećeg dana (16. avgusta) izvršio napad na ove položaje, koji su bili naročito jaki na pravcu Lipovo – Vratio, na kojem su se žilavo branili dijelovi 5. brigade. Iako neprijatelj nije uspio da ovog dana prodre preko Lipova prema Vratlu, 5. brigada je zbog dejstva artiljerije napustila položaje na Savinoj glavi i Jablanovom vrhu, i krajem dana zauzela položaje na liniji Mali starač – Vratio – gradište.

Jednovremeno sa napadom preko Lipova prema Vratlu neprijatelj je napadao i preko Gornjeg Vučja prema Gradištu (zapadno od Vratla) i desno preko Sinjajevine pravcem Lučka gora – Jablanov vrh – Javorova glava i Štitarica – Borova glava – Kravar. I na ovim pravcima jedinice divizije (dijelovi 5. i 9. brigade) pružaju jak otpor, vrše protivnapade, a zatim se povlače na nove položaje, sa kojih zadržavaju i usporavaju nastupanje neprijatelja. Zbog nastupanja neprijatelja od Mojkovca preko Dobrilovine i ugroženosti sa tog pravca 9. brigada se krajem dana povukla na liniju Pečarac – Korman – Stražnica. Neprijatelj je poslije toga zauzeo njene dotadašnje položaje (Javorova glava – Borova glava – Kravar). Sedmoj brigadi je ovog dana naređeno da sa linije Semolj – Javorje – Debela gora zatvori izlaz iz doline Morače i da se poveže sa dijelovima 5. brigade u rejon Gradišta.¹⁹⁵

Dok je prema lijevom krilu i centru 3. divizije 17. avgusta prikupljao snage i pripremao se za napad na 9. i 5. brigadu, neprijatelj je na njenom desnom krilu potiskivao 1. bataljon 7. brigade od Donje prema Gornjoj Mora-

¹⁹⁴ Jedinice Operativne grupe divizija ostavile su svoje ranjenike 2. korpusu, pa, pošto je otpočeo napad neprijatelja, vršena je njihova evakuacija, zajedno sa ranjenicima jedinica 2. korpusa, 1. proleterske divizije, a zatim 12. korpusa, avionima, prvo iz Berana, zatim sa Negobuda, a potom sa Brezne, za Italiju na liječenje u bolnicama NOV u Bariju.

¹⁹⁵ Zbornik, t. III, knj. 8, dok. 72: Naredenje štaba 3. divizije od 16. VIII štabu 7. brig.

či i Javorju, gdje su se već bili prikupili ostali bataljoni ove brigade i posjedali položaje, s tim što je 3. bataljon upućen prema Crvenom Ždrijelu i Lukavici da onemogući prodror četnika sa tog pravca.

Na osnovu razvoja situacije na ovom pravcu štab divizije je u vezi sa odlukom štaba korpusa izdao svojim jedinicama naređenje da se povuku na nove prihvatne položaje:

— Petoj brigadi da se glavninom izvuče na liniju Grakala — Strmac — Donja Slatina — Mljetičak sa zadatkom da zatvori pravce prema Gornjoj Bukovici i Šavniku, a manjim dijelovima (»izviđačka i demonstrativna odjeljenja«) iz oblasti Sinajevine da prati pokret neprijateljskih jedinica i napada iz zasjeda njihove dijelove radi usporavanja njihovog nastupanja;

— Devetoj brigadi da glavninu povuče prema Dobrom dolu sa zadatkom da zatvorи pravce od Jezera, a manjim dijelovima (do 1 bataljona) sa prostorije Pošćenski katun — Provalija da izviđa neprijatelja, napada ga iz zasjeda i usporava njegovo nastupanje;

— Sedmoj brigadi da sa prostorije Javorje — Lukavica zatvorи pravce od Morače, Rovaca i Župe nikšićke a, ukoliko na ovoj prostoriji bude ugrožena, da se povuče prema Gvozdu i Ivanju (dijelovi sa Lukavice), odnosno prema Mokrom i Krnovu (dijelovi sa Javorja).¹⁹⁰

U vezi sa ovim naređenjem 9. brigada se 18. avgusta prebacila na prostoriju Provalija — Sedlo, ostavljajući 1 bataljon u kontaktu sa neprijateljem, na Osuđeniku i Sljemenu, odakle je tokom ovog i sljedećeg dana (19. VIII) zadržala napad neprijatelja od Studenaca i Odrag-polja. Peta brigada je tokom dana ostala na položajima Rasovaš — Babin vrh — Mramorje — Starac — Sniježnice, ali ih je krajem dana napustila pred jačim napadom neprijatelja i tokom noći se povukla (18/19. avgusta) prema dolini Bukovice i Tušinje. Neprijatelj je pred 7. brigadom bio zadržan, a njen 1. bataljon se povukao iz Gornje Morače na Javorje; 2. bataljon je upućen na Lolu da zatvori pravac od Gornje Morače.

¹⁹⁶ Zbornik, t. III, knj. 8, dok. 77: Naređenje štaba 3. divizije od 17. avgusta 1944.

Devetnaestog avgusta neprijatelj je potisnuo desno krilo 5. brigade napadom od Okruglice, ugrozio njene položaje na prostoriji između Babina vrha i Timara i prudio je da se tokom noći povuče na zapadnu obalu Bukovice, gdje je zauzela položaje između Gornje Bukovice i Tušnje (r). Napad preko Dugog dola i Dragajj-polja prema Sljemenu i Osuđeniku zadržali su dijelovi 9. brigade (1 bataljon) sa ovih položaja, a desno prema bataljonima 7. brigade na Javorju neprijatelj je privlačio snage iz doline Morače i pripremao se za napad, dok su njeni bataljoni sa prostora Lola — Lukavica zatvarali pravce prema Boanu i Šavniku.

Pošto je aerodrom na Negobudu kod Zabljaka, sa kojeg su otpremani ranjenici za Italiju, postao ugrožen nastupanjem neprijatelja preko Sinjajevine od Sandžaka i iz doline Pive, štab 2. korpusa je preduzeo mjere da se teren u rejonu Brezne oposobi za spuštanje aviona: nivelišanje, čišćenje i obilježavanje aerodroma radi evakuacije preostalih 800—900 ranjenika i bolesnika iz 1., 2. i 12. korpusa. Evakuacija ranjenika će olakšati naredne zadatke i manevar ovih jedinica.

U vezi sa ovim naređeno je 3. diviziji da do evakuacije ranjenika upornom odbranom sa linije Durmitor — Savnik — Vojnik — Gvozd zadrži dalje nastupanje neprijatelja i njegov prodor u dolinu Komarnice, a zatim njenom prikupljanje na Javorku i jugozapadnim padinama Vojnika za izvršenje proboga u pozadinu neprijateljskih jedinica i nastupni manevar preko Morače i Tare ka dolini Lima.

Štab korpusa je obavijestio štab 12. korpusa i 6. divizije, koja se nalazila pod njegovom privremenom komandom, da sadejstvuju ovom zadatku 3. divizije do evakuacije ranjenika, zadržavanjem neprijatelja koji nastupa iz doline Pive (od Sćepan-Polja), što će olakšati i omogućiti manevar ovih jedinica prema Srbiji.

Pokušaj 5. brigade iz doline Bukovice i dijelova 7. brigade sa Javorja da tokom noći i u zoru 20. avgusta odbase neprijatelja sa položaja Rasovaš — Babin vrh — Snižnice — Mramorje — Krnja jela — Mumina Bara — Gradište, nije imao uspjeha, pa su se jedinice povukle na polazne položaje. Jedna četa 4. bataljona 7. brigade je na

Javorju bila tom prilikom iznenađena od neprijatelja, koji joj se neopaženo približio, i pretrpjela znatne gubitke.

Neprijatelj je ovog dana jačim snagama izbio na Javorje, od Krnje Jele i Gornje Morače i prinudio 7. brigadu da povuče svoje bataljone sa ovog pravca (1. i 4. bataljon) prema Krnovu. On je produžio napad i prema Gornjoj Bukovici i Provaliji, gdje su se nalazili dijelovi 9. brigade (3. i 4. bataljon), ali je bio zaustavljen, dok je na pravcu 5. brigade izbio na Timarsko polje.¹⁹⁷

Ovog dana srele su se neprijateljske jedinice (dijelovi SS divizije i puka »Brandenburg«) koje su nastupale iz doline Tare sa dijelovima 1. brdske divizije, koja se kretnula preko Sinjajevine, poslije čega je produžila prema Šavniku i Žabljaku u susret jedinicama koje su nastupale iz doline Pive, dijelovi SS-divizije.

Dvadeset prvog avgusta neprijatelj je produžio napad na jedinice 3. divizije; zauzeo je Kovačev brdo na sektor 5. brigade, a desno, neposjednutim prostorom između nje i 7. brigade, dolinom Tušinje i preko sela Malinskog, probio se u Šavnik. Dok prema 9. brigadi tokom dana nije ispoljio dejstvo, napao je bataljone 7. brigade na prostoriji Lola — Stirni do — Lukavica i prinudio ih da se povuku na položaje: Borovnik — Mlečno brdo — Krnovo — Krnovska glavica. Na ovom pravcu neprijatelj je ovladao Ostrvicom i Stirnim dolom. Peta brigada je u vezi sa prodorom neprijatelja u Šavnik uputila svoj 3. bataljon na Previš i Turiju, sjeverno i zapadno od Šavnika, dok su ostali bataljoni zauzeli položaje lijevo od ceste Šavnik — Žabljak do desnog krila 9. brigade, koja je imala vezu sa 6. ličkom divizijom na prostoru Durmitor — Pirni do.¹⁹⁸

Dvadeset drugi avgust je bio kritičan dan: Neprijatelj je vršio pritisak sa svih strana, dok su saveznički transportni avioni, pod zaštitom lovaca, slijetali na Breznu i

¹⁹⁷ Ovog dana (20. avgusta) jedinice 3. divizije su na položajima: 9. brigada: Štulac—Durmitor—Sedlo—Ranisava—Crijepljin vrh—Grakala—Gornja Bukovica; 5. brigada: Grakala—Kovačev brdo—Slatina—Zukva — do ušća Tušinje; 7. brigada pod borbom odstupala i posjela tokom noći položaje na liniji Mlečno brdo—Krnovsko polje—Krnovska glavica.

¹⁹⁸ Na položaje Turija—Previš štab korpusa je bio uputio svoj Prateći bataljon.

ukrcavali ranjenike. Neprijatelj je ranom zorom (oko 2 časa) napao bataljon 9. brigade na Stuocu, Durmitoru i Sedlu i prinudio ih da se povuku na položaje Lojanik – Bolj dva bataljona, odakle su zadržali neprijatelja. Peta brigada je sa položaja na Grakalima i Ivici zaustavila (4. bataljon) nastupanje neprijatelja na ovom pravcu i sa istih obezbjeđivala povlačenje 9. brigade. Jedan njen bataljon (1. bataljon) upućen je sjeverno od sela Komarnice, na Bobotovu gredu, da posluži za prihvatzanje dijelova 9. brigade sa Lojanika i Bolja, u slučaju da ih neprijatelj napadne preko Dobrog dola i Sedla, a jedan bataljon (3. bataljon) da kontroliše dolinu Pridvorice od Savnika i na drugoj obali se poveže sa bataljonima 7. brigade na pravcu Vojnika i sela Mokro.

Pošto je ovog dana izvršena evakuacija ranjenika sa Brezne,¹⁹⁹ naređeno je da se prebace svi dijelovi 3. divizije i jedinice divizije »Garibaldi« na lijevu obalu Komarnice. Deveta brigada je tokom dana počela sa izvlačenjem sa linije Provalija – Durmitor i tokom noći, prebacila tri bataljona na lijevu obalu Komarnice, pod zaštitom jednog svog bataljona, koji se tek 23. avgusta prebacio za glavninom. Dva njena bataljona su kraće vrijeme zadržani na lijevoj obali Komarnice za kontrolu prelaza i prihvatzanje ostalih jedinica divizije, dok su se ostali dijelovi uputili u region Žive i Javorke. Peta brigada je tokom noći otpočela prebacivanje, koje je nastavljeno 23. avgusta odstupajući pod borbom preko sela Komarnice i Duži, a zatim, po prelasku rijeke, izvršila je prikupljanje na pravcu Javorak – Jasenovo polje. Na ovom pravcu su se povukle i jedinice divizije »Garibaldi«.

Dok su se bataljoni 5. i 9. brigade povlačili iz rejona Savnika i Durmitora, preko Komarnice, 7. brigada, pošto je odbacila neprijatelja sa Ostrovice (22. VIII), zauzela je položaje: Ostrvica (2. bataljon) – Krnovka glava (1. bataljon) – Kruševica (3. bataljon) – Jablan-brdo – Mokre kose iznad sela (4. bataljon). 23. avgusta neprijatelj je prinudio 1. bataljon da se povuče na Komandirovo brdo,

¹⁹⁹ Evakuacija ranjenika je izvršena pomoću 36 savezničkih aviona, uz zaštitu 50 lovaca. Prebačeno je 1078 ljudi: 1059 ranjenika i bolesnika, 16 savezničkih avijatičara i 3 člana eng. 1. vojne misije. (Oslob. rat. knj. 2, str. 271, izd. 1965.)



Evakuacija naših ranjenika sa Brezana kod Šavnika za Italiju 1944. godine

a 2. bataljon na Gradačku poljanu. Brigada je sa ovih položaja zaustavila nastupanje neprijatelja od Krnova i Ceranića gore, koju su ovog dana posjeli četnici.²⁰⁰ Narednog dana neprijatelj je pokušavao da ovlada komunikacijom Šavnik – Gvozd. On je napao od Bijele i Šavnika u susret četnicima koji su se prikupljali u rejonu Geranića gore, da bi potisnuo 7. brigadu sa ovog pravca, ali je bio zadržan snažnim otporom njenih bataljona, koji su uspjeli da se sve do noći održe na svojim položajima. Ovo je omogućilo njenu pregrupaciju i prikupljanje ostalih jedinica 3. divizije na prostoriji Praga – Studena – Radevo, za izvršenje protivnapada i prodora preko Lukavice i Krnova prema dolini Morače i oblasti Kolašina i Vašovića.²⁰¹ (Osa komandovanja štaba 3. divizije: Kolašin – Lipovo – Potrk – Tušinja – Duži – Javorak – Praga).

Treća divizija je u ovoj operaciji imala težak i odgovoran zadatak. U toku 12 dana usporava nastupanje brojno jakih snaga neprijatelja, od Čakora i Rožaja do Durmitora i Vojnika, primjenjujući raznovrsne oblike odbrambenih dejstava u obliku ukupnog manevra, sračunatog na izbjegavanje neprijateljskog plana opkoljavanja i uništavanja. Zadaci koje je imala u ovom manevru prinudili su njene jedinice da pri odstupanju od linije do linije primjenjuje odbranu sa manjim i jačim stepenom upornosti, slabijom i većom angažovanosti na pojedinim sektorima. Pored gubitaka koje je nanosila neprijatelju, usporavanjem njegovog nastupanja stvarala je potrebno vrijeme za evakuaciju velikog broja ranjenika, stanovništva, pokretne imovine, narodnih i vojnopožadinskih vlasti i ustanova sa oslobođene teritorije Crne Gore. Pored toga, ostvarivši u završnoj fazi ove operacije sadejstvo sa jedinicama 1. i 12. korpusa u razbijanju neprijateljskog napada u oblasti Durmitora i Vojnika, stvorila je povoljne uslove ne samo za svoj manevr prema istoku za oslobođenje

²⁰⁰ Na sektoru Ivanje–Gornje Polje, prema Nikšiću nalazila se 6. crn. brigada.

²⁰¹ Zbornik, t. III, knj. 8, dok. 109 i 119: Bojne relacije 5. crnogorske brigade; dok. 110: Bojna relacija 9. crnogorske brigade; Arhiv VII, k. 759, reg. br. 13–1/9: Istorijat 7. crnogorske brigade; k. 754, reg. br. 26/4: Operacij. dnevnik 3. divizije.

teritorije koju je prije neprijateljske ofanzive držala nego i za manevar jedinica 1. proleterskog korpusa preko Sandžaka, a 12. korpusa preko Drine, prema Srbiji.²⁰²

Divizija je u ovim borbama nanijela neprijatelju velike gubitke, ali je i ona pretrpjela znatne gubitke u poginulim i ranjenim.²⁰³

3. ZABACIVANJE U POZADINU NEPRIJATELJA NASTU-PANJEM KA KOLAŠINU I VASOJEVICIMA

— preko Štitova i Rovaca —

Stab 2. udarnog korpusa je 23. avgusta izdao zapovijest po kojoj je Trećoj diviziji naređeno da se »zabaci« preko Štitova i Rovaca na prostor beranskog i kolašinskog sreza, sa zadatkom da sprečava i napada saobraćaj, ruši mostove, uništava četnike, napada manje njemačke kolone, manevriše na ovom prostoru, a potom, zavisno od si-

202 pj-va proi. divizija je izvrsila pokret iz rejona zapadno od Pljevalja prema Pobijeniku i Pribolu, prešla Lim u rejonu Banje (20/21. avgusta) i oslobođila Pribolj. U vezi sa ovim neprijatelj je povukao sa pravca Durmitora 14. SS-puk SS-divizije i 2. puk »Brandenburg« radi upotrebe protiv 1. proleterske divizije. Ovim je bio oslabljen pritisak neprijateljskih snaga koje su sa zapada i sjevera nastupale ka Durmitoru, pa je to 12. korpus iskoristio da se prebaci na lijevu obalu Pive i prikupi u rejonu Golije, dok je 6. lička divizija zauzela položaje (21. VIII) na liniji: Nikolin do – Vukov do – Suvodo (Plužine) i uhvatila vezu sa djelovima 3. divizije na Durmitoru, te je napad neprijatelja do evakuacije ranjenika sa Brezne bio zaustavljen.

Poslije evakuacije ranjenika 6. divizija je pošla za 1. divizijom, desnom obalom Pive, prešla Taru (25. avgusta) kod Varde, produžila prema dolini Lima i do kraja avgusta se spojila sa 1. proleterskom na Zlatiboru.

Dvanaesti korpus je krenuo 24. avgusta pravcem Golija – Zelenjora – Lelija – Miljevina – Jahorina – Jabuka – preko komunikacije Višegrad – Sarajevo i Rogatica – Sokolac (kod Kramer – Selja), odakle je produžio ka rejonu Starog Broda na Drini, gdje je stigao 4. septembra, i prebacio se preko Drine u Srbiju 6. septembra.

(Oslobod. rat naroda Jugoslavije, k. 2. str. 273)

203 Gubici jedinica 3. divizije za ovo vrijeme: 84 poginula i 135 ranjenih (po relacijama), odnosno 63 poginula i 95 ranjenih (po oper. dnevniku – do 29. VII). Neprijateljski gubici su procijenjeni na 800–900 poginulih (po relacijama).

tuacije, razvija ofanzivna dejstva u raznim pravcima iz ove oblasti.²⁰⁴

Štab korpusa je ovim naređenjem ponovo stavio 1. italijansku brigadu »Garibaldi« pod komandu štaba 3. divizije, preporučujući mu da njene bataljone rasporedi po brigadama divizije radi njihove korisnije upotrebe.²⁰⁵ Sedmoj brigadi Primorske operativne grupe je naređeno da zatvori pravce od Nikšića i vrši demonstrativni pritisak ka ovom garnizonu, stavljajući joj pod komandu, kao ojačanje, Pionirski bataljon korpusa, a kao podršku Artiljerijsku grupu.

Zapoviješću je naređeno da divizija sve svoje dijelove sa lijeve obale Komarnice (rejon Brezno) povuče do zore (24. avgusta) u sastav jedinica, a brigade da se tokom dana prikupe na prostoriji Radevo – Studena (5. brigada), selo Praga (9. brigada), Jasenovo polje (1. italijanska brigada »Garibaldi«), povežu sa dijelovima 7. brigade duž komunikacije Gvozd – Krnovo i pripreme za forsiranje ove komunikacije i pokret u toku naredne noći (24/25. avgusta).

Na osnovu tog naređenja štaba korpusa štab 3. divizije je 24. avgusta izdao zapovijest jedinicama u kojoj je naređeno:

– 7. brigadi da se tokom dana koncentriše na prostoriji Komandirovo brdo – Gradačka poljana – Gvozd, a padom mraka napadne četnike na pravcu Čeranića gora – Gackove grede – Ilin vrh – Božurni vrh – Rogoded, sljedećeg dana se prikupi na prostoriji Pribatov do radi odmora, obezbjeđujući se prema Veljem Dubokom i Lukavici;

– 5. proleterskoj brigadi da se po prikupljanju na prostoriji Studena – Radevo poveže sa dijelovima 7. brigade na pravcu Gvozda, a padom mraka da pređe u napad pravcem Konjsko – Luke Bojovića, likvidira na ovom pravcu Borovnik i lijevim krilom ovlada Rozinim vrhom, Krnjom jelom i Prosjekom, desnim krilom, a na rednog dana se prikupiti radi odmora na prostoriji Luke

²⁰⁴ Arhiv VII, k. 392, reg. br. 52–3: Naređenje štaba 2. korpusa.

²⁰⁵ 2. i 4. brigada divizije »»Garibaldi« upućene u Velimlje pod komandu Primorske operativne grupe. (Isto)

Bojovića — Petrova rupa, pod zaštitom svojih obezbjeđenja na Borovniku i Rozinom vrhu;

— 9. brigadi da se po prikupljanju na prostoru Prage poveže sa dijelovima 7. brigade na pravcu Gradačke poljane, padom mraka se približi Gvozdu, a zatim, kada izvrši pokret 5. brigada, krenule pravcem Donje Vučje — Đurkovo brdo — Javorak — Golo brdo — Kutsko brdo — Stitovo i sutradan se prikupi radi predaha i odmora na prostoru Svinji do — Bijočki stan, obezbjeđujući se prema Nikšićkoj župi i Bukoviku.

Brigadama je dodijeljen po 1 bataljon 1. italijanske brigade divizije »Garibaldi«²⁰⁸

Postupak po ovom naređenju bio je sljedeći:

Tokom 24. avgusta sve jedinice divizije su se prikupile na određenim pravcima, izvršena su izviđanja, izdate zapovijesti bataljonima, upoznavanje sa zadacima i druge pripreme. Brigade su se razvile duž komunikacije: 9. na desnom krilu, 5. u centru, a 7. na levom krilu i prešle u nastupanje u toku noći. Neprijatelj je bio privezan raspolredom i dejstvima 7. brigade u toku dana, pa su 5. i 9. brigada neometano u toku noći prešle komunikaciju i, nastupajući određenim pravcima, došle 25. avgusta na označenu prostoriju. Međutim, 7. brigada, zadržavajući tokom dana (24. avgusta) sa svojih položaja neprijatelja koji je pokušavao od Savnika, Bijele, Lole i Lukavice da je potisne zapadno od komunikacije i ovlada ovom, krajem dana se prikupila, ostavljavajući i dalje jedan svoj bataljon na položajima, i u toku noći (24/25. avgusta napala i do zore potpuno razbila četnike Pavia Đurišića, koji su se prikupljali za napad na prostoriji Krnovo — Ceranića gora, a zatim povukla svoj bataljon sa obezbjeđenja i svim dijelovima pošla prema Pribatovom dolu, kao što joj je zapoviještu bilo određeno.²⁰⁷

²⁰⁶ Arhiv VII, k. 754, reg. br. 7/2: Zapovijest štaba 3. divizije od 24. avgusta 1944.

²⁰⁷ Četnici na prostoriji Ceranića gora — Krnovo pripadali su »Gvozdenom puku« pod komandom Pavia Đurišića. Pošto su bili iznenadeni, pretrpjeli su gubitke od oko 350 poginulih i ranjenih, 180 zarobljenih. Zaplijenjeno im je 16 puškomitrailjeza, 10 mitraljeza, 5 minobacača, više pušaka, municije i opreme.

(Arhiv VII, k. 759, reg. br. 11/3: Izvještaj štaba 7. brigade od 29. VIII 1944.)

Treća divizija se 25. avgusta prikupila na prostoriji Bijočki stan — Štitovo — Pribatov do, sa koje je sljedećeg dana izvršila pokret: 5. brigada, kao prethodnica divizije pravcem: Rekočica — Maganičko polje — Poljana — Granica — Međuriječe —• Morački Manastir — Đuđevina, razbijajući u pokretu manje četničke grupe na koje je naišla u Rovcima, Moračkom Manastiru i Đuđevini; 7. brigada je kretala nozadi 5. brigade i zanoćila na prostoriju Rovca — Donja Morača, gdje se razmjestila i 9. brigada, koja je vršila pokret pravcem Biočki stan — Piperska lokva, odakle jedan dio produžava preko Ponikvice, a drugi preko Granice na Rovca i Međuriječe.

Sa ove prostorije 5. brigada produžava (27. avgusta) kretanje preko Ravna i Crkvina prema Kolašinu, u kojem razbija i protjeruje četnike, a potom izbija na Bašanje brdo, Šljivovicu i Skrbušu, odakle nastavlja izviđanje na pravcu Ključ — Berane, izbija 29. avgusta na prostor Konjsko brdo, Jelovica, Lubnica, Kurikuće, odakle na rednog dana (30. avgusta) polazi u napad na Berane, razbija u njemu četnike i miliciju i, pošto je oslobođila mjesto, odbacuje ih prema Rožaju. Brigada se poslije ovoga razmješta (31. VIII) na prostoriju Police — Dapsice — Buče —• Zaostro, odakle kontroliše pravce od Rožaja, Bihora i Bijelog Polja.²⁰⁸

Sedma brigada je 27. avgusta krenula ka dolini Tare i, pošto je Kolašin oslobođila 5. brigada, orijentisana je od štaba divizije prema Mateševu i Trešnjeviku, s tim da po mogućnosti likvidira neprijateljske posade na ovim mjestima.²⁰⁹ Njeni dijelovi su razbili neprijateljske dijelove na Bukovoj poljani i Planinici (četruke), a 28. avgusta 2. i 4. bataljon su napali njemačke posade u Mateševu i Jasenu, ali napad nije uspio, kao ni ponovljeni napad sljedećeg dana. Neprijatelj je 30. avgusta napao dijelove 4. bataljona na Bukovoj poljani i Planinici, ali je bio odbijen i povraćen u Mateševu. Ostali bataljoni ove brigade prešli su Taru 28/29. avgusta i uputili se preko Smaji-

²⁰⁸ Zbornik, t. III, knj. 8, dok. 119: Bojna relacija 5. proleterske brigade.
²⁰⁹ u řejonu ftOjateševa nalazila su se 2 bataljona 363. puka 181. njem. divizije i četnici. (Arhiv VII, k. 73, reg. br. 47/4: Istorijat 181. njem. divizije).

lagića polja i Smrča na Vranješticu, 3. bataljon, a preko Mujića Rečina na Suvu goru — 1. bataljon. Odavde su produžili izviđanja i kontrolu pravca Mateševo — Trešnjevik, a 31. avgusta 1. bataljon razbija četnike na Trešnjeviku i progoni ih prema Komovima. Izbijanjem 5. brigade u dolinu Lima i oslobođenjem Berana, a 7. brigade u rejon Mateševa, kao i pod pritiskom dijelova Komskog odreda, neprijatelj je 31. avgusta napustio i Andrijevicu.²¹⁰

Deveta brigada je 27/28. avgusta produžila pokret iz doline Morače (Međurijeće) za Crkvine, odakle se uputila (28. VIII) na prostoriju Gornje i Donje Vučije — Markovo brdo — Rovačko Trebaljevo — Oblutak, da zatvori pravce od Gornje Morače, Vratla i Mojkovca. Ona je na ovoj prostoriji ostala do kraja avgusta.²¹¹

Štab divizije se za vrijeme ovog manevra kretao pozadi zaštitnice (5. brigade).²¹²

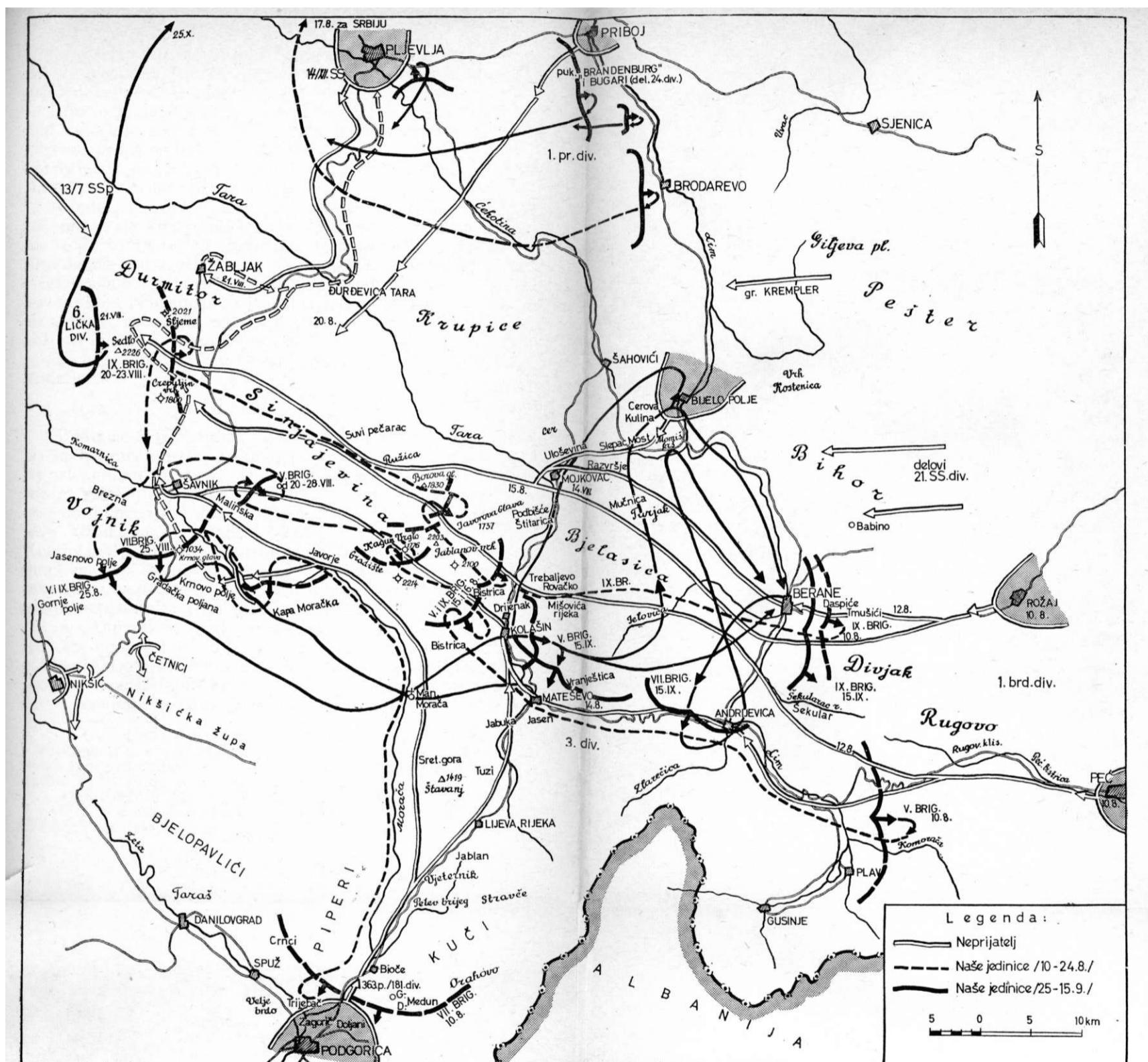
Izbijanjem jedinica 3. divizije u dolinu Tare i Lima ponovo je oslobođena teritorija koju su naše jedinice držale prije neprijateljske ofanzive, osim Mateševa i komunikacije za Podgoricu, koje su Nijemci još zadržali pod kontrolom i koristili je za svoje potrebe.

Oslobođenjem Kolašina, Berana i Andrijevice, 3. divizija je izvršila zadatku koji je pred nju postavljen. Ona je radi kontrole i učvršćenja slobodne teritorije i normalizovanja na njoj stanja koje je poremećeno ovom ofanzivom, ponovo razvila političku aktivnost među stanovništвom ove oblasti, pomažući i obezbjeđujući da narodnooslobodilački odbori i organi vojnopolazadinskih vlasti, koji su se privremeno bili evakuisali, ponovo dođu na svoja mesta i nastave prekinuto funkcionisanje. Njene jedinice zauzimaju raspored koji će odgovarati izvršenju zadataka u narednom periodu: proširivanje slobodne teritorije prodorima na nova područja, iznenadni prepadi i napadi na neprijateljske dijelove na raznim pravcima: istočno od

²¹⁰ Arhiv VII, k. 759, reg. br. 16—46/9: Operativni dnevnik 7. brigade; Isto, k. 754, reg. br. 26/4: Operacij. dnevnik 3. divizije.

²¹¹ Zbornik, t. III, knj. 8, dok. 110: Bojna relacija 9. crnogorske brigade.

²¹² Osa komandovanja štaba divizije: Lokva piperska — Mrđvo Duboko — Crkvinia — Kolašin (Arhiv VII, k. 754, reg. br. 26/4: Operac. dnevnik štaba 3. divizije).



Sfc. 19. — Manevar 3. divizije u durmitorskoj operaciji (12. VIII — 15. IX 44)

Lima, prema južnom dijelu Sandžaka ili u pozadinu Mateševa — na komunikaciju za Podgoricu, čišćenje oslobođene oblasti od četničkih grupa koje se sakrivaju itd.²¹³

Pošto je neprijatelj u rejonu Mateševa bio jak i utvrđen, odustalo se od daljih napada na ovo mjesto, prema kojemu je postavljeno obezbjeđenje i vršen pritisak. Sedma brigada je sa ovog sektora povučena i upućena u dolinu Lima na prostor Sjenožeta — Trepča, s tim što je 1 njen bataljon i dalje ostao na Trešnjeviku. Njen je zadatak bio je da kontroliše pravce od Čakora, Vrmoše i Komova. U širem rejonu Kolašina, na prostoriji Trebaljevo, Smailagića polje, Planinica, Vranještica, razmjestila se 9. crnogorska brigada da zatvori pravce od Mateševa i Mojkovca. Peta brigada je sa prostorije Babine, Dapsice, Zaoštros, Buče, zatvarala pravce prema Beranama: od Bijelog polja, Bihora i Peštera (Sjenice), Rožaja i Čakora. Na njen sektor, u selo Dolac kod Berana, došao je iz Kolašina štab divizije.²¹⁴

*

Jedinice 3. divizije su tokom avgusta vodile teške borbe sa nadmoćnim snagama neprijatelja koji je nastupao na oslobođenom teritoriju. One su manevrisale u veoma složenim uslovima visokog planinskog zemljišta, ispresijecanog dolinama i kanjonima Lima, Tare, Morače i Komarnice. Visoki masivi planina Čakora, Vizitora, Bjelasice, Komova, Sinjajevine, Durmitora i Vojnika, otežavali su manevar. Na njihovim istočnim padinama i otkrivenim prevojima vođene su često vrlo uporne borbe za zadržavanje neprijatelja i dobitak u vremenu, naročito na padinama Durmitora, kada je od jedinica zahtijevana maksimalna upornost sve do evakuacije ranjenika sa ugrožene teritorije. Dejstva jedinica divizije su bila u velikoj mjeri otežana nedostatkom hrane na pravcu odstupanja, nemanjem vremena za odmor jedinica, koje za sve vrijeme ni-

²¹³ Gubici divizije od 24. do 31. avgusta bili su 27 poginulih i 36 ranjenih iz 5. i 7. brigade, dok 9. brigada za ovo vrijeme nije imala gubitaka. Neprijatelj je imao oko 170—180 poginulih, bez gubitaka kod Gvozda (Ceranića gora).

(Arhiv VII, k. 754, reg. br. 26/4: Operac. dnev. 3. divizije).

²¹⁴ Arhiv VII, k. 754, reg. br. 8/2: Naredenje štaba divizije od 1. septembra 1944.

jesu imale smjene, a osim toga morale su se starati o evakuaciji i bezbjednosti zbjegova (naroda) koji su se sa njima povlačili iz srezova andrijevičkog, beranskog, kolašinskog, podgoričkog i šavničkog.

Neprijatelj je koristio postojeće komunikacije za prebacivanje trupa i njihovo snabdijevanje, kao i za upotrebu tenkova i artiljerije, a bio je podržavan i avijacijom. U sklopu njemačkih jedinica nalazili su se i četnici, koji su im najviše koristili kao poznavaoce terena na kojima su vođene borbe, a zabacivali su se iza leđa naših jedinica, pa su morale da zatvaraju »rupe« i rashodovati snage na širokom prostranstvu ove zone, u kojoj je neprijatelj nastupao.

Manevar naših jedinica u završnoj fazi neprijateljskog nastupanja, kada je računao da će ih obuhvatiti krovima kliješta koja su se stezala oko Durmitora, doveo je do neuspjeha njegovu operaciju (»Ribecak«). Naše jedinice su se probile u raznim pravcima: prema Sandžaku i Srbiji (1. i 12. korpus i Operativna grupa) i na istok prema Kolašinu i Vašojevićima (3. divizija), što je prinudilo neprijatelja da prekine dalja dejstva i gonjenje u ovoj oblasti. On je dio svojih snaga uputio prema Srbiji, a ostale jedinice povukao u svoje garnizone.

Slabo izviđanje i nedostatak tehničkih sredstava veze negativno su uticali na sadejstvo i efikasniju odbranu jedinica 3. divizije. Ali pored svih navedenih nedostataka, one su u cijelini postigle znatne uspjehe i sačuvale se kao cjelina za brzu pregrupaciju i smjelo zabacivanje u pozadinu neprijatelja, da bi zatim preduzele akcije širokih razmjera na raznim pravcima.

Za visoki stepen izdržljivosti, discipline i upornosti u ovim borbama veliku ulogu su odigrale partiskske organizacije ovih jedinica, koje su u najtežim uslovima borbi i marševa bodrile borce i pomagale komande i štabove da se savladaju teškoće i izvrše zadaci, povezujući ih sa spašavanjem ranjenika i naroda koji se stavio pod zaštitu jedinica. Kakvu je snagu predstavljala partiskska organizacija 3. divizije može se sagledati iz činjenice da je prije ovih borbi, u julu 1944, od oko 2.250 boraca i starješina koje je imala na licu mjesta u svojim jedinicama, više od tri četvrtine bilo organizovano u Partiji i Skolu: 801 član



Razgovor u zbegu na Sinjajevini

Partije, 147 kandidata Partije, 787 članova Skoja (Ukupno 1735 ili 78%).²¹⁵ Ovakva brojna snaga ne samo da je obezbjeđivala visok stepen borbenosti jedinica nego je vaspitavala nove mlađe borce, koji su svakog dana sve više pristupali u njihove redove, pružala pomoć narodnim i vojnopolazinskim vlastima i partijskim organizacijama na terenu davanjem kadrova iz svog sastava.

4. RAZBIJANJE ČETNIKA U POKUŠAJU DA SE UČVRSTE U REJONU KOLAŠINA I VASOJEVICA

Štab 3. divizije je imao namjeru poslije ponovnog prodora njegovih jedinica u dolinu Tare i Lima i oslobođenja Kolašina, Andrijevice i Berana da ih kraće vrijeme odmoriti na ovoj prostoriji i da ih snabdijе, preko aerodroma u Beranama, municipalom, hranom i najnužnijom opremom. Međutim, četnici su iskoristili razdvojenost jedinica divizije, prostorno udaljenih jedne od druge, pa su prikupili svoje razbijene grupe i prešli u napad, sa ciljem da potisnu naše snage iz ove oblasti, oslanjajući se pri tom na podršku njemačkog garnizona u Mateševu.

Oko 1200 četnika iz Crne Gore i Sandžaka prikupilo se početkom septembra, nakon što su jedinice 3. divizije zauzele širi raspored u rejonom Prekobrđa i Morače, Lipova, Mojkovca i Sinjajevine, odakle su pošli u napad (4. IX) na 9. brigadu, koja se nalazila u rejonu Kolašina. Oni su napadali iz raznih pravaca: od Mojkovca prema Trebaljevu, od Lipova prema Kolašinu, od Bijelog Polja prema Bjelasici i od Mateševa prema Planinici i Vranještici. Tokom prvog dana vođena je sa njima borba na prostoru Babljaka, Trebaljeva, Vranještice, Ključa, Melaje i na pravcu Mateševa, pa je 9. brigada krajem dana morala napustiti odbranu Kolašina i povući se tokom noći na pro-

²¹⁵ Peta brigada: 328 članova KP, 50 kandidata KP, 322 člana Skoja; Sedma brigada: 221 član KP, 58 kandidata KP, 213 člana Skoja; Deveta brigada: 182 člana KP, 23 kandidata KP, 205 članova Skoja.

(Arhiv VII, kut. 756 A, reg. br. 3—1/5: Istorijat part, organizacije 3. divizije).

storiju Raskrsnica — Potkovica — Okolišta, odakle se povezala sa ostalim jedinicama divizije.²¹⁸

Stab 3. divizije, kada je obaviješten o situaciji kod Kolašina, angažovao je i ostale svoje jedinice za razbijanje četnika u ovom rejonu, pa je 5. septembra u vezi sa tim naredio:

— Petoj brigadi da uputi dva bataljona na pravcu Troglava i, pošto se povežu sa dijelovima 9. brigade, da izvrše napad na četnike pravcem Troglav — Bakovići — Babljak, a potom da zatvore pravce od Lipova i Mojkovca prema Kolašinu; ostali njeni bataljoni ostaju na prostoriju Zaostro — Polica za zatvaranje pravca od Bijelog Polja;

— 9. brigadi da u toku dana održi položaje: Triglav — Potkovica — Lisa i sa njih pređe u napad prema komunikaciji Matešovo — Kolašin, ovlada Vranješticom i Planinicom i izoluje Kolašin od Mateševa, a potom napadom sa istoka i juga, u sadejstvu sa bataljonima 5. brigade zauzme Kolašin;

— 7. brigadi da bataljonom koji se nalazio na Trešnjeviku podrži napad 9. brigade, dejstvom duž komunikacije prema Mateševu, a ostale bataljone da razmjesti na prostoriji Trešnjevo — Slatina (1 bataljon), Rijeka Marsenića (1 bataljon), Dapsice (1 bataljon), da kontrolišu desnú obalu Lima i zatvore pravac od Murine prema Andrijevici.

Početak napada je određen za 3 časa 6. septembra, a predviđeno je da se u slučaju neuspjeha napada bataljoni 5. brigade povuku u rejon Kurikuće — Glavac, a ostale jedinice na polazne položaje.²¹⁹

Deveta brigada je uspjela da tokom dana zadrži položaje Troglav — Tusta — Potkovica, prema neprijatelju koji je prethodne noći izbio na liniju: Zmijinica — Jelenik — Bačko brdo i koji je uzalud pokušavao da je odbaci sa položaja.

Napad na neprijatelja je izvršen u zoru 6. septembra (u 5 časova). Deveta brigada je zauzela Zmijinicu i Jelenik.

²¹⁸ Arhiv VII, br. reg. 3/1, k. 755: Izvještaj štaba 9. brigade od 15. IX 1944.

²¹⁹ Isto, k. 754, reg. br. 9/2—: Naredenje štaba 3. divizije od 5. IX 1944.

nik, ali je neprijatelj zadržao i dalje Bačko brdo, a zatim ovladao Trešnjevikom, potisnuvši bataljon 7. brigade, i Lissom, i na taj način joj ugrozio lijevo krilo, koje se povuklo nešto unazad.²²⁰ Drugi i 4. bataljon 5. brigade posjeli su položaje Troglav – Kordelj – Jarčeva strana i sa njih dočekali napad neprijatelja tokom dana i naredne noći (6/7. IX). Neprijatelj je ovladao linijom Trešnjevik – Lisa – Raskrsnica – Kordelje, sa koje je narednog dana (7. IX) produžio napad na bataljone 5. i 9. brigade, ponoćno zauzeo Zmijinicu i Jelenak, prinudivši 9. brigadu da se povuče na liniju Preki smet – Lokva – Turija, dok su se bataljoni 5. brigade zadržali na Troglavu, odakle su odobili, odnosno zadržali napad.²²¹

Štab divizije je odlučio da se ponovo izvrši napad na položaje koje je neprijatelj prethodnog dana zauzeo: Trešnjevik – Lisa – Raskrsnica – Kordelj, pa je radi toga naredio: 5. brigadi da svojim bataljonima sa prostorije Troglav – Pešića jezero (2. i 4. bataljon) napadne neprijatelja i odbaci ga sa Raskrsnice i Kordelja, preko Ogoriče glave prema dolini Tare; bataljon iz sela Babino (1. bataljon) da dođe u rejon Kurikuće i odatle izviđa i obezbjeđuje pravac od Majstoro vine, Rakite i Bjelovjevića, a njen 3. bataljon da i dalje ostane u Zaostru, prema Ravnoj rijeci i Bijelom Polju. Devetoj brigadi je naređeno da napadne neprijatelja na položajima Bač – Maova gora – Raskrsnica, a 7. brigadi da sa dva bataljona potpomognе 5. i 9. brigadu napadom na sektor Lisa – Trešnjevik, dok druga dva bataljona ove brigade ostaju na dotadašnjem zadatku u dolini Lima (Marsenića rijeka – Dapsice).²²²

Napad po ovom naređenju izvršen je u toku noći 7/8. septembra (u 22 č), ali se završio neuspjehom, pošto je neprijatelj ujutro i dalje zadržao svoje položaje, sa kojih je tokom dana preduzimao napade na položaje jedinica 3. divizije na liniju Bjelasica – Troglav – Jelenik – Petkovica – Okolišta.

²²⁰ Isto, k. 760, reg. br. 2–12/2: Bojna relacija 9. crnogorske brigade.

²²¹ Isto, reg. br. 44/3: Bojna relacija 5. crnogorske brigade.

²²² Isto, k. 754, reg. br. 10/2: Naredenje štaba 3. divizije od 7. IX 1944. god.

Tokom dana (8. septembra) neprijatelj je jednom kolonom prodro preko Trešnjevika u Andrijevicu, čime je položaj naših jedinica prema Kolašinu i u dolini Lima (Andrijevica — Berane) još više pogoršan i privremeno ugrožen na ovoj prostoriji.²²³

U ovakvoj situaciji, kada je rejon Berana i Bjelasice postao nesiguran, a dalje zadržavanje jedinica ovdje skopčano sa većom upornošću i gubicima, štab divizije je naredio da se postupno napusti ova prostorija i izvrši manevr prema južnom Sandžaku. Peta brigada je očistila Bjelasicu, Majstorovinu, Rakitu i Bojište od manjih grupa četnika, a zatim se koncentrisala 9. septembra na prostoriji Ostrelj — Majstrovine — Zaton — Krš Femića, odakle je istog dana, saznavši da se u Bijelom Polju nalaze samo četnici i milicija, produžila nastupanje pravcem Majstrovina — Kruševo — Cerovo — Bijelo Polje (1. i 2. bataljon), Zaton — Obrov — Bijelo Polje (4. bataljon) i oslobođila ovo mjesto.²²⁴ Ona je sa ova tri bataljona ostala u rejonu Bijelog Polja još dva dana, obezbjeđujući se od Brodareva i Sahovića i čisteći okolni teren od milicije i četnika, a zatim je orijentisana prema Mojkovcu. Njen 3. bataljon je za vrijeme napada prema Bijelom Polju zadržan u Oštrelju za kontrolu okolne prostorije i vezu sa ostalim jedinicama divizije. Deveta i 7. brigada su još neko vrijeme ostale u kontaktu sa neprijateljem koji je napadao prema Bjelasici i Beranama: 9. brigada, pošto je napustila položaje na liniji Lisa — Zmijinica (8. IX), povukla se na Jelnik — Raskrsnica, odakle je bez uspjeha vršila protivnapad, a kada je neprijatelj ovladao Troglavom, povukla se na prostor Siško jezero — Crna glava — Kurikuće, odakle je (9. IX) zadržala neprijatelja; 7. brigada je zauzela raspored na prostoriji Turija, — Konjsko brdo, (1. bataljon) na desnom krilu 9. brigade, Vinicka (3. bataljon), Donja Rženica — Rijeka Marsenića (4. bataljon), Dapsice (2. bataljon), sa koje je zatvarala pravce prema Beranama, ali je bataljon na Konjskom brdu napustio (9.

²²³ Isto, k. 755, reg. br. 3/1a,: Izvještaj štaba 3. divizije od 8. IX 1944. štabu 2. korpusa.

²²⁴ U Bijelom Polju se naalzilo 250—300 milicionera i oko 60 četnika i nešto Nijemaca (Arhiv VII, k. 754: reg. br. 44/3: Bojna relacija 5. crnogorske brigade).

IX) ovaj položaj i rokirao se prema 9. brigadi, što je neprijatelj iskoristio i ovladao Turijom, odakle je sljedećeg dana produžio napad prema Vinicki i Buču, kao i prema Bjelasici.

Stab divizije je u toku dana intervenisao kod štaba 9. brigade da zatvori pravac prema Lubnici i da se tokom naredne noći (>10/11. IX) izvrši protivnapad na neprijatelja pravcem Belilo — Troglav — Ogorela glava u sadejstvu sa dva bataljona 7. brigade kojima je naređeno da napadaju pravcem Praćevac — Konjsko brdo — Turija — Ruj išta — Okolišta. Međutim, i pored uporne borbe ovih jedinica na liniji Siško p. — Crna glava — Pojatište — Konjsko brdo — Gradina, neprijatelj je uspio da ovlada dominantnim tačkama na pravcu Berana i Bjelasice: Konjskim brdom, Mekom, Vjetarnikom, Šiškom planinom i Strmenicom, pa je stab divizije naredio da se u toku noći (10/11. IX) prekine kontakt sa neprijateljem i izvrši povlačenje preko Bjelasice i dolinom Lima ka 5. brigadi. Deveta brigada je došla 11. septembra na prostoriju Jabučna — Ravna Rijeka, a 7. brigada na prostoriju Zatona, odakle je >10. septembra, zajedno sa štabom divizije, izvršila pokret za Bijelo Polje, gdje se nalazila 5. brigada.²²⁵

Povlačenjem jedinica 3. divizije iz oblasti Berana i Kolašina četnici su na ovoj teritoriji počeli da ponovo uspostavljaju svoju kontrolu, oslanjajući se na njemački garnizon u Mateševu, i da se odavde infiltriraju u raznim pravcima.

Stab divizije je po dolasku u Bijelo Polje odlučio da odmori svoje jedinice u ovoj oblasti, s tim da se obezbiđe prema Beranama, Bjelasici, Moikovcu, Sahovićima i Brodarevu, a potom da ih prikupi i ponovo izvrši napad na četnike u dolini Tare prema Kolašinu, na Bjelasici, i dolinom Lima prema Beranama i Andrijevici, radi njihovog potpunog razbijanja i oslobođenja napuštene teritorije u ovoj oblasti. U tu svrhu određen je sljedeći raspored i zadaci jedinica:

²²⁵ Arhiv VII, k. 754; reg. br. 44/3:Bojna relacija 5. crn. brigade; k. 760, reg. br. 2—2/2: Bojna relacija 9. crnogorske brigade; k. 759, reg. br. 13—1/9: Istorija 7. crn. brigade.

— Peta brigada prolazi iz rejona Bijelog Polja na prostoriju Zari — Cer — Uloševina, odakle izviđa i obezbeđuje se prema Mojkovcu, a u pogodnom momentu ga zauzima i nastavlja izviđanje prema Kolašinu;

— Sedma brigada ostaje u rejonu Bijelog Polja na prostoriji: Obrov — Potkrajce — Crno brdo — Banja Selo sa zadatkom da sa Obrova kontroliše sektor od Zatona do Bistrice na desnoj obali Lima (1 bataljon), a sa ostale prostorije da zatvori pravce od Brodareva i Lise planine;

— Deveta brigada se prikuplja na prostoriji Kruševac — Bojište — Rakita — Jabučna, odakle zatvara pravce od Berana, Bjelasice i Mojkovca prema Ravnoj Rijeci, Sahovićima i Bijelom Polju i izviđa prema Bjelasici i Beoranama.²²⁶

Jedinice divizije su na osnovu ovog naređenja, izvršile pomjeranja i zauzele odgovarajući raspored. Peta brigada je u pokretu ka pomenutoj prostoriji (12. IX) naišla samo na manje grupe četnika, koje je razbila, dok kod ostalih jedinica nije bilo borbe, pa su ovo vrijeme iskoristile za odmor.

U međuvremenu dok je 3. divizija vršila rokiranje prema južnom Sandžaku, štab 2. korpusa je prema Rovcima, Gornjoj Morači i Lipovu uputio dijelove Durmitorskog i Komskog odreda i bataljona OZN-a iz rejona Nikšića, o čemu je obavijestio štab divizije i zahtijevao da se na ovom pravcu uputi jedna brigada da dejstvuje sa prostorije Sinjajevina (Sinjavina) — G. i D. Morača — Rovca na komunikaciju Moj kovač — Matešovo, a sa ostalim jedinicama da razbijje neprijatelja u rejonu Mojkovca, Trebaljeva i Bjelasice i dalje dejstvuje prema situaciji.²²⁷

Peta brigada po dolasku na novu prostoriju dolazi do obavještenja da se u Mojkovcu nalaze četnici (300–400), pa prelazi u napad i u prvom naletu ih razbija, nanosi im gubitke i oslobođa ovo mjesto (13. IX) i okolinu od četnika koji su se razbjegali u raznim pravcima. Ona se zatim prikupila na prostoriji Mojkovac — Stitarica da sačeka

²²⁶ Isto, k. 754, reg. br. 12/2: Naredenje štaba 3. divizije od 12. IX 1944. br. reg. 26/4: oper. dnevni. 3. div.

²²⁷ Isto, k. 755, reg. br. 3/1a: Naredenje štaba 2. korpusa od 12. IX 1944.

najavljeni naređenje štaba divizije, odakle preduzima izviđanje doline Tare prema Kolašinu.²²⁸

Stab 3. divizije na osnovu gornjeg obavještenja od štaba korpusa i štaba 5. brigade o zauzimanju Mojkovca izdao je zapovijest jedinicama divizije za razbijanje četnika u oblasti Kolašina, Berana i Bjelasice.²²⁹ Ovom zapoviješću je naređeno:

— Petoj brigadi da 14. septembra uputi dva bataljona pravcem: Mojkovac — Bjelojevići — Vragovo — Siško jezero — Troglav — Raskrsnica, zatim sa linije Ključ — Jablanovo brdo obezbijediti lijevi bok i zaleđe i produžiti napad prema Kolašinu radi sadejstva ostalim njenim bataljonima, koji nastupaju dolinom Tare i imaju zadatku da po izbijanju na liniju Drijenak — Bašanje brdo napadnu i zauzmu Kolašin, a potom i Mateševu ako za to postoji uslovi;

— Sedmoj brigadi da krene iz rejona Bijelog Polja istočnim padinama Bjelasice prema Lubnici, i po izbijanju na liniju Kurikuće — Glavac (do 20 čas — 14. IX) da napadne Berane u sadejstvu sa 9. brigadom, koja napada desnom obalom Lima;

— Devetoj brigadi da pređe na desnu obalu Lima i nastupajući preko sela Babino, izbije do početka napada na liniju Tivran — Jasikovac — Bukovac — Glavica — Rijeka Marsenića, sa koje će napasti u pravcu Berana obezbjeđujući se potrebnim dijelovima od pravca Rožaja.

Početak napada po ovoj zapovijesti bio je određen za 15. septembar u 4 č.

Jedinice divizije su izvršile pokret (14. IX) prema Kolašinu i Beranama i pristupile izvršenju zadatka.

Peta brigada je uputila u lijevu kolonu preko Bjelasice prema Troglavu i Ključu, svoj 1. i 3. bataljon, a dolinom Tare prema Kolašinu 2. i 4. bataljon. Bataljoni koji su se kretali dolinom Tare savladali su bez teškoće slabiji otpor četnika na pravcu nastupanja, ali su naišli na jak

²²⁸ Peta brigada je u napadu na Mojkovac angažovala 3 bataljona: Skok — Žari — Razvrsje — Mojkovac (1. bataljon); Žari — Lepenac — Uloševina — Mojkovac (2. bataljon); Cer — Siga — Koma — Stevanovac — G. i D. Polja (4. bataljon). (Arhiv VII, pom. relacija 5. brig.).

²²⁹ Isto, k. 754, reg. br. 13/2: Naređenje štaba 3. divizije od 13. IX 1944.

otpor ispred Kolašina, na liniji Babijak – Drijenak – Bašanje brdo, koje su savladali tek u toku noći (14/15. IX) na Drijenku i Babljaku, i da zahvate sjeverni i istočni dio Bašanjeg brda. Ujutro je napad prema Kolašinu produžen sa oba pravca, pošto su 1. i 3. bataljon u toku noći izbili na prostoriju Ključ – Mujića Rečine, napali neprijatelja na Šljivovici i Planinici i zauzeli Šljivovicu, čime je neprijatelj u garnizonu Kolašin bio ugrožen. On je tokom dana pružao žilav otpor, koji je slomljen tek krajem dana (oko 16 časova), kada je prinuđen da se u neredu povlači prema Mateševu.²³⁰ Brigada se poslije oslobođenja Kolašina uputila prema Mateševu.

Sedma brigada je u pokretu savladala jednočasovni otpor četničkih dijelova u rejonu Zatona i Krša Femića, razbila ih i prinudila na povlačenje prema Beranama, tokom noći ih potisla sa Ravne gradine i Drenove glavice, a u zoru (15. septembra) nailazi na njihov jak otpor sa linije Sestarevac – Male Kržulje – Soko, koji je tek poslije šestočasovne borbe uspjela da slomi i prinudi ih da odstupi prema Buču i Beranama. Deveta brigada, krećući se desnom obalom Lima, koji je prešla u rejon sela Brzave, neopaženo je došla na određene položaje i sa njih izvršila napad u pravcu Berana, sadejstvujući napadu 7. brigade lijevom obalom. U toku ovog dana neprijatelj je potpuno razbijen od jedinica 7. i 9. brigade, u sadejstvu sa 3. i 4. bataljonom Brigade narodne odbrane, na prostoru Berana i neposredne okoline, gdje su mu naneseni veliki gubici. Razbijeni dijelovi su odstupili prema Andrijevcima i drugim pravcima, gdje su naišli na zasjede naših jedinica i uništavani (kod Donje Rženice, sela Pešča i na drugim mjestima).

Goneći razbijenog neprijatelja, dijelovi 9. brigade su 17. septembra oslobodili Andrijevicu, a dijelovi 7. brigade izbili na Trešnjevik, odakle su orijentisani prema Mateševu.²³¹

²³⁰ U Kolašinu se nalazilo oko 100 njem. vojnika i 500–600 četnika.

(Arhiv VII, k. 754: pomenuta relac. 5. brigade).

²³¹ Poslije oslobođenja Berana i Andrijevice 9. brigada se razmjestila na prostoru: Seoca (Andrijevica) – Trepča – Vinicka – Depsići (Berane), 7. brigada je zadržala 1 bataljon na Crnom vrhu

Oslobođenjem Kolašina, Berana i Andrijevice, 3. divizija je ponovo oslobođila teritoriju koju je prije nekoliko dana bila prinuđena privremeno napustiti i povući se prema Bijelom Polju. Razbijanjem četnika na ovoj prostoriji, koji su pretrpljeli značne gubitke, ostali su bez uporišta u ovoj oblasti. Jedna veća grupa sa Pavlom Đurišićem odstupila je poslije ovog poraza prema Podgorici, dok su se manje grupe razbile i posakrivale u predjelima Komova, Bjelasice i Sinjajevine (Sinjavina). U Mateševu se još zadržavao njemački garnizon i oko njega su se okupljale grupe četnika sa ovog područja.²³²

u rejonu Berana, dok su ostali zauzeli raspored na sektoru Trešnjevik – Mateševu. Peta brigada je na pravcu Kolašin – Mateševu sa dijelovima na Planinici. Štab divizije je ponovo došao u Berane (15. IX).

²³² Gubici jedinica 3. divizije u borbama od 1. do 15. septembra su slijedeći: poginulih 68, ranjenih 149 (samo iz 9. brigade poginulo je 56 a ranjeno 116 boraca). Gubici neprijatelja za ovo vrijeme, po procjeni štabova brigada, bili su oko 600 poginulih, više ranjenih i oko 100 zarobljenih, većinom četnika (Samo u borbama 14. i 15. septembra kod Kolašina i Berana neprijateljski gubici su zabilježeni u Operativ, dnevniku 3. divizije: 304 mrtva, 15 zarobljenih i veliki broj ranjenih četnika i 48 Nijemaca, a zaplijenjeno je pored ostalog: 3 pt-topa, 7 teških i 4 laka bacača, 10 teških mitraljeza, 11 puškomitrailjeza, 100 hiljada metaka i dr.).

Arhiv VII, k. 754, reg. br. 44/3: Bojna relacija 5. prolet. (crnog.) brigade; k. 760, reg. br. 2–2/2: Bojna relacija 9. crnogorske brigade; k. 759, reg. br. 13–1/9: Istorijat 7. crnogorske brigade; reg. br. 12/3: Izvještaj 7. brigade od 16. IX 1944.; k. 754, reg. br. 26/4: Oper, dnevnik 3. divizije; k. 755, reg. br. 3/la: Izvještaj štaba 3. divizije od 16. septembra 1944. štabu 2. korpusa.

Treći dio

TREĆA DIVIZIJA U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBOĐENJE

U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE CRNE GORE
— septembar — decembar 1944. —

1. SITUACIJA U CRNOJ GORI SREDINOM SEPTEMBRA 1944.

Prodorom jakih snaga NOVJ u Srbiju i izbijanjem jedinica Crvene armije na jugoslovensko-rumunsku granicu otpočela je bitka za potpuno istjerivanje okupatora i oslobođenje zemlje. Jedinice NOV i POJ širom Jugoslavije preduzimaju akcije širokih razmjera da se okupatoru nanesu u završnim borbama što veći gubici, sprječi njegovo izvlačenje, uništi ili zarobi. Ovim borbama su istovremeno obuhvaćene kvislinške formacije, koje su do kraja ostale odane okupatoru i vezale svoju sudbinu za njega. U ovom borbenom zahvatu jedno od centralnih pitanja, odnosno zadatka, koje je stojalo pred jedinicama Narodnooslobodilačke vojkse, bilo je definitivan obračun sa četnicima, njihovo potpuno razbijanje i uništenje. Oni su još imali na pojedinim područjima, naročito Srbije, znatan uticaj, a pokušavali su u ovo vrijeme da se približe saveznicima (Englezima i Amerikancima), pa su preko pojedinaca i grupa u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini počeli da se orijentišu prema Crnogorskom primorju i Bosni kotorskoj gdje su očekivali njihovo iskrcavanje i pomoc.



Grupa savezničkih avijatičara koji su se padobranom spasili iz oštećenih aviona i prihvaćeni od naših jedinica

Za vrijeme borbi za oslobođenje Srbije i Beograda jedinice 2. udarnog korpusa su vodile stalne i uporne borbe u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini sa okupatorskim jedinicama (181. i 369. njemačkom divizijom) i četnicima koji su se na njih oslanjali u težnji da se održe na okupu do očekivanog povezivanja sa saveznicima.¹

Treća divizija je u narednom periodu, do oslobođenja Crne Gore, bila raspoređena na širokom prostranstvu Crne Gore i Sandžaka, dejstvujući razdvojeno – po brigadama, a zatvarajući pravce od Sjenice, Peći i Podgorice, otkuda je očekivan napad i evakuacija njemačkih jedinica. Ona je na ovoj prostoriji, u sadejstvu sa dijelovima Zetskog i Komskog odreda imala potpunu kontrolu, odbijala neprijateljske ispadne, napadala okupatorske posade i manje dijelove na tačkama koje su još držali, otkrivala i uništavala četnike, razbijala miliciju, politički djelovala u narodu, a u završnim borbama za oslobođenje Crne Gore odigrala značajnu ulogu u napadima na okupatorske jedinice koje su se povlačile preko teritorije koju je držala.

Polovinom septembra jedinice NOV su kontrolisale najveći dio teritorije u svima krajevima Jugoslavije, osnovne snage nedjelevaca i četnika u Srbiji već su bile razbijene, domobrani u Hrvatskoj su prelazili na stranu naše vojske, ostale kvislinške formacije su se raspadale. Izbijanjem Crvene armije na granicu Jugoslavije položaj okupatorskih snaga na jugu naše zemlje i u Grčkoj, odnosno Balkanu, postao je veoma težak.

Vrhovni štab je polovinom septembra (15. IX) upoznao štab 2. korpusa o razvoju situacije, o tome da se njemačke snage iz Grčke nalaze u povlačenju i da vrše pripreme za povlačenje iz Albanije i Jugoslavije. U vezi sa ovim naređeno je da jedinice razviju na svim pravcima dejstva, da ruše komunikacije i zauzimaju važna uporišta i čvorove sa ciljem da se njemačkim jedinicama ne dozvoli organizovano povlačenje iz naše zemlje. Istovremeno Vr-

¹ Po podacima naših jedinica na teritoriji Crne Gore se u ovo vrijeme nalazilo oko 7.500 četnika pod komandom Pavla Đurišića, prikupljenih u garnizonima koje je držao okupator i u neposrednoj blizini ovih ili u manjim grupama na zabačenim nedovoljno kontrolisanim terenima, odakle su se povremeno aktivirali prema oslobođenoj teritoriji i našim jedinicama na njoj, koristeći njihovu malobrojnost i razvučenost na pojedinim sektorima.

hovni štab je upozorio i naredio da se spriječi povezivanje četnika, ustaša i drugih reakcionarnih elemenata na Crnogorsko-hercegovačkom primorju sa raznim misijama iz inostranstva.

Štab 2. korpusa angažovao je sve svoje jedinice u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku na zadacima u vezi sa očekivanim povlačenjem okupatora, na oslobađanju još neoslobođenih područja i mjesta, onemogućavanju četnika da se u ovoj oblasti povezuju, organizuju i ispoljavaju svoj uticaj na narod. One su pored borbenih zadataka pomagale učvršćenje vlasti i organizaciju života i rada na slobodnoj teritoriji, razvijajući u svim mjestima gdje su boravile intenzivnu političku aktivnost, mobilizaciju i obuku novih boraca.

Stanje na teritoriji gdje su dejstvovale jedinice 3. divizije u narednom periodu bilo je sljedeće:

Nijemci su još držali svoj istureni garnizon u Mateševu, važnoj saobraćajnoj raskrsnici prema Metohiji, Sandžaku i Zetskoj kotlini, za eventualno izvlačenje svojih trupa ovim pravcem — dolinom Tare i Lima prema istočnoj Bosni i Sarajevu. Nekoliko pokušaja 5. i 7. brigade od 16. do 20. septembra, da napadom od Kolašina i Trešnjevika likvidiraju neprijatelja u rejonu Mateševa nijesu uspjeli. On se ovdje zadržao sve do 7. oktobra, kada je pod stalnim pritiskom bataljona 5. brigade bio prinuđen da se povuče sa ovog pravca u Podgoricu.²

Četnici su na prostoriji Kolašina i Vašojevića u pretходnim borbama bili razbijeni, a nalazili su se u rasulu i u ostalim krajevima Crne Gore. Razbijeni dijelovi su se prikupljali u rejonu Podgorice, dolini Zete i Crnogorskog primorja pod okriljem okupatorskih jedinica, koje su se pripremale za evakuaciju. Oni su postepeno gubili nadu da će ih prihvati saveznici, pa su se sve više vezivali za Nijemce, da podijele njihovu sudbinu. U Sandžak su po-

² Na prostoru Matešovo — Jabuka — Jasen nalazili su se dijelovi 1. i 2. bataljona 363. puka 181. njem. divizije. Oni su za ovo vrijeme imali gubitke od oko 35 poginulih i više ranjenih, dok su naše jedinice imale 11 poginulih i 31 ranjenog (iz 5. brigade 7 poginulo, 27 ranjeno). Arhiv VII, reg. br. 47/3, k. 73: Istorijat 181. njem. divizije; k. 754, reg. br. 46/3: Bojna relacija 5. prolet. (crnog. brigade); k. 759, reg. br. 13—1/9: Bojna relacija 7. brigade.

cele da se prebacuju iz Srbije grupe poraženih čenika u nadi da će se i oni prebaciti prema Crnogorskem primorju. Istočno od Lima, prema Pešteru i Rožaju, manje grupe razbijenih četnika iz Vasojevića tražile su vezu i naslon na muslimansku miliciju, kako bi se zajedno sa njima priključili njemačkim jedinicama koje će se povlačiti sa juga preko Kosmeta i Sandžaka. U vezi sa ovakvom situacijom, štab 3. divizije je orijentisao svoje jedinice za dejstva prema Podgorici, 5. brigadu, Rožaju i Peći, 9. brigadu, preko Bijelog Polja ka Pljevljima, 7. brigadu.³

U drugim dijelovima Crne Gore i Sandžaka ostale jedinice 2. korpusa razvijale su aktivnost na svojim sektorma: Primorska operativna grupa, čije su jedinice oslobodile Nikšić i Cevo, prema Grahovu, Cetinju i Boki kotorskoj; 37. divizija, podržala je sa sektora Bajina Bašta – Zlatibor – Nova Varoš prodor jedinica 1. korpusa u Srbiju, a zatim je orijentisana ka komunikaciji bjenica – Prijepolje – Pljevlja. Situacija se na ovim područjima povoljno razvijala, sve veći broj boraca je dolazio u jedinice, perspektive skorog oslobođenja su bile jasne i borcima i narodu, vršene su pripreme za obračun sa okupatorskim snagama koje su se pripremale za povlačenje, kao i sa četnicima koji su pokušavali da izbjegnu zaslужenu kaznu.⁴

Jedinice 3. divizije su se poslije oslobođenja Kolašina i Berana ponovo snabdijevale osnovnim potrebama:

³ Brojno stanje 3. divizije polovinom septembra bilo je oko 3000 boraca, od čega: 5. brigada – 958, 7. brigada – 1046, 9. brigada – 729. (Isto, k. 755, reg. br. 3/1 a: Izvještaj štaba 3. divizije od 12. IX 1944. štabu 2. korpusa).

⁴ Tokom septembra 1944. formirane su na teritoriji Crne Gore: 10. crnogorska udarna brieada, u koju su ušli dva bataliona Lovćenskog, jedan bataljon Nikšićkog NOPO i Izviđački bataljon štaba 2. korpusa, kao i popuna iz ostalih odreda; 1. bokeljska NOU-brigada od već postojeca tri bokeljska bataljona iz sastava Primorske oper. grupe i novomobilisanih dobrovoljaca iz Boke kotorske i Crnogorskog primorja. Ove dvije brigade su uključene u sastav Primorske operativne grupe. Nešto ranije (21. VIII) na teritoriji Sandžaka je formirana 5. sandžačka NOU-brigada, koja je ušla u sastav 37. divizije.

(Zbornik, tom III, knj. 8, dok. 169: Naredba štaba 2. korpusa od 15. IX 1944. g.; Isto, dok. 193: o formir. 10. crnog. brigade. Naredba 2. korpusa od 29. IX 1944. o formiranju 1. bokeljske brigade).

municijom, oružjem, eksplozivom, a djelimično hranom, odjećom i obućom, doturanjem savezničkim avionima iz naše vojne baze u Bariju. Potrebe u mesu su i dalje zadovoljavane sa terena. Teški ranjenici su upućivani avionima na liječenje u Italiju, što je u ovo vrijeme omogućavalo lakši i brži manevr jedinica.⁵

2. AKCIJE PREMA PODGORICI, ROZAJU I U SANDŽAKU UOCI EVAKUACIJE NEPRIJATELJA IZ CRNE GORE

U vezi sa narednim zadacima i očekivanim pravcem odstupanja jedinice 3. divizije su krajem septembra izvršile pomjeranja i zauzele raspored po pravcima: 5. brigada je zatvarala pravac od Mateševa prema Kolašinu i Andrijevici, a pošto je neprijatelj povukao svoje jedinice iz Mateševa i doline Tare, prelazi na sektor Kuči — Bratonožići, da zatvori pravac od Podgorice i vrši pritisak prema ovom garnizonu; 7. brigada, pošto se povukla od Mateševa i prikupila u rejonu Berana, upućena je u Sandžak da dejstvuje na prostoru Prijepolje — Pljevića — Bijelo Polje, kao manevarska grupa, povezujući se u ovoj oblasti sa dijelovima 37. divizije, da pronalazi i uništava četnike i mobiliše nove borce; 9. brigada u dolini Lima na sektoru Andrijevica — Berane, da kontroliše ovu oblast, zajedno sa dijelovima Komskog odreda i izviđa prema Čakovcu i Rožaju.⁶

Nalazeći se pod stalnim pritiskom dijelova 5. brigade neprijatelj je neopaženo tokom noći (6/7. oktobra), napustio rejon Mateševa i Jabuke povukao se dolinom Tare preko Lijeve Rijeke za Podgoricu. Usijed nebudnosti naših jedinica na ovom pravcu neprijatelj je izvršio ovo povlačenje bez uznamiravanja. Peta brigada je na ovaj pravac uputila svoja tri bataljona, dok je 3. bataljon i dalje zadržan u rejonu Kolašina. Bataljoni su se u rejonu Bioča povezali sa dijelovima Zetskog odreda (8. oktobra), a potom,

⁵ Zbog odlaska na druge dužnosti izvršene su tokom septembra neke kadrovske promjene u jedinicama 3. divizije: za komandanta 5. proleterske (crnog.) brigade određen je Maksim Kovačević, za komandanta 9. crnogorske brigade Vojislav Đurasević.

⁶ Arhiv VII, k. 754, reg. br. 16/2: Naređenje štaba 3. div. od 26. IX 1944.

nastupajući odavde i preko Brskuta i Stravča (4. bataljon), razbili manje grupe četnika koje su se povukle ka Podgorici i albanskoj granici i svojim dijelovima izbili (9. IX) do sela Vrbice, Meduna, Sjenice i Zlatice, odakle su nastavili izviđanje i manje prepade prema Kakarickoj gori. Brigada je na ovoj prostoriji zadržala svoj 2. i 4. bataljon, 1. bataljon je po naređenju štaba divizije prebačen (22. oktobra) na sektor Danilovgrada, na lijevoj obali Zete, prvo na prostoriju Pavkovića, a zatim (od 16. novembra) na prostor Donji Rsojevići — Kalezići — Lubovo, odakle je vršio prepade prema Tarašu i dolini Zete, sadejstvujući 6. crnogorskoj brigadi, koja je sa desne obale vršila pritisak prema Danilovgradu i zatvarala put za Nikšić. Treći bataljon ove brigade je krajem oktobra došao iz Kolašina na prostoriju Stijena — Zavala — G. Rogami, prema Doljanskoj glavici, Trijepču i Spužu. Brigadu je na ovoj prostoriji zatekao početak neprijateljskog povlačenja prema Kolašinu i Sandžaku.⁷

Deveta brigada je sa sektora Berane — Andrijevica kontrolisala prostorije istočno od Lima, prema Rožaju i Cakoru, kao izvorni dio Lima prema Plavu, Gusinju i Vrmoši. Pored manjeg broja razbijenih četničkih grupa, u ovoj oblasti na pravcu Rožaja i Tutina, održavale su se još milicijske formacije za čije postojanje je ioš bio zainteresovan okupator, pa su sa njegovim garnizonima u Peći i Sjenici održavali vezu i dobijali ohrabrenje i podršku, radi sadejstva prilikom povlačenja. Međutim, ove formacije su počele da gube podršku muslimanskog stanovništva, koje se sve više izjašnjavašlo za Narodnooslobodilačku vojsku i prelazila u njene redove. Ovdje su se počele formirati partizanske jedinice — čete, bataljoni — od simpatizera NOB i dotadašnjih pripadnika muslimanske milicije, koja se po pojedinim selima pod uticajem narodnooslobodilačkog pokreta počela raspadati. Ove jedinice su se povezivale sa dijelovima Komskog odreda i 9. brigade i

⁷ Ostali njeni bataljoni: 1. bat.: Cvarin — Zlatica ; 2. bataljon Sjenica; 4. bataljon: Medun — Vrbica. Gubici 5. brigade od 1. X do 15. XI: 10 poginulih, 43 ranjenih. Neprijatelj je imao za ovo vrijeme oko 100 mrtvih i 46 zarobljenih.

(Isto, k. 754, reg. br. 48/3, 50/3, 53/3: Relacije 5. prol. (crn.) brigade).

učestvovale u akcijama koje su ove jedinice preduzimale protiv milicijskih formacija koje su se još održavale.

Centar oko koga su se milicioneri držali još organizованo bio je Rožaj, sa oko 250 – 300 pripadnika, njihov ukupan broj, računajući okolna sela, procjenjivan je na oko 1000–1200. Na osnovu naređenja štaba 3. divizije 9. brigada je preduzela iz doline Lima nekoliko napada na miliciju u ovoj oblasti, zauzimala Rožaj i dejstvovala prema Peći i Tutinu, kamo su se ovi povlačili, izbjegavajući svaki put opkoljavanje i definitivan poraz, mada su u ovim napadima imali znatne gubitke i ponovo prelazili u protivnapade, podržani iz Peći i Tutina, koji su prinuđavali bataljone 9. brigade na povlačenje ka dolini Lima.

Posljednje akcije na ovom pravcu 9. brigada preduzima između 15. i 22. novembra, razbija miliciju na prostoru Rožaja i okoline i goni je prema Peći i Tutinu, a zatim se 23. novembra prikuplja u rejonu Berana radi polaska na sektor prema Podgorici, gdje se nalazila 5. brigada. U oblasti koju su držale jedinice 9. brigade ostale su jedinice Komskog odreda, bataljoni Ozne i 1. italijanska brigada divizije »Garibaldi« (na pravcu Andrijevica – Murina – Čakor), a u rejonu Plava i Gusinja nazalio se (od 9. novembra) jedan partizanski bataljon sa Kosmeta, koji je na ovu prostoriju došao radi povezivanja sa jedinicama 2. korpusa.⁸

⁸ Deveta brigada je sa tri bataljona (2., 3. i 4. bat), podržana dijelovima Muslimanskog partizanskog bataljona, koji su se prikupili u s. Trpeze, sa prostorije Harem – Dragosava – Dine, pošla u napad prema Rožaju i, pošto su savladala manji otpor milicije na ovom pravcu, zauzela ovo mjesto 29. septembra (do 8 časova) i prinudila neprijatelja da odstupi prema Peći i Tutinu. Brigada se 4. oktobra povukla pod bombardom sa ove prostorije prema Beranama. Prvi bataljon iz rejona Andrijevice i 3. i 4. bataljon iz rejona Berana (2. bataljon je ostao u ovom rejonu – s. Police) prebacili su se 15. i 16. oktobra na Čakor radi rušenja komunikacije Peć – Čakor – Murina. Oni su na ovom zadatku ostali do 21. oktobra, porušili put i nekoliko propusta i mostova na odsječku Čakor – Kučište, a zatim se ponovo povukli u dolinu Lama, na sektor Berana, dok su na ovom pravcu (Andrijevica – Čakor) ostali dijelovi Komskog odreda, a istog dana je upućena i 1. brigada italijanske divizije »Garibaldi«. Pošto se neprijatelj bio opet prikupio u Rožaju i okolini, 9. brigada je ponovo pošla 22. oktobra iz rejona Berana da ga napadne i razbije i ne dozvoli njeovo aktiviranje na pravcu Berana. U napad su pošli svi njeni ba-

Jedinice 9. brigade su za vrijeme boravka na ovoj prostoriji pomagale uspostavljanje narodnooslobodilačkih odbora i ostalih organa vlasti, formiranje novih jedinica i mobilizaciju boraca za njih. One su organizovale i održavale mitinge, konferencije i sastanke sa narodom, na-

taljoni i Muslimanski partizanski bataljon iz Trpeza. Pošto su tokom noći odbacili neprijatelja sa linije Turjak – Gusnice, bataljoni su produžili tokom 23. oktobra gonjenje prema Rožaju i poslije šestočasovne borbe ponovo ušli u Rožaj, progoneći razbijenog neprijatelja prema Peći i Tutinu (24. X) i nanoseći mu nove gubitke. Neprijatelj se za nekoliko dana sredio i prikupio i ponovo napao 28. novembra jačim snagama, pa se naše jedinice povlače na prostoriju Petnjica – Polica – Budimlje – Dapsice, gdje su ostali do polovine novembra, dok je ispred njih prema Rožaju ostao novoformirani Rožajsko-tutinski partizanski odred. Brigada je dva bataljona uputila 5. novembra preko Andrijevice na pravcu Cakora, gdje je milicija bila potisla dijelove Komskog odreda i, pošto su odbacili miliciju sa Cakora (7. novembra), ponovo vratila 13. novembra u rejon Berana. Brigada je ponovo pošla prema Rožaju i izvršila napad 16. novembra, oslobođila mjesto a zatim do 21. novembra čistila okolinu, prodirući prema Peći radi povezivanja sa kosmetskim partizanskim jedinicama na ovom pravcu, a 22. novembra vrši napad na pravcu Tutina i nanosi neprijatelju veće gubitke na liniji Vuča – Dolovo.

Poslije ovih akcija i odbacivanja neprijatelja prema Peći i Tutinu 9. brigada je definitivno napustila ovaj pravac, na kojem su ostale mještanske partizanske jedinice i dijelovi Komskog odreda i, u vezi sa naredenjem štaba divizije, prikuplja se u Rožaju (23. novembra), a zatim Beranama (24. novembra), odakle polazi 26. novembra pravcem: Berane – Matešovo – Jabuka – Jablan – Brskut (27. XI) i prelazi u Kuče na sektor prema Podgorici.

Gubici 9. brigade na ovoj prostoriji (od 29. sept. do 23. novembra) bili su 6 poginulih, među kojima komesar 3. bataljona Radun Dukić, i 22 ranjena, dok je neprijatelj imao preko 200 poginulih i zarobljenih, prema procjeni štaba brigade. Zaplijenjeno je, pored ostalog, 2 teška bacacha, 3 teška mitraljeza, 5 puškomitraljeza, 500.000 metaka, veća količina bacackih mina, opreme, hrane i drugog materijala.

Arhiv VII, k. 760, reg. br. 21/6, 6/1: Naređenje štaba 9. brigade od 27. i 28. IX 1944;

Isto, k. 754, reg. br. 45/3, 74/3, 49/3, 55/3: Bojna relacija 9. crnogorske brigade;

Isto, k. 760, reg. br. 7/1, 9/1 10/1: Naređenja štaba 9. brigade od 30. IX, 16. X i 22. X;

Isto, k. 755, reg. br. 3/1: Izvještaj štaba 9. brigade od 30. IX; 2/2: Relacija štaba 9. brigade;

Isto, k. 754, reg. br. 17/2, 1/10, 18/2: Naređenja štaba 3. divizije od 16. X, 21. X 1944.

roči to onim dijelom koji je do tada bio zaveden neprijateljskom propagandom; održavana su predavanja i predrebe za stanovništvo. Borci naših jedinica su ubrzo stekli povjerenje naroda, svojom disciplinom i pravilnim odnosom prema njegovim običajima i imovini.

Sedma brigada, pošto se prikupila u rejonu Berana, 26. IX) izvršila je pokret prema Sandžaku, povezala se u rejonu Bijelog Polja (27. septembra) sa Bjelopoljskim odredom, a potom narednih dana sa dijelovima Pljevaljskog odreda, 3. sandžačke brigade i jedinicama Ozne na pravcu Pljevalja. Ona je iz rejona Bijelog Polja prema Pljevljima pošla 30. septembra sa zadatkom da na ovom pravcu razbije manje grupe četnika oko Sokolca, Vrulje, Kamene gore, Jabuke, Potpeća i Pljevalja i da se poveže sa dijelovima 37. divizije radi zajedničkog dejstva na sektor Prijepolje – Pljevlja – Čajniče. Pošto je savladan manji otpor četnika u rejonu sela Vrulje, produžila je 1. oktobra pokret prema Pljevljima (3 bataljona) i Jabuci (1 bataljon) sa zadatkom da razbije četnike na ovoj prostoriji. Međutim, 3. sandžačka brigada je već bila pristupila ovom zadatku i oslobođila Pljevlja, pa su se zadržala na ovoj prostoriji nekoliko dana (1 – 5. oktobra) radi odmora, s tim što je 4. bataljon produžio izviđanje prema Prijepolju.⁹ Brigada je na ovoj prostoriji dobila popunu od oko 220 boraca iz Durmitorskog i Nikšićkog odreda.

Pošto je jača skupina četnika pripadnika Prijepolske, Pljevaljske i Durmitorske četničke brigade odstupila, poslije oslobođenja Pljevalja, prema Cajniču i dolini Drine, na pravcu Goražda, dva bataljona 7. brigade (1. i 3. bataljon), zajedno sa 1 bataljonom 3. sandžačke, upućeni su 6. oktobra na tom pravcu. Oni su ovog dana razbili grupe četnika na prostoru Boljanića, Metaljke i Čajnića, a zatim sljedećeg dana produžili gonjenje preko Miljena ka Goraždu. Bataljoni su izvršili napad na Goražde, osujetili pokušaj četnika da se odavde brane i prinudili ih da odstu-

* Na prostoru zapadnog Sandžaka se nalazila 3. sandžačka brigada i jedinice Bjelopoljskog, Pljevaljskog i Prijepolskog odreda (u procesu formiranja). Sedma brigada je izvršila pokret iz Bijelog Polja prema Pljevljima (30. IX) pravcem: Sahovići – Pavino polje – Kovren – Vrulja.

pe u pravcu Višegrada, gdje su im dijelovi 37. divizije (3. i 4. brigade) nanijeli veće gubitke.

Bataljoni 7. brigade su se zadržali kraće vrijeme na prostoru Goražde – Čajniče, a zatim se 10. oktobra povratili u Pljevlja, u sastav glavnine brigade, koja se nalazila na prostoru Pljevlja – Mijajlovica.¹⁰

Sedma brigada se u dogovoru sa štabom 37. divizije prebacila iz rejona Pljevalja, gdje je još neko vrijeme zadržan njen 1. bataljon, u istočni Sandžak, sa zadatkom da u zajednici sa jedinicama ove divizije (dijelovima 3. i 5. sandžačke brigade) likvidira neprijatelja u Sjenici i dejstvuje na pravcu Novog Pazara.¹¹

Nastupajući prema Sjenici, njeni bataljoni su savladali otpor milicije (13. oktobra) na prostoru s. Trebinja i odbili njen protivnapad (14. X) sa pravca Tominjače i Raždagine, tokom dana podišli Sjenici sa južne strane i noću (14/15. oktobra) izvršili napad, zajedno sa dijelovima 3. i 5. sandžačke brigade, razbili neprijatelja u ovom mjestu i poslije jednočasovne borbe prinudili ga da odstupi u pravcu Duge poljane i Novog Pazara. Sedma brigada se potom (15. oktobra) razmjestila na prostoriji Tominjača – Smiljevac – Stavalj za zatvaranje pravca od Peštera i Duge poljane dva bataljona, u Sjenici >1 bataljon, u s. Trebinju četa pratećih oruđa.

Neprijatelj se narednih dana ponovo prikupio (miličija, nedicevci i četnici) zapadno od Novog Pazara i u regionu Peštera i 22. oktobra izvršio napad od Duge poljane, Rasna i Tuzinja prema Sjenici, dijelovima preko Stavlja i Lise prodro u Sjenicu, a sa juga preko Raždagine i Breze podišao ovom mjestu. Neprijatelj je tokom noći (22/23. oktobra) protivnapadom odbačen iz varoši, a zatim tokom narednog dana i sa ostalih tačaka na oba pravca (Ražda-

¹⁰ Arhiv VII, k. 759, reg. br. 14/2: Naređenje štaba 7. brig, od 5. X; reg. br. 13/3: Izvještaj štaba 7. brigade od 11. X; k. 754, reg. br. 47/3: Bojna relac. 7. brigade.

¹¹ Sedma brigada je izvršila pokret 12. X iz rejona Pljevalja preko Komorana do Brodareva (prenočište 12/13. X), a potom (13. X) pravcem Milakovići – Trebinje – Dubnica – Raždagine (prenočište 13/14. X). Iz 3. i 5. sandžačke brigade upućeni su na pravcu Sjenice po dva bataljona, dok su ostali bataljoni ove dvije brigade ostali na sektoru Šudo – Višegrad – Goražde. U Sjenici se nalazilo oko 950 pripadnika muslim. milicije i oko 400 četnika.

ginje, Breza, Crni vrh, Stavalj, Vel. Lisa), prema Dugoj Poljani i Jadovniku.

Sedma brigada je sa 2 bataljona nastavila čišćenje (24. X) Peštera od milicije, a dva bataljona su produžila gorenje istočno i jugoistočno od Sjenice, prema Dugoj Poljani i Novom Pazaru, a zatim zatvorila pravac prema Sjenici sa prostorije Kamešnica – Žitniće – Smiljevac – Stavalj.¹²

Obezbjedjujući zaleđe od Peštera, dijelovi 7. brigade (1. i 2. bataljon) sa prostora Bračak – Ramošovo prodiru (25. X) u Točilovo i Koštak-polje na pravcu Novog Pazarra, a odavde preko Zabrena i Rogatca napadaju na komunikaciju Novi Pazar – Duga Poljana, kojom su otpočele povlačenje njemačke jedinice, od Raške preko Novog Pazarra i Sjenice, ka zapadnom Sandžaku i dolini Drine.¹³

Neprijatelj je odbacio (25. i 26. X) dijelove 7. brigade od komunikacije Novi Pazar – Sjenica i postavio bočno obezbjeđenje prema njoj i na taj način osigurao transport i pokret svojih trupa, obezbjeđujući se i prema dijelovima 37. divizije, koji su sa sjevera vršili stalni pritisak na ovu komunikaciju.

Sedma brigada povlači (27. X) svoje bataljone na prostor: Glogovik – Delimeđe – Točilovo – Četanovići – Čitluk – Raždadinje – Dujke, ostavljavajući manje dijelove za izviđanje u Kamešnici i Žitniće, a zatim, pošto je napadnuta (30. X) od milicije i »šucpolicije« od Tutina i Novog Pazarra i četnika sa pravca Žabrena, povukla se pravcem Ramošovo – Bračak – Tuzinje na prostor Godijevu – Vrh – Crvsko – Caričine, imajući tokom povlačenja jače borbe sa milicijom. Usljed ovakvog razvoja, a na osnovu naređenja štaba divizije, izvršeno je (31. X) dalje povlačenje i prikupljanje na prostoriji: Godijevu – Vrh – Crvsko – Višnjevo – Trešnjevica (četa pratećih oruđa i ostali dijelovi na prostoru sela Loznice). Na ovoj prostoriji brigada je ostala sa manjim pomjeranjima (1 bataljon došao u Bijelo Polje) sve do 20. novembra, vršeći kontrolu okolne prostorije, izviđanje prema Brodarevu i

¹² Prvi bataljon 7. brigade došao je 23. X iz rejona Pljevalja u sastav brigade, krećući se pravcem Komorani – Brodarevo – Milakovići – Trebinje – Dujko.

¹³ Ovim pravcem se povlačio njemački 91. armijski korpus.

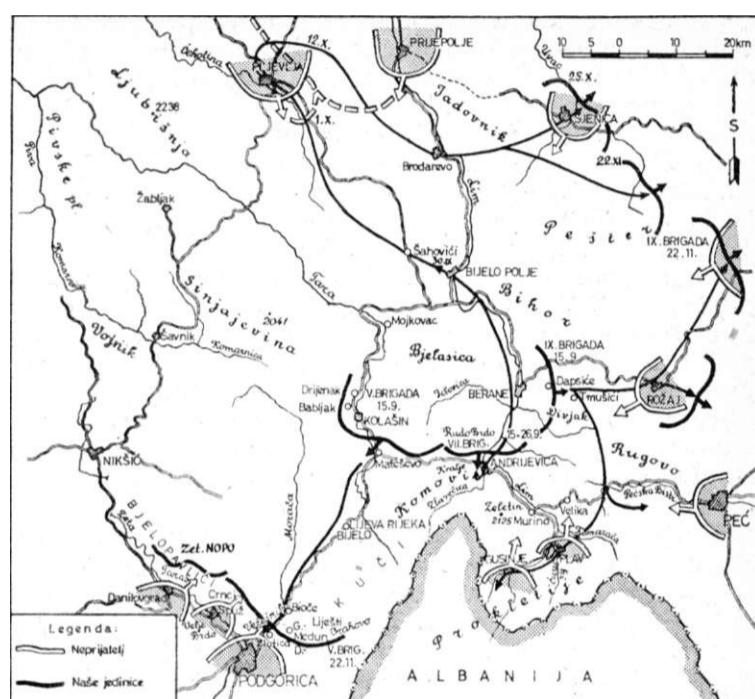


Veselje povodom oslobođenja Beograda

Prijepolju, na pravcu Pesterà i Sjenice, kao i prema komunikaciji Sjenica – Prijepolje, kojom je neprijatelj vršio skoro neometano povlačenje. Brigada se 21. novembra prikupila na prostoru Korita – Crvsko sa zadatkom da napadne i očisti južni dio Pesterà od milicije, kako bi obezbijedila zalede za svoj jači pritisak na komunikaciju Novi Pazar – Sjenica – Prijepolje; sljedećeg dana napala je i savladala njen slabiji otpor na prostoru Ugla i Dolici i produžila gonjenje razbijenih dijelova prema Tuttinu i Novom Pazaru, tako da su njeni dijelovi krajem dana izbili na liniju: Naboje – Šipče – Gradac – Braćak – Krnje jele – Tuzine – Rasno. Brigadu je na ovoj prostoriji zateklo naređenje štaba divizije od 23. novembra da se prebaci u oblast Rožaja, odakle je povukao 9. brigadu i uputio na sektor 5. brigade prema Podgorici. U vezi sa ovim njeni bataljoni su se prebacili preko Peštera u toku noći (23/24. XI) na prostoriju: Rožaj (1. bataljon) – s. Grahova (2. bataljon) – s. Sređani (3. bataljon) – s. Nurković (4. bataljon), gdje su ostali do kraja mjeseca, kada je brigada ponovo vraćena u dolinu Lima pošto je neprijatelj od Podgorice vršio probor na ovom pravcu, a od Prijepolja mu je upućena pomoć za prihvatanje na pravcu Bijelo Polje – Mojkovac – Kolašin.¹⁴

Sedma brigada je u ovom periodu dvomjesečnog manevriranja na prostoru Sandžaka, prvo na pravcu Bijelo Polje – Pljevlja – Goražde, a zatim istočno od Lima, na prostoriji između Bijelog Polja, Rožaja i Sjenice, samostalno i u sadejstvu sa dijelovima 37. divizije i partizanskim odredima na ovom području, izvršavala važne zadatke vojne i političke prirode: razbijanje i razoružavanje četnika i milicije, napad na komunikacije (rušenja, napad na kamione i manje kolone), mobilizacija novih boraca i njihova obuka i prevaspitanje s obzirom na to da je jedan dio pripadao ranije neprijateljskim formacijama, pomoći pri formiranju organa vlasti tamo gdje ranije nisu postojali, održavanje skupova i raznih predavanja sa na-

¹⁴ Arhiv VII, k. 754, reg. br. 43/3, 51/3, 52/3: Bojne relacije 7. crnogorske NOU-brigade; k. 759, reg. br. 13–1/9: Istorijat 7. brigade; k. 755, reg. br. 5–1 a: Naredenje štaba 3. divizije od 23. XI 1944. štabu 7. brigade; k. 759, reg. br. 1/2: Naredenje štaba 7. brigade od 23. XI 1944.



Sk. 20. — Dejstva jedinica 3. divizije na pravcu Podgorice, Rožaja i Sandžaka (15. IX — 22. XI 44)

rodom ove oblasti, koji je do tada bio pod stalnim uticajem neprijateljske propagande itd. Štab brigade, kao i štabovi bataljona, na ovim zadacima je ispoljio samostalnost i inicijativu, što je bilo naročito važno zbog neredovne veze sa štabom divizije (Berane), naročito poslije 26. oktobra, kada je radio-stanica bila duže u kvaru. Brigada je u ovom periodu imala oko 90 izbačenih iz stroja, ali je dobila popunu od oko 350 boraca iz Durmitorskog (180), Nikšićkog (43) i Komskog odreda (131).¹⁵

¹⁵ Sedma brigada je imala 27 poginulih, 62 ranjenika i 7 nestalih. Neprijatelju su za isto vrijeme naneseni gubici od oko 380 poginulih i zarobljenih.
(Isto, navedene relacije brigade).

Raspored jedinica 3. divizije u ovom periodu bio je uslovjen pravcima očekujućeg povlačenja njemačkih jedinica iz Crne Gore i Kosmeta: 5. brigada prema Podgorici, 9. brigada prema Peći i Rožaju, a 7. brigada prema Sjenici i Prijepolju. Međutim, ovaj raspored je, pored ovog faktora, nametala potreba kontrole ove široke oblasti, naročito istočno od doline Lima, na kojoj su se još nalazile, sakrivale a povremeno prikupljale za akciju grupe milicije i četnika, koje su još pokušavale da ometu uspostavljanje narodne vlasti, mobilizaciju za Narodnooslobodilačku vojsku, napade na okupatorske trupe u povlačenju. Ovakav raspored je olakšavao i ishranu jedinica, koje još nisu u dovoljnim količinama bile snabdijevane preko doturanja iz baze u Bariju, pri čemu se naročito osjećao nedostatak u oružju, zbog novog priliva boraca, i municiji, koja je bila ograničena s obzirom na zadatak u odnosu na sprečavanje povlačenja neprijatelja. Možda je diviziju trebalo nešto ranije prikupiti na užoj prostoriji radi njene efikasnije upotrebe kao cjeline na pravcu neprijateljskog povlačenja, a kontrolu ove prostorije ostaviti u zadatak partizanskim odredima i bataljonima Ozne. Međutim, povlačenje neprijatelja sa Mateševa i iz doline Tare prema Podgorici početkom oktobra, kojom prilikom je porušio za sobom mostove, dalo je puno razloga da se pretpostavi da je definitivno odustao od ovog pravca i da će se orijentisati prema Nikšiću i Boki kotorskoj, gdje su postojale dovoljne snage Primorske operativne grupe, ojačane znatnim artiljerijskim sredstvima. Pravac povlačenja od Kosmeta, preko Sjenice ka Prijepolju i preko Rožaja i Čakora ka dolini Lima smatran je duže kao vjерovatan, jer se neprijatelj na oba pravca ispoljavao i aktivirao miliciju, a postojale su i informacije iz pozadine o tome, pa je glavnina 3. divizije bila orijentisana na ovim pravcima za rušenje komunikacija i ometanje povlačenja. Tek kada je neprijatelj ulagao krajnje napore da se probije prema Nikšiću a bio je aktivan i prema 5. brigadi sjeverno od Podgorice, ojačan je ovaj sektor 9. brigadom radi efikasnijeg bočnog dejstva ove brigade sa sektora Podgorica — Danilovgrad i sadejstva jedinicama Primorske operativne grupe, koje su zadržale neprijatelja na pravcu

Grahova i Nikšića i najzad ga prinudili da ponovo potraži izlaz za proboj na drugu stranu prema Sandžaku.

3. POVLAČENJE OKUPATORSKIH JEDINICA IZ CRNE GORE

Razvoj događaja na savezničkim frontovima i poveljan ishod operacija jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji, koje su, zajedno sa jedinicama Crvene armije, oslobodile njen veliki dio i Beograd, razbile okupatorske jedinice i kvislinške formacije na ovom prostoru, doveo je u veoma težak položaj njemačke trupe koje su se još nalazile na jugu Balkana u Grčkoj, Albaniji, Makedoniji, Kosovu. Njima su već bile presječene komunikacije koje dolinom Ibra i Morave vode na sjever, pa im je, od sredine oktobra, preostala jedina mogućnost da se povlače preko Albanije i Crne Gore i preko Sandžaka u pravcu Sarajeva.¹⁶

Na pravcima predstojećeg povlačenja okupatorskih jedinica nalazile su se jedinice 2. udarnog korpusa, koje su svojim rasporedom i dejstvima na teritoriji Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine vezivale dvije okupatorske divizije koje su u ovim oblastima bile dislocirane — 181. diviziju u Crnogorskom primorju i dolini Zete i 369. diviziju u Hercegovini — kao i razbijene četnike, domobrane i ustaše (u Hercegovini).

Vrhovni štab NOV i POJ je ocijenio značaj ove oblasti u odnosu na predstojeće povlačenje okupatorskih snaga sa juga, kao i u odnosu na prikupljanje četnika radi povezivanja sa saveznicima, pa je u tom smislu dao štabu korpusa odgovarajuće direktive i upozorenja. Još početkom oktobra predviđao je važnost doline Lima, naročito odsjeka Rudo — Priboj — Prijepolje, kao i Pljevlja u zaleđu, i potrebu čišćenja prostorije Cajniče — Goražde — Jahorina i onemogućavanje prikupljanja četnika na njih, kao i potrebu razvijanja maksimalne aktivnosti na Crnogorsko-hercegovačkom primorju i presijecanjem obalskog pojasa u rejoni Dubrovnika, te rušenja komuni-

¹⁶ Na jugu Balkana se nalazila njemačka armijska grupa »E« (oko 350.000—400.000 vojnika), iz koje se preko Crne Gore povlačio 21. armijski korpus, a preko Sandžaka 91. armijski korpus.

kacija koje sa istoka ili juga (od Primorja) prelaze prema dolinama Lima i Drine, odnosno preko Sandžaka i Crne Gore prema Hercegovini, Bosni i Dalmaciji.¹⁷

U vezi sa ovom i kasnijom direktivom Vrhovnog štaba, štab 2. korpusa je svojim jedinicama izdao naređenja: za rušenje komunikacija, sprečavanje povlačenja okupatorskih jedinica preko njihove teritorije, razbijanje i razoružavanje kvislinških formacija, onemogućavanje prikupljanja čenika i njihovog povezivanja sa eksponentima izbjegličke jugoslovenske vlade preko punktova uspostavljenih za ovu svrhu u Primorju, koristeći još prisustvo okupatora u ovoj oblasti.

Jedinice 2. korpusa su se sredinom oktobra nalazile: 37. divizija na sektoru Pljevlja – Prijepolje – Sjenica; 3. divizija u napadnom dijelu Sandžaka, prema Rožaju i Peći, i na pravcu Podgorice; Primorska operativna grupa u dolini Zete i prema Boki kotorskoj i Crnogorskom primorju; 29. divizija u istočnom dijelu Hercegovine. One su u vezi sa dobijenim direktivama i naređenjima preduzele rušenja i izvodile dejstva na svojim područjima, napadale neprijateljske garnizone i oslobođale mjesta i gradove i pripremale se za obračun sa glavnim snagama okupatora koji će se izvlačiti na ovim pravcima.¹⁸

¹⁷ Direktivom Vrhovnog štaba od 10. oktobra, koju je štab 2. korpusa prenio svojim jedinicama, predviđeno je, pored ostalog, rušenje sljedećih komunikacija: višegradska pruga, put i most u Višegradu; putevi koji vode od Nove Varoši, Sjenice i Bijelog Polja dolinom Lima preko Rudog i Vardišta; putevi od Prijepolja i Bijelog Polja preko Pljevalja u Goražde, kao i most u Goraždu; put koji vodi od Čakora ka Beranama i Mateševu; putevi koji vode od Podgorice ka Nikšiću i Cetinju i put u Crnogorskom primorju; putevi od Foče ka Kalinoviku, Sarajevu i Nevesinju, a naročito oni putevi u hercegovačkom primorju.

(Arhiv VII, k. 396, reg. br. 16/1: Direktiva VŠ od 10. okt. 1944. štabu 2. korpusa).

¹⁸ Pljevlja, Prijepolje, Rudo i Priboj držale su jedinice 37. divizije, a 15. X su oslobođile i Sjenicu, zajedno sa 7. crnogorskom brigadom. Primorska operativna grupa je oslobođila Vir Pazar (12. X), Crkvice (10. X), Igalo i Sutorinu (16. X), Grahovo (21. X), Dragalj (22. X). Potom su oslobođeni u Boki kotorskoj: Bijela, Kumbor, Bašić, Denović, Kamenari (24. X), Herceg-Novi i Zelenika (28. X). Oslobođenjem Dubrovnika (18. X) i Boke kotorske do Rista otpao je pravac povlačenja nemačkih jedinica obalom prema Dubrovniku i Hercegovini.

Treća divizija se u ovo vrijeme nalazila, kao što je navedeno, na širokom prostoru, razdvojena po brigadama, pokrivajući svojim rasporedom komunikacije koje vode preko Sandžaka i Čakora, i od Podgorice, u dolinu Lima i Tare: Novi Pazar — Sjenica — Prijepolje; Peć — Čakor — Andrijevica; Podgorica — Kolašin — Mojkovač.

Štab 3. divizije je izdao naređenje i uputstva svojim jedinicama za rušenje komunikacija i ometanje povlačenja neprijateljskih snaga navedenim komunikacijama. Pošto je neprijatelj napustio Mateševo i povukao garnizon prema Podgorici, bila je upućena 5. crnogorska brigada da zatvori ovaj pravac sjeverno od Podgorice i sadejstvuje dijelovima Primorske grupe u dolini Zete, na pravcu Nikšića. Kao što je već navedeno prema komunikaciji Novi Pazar — Sjenica — Prijepolje bila je orijentisana 7. brigada, a prema komunikaciji Peć — Čakor — Andrijevica 9. brigada ove divizije i 1. brigada italijanske divizije »Garibaldi«.

Treća divizija je ostala u ovakvom rasporedu sve do momenta kada je 21. njemački korpus odustao od proboka prema Nikšiću (22. novembra) zbog otpora koji su mu na ovom pravcu pružile jedinice Primorske operativne grupe, pa je ponovo morao da traži izlaz za izvlačenje preko sektora 5. brigade, prema Sandžaku i dolini Lima, radi prihvata i naslona na jedinice 91. njemačkog korpusa koje su vršile povlačenje od Sjenice prema Prijepolju. Tada je, kao što je gore izloženo, 9. brigada prebačena na sektor prema Podgorici, a 7. brigada rokirana sa pravca prema Sjenici i Prijepolju u rejon Rožaja. Dalja pomjeranja i aktivnost ovih jedinica vezani su za pravac povlačenja 21. njemačkog korpusa — za dolinu Tare i Lima.

Kada je otpočelo povlačenje grupe armija »E« iz Grčke i Albanije preko jugoslovenske teritorije, njemački 21. korpus, koji je bio dislociran na teritoriji Albanije (297. divizija) i Crne Gore (181. divizija), imao je zadatak da obezbijedi njen lijevi bok pri povlačenju preko Makedonije, Kosmeta i Sandžaka prema dolini Drine, a potom da se probije preko Crne Gore i Hercegovine ka Sarajevu.

Evakuacija dijelova 21. armijskog korpusa iz Albanije otpočela je krajem oktobra, pod pritiskom jedinica Narodnooslobodilačke vojske Albanije, prema Crnogorskom



Sa proslave Oktobarske revolucije

primorju i Podgorici. Plan komandanta 21. korpusa je bio da se glavnim snagama probije pravcem Podgorica — Nikšić — Bileća, a pomoćnim Boka kotorska — Grahovo — Bileća i dalje preko Kalinovika ili Mostara ka Sarajevu.¹⁹

Komanda njemačke 181. divizije, koja se nalazila na teritoriji Crne Gore u početku je pridavala veći značaj primorskom pravcu, da bi ovim putem, izbjeganjem u region Grahova i Vilusa, izmanevrirala pravac Danilovgrad — Nikšić, na kojem je očekivala jači otpor jedinica NOV. Ona je radi toga ojačala svoje dijelove (334. puk) na sektor Risan — Ledenice.

Otporom jedinica Primorske operativne grupe (1. bokejske i 2. dalmatinske brigade) ovaj pravac je postao sve bezizgledniji za izvlačenje okupatora, naročito kada su ove jedinice slomile otpor neprijatelja (18. *XI) na Ledenicama (2. bataljon 334. puka) i potpuno ga uništile ili zarobile. Pritisnut napadom ovih jedinica prema Risnu, neprijatelj je napustio (19. XI) ovo mjesto, a potom cijelu Boku kotorskiju i odstupio prema Skadru. Goneći ga, naše su jedinice oslobođile Bar (26. XI) i Ulcinj (28. XI) i izbile na rijeku Bojanu, te je ovim bilo definitivno oslobođeno Crnogorsko primorje.

Sredinom novembra neprijatelj je glavni udar usmjerio prema Nikšiću. On je prvo angažovao (13. i 14. novem-

¹⁹ Dvadeset prvom armijskom korpusu (od 21. IX 1944. u sastavu grupe armija »E«), pored 181. i 297. divizije, bile su pri povlačenju potčinjene: 964. i 1017. tvrdavska brigada (7 bataljona), borbeni vazduhoplovni grupe »Beker« (6 bataljona od rasformiranih vazduhoplovnih jedinica), 1 artiljerijski divizion, 1 protivavionski divizion, 1 mornarički bataljon, 257. landesšicen bataljon, 5 bataljona »crnih košulja« (82, 84, 86, 111. i 114. bat.), razne armijske i korpusne pomoćne jedinice (pukovi i divizioni), transportne jedinice (pukovi i bataljoni), oko 1000 raznih vozila, oko 1200 četnika Pavia Durišića.

181. divizija, koja je bila na teritoriji Crne Gore, imala je u svom sastavu: 334, 359. i 363. pješ. puk, 222. art. puk, fizil. bataljon, bataljon za vezu, inž. bataljon, pt-bataljon, poljski dopunski bataljon. Stab divizije od kraja oktobra bio je u Podgorici. Svoje dijelove imala u Crnogorskom primorju i Boki kotorskoj, Risnu, Cetinju, Rijeci Crnojevića, Podgorici i Danilovgradu. Jedan bataljon 334. puka je početkom oktobra upućen iz Albanije u Srbiju (Kraljevo).

(Arhiv VII, reg. br. 47/4, k. 73: Istorijat 181. div. i reg. br. 1/5, k. 6: Ratni dnevnik majora Berna — nač. veze 21. AK.; Oslob. rat. k. 2)

bra) svoj 363. puk iz Danilovgrada, ojačan četnicima, u pravcu Zagarča, na desnoj obali, i u pravcu Bogićevića, Slatine i Kalezića, na lijevoj obali Zete, kako bi se oslobođio pritiska naših jedinica na bokove i obezbijedio pokret i dejstva glavnih snaga duž komunikacije za Nikšić.

Pošto ovaj poduhvat 363. puka, koji je pretrpio velike gubitke, nije uspio, komandant 21. korpusa je ojačao >181. diviziju na ovom pravcu sa 11 raznih bataljona i 4 artiljerijska diviziona, pa je izvršen ponovni napad (16. novembra) objema stranama Zete prema Bogetićima, s tim što je glavni udar bio usmjeren duž komunikacije Danilovgrad – Bogetići. Poslije dvodnevne uzaludne borbe neprijatelj pojačava ove snage sa još dva bataljona iz Podgorice. Zatim su vođene žestoke borbe na pravcu Rsojevića, Bogićevića, Slapa, Frutka, Ržišta, Velikog i Malog Zagarča, Zagrede.

U međuvremenu na prostoriju Zagarča stigla je, kao pomoć jedinicama koje su branile pravac prema Nikšiću, 10. crnogorska brigada (3 bataljona), koja je već bila oslobođila Cetinje (13. XI) i Rijeku Crnojevića (14. XI).²⁰

Neprijatelj je svakodnevno, po cijenu velikih gubitaka, preduzimao napade sa ciljem da probije front, u čijem centru se čvrsto branila 6. crnogorska brigada. Poražavajuće udarce i gubitke pretrpio je naročito (njegov 363. puk) u borbama oko Koravca, Kurila, Lazarevog krsta, Ržišta, Obadovog brijege, Zagrede, Frutka, Gradca i drugih mesta na ovom području. Manje terenske prednosti koje je mjestimično postigao morao je napustiti pred protivnapadom naših jedinica i preći na svim pravcima u odbranu, kako bi izbjegao definitivan poraz.

Pošto se uvjeroio u nemogućnost prodora preko Nikšića, komandant 21. armijskog korpusa, u saglasnosti sa komandantom grupe armija »E«, generalom Lerom, koji je u ovu svrhu došao avionom iz Sarajeva u Podgoricu, odlučio je (22. novembra) da se odustane od daljih pokušaja probroja prema Nikšiću, a da se proboj i izvlačenje jedi-

²⁰ Pravac prema Nikšiću branila je 6. crnogorska NOU-brigada, 1. bataljon 5. crnogorske brigade, dijelovi Nikšićkog i Zetskog NOPO, ojačani sa nekolike artiljerijske baterije britanskog art. diviziona, kojemu je bilo dozvoljeno iskrcavanje na našu obalu radi sadejstva našim jedinicama.

nica pod komandom štaba 21. korpusa izvrši prema Sandžaku, pravcem: Bioče – Matešev – Kolašin – Mojkovac – Bijelo Polje, na pravcu povlačenja 91. armijskog korpusa, kojemu je naređeno da jednom svojom divizijom (22. oklopnom divizijom) od Prijepolja skrene na jug i dejstvuje pravcem Bijelo Polje – Mojkovac – Kolašin radi obezbeđenja proboga i prihvata jedinica 21. korpusa. U vezi sa ovom odlukom istog dana su orientisani dijelovi 297. divizije, koja se prikupljala u rejonu Podgorice, ka Bioču, sa zadatkom da se na ovom pravcu što prije zauzmu dominantne tačke s jedne i druge strane Morače, oprave mostovi i obezbijedi mostobran kod Bioča. Prelazeći na ovom pravcu u prethodnicu 21. korpusa 297. divizija je otpočela borbu za probog prema Sandžaku na sektoru 3. divizije.²¹

4. DEJSTVA 3. DIVIZIJE PROTIV 21. NJEMAČKOG ARMJSKOG KORPUŠA NA PRAVCU POVLAČENJA PODGORICA – KOLAŠIN – MOJKOVAC – BIJELO POLJE

Prvi ešelon njemačke 297. divizije (1 bataljon 523. puka i fizilički bataljon), koja se nalazila u prethodnici 21. armijskog korpusa, podržan tenkovima i artiljerijom, napao je 22. novembra dijelove 5. crnogorske brigade na sektoru Rogami – Zavala – Vežešnik (3. bataljon) – Smokovac – Zlatica (2. bataljon), i poslije šestočasovne borbe ovладao linijom Vežešnik – Smokovac – Zlatica, odakle je tokom noći i sljedećeg dana produžio, ne nailazeći na jači otpor, prema Bioču, gdje uspijeva da prebaci preko brvna na lijevu obalu Morače 1 svoj bataljon, na mostobran prema Bratonožićima, i obezbijedi izgradnju mosta, koji je bio ranije porušen. Bataljoni 5. brigade, potisnuti sa ovog pravca, postavili su se bočno: Cvarin –

²¹ 297. divizija je imala sljedeći formacijski sastav: 522 puk (bez dva bataljona koji su bili upućeni početkom oktobra sa jednim bataljonom i jednim art. divizionom 181. divizije kao posebna grupa »Hart« u dolini Ibra prema Kraljevu), 523. i 524. puk, fizilički bataljon, bataljon za vezu, inžinjerijski bataljon, protivtenkovski bataljon, poljski dopunski bataljon, četa za dotur. 524. puk je iz Albanije upućen u Kraljevo preko Prizrena i Kosovske Mitrovice.

(Boško Đuričković: Vojnoistor. glasnik 2–3, 1955, brt. 109).

Kupusci – Rače (2. bataljon), Stijena – Zavala – Gornje Mrke (3. bataljon). U Kućima, lijevo od 2 bataljona, nalazio se njen 4. bataljon na liniji Kupusci – Sjeničke kose Medun, u vezi sa 3. bataljonom Zetskog odreda koji se nalazio prema albanskoj granici. (1. bataljon 5. brigade još se nalazio u Bjelopavlićima, prema Danilovgradu).

Neprijatelj je 24. novembra otpočeo pravljenje prelaza na Morači kod Bioča, ojačavajući postepeno snage na mostobranu dovlačenjem iz pozadine. Za osiguranje puta Podgorica – Bioče angažovao je tvrđavske bataljone iz grupe »Steyerer« (3 bataljona). Stab 5. brigade je prebacio svoj 2. bataljon iz Kuča (24/25. novembra) preko Male Rijeke u Bratonožiće, da zatvori pravac od Bioča, dok je 4. bataljon i dalje zadržan na prostoru Kuča za bočno dejstvo prema komunikaciji Podgorica – Bioče, kao i za sprečavanje neprijatelja da se ovim prostorom probije radi oslobađanja pritiska sa ove strane. Neprijatelj je na ovom pravcu ovlađao kosama iznad Kosora i izbio u selo Rače. Treći bataljon je uspio da ujutro odbaci neprijatelja sa Vežešnika, odakle je neko vrijeme tokom dana bočno dejstvovao prema Smokovcu i Bioču. Međutim, slijedećeg dana (25. novembra) neprijatelj, podržan jakom artiljerijom, vrši protivnapad i ponovo zauzima Vežešnik, odakle kontroliše prilaze ka Bioču i osigurava ovaj rejon sa ove dominantne tačke na desnoj obali Morače. Pokušaj neprijatelja ovog dana da proširi mostobran na Bioču prema Klopotu zadržan je od 2. bataljona 5. brigade, koji mu je nanio gubitke, kao i kod s. Rače, gdje ga je napao 4. bataljon.²²

Peta brigada je 26. novembra bila na položajima: Podstijena – Zavala – Gornje Mrke (3. bataljon), Podgreda – Klopot (2. bataljon), Kuči (4. bataljon). Neprijatelj je prema njoj bio aktivan artiljerijom, preuzeo manji ispad prema Mrkama, obezbedivao pravljenje mosta i prebacivanje svojih dijelova na mostobran. On je i sledećeg dana (27. XI) nastavio sa privlačenjem snaga ka

²² Ovog dana je napadao 1. bataljon 5. brigade, sadejstvujući dijelovima 6. brigade, na neprijatelja kod Danilovgrada (sektor Taraš – Gorica). 363. puk 181. divizije, koji je napadao kod Danilovgrada, pretrpio je velike gubitke, a poginuo je i njegov komandant Bosse.

Bioču, pod zaštitom svoje artiljerije koja je dejstvovala po rasporedu bataljona 5. brigade i vršio pripreme za napad prema Vjetarniku, ispoljavajući aktivnost i prema 3. i 4. bataljonu radi njihovog vezivanja na ovim pravcima, dalje od biočkog mostobrana.

Ovog dana je stigla na prostor Lijeva Rijeka – Vjetarnik 9. crnogorska brigada, kojoj je naređeno od štaba divizije da tri bataljona uputi u Kuče, a jedan bataljon da zadrži u rejonu Lijeve Rijeke radi upotrebe na pravcu Bratonožića, zajedno sa 5. brigadom.

Stab 297. njemačke divizije uputio je 28. novembra sa biočkog mostobrana u napad prema Vjetarniku Svoj ojačani 523. puk, koji je južno od sela Klopot naišao na žestok otpor dijelova 5. brigade (2. bataljona) i zadržan. Tokom naredne noći neprijatelj je napadnut na cijelom sektoru: u Bratonožiće (2. bataljon 5. i 2. bataljon 9. brigade), na pravcu Gornje Mrke – Bioče (3. bataljon 5. brigade), i na prostoriji Kuča (4. bataljon 5. i dva bataljona 9. brigade). U Bratonožićima i na pravcu Mrke – Bioče cijelu noć je trajala borba, vršeni su obostrani napadi i protivnapadi, ali su obje strane zadržale svoje položaje od pretvodnog dana, dok je u Kučima neprijatelj bio nešto potisnut unazad.

Neprijatelj je 29. novembra produžio sa napadom, pokušavajući po cijenu velikih gubitaka da se probije preko Peleva Brijega prema Vjetarniku, zaobilazeci ovo selo lijevo i desno. Međutim, on na ovom pravcu nailazi na žilav otpor dijelova 5. i 9. brigade (2. bat. 5. i 2. bat. 9. brigade), koji prelaze noću u protivnapad i prinuđava ga da zbijja odbranu oko rejona Bioča, prema kojem su naše jedinice i sa drugih pravaca vršile pritisak.

Ovog dana je naređeno 4. bataljonu 5. brigade da se prebaci (tokom noći) preko Brskuta na Vjetarniku, a njenom 1. bataljonu da iz Bjelopavlića dođe u Pipere na sektor 3. bataljona.

Neprijatelj 30. novembra napada na jedinice 3. divizije, odbija protivnapade dijelova 5. i 9. brigade u rejonu Peleva Brijega i zauzima položaje sjeverno od s. Kiseljice (2. bataljon 523. puka) i višove iznad sela Zagreda, na lijevoj obali Morače (297. fizilirski bataljon). Dijelovi 5. i 9. brigade (3 bataljona) izvršili su naredne noći protiv-

napad na položaje neprijatelja u rejonu Kiseljice, Peleva Brijega i Seoštice, zadali mu zнатne gubitke i uspjeli da ga odbace iz rejona Seoštice (k. 1028) ka Klopotu, dok je ostale položaje u sklopu komunikacije Bioča — Pelev Brijeg i dalje zadržao.

Ovog dana (30 novembra) na sektor Bioča neprijatelj je pojačao svoj 1. ešelon dijelovima 297. divizije iz rejona Podgorice i >181. divizije povučenih iz rejona Danilovgrada.²³ Pred njim su se, na prostoru Bratonožića, nalazila 4 bataljona jedinica 3. divizije (2. i 4. bataljon 5.-te i 1. i 2. bataljon 9. brigade), dok su ostali bataljoni ovog dana bili na prostoru Stijena — Radeća (1. bataljon 5. brigade), Gornje Mrke (3. bataljon 5. brigade), Kuči (3. i 4. bataljon 9. brigade i 3. bataljon Zetskog odreda). Za podršku ovih bataljona štab divizije je plasirao na Vjetarnik 2 brdska topa.

Dotadašnji uspjesi neprijatelja na pravcu Vjetarnika i dolini Tare bili su minimalni, on nije uspio, pored svih nastojanja, da se dohvati dominantnog prevoja Vjetarnika, što je bio postavio kao cilj prvog dana napada. Rejon Bioča je podvrgnut napadima savezničke avijacije i stalnim napadima na bokove od strane jedinica 3. divizije iz Kuča i Piperà. Njemu je bilo neophodno da mu što prije izbije na Vjetarnik i preko njega otvoriti put za proboj svojih snaga, iz ovog otkrivenog i udarima avijacije izloženog tjesnaca, u dolinu Tare i dalje prema 22. njemačkoj diviziji, koja mu je pošla u susret preko Bijelog Polja na pravcu Mojkovca.

Jedinice 3. divizije su se maksimalno založile da spriječe prodor neprijatelja u dolinu Tare, njegovo nastojanje da se po svaku cijenu dokopa Vjetarnika. Dnevnim zasadama i noćnim protivnapadima neprijatelj je zadržavan, naneseni su mu gubici i nekoliko puta prisiljavan da napušta zauzete položaje na ovom pravcu i da se povlači. Međutim, svi pokušaji da se razbijje na prostoru Bratonožića i odbaci u dolinu Morače nijesu uspjeli, pošto je neprijatelj ubacivao svježe snage iz drugog ešelona, imao

²³ Pojačanje na sektor Bioča sastojalo se od: 181. fizilijskog bataljona, 86. bataljona »crnih košulja«, 1. bataljona 522. puka 297. divizije, dijelom 334. p. 181. d.
(Arhiv VII, k. 6, reg. br. 1/5: Ratni dnevnik majora Berna).

je jaku podršku artiljerije, neograničeno je trošio municiju, a duž puta je upotrebio i tenkove.

Napad dijelova 5. i 9. brigade (4. bataljona), tokom noći (1/2. XII), na neprijatelja u Bratonožiće (pravcem Kisjelica — Grabovnik i Pelev Brijeg — Klopot), preduzet sa ciljem da se neprijatelj odbaci u Bioče, naišao je na njegov žestok otpor koji je poslije pola noći prešao u protivnapad na ovom pravcu i odbacio ih na polazne položaje (Kisjelica — Pelev Brijeg — Vilac). Napad dijelova 5. brigade na desnoj obali Morače, na pravcu Bioča, imao je djelimičan uspjeh, dok dijelovi 9. brigade u Kućima ove noći nijesu napadali prema Bioču pošto su bili angažovani dnevnom borborom (1. XII) prema Gornjem i Donjem Momču, otkuda su napadali četnici.²⁴

Neprijatelj je 2. decembra privukao pojačanja prema Vjetarniku i Pelevom Brijegu i napadao položaje 5. i 9. brigade na ovom pravcu, ali je bio zadržan. On je sa dostignute linije vršio stalan pritisak, tukući prostoriju rasporeda naših jedinica artiljerijom i minobacačima i zaspajajući njihove položaje jakom i neprestanom vatrom automatskih oruđa. Nemajući dovoljno municije da bi se duže zadržale na položajima, kao i da bi izbjegle gubitke od artiljerije, naše jedinice su tokom naredne noći (2/3. decembra) napustile liniju Kisjelica — Pelev Brijeg, zadržavajući prema neprijatelju manje dijelove na k. 1028 (rejon Seoštice), prema Kisjelicu, Pelevom Brijegu i Vilcu, i zauzele položaje na prostoru Vjetarnik — Lutovo.

Neprijatelj je 3. decembra produžio napad, potisnuo prednje dijelove 5. i 9. brigade sa linije Kisjelica — Pelev Brijeg — Seoštica, prodro u Boljesestru i neposredno podišao Vjetarniku, koji su na prevoju i kosama lijevo i desno branili bataljoni ove dvije brigade. Neprijatelj je na ovom pravcu privlačio artiljeriju i motorizovane dijelove i pripremao se da produži napad, ali je tokom ovog dana bio izložen dejstvu savezničke avijacije na komunikaciji Bioče — Vjetarnik. Sadejstvo četnika na ovom terenu, koji su se zabacivali noću za leđa naših jedinica, bilo je od velike pomoći njemačkim jedinicama, koje su se

²⁴ Dijelovi 9. brigade su se povezali 1. decembra u rejonu se la Grude sa dijelovima 6. divizije Narodnooslobodilačke vojske Albanije.

uglavnom kretale duž ove komunikacije, koristeći za to i noć.

Narednog dana (4. decembra) neorijatelj je napao položaje na Vjetarniku, probio se ranom zorom do prevoja i produžio napad na dijelove 5. i 9. brigade na okolnim visovima. Oni su sa linije Antoševac – Kamena glava – Vučji krš pokušali da zadrže i ometu dalje nastupanje neprijatelja, ali su uslijed njegovog jakog pritiska, a iscrpljeni i zamorni dnevnom borbom, tokom naredne noći (4/5. XII) izvršili dalje povlačenje i zauzeli bočni raspored istočno i zapadno od komunikacije, na odsjeku Jablan – Ljeva Rijeka: 2, 4. i 5. bataljon 5. brigade na prostoriji Duške – Ptić – Krkor, a 1, 2. i 4. bataljon 9. brigade na prostoriji Jablan – Guberinići – Veruša.²⁵

Mada su dijelovi 5. i 9. brigade ispoljili izvanrednu upornost na pravcu Bioče – Vjetarnik, pri čemu su trpjeli znatne gubitke, nijesu mogli duže izdržati na ovom pravcu pri postojećem odnosu snaga i naoružanja u korist neprijatelja. Dok su ove naše jedinice bile premorene i iscrpljene borbama bez smjene, a nedostajala im je municija i redovna ishrana, neprijatelj je obnavljao svoje prve ešelone i podržavao napad tenkovima i artiljerijom. Pri tome, njemu je u susret, iz doline Lima, prema Mojkovcu i dolini Tare, išla 22. oklopna divizija 91. korpusa, što je imalo moralnog uticaja i podstrekna jedinice 21. korpusa, koje su se probijale od Podgorice i kojima su za šire obuhvate, kao poznavaoči terena, koristili četnici pod komandom Pavia Đurišića, koji su se takođe probijali i povlačili u okviru ovog korpusa. Zahvatom Vjetarnika, poslije sedmodnevnih borbi, i pokretom dolinom Lima prema Mojkovcu, obezbijeden je pravac daljeg povlačenja 21. korpusa, pa je otpočeo da postepeno izvlači svoje jedinice sa pravca Danilovgrada i orijentiše na ovaj pravac.

Zauzimanjem Vjetarnika neprijatelj je došao u posjed ključnog položaja na ovom pravcu i osloncem na njega stekao je povoljne uslove za upad u dolinu Tare, iako stalno podvrgnut bočnim napadima jedinica 3. divizije.

²⁵ U ovoj situaciji 3. bataljon 9. brigade i 3. bat. Zetskog odreda još su zadržani na prostoriji Brskuta, prema Kučima, a 1. i 3. bataljonu 5. brigade je naređeno da se, sa desne obale Morače upute (4/5. XII) kanjonom Morače preko Meduriječja za Kolašin.

Uvidjevši da se pri postojećim okolnostima ne može definitivno zaustaviti i spriječiti prođor 2. korpusa prema Sandžaku, tim prije što su mu u susret išli dijelovi 91. korpusa, u pozadinu rasporeda naših jedinica na ovom pravcu, Vrhovni štab je dao sugestiju, preko štaba 2. korpusa, da se od dalje frontalne upornosti jedinica 3. divizije pređe na bočna dejstva na neprijateljske kolone u povlačenju i njihovo neprestano gonjenje, sa ciljem da mu se nanesu što veći gubici i da se što prije oslobođi Crna Gora i Sandžak radi definitivne organizacije i normalizacije života i rada na ovoj teritoriji koja će poslužiti kao operativna baza naših jedinica za dalje vođenje rata do konačnog oslobođenja Jugoslavije.

Neprijatelj je 5. decembra produžio napad prema Ptiču i do podne ovladao visovima jugozapadno od Lijeve Rijeke, a zatim, koristeći prođor jednog motorizovanog odreda (ojačani bataljon) duž komunikacije do sela Jablan, upada u Lijevu Rijeku. Poslije dnevne borbe jedinice 3. divizije su se povukle na prostor Lopate – Tuzi (2. i 4. bataljon 5. brigade), i Planinica – Han (Voruša) Garančića (1. i 3. i 4. bataljon 9. brigade), odakle su produžile bočne napade i porušile propuste (mostove) i put na ovoj relaciji.

U produženju napada prednji odred neprijatelja²⁶ je ovladao Raškovim Gumnom i probio se 6. decembra do Hana Garančića, a sljedećeg dana podišao Pajkovom Viru, gdje je naišao na porušeni most i bočnu vatru naših jedinica. On se ovdje zadržao radi opravke puta, propusta i mosta, a takođe su nastale zbog naraslih potoka i pritoka Tare, usijed jakih kiša, što je ometalo snabdijevanje, odmor i pokret trupa. Jedinice 3. divizije su se u ovoj situaciji postavile na prostoru Markovića Laz – Ostrvica – Mateševa, zapadno od komunikacije, 5. brigada, a 9. brigada istočno od komunikacije, na istom sektoru.²⁷

Atmosferski uslovi su otežavali pokret neprijateljskih motorizovanih dijelova dolinom Tare. Kiša, nadošla bu-

²⁶ Prednji odredi su sačinjavali 2 bataljona 523. puka 297. divizije, ojačani dijelovima pt-bataljona i artiljerijskog diviziona iste divizije.

²⁷ Po dolasku u Kolašin (6. XII) 1. bataljon 5. brigade je upućen u rejon Mateševa, a 3. bataljon u rejon Mojkovca.

jice i odronjavanje terena ometali su opravku puta i mostova: kod Bioča na Morači, kod Pilane Marica, Jablana i Tare Rukovet na Tari, koje je voda bila poslije opravke odnijela. Ovi uslovi otežavali su i dejstva naših jedinica, razmještenih s jedne i druge strane komunikacije, na planinskom, slabo naseljenom, ispresjecanom nabujalim potocima i riječicama, zemljишtu, neodmornih i nenahranjenih, a izloženih jakoj zimi.

Pošto je izvršio smjenu svog prvog ešelona²⁸ na prostoru Pajkov Vir—Pil. Marica, neprijatelj je produžio 8. decembra napad prema Jabuci, a sledećeg dana po kiši i buri, praćenoj snijegom, zauzeo Jabuku i izbio na visove zapadno od ovog sela, i produžio prema Jasenu, a zatim 10. decembra zauzeo Jasen i Laz i prodrio do porušenog mosta pred Mateševom, u koje je ušao narednog dana (11. XII) pošto je prethodno potisnuo dijelove 3. divizije sjeverno i istočno od ovog mjesta.²⁹

Dok je neprijatelj prodirao prema Mateševu, dijelovi 3. divizije su vršili manje napade, spuštajući se na komunikaciju, odbijali dijelove neprijatelja koji su uspijevali da se infiltriraju u njihov raspored desno i lijevo od komunikacije, ali nijesu uspjeli da se na ovom sektoru jače angažuju zbog slabe povezanosti, lošeg vremena i teško prohodnog terena.

Neprijatelj je tokom 12. decembra vršio pripreme da forsira Dreku kod Mateševa, zauzeo je istaknuta uzvišenja u ovom rejonu prema Sungi i Obloj glavi, istočno i zapadno od Mateševa, a odbio je napade dijelova 9. brigade u rejonu Pajkova Vira i Pilane Marića.

Sljedećeg dana oko 22 časa neprijatelj prelazi u napad u rejonu Mateševa i pošto je do zore forsirao Dreku i potisnuo dijelove 5. brigade sa kosa sjeverno od ovog mjesta, 14. decembra se probio dolinom Tare prema Kolašinu do sela Srbuše, nastupajući desnom i lijevom obalom, a za-

²⁸ Neprijatelj je ubacio u borbu 181. fizilirski bataljon, desno, 1. bataljon 522. puka, lijevo, 1. bataljon 523. puka duž druma.

²⁹ Poslije borbi na prostoru Jasen — Ostrovica (5. brigada) i Han Garančića — Jabuka — Jasen (9. brigada) i prodora neprijatelja u Matešovo jedinice su se povukle i zauzele položaje na prostoriji Bukova poljana — Planinica — Padeži — Skrubaša — Lugovi (5. brigada), na pravcu Matešovo — Trešnjevik (9. brigada).

tim, u produženju napada, narednog dana zauzeo Kolašin i okolne visove.³⁰

Pošto se neprijatelj nekoliko dana zadržao u Mateševu da bi privukao snage iz pozadine za produženje napada, štab 3. divizije je bio u nedoumici kojim pravcem će dalje nastupati, prema Kolašinu i Mojkovcu, Trešnjeviku i Beranama, ili na oba pravca. Pošto su se u dolini Lima, između Andrijevice i Berana, nalazili svi pozadinski dijelovi divizije; bolnice, razni materijal koji je priman preko aerodroma u Beranama, intendantura i drugo, štab divizije je bio više zainteresovan za odbranu ovog pravca i sprečavanje neprijateljskog prodora na njemu, pa je prema komunikaciji Mateševa – Trešnjevik angažovao glavninu 5. brigade, sa sjeverne, i dva bataljona 9. brigade, sa južne strane komunikacije. Međutim, kada je neprijatelj ispoljio svoje namjere prema Kolašinu, 5. brigada je unekoliko korigovala svoj raspored: postavila se na prostoru Jablanovo brdo – Mujića Rećine – Ključ – Smrče – Šljivovica, i povukla svoj bataljon (3. bataljon) sa pravca Mojkovca, pa pošto je neprijatelj zauzeo Kolašin, razmjestila se na prostoriji Šljivovica – Smrče (1. bataljon), Jablanovo brdo – Bukova poljana (4. bataljon) rejon Suve Gore (2. i 5. bataljon), rejon Trešnjevika – Gnjili Potok (3. bataljon kao rezerva). Odavde je vršila povremene prepade i napade na neprijateljske dijelove na sektoru Mateševa – Kolašin i kontrolisala pravac prema Trešnjeviku da bi u slučaju potrebe intervenisala sa ove prostorije. Ali, neprijatelj je na ovom pravcu preduzimao samo demonstrativne napade, koje su dijelovi 9. brigade (2. i 3. bataljon) uspješno odbijali sa sektora Sunga – Bare. Prvi i 4. bataljon ove brigade upućeni su 14. decembra iz rejona Bare – Trešnjevik preko Komova, Mokrog i Stravča na prostoriju Kuča (Cvarin – Medun – Rašovići) da dejstvuju na neprijateljske zaštitnice na sektoru Bioče – Podgorica.

³⁰ U napad prema Kolašinu je upućen ojačani 523. puk 297. divizije, dok su u rejonu Mateševa, za obezbjedenje mostobrana i raskrsnice ostali 1 bataljon 522. puka, 181. fizički bataljon, vazduhoplovna grupa »Beker« sa bataljonom »Feuer«, 297. pt-bataljon, 2 art. baterije 297. art. puka i protivavionska artiljerija.

(Pom. dnevnik majora Berna).

Prema izjavi Dušana Dragovića komandanta 9. brigade, 1. i 4. bataljon nijesu vršili pokret pravcem koji je bio naređen, nego su iz rejona Trešnjevika pošli za Andrijevicu, odakle su se preko sela Kuta i Vrmoša prebacili na prostoriju Kuča. Ovaj pravac iako duži bio je povoljniji za kretanje jedinica u ovo vrijeme. (Ovo objašnjenje treba imati u vidu kod korišćenja sk. 21).

Zauzimanjem Mateševa i Kolašina i angažovanjem jačih snaga za osiguranje komunikacije i pokreta dolinom Tare neprijatelj se oslobođio pritiska jedinica 3. divizije na bokove, dok je njihove povremene manje akcije uspješno odbijao. Obezbjedujući dovoljnim snagama rejon Mateševa i Kolašina, čelni ešelon 297. divizije je produžio nastupanje dolinom Tare prema Mojkovcu, ne nailazeći na ozbiljniji otpor i 18. decembra poslije podne se povezao sa dijelovima 22. oklopne divizije u rejonu sjeverno od Sjegrošta.³¹

Ovog dana 181. divizija i ostali dijelovi 21. armijskog korpusa napuštaju dalju odbranu Podgorice i doline Zete i pod pritiskom jedinica Primorske operativne grupe i dijelova 9. brigade (1. i 4. bataljona), kao i 6. divizije Narodnooslobodilačke vojske Albanije, povlače se dolinom Morače, preko Bioča, Bratonožića i Lijeve Rijeke, prema Kolašinu i Mojkovcu, trpeći pri povlačenju gubitke od bočnih napada ovih jedinica.³²

U međuvremenu 7. brigada 3. divizije, pošto je povučena sa pravca Rožaja, pokušala je da zadrži prođor 22. njemačke divizije dolinom Lima prema Beranama i Mojkovcu, dejstvujući na sektoru Bijelo Polje – Ravna Rijeka – Mojkovac, gdje joj je kao pomoć bio upućen iz Kolašina 3. bataljon 5. proleterske brigade. Neprijatelj je

³¹ U napadu učestvuju 297. fizilirski bataljon, 2. bat. 523. pučka, desno i lijevo od puta, a motorizovani dijelovi cestom. (Isto)

³² Šesta divizija NOV-Albanije nalazila se na prostoru Ubli – Kržanja – Brskut – Veruša – Opasanica, odakle je učestvovala u napadima na komunikaciju kojom se povlačio neprijatelj, prvo na odsjeku lijeva rijeke – Opasanica, a zatim niz Taru, pomjerajući se prema kretanju neprijatelja, prelazeći u njegovo gorenje, zajedno sa jedinicama 2. korpusa, sve do Višegrada, odakle je divizija vraćena na Kosmet.

Šestoj crnog, brigadi je naređeno 14. XII da se prebaci na sektor Kolašin – Mojkovac.

1. decembra od pravca Brodareva prodro u Bijelo Polje, a dva bataljona 7. brigade (2. i 3.), koji su prethodnog dana stigli u Berane, hitno su upućeni ovog dana na ovaj pravac i posjeli položaje Obrov — Ravna Rijeka — Ostrelj. Neprijatelj je slijedećeg dana (2. XII) prednjim motorizovanim djelovima ušao u Ravnu Rijeku. U toku dana dijelovi brigade sa sektora Nikoljac — Mušin krš (Mumin krš) — Ravna Rijeka pružaju otpor i nanose gubitke neprijatelju, poslije čega se cijela brigada prebacuje na položaje na sektoru Obrov — Ravna Rijeka — Majstrovina — Femića Krš. Neprijatelj je 3. decembra tukao artiljerijom položaje 7. brigade i pokušavao da zauzme Obrov i Mušin krš, tokom noći prebacio svoje dijelove preko Lima u region s. Oštrelja, a 4. decembra zauzeo Obrov i odbacio njen 3. bataljon na Gradinu. Dijelovi brigade sa prostora Ravna Rijeka — Oštrelj (1. i 4. bataljon) prebacili su se ovog dana na Privijansko (Previjansko) brdo, dok su njeni dijelovi (2.bataljon) morali napustiti liniju Mušin Krš — Krstac — Cerovo i povući se na položaje Rakita — Pale da zatvore pravac od Slepča Mosta prema Mojkovcu.³³

Neprijatelj je sledećeg dana potisnuo dijelove brigade sa Gradine, a prinudio i dijelove na položaju Pale — Rakita da se povuku uslijed jakog dejstva artiljerije. Međutim, 1. i 4. bataljon su se uspjeli i dalje zadržati na prostoru Previjansko brdo — Gafa, odakle su zatvarali dolinu Lima i prilaze Bjelasici.

Bataljoni 7. brigade su sa ovih položaja pružali neprijatelju žilav otpor, nanoseći mu veće gubitke u mrtvim i ranjenim. Oni su se 6. decembra nalazili na liniji Dubljanska kosa — Privijansko brdo — Gradina — Turjak — Mučnica — Medeno gumno — Razvršje, kada je neprijatelj izvršio napad na Privijansko brdo i prinudio njene dijelove da se odavde povuku na liniju Brzava — Kačmur — Kaludra — Zaton. Treći bataljon, koji se nalazio na desnoj obali Lima, povukao se sa Obrova i Gradine u region Zatona.

Neprijatelj je 7. decembra produžio napad prema Mojkovcu, zauzeo Razvršje i prinudio 3. bataljon 5. bri-

³³ Sedma brig, se 4. XII nalazila: Gradina (3. b.) — Pale — Rakita (2. b.) — prema Zatonu i Femića Kršu (1. i 4. bat.) Arhiv VII, k. 755, b. reg. 4/1A Izvješ. štaba 3. div.).

gade da se povuče na lijevu obalu Tare i poruši most kod Mojkovca za sobom, dok se 2. bataljon 7. brigade povukao prema Bjelasici, na prostor Sjenokosi – Vragode. Neprijatelj je sledećeg dana produžio nastupanje i zauzeo Mojkovac.

Narednih dana na sektoru ove brigade (7.) bilo je relativno zatišje; sva njena aktivnost do kraja mjeseca svodila se na izviđačku djelatnost i manje prepade na neprijatelja. Ona je imala raspored na prostoru Suvi do-Siško jezero – Bjelasica – Kaludra-r. Brzava – Poljica do Lima (1, 2. i 4. bataljon), na lijevoj, i Materidže, kose iznad Laole, Koštice i Jasena (3. bataljon), na desnoj obali Lima. Njen 3. bataljon, na desnoj obali, smijenjen je od dijelova 10 srpske brigade 22. divizije (21. decembra), pa se prebacio poslije ovoga u selo Bubanje, kao brigadna rezerva, odakle je (30. decembra) prešao u rejon Šiškog jezera, u vezi sa pripremom napada 7. brigade na sektor Mojkovac – Ravna Rijeka.³⁴

Tokom svog daljeg povlačenja, 18 – 31. decembra, neprijatelj je izložen bočnim napadima duž komunikacije i udarima savezničke avijacije po kolonama vozila i pješadije na putu. Dok su naši manji dijelovi poslije oslobođenja Podgorice gonili neprijatelja, napadali i uništavali njegove zaštitnice, ostale snage 3. divizije (5. i 9. brigada), i Primorske operativne grupe (dijelovi 6. a potom 1. bokeške brigade) vrše bočne napade, usporavaju njegov pokret dolinom Tare do Mojkovca, gdje su ga zatim, s osluncem na Bjelasicu, napadali bataljoni 7. brigade.

Neprijatelj je prilikom povlačenja ka Sandžaku ostavio na putu skoro cijelu svoju motorizaciju: kamione, automobile, tenkove i dr. bilo zbog oštećenja ili nedostatka goriva. Pokret dolinom Tare bio je otežavan i usporavan stalnim akcijama naših jedinica, u kojima je trpio gubitke, teže ranjenike je vraćao za Podgoricu prije napuštanja i transportovao avionima za Sarajevo, uglavnom noću. Pored toga on je na ovom putu morao savlađivati prepreke na putu: rušenja, zasjede, kao i atmosferske uslove koji su ovih dana bili nepovoljni za kretanje. Op-

³⁴ Isto, k. 754, b. reg. 23/2,56/3: Naređenje štaba 7. brig, od 6. XII 44. i Bojna relac. brigade.

ravka propusta i mostova podvrgnutih rušenjima i uđarima avijacije tokom dana prinudilo je neprijatelja da se bočno obezbeđuje i rastura snage, a da se uglavnom noću povlači nešto organizovanije i prikupljenije.

Pošto je došlo do povezivanja sa 22. oklopnom divizijom na pravcu Mojkovca, odbranu ovog rejona i obezbeđivanje daljeg povlačenja preuzeo je 91. armijski korpus, kojemu je 23. decembra potčinjena 297. divizija, dok su svi ostatli dijelovi 21. armijskog korpusa nastavili, od 27. decembra, ubrzano povlačenje dolinom Tare ka Mojkovcu i Bijelom Polju, a zatim dolinom Lima ka Višegradu i Sarajevu.

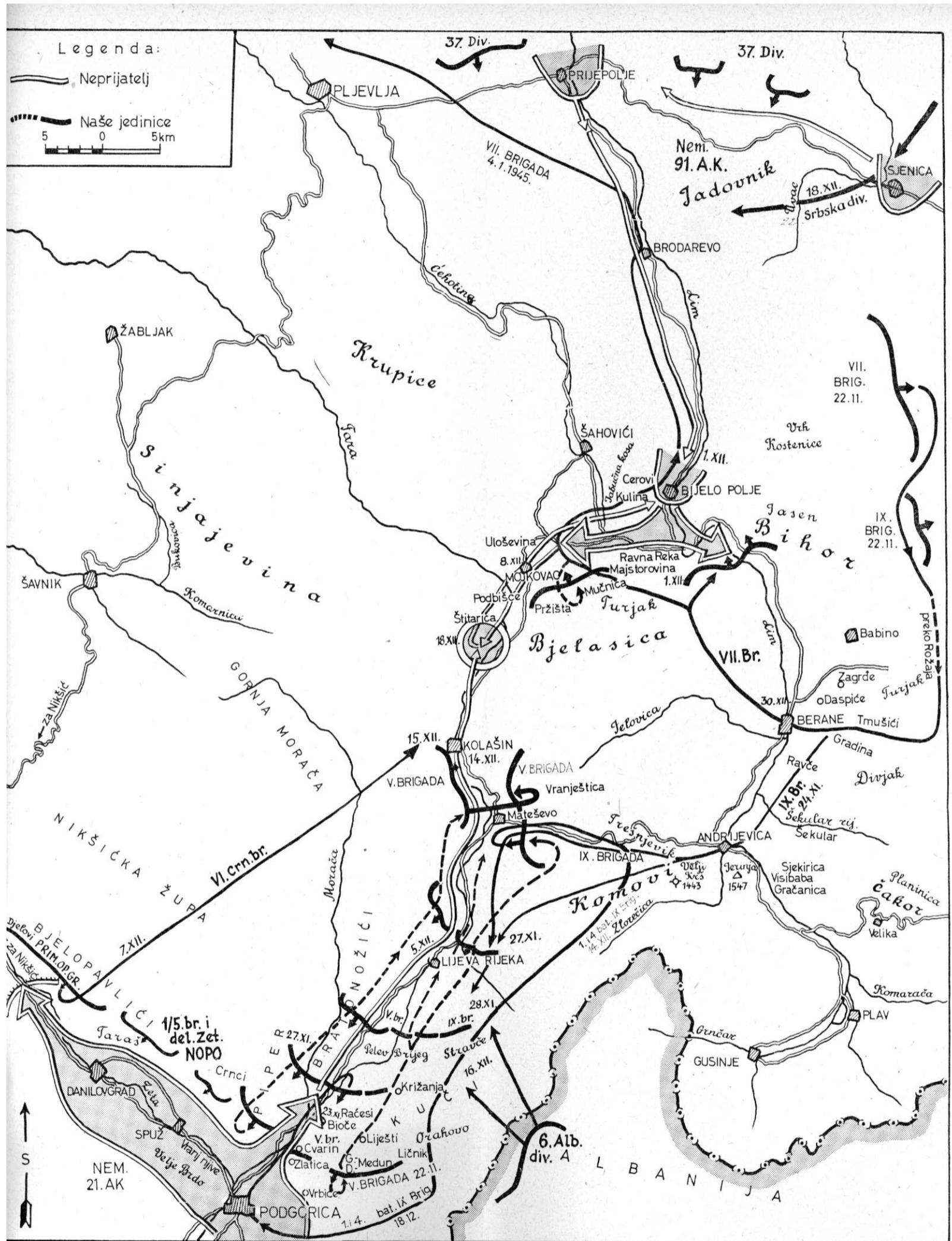
Poslije posljednjih zaštitničkih borbi u oblasti sjeverno od Podgorice: na prostoru Rogama, Zlatice i Vežešnika (18. i 19. decembra) i u rejonu Bioča (20. decembra) zaštitnice njemačke 181. divizije su porušile most na Morači kod Bioča (21. decembra) i nastavile povlačenje pod borbom: preko Bratonožića Vjetarnika, prema Kolašinu i Mojkovcu, podvrgnute bočnim napadima naših dijelova. Neprijatelj je obezbjeđivao njihovo odstupanje jakim pokretnim po-bočnicama, koje su osiguravale kontinuitet povlačenja po cijenu znatnih gubitaka.

Najveću aktivnost u završnoj fazi povlačenja neprijatelja dolinom Tare ispoljile su 5. i 9. brigada na sektor Pajkov Vir – Jabuka – Mateševu – Kolašin. Međutim, ova dejstva nijesu više mogla bitno uticati na dalji tok povlačenja neprijatelja, koji je trpio znatne gubitke i pod pritiskom ovih jedinica s desne obale i dijelova 6. brigade s lijeve obale Tare ubrzao povlačenje. Neprijateljske zaštitnice su se povukle iz Mateševa 29. decembra, a istog dana oko 22 časa su napustile i Kolašin, porušivši za sobom most na Tari ispod Bablje grede.³⁵ Dalje gonjenje

³⁵ Pored stalnog pritiska koji je vršila na sektoru Mateševu – Kolašin, 5. brigada 21. decembra cio dan vrši napade u rejonima Šljivovice i Skrbuše (1. bat.), Planinice (4. bat.), Bukove poljane (5. bataljon), Sunge (2. bat.), kojom prilikom odbacuje neprijatelja sa nekih položaja i nanosi mu znatne gubitke. Poslije nekoliko dana neaktivnosti i zatišja na ovom sektoru 5. brigada 26. decembra ponovo preduzima noćni napad, upada u neprijateljske položaje, presijeca put između Mateševa i Skrbuše (4. bat.), a u zoru se, pod pritiskom neprijateljskog protivnapada povlači na polazne položaje. Njen 3. bat. je prethodnog dana došao iz Gnji-



U oslobođenoj Podgorici



Sk. 21. — Dejstva 3. divizije u završnim borbama za oslobođenje Crne Gore (22. XI 44. — 4.I 45)

neprijatelja prema Mojkovcu preduzele su lijevom obalom Tare i istočnim padinama Sinjajevine jedinice Primorske operativne grupe 1. bokeške i 6. crnogorske brigade.

Oslobođenjem Kolašina 5. brigada se prikupila (31. XII) i privremeno smjestila na prostoriju Kolašin – Babljak – Bakovići – Trebaljevo, a 9. brigada (30. XII) na prostoriju Matešovo – Bare.

U daljem gonjenju neprijatelja i borbama na pravcu Mojkovač – Bijelo Polje, od jedinica 3. divizije je učestvovala 7. brigada, sa sektora Bjelasice. Poslije oslobođenja Bijelog Polja (4. januara 1945.) ona se prikupila u rejonu Bijelog Polja radi odmora i pripreme za dalje zadatke u okviru divizije, dok gonjenje neprijatelja dolinom Lima prema Prijepolju i Višegradu nastavile jedinice 37. divizije i 6. divizije Narodnooslobodilačke vojske Albanije. Jedinice Primorske operativne grupe, (1. bokeljska i 6. crnogorska brigada) koje su učestvovali u gonjenju neprijatelja prema Mojkovcu, poslije oslobođenja ovog mesta i odstupanja neprijatelja u dolinu Lima, gdje su gonjenje preduzele druge jedinice, određene su i upućene na druge zadatke u okviru 2. korpusa.³⁶

log Potoka u Bare, pa je ovog dana sa 1 bataljonom 9. brigade upućen zaobilazno, po snijegu i mečavi, da napadnu neprijatelja na prostoru Uvac – Pajkov Vir, gdje su mu nanijeli gubitke a zatim ga sljedećeg dana (27. XII) napali i u Jabuci. Brigada je izvršila opšti napad i 28. decembra na cijelom sektoru između Jasena i Sljivovice neprijatelju nanijela nove gubitke, naročito na Sljivovici gdje je borba bila najjača. (Isto, k. 754, reg. br. 58/3: Relacija 5. prol. (crnog.) brigade).

³⁶ Sedma crnogorska brigada je tokom 30. decembra izvršila pripreme za napad na neprijatelja u povlačenju i njegova bočna obezbjednja između Mojkovca i Ravne Rijeke. Njen 2. i 3. bataljon 31. decembra, ranom zorom, napali su neprijatelja na položajima Medeno gumno – Razvršje – Pržište i odbacili ga sa ovih položaja. Ostali njeni bataljoni (1. i 4.) vršili su pritisak na komunikaciju za Bijelo Polje, napadom na neprijateljska obezbjedenja u rejonu Majstorovine, Previjanskog brda i Femića krša. Narednih dana njeni bataljoni sa svojih položaja stalno ugrožavaju neprijateljske kolone u povlačenju, napadaju njegove zaštitnice sjeverno od Mojkovca, protjeruju ih sa Pržišta (2. I), a zatim prelaze u njihovo gonjenje prema Bijelom Polju, koje je neprijatelj napustio 4. januara 1945.

(Arhiv VII, reg. br. 1/4, k. 754: Bojna relacija 7. brigade; Isto, k. 759, reg. br. 6/2: Naredenie štabu 7. brigade od 31. XII 1944.; Isto, k. 759, reg. br. 13–1/9: Istorijat 7. brigade).

Jedinice 3. divizije su na pravcu Bioča do 4. decembra, kada je neprijatelj ovladao Vjetarnikom, vodile uporne odbrambene borbe, naročito na prostoru Bratonožića, preduzimajući česte protivnapade, pretežno noću, da bi neprijatelja zadržale, nanijele mu što veće gubitke i sprječile njegovo povlačenje prema Sandžaku. Pri tome, su koristile svojstva zemljišta na ovom pravcu, vrtače i kamene zaklone sa jedne i druge strane puta, što ih je štitilo od većih gubitaka od granata koje su se rasprskavale na kamenjaru. Zakloni i zasjede iz kojih su dejstvovali dijelovi naših jedinica sprečavali su dnevne napade i potkrete neprijatelja po otkrivenom zemljištu. Osim toga saveznička avijacija ga je preko dana otkrivala i bombardovala njegovu pozadinu i mjesto prikupljanja. Borbe su se odigravale uglavnom noću: smjenjivali su se napad i protivnapad obje strane. Dijelovi 5. brigade su nekoliko puta vršili tokom noći dublje prodore prema Bioču, zbacujući se neprijatelju za leđa, ali su se do zore ponovo povlačili na polazne položaje, pošto je neprijatelj svaki put intervenisao jačim snagama sa biočkog mostobrana, podržanim artiljerijom i tenkovima. Oblast Bratonožića između kanjona Morače i male Rijeke, isuviše je skučena za uspešan manevar branioca na ovom pravcu a otkrivenost zemljišta je davala povoljne uslove za dnevno dejstvo neprijateljske artiljerije po prostoriji na kojoj su

Sesta crnogorska brigada je sa sektora Danilovgrada prebačena u rejon Kolašina i s lijeve obale Tare, s osloncem na Sinjaljinu, vršila je napade na neprijateljske dijelove koji su se povlačili prema Mojkovcu. Ona je dejstvovala sa pravca Lipova i istočnih padina Sinjaljine, prema Vojkovićima, Bakovićima, Trebaljevu, Sjerogoštu, Stitarici, Podbišču, Gornjim i Donjim Poljima, a zatim u rejonu Mojkovca, na sektor Zarska kosa – Cer – Lepečka kosa, gdje je neprijatelju 27. i 31. decembra nanijela znatne gubitke, a sama imala 8 poginulih i 6 ranjenih boraca. (Arhiv VII, k. 378, reg. br. 28/1–4: Istorijat 6. brigade).

Prva bokeška brigada poslije oslobođenja Podgorice jednim bataljonom goni neprijatelja pravcem Bioče – Vjetarnik – Ljeva Rijeka – Mateševa, a dva bataljona su se dolinom Morače prebacila na sektor Crkvina – Lipovo prema Kolašinu, gdje su stigli 24. decembra. Sa ove prostorije su vršili napad na Gradinu, Drijenak, Babju gredu, Jabukovu glavu, Lom, Oćibu i ugrožavali neprijatelja u dolini Tare, što ga je prinudilo da ubrza povlačenje iz Mateševa i Kolašina.

Arhiv VII k. 398, reg. br. 5/1–1: Relacija 1. bokeške brigade.

bile raspoređene jedinice 3. divizije, koje su, i pored vratača i zaklona, od rasprskavanja granata imale znatne gubitke. Ovakvi uslovi, odnos snaga, i nedostatak municije i drugih potreba, smanjivali su mogućnost duže uporne odbrane ovog pravca. Neprijatelj se pri nastupanju oslanjao na komunikaciju sa koje su dejstvovali tenkovi i artiljerija i u okviru nje su se odigravala glavna dejstva, s tim što je u noćnim borbama vršio obuhvate i napade na uzvišenja s jedne i druge strane puta. I pored ogromne prednosti kojom je neprijatelj raspolagao: u artiljeriji, minobacačima, tenkovima, automatskim oruđima i brojnom stanju, njemu je bilo potrebno sedam dana (28. XI – 4. XII) da se probije od Bioča do Vjetarnika i da stvari brže uslove za izvlačenje sa pravca Podgorice i Danilovgrada na ovom pravcu, u susret jedinicama 91. korpusa, sa kojima se povezao tek 18. decembra.³⁷

Poslije napuštanja Vjetarnika i Lijeve Rijeke jedinice 3. divizije su prešle sa pretežno frontalnog otpora, ispoljenog u Bratonožićima, na primjenu bočnih napada, prepade i iznenadne napade, uglavnom noću, odsijecanjem i uništavanjem manjih kolona i zaštitnih dijelova neprijatelja. Ovakav način dejstva je u datim uslovima i pri postojecem odnosu snaga bio cjelishodan, neprijatelju je usporavan pokret, a trpio je velike gubitke. Međutim, planinski uslovi, ispresjecano zemljишte i surova zima smanjivali su efekat i borbenih dejstava. Jedinice su se teže prikupljale i razvijale za masovniji i povezaniji napad u dolini Tare, baš zbog terenskih i atmosferskih uslova koji su vladali na ovom području, dok je neprijatelj uspijevao da se pobočnicama u užem rejonu komunikacije učvrsti na pojedinim tačkama i sa njih obezbijedi spori pokret dolinom Tare. Jedinice 21. armijskog korpusa su se spasile potpunog poraza u dolini Tare intervencijom dijelova 91. korpusa (2.1. oklopne divizije), koji su se relativno lako probili od Prijepolja, preko Bijelog Polja do Mojkovca, prihvatile ove jedinice i obezbijedile poslije 18. decembra njihovo lakše i brže povlačenje prema Višegradu.³⁸

³⁷ Neprijatelj je napustio Danilovgrad 9. decembra, Spuž 16. decembra a Podgoricu 18. decembra.

³⁸ Jačina snaga pod komandom njemačkog 21. armijskog korpusa, koje su se povlačile preko Crne Gore, ocijenjena je na pre-

Preko 40 dana trajalo je probijanje i povlačenje 21. korpusa pravcem Podgorica — LjevaRijeka — Mateševu — Kolašin — Mojkovac — Bijelo Polje (22. XI — 4. I 1945.). U borbama na ovom pravcu jedinice 3. divizije su u ovom periodu imale gubitke: 225 poginulih, 524 ranjenih, 90 promrzlih i 12 nestalih. Neprijatelju su nanijele znatne gubitke u ljudstvu i ratnom materijalu, o kojima su podaci naših jedinica različiti i dosta neodređeni za poginule, koje je neprijatelj obično povlačio sa mesta pogibije i sahranjivao, a osim toga razne jedinice su sa istog sektora obavještavale o gubicima neprijatelja kao svojim, a tada se nije provjeravala vjerodostojnost ovih podataka. Međutim, ako ih upoređujemo sa podacima koje je neprijatelj bilježio o svojim gubicima, tamo gdje su sačuvani podaci, onda se upoređenjem može zaključiti da su naši podaci o gubicima protivnika često nerealni. Vjerovatno je neprijatelj u ovim borbama imao oko 2.500—3.000 poginulih, ranjenih i zarobljenih, računajući sve formacije koje su na ovom pravcu odstupale.³⁹

ko 50.000 vojnika a po podacima brit. majora Turnera, koji se tada nalazio kod štaba 2. korpusa (21. korpus je imao oko 80.000 vojnika).

Treća NOU divizija je imala brojno stanje na dan 15. decembra 1944: 5. brigada: 1487, 7. brigada: 1411, 9. brigada — 1352 borca. Ako se uzmu još ostali divizijski dijelovi (inž., art. veza, sanitet, intend., i dr.), onda je ukupno brojno stanje 3. divizije bilo oko 5.000 pripadnika. (Arhiv VII, k. 755, reg. br. 4/la: Izvještaj štaba 3. divizije od 15. decembra 1944. (Ukupno naoružanje u brigadama je bilo 18 bacača, 48 mitraljeza, 243 puškomitraljeza, 39 »šaraca«)).

U gornje brojno stanje nije uračunat 5. bataljon 5. brigade koji je formiran od zarobljenika, bivših pripadnika Crvene armije koji su otrebjegli od Nijemaca našim jedinicama. Brojno stanje ovog bataljona je bilo 179 boraca (na dan formiranja 140 bor.).

Arhiv VII, k. 755, reg. br. 6/la: Izvještaj komesara 3. div. od 29. XI 1944.

³⁹ Po podacima štabova naših jedinica neprijatelj je u borbama na sektoru 3. divizije (22. XI 1944. — 4. I 1945.) za vrijeme svog povlačenja pravcem Podgorica — Kolašin — Mojkovac — Bijelo Polje, imao gubitke od oko 2600—2700 poginulih, više nego toliko ranjenih i oko 340 zarobljenih (Nijemaca, četnika i italijanskih fašista). Zaplijenjeno je: 22 topa, 7 teških mitraljeza, 20 puškomitraljeza (»šaraca«), 15 mašinki, oko 400 pušaka, veća kolica municije i razne opreme. Na cesti je ostalo oko 1.000 raznih ispravnih i pokvarenih vozila. Ako se ovima dodaju gubici koje

Jedinice 3. divizije su u završnim borbama za oslobođenje Crne Gore, naročito na pravcu Podgorica – Kolašin – Bijelo Polje izvršile uspješno zadatku koji je bio pred njih postavljen, pojedinačno i kao cjelina. Njihovi pripadnici – borci i starješine – ispoljili su izvanrednu hrabrost i izdržljivost i u teškim uslovima neprekidnih borbi i pokreta, savlađujući umor, zimi i snijeg, u pokušaju da potpuno onemoguće izvlačenje neprijatelja, što se pokazalo nemogućim pri datim uslovima i odnosu snaga. Ali nanijeli su mu velike gubitke u mrtvim i ranjenim, usporavali njegovo kretanje i prisiljavali ga da se pod nepovoljnim zimskim i planinskim uslovima povlači tokom zime, izlažući svoje trupe na cijelom putu prema Višegradu i Sarajevu novim gubicima, bolesti, smrzavanju i gladi. Treća divizija je poslije kraćeg odmora orijentisana na tom pravcu, zajedno sa ostalim jedinicama NOV, da goni neprijatelja do njegovog zarobljavanja i uništavanja.

U zadnjim borbama koje su vodile jedinice 3. divizije u Crnoj Gori učestvovao je velik broj neiskusnih boraca, koji su bili tek stupili u ove jedinice, bilo kao mlađa godišta mobilisana preko partizanskih odreda ili sa područja istočnog dijela Crne Gore, odakle je do tada, odnosno do oslobođenja ovih krajeva bio manji broj boraca u NOV, pošto je u toj oblasti (granični dio Albanije) za vrijeme

je neprijatelj imao na sektoru ostalih naših jedinica koje su dejstvovali na ovom pravcu, proizilazi da su mu gubici daleko veći, što se ne može uzeti kao realno. U pomenutom dnevniku majora Behma, iz odjeljenja veze 21. korpusa, zabilježeni gubici 297. i 181. divizije u ovom periodu su 226 mrtvih, 691 ranjen i 88 nestalih. Međutim, on ovdje nije uzeo u obzir gubitke drugih jedinica koje su se povlačile sa ovim korpusom, kao ni gubitke četnika i italijanskih bataljona.

Gubici 3. divizije po brigadama bili su: 5. brigada – 107 poginulih, 241 ranjen, 7. brigada – 46 poginulih, 118 ranjenih, 9. brigada – 72 poginula, 165 ranjenih.

Arhiv VII, k. 754, reg. br. 54/3, 57/3, 58/3: Bojne relacije 5. prolet. brigade; Isto, reg. br. 1/4 i k. 759, reg. br. 13–1/9: Bojna relacija 7. brigade i Istorijat 7. brigade; Isto, k. 754, reg. br. 55/3 i k. 760, reg. br. 2–2/2: Bojne relacije 9. brigade; Isto, k. 754, reg. br. 26/4: Operativni dnevnik štaba 3. divizije; Isto, k. 755, reg. br. 4/1a: Izvještaj štaba 3. divizije od 31. XII 1944.; Isto, k. 6, reg. br. 1/5: Ratni dnevnik majora Behma.

okupacije bila jaka kontrola i uticaj kvislinških formacija i okupatora. Komande četa i štabovi bataljona poslije svake akcije izvlačili su iskustva o zapažanjima, propustima, podvizima, a potom su održavani sastanci sa borcima. Za sve akcije vršene su političke pripreme, što je znatno uticalo na podizanje morala i podvige boraca. Pošto je jedan dio rukovodećeg kadra iz jedinica u posljednje vrijeme dodjeljivan drugim jedinicama i na dužnostima i van vojske osjećao se nedostatak iskusnog kadra, naročito u vodovima i četama koje su bile brojno narasle. Da bi se taj nedostatak ublažio, organizovani su na brzu ruku pri štabovima brigada podoficirski kursevi, na kojima su se sticala minimalna i neophodna znanja iz taktike i rukovođenja jedinicom, kao i iz discipline i sl.

Rad partijskih organizacija i političkih organa jedinica bio je cijelo vrijeme intenzivan među novoregrutovanim borcima, koji su do tada bili u maloj mogućnosti da nešto više saznaju o narodnooslobodilačkoj borbi.⁴⁰

Zahvaljujući upornom radu ovih organa novo ljudstvo se ubrzo prilagođavalo borbenim uslovima i slivalo u akcijama sa starim borcima, tako da je veoma mali procenat ovog ljudstva dezertirao ili na drugi način izbjegavao borbu (npr. samoranjanjanje). Konferencije, politički časovi, čitalačke grupe i drugi oblici političkog rada sa borcima, po svim brigadama, imali su značajnu ulogu u njihovom prevaspitanju, naročito ako se ima u vidu da je velik broj novomobilisanih bio nepismen ili polupismen. Osim toga, kulturno-prosvjetni odbori i diletantske grupe i horovi po bataljonima odigrali su i u ovom periodu korisnu ulogu, kako na održavanju borbene i drugarske atmosfere boraca, njihovog psihičkog raspoloženja, tako i na raspoloženje omladine i naroda po selima, koji su borcima ukazivali pomoć: donosili hranu, prenosili ranjenike do prihvavnih stanica i bolnica, doturali municiju na položaje i dr. Kulturna ekipa divizije (formirana početkom juna 1944) davala je predstave za narod i vojsku: horske

⁴⁰ Borci koji su regrutovani iz Plava, Gusinja, Rožaja i Ulcinja — uglavnom muslimanski živalj, imali su pogrešne predstave o našoj borbi, ciljevima i zadacima, sve do dolaska u jedinice, pošto su bili na teritoriji koju je kontrolisao okupator.

recitacije, popularne borbene pjesme, kraće dramske prikaze i dr.⁴¹

Treba istaći da je, zahvaljujući pravilnom partijsko-političkom radu, saradnja vojske sa narodnooslobodilačkom vlašću (odborima i drugim organima) bila potpuno ostvarena i raznovrsna, što je olakšalo jedinicama da izvršavaju borbene zadatke. Intendantski organi jedinica su u ovakvim uslovima uspješno i organizovano sarađivali sa vlastima na terenu i uredno snabdijevali jedinice hranom (ljudskom i stočnom) sa područja koja su često bila udaljena od linije fronta (Plav, Gusinje, Rožaj), jer je snabdijevanje preko doturanja iz Italije još bilo nedovoljno, a potrebe vojske, sa njenim porastom, postajale su sve veće. U ovo vrijeme zbog priliva novih boraca, osjetila se oskudica u odjeći i obuci, što se donekle negativno odrazilo na jedan broj boraca koji su učestvovali u borbi po mrazu i snijegu.

Sanitetska služba je dosta dobro i organizovano funkcionalisala, a navjećem broju ranjenika je ukazana blagovremena pomoć. Održani su pri brigadnim bolnicama sanitetski kursevi kroz koje je prešao izvjestan broj drugova i drugarica, kako bi se što bolje zadovoljili zahtjevi ove službe. Veliki broj ranjenika i promrzlih u posljednjim borbama zahtijevao je napore od ove službe, naročito u pogledu transporta ranjenika, hrane itd., ali su uz pomoć naroda i omladine koja još nije bila prispjela za jedinice ovi zadaci uspješno obavljeni.

Treba istaći da su sve brigade ove divizije, i pored toga što su davale iz svojih redova jedan broj kadrova za druge, novoformirane jedinice (5. brigada je tokom 1944. god. dala za druge jedinice 270–280 rukovodilaca), a velik broj je bio izbačen iz stroja (poginuli, ranjeni, premrzli), uspješno izvodile borbene akcije, ne zapostavljajući stalni kulturno prosvjetni, vaspitni i politički rad među borcima i starješinama, tako da su ove jedinice bile u isto vrijeme u neku ruku škole za obuku njenih pripadnika ne

⁴¹ Program predstava kulturne ekipe u ovo vrijeme je bio: »Povratak«, »Sutjeska«, »Ej uhnjem« – pjesme, »Voda sa planine«, »Djevojačka kletva«, »Protekcija« itd.

Arhiv VII, k. 757, br. reg. 4/2: Izvještaj političkog komesara 3. divizije od 1. I 1945.).

samo iz okvira vojno-političkog rada nego i iz raznih oblasti nauke i kulture, s tim što je u posljednje vrijeme težište bilo na političkim temama zbog priliva novih boraca.⁴²

Zahvaljujući ovakvom radu u brigadama i ostalim djelovima ove divizije, ona je bila u stanju da u svoje redove primi veći broj ljudi i obuhvati ih obukom i vojničkom disciplinom, a bila je potpuno spremna, s obzirom na vojno-politički kadar kojim je raspolagala, za naporne pokrete i borbe, za nove zadatke.

Tokom decembra izvršene su sljedeće promjene u komandnom sastavu: za komandanta 5. brigade postavljen je Vojislav Durašević, za komandanta 9. brigade Dušan Dragović.

⁴² U 5. brigadi su u posljednje vrijeme održavana predavanja na temu o narodnooslobodilačkoj borbi, a slična predavanja su održana i po drugim jedinicama 3. divizije:

— Narodnooslobodilački odbori kao nova narodna vlast, upoređujući je sa vlastima u predratnoj Jugoslaviji, — Narodnooslobodilačka vojska ostvaruje bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, — Stvaranje, uloga i značaj AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, Uloga i značaj borbe omladine Jugoslavije, — O razvoju narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori od 13. jula do danas, — O odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, — Nova Jugoslavija i federalivno uređenje itd.

(Arhiv VII, reg. br. 2-1/2: Izvještaj Političkog komesara 3. divizije od 1. januara 1945. političkom komesaru 2. korpusa).

GONJENJE NEPRIJATELJA PREMA SARAJEVU

— januar — april 1945. —

1. SITUACIJA POČETKOM 1945. GODINE

Crna Gora je bila definitivno oslobođena od okupatora, i time je bila završena oslobodilačka borba crnogorskog naroda, koja je otpočela u julu 1941. opštim narodnim ustankom. Kroz cijoj period okupator nije imao mire u Crnoj Gori, i doživio je mnoge poraze: prvo Italijani a zatim Nijemci. Sa njima su poražene i »domaće« formacije: četnici i krilaši. Jedna grupa od oko 1.200–1.500 četnika pod komandom Pavia Đurišića pokušala je da se izvuče iz Crne Gore i iz Jugoslavije zajedno sa okupatorskim jedinicama, ali je na putu doživjela njihovu sudbinu. Oni su pri povlačenju ginuli i raspadali se, i samo je mali broj umakao preko granice. Manje grupe četnika još neko vrijeme su se krile i »škriparile« po vrletima Crne Gore, gdje su u narednom periodu bile izložene otkrivanju i uništavanju od organa narodne vlasti i jedinica narodne odbrane koje su ovaj zadatak primile, kada su jedinice NOV produžile dejstva za konačno oslobođenje zemlje.

Treća divizija je imala za sve vrijeme izvanrednu ulogu u borbama za oslobođenje Crne Gore, za izgradnju i učvršćenje narodne vlasti i njenih organa kojima je pružala svestranu pomoć. Nalazeći se stalno od septembra 1943. na teritoriji Crne Gore, ona je u zajednici sa ostalim jedinicama 2. udarnog korpusa vodila mnoge borbe sa Nijemicima, četnicima, milicijom, »crnim košuljama« i žandarmima, razbijala ih i nanosila iz dana u dan veće

gubitke, da bi im u završnim borbama za oslobođenje Crne Gore, zajedno sa ostalim jedinicama, nanijela poražavajuće udarce, od kojih nijesu mogli izbjegći zasluge kaznu, ovdje na prostoru Crne Gore i u daljem povlačenju kroz Jugoslaviju.

Početkom 1945. godine već je bio oslobođen veliki dio teritorije Jugoslavije: Makedonija, Srbija, Kosovo i Metohija, Crna Gora i Sandžak. Na njoj su jedinice NOV imale povezanu i stabilnu pozadinu za dalje vođenje ratnih dejstava radi potpunog oslobođenja zemlje, u sadejstvu sa jedinicama NOVJ koje su dejstvovalle na teritoriji Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, koja još nije bila potpuno oslobođena a preko nje su se povlačile okupatorske jedinice prema sjeveru.

Na oslobođenoj teritoriji, u istočnom dijelu zemlje, funkcionisanje narodne vlasti i društveno-političkih organizacija ulazilo je u normalni kolosijek: odvijao se privredni i politički život, mobilizacija ljudstva za vojsku i druge zadatke potrebne obnovi zemlje, snabdijevanje jedinica hranom, opremom i naoružanjem i drugim potrebama, stvarane su materijalne rezerve za dalje snabdijevanje fronta.

Vrhovni štab NOV i POJ je izvršio reorganizaciju jedinica na oslobođenoj teritoriji, objedinjavanjem divizija i korpusa u armije; reorganizovane su jedinice rodova i službi, popunjene divizije i narasle na po 10.000 boraca. Ovo je odgovaralo potrebi daljeg rukovođenja i komandovanja Narodnooslobodilačkom vojskom i njenim operativnim zadacima u okviru predstojeće ofanze savezničkih armija protiv fašističke Njemačke – Crvene armije Podunavljem, a anglo-američkih trupa preko Apenina.⁴³

Početkom 1945. godine u Jugoslaviji su se još nalazile znatne njemačke snage, u teškom operativno-strategijskom položaju između savezničkih frontova u Italiji i Mađarskoj, i pod sve jačim udarom jedinica Narodnooslobo-

⁴³ Odlukom Vrhovnog štaba od 1. januara 1945. od 1., 12. i 14. korpusa NOVJ formirane su 1., 2. i 3. armija NOVJ, dok je ova reorganizacija kod ostalih jedinica NOVJ-u Črnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, izvršena krajem rata, uključivanjem u ove armije, s tim što je 8. korpus NOVJ preformiran (1. III) u 4. armiju, a Vrhovni štab u Generalstab JA.

dilačke vojske koje su nastupale sa istoka (neprijatelj je branio liniju Ilok – Drina – Neretva), i iz pozadine – na teritoriji Hrvatske i Slovenije, u dolinama Save, Drave, Bosne i Une.⁴⁴

Vrhovni štab je krajem decembra 1944. obavijestio štab 2. korpusa da će, poslije oslobođenja Crne Gore i Sandžaka, jedan dio njegovih snaga biti angažovan u gonjenju neprijatelja prema Sarajevu; prihvatio je predlog štaba korpusa o daljoj upotrebi jedinica Korpusa, a potom naredio (10. I) da njegove glavne snage što prije ispolje dejstva na komunikaciji Višegrad – Sarajevo, kojom su se povlačile okupatorske snage poslije napuštanja Sandžaka, s tim da potrebne snage ostanu za obezbeđenje teritorije u Crnoj Gori i Sandžaku.⁴⁵

Štab 2. korpusa je u vezi sa ovom direktivom Vrhovnog štaba naredio:

– Trideset sedmoj diviziji da pređe Drinu na sektor Višegrad – Goražde i dejstvuje na komunikaciji Višegrad – Rogatica – Jabuka – Goražde i u dolini Prače;

– Trećoj diviziji da pređe Drinu na sektor Goražde – Foča, a zatim da dejstvuje na komunikaciju Goražde – Prača – Sarajevo, sa dvije brigade, i na pravcu Mrežice – Trnovo – Jablanica, jednom brigadom;

⁴⁴ Raspored neprijateljskih snaga u Jugoslaviji početkom 1945. godine bio je sljedeći: 34. armijski korpus (5 divizija, 3 pukovske borbene grupe, 2 ustaško-domobranske divizije) na sremskom frontu; 21. armijski korpus (4 njemačke i 3 ustaško-domobranske divizije) u istočnoj Bosni, dolini Neretve i rejonu Mostara, i na komunikaciji Sarajevo – Brod; 91. armijski korpus (2 divizije, 1 borbena grupa, 1 puk za osiguranje) na desnoj obali Drave (između Dalj – Erdut, desno, i Gornji Miholjac – Većin, lijevo). Ove snage su se nalazile u sastavu grupe armija »E«.

69. rezervni armijski korpus, takođe potčinjen grupi armija »F« (razne ustaško-domobranske, kozačke divizije i druge manje jedinice), raspoređen je bio na prostoru Banja Luke, Zagreba, Slavonije i Maslovine, a 97. armijski korpus (iz grupe armija »C«) na teritoriji Istre i Slovenačkog primorja, dok se u Sloveniji nalazila 438. divizija i još neke jedinice potčinjene 18. korpusnoj oblasti (Salzburg).

Oslob. rat 2, str. 502–503.

⁴⁵ Arhiv VII, k. 396, reg. br. 16/1: Naredenje Vrhovnog štaba (depeša) od 30. XII 1944.; Isto, reg. br. 11/1: Predlog štaba 2. korpusa od 3. I 1945. god.; Isto: naredenje VS od 10. I 1945. (knj. depeša štaba 2. k.).

— Dvadeset devetoj diviziji da po oslobođenju Nevesinja i Mostara sa tri brigade dejstvuje na pravcu Konjic — Sarajevo, a sa dvije brigade da obezbjeđuje teritoriju Hercegovine;

— Primorskoj operativnoj grupi da sa dvije brigade (1. bokeškom i 6. crnogorskim), koje su se nalazile u Sandžaku, očisti prostoriju zapadnog dijela Sandžaka od zaostalih četničkih grupa (na pravcu Pljevlja — Cajniče — Foča), kao i dolinu Drine između Foče i Goražda, a jednom brigadom obezbjeđuje obalu u Crnogorskem primorju i kontroliše teritoriju zajedno sa jedinicama Narodne odbrane.⁴⁰

Stab 3. divizije je obaviješten od štaba korpusa (31. XII) da će divizija učestvovati u daljem gonjenju neprijatelja prema Sarajevu, pa je preporučio da se, poslije završetka borbi u dolini Tare i na pravcu Bijelog Polja jedinice prikupe, odmore, moralno-politički i materijalno pripreme za ovaj zadatak.

Na osnovu ovog obavještenja i preporuke štaba korpusa štab divizije je izdao naređenje (2. januara 1945.) jedi-

⁴⁰ Isto, k. 396, reg. br. 20/1: Naređenje štaba 2. korpusa od 10. I 1945. (knj. depeša). (Napomena: Raspored ostalih jedinica NOVJ, početkom 1945. godine, bio je sljedeći: 3. armija (3 divizije): Barć — Podravska Slatina — Donji Miholjac — Darda — Apatin i dalje lijevom obalom Dunava do Vukovara; 1. armija (5 divizija i 1 konjička brigada): Berak — Orolik — Otok — Bosutsko šume — Sava; 2. armija (5. divizija): u sjeveroistočnoj Bosni, prema Bijeljini, Brčkom, Doboju i Vlasenici; 3. korpus (2 divizije): na prostoru Vlasenica — Vareš — Tuzla; 5. korpus (4 divizije) u zapadnoj i sjevernoj Bosni, prema Uni, Savi i Bosni; 8. korpus (4 divizije) u Dalmaciji, dijelom prema Mostaru; 4. korpus (3 divizije): u Baniji, Kordunu, Pokuplju, i Zumberku; 11. korpus (3 divizije): u Lici i Gorskem kotaru; 7. korpus (2 divizije): u Notranjskoj i Dolenjskoj; 9. korpus (2 divizije): u Gorenjskoj i Slovenskoj primorju; 4. operativna zona (1 divizija i 2 brigade): u Štajerskoj i Koruškoj; 6. korpus (2 divizije) i 10. korpus (2 divizije): na teritoriji Slovenije, Podravine i Zagorja; u rezervi Vrhovnog štaba, za obezbjedenje oslobođene teritorije, prema državnim granicama i za likvidaciju zaostalih kvislinških grupa: 5. divizija u Makedoniji, 1 divizija u Beogradu, 5 divizija na teritoriji Srbije.

(Oslobodilački rat, k. 2, str. 501)
U ovo vrijeme savezničke armije su se nalazile: Crvena armija: Mazurska jezera — r. Narev — Visla — Košice — Blatno jezero — Drava; anglo-američke trupe: Rajna — Sarbriken — Ahen — Nojmogen — Meza (donji tok), a u Italiji na Toskanske Alpe.

nicama da se prikupe u dolini Lima na prostoru Andrijevica — Berane — Ravna Rijeka, da se odmore, snabdiju odjećom, obućom i hranom, popune municijom i oružjem i izvrše sve pripreme za marševe i transport oruđa i ostalih potreba. Peta brigada je prešla 3. januara, iz rejonata Kolašina u rejon Berana (Potnjica), a 9. brigada iz rejonata Mateševa na prostoriju Kralje — Andrijevica — Vinicka, dok se 7. brigada, po oslobođenju Bijelog Polja (4. I), prikupila na prostoriji Bijelo Polje — Šahovići — Pavino Polje; inžinjerski bataljon je vršio opravku puta Andrijevica — Ljeva Rijeka, a brdski artiljerijski divizion, koji je bio pridat 3. diviziji, prikupio se u selu Luge kod Berana. Ostali divizijski dijelovi sa štabom divizije nalazili su se u Beranama, u čijem je rejonu bila i 1. italijanska brigada divizije »Garibaldi« koja je i dalje zadržana pod komandom štaba 3. divizije. (Odlaskom Jova Kape na drugu dužnost za političkog komesara divizije je određen početkom januara 1945. Vuko Tmušić, a ubrzo zatim Sveti Radojević, a za komesara 5. brigade Novica Perović.

Brojno stanje 3. divizije, bez pridatih jedinica, iznosilo je 1. januara 1945. 5.606 boraca.⁴⁷

2. PREBACIVANJE 3. DIVIZIJE U DOLINU DRINE I BORBE NA SEKTORU GORAŽDE — JAHORINA — TRNOVO

Treća divizija je na ovoj prostoriji u dolini Lima ostala do -11. januara kada je otpočeo njen pokret preko Sandžaka ka dolini Drine, na osnovu naređenja štaba divizije od 9. januara. Za vrijeme sedmodnevnog boravka ovde, u očekivanju naređenja za pokret, održana su savjetovanja štabova i sastanci po jedinicama, na kojima je izvršeno upoznavanje sa narednim zadacima. Osim političkih priprema u kojima su se maksimalno angažovale partijске organizacije i politički organi jedinica, pored vojnih starješina i štabova, obavljene su za ovo vrijeme mjere materijalno-tehničke, sanitetske i druge prirode, neophodne za izdržljivost boraca i jedinica na dugim marševima u uslovima srove zime koja je vladala na pravcu predvi-

⁴⁷ Arhiv VII, k. 756, br. r. 1/1: Zapovijest štaba 3. divizije od 2. januara 1945.; k. 395, br. reg. 18/1: Pregled brojnog stanja jedinica 2. korpusa.

đenog pokreta (mrazevi i duboki snijeg). Da se savlada rastojanje od oko 250 km, dok jedinice stignu na prostoriju predstojećih dejstava, bile su potrebne svestrane pripreme, kako bi jedinice bile sposobne da odmah prihvate borbu po pristizanju na marševski cilj.

Iz naređenja štaba korpusa od 10. januara i njegovog dopunskog naređenja od 17. januara, za vrijeme izvršenja marša, divizija je bila upoznata sa osnovnom marš-rutom na relaciji Berane – Pljevlja – Foča, mjestima prebacivanja preko Drine, i zadacima u vezi sa povlačenjem neprijatelja prema Sarajevu. Njoj je naređeno da po prebacivanju na lijevu obalu Drine glavnim snagama dejstvuje ka Dobrom Polju, Trnovu i Jablanici, na pravcu Sarajeva, a jednom brigadom iz rejona Ustikoline ka dolini Prače.⁴⁸

Pošto je ka dolini Drine već bila upućena, po naređenju štaba korpusa, 6. crnogorska brigada i dijelovi 37. divizije u cilju razbijanja četnika na prostoru Čajniče – Foča – Goražde, te je marš 3. divizije na ovom pravcu uglavnom bio obezbijeden, odvijao se bez smetnje od strane neprijatelja.⁴⁹ Najveće teškoće na maršu bile su uslovljene vremenskim nepogodama i dubokim snijegom, što je remetilo unaprijed određene dnevne marš-rute jedinica, po prostoru i vremenu. Međutim, jedinice divizije su savladale sve prepone na ovom napornom maršu po snijegu i mrazu: krčile prtine, prenosile na rukama oruđa i municiju na pojedinim za konje neprohodnim mjestima, transportovale i zbrinjavale bolesne i premrzle. Marševanje u ovakvim uslovima bilo je svojevrsni oblik borbe, u kojoj je trebalo savladati terenske i atmosferske prepreke, skopčane takođe sa gubicima od premrzavanja i iscrpljenosti.

Treća divizija je ovaj dugi marš izvršila u tri etape: Berane – Pljevlja – Bojanici – oko 130 km, u vremenu od 11. do 16. januara; Boljanići – Foča, Ustikolina – oko 70 km, u vremenu od 19. do 21. januara; Foča – Miljevi-

⁴⁸ Isto, k. 757, reg. br. 2/3: Naređenje štaba 2. korpusa (depeša) od 17. januara 1945.

⁴⁹ Dijelovi 37. divizije i Primorske operativne grupe oslobodili su Čajniče – 9. I, Prijepolje – 10. I, Priboj – 13. I, Foču – 11. I 1945. god.

ći — Trnovo, Ustikolina — Jahorina i Ustikolina — Goražde — oko 40—50 km, od 22. do 25. januara.⁵⁰

⁵⁰ Pošto su se prikupile u rejonu Berana (5. brigada do 10. januara, 9. brigada do 12. januara) i Bijelog Polja i Prijepolja (7. brigada do 14. januara), otpočeo je mars jedinica 3. divizije u sljedećem poretku:

— Peta brigada: Berane — Zaostro (11. I) — Rujište — Prije — Ravna Rijeka (12. I) — Slepac Most — Šahovići — Pavino Polje — Lekovina (13. I) — Kovren Potkrajci — Odžak (14. I), gdje se 15. januara zadržala na odmoru, — Pljevlja — Boljanići (16. I), gdje se zadržala na odmoru 17. i 18. januara;

— Deveta brigada: Andrijevica — Berane (12. I) — Ravna Rijeka — Jabočno (13. I) — Lekovina (14. I) — Kozice — Vrulja (15. I) — Mataruge — Otilovići (16. I), gdje se zadržala na odmoru 17. i 18. januara; — Sedma brigada: Šahovići — Kamena gora (13. I) — Keroševina — Seljašnica (14. I), gdje se povezala sa svojim 1. i 4. bataljonom koji su bili upućeni prema Prijepolju 9. januara, oda-kle kreće dalje: Babine — Vrbovo — Bučje — Kaluderovići (15. I)

— Poblaće (16. I), tu ostaje na odmoru 17. i 18. januara;

— Artiljerijski divizion se kretao pozadi 9. brigade: Berane — Podi (13. I) — Ravna Rijeka — Šahovići (14. I) — Muslići (15. I) — Lekovina (16. I) Maoče (17. I), gdje je ostao na odmoru 18. i 19. januara;

— Inžinjerijski bataljon, pošto se do 10. januara prikupio u Beranama i zadržao 3 dana, izvršio je pokret iz Berane — Zaostro — Crljevina — Krš Femića — Ravna Rijeka (14. I) — Šahovići — Lekovina — Kovren — Struga (15. I) — Vrulja — Maoče — Ratiblje (16. I), gdje se zadržao na odmoru 17. januara, a zatim: Pljevlja — Čeotina (18. I);

— Prva italijanska brigada divizije »Garibaldi«, koja se nalazila pod komandom štaba 3. divizije, pošla je iz Berana 14. januara pravcem: Zaostro — Prijelazi — Slijepac Most — Šahovići — Pljevlja, pozadi 9. brigade, odnosno Artiljerijskog diviziona;

— Štab 3. divizije sa prištapskim dijelovima kretao se pravcem Berane — Ravna Rijeka — Šahovići — Lekovina — Kovren — gdje je stigao 18. januara u Pljevlja.

Poslije dvodnevnog odmora na prostoru Boljanići — Poblaće — Otilovići — Maoče — Pljevlja, divizija je nastavila pokret prema Drini (19. I), ka sektoru Foča — Ustikolina — Goražde. Ona je bez borbe izvršila prebacivanje na lijevu obalu Drine, na sektoru Foča — Ustikolina, poslije čega su njene jedinice produžile i zauzele raspored: prema Goraždu i Jahorini — 7. brigada, na pravcu Trnovo — Jablanica — 5. brigada, artiljerijski divizion i inženjerijski bataljon, na prostoru Jabuka — Varoš Selo, na pravcu Jahorine i Dobrog Polja — 9. brigada kao rezerva. Pokret i za-uzimanje odgovarajućeg rasporeda izvršen je sljedećim pravcima:

— Peta brigada: Boljanići — Čelebić — Borje (19. I) — Zavajit — Foča (20. I) — Miljevina (21. I), odakle se povezala sa dijelovima 29. divizije (14. brigade) na pravcu Dobrog Polja i Trnova;

Duboki snijeg i poledica na maršu, kao i velika hladnoća, naročito preko Sandžaka, otežavali su i usporavali pokret jedinica divizije. Ishrana ljudstva i stoke bila je takođe otežana i neuredna, pošto jedinice nijesu mogle odnijeti dovoljne količine hrane iz doline Lima, zbog slabih uslova transporta, a usputna naselja su bila iscrpljena

— Sedma brigada: Podblaće — Metaljka — Čajniče — Mljeni — Potkozara (19. I) — Ustikolina (20. I), gdje su se prebacila 3 bataljona na lijevu obalu Drine — Foča, gdje se prebacio ostatak brigade. Po prebacivanju na lijevu obalu Drine produžili su pokret (21. I): Butkovići — Ozrenovići — Brekovići — 1 bataljon, da smijeni dijelove 29. divizije (11. brigade) na pravcu Goražda i Osječana; Ilavača — Bahovo, na pravcu Jahorine i Prače — 2 bataljon; na prostoriju Ustikoline — 1 bataljon (1.), kao rezerva, gdje se smjestio i štab brigade da sa prištapskim dijelovima;

— Deveta brigada: Mataruge — Otilovići — Pljevlja — Komino — Trnovice — Moljak — Popov do (19. I) — Čelebić — Zavajit — Foča (20. I i 21. I), gdje se 1 dan zadržala (22. I) na odmoru, a zatim produžila pokret: Miljevina 23. I) — Jabuka (24. I) na pravcu Jahorine, dva bataljona, — s. Vareš (25. I), na pravcu Dobrog Polja — 2 bataljona; — inženjerijski bataljon: Šula — Janovac — Čelebić (19. I) — Bijakovo (20. I) — Foča — Miljevina — Jasenovac — Glisnica (21. I), gdje je ostao 1 dan na odmoru, a zatim: Osje — Prević — Konakovici (23. I) i poslije jednodnevног odmora: Trnovo — Bistročaj — Bašci — Cešina strana (25. I), odaške je preuzeo inženjerijsko izviđanje i zaprečavanje na putu Trnovo — Jablanica;

— Prvi brdski artiljerijski divizion: Maoče — Pljevlja (20. I) — Popov do 21. I) — Zavajit (22. I) — Foča 23. I) — Gornji Budanj (24. I) — Visokovica (25. I), na pravcu Dobrog Polja i Trnova za podršku jedinica divizije na ovom pravcu. Dio diviziona je premješten (26. I) u selo Drocin. Protivkolska baterija ovog diviziona zbog nemogućnosti transporta ostavljena je u rejonu Berana (Ržanica). Ona će se tek kasnije prebaciti na ovaj pravac.

— štab divizije i njegovi prištapski dijelovi došli su u Foču 23. januara;

— Prva italijanska brigada divizije »Garibaldi« kretala se pravcem: Otilovići (19. I) — Pljevlja — Čelebići — Foča, pozadi 1. artiljerijskog diviziona, od 27. januara bila je razmještena na prostoriji Jabuka — Mokro polje — Hodžići — Ukišići, sa zadatkom da kontroliše pravac od Gornje Prače i Podgraba, između 7. brigade desno, i 9. brigade lijevo. O njenim dejstvima na ovom sektoru nema sačuvanih podataka kod naših jedinica. Italijanske jedinice su krajem februara 45. povučene iz ove oblasti radi upućivanja u Italiju. Tako je 1. ital. brigada 24. II naišla ispred komande štaba 3. divizije.

Na pravcu Goražda, pored dijelova 29. divizije nalazili su se i. dijelovi 6. crnogorske brigade u rejonu sela Vranici — Potkozara

i nedovoljna da obezbijede uredno snabdijevanje ovim potrebama. Mnogi konji su na putu uginuli od iscrpljenosti i gladi, pa su borci bili opterećeni prenošenjem municije, oružja i drugih potreba koje su transportovane konjima. Naročito je bio otežan transport artiljerijskih oruđa. Na mnogim mjestima trebalo je uklanjati sniježne nanose, opravljati mostove na potocima i riječicama, zaobilaziti neprohodna mjesta.

I pored teškoća koje su se ispoljile na maršu marševska disciplina jedinica je održana na visini, održavani su kraći sastanci i konferencije tokom pokreta, na zastancima i odmorima, uočavani nedostaci, sagledavan način njihovog otklanjanja, preduzimane mјere za uspješno kretanje na sljedećoj etapi.

Poslije prelaska na lijevu obalu Drine 3. divizija je smjenila dijelove 29. divizije na pravcu Goražda i na prostoru Jabuka – Dobro polje, kao i na pravcu Trnovo – Ilovice, koji su povućeni u dolinu Neretve, na sektor Konjic – Mostar.⁵¹ Na pravcu Goražda se nalazila 6. crnogorska brigada i dijelovi 37. divizije, dok je njen glavnina bila prema Višegradu, na kom pravcu je dejstvovala i 6. albanska divizija. Na prostoriji Jahorine nalazio se Jajčarski NOPO.

— **Bukovik (2 bataljona u Foči).** Ova brigada je privremeno, od 21. januara, potčinjena štabu 3. divizije.

(Arhiv VII, k. 395, br. reg. 2/1: Operativni dnevnik štaba 2. korpusa; k. 756, br. reg. 5/1, 6/1 i 8/1: Naredenje štaba 3. divizije od 9, 12. i 18. januara 1945. god; 21/4: Operativni dnevnik 3. divizije; 25/2: Bojna relacija pionir, bataljona 3. divizije; k. 396, br. reg. 20/1: Naredenje štaba 2. korpusa od 10. I 1945. god; k. 757, br. reg. 2–9/3: Izvještaj 7. brigade od 21. I 1945. štabu divizije; br. reg. 2/3: Izvještaji štaba 3. divizije od 12. do 25. I 1945. god.; 5/2: Naredenje štaba 3. div. od 12. I 1945.; br. reg. 1/8, 2/8: Zapovijesti štaba 7. brigade od 18. i 20. I 1945.; br. reg. 16/9: Operativni dnevnik 7. brigade; k. 757, br. reg. 2–1/5: Istorijat inž. bataljona 3. div; 1–1/7, 24/7: Istorijat razvitka art. brigade 3. divizije; k. 760, reg. br. 16/3: Operac. dnevnik 9. brigade; k. 758, br. reg. 1/7, 2/7: Zapovijest štaba 5. brigade od 9. i 18. I; 6/8, 7/8: Bojne relacije 5. brigade.

Vojnoistorijski glasnik, 2, 1965: Mitar Durišić pukovnik: Dejstva 3. udarne divizije NOVJ u sarajevskoj operaciji str. 1–11.

⁵¹ Do dolaska 3. divizije ovdje su se nalazile 11. i 14. hercegovačka brigada 29. divizije.

Treća divizija je na ovim pravcima ponovo došla u borbeni kontakt sa jedinicama njemačkog 21. armijskog korpusa koje su se povlačile pravcem Višegrad — Sarajevo — dolina Bosne, ka Bosanskom Brodu. U njegovoj zaštitnici na pravcu Višegrad — Sarajevo nalazila se od 13. januara 181. divizija, kojoj su podređeni dijelovi policijskog puka »Nagel«, i tri tvrđavska bataljona, kojima je popunila svoje znatno prorijeđene jedinice u Crnoj Gori, i neki ustaško-domobranski bataljoni. Dolinu Neretve, sa Mostarom i Konjicom, još je čvrsto držala 369. divizija, potčinjena ovom korpusu po dolasku njegova štaba u Sarajevo, i ustaško-domobranske formacije.

Zadatak neprijateljske zaštitnice je bio da svojim rasporedom zatvori pravce od Višegrada i Goražda dolinom Prače ka Sarajevu i obezbijedi ovu komunikaciju za povlačenje svojih trupa ovim pravcem kada bude napuštena odbrana šireg rejona Sarajeva.⁵²

Na pravcu Sarajevo — Trnovo neprijatelj je imao prema 5. brigadi, a zatim prema glavnini 3. divizije 964. tvrđavsku brigadu, dijelove 1. ustaške brigade i neke samostalne jedinice, dok su se u rejonu Sarajeva i neposrednoj okolini nalazile razne jedinice za unutrašnju i neposrednu odbranu grada. Nešto kasnije kao rezerva 21. armijskog korpusa u Sarajevskom polju se prikupila, 7. SS-divizija, koja je potom upotrebljavana kao manevarska grupa na pravcima gdje je odbrana bila ugrožena dejstvom jedinica NOV.

Pokreti, manevar i snabdijevanje jedinica 3. divizije u ovoj oblasti između Trnova, doline Prače i Goražda bili su otežani planinskim masivom Treskavice, Igmana, Javorine i Trebevića, pokrivenim u ovo vrijeme dubokim

⁵² Raspored 181. njemačke divizije bio je sljedeći: 363. puk u rejonu Višegrada štitila je pravac povlačenja Višegrad — Rogatica — Sokolac — Sarajevo; 334. puk, ojačan 1 bataljom 359. puka (do početka februara), u rejonu Jabuke, FEB-222 u rejonu Medeđe (između Višegrada i Goražda) štitio je pravac povlačenja dolinom Prače ka Sarajevu, a na ovom pravcu se nalazio i 1 landesšicen bataljon i četnici. Glavnina 359. puka ove divizije je bila upućena u dolinu Neretve, za ojačanje 369. divizije. Goražde i Višegrad neprijatelj je napustio početkom marta, Rogaticu i Sokolac tokom marta, a dolinu Neretve, takođe početkom marta.

(VII, k. 73. br. reg. 47/4: Istorijat 181. div.).



Kolona 3. divizije u pokretu ka položaju kod Trnova (prema Sarajevu)

sniježnim pokrivačem. Ovo je uveliko olakšalo odbranu neprijateljskih jedinica u dolini Prače i na pravcu Sarajevskog polja. On je uspješno koristio željezničku prugu i put na relaciji Višegrad – Sarajevo, oslanjajući se na pojedine tačke duž ovih komunikacija: Ustiprača, Prača, Sjetlina, Podgrab, Pale, Stambolčić, Renovica, uključujući Goražde i Rogaticu, gdje je takođe držao svoje isturene posade.

Raspored koji su zauzele prema neprijatelju jedinice 3. divizije uslovio je držanje fronta širokog oko 60 km, što je takođe otežavalo njihov manevar sa jednog na drugi pravac, kao i njihovo efikasnije dejstvo prema pojedinim tačkama.⁵³

Sedma brigada, pošto se prebacila na lijevu obalu Drine i smijenila dijelove 11. hercegovačke prema Goraždu, razmjestila se na prostoriji sela: Butkovići – Ozrenovići – Brekovići, prema Goraždu i Osječanima, 1 bata-

⁵³ 5. i 9. brigada su bile na pravcu Sarajeva (Trnovo – Jablanica), a 7. brigada prema Goraždu i dolini Prače (Jabuka – Prača – Podgrab – Trebević).

ljon; Ilovica — Bahovo, na pravcu Jahorine i Prače, 2. bataljona; Ustikolina, 1. bataljon, u rezervi.

Na njenom desnom krilu, u dolini Drine prema Goraždu, nalazili su se dijelovi 6. crnogorske brigade, 2 bataljona, a na lijevom krilu, na prostoru Jahorine, Jahorinski NOPO.

Pošto je neprijatelj onemogućio dijelove 37. divizije (3. brigadu) da s hoda forsira Drinu između Goražda i Ustikoline, zatraženo je sadejstvo jedinica 3. divizije koje su već bile na lijevoj obali Drine. Stab 3. divizije je u vezi sa ovim zahtjevom, postavljenim preko štaba korpusa, naredio 7. i dijelovima 6. brigade na ovom pravcu da sadejstvuju napadu dijelova 37. divizije na neprijatelja u rejonu Goražda i pomognu njihovo prebacivanje na lijevu obalu.⁵⁴

Napadom koji je određen za 24. januar (u 22 časa) predviđeno je da se razbijje neprijatelj na sektoru Goražde — Jabuka — Hranjen i odbaci u dolinu Prače.⁵⁵

Jedinice su prešle u napad u određeno vrijeme, s tim što su bataljoni 6. brigade izvršili napad nešto ranije, podilazeći s juga i jugozapada Goraždu, naišli na žestok otpor neprijatelja sa linije Mišjak — Popov Do i, pošto su pretrpjeli već u prvoj borbi znatne gubitke, povukli se na polazne položaje, odustajući od daljeg napada na svom pravcu. Neprijatelj je zaustavio i 3. sandžačku brigadu, koja je napadala desnom obalom Drine, u okviru ovog napada prema Goraždu, i prinudio ju da se povuče i odustane od napada ove noći.

Kod 7. brigade, koja je napala neprijatelja na Hranjenu, 1. i 3. bataljon, Jabuci i Sjenokosu, 2. i 4. bataljon je takođe pružio žestok otpor, naročito u rejonu Jabuke (Jabučno sedlo — Miš), odakle je kontrolisao raskr-

⁵⁴ Šesta crnogorska brigada je na sektoru Goražda ostala od 11. do 26. januara, kada je povućena u Foču, a zatim, po naredenju štaba korpusa upućena na Kosmet. (Arhiv VII, k. 756, reg. br. 10/1).

⁵⁵ Šesta brigada je napadala (dva bataljona) na Mišjak — Popov Do, a 3. sandžačka desnom obalom Drine prema Goraždu. Sedma brigada napadala je na Hranjen (2 bat.), Jabuka — Sjenokos — Goražde (2 bataljona).

(Arhiv VII, k. 756, reg. br. 9/1: Naredenje štaba 3. divizije; Isto, k. 395, reg. br. 2/1: Operativni izvještaj štaba 3. divizije).

snici puteva za Goražde, Rogaticu i Sarajevo. On je na ovaj pravac privukao i svoje dijelove iz rejona Hranjena. Prodor 2. bataljona prema Jabuci je zaustavljen pošto je ostao bez sadejstva 4. bataljona, koji je, pošto je zauzeo Sjenokos krenuo prema Goraždu radi sadejstva bataljonsima 6. brigade, koji su se u međuvremenu povukli od Goražda na prostoriju Baba – Završje. Na taj način, zbog nedostatka koordinacije i sadejstva ove noći, napad bataljona 7. brigade nije dao željene rezultate: 4. bataljon nije dospio ni na jednoj ni na drugoj strani da blagovremeno pritekne u pomoć, a 1. i 3. bataljon po izbijanju u rejon Hranjena ostali su neaktivni: nijesu produžili gonjenje neprijatelja koji je odavde povučen kako bi pritekli u pomoć 2. bataljonu kod Jabuke.

Neuspjeh na komunikaciji Goražde – Jabuka i kod Goražda uslovio je povlačenje 7. brigade, kao što je bilo naređeno zapoviješću štaba divizije, na desnu obalu Hrajanjskog potoka, na prostoriju sela Guvništa – Selište – Ribljak (1. i 3. bataljon) – Ostružno – Borine (2. bataljon) – Ozrenovići (4. bataljon).⁵⁶

Neprijatelj je poslije ovog napada i dalje zadržao svoje položaje u rejonu Goražda i na komunikaciji Goražde – Jabuka – Prača, sve do povlačenja iz ove oblasti početkom marta 1944. preko Jabuke i Mesića u dolinu Prače, prema Renovici. Za ovaj sektor on je privezao za sve ovo vrijeme 7. crnogorsku i 3. sandžačku brigadu.

Naše snage za napad na Goražde bile su nedovoljne i bez odgovarajućeg ojačanja artiljerijom. Neprijatelj je ovdje bio organizovan za odbranu, utvrđen na dominantnim položajima oko grada i duž komunikacije, a raspolažao je sa 2 baterije topova i haubica. Pored bolje pripreme i jačih snaga bilo je neophodno prethodno izolovati garnizon u Goraždu od pomoći sa pravca Jabuke i doline Prače. Napad desnom obalom Drine sveo se na vatreni prepad dijelova 3. sandžačke brigade, koji su dočekani jakom vatrom neprijateljskih jedinica sa lijeve obale i njihovih dijelova sa mostobrana kod Goražda.

Raskrsnica u rejonu Jabuke bila je jedan od ključnih položaja u neprijateljskoj odbrani, pa je bilo potrebno

⁵⁶ Arhiv VII, k. 759, br. reg. 16/9: Izvještaj 7. brigade.

usmjeriti glavninu 7. brigade za njegovo zauzimanje, čime bi odbrana Goražda i rejona Ustiprače postala necjelishodna i nesigurna. Međutim, na ovom pravcu je upućen samo 1 bataljon, koji je ostao bez podrške ostalih dijelova brigade. Neprijatelj je ovaj propust uočio i ojačao svoje položaje u ovom rejonu, a zatim na cijelom sektoru, pošto je pritisak na Goražde popustio povlačenjem bataljona 3. sandžačke i 6. crnogorske brigade.

Dijelovi 3. divizije su se na ovom sektoru zadržali, povremeno i nedovoljno efikasno se angažujući prema bočnim obezbjedenjima i zaštitničkim dijelovima neprijatelja, umjesto da se usmjere na komunikaciju dolinom Prače, kojoj je neprijatelj saobraćao i vršio evakuaciju svojih trupa i sredstava iz doline Drine prema Sarajevu. Međutim, pri ocjeni aktivnosti 7. brigade, kao i dijelova 37. divizije na ovom sektoru, treba imati u vidu atmosferske uslove i neuredno snabdijevanje jedinica, što je ometalo primjenu odgovarajućeg manevra i načina dejstava u ovoj oblasti.

Sedma brigada je ostala na ovom sektoru do 10. februara, bez bitnih promjena u rasporedu, i bez jačeg angažovanja prema neprijatelju. Njen 4. bataljon je smješten bataljone 6. brigade (27. I) na prostoru Baba — Završje, a 1. bataljon se iz Ribnjaka prebacio u Rešetnicu (1. II), a zatim na prostoriju Ilovača — Bahovo (6. II) radi dejstva prema s. Prači i Orahovici.

Pošto je smijenjena na sektoru Goražde — Hranjen od 3. sandžačke brigade, 7. brigada je naređenjem štaba 3. divizije od 8. februara usmjerena da dejstvuje na komunikaciju Renovica — Prača — Sjetlina.⁵⁷ Nju je ovo naređenje, koje je primila sa zakašnjenjem (11. II), zateklo na prostoriji: Nekopi (1. bat.), Kremeševo — Raduni (2. bataljon), Remetnica (3. bataljon), Obade (4. bataljon, koji se 9. II povukao sa prostora Baba — Završje uslijed neprijateljskog ispada). Pristupajući izvršenju zadatka u vezi sa pomenutim naređenjem štaba divizije, prethodno je napala (12. II) manje dijelove milicije i ustasa na prostoru Bare — Butkovići — Orahovica — Bogovići, kako ne bi bilo ometeno njeno prebacivanje ka dolini Prače. Ne-

⁵⁷ Isto, k. 759, br. reg. 16/9: Naređenje štaba div. od 8. II 1945.

prijatelj se sa ove prostorije povukao, pružajući samo manji otpor iz rejona Bara i Orahovice, na liniju Gornja Prača – Komrani, odakle je pokušao (13. II) da zaustavi njen napad protivnapadom prema Crnom vrhu, ali je odbačen na polazne položaje, a zatim se narednog dana (14. II) pod pritiskom povukao na lijevu obalu Prače.⁵⁸

Ovom akcijom 7. brigada je stavila pod vatrenu kontrolu komunikaciju u dolini Prače, između Prače i Sjetline. Njeni bataljoni su prednjim dijelovima izbili na liniju Vučja brda – Zlatibor – Komrani – Čelopek – Ljubin grob i Nikolići – Krvavica.

Neprijatelj je pokušao da potisne 7. brigadu sa ove prostorije, odakle je vršila prepade i ometala saobraćaj, ali je svaki put odbijen uz gubitke. Međutim, on je uspijevao da komunicira dolinom Prače zahvaljujući oklopnim vozilima, koji su brzo intervenisali prema napadnutim mjestima i davali podršku ugroženim posadama na željezničkim stanicama. Kada je neprijatelj otpočeo povlačenje iz rejona Goražda, pojačao je odbranu ovog sektora, a potom jačim ispadima prema 7. brigadi otklonio njen pritisak, koji se sveo samo na izviđanje sa prostorije: Kavnik – Prisoje – Nikolići – Nohorići (1. bataljon), Grab – Vihori – Dobra Voda (2. bataljon), Datelji – Komrani – Bare (3. i 4. bataljon), na koju se povukla brigada poslije nekoliko upada u dolinu Prače, između 5. i 7. marta, i napada na Sjetlinu, Stambolčić, Podgrab i Praču.⁵⁹

Sedma brigada je sa ove prostorije kontrolisala pravce od Sjetline i Podgraba, iz doline Prače, obezbjeđivala se lijevo prema izvornom dijelu Prače, a desno održavala vezu sa dijelovima 37. divizije koji su gonili neprijatelja.

Neprijatelj je napustio Renovicu i Praču 7. marta, a zatim se povukao ka Podgradu i Sjetlini. Dalje povlačenje, prema Sarajevu, neprijatelj je vršio dosta organizo-

⁵⁸ Drugi bat. je napadao Orahovicu, 3. bataljon na Butkovići – Bare, a 1. bataljon s. Bokovicu i nije naišao na otpor. 4. bat. je bio u rezervi.

(Arhiv VII, k. 759, reg. br. 8/3: Zapovijest štaba 7. brigade od 11. II 1945.

⁵⁹ Neprijatelj je napušto Goražde 5. marta, a Višegrad 4. marta.

vano, iako pod stalnim, ali nedovoljno efikasnim napadima naših jedinica.

Treći i 4. bataljon 7. brigade su ostali prema Podgrbu i Sjetlini sve do 14. marta, kada je neprijatelj napustio ova mjesta i povukao se prema Stambolčiću, dok su njen 1. i 2. bataljon po naređenju štaba divizije upućeni 11. marta prema Trebeviću radi razbijanja četnika na ovom pravcu i povezivanja sa 9. crnogorskom brigadom u rejonu s. Tvrđinića. A potom, pošto je naređenjem štaba korpusa sektor Prače i gonjenje neprijatelja prema Palama i Sarajevu preuzeila 37. divizija, 7. brigada se u cjelini prikupila prema Trebeviću, a zatim, do 20. marta, u rejonu Dobrog Polja, na pravcu Trnovo – Sarajevo, gdje su dejstvovale ostale jedinice 3. divizije.⁶⁰

Za vrijeme boravka 7. brigade na sektoru Prače i Goražda atmosferski uslovi su otežavali pokret i manevranjenih bataljona i primjenu efikasnijih napada na neprijatelja. Dotur hrane i municije iz divizijske baze do bataljona ove brigade bio je otežan, a podrška artiljerije nemoguća. Borci su bili prilično zamorni i iscrpljeni, a bio je veći broj povreda od smrzavanja, što je uz poginule i ranjene povećavalo broj izbačenih boraca iz stroja ove brigade.⁶¹

⁶⁰ Zbog razvoja situacije na sektoru Trnova, prema 5. i 9. brigadi, štab 3. divizije je naredio 18. marta 7. brigadi da prekine kontakt sa neprijateljem u rejonu Trebevića i da se preko Jahorine prebaci u rejon Dobrog Polja, na pravcu Trnova. Krajem ovog dana 2. i 4. bataljon su napustili Trebević a 1. bataljon Kasindol, i uputili se pravcem: Jasik – Pavlovac – Ovčeve Vode – Meduplanina (1. bataljon Kasindol – Meduplanina) – Vrtine – Delijaš – Igrista – selo Vareš. Treći bataljon, kada je smijenjen od dijelova 37. divizije, prebacio se pravcem: Srednje – Bogovići – Jabuka – Dobro Polje. Tako se cijela brigada 20. marta prikupila na prostor Dobro Polje – selo Vareš. (VIG, 2, 1965: pomenuti članak M. Đurišića str. 36); Arhiv VII, k. 756, reg. br. 21–4/2: Naredjene štaba 3. divizije od 18. III 1945.

⁶¹ Sedma brigada je imala gubitke na sektoru Goražde – Prača – Jahorina (24. I do 19. III 1945.: poginulo oko 55 a ranjeno oko 100 boraca, dok su gubici neprijatelja za ovo vrijeme procijenjeni na oko 300–400 poginulih i 24 zarobljenih.

(Arhiv VII, k. 759, reg. br. 13–1/9: Istorijat 7. brigade; VIG 2/1965: pom. članak M. Đurišića, Isto, k. 759, reg. br. 3/9 i 16/9: Izvještaji 7. brigade.

Glavnina 3. divizije (5. i 9. brigada) od početka je poslije prelaska na lijevu obalu Drine orijentisana na pravac Dobro Polje – Trnovo, prema Sarajevu. Ovaj pravac je izvodio najkraćim putem u rejon Vojkovića i Ilijice, u Sarajevsko polje, u pozadini neprijateljskih snaga koje su se još nalazile u dolini Prače i Drine (rejon Višegrada i Goražda), kao i u dolini Neretve do Mostara. Zato je neprijatelj za sve vrijeme ovom pravcu poklonio naročitu pažnju, zatvarajući ga znatnim snagama raspoređenim na položajima po dubini od Sarajeva i Sarajevskog polja do linije Presjenica – Trnovo – Ulobić, oslanjajući se krilima na Trebević i Igman.⁶²

Štab 2. korpusa je ocijenio značaj ovog pravca kada je naredio 3. diviziji da se angažuje na njemu ojačavajući je postepeno korpusnom artiljerijom. Međutim, izuzetno teški vremenski uslovi duže su ometali njenu efikasnu upotrebu, podršku, snabdijevanje i manevar. Tek krajem marta, kada su se atmosferski uslovi poboljšali, snijeg počeo kopniti u dolinama, stvorene su mogućnosti za njeno jače angažovanje i bolji manevar na ovom pravcu. Ipak, i u ovim uslovima jedinice divizije su tokom februara i marta imale nekoliko žestokih i upornih borbi na ovom pravcu, odbijajući neprijateljske ispade i pokušaje da otklone njihov pritisak i odbace ih sa zauzetih položaja.

Nastupajući sa juga (Dobro polje – Trnovo), pošto je smijenila dijelove 29. divizije sjeverno od Trnova, prema selu Ilovici i Umčane: na liniji Govedovići – Brutusi – Ostojići, 5. proleterska brigada je naišla na organizovanu odbranu neprijatelja po dubini na prostoru Ilovice, Jablanica, Turbe, oslonjenu krilima na padine Trebevića i Igmana i povezanu dolinom Željeznice sa Sarajevskim poljem. Neprijatelj je iz ovih rejonova sprečavao dijelove 3. divizije da izvrše probor na ovom pravcu.

⁶² Na ovom pravcu, prema Trnovu, nalazila se 964. tvrđavska brigada, 1. ustaška brigada, a u rejonu Ilijice se nešto kasnije prikupila i 7. SS-divizija.

Ostale jedinice 2. udarnog korpusa, pored 3. divizije, bile su angažovane: na sektoru Višegrad – Goražde i u dolini Prače, •– 37. divizija, u dolini Neretve: Mostar •– Konjic – Ivan-sedlo, 29. divizija. Pravac njihovog dejstva dolinom Prače ka Sarajevu, i preko Igman-sedla, ka Sarajevskom polju.

Najjače borbe u ovom dvomjesečnom periodu (februar – mart) jedinice 3. divizije su imale u dolini Željeznice i Presjenice, naročito oko Trnova, Umčana, Jablanice i Ulobića. Poslije 24. januara na ovom pravcu je angažovana 5. brigada, a iza 10. februara 9. crnogorska brigada, a tek u posljednjoj fazi borbi na ovom pravcu, poslije 20. marta, i 7. crnogorska brigada, koja je do tada dejstvovala na sektoru Prače.⁶³

Deveta brigada, po prebacivanju iz rejona Foče na prostoriju Miljevina – Mrežice – selo Varoš, ostaje u rezervi štaba divizije sve do 11. februara, s tim što je odavde kontrolisala rejon Jabuke i Mazlina i pravac prema Ja-

⁶³ Peta proleterska (crnogorska) brigada izvršila je pokret iz rejona Foče pravcem: Miljevina – Mrežice – Dobro Polje – Trnovo (23. I), smjenila dijelove 14. hercegovačke brigade (24. I) i došla u kontakt sa neprijateljem u rejonu Ilovica i na pravcu sela Umčana. Neprijatelj je ovu smjenu iskoristio i izvršio ovog dana ispad istočno od Prečana i Umčana, ali ga je 5. brigada sljedećeg dana (25. I) potisnula prema Ostojićima i Čeružićima. Zbog nedostatka municije i snijega brigada nije produžila gonjenje prema Presjenici, nego se zadržala (26. I) na desnoj i lijevoj obali Crne rijeke: Slavljevići – Govedovići, 5. bataljon; Gradina – Kisićelice – Letin Han, 3. bataljon, odakle je kontrolisala dolinu Željeznice i komunikaciju Trnovo – Jablanica. Ulijevod od 3. bataljona, od komunikacije do sela Brutusi, rasporedio se 2. bataljon, a prema Umčanima i dolini Prosjenice 1. bataljon ove brigade, sa isturenim dijelovima na liniji Čeružići – Oblo Brdo. Četvrti bataljon je zadržan u rejonu Trnovo kao rezerva štaba brigade, koji se ovdje nalazio. Ovakvim rasporedom 5. brigada je imala zadatak da obezbijedi što povoljnije polazne položaje za predstojeća dejstva divizije na pravcu Presjenice i Jablanice, kada se vremenski uslovi poboljšavaju, očiste komunikacije od snijegova; za privlačenje artiljerije za podršku i dotur hrane, municije i drugih potreba iz korpusne baze.

Neprijatelj je iskoristio razvučenost 1. bataljona i napao (27. I) njegovu četu u Čeružiću, odbacio je ka s. Brutusi, a sljedećeg dana je odbacio i njegove dijelove iz rejona Oblog brda i Prečana i prinudio ih da se povuku prema Šabancima, Dojčićima i Ostojićima. Bataljon je protivnapadom (31. I i i. II) odbacio neprijatelja na liniji Ometalo – Umčani – Ljutca – Čeružići, odakle je bio povezan, preko sela Madžari sa Ilovicom.

Sljedećih 10 dana (do 11. II) 5. brigada je ostala u narednom rasporedu, a obostrana aktivnost se svela na izvidanja i obezbijedenja.

(Arhiv VII, k. 756a, br. reg. 1–1/5: Istorijat 3. divizije; k. 395, br. reg. 2/1: Operativni dnev. 2. korpusa; k. 395, br. reg. 5/1: Oper, izvještaj štaba 3. div. VIG, 2/1965: pom. članak M. Đurišića.)



Na komandnom mestu štaba 3. divizije pred napad na Sarajevo

horini i održavala vezu sa dijelovima Jahorinskog NOPO. Jedan njen bataljon je po odlasku 6. brigade iz Foče vraćen (30. I) u ovo mjesto, gdje se nalazio štab divizije, da obavlja garnizonsku službu i kontroliše okolinu.

Deveta brigada je na osnovu naređenja štaba divizije od 9. februara, napustila (11. II) ovu prostoriju, osim bataljona u Foči, preko Dolijaša se prebacila u rejon Trnova i zauzela raspored na liniji: Leletin Han – Kisjelice – Bistrčaj (3. bataljon) – Slavljevići – Govedovići (2. bataljon), istočno od komunikacije Trnovo – Ilovice, gdje je smijenila bataljone 5. brigade (3. i 5. bataljon), koji su se prebacili (11/12. II) zapadno od ove komunikacije. U selu Dolijaš zadržan je 1. bataljon ove brigade, kao rezerva.⁶⁴

⁶⁴ Prva italijanska brigada divizije »Garibaldi« bila je razmještena od 1. II na prostoriji Jabuka – Ukšići, prema jugoistočnim padinama Jahorine, a od 11. II, zbog odlaska 9. brigade prema Trnovu, pomjerena je, po naredenju štaba 3. divizije sjevernije na prostoriju Tahuljići – Jamici – Gurbeti – Stojkovići, sa zadatkom da izvida prema Jahorini, Korijenu i Praći.

Arhiv VII, k. 760, reg. br. 2-2/2: Bojna relacija 9. crnogorske brigade; 395, reg. br. 5/1: Operativni izvještaj štaba 3. divizije; k. 756, reg. br. 21-4/2: Naredenje štaba 3. divizije od 9. II 1945.

Pošto je izvršena smjena njenih dijelova desno od komunikacije Trnovo – Ilovice, 5. brigada je izvršila ponrjeranju i pregrupaciju u svom borbenom rasporedu: 3. bataljon je upućen na položaje Pendičići – Rudine – Lisovići, njih je do tada držao 2. bataljon, koji je povučen u rezervu u rejon Trnova; 5. bataljon je upućen na prostoriju Gradina – Prečani – Oblo brdo, nju je držao 1. bataljon, koji je povučen na prostoriju Ostojići – Mijanovići, dok je njen 4. bataljon iz rezerve iz rejona Trnova upućen na prostoriju Trebečaj – Brutusi, između 3. i 1. bataljona, da izviđa u pravcu Čeružića, Ljutca i Jagodara (dolina r. Bijele).

Pošto je 9. brigada zauzela raspored, a 5. brigada izvršila korekciju u svom rasporedu kod Trnova, izvršen je napad na neprijatelja na sektoru Ilovice – Umčani, sa ciljem da se odbaci sa položaja i potisne prema Presjenici i Jablanici. U napadu koji je počeo u 19 časova 12. februara pored 5. brigade učestvovala su i dva bataljona 9. brigade (2. i 3. bataljon), a bio je podržavan 1 bataljon topova (75 mm) iz rejona Leletin-hana.⁶⁵

Neprijatelj je pružio jak otpor na cijelom sektoru, naročito na pravcu Ilovice, gdje je zadržao, a zatim priudio bataljone 9. brigade da se do zore (13. II) povuku na polazne položaje: Slavljevići – Kisjelica. Napad na ovom pravcu otpočeo je sa zakašnjenjem; bataljoni nisu uspjeli da se međusobno povežu, a nije ostvareno ni sadejstvo sa dijelovima 5. brigade koji su napadali uljevo, prema selu Madžari, što je umanjilo efekat napada, naročito na odsjeku 2. bataljona, koji je imao zadatak da presječe vezu između Ilovice i Jablanice. Zakašnjenje i neuspjeh bataljona 9. brigade negativno su se odrazili na napad susjednog 3. bataljona 5. brigade prema Madžari-

⁶⁵ Zapoviješću štaba 5. brigade je naređeno da se napad izvrši po sljedećem: 2. bataljon 9. brigade pravcem Slavljevići – ist. dio Ilovice – Selište; 3. njen bataljon lijevo od 2. bataljona – do ceste, obuhvatajući Ilovice s juga (polazak u napad sa prostora Slavljevići – desna obala Željeznice); 3. bataljon 5. brigade pravcem: Madžari – Selišta, 4. bataljon Ljutica – Čeružić, 1. bataljon pravcem Umčani – Ometalo – komunikacija, 5. bataljon prema Presjenici. U rezervi 2. bat. 5. brigade i 1. bat. 9. brig.

Arhiv VII, k. 760, reg. br. 3/3: Zapovijest štaba 5. brigade od 12. II; VIG, 2/1965. pomenuti članak M. Đurišića.

ma, koji je prinuđen da se povuče na polazne položaje uz veće gubitke (35 mrtvih i ranjenih). Međutim, lijevo od njega 4. bataljon 5. brigade je tokom noći odbacio neprijatelja iz Čeružića, dok su njeni 1. i 5. bataljon tokom dana (13. II) savladali otpor u rejonu s. Umčani i u sadejstvu sa 4. bataljom odbacili neprijatelja ka Jablanici. Ovim su bili ugroženi neprijateljski položaji u dolini Željeznice, naročito u rejonu Ilovice – Madžari, koji je stavljen pod jak pritisak dijelova 5. i 9. brigade. Oko 19 časova ovoga dana oni su ponovo napali neprijatelja u ovom rejonu i poslije dvočasovne borbe ga prinudili da se povuče prema Jablanici. Progoneći ga na ovom pravcu, naše jedinice u toku noći (13/14. II) zauzimaju Grab i Crvenu stijenu i izbijaju na liniju: Ružica – Grabske šume – Crvena stijena – Oglavak (9. brigada), Han Šehovac – Mošići – Odžak – Očađelo – Presjenica (5. brigada). One su odbile jutarnji protivnapad neprijatelja na ovu liniju, a potom tokom dana zauzele sljedeći raspored: 9. brigada: Ružica – Vlasulje – Gubak (1. i 2. bataljon), Ilovice (3. bataljon); 5. brigada: Očađelo – Dolovo – Strojnići (4. i 5. bataljon), Umčane (2. bataljon).⁶⁶

Da bi se oslobođio pritiska u rejonu Jablanice, neprijatelj je 16. februara počeo sa napadima na položaje 5. i 9. brigade i tokom dana uspio da odbaci njihove dijelove sa Gupca i Oglavka (9. brigada) i sa Očađela (5. brigada). Dublji prođor, južno od Jablanice, zadržali su dijelovi 9. brigade sa linije Grabska stijena – Crvena stijena. Sljedećeg dana 9. brigada upućuje svoj 2. bataljon prema Ulobiću, gdje se pojavila jedna grupacija četnika, koju je razbio i postavio se prema njima na liniji Golo brdo – Ružica – Ulobić. Na pravac prema Jablanici doveden je 2. bataljon iz rezerve. Tako je desni bok ove brigade obezbijeden, pošto je uspio da sprječi pokušaje četnika da ga odbace sa ovog pravca.

Peta brigada je ovog dana ispred neprijateljskog napada povukla svoje dijelove na desnu obalu Presjenice i posjela položaje na liniji Bogatići – Ometalo – Prenčani.

⁶⁶ Peti bataljon 5. brigade, koji je bio formiran od bivših pripadnika Crvene armije, prebjeglih iz njemačkog zarobljeništva, izašao je iz sastava 5. proleterske brigade 16. februara i, po naredenju Vrhovnog štaba, upućen u sastav jedinica Crvene armije.

Obje brigade su ostale u ovom rasporedu do kraja februara. Usljed mraza i snijega nije bilo za ovo vrijeme veće aktivnosti bilo s jedne ili druge strane; ona se sveća na izviđanja i kontrolu pravaca. One su ovo zatišje iskoristile za odmor, popunu municijom i drugim potrebama, pripremajući se da produže napad prema Sarajevu.⁶⁷ Štabovi su iskoristili ovo vrijeme da održe konferencije po četama i bataljonima sa vojnicima i starješinama, da im ponovo govore o disciplini, odnosu prema narodnoj imovini, saradnji sa narodnom vlasti, kao i o narednim naporima i zadacima jedinica.

Početkom marta jedinice 3. divizije na ovom pravcu nalazile su se uglavnom na istoj prostoriji, u sljedećem rasporedu prema neprijatelju: Podovi – Jasen – Dolovi – Jagodnik (5. brigada), Crvena stijena – Grabska stijena – Grabske šume – Golo brdo – Podovići – Pavlovac (9. brigada).

Težište neprijateljske odbrane pred 5. i 9. brigadom nalazilo se u dolini Željeznice, duž komunikacije. Svojim rasporedom neprijatelj je zatvarao sve prilaze Sarajevskom polju, držeći prema 3. diviziji položaje na liniji: Vojkovići – Slavanj – Kijevsko brdo – Očadielo – Gubak – Jablanica – Gradina – Tvrđinići – Brenovac, koji su bili povezani desno i lijevo sa odbranom pravca Ivan-sedlo – Ilidža i dolina Prače – Trebević.⁶⁸

Pošto je put Kalinovik – Trnovo osposobljen za saobraćaj (od 7. III), jedinice 3. divizije na ovom pravcu su normalno snabdijevane hranom i drugim potrebama.

Štab divizije je naredio 5. i 9. brigadi da produže sa napadom pravcem: Jablanica – Klanac (9. brigada) i Prešenica – Krupac (5. brigada). Za podršku napada na ovom pravcu štab korpusa je uputio (8. III) 2 artiljerijska diviziona – haubički i motorizovani, pored brdskog artiljerijskog diviziona, koji se od početka nalazio ovdje.⁶⁹

⁶⁷ Snabdijevanje je vršeno auto-kolonom 2. korpusa iz korpusne baze u Dubrovniku, pošto je pročišćen put od snijega Ulog – Kalinovik – Trnovo i opravljen most kod Uloga, na Neretvi.

⁶⁸ Arhiv VII, k. 395, r. br. 10/1: Operat. izvještaj štaba 3. divizije.

Isto, k. 75C, r. br. 12/1: Zapovijest štaba 3. divizije od 8. III 1945.

Obje brigade su prešle u napad 9. marta određenim pravcima: 9. brigada je na desnom krilu ovladala linijom Brenovac – Kobilja glava – Tvrđinići – Slapovi – Gradina (2. i 3. bataljon), dok je napad prema Jablanici (1. i 4. bataljon, koji je stigao iz Foče 8. marta) bio neuspješan; 5. brigada je u rejonu Očađela i Kijeve skog brda naišla na žilav otpor i odustala je od daljeg napada. Podrška artiljerije ovog dana nije iskorišćena zbog magle i snijega. Neprijatelj je narednih dana (7⁰1 – 14. III) nekoliko puta pokušavao da odbaci desno krilo 9. brigade sa zauzetih položaja, ali je bio osuđen protivnapadom njenog 2. i 3. bataljona, koji su se u rejonu Bistrice povezali (10. III) sa dijelovima 7. brigade koji su napadali prema Trebeviću.⁷⁰

Stab 3. divizije je organizovao ponovni napad na neprijatelja u rejonu Jablanice za 14. mart uveče. Podržane jakom artiljerijskom vatrom, jedinice 5. i 9. brigade na ovom sektoru (desno, odnosno lijevo krilo ovih brigada) uspijevaju u toku noći da potisnu neprijatelja iz Jablanice, Bjelovca i sa Očađela, ali je tokom dana (15. III) neprijatelj povratio ova mjesta, osim Očađela, tako da su se krajem dana zadržale na liniji: Kobilja glava – Slapovi – Gradina – Golo brdo – Jastrebic – Grabska stijena – Prolaz (9. brigada) – k. 950 – Jasen – Dolovi – Očađelo (5. brigada), koju je neprijatelj napao 17. marta.⁷¹

Pritisak 3. divizije prema Jablanici i Trebeviću ugrožavao je neposrednu odbranu Sarajeva sa južne i jugoistočne strane. Bajazan od njenog prodora u rejon Sarajevskog polja (južno i jugozapadno od Sarajeva), u pozadinu neprijateljskih snaga koje su se povlačile dolinom Prače sa istoka i Neretve sa jugozapada pod pritiskom 37. i 29. divizije izazvala je intervenciju komande njemačkog 21. armijskog korpusa jednom borbenom grupom iz sastava svoje pokretne rezerve iz rejona Ilijade. Ova grupa, sastava ojačanog puka 7. SS-divizije, opremljena skijama i drugom planinskom opremom, prolazi neopaženo 16/17. marta planinu Igman, spušta se u Presjenicu, odbacuje manje iznenađene dijelove 5. proleterske brigade

⁷⁰ Isto, k. 760, r. br. 16/3: Bojna relacija 9. brigade.
⁷¹ Isto, k. 395, r. br. 10/1: Oper, izvještaj 3. divizije.

sa prostora Prenčani — Oblo brdo — Mojčevići i bez ozbiljnijeg otpora zalazi u bok i pozadinu jedinica 3. divizije i tokom 17. marta nastupa (od sela Ledići) ka Gidnju, Turovima i Trnovu. Ovim manevrom neprijatelj je zaobišao položaje 5. brigade prema Jablanici i Krupcu. Neprijatelj je istovremeno prešao u napad na položaje 9. brigade prema selu Ilovici, a preko Trebevića ka rejonu sela Bistrice, gdje su se nalazili dijelovi 7. brigade. U vezi sa ovakvom situacijom štab divizije je povukao sve divizijske dijelove (artiljeriju, pozadinske dijelove, bolnicu, prištapske i dr. dijelove (iz rejona Trnova prema Dobrom Polju, obezbjeđujući ovo povlačenje upotrebot zaštitne čete štaba divizije, kurira, artiljeraca i pripadnika pozadinskih jedinica.

Stab divizije je naredio da se 5. brigada tokom nadne noći (17/18. III) prebaci istočno od komunikacije Ilovice — Trnovo, s tim da 9. brigada upornom odbranom svojih položaja obezbijedi ovo prebacivanje. Sljedećeg dana je naredio 7. brigadi da prekine kontakt sa neprijateljem na svom sektoru i da se preko Jahorine prebaci u rejon Dobrog Polja radi upotrebe na ovom pravcu.

Peta brigada je prešla r. Željeznicu i komunikaciju u rejonu Ilovice, a zatim zauzela položaje istočno od Trnova, da zatvori pravac ka Dobrom Polju, dok se 9. brigada pod borbom povlačila od Jablanice prema istoku, tako da je 19. marta morala napustiti liniju Crni vrh — Kozja strana — Sišići i povući se pozadi Crne rijeke, oslanjajući se desno na jugoistočne padine Jahorine.

Neprijatelj je vršio ispadne i pokušaje da što dalje odbací naše jedinice, ali je bio zadržan na oba pravca. Vjerojatno je njegov krajnji cilj na ovom pravcu bio rejon Trnova, gdje se zadržala njegova glavnina.⁷²

⁷² Pošto se prebacila preko komunikacije, 5. brigada je zauzela položaje: Gradina — Bistričaj — Vis — Javorak (na pravcu Dobrog Polja), ali ju je neprijatelj 18. III ujutro potisnuo sa Gradine i Bistričaja i napravio ispad tenkovima putem za Dobro Polje, pa se povukla (1. i 3. bat.) na prostor Rogoja, odakle je krajem dana posjela položaje Javorak — Videš — Celina, preduzimajući rušenje ceste i zatvaranje pravca prema Dobrom Polju.

Neprijatelj je sljedećeg dana preuzeo napad prema Dobrom Polju i Dolijašu, pa su brigade zauzele položaje na liniji Jasikova glava — Hamzići — Jahorina (9. brigada), a 5. brigada se zadržala

Pošto se u rejonu Varoš — Dobro Polje do 20. marta prikupila i 7. brigada ove divizije, štab divizije je uveo njena dva bataljona (1. i 2. bat.) u borbu (21. III) na pravcu Trnova; oni su potisli neprijatelja sa Visa i smijenili 1. bataljon 5. brigade na Čelini, radi odmora. Deveta brigada je iskoristila popuštanje pritiska prema njoj, pa je u toku 20/21. marta odbacila neprijatelja iz Dolijaša, Durakovića i Devčića, u koja je bio upao prethodnog dana, a zatim ga tokom dana (21. III) potisla prema selu Ilovicama i izbila ponovo na liniju Sišići — Govedovići — Crni vrh. U međuvremenu su i dijelovi 29. divizije, po naređenju štaba korpusa, ispoljili dejstvo prema Umčanima, Ledićima i Ostojićima (20. III) u pozadinu neprijateljske grupacije u Trnovu, što je takođe uticalo na smanjenje pritiska prema 3. diviziji.

Zadržavanjem neprijatelja pred frontom 5. i 7. brigade protivnapadom 9. brigade pravcem Dolijaš — Illice i pojavom dijelova 29. divizije u neprijateljsku pozadinu, stvoreni su povoljni uslovi za opšti protivnapad 3. divizije na neprijatelja na prostoriji Trnovo — Illice, radi njegovog odbacivanja prema Jablanici i Sarajevskom polju.

Na osnovu naređenja štaba 3. divizije napad na neprijatelja u rejonu Trnova je izvršen 22. marta u 20 časova, i to pravcima: 9. brigada Ilovice — Grab, Bistričaj — Leletin han — Ilovice (5. brigada), Turovi — Trebečaj — Umčani, prema Gradcu i Čeružićima (7. brigada).

Neprijatelj je počeo još tokom dana, prije predviđenog početka napada, da izvlači iz rejona Trnova borbenu grupu 7. SS-divizije, ostavljajući i dalje prema jedinicama 3. divizije one snage koje su se i ranije nalazile na ovom pravcu. Ovo povlačenje je olakšalo napad 3. divizije, pa su njene jedinice tokom noći i sljedećeg dana odbacile neprijateljske dijelove iz rejona Turovi, Trnovo i Ilovice i produžili gonjenje prema Jablanici: 9. brigada desno, a 7. brigada lijevo od komunikacije, dok je 5. brigada zadržana u rezervi u rejonu Ilovice. Deveta brigada

la na liniji: Celina — Videš — Javorak — Karaula — Oštari rat — s. Bašci.
(Arhiv VII, k. 395, r. br. 10/1: Operat. izvješ. 3. divizije; VIG, 2/1965, pomenuti rad M. Đurišića.)

je izbila na liniju Grab — Grabske šume — Golo brdo, povezujući se desno sa dijelovima 37. divizije prema Trebeviću (na liniji Pavlovac — Bistrica), a 7. brigada: Čeružići — Umčane — Prečane — Rahovići — Mojčevići, ne uhvativši vezu sa dijelovima 29. divizije koji su se preko Igmana orijentisali prema Hrasnici.⁷³

Štab 3. divizije je naredio da se jedinice na dostignutoj liniji odmore, popune municijom i pripreme za predstojeću operaciju prema Sarajevu.

Dvomjesečne borbe jedinica 3. divizije na sektoru Goražde — dolina Prače — Trebević — Jahorina — Trnovovo odigrale su se pod teškim vremenskim i terenskim uslovima, sa nedovoljnim snabdijevanjem tokom zimskih mjeseci i nedovoljnom artiljerijskom podrškom u tom periodu i bile su skopčane sa znatnim gubicima od oko 750 izbačenih iz stroja, ne računajući premrzle.⁷⁴

3. DIVIZIJA U SARAJEVSKOJ OPERACIJI⁷⁵

U završnim borbama za oslobođenje Sarajeva 3. divizija je napadala u sastavu 2. korpusa, s juga pravcem Jajlanica — Sarajevo. Desno od nje je napadala 37. divizija

⁷³ Arhiv VII, k. 395, reg. br. 10/1; k. 760, reg. br. 16/3: Bojna relacija 9. brigade.

⁷⁴ Treća divizija je imala gubitke (23. I — 23. III 1945. god.) 246 poginulih i 518 ranjenih, i to 5. brigada 126 poginulih i 275 ranjenih, 7. brigada 53 poginula i 118 ranjenih, 9. brigada 67 poginulih i 125 ranjenih.

Neprijatelju su za isto vrijeme naneseni gubici, prema evidenciji štabova ovih jedinica od oko 1400 poginulih i veći broj ranjenih i zarobljenih.

(Arhiv VII, k. 395, r. br. 2/1, 5/1 i 10/1: Operativni izveštaji 3. divizije za januar, februar i mart 1945.; Vig, 2/1965: pomenuti rad M. Đurišića.)

⁷⁵ Sarajevska operacija obuhvata borbena dejstva jedinica 2. i 3. korpusa Jugoslovenske armije protiv njemačko-domobransko-ustaških snaga pod komandom njemačkog 21. armijskog korpusa u vremenu od 28. marta do 7. aprila 1945. za oslobođenje Sarajeva glavnog grada Bosne i Hercegovine.

Na osnovu naredenja Vrhovnog komandanta JA od 17. marta 1945. oformljen je Operativni štab za koordinaciju dejstava, koji su ušli komandanti korpusa su učestvovali u ovoj operaciji. Operativni štab je izvršio pripreme, izradio i predložio Vrhovnom štabu plana operacije i pošto je dobijena saglasnost Generalštaba JA pristupilo se njegovom izvršenju.

pravcem Pale — Trebević — Sarajevo, a lijevo pravcem Ivan-sedlo — Pazarić — Blažuj 29. divizija.

Pošto je neprijatelj odbačen iz rejona Trnova, 3. divizija je do 24. marta izbila na liniju Ulobić — Crvena stijena — Presjenica, prema Jablanici. Na položaje Golo brdo — Grabske stijene došla je 26. marta 5. brigada iz rezerve, mjesto 9. brigade, koja je povučena radi odmora u rezervu u rejon Ilovice, s tim što je imala zadatak da jednim bataljonom kontroliše komunikaciju prema Jablanici. Sedma brigada je i dalje, do početka napada, zadržana na položajima zapadno od ove komunikacije, desnom obalom Presjenice, pošto je prethodno potisnula odavde neprijateljske dijelove na suprotnu obalu.

Jedinice su se na ovoj prostoriji odmorile, snabdjele i pripremile za predstojeći zadatak. Njihova aktivnost se svela na izviđanje i zauzimanje što povoljnijih polaznih položaja za napad, kao i na povezivanje sa susjedima.

Stab 3. divizije je 30. marta formirao grupu od dva bataljona (4. bataljon 7. i 4. bataljon 9. brigade) i uputio na Igman, sa zadatkom da dejstvuje prema Hadžićima, Hrasnici i komunikaciji Jablanica — Vojkovići, kao i da se poveže sa dijelovima 29. divizije na pravcu Ivan-sedla. Po dolasku, sljedećeg dana, na prostor Gornja Grkarica — Malo Polje bataljoni su, tokom ove i narednih noći,

U odbrani Sarajeva i prilaza gradu poslije 20. marta su učestvovale sljedeće neprijateljske jedinice: njemačke 181, 369. i 7. SS-divizije, 964. i 969. brigada i SS policijski puk »Nagel«, 1, 9, 11. i 18. ustaška brigada, 2. brdska ustaško-domobranska brigada, 3. ustaški dopunski puk, ostaci 9. ustaško-domobranske divizije, dijelovi 5. ruskog dobrovoljačkog korpusa, 803, 834, 920. i 935. landesšicen bataljon, razne manje grupe domobrana, ustaša, žandarma i milicionera, dva bataljona italijanskih fašista, protivavionska i druga artiljerija i nekoliko tenkova. (Oslobodil. rat k. 2, str. 561—2, izd. VII, 1965. god.).

U napadu su učestvovale sljedeće divizije JA: 2. korpusa: 3, 29. i 37. divizija; 3. korpus: 27. i 38. divizija; 5. korpus: 4. i 10. i dijelovi 39. i 53. divizije.

Polazeći u koncentrično nastupanje prema Sarajevu, 3. korpus sa sjeveroistoka i istoka, 2. korpus sa jugoistoka, juga i jugozapada, 5. korpus sa zapada i sjeverozapada, u borbama od 28. III do 7. IV 1945. slomljen je posljednji neprijateljski otpor, oslobođen ovaj grad, u kojem je neprijatelj pretrpio gubitke od oko 12.000 poginulih i zarobljenih, dok su gubici naših jedinica bili 637 poginulih i 2020 ranjenih. (Isto, str. 569).

vršili napade, odnosno prepade, na ustaško-domobranske posade u selima ispod Igmana: Lokve, Crepljani, Rastaci, Lasac (4. bataljon 9. brigade), Vrelo Bosne, Kovače, Hrasnica (4. bataljon 7. brigade). Oni su se poslije izvedenih akcija povlačili na Igman. Prepadi ove grupe u pozadini jednog i drugog pravca: Vojkovići – Jablanica, Hadžići – Ivan-sedlo unio je pometnju i nesigurnost neprijateljske odbrane na njima, koja je bila pod sve jačim pritiskom jedinica 3. i 29. divizije s fronta i na bokove.⁷⁶

Braneći se uporno pred 3. i 29. divizijom na pravcu Sarajevskog polja, neprijatelj je otpočeo ubrzano povlačenje pred ostalim jedinicama Operativne grupe, sa sektora Pale – Mokro – Ozren, prema Sarajevu.

U duhu datih direktiva od strane Operativnog štaba, sve jedinice Operativne grupe su prešle u napad na svojim pravcima, radi što bržeg izbijanja pred neposrednu odbranu Sarajeva, njenog slamanja i oslobođenja grada.

Neprijatelj, da bi što duže zadržao nastupanje ovih jedinica do izvlačenja glavnine svojih snaga ka dolini Bosne, vrši protivnapade prema jedinicama 3. i 5. korpusa svojom 7. SS-divizijom, koju je držao kao rezervu u Sarajevskom polju. Angažujući ih borbom na području daleje od Sarajeva, on je uspio da uspori njihovo podilaženje Sarajevu, što mu je omogućilo povlačenje glavnine trupa iz šireg rejona ovog grada prema sjeveru – dolinom Bosne.

Štab 3. divizije u svrhu razbijanja neprijatelja na ovom sektoru i izbijanja u rejon Sarajevskog polja i radi njegovih sprečavanja da se izvlači od Sarajeva, izdao je zapovijest za napad (na neprijatelja) na sektoru Vojkovići – Jablanica – Vrijenac, određen za 3. april u 22 časa.⁷⁷

⁷⁶ Neprijatelj je bio podvrgnut pritisku i na ostalim pravcima: 37. divizije 2. korpusa; jedinica 3. i 5. korpusa su slamale njegovu posljednju odbranu u rejonu Pala, na Romaniji i Ozrenu, na sektoru Busovača – Zenica, u rejonu Kaknja.

⁷⁷ Jedinice 37. divizije su ovladale Stambolčićem i Vitezom i napadale Pale, glavnina 29. divizije je pošla u napad severno i sjeveroistočno od Ivan-sedla, dijelovi 5. korpusa su forsirali Bosnu između Modrinja i Dobrinja i nastupali ka Sarajevu, a jedinice 3. korpusa preko Mokrog i Vučje luke.

(Arhiv VII, k. 756, reg. br. 15/1: Zapovijest štaba 3. divizije od 3. IV 1945.)

Zapoviješću je, pored ostalog, naređeno:

- Grupi bataljona na Igmanu da jednim bataljonom zatvara pravac od Hadžića a drugim bataljonom (4. bat. 7. brigade) da napada pravcem Hrasnica — Vojkovići radi sadeštva glavnini 7. brigade;
- Sedmoj brigadi da sa prostorije Presjenice izvrši napad pravcem Očađelo — Kijevsko brdo — Turba — Slavanj (dva bataljona) i preko Zoranovića na Krupac (1. bataljon);
- Petoj brigadi da napadne pravcem Grabske šume — Batići — Kasindo, s tim da jednim bataljom napada desnom obalom Kasidolskog potoka pravcem: Vjenac — Slapovi — Klek, hvatajući vezu desno sa dijelovima 37. divizije (4. brigade).

Deveta brigada je zadržana u drugom ešelonu — rejon Ilovec; štab divizije u Trnovu a komandantska osmatračnica na Grbskim stijenama, odakle je održavana telefonska i radio-veza sa štabovima brigada.

Poslije artiljerijske pripreme 5. i 7. brigada su izvršile napad na neprijatelja na sektoru Vjenac — Jablanica — Vojkovići, ali su naišle na žestok otpor, tako da je, i pored angažovanja i juriša jedinica na pojedine položaje, stanje pred njima ostalo uglavnom nepromijenjeno. Prilazi neprijateljskim položajima bili su ograđeni bodljikavom žicom i minirani, što je prouzrokovalo velik broj izbačenih iz stroja ove noći (6 poginulih i oko 70 ranjenih).⁷⁸

Kada je ujutro (4. aprila) obavljen rezultatu napada štab divizije je naredio da se napad ponovi sljedeće noći, s tim da 7. brigada prvo napadne neprijatelja na Krupcu i Slavnu, a zatim s leđa na Kijevsko brdo, Bjelovac i Očađelo, a 5. brigada da izvrši napad na Kijevo iz pozadine, po izbijanju u rejon Klanca. Devetoj brigadi je naređeno da sa dva bataljona napada Crvenu stijenu i

⁷⁸ Sedma brigada je napadala: Mišići — Očađelo — Turbe (1. bat.), Jagodnjak — Dolovi — Krupac (3. bataljon), Strejišta — Zoranovići — Govništa — Vojkovići (2. bataljon); Peta brigada: Vjenac — Tvrdinići — Klek (1. bataljon), Kapovina — Batići (3. bataljon), Crvena stijena — Jablanica (2. bataljon).

Očađelo i to kada bataljoni 5. i 7. brigade napadnu s leđa na ove položaje.⁷⁹

Stab divizije je primio naređenje Operativnog štaba za opšti napad svih jedinica na pravcu Sarajeva, po kojoj je početak napada bio određen za 5. april u 15 časova. Trećoj diviziji je bilo naređeno da sa svim jedinicama pređe u napad opštim pravcem Jablanica — Crveni klanac — Kasindol — Vrača — Sarajevo (Vojnotehnički zavod), šireći se desno do linije Petrovići — Stanojevići — Miljevići — Zlatište, a lijevo Malo polje — Igman — Vrelo Bosne. Njen je zadatak da likvidira neprijateljska uporišta na ovom pravcu i osloboди južni dio grada, izbjegnjem na lijevu obalu Miljacke. Desno je napadala 37. a lijevo 29. divizija 2. korpusa, dok su sa istoka, sjevera i zapada napadale jedinice 3. i 5. korpusa.⁸⁰

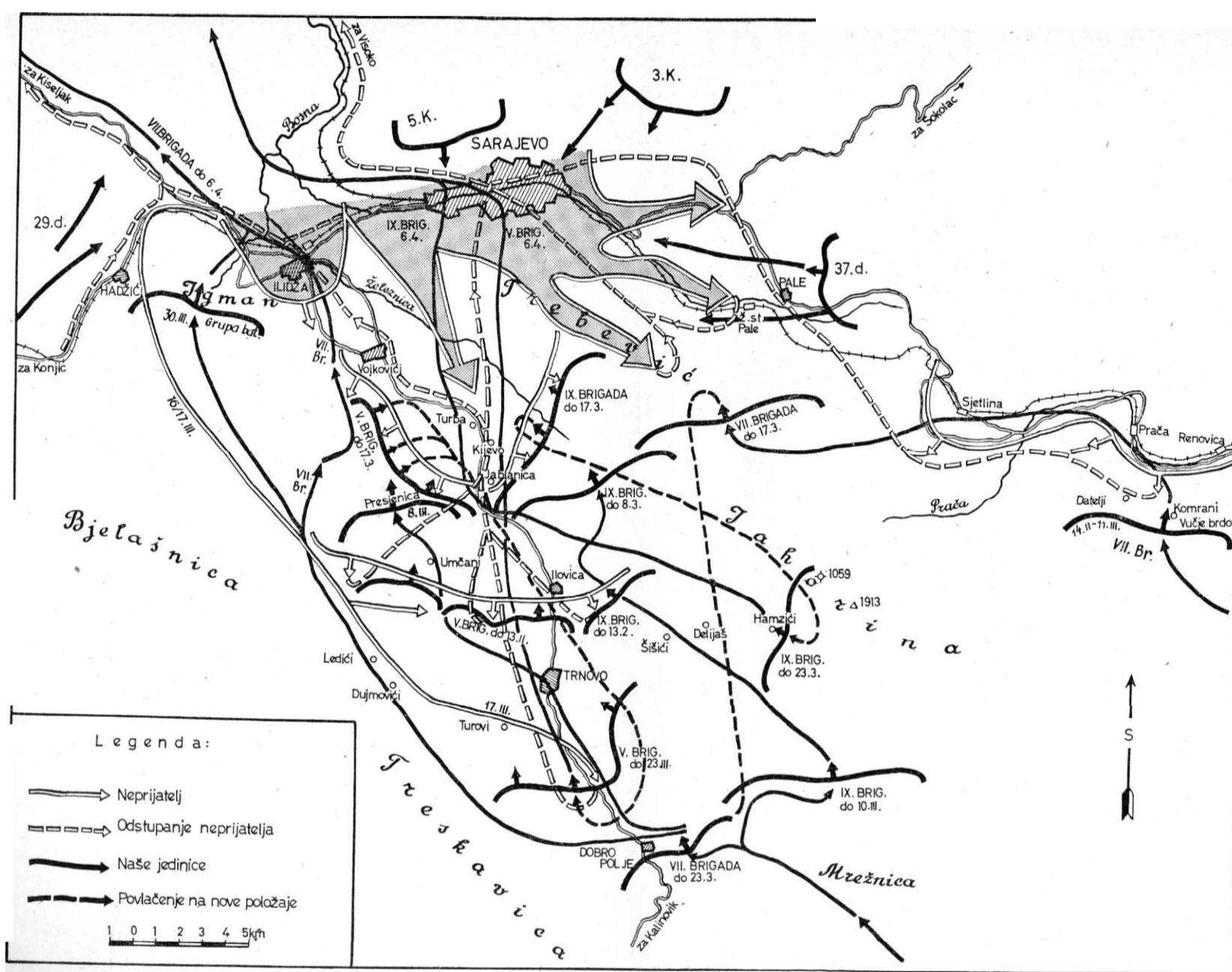
Treća divizija je prešla u napad (4/5. IV) prije prijema zapovijesti štaba Operativne grupe i u toku noći i 4. aprila prije podne slomila neprijateljsku odbranu u rejonu Jablanice, ovladala Gradinom, Kobiljom glavom i Klancem, prinudivši neprijatelja da se povuče, prvo ispred 5. brigade, a zatim ispred 7. i 9. brigade. Poslije podne sve jedinice divizije prelaze u opšti napad u duhu zapovijesti Operativnog štaba i štaba divizije: 5. brigada pravcem Crveni klanac — Miljevići — istočni dio Vrace, 9. brigada pravcem Jablanica — Vrela — Kasindo — zapadni dio Vrace, 7. brigada: Vojkovići — Kotorac — Ilijadža.

Goneći neprijateljske zaštitnice, poslije slamanja njihove odbrane na pravcu Jablanica — Vojkovići i Jablanica — Vrača, 5. i 9. brigada su u toku noći — 5/6. aprila ušle u Sarajevo sa južne strane, dok su sa istoka preko

⁷⁹ Arhiv VII, k. 395, reg. br. 2/1: Operativni dnevnik 2. korpusa.

⁸⁰ Isto; k. 756, r. br. 16/1: Zapovijest štaba 3. divizije od 5. IV 1945; k. 396, br. r. 12/1: Zap. oper. štaba od 5. IV 45.

(Treći korpus je sa prostorije Crijepolsko — Vučja luka — Hreša — Bulozi pošao u napad ka desnoj obali Miljacke i centru grada; Peti korpus je sa prostorije: Cevljjanovići — Gajevi — Srednje — Višnjica podišla Jošanici i Vogošću i Nahorevu, pa je odavde 10. divizija orijentisana ka komunikaciji Reljevo — Semizovac, a 4. divizija na Sarajevo (6. IV).¹



Sk. 22. — Treća divizija u borbama za oslobođenje Sarajeva (27. I. 6. IV 45).

Trebevića, dolinom Miljacke i sa pravca Vučje gore prodle jedinice 37, 28. i 38. divizije i do ujutro potpuno očistile grad od neprijateljskih dijelova. Sedma crnogorska brigada, nastupajući preko Vojkovića i Butmira, produžila je 6. aprila gonjenje neprijateljskih dijelova prema Ilidži i Blažuju, i u sadejstvu sa jedinicama 29. hercegovačke divizije koje su na ovom pravcu nastupale od Ivan-sedla, do 7. aprila odbacile neprijatelja iz rejona Blažuja i Osijeka prema Kobiljoj glavi, gdje je dočekan i razbijen od dijelova 29. divizije koji su već bili izbili u ovaj rejon i koji su ga zarobili ili unštigli.⁸¹

Poslije oslobođenja Sarajeva obezbjeđenje grada je preuzeila 4. divizija 5. korpusa i jedinice Ozne. Gonjenje neprijatelja dolinom Bosne nastavile su divizije 3. korpusa i ostale jedinice 5. korpusa. Jedinice 2. korpusa su zadržane nekoliko dana u širem rejону Sarajeva radi odmora i pripreme za naredne zadatke u okviru Jugoslovenske armije. Treća divizija je razmještena na prostoriji: Alipašin Most (5. brigada), Ilidža – Stup – Oteš (9. brigada), Goduša – Vela – Ženik – Osjek (7. brigada), Kotorac – Nedžarići (artil. divizion), štab divizije i ostali divizijski dijelovi u Ilidži.⁸²

Neprijateljski gubici u Sarajevskoj operaciji na sektoru 3. divizije (od 25. marta do 7. aprila), po podacima štabova jedinica koje su učestvovali u ovim borbama, bili su oko 870 poginulih, 1350 ranjenih i 1270 zarobljenih. Ukupni gubici jedinica 3. divizije za ovo vrijeme iznose: 39 poginulih i 217 ranjenih (gubici 2. korpusa su bili 320 poginulih i 1179 ranjenih). Jedinice 3. divizije su u ovim borbama zaplijenile 3 teška bacacha, 3 mitraljeza, 20 »šaraca«, 35 puškomitraljeza, 30 mašinki, 1400 pušaka, 50 pištolja, 150.000 raznih metaka i dr., ne računajući zajed-

⁸¹ Peta proleterska brigada je napadala u pravcu: Stanojevići – Miljevići (1. bataljon), Crveni Klanac – Miljevići – Vraća (4. bataljon); 2. i 3. bataljon su bili u 2. ešelonu; Deveta brigada: Jablanica – Kijevo – Vraća (1. i 2. bat.); 3. bataljon u 2. ešelonu, dok je 4. bat. bio u grupi koja je napadala sa Igmana. (Arhiv VII, k. 758, r. br. 10/7: Izvještaj 5. brigade; k. 760, r. br. 8/3: Relacija 9. brigade.)

⁸² Arhiv VII, k. 758, r. br. 10/7: Izv. 5. brigade; k. 759, r. br. 13/9: Istorijat 7. brigade; k. 760, r. br. 2/2: relacija 9. brigade.

nički plijen svih jedinica koje su učestvovale u napadu na Sarajevo.⁸³

Poslije borbi za oslobođenje Crne Gore i Sandžaka 3. divizija je gonila neprijatelja prema Sarajevu, prolazeći pod najtežim vremenskim i terenskim uslovima dug i naporan put dok je podišla Sarajevu sa jugoistoka, savlađujući često pod borbom snijegom pokrivenе ogranke Jajhorine, Treskavice, Trebevića i Igmana. Dugotrajni marševi i borbe na ovom pravcu su je prilično iscrpili, imala je u ovom periodu dragocjene gubitke, ali je, bez obzira na te žrtve i napore, pristupila potpuno spremna izvršenju zadatka u završnim borbama za oslobođenje Sarajeva, zajedno sa ostalim jedinicama koje su učestvovale u ovoj operaciji. Ona je poslije kraćeg odmora bila sposobna da pristupi izvršenju narednih zadataka u okviru Jugoslovenske armije. Borci i starješine njenih jedinica ispoljili su visok stepen svijesti i morala pri savlađivanju teškoča i napora u minulom periodu. Popune koje su svakodnevno uključivane u jedinice veoma brzo su se prilagodjavale uslovima i borbenim zadacima, pošto su na njih vaspitno uticali svojim primjerom i moralno-političkim stavom starješine i već prekaljeni borci ovih jedinica.⁸⁴

Sarajevo je, kao što je istaknuto, bilo u ovo vrijeme važan čvor koji je neprijatelj čvrsto i jakim snagama držao, jer su se kroz njega povlačile njegove snage sa istoka, iz Srbije i Sandžaka, i iz Hercegovine, prema sjeveru, dolinom Bosne, vezujući se sa jedinicama na sremskom frontu.

Zadatak naših jedinica je bio da se neprijatelju onemogući normalno povlačenje, da mu se na ovoj prostoriji nanesu što veći gubici, naročito u širem rejonu Sarajeva, a potom u dolini Bosne. Angažovanjem jedinica 2, 3. i 5.

⁸³ Isto, k. 756A, r. br. 6/3: Pregled akcija 3. divizije (za vrijeme 24. III – 6. IV 1945).

⁸⁴ Treća divizija je imala brojno stanje na dan 1. IV 1945. godine 6.661 boraca i starešina, a na putu se nalazila popuna iz Užica od oko 3.000 ljudi.

Isto, k. 756A, r. br. 2/4: Brojni pregled 3. divizije na dan 1. IV 1945.

korpusa neprijatelju su naneseni znatni gubici u poginulim, zarobljenim i ranjenim, ali je on uspio da glavni dio svojih snaga provuće kroz ovaj čvor i izbjegne potpunu katastrofu na ovoj prostoriji. Neprijatelj je u svom daljem povlačenju dolinom Bosne a zatim Slavonijom prema Zagrebu i Sloveniji bio podvrgnut stalnim udarcima, da bi potom doživio potpuni poraz i kapitulaciju na prostoru između Zagreba, Maribora, Celja i Ljubljane, pod udarom udruženih snaga Jugoslovenske armije, koje su mu presjekle odstupnicu.

Treća divizija je u okviru 2. korpusa i Operativne grupe imala veoma težak zadatak: da savlada isturenu neprijateljsku odbranu južno i jugoistočno od Sarajeva i sa ovog pravca nastupa na spoljnju i unutrašnju odbranu ovog grada, zajedno sa ostalim jedinicama. Pravac Trnovo – Jablanica – Sarajevo neprijatelj je branio jakim snagama, koje su se postavile na organizovane položaje i u naseljima duž komunikacije Trnovo – Sarajevo, podržavanim artiljerijom, tenkovima i avijacijom. Manevar na ovom pravcu bio je otežan dubokim snijegom, snježnim nanosima na planinskim padinama i u dolinama, a neprijatelj je primijenio nagazne mine ispred svojih položaja. Naše jedinice nijesu raspolagale skijama i drugom zimskom i planinskom opremom, kao ni čistačima mina, što je takođe negativno uticalo na njihova dejstva.

Divizija je imala nekoliko žešćih okršaja sa neprijateljem, a često je manjim dijelovima vršila prepade i manje napade na pojedinim mjestima. Tek kada je neprijateljska odbrana u rejonu Trnova i Jablanice slomljena i odbijeno nekoliko njegovih jačih ispada i protivnapada, zaobiđeni neki istureni položaji duž puta Jablanica – Vojkovići, a zatim slomljen njegov otpor duž ove komunikacije dejstvom naših jedinica na bokove i iz pozadine, stvoreni su uslovi da jedinice ove divizije pređu u napad ka Sarajevu i Sarajevskom polju i učestvuju u oslobođenju ovog grada.

Na ulicama Sarajeva su se 6. aprila sreli borci Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, pripadnici proslavljenih divizija Narodnooslobodilačke vojske, sa pripadnicima NOP-a u gradu koji su u najtežim uslovima ilegalnog rada dejstvovali: podizali moral i podsticali otpor naroda



Popuna 3. divizije sa borcima iz Srbije

protiv okupatora i njegovih saradnika, mobilisali i upućivali borce za jedinice izvan grada, izvodili diverzije i na razne načine sabotirali okupatorsko-ustašku vlast, a pri napadu naših jedinica sadejstvovali im vezom i akcijom iznutra.

Jedinicama 3. divizije pripada istaknuta zasluga za njihovu ulogu i zadatke koje su izvršavale u okviru sarajevske operacije. Pored propusta u toku podilaženja i teških uslova za koje nije bila opremljena i obučena, kao i prisustva u njihovim redovima velikog broja neobučenih i nedovoljno obučenih novih boraca te neuredne obavještajne službe i sredstava veze, kao i nedovoljnog sadejstva, one su svoj osnovni zadatak u okviru ove operacije uspješno izvršile.

TREĆA DIVIZIJA U SASTAVU DRUGE JUGOSLOVENSKE ARMije

1. PREBACIVANJE DIVIZIJE U REJON PRIJEDORA. UKLJUČIVANJE U SASTAV 2. JUGOSLOVENSKE ARMije I BORBE U DOLINI UNE

Pošto je odlukom Vrhovnog komandanta predviđeno da 3. i 29. divizija 2. korpusa učestvuju sa ostalim jedinicama Jugoslovenske armije u gonjenju neprijatelja i za vršnim borbama za oslobođenje zemlje, te je Operativni štab grupe korpusa 12. aprila izdao naređenje ovim i ostalim jedinicama Operativne grupe i njihovim pokretima i daljim zadacima.⁸⁵

Trećoj diviziji, koja je poslije oslobođenja Sarajeva bila prikupljena na prostoru Lužani – Ilijadža – Rajlovac – Kotorac, naređeno je da izvrši pokret za Bosansku

⁸⁵ Ostalim jedinicama Operativne grupe je naređeno: 29. diviziji (Hadžići – Han – Ploča – Kiseljak – Brestovsko) da izvrši pokret pravcem: Travnik – Jajce – Bosanski Petrovac – Bihać. Od 26. aprila ona je ušla u sastav 4. armije. Svoju 12. brigadu je iz rejona Sarajeva vratila za Hercegovinu; 37. divizija da se prebaci na prostoriju Vlasenica – Srebrnica – Višegrad radi kontrole terena; 3. korpus, koji je poslije oslobođenja Sarajeva dejstvovao desnom obalom Bosne na sektor Zepče – Zavidovići – Maglaj, dobio je naređenje da 1 diviziju ostavi na ovom zadataku, a drugu diviziju da vrati u Sarajevo za garnizone i druge potrebe; 5. korpus: 4. divizija poslije smjene u Sarajevu, 10. divizija poslije oslobođenja Zenice, prebacuje se u rejon Banjaluke, gdje ulaze u sastav 2. armije, zajedno sa njegovom 39. divizijom dijelovi 53. divizije i 1 brigada 39. divizije su još zadržani na lijevoj obali Bosne da sadejstvuju dijelovima 3. korpusa.

(Arhiv VII, k. 756, r. br. 19/1: Zapovijest Operativnog štaba grupe korpusa od 12. IV)

krajinu i po dolasku na prostoriji Sanski Most – Prijedor izvidi neprijatelja u dolini Une i napadne ga na sektoru Bosanska Krupa – Bosanski Novi. Ona je imala zadatak da sa ove prostorije uhvati vezu sa jedinicama 2. jugoslovenske armije koje su nastupale desnom obalom Save ka donjem toku Une.

Divizija je u vremenu od 12. do 19. aprila maršovala ka označenoj prostoriji i po dolasku se razmjestila radi jednodnevnog odmora: Pobrežnje – Kopriva (5. brigada), Ljubija (9. brigada), Hambarina – Rakovčani – Rizvanovići – Bišćani (7. brigada), Prijedor (štab divizije), odakle je preuzeila izviđanje doline Une, a potom usmjerila svoje jedinice ka određenom sektoru: Bosanska Krupa – Bosanski Novi.⁸⁶

Neprijatelj je štitio povlačenje svojih trupa dolinom Une prema Kostajnici na taj način što je duž druma i željezničke pruge posio istaknute položaje i naseljena mjesta, minirao i ogradio bodljikavom žicom njihove prilaze i na njima organizovao odbranu da bi onemogućio napad naših jedinica na komunikaciju.⁸⁷

Treća divizija je imala zadatku da izvrši napad na neprijatelja na sektoru između Bosanskog Novog i Bosanske Krupe, likvidira njegove posade u ovim rejonima, preseče komunikaciju i onemogući mu povlačenje ovim pravcem. Ona je tokom 21. aprila podišla neprijatelju, izvidjela ga i sljedećeg dana zauzela polazne položaje, sa kojih je izvršila noćni napad (22/23. IV), koji je produžen i narednog dana (23. IV).

Jedinice divizije su na osnovu naređenja njenog štaba izvršile ovaj napad na sljedeći način:

— Sedma brigada je nastupala lijevom i desnom obalom Sane: prema Dvoru dva bataljona i Bosanskom Novom (dva bataljona);

⁸⁶ Treća divizija je došla iz rejona Sarajeva sljedećem maršrutom: Ilijadža – Blažuj – Busovača (12. IV) – Vitez (13. IV) – Travnik – Turbe (14. IV), gdje se 15. IV odmorila, – Jaice (16. IV) – Mrkonjić Grad (17. IV) – Ključ (18. IV) – Sanski Most – Prijedor (19. IV).

⁸⁷ Na ovom sektoru u dolini Une nalazili su se dijelovi njemačke 373. leg. i 104. lovačke divizije, 1 landesšicen bataljon i dijelovi 4. domobran divizije.

(Arhiv VII, k. 395, r. br. 14/3: Podaci štaba 3. divizije o neprijatelju.)

— Deveta brigada je sa dva bataljona napala neprijatelja na prostoru Rudice i Donji Rakanj, a sa dva bataljona (3. i 4.) na ž. st. Blatnu i Otoku:

— Peta brigada je napadala Bosansku Krupu, preko Ostrožnice, Drenove glave i Jasenice.

Neprijatelj je pružio žilav otpor pred svim jedinicama, odbio djelimične prodore na pojedinim pravcima i zadržao sve napadnute položaje tokom noći i narednog dana. On se pokazao brojno jačim, a za odbranu pripremnišim i organizovanijim, nego što su naše jedinice očekivale s obzirom na podatke koje su o njemu imale. Pred takvim otporom, bez sredstava za uklanjanje mina, jedinice su odustale od daljeg angažovanja na ovom prostoru i povukle se na polazne položaje uz gubitke.⁸⁸

Povezivanjem 3. divizije i 5. korpusa sa jedinicama i štabom 2. armije, naređenjem Generalštaba JA od 22. aprila 1945. izvršeno je njihovo uključivanje u sastav 2. jugoslovenske armije (komandant Koča Popović, politički komesar Blažo Lompar), pa su rasformirani dotadašnji štabovi 2. i 5. korpusa i Operativni štab grupe korpusa.

Zadatak 2. armije je bio da forsira Unu i nastavi nastupanje opštim pravcem Karlovac — Novo Mjesto — Ljubljana, između 1. armije, koja je nastupala lijevom obalom Save prema Zagrebu, i 4. armije, koja je poslije oslobođenja Rijeke i Hrvatskog primorja nastupala ka Trstu i Ljubljani.

Štab 2. armije je radi bržeg i efikasnijeg nastupanja određenim pravcem formirao 24. aprila Unsku operativnu grupu (4 divizije), koja će, pošto očisti neprijatelja iz donjeg toka Une, nastupati desnom obalom Save ka komunikaciji Zagreb — Karlovac i dalje prema Samoboru i Zidanom Mostu, i Karlovačku operativnu grupu, u koju je, pored 4. i 10. divizije, kao i 34. divizije 4. korpusa, uključena 3. divizija, kojoj je naređeno da se prikupi na pravcu Tounj — Ogulin — Vrbovsko i razbije neprijateljsku

⁸⁸ Treća divizija je u ovoj borbi imala gubitke od 29 poginulih i oko 90 ranjenih (5. brig. 9 pog. 17 ranj. i 5 nestalih, 9. brig. 5 mrt. i 16 ranj., 7. brig. 15 pog. i 51 ranj.). Neprijateljski gubici su bili oko 160 poginulih, 115 zarobljenih i više ranjenih.

(Arhiv VII, k. 756A, reg. br. 9/3: Izvještaj štaba 3. divizije o akciji).

grupaciju u rejonu Karlovca, a potom da produži gonjenje prema Samoboru i Novom Mjestu.

2. DEJSTVA 3. DIVIZIJE U OKVIRU KARLOVAČKE OPERATIVNE GRUPE

U vezi sa zadatkom Operativne grupe na pravcu Karlovca 3. divizija je povučena sa sektora Une (24. IV) i prikupila se (25. IV) u rejonu Bihaća, na prostoriji: Vrkašić – Jasika (5. brigada), Založje – Cekrlije (7. brigada), Bihać – Prekounje (9. brigada), štab divizije i ostali dijelovi u Bihaću.

Pokret divizije sa ove prostorije otpočeo je 26. aprila i poslije trodnevног marša njene su jedinice stigle na prostoriju Oštarija (5. brigada) – Trošmarije (9. brigada) – Skradnik (7. brigada), odakle su se povezale sa dijelovima 4. korpusa, izvršile pripreme za predstojeća dejstva na pravcu Karlovca.⁸⁹

Obrana Karlovca je bila organizovana po dubini, s osloncem prema jugu na komunikaciju Generalski Sto – Duga Resa – Karlovac i obezbjeđenjima na liniji: desna obala Kupe od Karlovca do Vukove Gorice – Bosiljevo – Špohari – Lešće – Generalski Stol – Katići – Gaceško Selo – Svojići – Mavrovići – Razvalina – Barilovići – Vukmanići – želj. stanica Skakavac – sva mjesta uključno za neprijatelja.⁹⁰

Karlovačkoj operativnoj grupi je naređeno da sa prostorije Tounj – Ogulin – Vrbovsko izvrši napad na neprijatelja u rejonu Karlovca, razbijje ga na ovoj prostoriji, a zatim sa ostalim snagama 2. armije produži gonjenje neprijatelja na sjeverozapad, prema Sloveniji.

⁸⁹ Treća divizija je izvršila pokret u poretku: 5, 9, 7. a pozadi artiljerijska brigada, pravcem: Bihać – Drežnik Grad (26. IV) – Slunj – Primišlje (27. IV) – prostorija prikupljanja u rejonu Ogulina (28. IV).

(Arhiv VII, k. 756, r. br. 21/2: Izvještaj štaba 3. divizije).

⁹⁰ U rejonu Karlovca su se nalazile: dijelovi 104. lov. divizije, 2. i 4. policijski puk, 20. lovački puk, 96. pionirski bataljon, dijelovi 13. ustaško-domobranske divizije, art. dijelovi 392. divizije, štab 91. arm. korpusa i manji dijelovi nekih jedinica.

(Oslob. rat, 2. izd. 1965. str. 629; Arn. VII, k. 756, r. br. 33/1: Zapov. štaba 2. arm. od 28. IV.

U okviru ovog zadatka naređeno je (28. IV) 3. diviziji da se približi neprijatelju, prikupi i razmjesti na prostoriji: Ponikve (isk) — Osojnik — Jadrč — Močila — Zdihovo (1 brigada), Ljubošina — Gomirje — Vrbovsko (glavnina divizije), s tim da se ovdje povežu sa dijelovima 4. korpusa u dolini Kupe i pripremi za napad na Karlovac. Četvrtoj diviziji je naređeno da se prikupi na prostoriji — Rebrovci — Tounj — Dubrave, a 10. diviziji na prostoriji Skradnik — Mihaljević — Otok — Desmerice. Za podršku napada jedinica na pravcu Karlovca privučene su dvije artiljerijske brigade i naređeno im je da se razmjesti na prostoriju Oštarije — motorizovana brigada, Primišlje — Tržić (na komunikaciji Slunj — Ogulin) — haubička brigada.⁹¹

U toku pripreme divizije da postupi po ovom naređenju uslijedilo je novo naređenje štaba 2. armije, kojim se požuruje uvođenje jedinica u napad prema Karlovcu zbog zapaženog izvlačenja neprijateljskih snaga (dijelova) sa sektora Kupa — Dobra, prema Generalskom Stolu i Karlovcu. Trećoj diviziji je naređeno da iz rejona Dubrava odmah pređe u napad na neprijatelja ispred sebe, između rijeke Dobre i Mrežice, prema zapadnoj ivici Karlovca, pravcem: Dubrave — Generalski Stol — Lešćevke — Dubrovčani — Karlovac, sadejstvujući 4. diviziji, kojoj je naređeno da nastupa desnom obalom Mrežice i dijelovima 4. korpusa koji nastupaju lijevom obalom Dobre.⁹²

Stab 3. divizije je, ne čekajući pismenu zapovijest Štaba armije, na osnovu njegovog usmenog naređenja, naredio jedinicama da izvrše približavanje neprijatelju i odmah ga napadnu na liniji Katić — Generalski Stol — Slat — Skrtić — Halari — Lešće, između Mrežice i Dobre.

Tokom 29. aprila jedinice 3. divizije su se razvile prema Generalskom Stolu: 5. brigada prema neprijatelju na liniji s. Katići — Ježića — Gornje Zatezalo, 9. brigada na pravcu Stative — Spehari — Duga gora, dok je 7. brigada zadržana ovog dana u drugom ešelonu, a motor. art. divizion na prostoru Donjih Dubrava. Zadatak divizije je

⁹¹ Arhiv VII, k. 756, r. br. 33/1: Zapovijest štaba 2. armije od 28. IV 1945.
⁹² Isto, k. 756, r. br. 35/1: Zapovijest štaba 2. armije od 29. IV 1945.

bio da prvim ešelonom probije neprijateljsku odbranu u rejonu Generalskog Stola, a zatim, uvođenjem 7. brigade iz 2. ešelona, produži napad prema Karlovcu.⁹³

Peta i 9. brigada su otpočele 30. aprila sa napadima na neprijateljske položaje u rejonu Generalskog Stola i Katića brda, pokušavajući da ih zaobiđu, pošto su bili utvrđeni i dobro branjeni, ali u tom nijesu uspjele. Neprijatelj je izvršio jači protivnapad prema njima, odbacio dijelove koji su se bili uklinili u odbranu na pojedinim mjestima i zadržao svoje položaje. Krajem dana prednji dijelovi ovih brigada nalazili su se na liniji Tonkovići – desna obala Dobre, kod s. Lešće.

Pošto je tokom 29/30. aprila 7. brigada 4. korpusa povučena sa lijeve obale Dobre, radi upućivanja u sastav 4. armije, štab 3. divizije je, po odobrenju štaba 2. armije, uputio svoju 7. brigadu iz 2. ešelona na lijevu obalu Dobre, sa zadatkom da nastupa nizvodno i dejstvuje bočno i iz pozadine na neprijateljske dijelove u rejonu Generalskog Stola, koji su se žilavo branili pred 5. i 9. brigadom. Sedma brigada ojačana bataljonom brdskih topova i pionirskom četom, uputila se pravcem Oštarija – Trošmarija – Umol i u toku noći (30. IV/1. V) došla na sektor Lešće – Lipa na lijevoj obali Dobre, prema neprijatelju koji se nalazio na desnoj obali u ovoj visini.

Zbog otpora koji je neprijatelj ispoljio ispred 3. divizije, štab armije je naredio da se pravac glavnog udara prenese na sektor 4. divizije, između Mrežice i Korane, koju je ojačao sa dvije baterije topova (»Zis«) sa sektora 3. divizije.

Cetvrtu diviziju je tokom 1. maja (u LI č.) prešla u napad duž komunikacije s. Milošević – Barilovići, probila neprijateljsku odbranu između Mrežice i Korane na ovom pravcu i do 21 čas izbila na liniju s. Lučice – Stražbenica – Brest, što je stvorilo povoljne uslove za produženje napada 3. divizije.⁹⁴

⁹³ Isto, k. 756, r. br. 34/1: Zapovijest štaba 3. divizije od 29. IV 1945; Isto, k. 756 A, r. br. 9/3: Izvještaj štaba 3. divizije o akcijama kod Karlovcu.

⁹⁴ Peta brigada je napadala lijevom obalom Mrežice – Zvezaj – Dvorjanci – Duga Resa; 9. brigada: Lešćevko – Dubrovčani – Dubravci – Lisnica – Zagradci, a 7. brigada lijevo od ove dolinom Dobre na Brestovački vrh.

Neprijatelj je tokom dana (1. V) vršio ispadne prema dijelovima 3. divizije južno od Generalskog Stola, ali nije uspio da ih potisne sa dostignute linije, sa koje su prešli u napad tokom noći (1/2. V) poslije artiljerijske pripreme koja je počela u 21 čas.

Koristeći se prodorom 4. divizije desnom obalom Mrežice i napadom dijelova 7. brigade koji su ove noći prešli na desnu obalu Dobre u rejonu Crnog Kamenja (3. bataljon), 5. i 9. brigada su napale neprijatelja na položajima u rejonu Generalski Stol – Katića brdo.

Neprijatelj je pokušao da odbaci bataljon 7. brigade sa desne obale Dobre, ali u tom nije uspio pošto su mu pružili vatrenu podršku ostali bataljoni brigade, što ga je prinudilo da se povuče ka selu Dubrovčanima i komunikaciji Generalski Stol – Karlovac. Treći bataljon 7. brigade je, braneći mostobran na desnoj obali, tokom 2. maja bio podvrgnut jakom pritisku i napadima i tom prilikom je pretrpio velike gubitke: (7 poginulih i 32 ranjena). On je sa dijelovima 9. brigade produžio gonjenje neprijatelja prema Dubrovčanima, a glavnina 7. brigade se pomjerila nizvodno, lijevom obalom Dobre do sela Jarče Polje.

Koristeći se prodorom 7. brigade dolinom Dobre i 4. divizije na desnom krilu, glavnina 3. divizije (5. i 9. brigada) po prelasku u napad do 23 časa je savladala obranu neprijatelja u rejonu Generalskog Stola: 5. brigada položaje između Mrežice i Globornice, a 9. brigada između Globornice i Dobre, i odbacila ga prema Dugoj Resi. Tokom 2. maja dijelovi 3. divizije su izbili na liniju Poljice – Dubrovčani, a noću i sljedećeg dana, pošto se cijela 7. brigada prebacila na desnu obalu Dobre u rejonu Jarče Polje, divizija je produžila gonjenje neprijatelja prema Dugoj Resi. Neprijatelj je pružao žilav otpor pri povlačenju, protivnapadima pokušavao da zaustavi nastupanje jedinica 3. divizije koje su zaobilazile i odsijecale pojedine tačke odbrane, zaroobljavale i uništavale njegove manje dijelove i prodirale na sjever: 5. brigada na Dugu Resu, 9. brigada prema selu Zagradci, a 7. brigada na Bezjakovo brdo i Skupicu.

Neprijatelj je pokušao da sa linije Duga Resa – k. 261 – Zagradci, na koju mu je stiglo pojačanje iz Karlov-

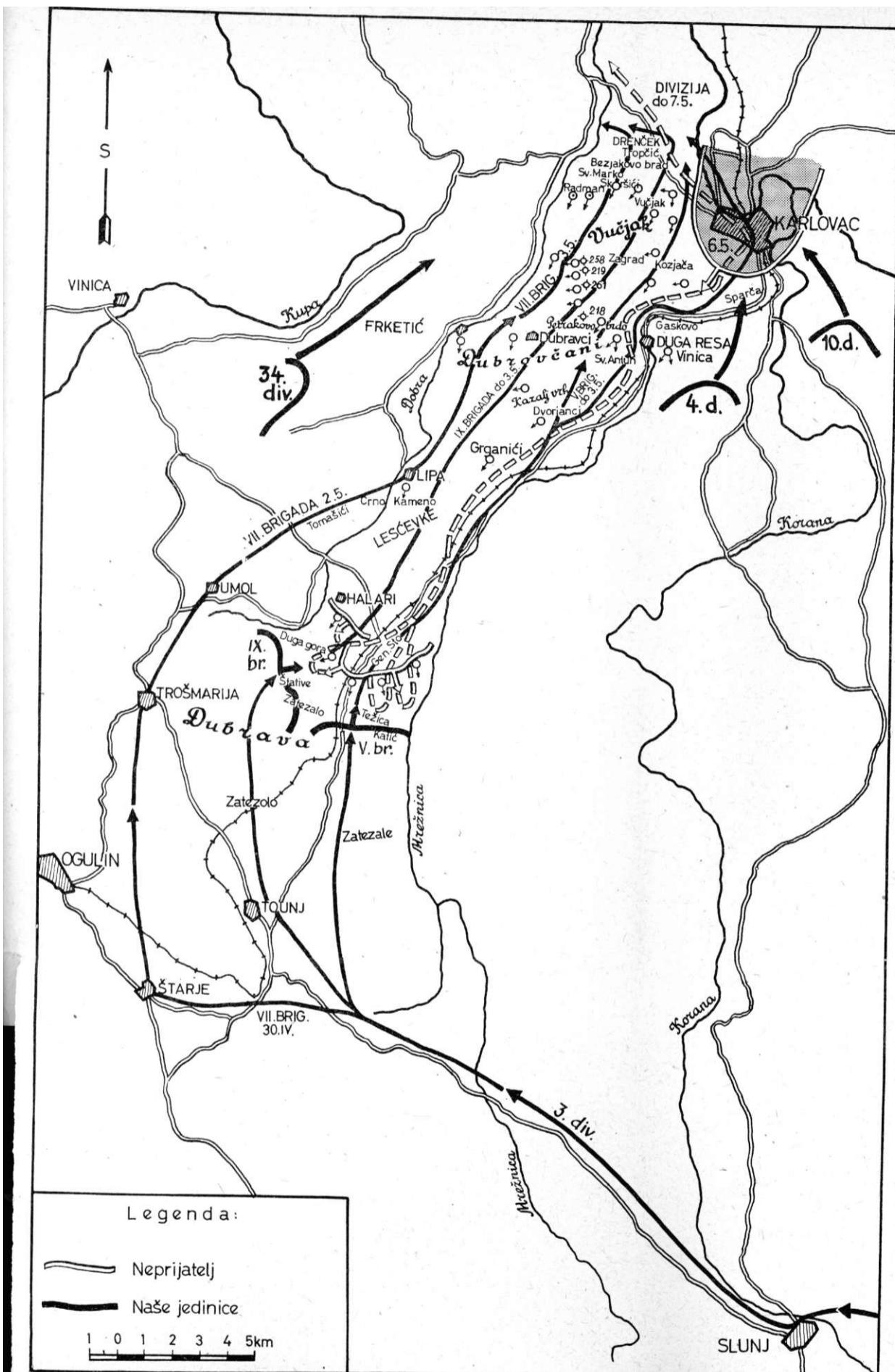
ca, zadrži napad jedinica do evakuacije Karlovca. Štab divizije je naredio jedinicama da produže napad istog dana (3. V) oko 4 časa: 5. brigadi pravcem Duga Resa — Gornje Mrzlo Polje, obilazeći lijevim krilom preko Petrakova brda; 9. brigadi pravcem Lisnica — Zagradci prema Vučjaku, a 7. brigadi da što prije izbije na komunikaciju Donje Stative — Trpčići.

U rezultatu ovog napada 5. brigada je zauzela Petrakov Brdo i dijelovima izbila na Gornje Mrzlo polje, stavljajući odavde pod vatrenu kontrolu komunikaciju Duga Resa — Karlovac. Neprijatelj se na ovom sektoru povukao na desnu obalu Mrežice, na položaje Gaskovo — Vinica, odakle je kontrolisao dolinu i pokušao da zadrži nastupanje 4. divizije. Deveta brigada je na svom pravcu potisla neprijatelja sa k. 261 (rejon Lisnica) na prostoriju Zagradci — Skupica, dok je 7. brigada, potisla neprijatelja iz Skršića i Sv. Marka, ali nije ovladala Bezjakovim brdom.

Sljedećeg dana (4. V) produžen je napad na cijelom frontu divizije: 5. brigada je dijelovima napala Debelu glavu da sadejstvuje napadu 4. divizije na Vinicu i Guskovo, ali nije uspjela da zbaci neprijatelja odavde, dok je 9. brigada na svom pravcu protjerala neprijatelja iz rejona Zagradci — Zagrad, a 7. brigada sa Bezjakova Brda, prinudivši ga da se povuče na liniji Gornje Stative — Trepčić — Mala — Elsa, na kojoj se zadržao do povlaчењa njegovih snaga iz Karlovca.⁹⁵

Tokom noći (4/5. V) neprijatelj je počeo izvlačenje svojih dijelova prema Samoboru, a sljedećeg dana je nastavio da pruža otpor našim jedinicama, pred kojima je krajem dana počeo da se izvlači sa položaja duž cijelog fronta. Štab armije je naredio da jedinice vrše stalni pritisak i produže napad i gonjenje na svojim pravcima, s tim što je 10. diviziji, koja je bila forsirala Kupu, naredio da sa istoka nastupa ka selu Draganićima i presiječe komunikaciju Karlovac — Novska, a 34. diviziji, koja je držala mostobran na Kupi kod Ozlja, da produži napad sa zapada prema Draganićima, u susret 10. diviziji, i presječe komunikaciju Zagreb — Karlovac,

⁹⁴ Kod M. Đurišića stoji/VIG 3, (1966) da je neprijatelj zadržao na Bezjakovo brdo do povlaчењa iz Karlovca.



Sk. 23. — Treća divizija u borbama za oslobođenje Karlovača (30. IV — 6. V 45)

Plan štaba 2. armije da se neprijatelj okruži u rejону Karlovca nije mogao biti ostvaren pošto je intervencijom 7. SS-divizije zaustavljen napad krilnih divizija 2. armije (10. i 34.), sraćunat na odsijecanje karlovačke grupacije, kojoj je ovim onemogućeno izvlačenje prema Samoboru i Novom Mjestu.

Stab 3. divizije je naredio svojim jedinicama u duhu naređenja štaba armije da padom mraka produže napad prema Karlovcu: 5. brigada preko Kozjače i Svarča, 9. brigada pravcem Vučjak — Dubravac — Gradac, 7. brigada preko Brezovačkog brda i Trepčića na Elzu.

Tokom noći (5/6. V) i narednog dana potisnute su neprijateljske zaštitnice ka Karlovcu. Mada su dijelovi 5. brigade na desnom krilu pred zorou upali u grad, ostale snage divizije su zadržane sa položaja Dubrovac — Gradac — Elza, koje je neprijatelj tokom dana uspio održati u svojim rukama i sa njih obezbijediti komunikaciju Karlovac — Donja Stativa za izvlačenje svojih trupa iz Karlovca ovim pravcem, odbivši tokom dana dijelove 9. brigade iz rejona Kalvarije, i 7. brigade iz rejona Trepčića i Bezjakova brda, odakle su ugrožavali ovu komunikaciju.

Sve jedinice su tokom noći (6/7. IV) produžile nastupanje određenim pravcima i pred njima su se do zore prebacile neprijateljske zaštitnice na desnu obalu Kupe, tako da su naše snage probile u dio grada na lijevoj obali bez teškoća i jačeg otpora. Neprijateljske zaštitnice su još pružale otpor sa desne obale, obezbjeđujući na taj način povlačenje svojih jedinica prema Samoboru i Novom Mjestu. Međutim, tokom dana su naše jedinice forsirale Kupu u rejону Karlovca i protjerale ili zarobile ove neprijateljske dijelove, poslije čega je preduzeto gonjenje neprijatelja na pravcu njegovog odstupanja.

Oslobođenjem Karlovca završene su šestodnevne borbe, u kojima su 3, 4, 10. i 34. divizija JA razbile jaku grupaciju neprijatelja, nanijele joj visoke gubitke u ljudstvu i naoružanju, a zatim preduzele gonjenje za njeno definitivno uništenje.

Obrana neprijatelja na pravcu Karlovca, naročito na pravcu napada jedinica 3. divizije: Generalski Stol — Duga Resa — Karlovac, bila je organizovana po dubini, na uzvišenjima između Dobre i Mrežice i oslonjena krili-

ma na ove vodene prepreke. Uži rejon Karlovca bio je dobro pripremljen za odbranu, utvrđen i vatreno povezan, ali neprijatelj je bez jačeg otpora napustio kada je slomljena njegova spoljna odbrana, kada su naše jedinice podilazile gradu.

Otkriveno i reperisano zemljište, ispresijecano rijeckama, otežavalo je bočne manevre naših jedinica, koje nijesu raspolagale dovoljnim sredstvima za forsiranje riječka, a neprijatelju je pružena mogućnost da danju lako otkriva pokrete naših jedinica i efikasno upotrijebi artiljeriju. Odbrana na pravcu napada 3. divizije se oslanjala na bunkere duž puta Generalski stol — Duga Resa — Karlovac.

Jedinice koje su učestvovali u ovoj operaciji, iako su uslovi nastupanja bili veoma teški, maksimalno su se zaštožile da se što prije slome neprijateljska odbrana na ovom pravcu, oslobođe Karlovac i produže gonjenje razbijenog neprijatelja, koji je, iako pred opštom kapitulacijom na svim frontovima, uporno branio stopu po stopu napuštan teren, nastojeći da umakne ispred naših jedinica, plašeći se odmazde za zločine počinjene u našoj zemlji.

Treća divizija je izvršila zadatku u okviru ove operacije, ulazeći u najteže okrušaje na svom sektoru da bi neprijatelju nanijela što jače udarce i gubitke i korisno sađeštvovala ostalim jedinicama koje su učestvovali u borbama za oslobođenje Karlovca. Ona je u ovim borbama imala gubitke od 212 poginulih i 610 ranjenih, što takođe govori o težini i žestini borbi na ovom sektoru.⁹⁶ U međuvremenu za komandanta 7. brigade određen je Krcun Mašanović a za komesara 5. brigade Pejo Raičević.

⁹⁶ Neprijateljski gubici u ovoj operaciji na sektoru jedinica 3. divizije bili su, po ocjeni njihovih štabova, oko 850 poginulih, 128 zarobljenih i više ranjenih. Jedinice 3. divizije su zaplijenile: 2 teška bacaca, 3 teška mitraljeza, 19 puškomitraljeza, 270 pušaka, 100.000 metaka, 8 motornih vozila, 1 tenk i razne opreme i materijala.

Gubici 3. divizije po brigadama: 7. brigada 50 poginulih i 170 ranjenih, 9. brigada 85 poginulih i 128 ranjenih, 5. brigada i ostale jedin. div. 77 pogin. i 312 ranjenih.

(Arhiv VII, k. 756A, r. br. 6/3: Pregled akcija 3. divizije).

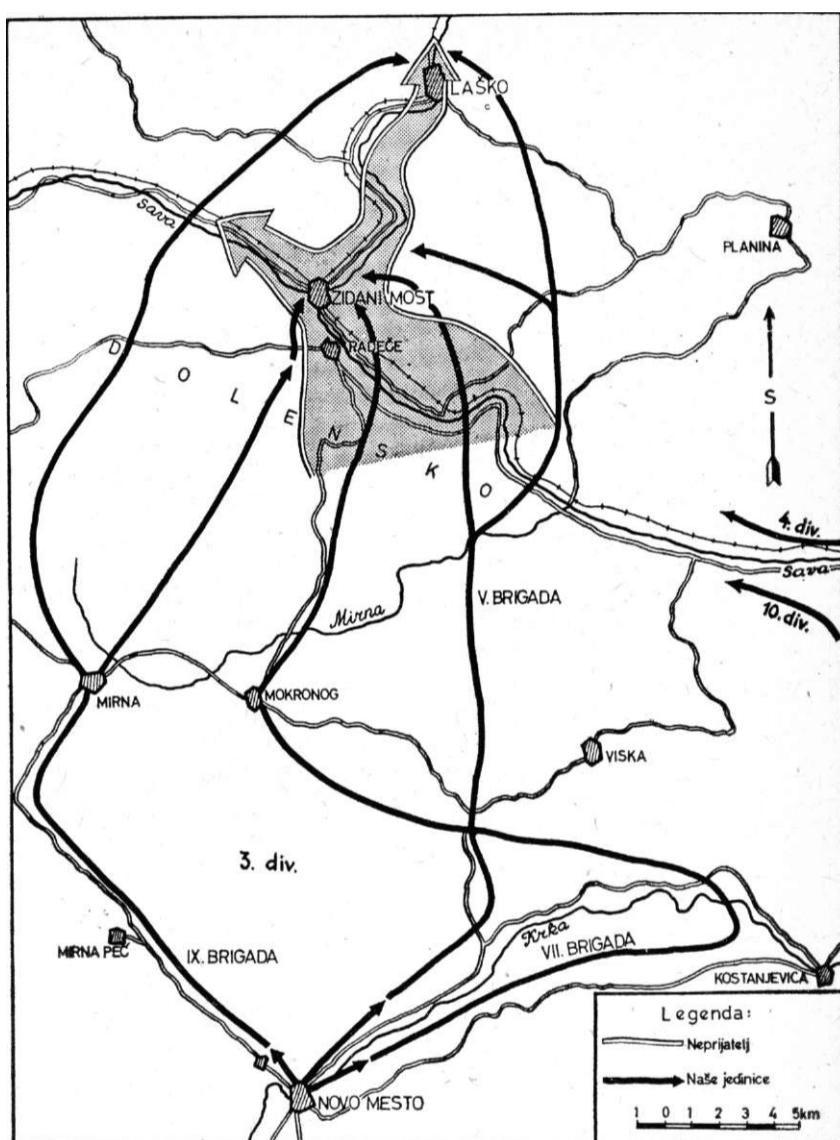
3. GONJENJE NEPRIJATELJA: KARLOVAC – NOVO MESTO – ZIDANI MOST – LAŠKO

Poslije oslobođenja Karlovca i Zagreba (8. V) produženo je gonjenje neprijatelja prema jugoslovensko-austrijskoj granici: 2. armija dolinom Save, preko Samobora ka Brežicima i od Karlovca preko Metljeke i Novog Mesta ka Zidanom Mostu, i Celju; ti. armija desno od nje, preko Sljemena prema Celju, Seštanu i Sloven-Gradecu; 3. armija preko Bjelovara, Koprivnice i Varaždina ka Mariboru, Dravogradu i Celju; 4. armija preko Gorice i Ljubljane prema Jesenicama i Kranjskoj gori. Izbijanjem 3. armije u gornji tok Drave i njeno povezivanje sa jedinicama 4. armije i slovenačkim jedinicama u Koruškoj, kao i nastupanjem 1. i 2. armije ka Celju i Kranju, okružene su jake neprijateljske snage na prostoriji Sloven-Gradec – Guštanj – Pribork – Dravograd, spriječen njihov pokušaj da se povuku u Austriju i prinudene da kapituliraju pred jedinicama Jugoslovenske armije (15. V).

Treća divizija je nastupala u okviru 2. armije pravcem: Karlovac – Metlike – Novo Mesto – Zidani Most – Kranj. Na ovom pravcu su nastupale 4. divizija: Karlovac – Brežice, 10. divizija: Karlovac – Krško, 23. divizija: Sisak – Samobor.

Treća divizija se poslije oslobođenja Karlovca prikupila duž komunikacije Karlovac – Donje Stative, odakle je 8. maja izvršila pokret pravcem Metlika – Novo Mesto: 7. brigada Ribnik – Metlika, 9. brigada Podvorci – Brod, 5. brigada Karlovac – Ribnik. Inžinjerijski bataljon, koji je kod Donjih Stativa postavio pontonski most, kao i artiljerija divizije, vršili su pokret preko Metljeke za Novo Mesto.

Sedma brigada je ovog dana (8. V) stigla u Novo Mesto bez dodira sa neprijateljem koji je ovim pravcem odstupao, pa je odmah produžila ka Kostanjevici i Mokroju, u rejonu sela Dobruške Vasi naišla na njegove zaštitnice koje je napala i razbila, a potom, nastavljajući gonjenje, zarobila i razoružala oko 700 neprijateljskih vojnika na prostoru selo Poljana – Mokronog do 10. maja, a potom produžila 11. V za Radeče i Zidani Most da spriječi dalje



Sk. 24. — Gonjenje neprijatelja pravcem: Karlovac-Novo Mesto-Zidani Most-Laško (8–15. V 1945).

povlačenje neprijatelja koji se ovdje prikuplja i u glavnom prestao sa organizovanim otporom.⁹⁷

Deveta brigada, pošto je poslije dnevnog marša prenoćila (8/9. V) na prostoru selo Kamnice – Bršljin, izvršila je pokret ka Mirni, i pošto je 10. maja razoružala manje neprijateljske dijelove u ovom rejonu, uputila se jednim dijelom prema Radečama, a drugim, preko Sv. Križa i Potkraja, ka Laškom, sjeverno od Zidanog Mosta, da zatvari ovaj pravac i onemogući izvlačenje neprijatelja iz doline Save, dejstvujući povezano sa 7. brigadom.⁹⁸

Petoj brigadi, koja je preko Metlje marševala za Novo Mesto, štab divizije je naredio da odmah produži iz rejona s. Težke Vode, gdje se bila zadržala radi kraćeg odmora, ka dolini Save i sadejstvuje napadu ostalih jedinica divizije u napadu i razoružavanju neprijatelja na prostoru Breg – Radeče – Zidani Most. Štab divizije je prešao iz Novog Mesta u Radeče, odakle se povezao sa svim brigadama i rukovodio njihovim daljim dejstvima za zarobljavanje i razoružavanje neprijatelja u dolini Save, povezujući se desno sa ostalim jedinicama 2. armije a lijevo sa slovenačkim jedinicama i dijelovima 4. armije.⁹⁹

Progoneći neprijatelja, 3. divizija je izbila u dolinu Save, prebacila se dijelovima na lijevu obalu između Brega i Zidanog Mosta i pristupila zarobljavanju neprijatelja u ovom prostoru: 7. brigada je dijelovima zaposjela mostove na Savi i Savinji, nadvožnjak, Dubrave i sprječila dalje povlačenje neprijateljskih dijelova prema Celju, a ostale njene jedinice su razoružavale neprijatelja, prikupljale i sredivale plijen, obezbjedivali zarobljenički logor. Desno od 3. divizije ostale jedinice 2. armije, koje su gonile neprijatelja preko Samobora i Brezica razoružavale su njegove dijelove i prikupljale plijen na prostoru između Brežica i Brega i sa ovog pravca produžile gonjenje prema Celju. Jedanaestog maja je prestao otpor neprijatelja u dolini Save, ali su ga pružali njegovi dijelovi koji su uspjeli da

⁹⁷ Isto, k. 759, r. br. 6/9: Izvještaj štaba 7. brigade o borbi 1. do 15. V 1945. r. br. 16/9: Operacijski dnevnik 7. brigade; r. br. 14/9: Bojne relac. 7. brigade.

⁹⁸ Isto, k. 760, r. br. 16/3, 2/2: Operat. dnev. 9. brigade i bojna relac. 9. brigade.

⁹⁹ Isto, k. 758, r. br. 14/8: Bojna relac. 5. brigade.

se izvuku iz ove doline ka Celju sve do 15. maja 1945., kada je cijela neprijateljska grupacija kapitulirala pred jedinicama Jugoslovenske armije.

Na pravcu Plaško — Rimske Toplice upućene su bile 5. i 9. brigada da razuružaju neprijateljske dijelove koji su bili umakli iz doline Save, dok je 7. brigada ostavljena na prostoru Radeče — Zidani Most da prikuplja i obezbeđuje materijal.

Peta i Deveta brigada su upućene 14. maja, po naredbenju štaba 2. armije, sa prostorije Laško — Celje, gdje su izbili njeni dijelovi, ka Kamniku i Kranju: 5. brigada istočno a 9. brigada zapadno od Savinje, radi presijecanja komunikacija kojima je neprijatelj odstupao iz Ljubljanske kotline i doline Soče, pred jedinicama 4. armije. Međutim, pošto je već sljedeći dan bio zatvoren obruč oko neprijateljskih snaga, prestao je njihov dalji otpor.

Poslije svega, 5. brigada se zadržala u rejonu Kamnika, kao i artiljerijska brigada, a 9. brigada u rejonu Kranja, gdje je stigla tek 16. maja i povezala se sa slovenačkim jedinicama koje su već bile na ovoj prostoriji.

Ovim je bio završen ratni put 3. udarne divizije Jugoslovenske armije.

*

Na sektoru jedinica 3. divizije, na pravcu njenog nastupanja: Karlovac — Novo Mesto — Zidani Most — Rimske Toplice zarobljeno je oko 13.000 neprijateljskih vojnika i oficira: pripadnika uglavnom SS-divizije, 373. legionarske divizije i još nekih njem. jedinica, kao i raznih ustaško-domobranksih i četničkih formacija, i bataljona italijanskih fašista, 4.784 Nijemca, 6.989 ustaša i domobrana, 950 Italijana, 315 četnika, 60 Rusa — bjelogardejaca. Neprijatelj je pored ovoga imao gubitke oko 2.140 poginulih i 3000—4000 ranjenih. Zaplijenjeno je, pored ostalog 64 topa, ti6 minobacača 81 mm i 9 minobacača 45 mm, 15 protivavionskih mitraljeza, 9 teških mitraljeza, 249 »šarraca«, 145 ostalih puškomitrailjeza, 205 mašinki, 4480 pušaka, 230 pištolja, 25 tenkova, oko 2000 konja, 7 oklopnih automobila, preko 2 miliona metaka, 30 motocikla, 227 kamiona, 94 putnička automobila, 1400 zaprežnih kola i dr.

Gubici jedinica 3. divizije od 8. do 15. maja bili su 81 poginula i 123 ranjena borca.¹⁰⁰

Na osnovu naređenja štaba 2. armije od 19. maja 3. divizija je sa prostorije Kranj — Kamnik — Zidani Most, gdje su se njene jedinice zatekle završetkom rata, prešla na teritoriju Hrvatske, na prostoriju Bjelovar — Daruvar, gdje je do 25. V uzela mirnodopski raspored: 5. brigada Virovitica — Đurđevci; 9. brigada Daruvar — Pakrac; 7. brigada (do 1. VI) Dugo Selo — Kutina — Čazma — Novska; štab divizije, prištapski dijelovi i artiljerijska brigada u Bjelovaru. Do ove prostorije jedinice su se prebacile željeznicom: 5. i 9. brigada iz Ljubljane, 7. brigada, inžinjerski bataljon i štab divizije iz Zidanog Mosta, a artiljerijska brigada iz Medvoda kod Kranja.¹⁰¹

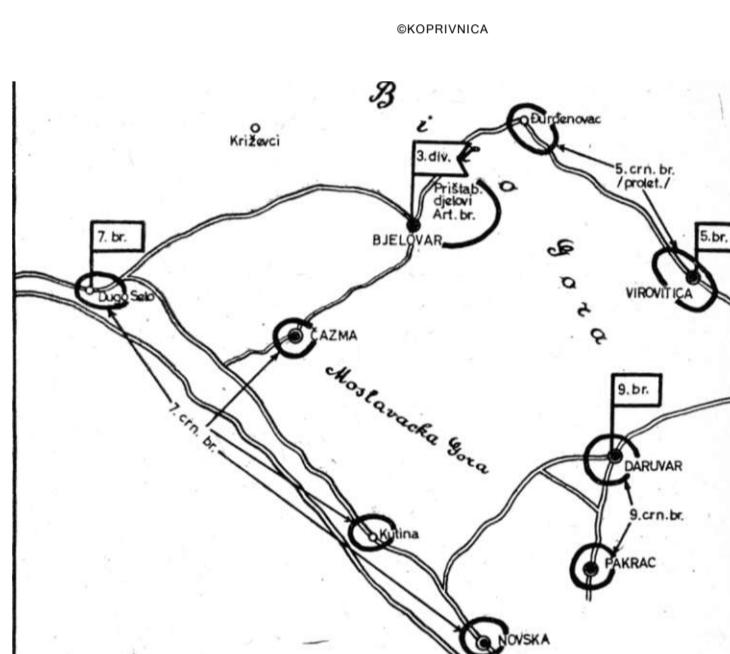
Treća divizija je u toku rata imala istaknuto ulogu, boreći se u zajednici sa ostalim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, odnosno Jugoslavenske armije, ili samostalno, sa raznim okupatorskim i kvislinškim formacijama na teritoriji Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka, Hrvatske i Slovenije. U njenim redovima su se borili pripadnici svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Na svom ratnom putu imala je mnogobrojne podvige i pobjede, ali je zadobijala teške udarce, ali ne takve da se ne bi ubrzao oporavila i ponovo nastavila borbu. Borbeni moral njenih starješina i boraca za cijelo vrijeme se održao na dostoјnoj visini. U najtežim uslovima i najžešćim okršajima ispoljila je maksimalnu upornost i žilavost i očuvala svoj organizacioni kontinuitet. Ona je bila rasadnik kadrova i škola borbenog iskustva i politič-

¹⁰⁰ Isto, k. 756 A, reg. br. 9/3 i r. br. 3—1/5: Izvještaji štaba 3. divizije o ovim akcijama;
Oslob. rat 2. str. 630—633; VIG, 3/1966: M. Durišić: Borbe

3. divizije od oslob. Sarajeva do kraja rata.

¹⁰¹ Završetkom rata komandni sastav 3. divizije bio je slijedeći:

Štab divizije: komandant Savo Burić, politički komesar Svetozar (Sveto) Radojević, načelnik štaba Niko Jovićević;
5. brigada: komandant: Vojislav Đurašević, politički komesar Novica Perović;
7. brigada: komandant: Krcun Mašanović, politički komesar Mićun Jauković;
9. brigada: komandant: Dušan Dragović, politički komesar Pejo Raičević.



Sk. 25. — Dislokacija 3. divizije završetkom rata

kog morala za sve one koji su stupali u njene redove. Za izvanredne podvige njenih brigada dobijala je u toku borbe priznanja i pohvale: jedinice koje su se borile u njenom sastavu dobile su visoka ratna odlikovanja. Na njenim tradicijama, na tradicijama Narodnooslobodilačke vojske, odmah završetkom rata počinje vaspitanje mladih generacija, mirnodopskih pripadnika ovih jedinica.

Treća divizija je na svom ratnom putu, dugom preko 4.000 km, imala gubitke od oko 3.000 poginulih, među kojima i svoja dva komandanta divizije: Petra (Pera) Cetkovića i Savu Kovačevića Mizaru, i oko 4.500 ranjenih boraca i rukovodilaca. Od svog formiranja do završetka ^ata ona je nanijela neprijatelju gubitke u poginulim, ranjenim i zarobljenim, koji su u svakom slučaju daleko

veći od gubitaka koje je sama pretrpjela u ovom periodu, ali za koje još nedostaju tačni podaci neprijateljskih jedinica o sopstvenim gubicima, pa se podaci naših jedinica o tim gubicima ne mogu provjeriti.¹⁰²

¹⁰² Prema podacima štaba 3. divizije i štabova brigada, sačinjenim na osnovu sačuvanih oper. dnevnika, relacija i izvještaja, jedinice ove divizije su nanijele neprijatelju sljedeće gubitke: oko 15.000 poginulih, preko 16.000 zarobljenih i preko 13.000 ranjenih vojnika i starješina.

(Arhiv VII, k. 756a, br. r. 30/2: Pregled gubitaka štaba 3. divizije; Isto, 756 A, br. r. 3—1/5: Izvještaj o ulozi part. organizacije 3. divizije).

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI:

a) *Arhivska grada*

1. Arhiv Vojnoistorijskog instituta:

- fondovi dokumenata
- • mikroteka

2. Arhiv istorijskog instituta Crne Gore.

b) *Štampana grada*

1. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA, Beograd, tom I, knj. 1; tom II, knj. 1, 6, 7, 8, 9, 10; tom III, knj. 5, 6, 7, 8; tom IV, knj. 5, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16; tom V, knj. 7; tom IX, knj. 2, 3.

2. Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 2, Beograd, 1949.

c) *Ratni dnevnički*

1. Operacijski dnevnik štaba 3. divizije (Arhiv VII).

2. Operacijski dnevnik štaba 2. korpusa (Arhiv VII).

3. Dnevnik komandanta 3. divizije (Arhiv VII).

4. Ratni dnevnik Vrhovne komande Vermahta (Arhiv VII).

d) *Memoarska grada*

1. Istorijat njemačke 181. divizije — izjava generala Lera (Arhiv VII).

B. LITERATURA

a) *Knjige*

Dapčević Peko: *Značaj i snaga manevra, Vojno delo*, Beograd, 1954.

Enciklopedija Jugoslavije, sv. 1, 2, 3, Leksikograf, zavod, Zagreb, 1955–1958.
Hercegovina u NOB, Vojno delo, Beograd, 1961.
Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–
•–1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.
Iveković Dr. Mladen: Nepokorena zemlja, Zagreb, 1945.
Jovićević Niko: Od Pete ofanzive do slobode, Vojno delo, Beograd, 1955.
Leković Mišo: Ofanziva proleterskih brigada u letu 1942, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1965.
Morača Pero: Prelomna godina NOR, Vojno delo, Beograd, 1957.
Neretva knj. 1–3, Vojno delo, Beograd, 1965.
Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1943–1945 — hronologija događaja, Istoriski institut SR Crne Gore, Titograd, 1963.
Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945, knj. 1 i 2, Vojnoistorijski institut Beograd, 1957. i 1965.
Prvo zasjedanje Avnoja — zbornik radova naučnog skupa, Bihać, 1966.
Strugar Vlado: Rat i revolucija naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1962.
Sutjeska knj. 1–6, Vojno delo, Beograd, 1958–1966.
Vojna enciklopedija, sveska 3, 6 i 7, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1960, 1964, 1965.

b) Članci

Duričković Boško: Kratak pregled borbi za oslobođenje Crne Gore krajem 1944. godine, Vojnoistorijski glasnik 2–3, Beograd, 1955.
Durišić Mitar: Dejstva 3. udarne divizije u sarajevskoj operaciji i Borbe 3. udarne divizije od oslobođenja Sarajeva do kraja rata, Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1965. i 1966.
Ivanović Đoko: O snabdevanju u NOR, Vojno delo, 12, Beograd, 1956.
Vukotić Jovan: Borbeni put 5. proleterske brigade, Vojnoistorijski glasnik, 4, Beograd, 1960.

REGISTAR

LIČNA IMENA

- Andrić Jovan — 144, 226
Antunović Jozo — 172
Antunović Mate — 118

Babić Radomir — 10, 15, 242
Baćović Petar — 101, 105
Bakić Mitar — 191
Bakić Radomir — 191
Baletić Mirko — 172
Batke Karlo — 84
Bilić Ante Marjan — 20
Bilić Božo — 20, 46
Biroli Aleksandar — 125
Bodiroga Vasilije — 290
Bogdan Peko — 20, 226, 228
Bojović Dušan — 172
Boljević Stevo — 174
Božović Vukosav — 135
Brajović Božidar — 263
Broz Josip Tito — 5, 16, 20,
29–31, 69, 73, 76, 84–86,
124, 128, 129, 132, 133, 140,
159, 179, 180, 184, 191, 193,
316, 430, 440
Bulajić dr Jovan — 174
Burić Savo — 159, 169, 178, 192,
331, 454

Cetković Pero — 10, 20, 103, 455
Dapčević Peko — 191
Dizdarević Mustafa — 228
Domazet Milan — 174
Dorčević Nikola — 263
Dragović Dušan — 234, 392, 404,
454
Đakonović Nikola — 223, 331

Đilas Milovan — 159
Đukanović Blažo — 204, 205,
207
Đukanović Drago — 228
Đukić Radun — 369
Đurašević Vojislav — 234, 366,
404, 454
Đuričković Boško — 263, 383
Đurić Ljubodrag — 191
Đurišić Mitar — 413, 420, 422,
424, 429, 430, 454
Đurišić Pavle — 290, 334, 346,
360, 363, 381
Đurović Jovan — 216, 233
Đurović Marko — 135, 174
Đurović Milovan — 207
Đurović Vako — 128

Egić Obrad — 214
Gažević Nikola — 263
Grozdanović Milivoje — 233
Gušić Vojko — 174

Hamović Rade — 17, 131, 151,
197, 228
Hitler Adolf — 67

Ivanović Dragiša — 15, 130,
227, 234
Ivanović Đoko — 23
Ivanović Miladin — 178
Iveković Mladen — 104
Ivković Obren — 131, 226, 228

Janković Boško — 178, 207
Janković Mićun — 331, 454

- Jevđević Dobrosav** — 101, 105,
 116
Jošilo Zivko — 226
Jovanović Blažo — 15
Jovićević Niko — 15, 234, 454
Kapa Jovo — 191
Kapor Cedo — 17, 228
Kelava Ante Zore — 227
Koljenšić Milisav — 234
Komnenović Danilo — 144, 226,
 228
Kovačević Boriša — 174
Kovačević Jerko — 172
Kovačević Maksim — 366
Kovačević Miloš — 84
Kovačević Savo — 15, 128, 159,
 172, 455
Kovačević Vjera — 233
Kovačević Vojo — 228
Kronja Ante — 20
Kukić Milan — 78
Lalović Veselin — 201
Lašić Đordije — 221
Lazarević Božo — 177, 191, 234
Lazović Novica — 221
Leković Mišo — 15, 17
Lompar Blažo — 442
Lješković Nikola — 174
Ljubibratić Nikola — 226, 228
Mandić Gliga — 31, 46, 85, 91
 178
Marketić Mat- — 226
Martinović Niko — 15
Masleša Veselin — 174
Mašanović Krcun — 449, 454
H'atković Ante — 174
Mihailović Draža — 8, 9, 95, 105
Mijušković Simo — 130, 207
Miletić Božo — 172
Milošević dr Sima — 174
Milutinović Ivan — 186
Miskin Vaso Crni — 17
Musolini Benito — 67, 189
Mugoša Andrija — 15, 159
Mrdak Radovan — 174
Nedić Milan — 7
Nikolić Vojin Vojo — 211, 236
- Novak Franc** — 226
Novosel Đoko — 228
Odić Slavko — 10
Okiljević Milenko — 144, 228
Papić Milan — 174
Pavelić Ante — 7
Peković Milovan — 172
Penezić Slobodan — 191
Perišić Radojica — 196
Perović Novica — 454
Perović Risto — 174
Perućica Novak — 242
Petković Radomir — 185, 224
Petrović Arso — 221
Pieps Oto — 317
Popović Koča — 442
Popović Krsto — 199
Popović Milorad — 104, 196
Popović Vojo — 135, 144
Ročenović Kole — 174
Premović Đorđe — 118
Primorac Rudolf — 10, 20, 91,
 191, 216, 279
Radević Petar — 226
Radojević Svetozar — 234, 454
Radonjić Milan — 221
Radović Košta — 199
Raičević Pero — 449, 454
Rakočević Radomir — 172
Ravnić Karlo — 203
Reljić Petar Petica — 228
Ročenović Kole — 174
Romei Ervin — 9
Soldatović Stojadin — 191
Sretenović Dule — 174
Srzenić Spiro — 226, 228
Stamatović Miloš — 192
Stanišić Bajo — 109, 110, 204..
 205, 207
Stanišić Milija — 214
Stanojević Savo — 234
Stanojlović Momčilo — 172
Strugar Niko — 130, 211, 216.,
 233, 236
Sakota Slobodan — 226, 228
Saulić Jevrem — 207
Sćekić Vlado — 20

Šegrt Vlado — 184, 192, 197, 227
Stai Fridrih — 8
Tacović Branko — 331
Tartalja Mihovil — 20
Terzić Velimir — 15
Todorović Vojin — 233, 234
Tomajić Franjo — 228
Tomanović Vlado — 17, 172
Ujdurović Gojko — 172
Uskoković Jagoš — 159, 242, 263
Vidović Žarko — 192, 280
Vučković Ljubo — 211
Vukanović Radovan — 103, 159,
177, 191, 280
Vukotić Aco — 263
Vukotić Jovan — 17
Vuković Milan — 203
Vuksanović Laie — 174
Vuksanović Zarija — 221
Zižić Veljko — 233, 254
Zižić Zivko — 192

GEOGRAFSKI NAZIVI

- Afrika — 8, 9
Ahen — 408
Albanija — 143, 191, 218, 229, 363, 377, 379, 383, 387, 392, 401
Alipašin Most — 435
Aluga (kod Zabljaka) — 157
Andrijevica — 125, 132, 137, 193, 211, 215, 217—219, 234, 235, 237, 248, 249, 252, 256, 258, 259, 266, 267, 271, 274, 278, 280, 282, 285—287, 289—292, 296, 312, 314—322, 324—327, 329, 330, 332—334, 348, 352, 353, 355, 356, 359, 360, 366—369, 379, 391, 392, 409, 411
Antoševac — 388
Apatin — 408
Apenini (pi.) — 406
Apište (predeo, kod Goranskog) — 150
Austrija — 450
Avdići (kod Donjeg Vakufa) — 43
Avtovac (kod Gacka) — 106, 109, 110, 131, 133, 142—144, 148, 156, 158, 168, 175, 185, 226
Baba pl. — 110—112, 118, 227
Babanj do (brdo, kod Gacka) — 110
Babin vrh (t 2010, kod Boana) — 338, 339
Babino (kod Berana) — 256, 349, 354, 358
Babino brdo (k. 1306, kod Berana) — 322, 331
Babino brdo (pl. kod Donjeg Vakufa) — 44, 46
Babino selo (kod Donjeg Vakufa) — 36, 37, 59
Babja Glava (kod Nevesinja) — 104
Babljia greda — 395, 398
Babljak (kod Kolašina) — 211, 318, 336, 352, 353, 359, 397
Bač — 354
Bačko brdo — 353, 354
Bačulovina (kod Brodareva) — 305
Badne^{ss} (predeo, kod Nevesinja)
Bahovo — 412, 416, 418
Bahtijevica (predeo, kod Zimija) — 95, 98
Bajina Bašta — 365
Bajovo Polje (kod Goranskog) — 128, 129, 131, 137, 140—142, 145, 152
Bakilj (k. 1215, kod Savnika) — 147
Bakovići — 353, 397, 398
Baku (u SSSR-u) — 9
Balići (kod Brodareva) — 284
Balkan — vidi Balkansko poluostrovo
Balkansko poluostrovo — 8, 189, 363, 377
Balj (t. 1555, kod Andrijevice) — 285, 318—320, 322, 325, 333
Baljuš (predeo, kod Sjenice) — 300
Banija — 5, 7, 8, 27, 61, 408
Banovići (kod Tuzle) — 180, 182
Banja Luka — 35, 39, 407, 440

Banja Selo — 357
 Banjani (kod Vilusa) — 193, 199,
 225, 226, 246, 247
 Banjdo (kod Glavatićeva) — 94
 Baošići (kod Herceg-Novog)
 — 378
 Bar — 193, 195, 229, 239, 241
 Barč (u Madarskoj) — 408
 Barda (k. 1203, kod Nevesinja)
 — 102, 103, 119
 Bare (D. i G., kod Tjentišta)
 — 164, 168
 Bare (kod Grgaja) — 308
 Bare (kod Mateševa) — 249, 314,
 319,, 334, 397
 Bare (kod Šavnika) — 157
 Barevo (kod Jajca) — 49
 Bari (u Italiji) — 272, 329, 337,
 366, 376
 Barice (kod Prijepolja) — 294
 Barilovići — 443, 445
 Barmiš (kod Konjica) — 87
 Bastasi (kod Foče) — 107
 Bašanje brdo (kod Kolašina)
 — 211, 212, 318, 347, 358, 359
 Bašći — 412, 429
 Bašići (kod Gacka) — 227
 Bašine vode (izvor, kod Nik-
 šića) — 205
 Batići — 433
 Batkovići (Kod Nevesinja) — 97,
 103, 104
 Batojan (pl., u Albaniji) — 319
 Bavan (brdo, kod Tjentišta)
 164, 166
 Bavar (D. i G. kod Jajca) — 32,
 36, 42
 Begov Han (kod Zenice) — 52,
 58, 183
 Begov Potok (kod Tuzle) — 180
 Behramuša (t. 812, kod Blaga-
 ja) — 119
 Belilo — 356
 Beljakovo brdo (k. 1408, kod
 Dolića) — 299
 Beograd — 363, 377
 Berane (s. kod Berana) — 285,
 286
 Berane (sada Ivangrad) — 124,
 125, 132, 137, 193, 211, 215,
 216, 234, 235, 248, 249, 251,
 252, 254, 256, 258, 259, 271,
 272, 280, 282, 284–292, 296,
 298, 303, 311, 312, 316–318,
 320–322, 324, 327–334, 337,
 347–349, 352, 355–360,
 365–370, 375, 378, 391–393,
 409–412
 Berkovići (kod Stoca) — 104,
 120
 Berušica (kod Gacka) — 133
 Bešpelj (D. i G. kod Jajca)
 — 46–48
 Bezjevo (kod Podgorice) — 246,
 247, 266
 Bezjakovo brdo — 446–448
 Bezuje (kod Goranskog) — 128,
 152
 Bihać — 6, 68, 440, 443
 Bihor (predeo, kod Berana)
 — 290, 299–303, 306, 309, 312,
 332, 347, 349
 Bijakovo — 412
 Bijedići (kod Bijelog Polja)
 — 308
 Bijela (kod Savnika) — 148, 346
 Bijela (r.) — 424
 Bijela Brda (kod Vardišta)
 — 260
 Bijela gora (pl., kod Vilusa)
 — 201 202
 Bijela trla (predeo, kod Broda-
 revra) — 254, 305
 Bijelo Polje — 124, 125, 132,
 137, 212, 219, 230, 234, 235,
 237, 248, 251–254, 256, 257,
 266, 272, 279–282, 284, 287,
 289–292, 295, 296, 298, 300,
 302–304, 306, 308–312, 316,
 317, 329, 331 332, 335, 336,
 347, 349, 352–357, 360, 365,
 366, 370, 372, 374, 378, 383.,
 386, 392, 393, 395, 397,
 399–401, 408, 409, 411
 Bijelo polje (predeo) — 99, 100,
 106
 Bijeljina — 408
 Bijoki stan (kod Nikšića)
 — 346, 347
 Bijov grob (predeo kod Broda-
 revra) — 254, 257, 258,
 303–305

- Bikova kosa (brdo, kod Konjica) — 87, 91
 Bila (r.) — 50, 54, 57
 Bila (ž. st., kod Travnika) — 51
 Bileća — 99—101, 106, 110—112, 114, 115, 117, 119, 121, 123, 125, 128, 134, 137, 139, 142, 193, 196, 197, 199, 209, 223—227, 229, 247, 381
 Bilek (k. 1137, kod Nevesinja) — 102
 Bioč (pl., pod Goranskog) — 154, 156, 160
 Bioča (kod Berana) — 312, 317
 Bioče (kod Titograda) — 130, 131, 134, 135, 140, 143, 144, 174, 175, 209, 210, 216, 218, 222, 223, 234, 245, 247—250, 266, 271, 274—276, 314, 366, 383—388, 390—392, 395, 398, 399
 Biokovac (kod Draškovine) — 254
 Biokovina (kod Jajca) — 46
 Biokovo (pl.) — 69
 Birač — 176
 Bistrica (kod Jajca) — 44
 Bistrica (kod Vranduka) — 52, 53
 Bistrica, (r.) — 255, 256, 282, 284, 291—293, 296, 298, 303, 306—309, 317, 357
 Bistročaj — 411, 423, 428, 429
 Biščani — 441
 Bišina (kod Nevesinja) — 97—99, 102, 104, 105, 119
 Bitovnja (pl.) — 17, 87, 88—90
 Bjelasica (pl.) — 213, 272, 274, 278, 280, 333, 334, 336, 349, 352, 354—358, 360, 393, 397
 Bjelašnica pl. — 109—112, 185, 227, 279
 Bjelobućje (kod Mladikovine) — 45
 Bjelobućje (kod Travnika) — 45
 Bjelojevići (kod Mojkovca) — 278, 279, 281, 282, 354, 358
 Bjelopavlići (predeo) — 134, 135, 188, 193, 203—205, 209, 210, 234, 235, 237, 239, 240, 243, 244, 246, 247, 250, 264—267,
 271, 274—276, 279, 314, 384, 385
 Bjeloševina (kod Nikšića) — 137
 Bjelovac — 427, 433
 Bjelovar — 450, 454
 Blaca (kod Konjica) — 100
 Blaca (kod Nikšića) — 147
 Blace (kod Prozora) — 70
 Blagaj (kod Nevesinja) — 97, 99, 100, 102, 105, 116, 119, 120
 Blatina (kod Kolašina) — 336
 Blatnica (kod Zepca) — 52, 54, 58, 59, 63
 Blatno jezero — 408
 Blato (kod Višnjeva) — 300
 Blažuj (kod Sarajeva) — 431, 435, 441
 Bliski istok — 7
 Blizna (kod Spuža) — 135
 Blučići (kod Rame) — 88
 Boan (kod Savnika) — 124, 128, 129, 131, 132, 140, 148, 157, 160, 203, 209—211, 336, 339
 Bobotova greda (kod Komarnice) — 341
 Bobovo (kod Zabjaka) — 161, 211
 Bodežište (kod Gacka) — 110, 185
 Bogetići (kod Nikšića) — 204, 205, 207, 265, 271, 382
 Bogičevići — 382
 Bogmilovići (kod Danilovgrada) — 237, 265
 Bogovići (kod Sokolca) — 177, 192, 418, 420
 Bojana (r.) — 381
 Bojište (k. 1568, kod Kolašina) — 213, 214
 Bojište (kod Mojkovca) — 281, 355
 Bojište (kod Nevesinja) — 95, 104
 Bojoviće (kod Andrijevice) — 318, 320
 Bojra (kod Brodareva) — 305
 Bojranski breg (k. 1070, kod Brodareva) — 305
 Bojska (kod Bugojna) — 70

- Boka (predeo) — 190, 195, 231, 235, 241, 242, 264
 Boka kotoraska — 101, 193, 194, 201, 218, 229—231, 236, 242, 243, 264, 265, 361, 365, 376, 378, 381
 Bokovica — 419
 Bokovo (kod Cetinja) — 236
 Bolj (k. 2066, kod Zabljaka) — 341
 Boljančići (kod Celebića) — 140, 370, 411
 Boljanina (kod Bijelog Polja) — 282
 Boljare (kod Dolića) — 303
 Boljev Do (kod Podgorice) — 249
 Boljkovac (kod Prozora) — 70
 Borac (kod Gacka) — 157, 168, 170, 185
 Boračko jezero (kod Konjica) — 94
 Borci (kod Konjicaj) — 82, 94, 184
 Boričje (Pirni Do, kod Goranskog) — 151, 152
 Borine — 417
 Borje (kod Celebića) — 211, 411
 Borkovići (kod Goranskog) — 128, 151, 152
 Borova glava (k. 1850, kod Košina) — 337
 Borovnica (kod Prozora) — 72, 74
 Borovnik (brdo, kod Nikšića) — 147, 340, 345, 346
 Borovno (kod Tjentišta) — 166, 169
 Borovsko polje (predeo, kod Nevesinja) — 96
 Bosanska krajina — 5, 6, 17, 61, 68, 79, 85, 183, 440, 441
 Bosanska Krupa — 441, 442
 Bosanski Brod — 28, 58, 407, 414
 Bosanski Novi — 441
 Bosanski Petrovac — 31, 68, 440
 Bosiljevo — 443
 Bosna — 6—9, 17, 20, 25, 27, 28, 33, 50, 66, 67, 69, 92, 94, 133, 140, 141, 160, 161, 170, 172, 174, 179, 180, 188, 189, 192, 230, 251, 252, 255, 288, 329, 331, 364, 378, 406—408, 430, 437, 454
 Bosna (r.) — 28, 35, 51—55, 57—59, 61, 66, 176, 177, 180—183, 407, 408, 414, 432, 435—437, 440
 Bosutske šume — 408
 Božića brijeđ (k. 1131, kod Krezluka) — 45, 46
 Božiće (kod Andrijevice) — 287
 Božurni vrh (kod Savnika) — 345
 Bračak — 372, 374
 Bradina (kod Konjica) — 80, 87, 184
 Brajčevići (kod Gacka) — 109
 Brajkovići (kod Travnika) — 50, 51
 Brajnice pl. (kod Murine) — 325
 Bratac (G., D. i Sr., kod Nevesinja) — 103, 106, 109, 227
 Bratonožići (predeo) — 204, 205, 209, 210, 216, 219, 221—223, 237, 239, 245, 247, 249, 252, 276, 277, 331, 366, 383—387, 392, 395, 398, 399
 Bravniča (kod Jajca) — 36, 37
 Brčeli (D. i G., kod Virpazara) — 229, 238
 Brčko — 408
 Brdo (k. 1387, kod Bradine) — 91
 Brdo (kod Bijelog Polja) — 309
 Brdani (kod Konjica) — 80
 Brekovići — 415
 Brenovac — 426, 427
 Brestica (D. i G., kod Gacka) — 117
 Brestovsko — 440
 Brezna (D. i G., kod Nikšića) — 122, 124, 129, 131, 137, 140, 141, 144—147, 151, 152, 337, 339—341, 344
 Brezno — 345

- Brezovac (predeo, kod Stubla) — 293, 307
 Brezovačko brdo — 448
 Brezovi vrh (k. 1160, kod Nikšića) — 129
 Brezovica (kod Plava) — 330
 Brezovik (kod Nikšića) — 134
 Brezice (kod Sombora) — 450, 452
 Brčić (kod Mladikovine) — 54
 Bršće (kod Jajca) — 31, 36, 38
 Brljevo (kod Goranskog) — 153, 154
 Brod (kod Foče) — 124, 192, 195
 Brodarevo (kod Prijepolja) — 123, 125, 139, 237, 248, 251–254, 256–258, 272, 280–282, 284, 287, 289–292, 294, 295, 289–300, 302, 304–306, 308, 309, 316, 317, 332, 335, 355–357, 371, 372, 393
 Brskovo (predeo, kod Mojkovca) — 278, 280, 281
 Brskut (kod Podgorice) — 204, 219, 221, 245, 249, 266, 276, 277, 367, 369, 385, 388, 392
 Bršljin — 452
 Bršno (kod Nikšića) — 134, 204, 205, 207
 Brusa (kod Crvskog) — 298
 Brutusi — 421, 422, 424
 Brvanci (kod Jajca) — 36, 46, 47
 Brzava — 393, 394
 Bubanje — 394
 Buč (kod Berana) — 285, 286, 333, 347, 349, 356, 359
 Bučići (kod Jajca) — 36, 42
 Bučje (kod Sahovića) — 216
 Budan (D. i G., kod Goranskog) — 153, 154, 156
 Budimlje — 369
 Budva — 229, 236, 239, 241
 Bugojno — 16, 35, 65, 70, 78, 79, 85, 86, 89, 92
 Bukova glava (brdo, kod Brodareva) — 292, 293
 Bukova poljana — 347, 390, 391, 395
 Bukovac (predeo, kod Berana) — 285, 286, 386
 Bukovac (kod Goranskog) — 152
 Bukovica (kod Jajca) — 36
 Bukovica (kod Rame) — 87
 Bukovica (kod Travnika) — 51
 Bukovica (r.) — 338, 339
 Bukovik (kod Brodareva) — 284, 287, 291
 Bukovik (predeo kod Krezluška) — 45
 Bulatovići (kod Konjica) — 85
 Bulići (D. i G., kod Jajca) — 31, 36, 37, 42, 46, 47
 Bulozi — 434
 Bundos (pl., kod Šavnika) — 128, 129, 145
 Bunovi (kod Foče) — 221
 Burenj (pl., kod Sahovića) — 278
 Buronji (kod Cetinja) — 239
 Busak (predeo, kod Blagaja) — 119
 Busovača — 29, 57, 58, 432, 441
 Busovnik (pl., kod Podgorice) — 241
 Butkovići — 412, 415, 418
 Butmir — 435
 Carev Most (kod Nikšića) — 205
 Careva Čuprija (ž. st. kod Kladnja) — 178
 Carevo Polje (kod Jajca) — 35, 36, 39
 Carićine — 372
 Cecuni (kod Andrijevice) — 267, 287, 317, 318, 320, 326
 Ceklin (kod Cetinja) — 328
 Celje — 437, 450, 452, 453
 Cer (predeo, kod Sahovića) — 278, 282, 258
 Cernica (kod Gacka) — 111, 120
 Cerovice (kod Podgorice) — 245
 Cerovo (kod Bijelog Polja) — 281, 306, 355
 Cerovo (kod Nikšića) — 265
 Cestna gomila (t. 1179, kod Gackog) — 110
 Cetanovići — 372
 Cetina (r.) — 28

- Cetinje, — 125, 193, 229, 231,
 236, 237, 239—241, 243, 252,
 261, 267, 365, 378, 381, 382
 Cetinjsko polje — 241
 Crepijani — 432
 Crijevolsko — 434
 Crijepuljin vrh (pl., kod G. Bujkovice) — 340
 Crkvice (kod Bileće) — 196
 Crkvice (kod Risna) — 201, 202,
 247, 378
 Crkvina (kod Kolašina) — 139,
 216, 335, 336, 347, 348
 Crljevina — 411
 Crmnica (predeo, kod Cetinja)
 — 193, 230, 235, 236, 238, 239
 Crna glava — 335, 356
 Crna Gora — 6, 8, 16, 17, 25,
 68—70, 79, 94, 112, 116,
 124—126, 131—133, 137, 141,
 170, 172, 174, 176—178, 180,
 182, 185, 186, 189—195, 197,
 198, 209, 210, 215, 217, 218,
 221, 229—235, 239, 240, 242,
 252, 253, 255, 259, 260, 264,
 265, 271, 272, 274, 289,
 314—316, 329, 331, 343, 352,
 361, 363—366, 376—379, 381,
 389, 399, 405—407, 414, 436,
 437, 454
 Crna gora (k. 1856, kod Andrijevice) — 320
 Crna gora (pl., kod Nevesinja)
 — 95, 96
 Crna planina (kod Lijeve Rijekе) — 277
 Crnici (D. G., kod Spuža) — 244,
 250, 267, 274, 331
 Crni vrh (brdo, kod Berana) —
 333, 395
 Crni vrh (brdo, kod Brodareva) — 257, 335
 Crni vrh (k. 1370, kod Prozora) — 85
 Crni vrh (k. 1492, kod Brodareva) — 304, 317
 Crni vrh (pl., kod Dolića) — 300
 Crno brdo — 357
 Crno Kamenje — 446
 Crno more — 189
 Crnogorsko primorje — 125, 188,
 193, 194, 218, 229, 231, 234,
 235, 241—243, 253, 264, 361,
 364, 365, 377—379, 381, 408
 Crnjonica (kod Bijelog Polja)
 — 309
 Crvanj pl. (kod Nevesinja) — 95,
 96
 Crvena greda (Koletina, k. 1387,
 kod Goranskog) — 150
 Crvena stijena — 426, 433
 Crvene stijene (pl., kod Rame)
 — 87
 Crveni klanac — 434, 435
 Crveno ždrijelo (kod Boana) —
 388
 Crvsko (kod Bijelog Polja) —
 291, 298, 306, 372, 374
 Cuklin (k. 1163, kod Savnika)
 — 147
 Cvarin (kod Podgorice) — 247,
 249, 266, 275, 335, 367, 383,
 391
 Cvilin (kod Bioča) — 246, 276,
 277
 Cvitovići (kod Jajca) — 48
 Cajniče (kod Goražda) — 124,
 125, 132, 139, 140, 230, 235,
 252, 255—257, 290, 296, 370,
 371, 377, 408, 410, 412
 Cakor (pl.) — 219, 267, 316—318,
 324, 325, 327—335, 343, 349,
 366—369, 376, 378, 379
 Čapljin — 142
 Čardak (predeo, kod Draganića) — 34
 Čazma — 454
 Čekanje (kod Cetinja) — 241
 Čekova Luka (kod Huma) — 163
 Čekrlije — 443
 Celebić (kod Foče) — 124, 140,
 211, 272, 411, 412
 Čelebići (kod Konjica) — 84
 Celina — 428, 429
 Čelinska pl. (kod Prozora) — 87
 Čelopek (k. 1691, kod Zimlja)
 — 98
 Čeme (k. 1671, kod Murine) —
 331

Čemerno (D. i G., kod Gacka) — 271, 276, 295, 315, 329, 367,
 111, 117, 121, 122, 134, 142, 376, 381, 382, 384, 386, 388.
 148, 149, 156—159, 226, 398, 399
 Ceružići — 422, 424, 425, 430
 Čevljanovići — 434
 Cevo (kod Danilovgrada) — 287, 309, 328, 331, 333, 347,
 238, 241, 243, 365
 Cićevo (kod Konjica) — 94, 100
 Čirakovac (kod Jajca) — 49
 Čitluk (kod Nevesinja) — 96
 Čujovac (brdo, kod Berana) — 349, 353—355, 359, 369
 317
 Cukle (kod Travnika) — 51
 Cuklići (kod Jajca) — 48
 Cuništa (D. i G., kod Olova) — 288, 309
 177—180
 Curevo (kod Tjentišta) — 140, 321, 331, 333, 347
 160

 Cafa (kod Bijelog Polja) — 393
 Ceotina (r.) — 139, 140, 411
 Ceranića Gora (kod Savnika) — 287, 309, 328, 331, 333, 347
 147, 343, 345, 346, 349
 Češina strana — 412
 Corkovići (kod Koričana) — 52
 Čosići (kod Travnika) — 43
 Čurilac (kod Danilovgrada) — 321, 331, 333, 347
 240
 Čusine (kod Jajca) — 31, 35, 36,
 38, 40, 47

 Dabar (predeo, kod Stoca) — 288, 309, 328, 331, 333, 347
 114, 185, 223, 226
 Debarsko polje — 95, 99, 107,
 109, 113, 122
 Dabovići (kod Nikšića) — 205
 Dabrica (kod Stoca) — 119
 Dahča r. (r.) — 303
 Dalmacija — 5, 7—9, 21, 25, 27,
 61, 172, 176, 180, 183, 190,
 229, 378, 408
 Dalovići (kod Crvskog) — 298,
 300, 301, 303, 307
 Dalj (kod Vukovara) — 407
 Daljevac (kod Jajca) — 48
 Danići (kod Avtovca) — 196
 Danilovgrad — 134, 193, 201, 204,
 205, 207, 222, 229, 230, 234,
 239, 241, 243, 244, 246—248,
 250, 257, 264, 265, 267, 268

 271, 276, 295, 315, 329, 367,
 376, 381, 382, 384, 386, 388.
 398, 399
 Danska — 229
 Davidovići (kod Stoca) — 109
 Dapsice (kod Berana) — 286,
 287, 309, 328, 331, 333, 347,
 349, 353—355, 359, 369
 Darda — 408
 Daruvar — 454
 Detelji — 419
 Debela gora (pl., kod Boana)
 — 337
 Debelo brdo (t. 1474, kod Berana) — 322, 331
 Dečeve (kod Prijepolja) — 294
 Delijaš — 420, 423, 428, 429
 Delimed — 372
 Desmerice — 444
 Devčići — 429
 Devojački krš (pl., kod Plava)
 — 325, 330
 Dijo (kod Mojkovca) — 278, 280,
 281
 Dinara (pl.) — 28
 Dine — 368
 Divičani (kod Jajca) — 46, 47
 Divin (kod Bileće) — 114
 Dlakoše (kod Bileće) — 225
 Doboj — 59, 176, 178, 180, 182,
 408
 Dobra (r.) — 444, 446
 Dobra Voda — 419
 Dobra voda (izvor, kod Jeleča)
 — 177
 Dobrakovo (kod Bijelog Polja)
 — 284
 Dobreliji (kod Gacka) — 112
 Dobretići (kod Gostilja) — 44
 Dobri do (predeo, kod Žabljaka)
 — 148, 338, 341
 Dobrilovina (D. i G., kod Saho-
 vića) — 157, 336, 337
 Dobrinje (kod Bijelog Polja) —
 254, 284
 Dobro (kod Livna) — 20
 Dobro Polje (kod Kalinovika) —
 107, 410, 411, 413, 420, 421,
 422, 428, 429
 Dobrodol (kod Berana) — 301

- Dobrošin (kod Gornjeg Vakufa) — 85
 Dobrsko selo (kod Cetinja) -r- 239
 Dobrun (kod Vardišta) — 260
 Dobruš (kod Nikšića) — 265
 Dobruška Vas — 450
 Doganovci (kod Jajca) — 32, 37, 38
 Dojčići — 422
 Dolac (kod Berana) — 285
 Dolac (kod Travnika) — 51
 Dolenjsko — 408
 Dolići (D. i G., kod Sjenice) — 299—302, 306, 374
 Dolovi (kod Danilovgrada) — 265
 Dolovo — 369
 Doljane (kod Titograda) — 249
 Doljanska glavica (kod Podgorice) — 249, 266, 269, 367
 Domrke (kod Gacka) — 109
 Donja Bijenja (kod Nevesinja) — 95, 96, 109
 Donja Bjela (Polje) (kod Konjica) — 94
 Donja Morača (predeo) — 188, 209, 210, 219, 261, 275, 276, 335, 337, 347, 357
 Donja Rženica (kod Berana) — 286, 355, 359
 Done Korito (kod Crvskog) — 298, 300, 301, 309, 374
 Done Kruševo (kod Celebića) — 132
 Donji Miholjac — 408
 Donji Rakanj — 442
 Donji Vakuf — 16, 29, 32, 33, 35—37, 39, 40, 42—44, 50, 52, 55, 56, 59, 66, 70, 85
 Doribaba (kod Jajca) — 36, 37, 44, 46
 Dragalj (kod Grahova) — 201, 378
 Dragoljsko Polje — 241
 Draganići (kod Jastrebarskog) — 447
 Dragnić (kod Jajca) — 32—34
 Dragosava (kod Berana) — 328, 368
- Dragoš-sedlo (brdo, kod Tjeništa) — 164—166, 169
 Dragovića Polje (kod Savnika) — 234
 Dragovoljići (kod Nikšića) — 142, 205, 276
 Draškovina (kod Bijelog Polja) — 253, 254, 257,
 Drava (r.) — 407, 408, 450
 Dravograd — 450
 Dražljevo (D. i G., kod Gacka) — 110
 Drenov Dol (kod Jajca) — 38
 Drenova glava — 442
 Drenova glavica — 359
 Drenovštica (kod Nikšića) — 265
 Drezga (brdo, kod Andrijevice) — 318
 Drežanj (D. i G., kod Nevesinja) — 104, 109, 114, 116, 120
 Drežanj — vidi Drežanj (D. i G.)
 Drežnica (kod Jablanice) — 69, 73, 76—78, 86
 Drežnik-Grad — 443
 Drijenak (kod Kolašina) — 233, 318, 335, 358, 359, 398
 Drina (r.) — 107, 113, 124, 133, 137, 140, 141, 160, 164, 165, 176, 188, 192—194, 196, 217, 251, 255, 296, 331, 332, 344, 372, 378, 379, 407—410, 412, 413, 415—417
 Drinjača (kod Zvornika) — 176
 Drinjača (r.) — 179
 Dročin — 412
 Drugovići (kod Gacka) — 227
 Drvar — 69
 Drvenica (kod Stoca) — 113, 114
 Dub (kod Berana) — 317 "
 Dub (kod Travnika) — 51
 Dubljanska kosa — 393
 Dubljevići (kod Goranskog) — 128, 152
 Dubljevići (kod Slivlja) — 109, 110
 Dubnica — 371
 Dubočica (r.) — 299, 301, 302, 307
 Dubovo (kod Bijelog Polja) — 308, 309, 312

- Dubrava (kod Jajca) — 36, 37, 46
 Dubrava (kod Okulina) — 444
 Dubravci — 445
 Dubrave (kod Travnika) — 32
 Dubrave (predeo, kod Nikšića) — 129
 Dubrovac — 448
 Dubrovčani — 444, 446
 Dubrovnik — 102, 229, 265, 377, 378, 426
 Dubrovska (kod Goranskog) — 128, 152
 Dućice (kod Nikšića) — 147
 Dućići (kod Podgorice) — 335
 Duga (predeo, kod Brodareva) — 305
 Duga (predeo, kod Nikšića) — 134, 145
 Duga gora — 444
 Duga poljana — 371, 372
 Duga Resa — 443, 445, 446, 448, 449
 Duge (kod Prozora) — 77
 Dugo polje (predeo, kod Nevesinja) — 97
 Dugo Selo — 454
 Dujke — 372
 Dulići (kod Gacka) — 226
 Dunav (r.) — 408
 Durakovići — 429
 Durmitor (pl.) — 131, 137, 139, 141–143, 145, 148, 152, 157–160, 162–164, 175, 272, 275, 329, 332, 334, 339–341, 343, 344, 349, 350
 Duvno — 19, 20, 69
 Duži (kod Savnika) — 146–148, 151, 153, 156, 160, 341, 343
 Duži (kod Tjentišta) — 165
 Dvor na Uni — 441
 Dvorjanci — 445
- Džamija (pl., kod Murine) — 330
 Džinova Mahala (kod Nevesinja) — 104, 105, 109, 114, 119, 120
- Đenovići (kod Herceg-Novog) — 378
- Durdevina (kod Kolašina) — 261, 347
 Dulice (kod Andrijevice) — 287, 320, 326, 330
 Durđevci — 454
 Durđevica Tara — 139, 140, 157, 161, 164, 252, 280, 302
 Durđevik (kod Tuzle) — 180
 Durkovo brdo (kod Kolašina) — 346
- Egipat — 9
 Elza — 447, 448
 Erdut — 407
 Evropa — 7, 189
- Fatnica (kod Stoca) — 120
 Foča — 100, 117, 122, 124, 125, 137, 139, 140, 160, 176, 177, 180, 183, 191, 192, 195, 211, 290, 296, 378, 407^109, 411, 412, 416, 427
 Fojnica — 17, 58
 Fojnica (kod Gacka) — 109, 110, 112, 122
 Frutak — 382
 Fundina (predeo, kod Podgorice) — 221, 245
- G. Bijela (kod Konjica) — 81, 94
 Gabel — 224
 Gacko — 94, 97, 99–101, 104, 106, 109–112, 115–118, 120–122, 124–126, 128, 131–134, 137, 139–142, 149, 156, 158, 185, 193, 195–197, 223, 225–227
- Gackove grede (kod Savnika) — 345
 Gaćeško Selo — 443
 Gajevi — 434
 Garač (M. i V., pl., kod Danilovgrada) — 241
 Gare (kod Zivinica) — 178
 Gareva (M. i V., kod Gacka) — 112, 196
 Gaskovo — 447
 Gat (k. 1120, kod Gacka) — 112

- Gatačko polje — 106, 107, 109,
 110, 121–123, 128, 131, 133
 Generalski Stol — 443–446, 448,
 449
 Glamoč — 10, 30, 32, 34, 40, 48,
 63, 66, 69
 Glamočko polje — 29
 Glavac — 353, 358
 Glavatičevo (kod Konjica) — 94,
 95, 100, 107, 184
 Glisnica — 412
 Glizica (D. i G., kod Danilov-
 grada) — 250, 267, 268, 274
 Globornica (r.) — 446
 Glot (t. 1230, kod Nevesinja) —
 109
 Glogović — 372
 Gluha — vidi Gluha Bukovica
 Mahala
 Gluha Bukovica Mahala (kod
 Travnika) — 50, 51, 54
 Gmići (kod Prozora) — 71–73
 Gnjili Potok (kod Andrijevice)
 — 324, 391, 395, 392
 Gobelinski potok (kod Bradine)
 — 90
 Gobelovina (kod Konjica) —
 86
 Godijelji (kod Savnika) — 147
 Godićevo (kod Stubla) — 294,
 300, 372
 Godočelje (kod Berana) — 256
 Goduša (kod Berana) — 301,
 307
 Gola glava (k. 1652, kod Zim-
 lja) — 98
 Gola planina (pl., pod Jajca) —
 36, 45
 Gola strana (k. 1577, kod Sav-
 nika) — 147
 Goleš (k. 1724, kod Murine) —
 317
 Goleš (ž. st., kod Travnika) —
 43, 45, 56, 59, 70
 Golija (pl.) — 110, 112, 121, 128,
 131, 134, 141–143, 148, 149,
 151, 152, 196, 344
 Golo brdo (kod Nikšića) — 346
 Golub (pl., kod Grgaja) — 298
- Gomirje — 444
 Gorani (kod Rame) — 88–90
 Goransko (kod Gacka) — 112,
 122, 124, 126, 128, 140, 142,
 143, 148–151, 153, 154, 157,
 159
 Goražde — 124, 137, 139, 140,
 192, 256, 296, 370, 371, 374,
 377, 378, 407–421, 430
 Goražde (kod Berana) — 256,
 309, 331
 Gorica (D. i G., kod Podgorice)
 — 135, 249
 Gorica (kod Danilovgrada) —
 268, 384
 Gorica (kod Jajca) — 48
 Gornja Bijenja (kod Nevesi-
 nja) — 96
 Gornja Bukovica (kod Sav-
 nika) — 338–340
 Gornja Grkarica — 431
 Gornja Morača (predeo) — 130,
 137, 209, 210, 219, 234, 266,
 335, 337, 340, 348, 357
 Gornja Prača — 419
 Gornja Ržanica (kod Murine)
 — 330
 Gornje Kruševo (kod Huma) —
 163
 Gornje Mrzlo Polje — 447
 Gornje Polje (kod Nikšića) —
 126, 129, 130, 134, 137,
 142–146, 158, 202–204, 275,
 343
 Gornji Manastir — vidi Oštrog
 Gornji Miholjac — 407
 Gornji Vakuf — 19, 35, 57, 58,
 66, 69, 70, 73, 77–80, 85–90,
 92, 94
 Gorski kotar — 408
 Gostilj (kod Travnika) — 43,
 45
 Gostilje (kod Danilovgrada) —
 134, 209
 Gostovići (kod Rame) — 90
 Gostun (kod Brodareva) — 254,
 258, 272, 303–305, 309, 312
 Goševo (kod Crvskog) — 291,
 292, 298, 301
 Govedovići — 421–423, 429

- Grab (kod Brodareva) — 254,
 257, 258, 304, 305, 317
 Grabovci (kod Konjica) — 85
 Grabovica (kod Glavatićeva)
 — 94
 Grabovica (kod Nevesinja) —
 227
 Grabovnik — 387
 Grabska stijena — 426, 427, 431,
 433
 Grabske šume — 425, 426, 430,
 433
 Gračac — 76
 Gračanica (kod Andrijevice) —
 285—287, 317, 333
 Gračanica (kod Brodareva) —
 284, 293, 304
 Gračanica (kod Doboja) — 178
 Gračanica (kod Prozora) — 70,
 72, 74, 76, 77
 Gračanica (r.) — 304, 305
 Gračanica — vidi Velika Gra-
 čanica
 Gradac (D. i G., kod Celebića)
 — 140
 Gradac (k. 898, kod Kljuna) —
 96
 Gradac (kod Cetinja) — 239
 Gradac (kod Savnika) — 147
 Gradac (pl., kod Stubla) — 293,
 303, 306, 308
 Gradačka poljana (predeo, kod
 Savnika) — 147, 343, 345, 346
 Grade (predeo, kod Višnje-
 va) — 298, 300
 Gradina (brdo, kod Berana) —
 317, 325
 Gradina (brdo, kod Bijelog Po-
 lja) — 308, 309, 312
 Gradina (k. 1010, kod Berana)
 — 333
 Gradina (k. 1057, kod Prozora)
 71, 72, 74
 Gradina (k. 1138, kod Nevesi-
 nja) — 97, 102
 Gradina (kod Draškovine) —
 254
 Gradine (predeo, kod Stubla) —
 293, 300, 306—309
 Gradine (t. 1231, kod Kljuna) —
 96
- Gradina (kod Gackog) — 110
 Gradište (kod Spuža) — 274
 Gradište (pl., kod Lipova) —
 337, 339
 Grahovo — 193, 201—203, 209,
 230, 236, 238, 240, 241, 243,
 246, 247, 257, 261, 267, 329,
 365, 377, 378, 381
 Grahovsko polje (predeo, kod
 Grahova) — 201, 241
 Grakala (brdo, kod Komarni-
 ce) — 338, 340, 341
 Granica (kod Nikšića) — 347
 Granice (kod Nikšića) — 142,
 144, 276
 Grčka 7, 8, 133, 363, 377
 Grdovo (kod Jajca) — 32, 42
 Grebak (kod Nevesinja) — 102
 Greben (t. 2190, kod Gusinje)
 — 327
 Gredina (kod Konjica) — 81, 82
 Greviči (kod Rame) — 87
 Grgaje (kod Bijelog Polja) —
 291, 299, 306, 307
 Grkovac (kod Risan) — 201
 Grlić (k. 1135, kod Gostilja) —
 44
 Grlić (kod Danilovgrada) — 240
 Grmeč (pl.) — 68
 Grobnica (kod Brodareva) —
 304
 Grozni (u SSSR-u) — 9
 Grušća (kod Konjica) — 100
 Gubak — 425, 426
 Guberinići — 388
 Gučja Gora (kod Travnika) —
 50, 51
 Guja (predeo, kod Goranskog)
 — 150
 Gurbeti — 423
 Gusar (t. 1907, kod Kolašina)
 — 336
 Gusinje — 248, 256, 257, 259,
 267, 290, 316—318, 325—328,
 330, 331, 333, 367, 368, 402,
 403
 Gusnice — 369
 Guštanj — 450
 Guvništa — 417
 Guvnište (predeo, kod Crv-
 skog) — 301

- Gvozd (kod Nikšića) — 124,
 126, 129, 136, 137, 144, 146,
 147, 338, 339, 343, 345, 346,
 349
 Gvozd (kod Prijedora) — 293

 Hadžibegovo brdo (pl., kod Bi-
 leće) — 197, 226
 Hadžića poljana (predeo, kod
 Gacka) — 148, 149
 Hadžići (kod Sarajeva) —
 431—433, 440
 Hazdaromerovo polje (predeo,
 kod Dolića) — 299
 Hajdučka kosa (pl., kod Zep-
 ča) — 58
 Halari — 444
 Hamandžići (kod Travnika) —
 37, 43
 Hambarine (kod Prijedora) —
 442
 Hamzići — 428
 Han-Garantića (kod Kolaši-
 na) — 390
 Han-Pijesak — 179
 Han-Sehovac — 425
 Hansko polje (predeo, kod Zim-
 lja) — 95
 Haremi — 368
 Hasanovići (kod Konjica) —
 85, 91
 Hazane (kod Berana) — 301
 Hanjkuša (kod Nevesinja) —
 96
 Herceg-Novi — 378
 Hercegova glav. (t. 1173, kod
 Kljuna) — 96
 Hercogova gradina (k. 1275, kod
 Gacka) — 117
 Hercegovina — 6, 9, 16—18, 25,
 61, 66—70, 78, 79, 86, 93, 94,
 100—102, 106—109, 113, 115,
 118, 123—126, 133, 161, 162,
 170, 172, 174, 177, 183—186,
 190—193, 195—198, 209, 223,
 225, 227, 228, 242, 315, 329,
 361, 363, 364, 377—379, 406,
 408, 430, 436, 437, 440, 454
 Hodžići — 412
 Homolje (kod Konjica) — 91

 Hranjen (kod Goražda) — 416—
 418
 Hranjenjski potok — 417
 Hrasnica — 430—433
 Hrčavka (r.) — 164, 165, 169,
 170, 176
 Hreša — 434
 Hrgud (pl.) — 120, 226
 Hrušta (kod Nevesinja) — 96,
 99
 Hrvatska — 8, 9, 67, 139, 175,
 363, 406, 407, 454
 Hrvatsko primorje — 190, 442
 Hum (kod Dubrovnika) — 224
 Hum (t. 1162, kod Jajca) — 46
 Hum (t. 1270, kod Cvrskog) —
 298, 307

 Ibar (r.) — 260, 296, 377, 383
 Ibarska klisura — 316
 Ibar (kod Konjica) — 94
 Igalo — 378
 Igman (pl.) — 17, 414, 421, 427,
 430, 432—436
 Igman-sedlo — 421
 Igri (D. i G., kod Borča) — 168
 Igrišta — 420
 Ilička (kod Sarajeva) — 421,
 426, 427, 434, 435, 440, 441
 Ilin vrh (kod Savnika) — 345
 Illok — 407
 Ilovača — 412, 418
 Iloveice — 413, 416, 421—425, 428,
 429, 431, 433
 Imijani (kod Skender-Vakufa)
 — 52
 Imotski — 69
 Iran — 9
 Istra — 407
 Italija — 8, 18, 23, 188, 189, 194,
 195, 198, 199, 201, 204, 215,
 272, 329, 337, 339, 366, 403,
 406, 408, 412
 Ivan pl. (kod Bradine) — 87
 Ivan-sedlo — 69, 77—80, 82, 85
 — 87, 89—93, 421, 426, 431,
 432, 435
 Ivanje (kod Bijelog Polja) —
 256, 292, 294, 299, 300, 303,
 306—309, 336

- Ivanje (kod Nikšića) — 146,
 338, 343
 Ivanjica — 260
 Ivica (pl. kod D. Bukovice) —
 341
 Izgovori (kod Gacka) — 153,
 154, 156, 157, 170

 Jablan (kod Lijeve Rijeke) —
 218, 275, 369, 388—390
 Jablan-brdo (k. 1716, kod Sav-
 nika) — 341
 Jablan do (pl., kod Gacka) —
 148, 149
 Jablanica — 76—81, 85—89, 91,
 93, 94, 407, 410
 Jablanica (D. i G., kod Pribaja)
 — 260
 Jablanov vrh (t. 2203, kod Kola-
 šina) — 337
 Jablanovo brdo (t. 1543, kod
 Mateševa) — 214, 215, 358,
 391
 Jabolčna (kod Sahovića) — 278,
 280, 281, 356, 357, 411
 Jabolčno sedlo — 416
 Jabuka (kod Borča) — 168
 Jabuka (kod Goražda) — 407,
 416, 417
 Jabuka (kod Kalinovika) — 177,
 344
 Jabuka (kod Mateševa) — 219,
 235, 314, 331, 334, 335, 364,
 366, 369, 395
 Jabuka (kod Pljevalja) — 275,
 317, 370
 Jabuke (kod Vilusa) — 201, 202
 Jabukova glava — 398
 Jadovnik (pl.) — 284, 292, 293,
 296, 298, 299, 306, 335, 372
 Jadran — vidi Jadransko more
 Jadransko more — 7, 61, 68,
 101, 190, 242
 Jadrč — 444
 Jagodar — 424
 Jagodnik — 426
 Jagodnjak — 433
 Jahorina (pl.) — 124, 170, 176,
 177, 186, 192, 344, 377, 409,
 411—414, 416, 423, 428, 430,
 436
- Jajce — 28—40, 42—50, 52, 55,
 57, 59, 63, 64, 70, 232, 440,
 441
 Jaklići (kod Prozora) — 70
 Jamići — 423
 Jankova glava (t. 1566, kod Be-
 rana) — 325
 Jankovići (kod Sipraga) — 55
 Janovac — 412
 Janj (kod Glamoča) — 32, 34, 44,
 48
 Janj (r.) — 62
 Jarče Polje — 446
 Jarčeva strana — 354
 Jasen (kod Gacka) — 150
 Jasen (kod Stubla) — 336
 Jasen (predeo, kod Brodareva)
 — 254
 Jasenovac — 412
 Jasenovi vrh (t. 1301, kod Go-
 ranskog) — 144
 Jasenovo Polje (kod Nikšića) —
 129, 130, 134, 144, 146, 341,
 345
 Jasenjani (kod Jablanice) — 94
 Jasik — 420
 Jasikova glava — 428
 Jasikovac (kod Andrijevice) —
 285, 286, 358
 Jastrebić — 427
 Javor (predeo kod Krezluka) —
 44
 Javorak (kod Goranskog) —
 153, 154, 156, 157, 159, 175,
 183
 Javorak (pl., kod Nikšića) —
 124, 126, 128, 129, 131, 134,
 137, 140—146, 150—152, 158,
 339, 341, 343
 Javorik (kod Konjica) — 94
 Javorje (k. 1595, kod Mratinja)
 — 164, 165
 Javorje (kod Savnika) — 337—
 340
 Javorova (kod Berana) — 301,
 303
 Javorova glava (k. 1737, kod
 Mojkovca) — 337
 Javorovi vrh (pl., kod Gacka) —
 148, 149

- Javorski vrh (pl., kod Gacka) — 133
 Jazovac (brdo, kod Brodareva) — 284
 Jelenak (predeo, kod Sjenice) — 292, 293, 295, 298–302
 Jelova glava (k. 1292, kod Nevesinja) — 102, 119
 Jelova gora (kod Užica) — 290
 Jelovi vrh (brdo, kod Nikšića) — 129
 Jelovica (r.) — 216, 347
 Jerinja glava (t. 1547, kod Andrijevice) — 319, 320, 326, 333
 Jesenice (kod Bleda) — 450
 Jevički rat (k. 1196, kod Zimlja) — 96
 Jezera (kod Mladikovine) — 54
 Jezera (predeo, kod Zabljaka) — 338
 Jezero (kod Jajca) — 31, 34
 Ježića — 444
 Jošanica — 434
 Jovanovići (kod Danilovgrada) — 250, 274
 Jovišići (kod Jajca) — 48
 Jugovići (kod Gacka) — 109
 Kablena glava (t. 1151, kod Nikšića) — 134, 146
 Kablja glava (k. 1461, kod Brodareva) — 295
 Kacuber (t. 1570, kod Berana) — 312, 317, 322, 333
 Kačmur — 393
 Kakanj — 432
 Kalezići — 367, 382
 Kalinovik — 69, 70, 79, 93–95, 100, 101, 122, 124, 137, 160, 168, 170, 176, 183–185, 193, 210, 378, 381
 Kaludra (kod Berana) — 322, 331, 393
 Kalvarija — 448
 Kamena glava — 338
 Kamena Gora (kod Prijepolja) — 304
 Kamena gora (pl., kod Pljevalja) — 255, 257, 305, 306, 316, 317, 335, 370, 411
 Kamenari (kod Risna) — 378
 Kamenica (kod Jajca) — 36
 Kamenik (M. i V., pl., kod Danilovgrada) — 243, 335
 Kamensko (kod Olova) — 179
 Kamensko (kod Vilusa) — 202
 Kamešnica — 372
 Kamenica — 452
 Kamnik — 453, 454
 Kanje (kod Bijelog Polja) — 303, 309, 310
 Kapovina — 433
 Karamanov krš (pl., kod Murine) — 325
 Karaula (kod Jablanice) — 89
 Karaula (kod Sjenice) — 292–294
 Karaula (kod Travnika) — 36, 43–45
 Karaulica (k. 1398, kod Gornjeg Vakufa) — 85
 Karići (kod Jajca) — 46
 Karlovac — 28, 68, 442–450, 453
 Kasatići — 432
 Kasidolski potok — 433
 Kasindol — 420, 433, 434
 Katića brdo — 445, 446
 Katići — 443, 444
 Katin kuk (k. 1552, kod Gacka) — 154
 Katun Vratio (kod Lipova) — 337
 Katunište (predeo, kod Crvskog) — 298, 299, 301
 Katunište (predeo, kod Gacka) — 120
 Kave (kod Gostuna) — 309
 Kavnik — 419
 Kazanci (kod Gacka) — 111, 112, 131, 133, 196
 Kazani (k. 1034, kod Tjentišta) — 165, 169
 Kaznovica (k. 249, kod Podgorice) — 249, 264, 265, 267–269, 271
 Keroševina — 411
 Kičin (k. 1098, kod Blagaja) — 119

- Kifino Selo** (kod Nevesinja) —
 — 95—100, 102—104, 106, 109,
 116
Kijevo (kod Sarajeva) — 433,
 435
Kijevsko brdo — 426, 427, 433
Kiseljak (kod Sarajeva) — 440
Kiseljica — 385—387, 422
Kita (M. i V., k. 1221, kod Gacka) — 120
Kita (M. i V., pl. kod Vilusa) — 202
Kitevo (kod Brodareva) — 254,
 258, 272
Kladanj — 177, 179, 331
Klanac — 426, 434
Klečka stn (t. 1154, kod Prozora) — 87
Klek (kod Prozora) — 70, 72,
 76
Kleuta (kod Gacka) — 110
Klikovače (kod Spuža) — 240
Klisure (predeo, kod Crvskog) — 303, 307
Klopot (kod Bioča) — 210, 384,
 385—387
Ključ (kod Gacka) — 111, 120
Ključ (t. 1926, kod Kolašina) — 212—215
Kljuni (kod Nevesinja) — 95, 96
Knez strane (pl., kod Gacka) — 131, 133, 148
Kneževići (kod Jajca) — 48
Knežnica (pl., kod Travnika) — 45
Knin — 28
Kobila (pl., kod Gornjeg Vakufa) — 85
Kobilja glava (brdo, kod Prijepolja) — 293
Kobilja glava (k. 1686, kod Kolašina) — 212, 334
Kobilja glava (pl., kod Gacka) — 110, 112, 117, 118, 120, 196
Koči (kod Podgorice) — 275
Kofro (k. 1290, kod Grgaja) — 298
Kokići (kod Jajca) — 36, 37, 42
Kokaricka gora (brdo, kod Podgorice) — 249, 271, 367
Kokorina (kod Gacka) — 185
Kokoti (D. i G., kod Podgorice) — 237
Kolašin — 124, 125, 128—130,
 132, 135, 137, 139, 157, 188,
 193, 203, 209—217, 219, 221,
 222, 231—233, 235, 240, 247,
 248, 251, 252, 256, 260, 263,
 266, 272, 274, 276, 277, 279,
 280, 285, 288, 289, 295, 312,
 314, 316, 318—320, 328, 329,
 332—336, 343, 344, 347—350,
 352, 353, 355—360, 364—367,
 374, 379, 383, 388—392, 395,
 397, 398, 400, 401, 409
Kolovrat (kod Prijepolja) — 294
Komandirovo brdo (k. 1593, kod Savnika) — 147, 341, 345
Komeni (predeo, kod Podgorice) — 237
Komar (kod Donjeg Vakufa) — 32, 33, 37, 43, 57, 59, 70
Komar (pl., kod Dolića) — 300
Komarani (kod Brodareva) — 254, 372
Komarnica (kod Zabljaka) — 128, 145—147, 157, 158, 341
Komarnica (r.) — 128, 142—144,
 146—148, 151, 152, 156, 157,
 160, 162, 163, 175, 339, 341,
 345, 349
Komovi (pl., kod Andrijevice) — 217, 243, 287, 333, 348, 349,
 360, 391
Konakovići — 412
Konavljci (predeo) — 265
Konjic — 69, 70, 74, 77—81, 84—94,
 100, 101, 107, 124, 139, 184,
 408, 413, 414, 421
Konjske lastva (k. 2118, kod Gornjanskog) — 156
Konjske vode (izvor, kod Jeleča) — 122, 176
Konjsko (predeo, kod Nikšića) — 146, 147, 345
Konjsko brdo (brdo, kod Andrijevice) — 216, 347, 355, 356
Konjuh (pl.) — 177, 180, 182
Konjuhe (kod Andrijevice) — 259, 292, 319—321, 324, 326
Kopaonik (pl.) — 327
Kopilovi (kod Foče) — 124

- Kopiljače (pl., kod Plava) — 330
 Kopilje (kod Danilovgrada) — 134
 Kopitnik (kod Tjentišta) — 165
 Kopitnik (pl., kod Danilovgrada) — 241
 Koprivica — 450
 Korana (r.) — 445
 Korčula (o.) — 101
 Kordelj — 354
 Kordun — 5, 7, 8, 27, 61, 408
 Koričani (kod Krezluka) — 48, 50, 52
 Korijen (pl.) — 423
 Korita (kod Gacka) — 117, 118, 196
 Koritnik (t. 1472, kod Sjenice) — 293, 299
 Korman (pl., kod Zabljaka) — 337
 Koruška — 408, 450
 Kosi (brdo, kod Sipovice) — 300, 306—308
 Kosijeri (kod Cetinja) — 236
 Kosmet — 69, 132, 229, 330, 365, 368, 376, 379, 392, 416
 Kosor (kod Podgorice) — 221, 246, 249, 266, 275
 Kosovi lug (predeo, kod Danilovgrada) — 265
 Kosovo (predeo) — 151, 218, 377, 406
 Kosovska Mitrovica — 383
 Kostajnica — 441
 Kostajnica (kod Rame) — 87, 88
 Kostanjevica — 450
 Kostenica (kod Bijelog Polja) — 292, 298, 307, 308
 Košćele (kod Cetinja) — 239
 Košena greda (k. 1095, kod Nevesinje) — 120
 Košiće — 408
 Koštam-polje — 372
 Košur (k. 787, kod Tjentišta) — 164—166, 169
 Košutica (predeo, kod Gackog) — 110
 Kotor — 101, 229, 230, 241, 261
 Kotor-Varoš — 28, 42, 57, 63
 Kotarac — 434, 435, 440
 Kovače — 432
 Kovačevac (kod Jajca) — 49
 Kovačev brdo (brdo, kod Boana) — 380
 Kovačev brdo (k. 1482, kod Andrijevice) — 318, 319, 321, 326, 333, 334
 Kovači (kod Bileće) — 226
 Kovači (kod Gacka) — 131
 Kovačići (kod Nevesinje) — 96
 Kovren (kod Bijelog Polja) — 124, 248, 252—254, 257, 272, 282, 370
 Kozica (kod Pljevalja) — 255, 304, 411
 Kozja strana — 428
 Kozjača — 448
 Koznik (t. 1244, kod Konjica) — 87
 Kozomor (brdo, kod Prijepolja) — 292
 Koželj (kod Brodareva) — 293
 Kragujevac (brdo, kod Grgaja) — 308
 Krajinovići (kod Sjenice) — 298, 299, 301
 Kralupi (kod Konjica) — 85, 87, 90
 Kralje (kod Andrijevice) — 318, 322, 409
 Kraljevo — 381, 383
 Kraljuščica (r.) — 87, 88
 Kramer Selo — 344
 Kranj — 450, 453, 454
 Kranjska Gora — 450
 Kravar (k. 1761, kod Mojkovca) — 337
 Krbljine (kod Kalinovika) — 170
 Krč (t. 848, kod Travnika) — 45
 Krčevine (kod Čuništa) — 179
 Krčevine (kod Odžaka) — 109
 Krekovi (kod Nevesinje) — 109
 Krekovi (kod Tjentišta) — 164, 165, 168, 169, 196
 Kremešovo — 418
 Kreševo — 65
 Krezluk (kod Jajca) — 36, 37, 47
 Krivaja (r.; — 176—180, 182, 192
 Krivi do (brdo, kod Blagaja) — 119
 Krivi Do (kod Gacka) — 148
 Križ (k. 818, kod Konjica) — 80

- Križ (k. 1268, kod Konjica) — 87, 91
 Krkar — 388
 Krnovo — vidi Krnovo polje
 Krnovo polje (kod Savnika) — 142, 146, 147, 338, 340, 343, 345, 346
 Krnovska glava (t. 1634, kod Savnika) — 147, 340, 341
 Krnja Jela (kod Boana) — 339, 340, 345, 374
 Krstac (brdo, kod Bijelog Polja) — 308, 309
 Krstac (kod Goranskog) — 128, 148, 151–153, 157, 158, 162, 164
 Krstac (kod Jablanice) — 89, 94
 Krstac (kod Vilusa) — 201
 Krstača (kod Zvijerne) — 114
 Krš (brdo, kod Brodareva) — 293
 Krš (kod Zabljak)a) — 157
 Krš Femića (kod Bijelog Polja) — 310, 355, 359, 393, 397, 411
 Krško — 450
 Krupac — 426, 428, 433
 Krupice (kod Prenčana) — 254
 Kruščica (kod Berana) — 301, 303
 Kruščica (kod Jajca) — 31, 36, 37, 42, 46
 Kruščica (kod Solakove Kule) — 91
 Kruševice (kod Savnika) — 128, 341
 Kruševo (kod Andrijevice) — 285–287, 333
 Kruševo (kod Bijelog Polja) — 281, 309, 355
 Kruševo (kod Brodareva) — 284, 291, 298, 305, 357
 Kruševo Brdo (kod Koričana) — 52
 Krvavo brdo (pl., kod Goranskog) — 154
 Krvavica — 419
 Kržanja (kod Bioča) — 277, 392
 Kuči (predeo) — 204, 205, 209, 210, 219, 221–223, 234, 243, 245, 246, 248–250, 266, 267, 271, 275, 276, 314, 315, 318,
 331, 335, 366, 369, 384–388, 391
 Kućetine (predeo, kod Gacka) — 148–150
 Kućište — 368
 Kuk (k. 1821 kod Gacka) — 154
 Kula (kod Glavatičeva) — 94, 95
 Kula Fazlagić (kod Gacka) — 106, 109–111, 118, 226, 227
 Kulina (k. 1204, kod Goranskog) — 154
 Kulina (t. 1197, kod Bijelog Polja) — 281, 299–301
 Kum (t. 1025, kod Blagaja) — 105
 Kumbor (kod Herceg-Novog) — 378
 Kunak (kod Nikšića) 204, 205
 Kupa (r.) — 7, 28, 67, 443, 444, 447
 Kupinovo (kod Danilovgrada) — 205
 Kupres — 17–19, 30, 89
 Kuprešani (kod Jajca) — 44, 46
 Kupusci (kod Podgorice) — 246, 247, 384
 Kurikuće (kod Andrijevice) — 347, 353–355, 358
 Kurilo (t. 1315, kod Stubla) — 307, 308
 Kursk (u SSSR-u) — 189
 Kušići (kod Zimlja) — 98
 Kute (kod Prozora) — 87
 Kutin (kod Gusinja) — 259, 319, 320, 325, 392
 Kutina — 454
 Kutsko brdo (kod Nikšića) — 346
 Kvok (k. 1345, kod Konjica) — 89, 90
 Lače (kod Danilovgrada) — 244, 250, 274
 Ladevići (kod Bileće) — 117
 Lagatori (kod Berana) — 303
 Lakat (kod Nevesinja) — 95, 96, 99
 Lalevići (kod Danilovgrada) — 268

- Lanista** (predeo, kod Mojkovca) — 278—280
Lanište (predeo, kod Gornjeg Vakufa) — 85
Lanište (predeo kod Vrbniče) — 308
Laole — 394
Lasac — 432
Lastva (k. 1349, kod Tjentišta) — 165, 169
Lastva (k. 1434, kod Brodareva) — 293
Laško (kod Celja) — 450, 452, 453
Lašva (r.) — 35, 50, 55, 57, 58, 66
Laz (kod Nikšića) — 134, 204
Lazarev krst — 382
Lebršnik (M. i V., pl., kod Dani-lovgrada) — 335
Lebršnik (pl., kod Gacka) — 110, 122, 141, 142, 148, 149
Ledenice (kod Risna) — 201, 202, 381
Ledenik (k. 1654, kod Goranskog) — 131, 133, 141, 148, 196
Ledici — 428, 429
Lekino brdo (k. 1115, kod Be-rana) — 318
Leletin Han — 423, 424, 429
Lelija (pl.) — 344
Lendići (kod Jajca) — 36, 44, 45
Lepenac (kod Sahovića) — 254, 278, 282, 358
Lepenačke kose — 398
Leskovina — 411
Lešće — 443—445
Lešćevke — 444
Levertara (kod Zabljaka) — 140, 157, 336
Ličina (kod Dolića) — 300
Ličnik (k. 965, kod Podgorice) — 221, 246, 275
Liješta (kod Podgorice) — 246, 247
Lijeva Rijeka — 209, 215—219, 221, 235, 237, 245, 247—249, 252, 256, 266, 274—277, 289, 314, 319, 334, 335, 388, 389, 392, 398—400, 409
Lika — 5—8, 27, 61, 408
Lim (r.) — 125, 132, 133, 137, 140, 140, 141, 209, 215—219, 221, 234, 235, 240, 248, 251, 253, 254, 256, 257, 259, 260, 264, 271, 272, 280—282, 284—292, 294—296, 298—300, 302—306, 309—312, 315, 316, 318—322, 324—327, 329, 330, 331—333, 336, 339, 344, 348, 349, 352—359, 364—368, 376—379, 388, 391—395, 397, 409
Lipica (kod Konjica) — 91
Lipnik (D. i G., kod Gacka) — 133, 196
Lipova Ravan (kod Nikšića) — 129, 130
Lipovački kuk (k. 1172, kod Ne-vesinja) — 96
Lipovica (pl., kod Gusinja) — 327, 330
Lipovo (D. i G., kod Kolašina) — 130, 137, 139, 209—211, 216, 335—337, 343, 352, 353, 357, 398
Lise (t. 1877, kod Andrijevice) — 318, 334, 353—355
Lisičići (kod Konjica) — 87, 88, 90
Lisin (t. 1744, kod Bradine) — 87, 89, 91
Lisina (kod Gacka) — 131, 148, 150
Lisnica — 445, 447
Lisovići — 424
Livade Hadević (predeo, kod Berana) — 325
Livanjsko polje — 30
Liverovići (kod Nikšića) — 205, 276
Livno — 20, 30, 69, 89
Lizoperci (kod Rame) — 88
Lojanik (brdo, kod Zabljaka) — 341
Lokva (k. 1398, kod Krajinovića) — 301
Lokve — 432
Lokvičko brdo (k. 1271, kod Andrijevice) — 320, 321, 324
Lola (pl., kod Savnika) — 338—340, 346

- Lom — 398
 Lopate (kod Spuža) — 245, 389
 Lovćen (pl.) — 241
 Lozince (kod Bijelog Polja) —
 — 292, 311
 Loznik (kod Vranduka) — 52, 53
 Lubnice (Gornje Selo, kod An-
 dijevice) — 216, 282, 333, 347,
 356, 358
 Lubovo (kod Danilovgrada) —
 244, 367
 Lučice — 445
 Lučka gora (brdo, kod Kola-
 šina) — 336, 337
 Lug (kod Prozora) — 71, 74
 Luge (kod Berana) — 409
 Lugovi — 390
 Luka (kod Nevesinja) — 95
 Lukavac (D. i G., kod Nevesi-
 nja) — 114, 118, 120
 Lukavac (kod Tuzle) — 180
 Lukavačko polje (predeo, kod
 Stoca) — 104, 109, 110
 Lukavica (kod Boana) — 338
 Lukavica (kod Gacka) — 190—
 111
 Lukavica (predeo, kod Savnika)
 — 142, 146, 147, 188, 209,
 338—340, 343, 345, 346
 Luke (kod Andrijevice) — 287,
 319
 Luke Bojovića (kod Nikšića) —
 345, 346
 Lukovo (kod Nikšića) — 126,
 129, 134, 136, 140, 142—144,
 204, 275, 276
 Lušci (kod Konjica) — 85
 Lutovo — 387
 Lužac (kod Berana) — 286
 Lužani — 440

 Ljekovina (kod Bijelog Polja)
 — 253, 254, 258, 272, 411
 Lješko polje (predeo, kod Pod-
 gorice) — 204, 236
 Lješnica (r.) — 281, 287, 325, 328
 Ljoljići (kod Jajca) — 31
 Ljubin grob (knd Foče) — 419
 Ljubina planina (kod Konjica)
 — 81, 82
- Ljubinje — 113—115, 125, 185,
 223, 225—227
 Ljubišnja pl. — 140, 157, 160—
 163
 Ljubljana — 437, 442, 450, 454
 Ljubljanska kotlina — 453
 Ljubomir (predeo, kod Bileće) —
 114, 225
 Ljubomišlje (kod Stoca) — 113
 Ljubošina — 444
 Ljubotin (kod Cetinja) — 238
 Ljubovića brdo (brdo, kod Ne-
 vesinja) — 104
 Ljubovija (r.) — 312
 Ljubaša (pl.) — 86
 Ljubiški — 86, 139
 Ljuta greda (t. 1740, kod Trav-
 nika) — 51
 Ljutca — 422, 424
- Mačkovac (kod Gornjeg Vaku-
 fa) — 85
 Mačkovac (pl., kod Sjenice) —
 292, 298—300, 302
 Madžari — 422, 424, 425
 Madarska — 406
 Magajdol (kod Jajca) — 49
 Maganičko polje (kod Nikšića)
 — 347
 Maglaj — 59, 178, 182, 440
 Maglić (pl.) — 137, 142, 156, 160,
 164—166, 243
 Majevica (pl.) — 182
 Majstrovine (kod Bijelog Po-
 lja) — 272, 278, 280, 281, 354,
 355, 393, 397
 Makedonija — 377, 379, 406, 408
 Makljen (pl.) — 70, 71
 Mala Pandurica (k. 1046, kod
 Meke Grude) — 120
 Mala Rijeka — 384
 Male Kržulje — 359
 Maleš (pl., kod Andrijevice) —
 320, 321, 324
 Mali gradac (k. 1796, kod Go-
 ranskog) — 156
 Mali starac (k. 1921, kod Lipo-
 va) — 337
 Mali Velež (t. 1469, kod Neve-
 sinja) — 96, 97, 99, 102, 104,
 119

- Maline (kod Travnika) — 50, 51
 Malinsko (kod Savnika) — 130, 340
 Malo Polje — 431, 434
 Manastir Durdevi Stupovi (kod Berana) — 286, 287
 Manastir Mileševa (kod Prijepolja) — 294
 Marastir Morački (kod Kolašina) — 276, 279, 335, 347
 Manastir Piperska Čelija (kod Spuža) — 271
 Manastir Ždrebaonik (kod Danilovgrada) — 268
 Manjača (pl.) — 54
 Maoča (kod Pljevalja) — 258, 272, 411, 412
 Maova gora — 354
 Maribor — 437, 450
 Markova glav. (brdo kod Nevesinja) — 96
 Markovića Laz (kod Mateševa) — 335, 389
 Markovići (kod Spuža) — 267, 266, 274
 Markovo brdo (k. 1216, kod Kolašina) — 335, 336, 348
 Martinići (D. i G., kod Danilovgrada) — 207, 209, 267
 Mataruge (kod Brodareva) — 139, 305, 411, 412
 Mataruška r. (r.) — 305, 317
 Mataridže — 394
 Matešovo (kod Kolašina) — 125, 139, 211, 212, 214—217, 219, 235, 237, 247—249, 251, 252, 256, 259, 274, 280, 289, 314, 331, 333—335, 347—349, 352, 353, 356—360, 364, 366, 369, 376, 378, 379, 383, 389—392, 395, 398, 400, 409
 Mavrovići — 443
 Mazlina (kod Kalinovika) — 177
 Mazurska jezera — 408
 Medeno guvno (predeo, kod Mojkovca) — 278, 280, 281, 393, 397
 Medeškovići (kod Konjica) — 82, 94
 Medun (D. i G., kod Podgorice) — 221, 245—247, 249, 266, 275, 319, 331, 335, 367, 384, 391
 Medvode (kod Kranja) — 454
 Mededa (predeo, kod Goranskog) — 150
 Mededa (kod Višegrada) — 414
 Medede (kod Nikšića) — 204, 205, 207
 Meduplanina — 420
 Medurijeće (kod Lijeve Rijeke) — 219, 276, 279, 285, 335, 348, 388
 Mehurići (predeo, kod Travnika) — 50, 51
 Međan (predeo, kod Prozora) — 74
 Mejnik (kod Prozora) — 70
 Meka Gruda (D. i G., kod Gacka) — 117, 118, 120
 Melaja — 352
 Melići (kod Gostilja) — 44
 Meline (kod Krezluka) — 44, 48
 Mesici — 417
 Metaljka — 370, 412
 Metković — 101, 223
 Metlika — 450, 452
 Metohija — 191, 218, 327, 329, 364, 406
 Meza (r.) — 408
 Mezgraja (k. 1950, kod Crvskog) — 299
 Mihaljević — 444
 Mijajlovica (t. 1411, kod Pljevalja) — 317, 371
 Mijanovići — 424
 Milakovići (kod Brodareva) — 293, 298—300, 371, 372
 Milankovići (kod Olova) — 179
 Mališevci (kod Jajca) — 48
 Milatovica (k. 1104, kod Stjepena) — 120
 Milevo Polje (kod Sipovice) — 300
 Milinklada (šuma, kod Tjetišta) — 168
 Miločani (kod Nikšića) — 201, 202
 Milošev Dol (kod Prijepolja) — 292, 293

- Milosevic (kod Goranskog) — 154
 Miloševići (kod Savnika) — 128
 Milovo (kod Bijelog Polja) — 284
 Miljacka (r.) — 434
 Miljeno (kod Goražda) — 370, 412
 Miljevac (kod Nevesinja) — 99, 103
 Miljevići (kod Prijepolja) — 298
 Miljevići (kod Nikšića) — 265
 Miljevići (kod Sarajeva) — 434, 435
 Miljevina — 344, 411, 412, 422
 Miljkovac (kod Goranskog) — 128, 142, 144, 146, 151, 152
 Mioča (kod Bijelog Polja) — 254
 Mioska (kod Prijepolja) — 294
 Mioska (r.) — 305
 Mirna — 452
 Miš — 416
 Mišići — 433
 Mišjak — 416
 Mjedovo brdo (k. 1329, kod Bijelog Polja) — 253, 254
 Mladikovina (kod Skender-Vakufa) — 52, 54
 Mlake (predeo, kod Prozora) — 71, 72, 74
 Mlečno brdo (k. 1738, kod Savnika) — 147, 340
 Mljet (o.) — 101
 Mljetičak (predeo, kod Savnika) — 157, 338
 Močila — 444
 Modrinje (kod Zenice) — 432
 Modropac (razvaline, kod Bileće) — 197, 226
 Mojan (pl., kod Lijeve Rijeke) — 326
 Mojčevići — 428, 430
 Mojkovac — 125, 132, 139, 219, 246, 248, 251—254, 256, 257, 271, 272, 274—279, 282, 285, 289, 312, 314, 333, 334, 336, 337, 348, 349, 352, 353, 355—358, 374, 379, 383, 386, 388, 389, 391—395, 397—400
 Moštir (kod Bijelog Polja) — 307
 Mokra planina (kod Berana) — 322, 325
 Mokri lug (kod Stubla) — 289, 307
 Mokro (kod Sarajeva) — 432
 Mokro (kod Savnika) — 128, 129, 133, 147, 148, 152, 338, 341, 391
 Mokro polje — 412
 Mokronog — 450
 Moljak — 412
 Momče (D. i G., kod Bioča) — 226, 276
 Morača (r.) — 34, 137, 141, 158, 203, 209, 210, 216, 219, 229, 243, 244, 252, 253, 275, 276, 335—339, 343, 349, 352, 383—387, 390, 392, 395, 398
 Morakovo (D. i G., kod Nikšića) — 276
 Morava (r.) — 316, 377
 Mostar — 69, 73, 78—80, 85, 89, 94—97, 99—102, 105—107, 112, 116, 123, 125, 139, 142, 184, 381, 407, 408, 413, 414, 421
 Mramor (predeo, kod Gacka) — 148, 149
 Mramorje (t. 1852, kod Boana) — 338, 339
 Mratinje (kod Tjentišta) — 131, 150—154, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 165, 175, 183
 Mrežica (kod Kalinovika) — 177, 196, 211
 Mrežica (r.) — 444—448
 Mrkalj-Klade (kod Tjentišta) — 165
 Mrke (D. i G., kod Spuža) — 135, 266, 384—386
 Mrkonjić-Grad — 28, 31, 35, 48, 57, 441
 Mrtro Duboko — 348
 Mučnica (k. 1810, kod Mojkovca) — 278, 281, 393
 Mudrike (kod Travnika) — 44
 Mujića Rećine — 359, 391
 Mumina Bara (kod Boana) — 339

- Muratovica (predeo, kod Goranskog) — 150
 Murina (kod Andrijevice) — 219, 248, 249, 259, 267, 287, 317—319, 322, 324—328, 330, 333, 353, 368
 Murovac (kod Berana) — 303
 Muslići — 411
 Mušici (kod Gacka) — 227
 Mušici (kod Tuzle) — 180
 Mušin krš (brdo, kod Bijelog Polja) — 281, 393
 Mušino brdo (kod Stubla) — 307
 Mušovića Rijeka (kod Kolašina) — 214
- Naboje — 374
 Nadinići (kod Gacka) — 109, 110
 Nahorevo — 434
 Narev (r.) — 408
 Natpolje (kod Jajca) — 44, 48
 Nauković (kod Prozora) — 71
 Nedakusi (kod Bijelog Polja) — 281, 303, 310
 Nedžarići — 435
 Negobratina (kod Sipovice) — 306—308
 Negobuda (kod Zabljaka) — 302, 337, 339
 Nekopi — 418
 Nemila (kod Vranduka) — 52, 53
 Neretva (r.) — 7, 18, 28, 61, 66, 67, 69, 70, 73, 74, 76—82, 84—87, 90—95, 101, 107, 122, 125, 126, 137, 142, 158, 183, 184, 242, 407, 413, 414, 421, 426, 427
 Neretvica (r.) 85—93
 Nevesinje — 69, 70, 79, 91, 93—107, 113—117, 119—122, 124, 128, 142, 193, 196, 197, 225—227, 378, 408
 Nevesinjsko polje — 79, 94—97, 100, 101, 104, 106, 121, 122, 131,
 Nezavisna Država Hrvatska — 7—9
 Neznanica (k. 1262, kod Krez-luka) — 44, 46, 47
- Nikolići — 419
 Nikoljin do (kod Zabljaka) — 344
 Nikoljac — 393
 Nikšić — 122—126, 128—134, 137, 140—143, 145, 146, 148, 151, 152, 157, 158, 175, 193, 196, 197, 200—205, 207, 211, 222, 229, 230, 253, 247, 250, 257, 261, 264—267, 275, 276, 279, 315, 329, 343, 345, 357, 365, 376, 379, 381, 382
 Nikšićka župa — 134, 137, 141—144, 146, 205, 210, 222, 275, 279, 338, 346
 Nohorići — 419
 Nojmogen. — 480
 Norveška — 229
 Notranjsko — 408
 Nova Varoš — 251, 255, 257, 260, 288, 290, 316, 317, 329, 365, 378
 Novi Pazar — 371, 372, 374, 379
 Novi Seher (kod Maglaja) — 59
 Novišići (kod Murine) — 330
 Novo Mesto — 442, 443, 450, 452, 453
 Novo Selo (kod Glamoča) — 32, 34
 Novska — 447, 454
 Nurkovići — 374
- Njegoš (pl.) — 201
 Njeguško polje — 241
 Njemačka — 8, 9, 189, 229, 406
- Obade — 418
 Obalj (kod Kalinovika) 183, 185
 Ober (k. 1467, kod Goranskog) — 156
 Obla glava — 390
 Oblatno (kod Nikšića) — 147
 Obo Brdo (kod Andrijevice) — 319—322, 324
 Oblutak — 348
 Obijaj (k. 1834, kod Goranskog) — 150
 Obod (kod Sahovića) — 278

- Oborci (ž. st., kod Donjeg Vakufa) — 43, 59
 Obradov briješ — 382
 Obre (kod Konjica) — 85
 Obrlin (t. 1837, kod Zimlja) — 98
 Obrov (kod Bijelog Polja) — 282, 291, 292, 303, 308, 309, 311, 355, 357, 393
 Očadelo — 425—427, 433, 434
 Očevlje (kod Olova) — 178, 179
 Odrag-polje (predeo, kod D. Buvkovice) — 338
 Odrin (kod Bijelog Polja) — 308, 309
 Odžak (kod Nevesinja) — 99, 102—105, 109, 116, 119
 Oglavak — 425
 Oglavak (t. 1517, kod Gornjeg Vakufa) — 85
 Okolišta — 353, 354, 356
 Ogolela glava — 354, 356
 Ogolelo Ždrijelo (kod Vilusa) — 203
 Ogulin — 442—444
 Okruglica (predeo, kod D. Buvkovice) — 339
 Olovo — 177—180, 192, 331
 Omarska glava (k. 1617, kod Murine) — 317—319
 Ometalo — 422, 424, 425
 Opasenica — 392
 Opasenik (k. 1469, kod Konjica) — 90
 Opšt. Zovi Do (kod Nevesinja) — 104, 226
 Oputne rudine (predeo, kod Biće) — 117
 Orah (M. i V., kod Nikšića) — 129, 134, 142, 144, 146, 150
 Orah (u Kucima) — 250
 Orahovica (kod Konjica) — 82
 Orahovica (kod Vranduka) — 52—54
 Orahovica (predeo, kod Jajca) — 31, 34
 Orahovo (predeo, kod Podgorice) — 246, 249, 266, 275, 277, 319, 331
 Orašac (G. i D., kod Jajca) — 48
 Orašac (kod Bugojna) — 58
 Orašje (kod Celebića) — 157
 Orašje (kod Danilovgrada) — 240
 Orlić (brdo, kod Brodareva) — 305
 Orlišće (k. 915, kod Gornjeg Vakufa) — 85
 Orlišće (kod Konjica) — 86, 88
 Orlovac (t. 1986, kod Gacka) — 148, 150
 Orlovača (pl., kod Jajca) — 47
 Orlovina peć. (k. 1021, kod Gackog) — 110
 Orolik — 408
 Osečenik (k. 1430, kod Višnjeva) — 301, 303, 306
 Of i jek — 435
 Osje — 412
 Osječani — 412, 415
 Osječenica (kod Vilusa) — 201—203
 Osmanbegovo Selo (kod Sipovice) — 300
 Osojnik (kod Danilovgrada) — 244
 Ostojići — 421, 422, 424, 429
 Oštra jela (brdo, kod Berana) — 312
 Ostrelj (kod Bijelog Polja) — 281, 291, 355, 393
 Oštrog (manastir, kod Nikšića) — 204, 205, 207, 209, 223, 230
 Ostrošnja (pl., kod Stubla) — 294, 298, 303, 307
 Ostroška greda (pl., kod Nikšića) — 205
 Ostrovica (kod Dolica) — 302
 Ostrovica (t. 1767, kod Mateševa) — 355
 Ostrožac (kod Konjica, sada potopljen) — 69, 77, 78, 84—94
 Ostrožnica — 442
 Ostružno — 417
 Ostrvica (pl., kod Savnika) — 147, 340, 341
 Osudenik (brdo, kod Zabljaka) — 338, 339
 Oštarije — 443—445
 Oštra Stena (kod Brodareva) — 304

- Oštri rat — 429
 Oteležani (kod Rame) — 88—91
 Oteš — 435
 Otilovići — 411, 412
 Ovčeve Vode — 420
 Ozalj — 447
 Ozren (k. 1405, kod Tjentišta) — 163, 164, 166, 168—170
 Ozren (pl., kod Sarajeva) — 432
 Ozren planina (kod Sjenice) — 177—179, 182, 192, 292, 296, 298, 299, 301
 Ozrinići (kod Nikšića) — 134
 Ozrenovići — 412, 415, 417
 Padeži — 390
 Pajkov Vir — 389, 390, 395, 397
 Paklarevo (kod Travnika) — 51
 Pakline (predeo, kod Goranskog) — 150
 Pakline (predeo, kod Nikšića) — 129
 Pakrac — 454
 Pale (kod Sarajeva) — 415, 431, 432
 Pale (kod Šehovića) — 278, 281, 393
 Palež (t. 1259, kod Krezluka) — 44, 46
 Paljev Do (kod Nevesinja) — 102
 Paljevine (kod Kolašina) — 214
 Paljike (kod Prozora) — 72, 74
 Pandurica (predeo, kod Odžaka) — 109
 Pandurica — vidi Mala Pandurica
 Panici (kod Travnika) — 52, 54, 55
 Panik (M. i V. pl., kod Bileće) — 117
 Panos (pl., kod Goranskog) — 151
 Papratni doli (predeo, kod Nikšića) — 129
 Parcani (kod Prozora) — 72
 Pašina gomiša (k. 973, kod Nevesinja) — 96
 Pavino Polje (kod Bijelog Polja) — 253, 254, 370, 409, 411
 Pavkovići — 367
- Pavlovac — 420, 426, 430
 Pazarić — 431
 Pažići (kod Danilovgrada) — 268
 Pečarac (k. 2041, kod Mojkovca) — 337
 Pečarska (kod Bijelog Polja) — 255
 Peć — 209, 218, 219, 235, 257, 316, 318, 322, 363, 365, 368, 369, 376, 378, 379
 Pećka Bistrica (r.) — 325
 Peh (pl., kod Andrijevice) — 320, 321, 324
 Pelev Briješ (kod Lijeve Rijeke) — 235, 245, 275, 276, 385—387
 Pelješac (poluotok) — 101
 Pepići (kod Murine) — 330
 Perduhovo Selo (kod Glamoca) — 32, 34
 Perovići (kod Zavidovića) — 178
 Perućica (predeo, kod Tjentista) — 161
 Pešča (kod Berana) — 287, 359
 Pešića jezero — 354
 Pešter (pl.) — 254, 256, 272, 282, 284, 290—292, 296, 298, 300—304, 306—310, 312, 315, 331, 332, 335, 349, 365, 371, 372, 374
 Petnica (kod Berana) — 258, 287, 303, 331, 369
 Petnja (predeo, kod Brodareva) — 305
 Petrakovo brdo — 447
 Petrova rupa (kod Nikšića) — 346
 Petrovac n/m — 239
 Petrovići (kod Spuža) — 135, 247, 266
 Petrovo br. (brdo, kod Stubla) — 294, 306
 Petrovo polje (predeo, kod Koričana) — 52
 Podriš (kod Gornjeg Vakufa) — 85
 Pijavice (kod Jajca) — 38
 Pilana Marića — 390
 Pilipovina (kod Travnika) — 51

- Piperi (predeo) — 130, 134, 135, 136, 140, 188, 204, 205, 209, 222, 223, 234, 235, 237, 243, 246—250, 265, 266, 271, 274—277, 279, 314, 318, 319, 331, 335, 385, 386
 Piperska lokva — 347
 Pirni Do (kod Zabljaka) — 340
 Pišće (kod Goranskog) — 151
 Piševo (pl., kod Murine) — 325
 Piva (predeo) — 110, 112, 120, 139, 150
 Piva (r.) — 113, 131, 133, 134, 137, 139—145, 148—152, 153, 156—165, 175, 196, 217, 331, 336, 339, 340
 Pivska planina — 128, 132, 142, 145, 151, 156, 157, 159, 160, 162—164
 Pivska župa — 128, 131, 132, 140, 142—144, 146
 Pivska Manastir (kod Goranskog) — 122, 128, 133, 147, 151—153, 156, 157
 Pješčanica (r.) — 335
 Plana (kod Bileće) — 112, 114, 115, 117, 118, 120, 142, 196, 197, 227
 Plane (kod Vrbniče) — 298
 Planik — vidi Veliki planik
 Planinica (kod Mateševa) — 214, 215
 Planinica (pl., kod Lijeve Rijekе) — 276, 325
 Planinica (pl., kod Mratinja) — 165
 Planinica (pl., kod Murine) — 325, 330
 Plav — 256, 257, 259, 260, 290, 316, 325—328, 330, 333, 367, 368, 402, 403
 Pleće (pl., kod Tjentišta) — 164, 166, 169, 171, 183
 Pliberk — 450
 Pliva (r.) — 34, 38, 40, 44, 48, 62
 Plužine (kod Goranskog) — 131, 145, 150, 151, 153, 154, 159, 160
 Plužine (kod Nevesinja) — 104, 107, 109, 116, 121, 122
- Pljevlja — 124, 125, 132, 137, 139, 140, 212, 218, 230, 235, 245, 248, 251—253, 255—258, 260, 266, 272, 278—280, 282, 288—291, 294, 296, 302, 304, 312, 315, 317, 331, 332, 335, 336, 344, 365, 336, 370, 371, 374, 377, 378, 408, 410—412
 Pobijenik (pl.) — 315, 317, 344
 Pobirnica (kod Bijelog Polja) — 282
 Pobretice (kod Stubla) — 307
 Pobrežne — 441
 Podbrišće (kod Mojkovca) — 278, 398
 Podbor (kod Prozora) — 70, 74
 Podbožur (kod Vilusa) — 202
 Podgora (kod Zabljaka) — 161
 Podgorica — 125, 130, 132, 134, 135, 137, 139, 143, 157, 193, 204, 209, 216, 218, 221—223, 229, 230, 234, 236—238, 241, 243—246, 248—250, 252, 257—261, 264—268, 271, 272, 274—277, 288—290, 295, 314, 318, 329, 331, 332, 334, 335, 348, 349, 360, 363—369, 374, 376, 378, 379, 381—384, 386, 388, 391, 392, 394, 395, 398—401
 Pograb (kod Sjetline) — 192, 412, 415, 419, 420
 Podgreda — 384
 Podhum (kod Jajca) — 31, 36, 47
 Podhum (kod Prozora) — 77, 88—91
 Podi — 411
 Podobzir (kod Glamča) — 32
 Podjasen (kod Brodareva) — 284
 Podovi — 426
 Podovići — 426
 Podraće (kod Danilovgrada) — 205
 Podravina — 408
 Podravska Slatina — 408
 Podromanija (kod Sokolca) — 192
 Postijena — 384
 Podunavlje — 406
 Podveležje — 184

- Podvorci — 450
 Pojatište — 356
 Pokojište (kod Konjica) — 87
 Pokuplje — 408
 Police (kod Berana) — 216, 249,
 347, 353, 368, 369
 Polica (predeo, kod Savnika)
 — 128
 Polimlje (predeo) — 287
 Polja (D. i G.) — 358, 398
 Poljana (kod Nikšića) — 347
 Poljanice (predeo, kod Trav-
 nika) — 51, 52
 Poljica (predeo, kod Bera-
 na) — 287
 Poljice (kod Dubrovnika) —
 224
 Pometenik (kod Vilusa) — 202
 Pomol (kod Konjica) — 82, 84
 Ponikve — 444
 Ponikvice (predeo, kod Da-
 nilovgrada) — 276, 247
 Ponir (kod Gostilja) — 44, 45
 Ponor (kod Berana) — 303
 Poplat (kod Stoca) — 113
 Popov do — 412, 416
 Popov Most (kod Tjentišta)
 — 169
 Popovo polje — 95, 99, 107, 109,
 113, 122, 184, 197, 223, 224
 Porim — (predeo kod Zimlja)
 — 98
 Postoljani (kod Nevesinja) —
 95
 Posušje — 19, 69
 Pošćelje (kod Savnika) — 147
 Pošćenski Katun (kod Zab-
 ljaka) — 338
 Potajnica (k. 1202, kod Krez-
 luka) — 46
 Potkovica — 353, 354
 Potkozara — 412
 Potkraj — 452
 Potkrajce — 357
 Potpeće (kod Pljevalja) — 272,
 370
 Potpeće (kod Spuža) — 274
 Potrk (kod Sahovića) — 278, 343
 Povija (kod Nikšića) — 205
 Povlen (pl.) — 290
 Prača — 412, 415—420, 423
 Prača (r.) — 407, 410, 414, 415,
 417, 418, 421, 426, 427, 430
 Praćevac — 356
 Praćice (k. 1315, kod Crvskog)
 — 302
 Praga (kod Nikšića) — 144, 146,
 147, 343, 345, 346
 Prapratnica (kod Zepča) — 58
 Preki smet — 354
 Prekobrde (predeo, kod Ma-
 teševa) — 219, 245, 276, 334,
 335, 352
 Prekornica (kod Cetinja) — 238;
 239
 Prekounje — 443
 Prenčani — 422, 426
 Prenj pl. — 85, 88, 91, 94, 95
 Prepeliće (kod Mratinja) — 165
 Preraca (kod Bileće) — 117
 Presjeka (kod Nevesinja) —
 95, 96
 Presjeka (kod Nikšića) — 134
 Presjenica — 421, 422, 424, 425,
 427, 431
 Preslop (D. i G., kod Solakove
 Kule) — 91
 Prević — 412
 Previja (k. 1341, kod Goran-
 skog) — 156
 Previja (kod Konjica) — 81
 Previš (kod Savnika) — 340
 Pribatov do (kod Nikšića) —•
 345—347
 Pribelj (kod Glamoča) — 32, 34
 Pribeljci (kod Glamoča) — 32, 34
 Priboj (na Limu) — 125, 193,
 211, 215, 260, 296, 316, 317,
 344, 377, 410
 Pridvorci (kod Nevesinja) —
 95, 96
 Pridvorica (r.) — 157, 341
 Prijedolska glava (pl., kod Mu-
 rine) — 330, 331, 333
 Prijedor — 440, 441
 Prijedražje (kod Tjentišta) —
 196
 Prijelazi — 411
 Prijepolje — 125, 137, 139, 193,
 211, 212, 215, 230, 235, 245,
 251—258, 260, 266, 272, 279,
 284, 287—294, 296, 298—300,

- 302–306, 312, 315, 317, 329,
 331, 332, 335, 336, 365, 366,
 370, 374, 376–379, 383, 397,
 390, 410, 411
 Priješnica (kod Brodareva) —
 284
 Prijedor (pl., kod Tjentišta)
 — 164, 166
 Prijevorac (t. 1266, kod Zimlja)
 — 95, 98–100, 104
 Priloge (kod Mojkovca) — 291,
 310, 411
 Primišlje — 433, 444
 Priprice (kod Bijelog Polja)
 — 311
 Prisočka (kod Šipraga) — 55
 Prisoje (predeo, kod Broda-
 reva) — 293
 Prisoje (predeo, kod Konjica)
 — 94
 Prizren — 229, 383
 Prljevine (kod Brodareva) —
 284
 Prnjavor — 29
 Prosjek (kod Boana) — 345
 Prolaz — 427
 Provalija (kod Zabljaka) —
 338, 340, 341
 Prozor — 17, 19, 66, 69–74, 77,
 79, 80, 85, 87–89, 93, 94, 184
 Prozorčica (r.) — 71, 72
 Prudi (kod Jajca) — 35, 36, 39
 Pržišta (predeo, kod Mojkov-
 ca) — 278, 280, 281, 397
 Ptici — 388, 389

 Rabina (D. i G., kod Nevesi-
 nja) — 104
 Rače — 384
 Radalje (t. 1287, kod Donjeg
 Vakufa) — 43
 Radeče (kod Zidanog Mosta)
 — 450, 452, 453
 Radeča (M. i V., kod Spuža)
 — 135, 335, 386
 Radojčići (kod Goranskog) —
 149
 Radojeva Glava (kod Bije-
 log Polja) — 291, 292
 Radoševići (kod Čuništa) — 179

 Radovanovo brdo (pl. kod Be-
 rana) — 322, 331, 333
 Radovče (kod Danilovgrada)
 — 134
 Raduljić (kod Berana) — 312
 Raduni — 418
 Radijevo (kod Nikšića) — 343,
 345
 Rahovići — 430
 Rajh — vidi Njemačka
 Rajići (kod Gacka) — 110
 Rajlovac (kod Sarajeva) — 440
 Rajna (r.) — 408
 Rakita (kod Mojkovca) — 278,
 280, 281, 354, 355, 357, 393
 Rakije (kod Bijelog Polja)
 — 292
 Radonje (kod Bijelog Polja)
 — 309
 Rakova Noga (kod Nevesi-
 nja) — 104
 Rakovac (brdo, kod Broda-
 reva) — 305
 Rakovčani — 441
 Rama (kod Prozora) — 69, 77,
 78, 86, 87, 89, 93
 Rama (r.) — 19, 61, 67, 69,
 70–72, 74, 76, 79, 85–88,
 94, 122
 Ramo (k. 1136, kod Mojkovca) —
 278
 Ranisava (pl., kod Zabljaka)
 — 340
 Ramoševići — 372
 Rankovići (kod Travnika) — 58
 Raskrsnica — 354, 355, 358
 Rasovaš (brdo, kod Boana)
 — 338, 339
 Rasovo (kod Bijelog Polja)
 — 309, 311
 Rastok (kod Bijelog Polja) —
 309
 Rastovac (kod Nikšića) — 204,
 276
 Rastovci (kod Travnika) — 58
 Rastovo (kod Bugojna) — 58
 Raška — 372
 Raškovo Gumno (kod Lijeve
 Rijeke) — 277, 389

- Rašovići (kod Podgorice) — 246, 391
 Rat kamen (k. 1302, kod Zimlja) — 95, 98
 Ravna (kod Jablanice) — 8, 94
 Ravna gora (k. 1366, kod Komara) — 45
 Ravna gradina — 359
 Ravna Rijeka (kod Bijelog Polja) — 278, 281, 282, 284, 309, 310, 314, 354, 356, 357, 392—394, 397, 409, 411
 Ravni gvozd (k. 1210, kod Crvskog) — 298, 303
 Ravni ključ (k. 1948, kod Kolašina) — 334
 Ravni Laz (kod Spuža) — 267, 274
 Ravno (kod Gacka) — 110—112, 121, 122, 131, 133, 141, 143, 144, 148—150, 154, 158, 185, 196
 Ravno (kod Ljubinjia) — 224
 Ravno borje (predeo, kod Tjentistiha) — 165, 166, 168, 169
 Razbijeno korito (izvor, kod Gacka) — 120
 Razvalina — 443
 Razvrsja (t. 1649, kod Andrijevice) — 320, 326
 Razvrsje (predeo, kod Mojkovca) — 278, 280—282, 358, 393, 397
 Razvrsje (t. 1506, kod Goranskog) — 150
 Raždagnje — 371, 372
 Rebrovci — 444
 Rekočica (kod Nikšića) — 347
 Reljevo — 434
 Remetnica — 418
 Repovica — 415, 417—419
 Repovica (kod Bradine) — 87, 89, 90
 Repovica (kod Konjica) — 81, 82
 Resina (t. 1340, kod Odžaka) — 109
 Rešetnica — 418
 Revuša (k. 1052, kod Sjenice) — 293, 295
 Ribići (kod Konjica) — 94
 Ribljak — 417
- Ribnica (kod Zivinaca) — 178, 182
 Riječani (kod Vilusa) — 202
 Rijeka — 442
 Rijeka (kod Jajca) — 31
 Rijeka — vidi Rijeka Crnojevića
 Rijeka Crnojevića (kod Cetinja) — 193, 229, 237—240, 381, 382
 Rijeka Marsenići (kod Berana) — 267, 286, 287, 320, 321, 325, 353—355, 358
 Rikovce (kod Prijepolja) — 294
 Rimske Toplice — 453
 Risan (kod Črkvice) — 202, 240, 241, 243, 267, 378, 381
 Rizvanovići — 441
 Rogami (D. i G., kod Podgorice) — 229, 247, 249, 264, 265, 274, 275, 367, 383, 395
 Rogatica — 122, 344, 407, 414, 415, 417
 Rogodjed (k. 2034, kod Nikšića) — 345
 Rogujevac (kod Brodareva) — 254
 Raguša (t. 1499, kod Sjenice) — 300
 Romanija (pl.) — 176, 177, 432
 Rotimija (kod Stoca) — 119
 Rovca (kod Kolašina) — 188, 209, 210, 219, 243, 275, 276, 279, 285, 335, 338, 357
 Rovce (kod Berana) — 286, 325
 Rozin vrh (kod Nikšića) — 345, 346
 Rožaj — 235, 248, 256, 272, 287, 290, 301, 303, 309, 312, 315—318, 327, 329, 331—335, 343, 347, 349, 358, 365—369, 374, 376, 378, 379, 392, 402, 403
 Rsojevići (kod Danilovgrada) — 250, 251, 367, 382
 Rubeža (kod Nikšića) — 144
 Rudice — 442
 Rudine (kod Vilusa) — 201
 Rudo — 251, 371, 377, 378
 Rudo brdo (pl., kod Andrijevice) — 217, 318, 321, 322, 324, 334
 Rudo Polje (kod Gacka) — 110

- Rugovo (kod Pećí) — 325
 Rujanac (k. 991, kod Donjeg Vakufa) — 43
 Rujevac (k. 1335, kod Mratinja) — 165
 Rujišta (pl., kod Andrijevice) — 320, 322, 325, 356, 411
 Rujište (kod Zimlja) — 98
 Rujnica (kod Zavidovića) — 178
 Rumboci (kod Prozora) — 70
 Rumija (pl.) — 241
 Runjava glavica (k. 1073, kod Goranskog) — 144
 Rusija — vidi Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
 Ružica — 425
 Ržanica (kod Berana) — 412
 Ržište (kod Danilovgrada) — 265, 382

 Samar (brdo, kod Konjica) — 90
 Samobor — 442, 443, 447, 448, 450, 452
 Samobor (kod Gacka) — 110, 112, 133, 196
 Sana (r.) — 28, 441
 Sandžak — 68, 94, 125, 126, 132, 133, 137, 140, 141, 157—162, 170, 172, 175, 182, 186, 188, 190—193, 195, 209, 212, 217, 218, 223, 230—232, 234, 235, 237, 246, 248, 251—253, 255, 256, 258—261, 264, 266, 271, 272, 274, 279, 285, 288—291, 295, 302, 314—316, 329, 331, 332, 334, 336, 339, 344, 349, 350, 353, 355, 357, 361, 363—367, 370—372, 374, 377—379, 383, 389, 394, 398, 406—409, 412, 436, 454
 Sanski Most — 441
 Sarajevo — 28, 32, 33, 35, 57—59, 69, 78, 79, 84, 139, 170, 176, 177, 179, 192, 193, 210, 344, 364, 377—379, 381, 382, 394, 395, 401, 405, 407, 408, 410, 414, 415, 417—421, 426, 427, 430—432, 434—436, 440, 441
 Sarajevsko polje — 414, 415, 426, 429, 432, 437

 Sarbriken — 408
 Sava (r.) — 7, 28, 61, 68, 407, • 408, 442, 450, 452, 453
 Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika — 8
 Savin Bor (kod Berana) — 301, 303
 Savin krš (brdo, kod Brodareva) — 292, 294
 Savina greda (k. 1883, kod Lipova) — 337
 Savino Polje (kod Bijelog Polja) — 292, 307
 Savinja (r.) — 452, 453
 Sažići (kod Krezluka) — 52
 Sebešić (kod Bugojna) — 17
 Sedlari (kod Goranskog) — 128, 153, 157
 Sedlo (t. 2226, kod Zabljaka) — 340, 341
 Sekulići (kod Danilovgrada) — 268
 Selići (kod Travnika) — 43
 Selište (kod Nevesinja) — 97
 Seljasnica (kod Prijepolja) — 294, 411
 Semizovac — 434
 Semolj (pl., kod Savnika) — 337
 Seoca (kod Danilovgrada) — 134
 Seoce (kod Andrijevice) — 285—287, 359
 Seoci (kod Gornjeg Vakufa) — 85
 Seoci (kod Jajca) — 48
 Seona (kod Zivinica) — 178, 182, 192
 Seonica (kod Konjica) — 85, 87—90
 Seoština — 386
 Sicilija (o.) — 189
 Sicevlija (predeo, kod Višnjeva) — 300—302
 Siga — 358
 Sijerča (kod Kalinovika) — 177
 Siljevac (k. 1518, kod Savnika)
 Simovče (k. 1346, kod Berana) — 312, 317, 322
 Sinj — 20

- Sinjajevina (pl.) — 139, 157,
 158, 160, 272, 279, 334—336,
 338—340, 349, 352, 357, 360,
 397, 398
 Sisak — 450
 Sitnica (kod Donjeg Ratkova)
 — 35
 Sitnica (pl., kod Stoca) — 113,
 114, 196, 223, 225, 227,
 Sjedinjene Američke Države
 (SAD) — 189, 190
 Sjekirica (pl., kod Murine) —
 318, 319, 322, 324, 325, 327,
 328, 330, 333
 Sjenica — 230, 235, 237, 245, 251,
 251—256, 281, 282, 287—294,
 298—301, 303, 304, 306, 308,
 315—317, 329, 331, 363, 365,
 367, 371, 372, 374, 376, 378,
 379
 Sjenica (kod Podgorice) —
 — Ž64—248, 266, 275, 335, 367
 Sjeničke kose — 384
 Sjenokos — 416
 Sjenokosi (kod Nikšića) — 203,
 394
 Sjerogoste (kod Kolašina) —
 335, 398
 Sjetlina (kod Sarajeva) — 170,
 177, 192, 415, 418, 419
 Skadar — 195, 229
 Skakavac — 443
 Skela (kod Jajca) — 31, 36, 37,
 40
 Skender-Vakuf — 42, 48, 54, 57,
 63
 Skok (pl., kod Mojkovca) —
 278, 281, 358
 Skokuće (kod Prijepolja) —
 293, 304, 305
 Skradnik — 443, 444
 Skrbuša — 390, 395
 Skršić — 447
 Skupica — 446, 447
 Sladojevo Kopito (kod Dani-
 lovgrada) — 240
 Slap (kod Danilovgrada) —
 237, 250, 382
 Slapovi — 433
 Slat — 444
- Slatina (D. i G., kod Savnika)
 — 338, 340
 Slatina (kod Andrijevice) —
 285, 317, 320, 353
 Slatina (kod Brodareva) — 257
 Slatina (kod Danilovgrada) —
 237, 244, 250, 274, 382
 Slatina (kod Prozora) — 87
 Slato (kod Odžaka) — 109
 Slavanj — 426, 433
 Slavljevići — 422—424
 Slavonija — 407, 437
 Slijepać Most (kod Bijelog
 Polja) — 251, 253, 254, 256,
 257, 272, 280—282, 413, 393,
 411
 Slavlje (kod Gacka) — 109
 Slovenačko primorje — 190, 407,
 408
 Slovenija — 406—408, 437, 443,
 454
 Slovenj Gradec — 450
 Slunj — 443, 444
 Smajići (kod Vranduka) — 53
 Smajilagića polje — 348, 349
 Smiljevac — 371, 372
 Smiljevica (, 1963, kod Ber-
 na) — 322, 325
 Smionica (kod Jajca) — 48
 Smokovac — 383, 384
 Smolensk (u SSSR-u) — 189
 Smrčje — 391
 Smrduša (kod Vilusa) — 202
 Smrekovac (predeo, kod Gac-
 ka) — 154
 Smriječno (kod Goranskog) —
 122, 128, 131, 149—151
 Snežanica (predeo, kod Crv-
 skog) — 300
 Sniježnica (pl.) — 97, 100, 104,
 119
 Sniježnice (k. 1750, kod Boa-
 na) — 338, 339
 Soča (r.) — 453
 Soko — 359
 Sokolac — 179, 192, 344, 414,
 Sokolina (kod Donjeg Vaku-
 fa) — 44
 Sokolovac (brdo, kod Bijelog
 Polja) — 308

- Solakova Kula (kod Prozora) — 69, 87—91
 Somina (pl.) — 142
 Sopiji (kod Nevesinja) — 95
 Sopotnica (kod Prijepolja) — 292, 293
 Sotonići (kod Virpazara) — 239
 Split — 28, 229
 Spreca (r.) — 176, 180—182
 Spuška glavica (kod Spuža) — 267—269
 Spuž (kod Danilovgrada) — 134, 135, 239, 243—245, 250, 264, 266—269, 271, 276, 295, 367, 399
 Srbija — 6—8, 25, 69, 132, 190, 191, 217, 218, 229, 234, 251, 253, 259, 260, 264, 271, 272, 288, 290, 294—296, 312, 315, 316, 324, 327, 329, 331, 339, 344, 350, 361, 363, 365, 377, 381, 406, 408, 436, 437
 Srđevići (kod Gacka) — 111
 Srebrnica — 440
 Srednje — 420, 434
 Srednje br. (brdo, kod Stubla) — 293, 307, 308
 Srednji istok — 141
 Sredozemlje — vidi Sredozemno more
 Sredozemno more — 7, 8, 189
 Sredani — 374
 Sreteška Gora (kod Lijeve Rijeke) — 276
 Sretnja (kod Danilovgrada) — 207, 209, 237, 274
 Stabna (kod Goranskog) — 112, 151, 153, 154, 156
 Staljingrad (sada Volgograd, u SSSR-u) — 9
 Stambolčić (kod Sarajeva) — 176, 177, 415, 419, 420, 432
 Stanjevići — 434, 435
 Stanjevići (kod Stoca) — 114
 Stanjevo brdo (pl., kod Andrijevice) — 320
 Starac (predeo, kod Boana) — 338
 Stare Kuće (kod Jajca) — 37, 44
 Stari Brod (kod Višegrada) — 344
 Staro Selo (kod Jajca) — 44
 Stative (D. i G.) — 44, 447, 448, 450
 Stavor (pl., kod Cetinja) — 241
 Stepangrad (kod Blagaja) — 105
 Stepan (kod Gacka) — 120, 121, 196, 226, 227
 Stevanovac — 358
 Stijena (kod Spuža) — 331, 335
 Stog (kod Zavidovića) — 178
 Stojkovac (t. 1369, kod Savnika) — 128, 144, 145
 Stojkovići (kod Konjica) — 85
 Stojkovići (kod Travnika) — 58
 Stolac — 99, 104, 106, 110, 112, 114, 115, 120, 125, 142, 196, 197, 226, 227
 Stolac (predeo, kod Prijepolja) — 294
 Stolograd (kod Spuža) — 267—269
 Stolovi (kod Goranskog) — 156
 Stožer (kod Berana) — 317
 Strane (kod Murine) — 325
 Stranjan (D. i G., kod Brodareva) — 284, 292—294
 Stravče (D. i G., kod Bioča) — 277, 367, 391
 Stražbenica — 445
 Straževica (predeo, kod Nevesinja) — 120
 Stražnica (k. 1815, kod Zabljaka) — 337
 Strejišta — 433
 Strmac (brdo, kod Komarnice) — 338
 Strmenica — 356
 Strojnići — 425
 lja) — 311
 Strojenica (kod Bijelog Polja) — 311
 Strug (kod Savnika) — 130
 Strug (pl., kod Kolašina) — 214
 Strugovi (predeo, kod Brodareva) — 305
 Stuba (kod Nikšića) — 201, 203
 Stubica (kod Goranskog) — 156

- Stubica (kod Nikšića) — 204, 205, 207, 245, 265
 Stubica (predeo, kod Andrijevice) — 326
 Stublo (kod Bijelog Polja) — 293, 298, 307, 308
 Stublovi (izvor, kod Nevesinja) — 104
 Studena (pl., kod Nikšića) — 144, 146, 147, 343, 345
 Studenac (predeo, kod Nevesinja) — 120
 Studenci (kod Zabljaka) — 157, 338
 Stup — 435
 Stupna (kod Jajca) — 48
 Sučeska (kod Andrijevice) — 285, 319, 320, 326
 Suha (kod Tjentišta) — 160, 164, 166, 169
 Suho Polje (kod Travnika) — 43, 165
 Suha Gora (kod Tjentišta) — 46
 Sunga — 390, 395
 Surdup (predeo, kod Nikšića) — 129
 Sušica (r.) — 142, 160—163
 Sutjeska (r.) — 17, 117, 125, 131, 133, 137, 140, 154, 156—161, 163—166, 168, 169, 172, 174—176, 183, 184, 186, 188, 192, 193, 196, 197, 201, 261
 Sutorina — 378
 Sutorman (kod Bara) — 239
 Suva Gora (kod Mateševa) — 216, 217, 391
 Suvi bor (predeo, kod Crvskog) — 298, 301, 302
 Suvodo (kod Zabljaka) — 344
 Suvodo (pl., kod Goranskog) — 160
 Sv. Križ — 452
 Svarča — 448
 Sveti Marko — 447
 Svinjarina (kod Blagaja) — 105
 Svinji do (kod Nikšića) — 346
 Svojčevo (kod Prijepolja) — 298
 Svojići — 443
 Sabanci — 422
 Sabova glava (k. 1906, kod Plava) — 330, 331
 Sadlovica (k. 1225, kod Donjeg Vakufa) — 43
 Šahovići (sada Tomaševo, kod Bijelog Polja) — 124, 139, 248, 254, 256—258, 279, 282, 317, 355—357, 370, 409, 411
 Šaranci (predeo, kod Sahovića) — 157
 Savnik — 120, 124—126, 128—133, 139—143, 145—148, 15Q, 152, 153, 156—158, 160, 175, 205, 210, 222, 331, 336, 338—341, 343, 346
 Savno brdo (pl. kod Nikšića) — 144
 Sćepan-Polje — 129, 140, 161, 164, 339
 Sćipe (kod Prozora) — 87
 Sćit (kod Prozora) — 70, 74
 Sejtan-kula (k. 1575, kod Gacka) — 148—150
 Sekovići (kod Vlasenice) — 179
 Šekular (kod Berana) — 267, 285—287, 320—322, 333
 Semenovci (kod Glamoča) — 32
 Serići (kod Travnika) — 52, 53
 Sestan — 450
 Šestarevac — 359
 Sibenica (kod Jajca) — 31, 36, 46
 Šibenik — 28
 Sipačno (kod Gacka) — 109—111, 118—122
 Sipačno (kod Nikšića) — 129, 144, 203
 Sipče — 374
 Sipovice (kod Srubla) — 293, 298, 300, 303, 306, 307
 Sipovo (kod Jajca) — 31, 32, 34
 Siprage (kod Skender-Vakufa) — 52, 54, 63
 Široki Brijeg (sada Lištica, kod Mostara) — 86, 89, 139
 Sišava (kod Travnika) 44, 45, 54
 Sišići — 428, 429
 Siško jezero — 355, 358, 394

- Sišman (k. 1398, kod Goranskog) — 150
 Skrtić — 444
 Sljeme (predeo, kod Zimlja) — 99
 Šljivovica (kod Kolašina) — 212, 214, 215, 318, 334, 347, 359, 391, 395, 397
 Spehari — 443
 Štajerska — 408
 Stavanj (predeo, kod Lijeve Rijekе) — 277, 335, 371
 Stimi do (brdo, kod Savnika) — 129, 340
 Sirno (predeo, kod Goranskog) — 153, 154
 Stitari (kod Berana) — 312, 317
 Stitarica (D. i G. kod Mojkovca) — 337, 357, 398
 Stitovo (kod Nikšića) — 346, 347
 Stulac (M. i V., pl., kod Zabljaka) — 340, 341
 Šujica (kod Kupresa) — 17, 69
 Sujica (r.) — 18
 Sula — 412
 Sume (kod Nikšića) — 276
 Šupljica (brdo, kod Sjenice) — 299
 Supljike (predeo, kod Višnjeva) — 298—302
 Tahuljići — 423
 Tara (r.) — 124, 125, 128, 132, 133, 137, 139—142, 157—163, 175, 203, 209—211, 215, 216, 218, 219, 221, 247, 251—253, 255, 256, 260, 272, 274, 276, 278, 279, 282, 291, 302, 331, 332, 334—336, 339, 340, 344, 347—349, 352, 354, 356, 358, 364, 366, 376, 379, 386, 388—390, 392, 394, 395, 397—399, 408
 Taraš (kod Danilovgrada) — 264, 265, 267—269, 367, 384
 Tarčin (kod Konjica) — 79
 Tepca (kod Zabljaka) — 124, 157, 159—161
 Tepe (k. 1312, kod Krajinovića) — 299
 Teslić — 28, 54
 Tešanj — 59
- Težka Voda (kod Novog Mesta) — 452
 Timar (kod Boana) — 339
 Timarsko polje (predeo, kod Boana) — 340
 Tisa (kod Nikšića) — 201, 203
 Tisova glava (pl., kod Nikšića) — 129
 Tivran — 358
 Tjentište — 122, 160, 163—166, 168, 169, 183
 Tocilovo (kod Brodareva) — 293, 372
 Todorovići (kod Glamoča) — 32
 Tominjača — 371
 Tonkovići — 445
 Toplica (r.) — 316
 Toplo prisoje (k. 1286, kod Savnika) — 128, 129, 144, 145
 Topolovik (brdo, kod Spuža) — 335
 Torlakovac (kod Jajca) — 36—38
 Toskanski Apenini (pl.) — 408
 Tounj — 442—444
 Travnik — 19, 29, 32, 33, 35—37, 39, 42, 44, 50—52, 54—58, 65, 70, 78, 440, 441
 Travnjak (pl., kod Sjenice) — 299—301
 Trebačka r. (r., kod Andrijevice) — 321, 322
 Trebaljevo (Moračko i Rovačko, kod Kolašina) — 212—214, 279, 348, 349, 352, 357, 397, 398
 Trebečaj — 424, 429
 Trebević (pl.) — 414, 415, 420, 421, 426—428, 430, 431, 435, 436
 Trebinje — 101, 115, 117, 134, 185, 193, 197, 224—226, 229, 243
 Trebinjska šuma — 184
 Trebišnjica (r.) — 101, 122, 197
 Treboje (kod Konjica) — 86
 Trepča (kod Andrijevice) — 320—322, 325, 333, 349, 359
 Trepča (kod Vilusa) — 199—203
 Treskavac (M i V., pl.) — 142, "160

- Treskavica (pl.) — 17, 168, 414, 436
 Trešnjevica (kod Bijelog Polja) — 292, 299, 372
 Trešnjevica (kod Konjica) — 85—87, 89—91
 Trešnjevik (kod Andrijevice) — 212, 215, 217, 219, 249, 259, 280, 285, 314, 318, 320, 321, 325, 333, 334, 336, 347—349, 353—355, 359, 360, 364, 390—392
 Trešnjevo (kod Andrijevice) — 320, 353
 Treštenik (k. 1575, kod Gacka) — 148, 149
 Trifunovići (kod Travnika) — 52, 54
 Trijebać (predeo, kod Podgorice) — 249, 264, 266—269, 271, 367
 Triščani (kod Prozora) — 87
 Trkala (predeo, kod Gacka) — 110
 Trlica (kod Gornjeg Vakufa) — 85
 Trmanje (kod Lijeve Rijeke) — 335
 Trnovačko jezero (kod Mratinja) — 183
 Trnovice — 412
 Trnovo (kod Sarajeva) — 124, 139, 184, 196, 210, 407, 409—411, 413—415, 421—424, 428—431, 433, 437
 Troglav (k. 2075, kod Kolašina) — 333, 353, 354, 356, 358
 Troglav (pl., kod Gacka) — 118, 226
 Trošmarija — 443, 445
 Trpčići — 447, 448
 Trpezi (kod Berana) — 258, 303, 368, 369
 Trst — 442
 Trubjela (kod Vilusa) — 202, 203
 Trusina (pl.) — 97, 100, 104, 109, 113, 114, 119, 120, 226
 Tuhor (brdo, kod Bileće) — 197
 Tulovo (kod Pljevalja) — 254
 Turava (k. 971, kod Stubla) — 307
 Turbe (kod Travnika) — 32, 33, 35, 37, 39, 43—45, 49, 51, 52, 55—59, 70, 441
 Turija (kod Konjica) — 81, 94
 Turija (t. 1184, kod Danilovgrad) — 134
 Turija (t. 1184, kod Savnika) — 147, 340
 Turija (t. 1850, kod Andrijevice) — 216, 325, 354—356
 Turjak (k. 1904, kod Mojkovca) — 280, 281, 318, 393
 Turjak (pl., kod Rožaja) — 303, 317, 325, 328, 333, 369
 Turovi — 428, 429
 Turski vrh (k. 1482, kod Crvskog) — 299, 301
 Tusta — 353
 Tušinja (kod Boana) — 211, 343
 Tušinja (r.) — 148, 157, 160, 338—340
 Tutići (kod Bijelog Polja) — 254
 Tutin (kod Novog Pazara) — 367—369, 372
 Tuvaljevine (predeo, kod Prozora) — 85
 Tuzi (kod Lijeve Rijeke) — 276, 277, 389
 Tuzinje (kod Sjenice) — 371, 372, 374
 Tuzla — 55, 176, 178—180, 408
 Tvrđinići — 420, 426, 427., 433
 Ubla (kod Bileće) — 225
 Ubli (kod Podgorice) — 221, 222, 247
 Udrežnje (kod Nevesinja) — 102—104, 119
 Ugar (r.) — 29, 48, 50, 52, 54, 55, 59
 Uglasta kosa (brdo, kod Jajca) — 44, 46
 Uglo (kod Dolića) — 300—302, 306, 374
 Ugnji (kod Cetinja) — 236
 Ugodnovići (kod Mladikovine) — 52
 Ugošće (kod Konjica) — 85, 87, 91

- Ukelj (k. 1348, kod Krezluka) — 45
 Ukšići — 412, 423
 Ulcinj — 195, 402
 Ulići (D. i G., kod Cetinja) — 238
 Ulinje (kod Gacka) — 110
 Ulobić — 421, 422, 425, 431
 Ulog (kod Nevesinja) — 69, 79, 97, 99, 100, 107, 121, 122, 131, 185, 426
 Uloševina (predeo, kod Moj-kovca) — 281, 282, 357, 357
 Ulotina (kod Murine) — 267, 317, 319, 326
 Umčani — 421, 422, 424, 425, 429, 430
 Umol — 445
 Umoljani (kod Konjica) — 168
 Una (r.) — 7, 28, 68, 407, 408, 440, 441—443
 Uroševac — 229
 Usora (r.) — 59
 Usovački potok (r.) — 169, 183
 Ustikolina — 107, 122, 124, 139, 192, 410—412, 416
 Ustiprača (kod Rogatice) — 176, 415, 418
 Uvac — 397
 Uzdol (kod Prozora) — 77
 Uzdomir (t. 852, kod Nikšića) — 134
 Uzlup (kod Celebića) — 161—163
 Užice — 290, 436

 Vagan (kod Glamoča) — 32, 34
 Vaganica (pl., kod Murine) — 325
 Varaždin — 450
 Vardište — 378
 Vareš — 178, 179, 331, 408
 Varoš Selo — 411
 Vasojevići (predeo) — 132, 188, 193, 204, 210—212, 215, 230, 246, 252, 288, 343, 344, 350, 352, 364, 365
 Velež pl. — 105, 119
 Veli krš (k. 1443, kod Andrijevice) — 320, 321, 325, 326

 Velika (kod Murine) — 319, 322, 324, 325, 327, 330, 331, 333
 Velika Britanija — 189
 Velika Gračanica (kod Gacka) — 109—111, 185
 Velika kosa (k. 1222, kod Goleša) — 45
 Veliki Bornovac (k. 1289, kod Dolića) — 299
 Veliki planik (t. 1005, kod Meke Grude) — 196
 Veliki Velež (Lačuga, t. 1754, kod Nevesinja) — 96, 102
 Velimije (kod Bileće) — 197, 199—201, 225, 345
 Velja glavica (brdo, kod Spuža) — 135
 Velje Brdo (kod Podgorice) — 239, 240, 264, 267
 Velje Duboko (kod Nikšića) — 345
 Venac (pl., kod Crvskog) — 298
 Veruša (kod Lijeve Rijeke) — 266, 277, 388, 392
 Vežišnik (brdo, kod Spuža) — 135, 245, 249, 275, 331, 335, 383, 384, 395
 Videš — 428, 429
 Videž (k. 1113, kod Nevesinja) — 109
 Vidovište (kod Koričana) — 54
 Vihori — 419
 Vijaka (D. i G., kod Olova) — 178, 179
 Vijenac (Vinac, kod Jajca) — 31, 36, 37, 40
 Vilenjak (k. 1213, kod Nevesinja) — 102, 119
 Vilac — 387
 Viliča gumno (predeo, kod Gornjeg Vakufa) — 85
 Vilinjak (t. 1764, kod Tjentišta) — 164—166
 Vilište (k. 2133, kod Goranskog) — 156
 Viluse (kod Trebinja) — 120, 142, 196, 199—201, 209, 241, 243, 247, 381
 Vinica (kod Ougulina) — 447
 Vinicka (kod Prijepolja) — 298, 355, 356, 359, 409

- Vinicko brdo (kod Prijepolja) — 305
 Vinići (kod Danilovgrada) — 204, 205, 207, 250, 251
 Vinište (kod Konjica) — 80
 Vinogradiste (kod Spuža) — 135
 Virovitica — 454
 Virpazar — 238—241
 Vis (k. 1152, kod Konjica) — 94
 Visibaba (pl., kod Murine) — 317—319, 325, 330
 Visla (r.) — 408
 Visočko (kod Bijelog Polja) — 308
 Visoko — 50
 Visokovica — 412
 Višegrad — 170, 176, 177, 192, 193, 251, 344, 371, 392, 395, 397, 399, 401, 407, 413—415, 419, 421, 440
 Višnjevica (kod Konjica) — 86 — 91
 Višnjevo (D. i G., kod Travnika) — 51
 Višnjevo (kod Bijelog Polja) — 291, 292, 296, 298, 299, 301, 303, 306, 307, 331, 372
 Višnjica — 434
 Višnjića Do (kod Goranskog) — 128, 142, 143, 148, 151, 152
 Vitez (kod Travnika) — 50—52, 57, 441
 Vitička (brdo, kod Brodareva) — 292, 294
 Vitočije (D. i G., kod Travnika) — 44, 45, 48, 54
 Vizitor pl. (kod Murine) — 327, 330, 333, 349
 Vjetarnik (pl., kod Lijeve Rijekе) — 205, 209, 210, 216, 219, 276, 277, 335, 336, 356, 385—388, 395, 398, 399
 Vlah (kod Bijelog Polja) — 308, 309
 Vlahovići (kod Kolašina) — 233
 Vlahovići (kod Stoca) — 113, 114, 224
 Vlasenica — 179, 408, 440
 Vlasulja (M. i V., kod Gacka) — 154
 Vlasulje — 425
- Vlašić planina (pl.) — 29, 32, 44, 40, 51, 58
 Vlatkovići (kod Koričana) — 54, 55
 Vogošća (kod Sarajeva) — 434
 Vojkovići — 398, 426
 Vojnik (pl.) — 142—147, 334, 339, 341, 343, 349
 Vojnovići (kod Tjentišta) — 195
 Volari (kod Jajca) — 34
 Voliće (kod Gornjeg Vakufa) — 85
 Volujak (pl.) — 137, 142, 154, 156, 160, 184
 Volujnik (brdo, kod Andrijevića) — 318
 Voljevac (kod Prozora) — 70
 Vozuća (kod Živinica) — 178
 Vraća (kod Sarajeva) — 434, 435
 Vragode — 394
 Vragovo — 358
 Vranduk (kod Zenice) — 52, 53
 Vranića (pl.) — 70
 Vranići — 412
 Vranićke njive (kod Podgorice) — 249, 250, 268
 Vranikuće (kod Nevesinja) — 109
 Vranovina (kod Zabljaka) — 162
 Vranja glava (k. 1762, kod Andrijevice) — 318, 321, 322
 Vranja st. (k. 1048, kod Prijepolja) — 305
 Vranjača (k. 1310, kod Bradine) — 87, 91
 Vranještica (kod Matešava) — 215, 217, 348, 349, 352, 353
 Vranjska (kod Stoca) — 113, 114
 Vratio — vidi Katun Vratio
 Vrazegrinci (predeo, kod Nikšića) — 204, 205, 207
 Vrba (kod Gacka) — 109, 110, 122, 142, 148, 149, 195
 Vrbanja (r.) — 51, 54, 55, 59
 Vrbas (r.) — 16, 28—32, 34—37, 39, 40, 44, 47—49, 55, 57, 59, 61, 66, 70, 79, 85, 89
 Vrbica (D. i G., kod Bileće) — 226

- Vrbica (kod Berana) — 303, 317,
 325, 328, 367
 Vrbljani (kod Konjica) — 91
 Vrbnica (kod Brodareva) — 255,
 296, 298, 299, 303, 306, 307
 Vrbnica (kod Tjentišta) — 122
 Vrbnica (r.) — 142, 148—154,
 156, 160
 Vrbničke kolibe (kod Tjentišta)
 — 164, 170, 176, 183
 Vrbovsko (kod Ougulina) — 442
 — 444
 Vrelo Bosne 432, 434
 Vrh (kod Bijelog Polja) — 293,
 298, 300, 303, 306, 307
 Vrhovi (k. 1025, kod Brodareva)
 — 293, 295, 298
 Vrhovi (t. 1616, kod Dolića) —
 300, 301
 Vrkašić — 443
 Vrmaš (u Albaniji) — 248, 259,
 266, 267, 275, 287, 319, 320,
 326, 328, 349, 367, 392
 Vrtine — 420
 Vrulja (kod Pljevalja) — 370,
 411
 Vuče — 369
 Vučevvo (predeo, kod Tjentišta)
 — 131, 158, 159, 162—165, 168,
 183
 Vuči do (predeo, kod Bileće) —
 201, 225, 226
 Vučija bara (predeo, kod Gacka)
 — 111
 Vučije (D. i G., predeo, kod
 Kolašina) — 336, 337, 346,
 348
 Vučja brda — 419
 Vučja gora — 435
 Vučja luka — 432, 434
 Vučaj — 447, 448
 Vučji krš — 388
 Vukićevci (kod Jajca) — 48
 Vukmanići — 443
 Vukotica (kod Danilovgrada) —
 134
 Vukov do (kod Zabljaka) — 344
 Vukova Gorica — 443
 Vukove poljane (predeo, kod
 Travnika) — 51
 Vukovići (kod Krezluka) — 48
 Vukovo (kod Donjeg Vakufa) —
 43, 48
 Vukovo brdo (kod Prijepolja)
 — 305
 Vukovo Brdo (kod Pljevalja) —
 304
 Zaboj (predeo, kod Sjenice) —
 299, 300
 Zaborani (kod Uloga) — 94, 95
 Zabrdje (kod Konjica) — 80, 82,
 84
 Zabrdje (kod Tarčina) — 17
 Začir (kod Cetinja) — 238
 Zagarač (kod Podgorice) — 237,
 382
 Zagorje — 408
 Zagorje (kod Berana) — 286
 Zagrad (kod Nikšića) — 142,
 146
 Zagradci — 445—447
 Zagrade (kod Travnika) — 51
 Zagreb — 407, 437, 442, 447, 450
 Zagreda — 385
 Žalom (kod Nevesinja) — 109,
 227
 Založje — 443
 Zaostro — 347, 349, 353, 354,
 411
 Zaselje (kod Travnika) — 57
 Zaskoplje (kod Jajca) — 38
 Zaslavlje (kod Konjica) — 80
 Zastinje (kod Prozora) — 85
 Zastolje (k. 1170, kod Zimlja) —
 95, 98—100, 106
 Zatezalo — 444
 Zaton (kod Bijelog Polja) —
 282, 292, 336, 355—357, 359,
 393
 Zaumsko (kod Bijelog Polja) —
 299
 Zavijit — 411, 412
 Zavala (kod Spuža) — 135, 247,
 266, 274, 367, 383, 384
 Zavidovići — 58, 59, 177—180,
 182, 440
 Završje — 418
 Zborna Gomila (kod Gacka) —
 — 120
 Zdihovo — 444

- Zečija glava (p., kod Brodareva) — 305, 306
 Zekova glava (t. 2110, kod Ko-
lašina) — 213
 Zelengora — 15—17, 131, 153,
158, 159, 161, 165, 170, 172,
174, 176, 183, 186, 344
 Zelenika (kod Herceg-Novog) —
378
 Zeletin (pl. kod Andrijevice) —
259, 317, 319, 325, 326, 330
 Zenica — 29, 33, 50—55, 60, 64,
65, 432
 Ženik — 435
 Zeta (predeo) — 204
 Zeta (r.) — 124, 134, 137, 145,
207, 209, 217, 222, 229, 235,
237, 240, 243, 244, 247—253,
259, 261, 264—266, 269, 271,
272, 288, 331, 334, 335, 364,
367, 378, 379, 382, 392
 Zetska kotlina — 364
 Zidani Most — 442, 450, 452—
454
 Zimlje (D. i G., kod Nevesinja)
— 94—96, 98—100, 104, 105,
107
 Zimomor (t. 1921, kod Kljuna)
— 96
 Zijamet (kod Bugojna) — 32
 Zla gora (t. 1459, kod Vilusa) —
201, 203
 Zlatar (pl.) — 293
 Zlatibor (pl.) — 251, 344, 365
 Zlatica (kod Titograda) — 249,
367, 383, 395
 Zlatište — 434
 Zlorećica (r.) — 317—320, 326
 Zlovarići (D. i G., kod Koričana)
— 55
 Zmajevac (pl., kod Travnika) —
51, 52
 Zmijinica — 353—355
 Zmijski krš (k. 1618, kod Gacka)
— 131, 149
 Zminja glava (k. 1734, kod
Andrijevice) — 318
 Zminjac (kod Bijelog Polja) —
292, 298, 299, 308, 336
 Zoranovići — 433
 Zovi Do — vidi Opšt. Zovi Do
- Zrzava (kod Bioča) — 335
 Zukva (kod Gacka) — 148, 149
 Zukva (kod Savnika) — 340
 Zuljevo brdo (pl., kod Andrije-
vice) — 320, 326, 333
 Zvecaj — 445
 Zvijerina (kod Ljubinja) — 113,
114
 Zvjezda (pl.) — 177
 Zvornik — 176, 179
- Zabljak — 124, 128, 131, 132,
143, 156, 157, 159—161, 193,
210, 211, 238, 251, 302, 331,
336, 339, 340
 Zaljevica (brdo, kod Andrije-
vice) — 320
 Zanjevica (D. i Sr., kod Gacka)
— 133
 Zari (kod Sahovića) — 278, 281,
357, 358
 Zarska kosa — 398
 Zarski krš (pl., kod Murine) —
325
 Zegulja (kod Stoca) — 114
 Željeznica (r.) — 53, 421, 422,
424, 425, 428
 Željezno Polje (kod Zepča) —
52, 53, 58, 63
 Zepče — 50, 52—54, 58, 63, 440
 Žijevo planina (kod Bioča) —
243
 Zilindar (pl., kod Dolića) —
300
 Žiljevo (kod Nevesinja) — 104
 Žirovnica (pl., kod Nikšića) —
134
 Zitniće — 372
 Živa (predeo, kod Savnika) —
129, 144, 145, 341
 Živanj (t. 1615, kod Gacka) —
110
 Živinice — 180
 Zuglići (kod Rame) — 90
 Zumberak — 408
 Župa Dobrska (kod Cetinja) —
239
 Župa pivska — 15
 Žuta kosa (brdo, kod Bijelog
Polja) — 280

VOJNE JEDINICE

Armije NOVj:

1-va — 406, 408, 442, 450
 2-ga — 25, 408, 440—445, 450,
_{452—454}
 3-ća — 406, 408, 450
 4-ta — 406, 440, 442, 445, 450,
_{452, 453}

Bataljani NOVj:

1-vi 1. dalmatinske brigade 3.
 divizije — 39, 43, 74, 170
 1-vi 2. dalmatinske brigade 2.
 proleterske divizije — 213
 1-vi 3. krajške brigade 1. pro-
 leterske divizije — 73
 1-vi 4. proleterske brigade 2.
 proleterske divizije — 82,
_{211, 236, 237, 240, 258}
 1-vi 5. crnogorske brigade 3. di-
 vizije — 16, 38, 72, 118, 144,
_{165, 170, 176, 199, 201, 205,}
_{235, 245—247, 249, 266, 267,}
_{277, 278, 282, 284, 294, 298,}
_{305, 320, 326, 328, 330, 331,}
_{333, 341, 348, 354, 355, 358,}
_{359, 367, 382, 384—386, 389,}
_{391, 395, 422—425, 428, 429,}
_{433, 435}
 1-vi 6. crnogorske brigade —
_{251, 367}
 1-vi 7. crnogorske brigade —
_{249, 250, 268, 274, 276, 279,}
_{285—287, 292, 293, 303, 304,}
_{306308, 335, 337, 338, 340, 341,}
_{355, 370—372, 374, 393, 394,}
_{412, 416—420, 429, 433}

1-vi 7. krajške brigade — 146

1-vi 9. crnogorske brigade —
_{266, 277, 317, 319, 328, 330,}
_{331, 368, 386, 388, 389, 391,}
_{392, 424, 425, 427, 435}

1-vi 10. hercegovačke brigade
 3. divizije — 30, 49, 72, 76,
_{78, 118, 131, 134, 142, 144,}
₁₄₆

1. bokeljski — 242, 245, 267

1. Nikšićkog NOP odreda — 15

2-gi 1. dalmatinske brigade 3.

divizije — 72, 74, 165, 166,

168, 169

2-gi 2. dalmatinske brigade 2.

proleterske divizije — 214

2-gi 4. dalmatinske brigade 2.

proleterske divizije — 82,

211, 216, 236, 237, 240, 259

2-gi 5. crnogorske brigade 3. di-

vizije — 16, 37, 38, 130, 135,

136, 144, 169, 170, 185, 186,

188, 201, 205, 221, 246, 247,

249, 266, 269, 282, 285, 291—

293, 301, 302, 304, 305, 312,

319, 320, 326, 328, 330, 331,

333, 347, 354, 355, 358, 367,

383—386, 388, 389, 391, 395,

422, 424, 425, 433, 435

2-gi 6. crnogorske brigade —

245, 367

2-gi 7. crnogorske brigade —

249, 269, 274, 276, 279, 285—

287, 292, 298, 303, 307, 308,

335, 338, 341, 343, 355, 372,

374, 393, 394, 397, 416—420,

429, 433

- 2-gi 9. crnogorske brigade —
 266, 277, 278, 318, 319, 331,
 368, 385, 386, 388, 391, 423—
 425, 427, 435
 2-gi 10. hercegovačke brigade 3.
 divizije — 37, 46, 71, 76, 99,
 109, 113, 133, 141, 148—151
 2. Nikšićkog NOP odreda — 15
 3-ći 1. dalmatinske brigade 3.
 divizije — 56, 72, 74, 170, 177,
 184
 3-ći 2. dalmatinske brigade 2.
 proleterske divizije — 86
 3-ći 2. proleterske brigade 2.
 proleterske divizije — 216
 3-ći 3. sandžačke brigade — 216
 3-ći 4. proleterske brigade 2.
 proleterske divizije — 82,
 130, 135, 136, 152, 211, 217
 3-ći 5. crnogorske brigade 3. di-
 vizijske — 16, 30, 37, 38, 118,
 144, 166, 169, 170, 199, 201,
 205, 207, 209, 219, 246, 247,
 249, 266, 267, 282, 284, 292,
 293, 298, 302, 305, 320, 328,
 330, 331, 333, 340, 341, 348,
 354, 355, 358, 359, 366, 383—
 386, 388, 389, 391—393, 395,
 422—424, 428, 433, 435
 3-ći 6. crnogorske brigade —
 251, 367
 3-ći 7. crnogorske brigade —
 249, 269, 274, 276, 279, 285—
 287, 292, 300, 303, 307, 308,
 335, 338, 341, 355, 370, 374,
 393, 394, 397, 416—420, 433,
 446
 3-ći 9. crnogorske brigade —
 266, 277, 317, 319, 328, 331,
 333, 340, 368, 369, 386, 388
 389, 391, 423—425, 427, 435,
 442
 3-ći 10. hercegovačke brigade 3.
 divizije — 37, 71, 74, 99, 118,
 133, 141, 148—150, 152, 157,
 162, 165, 166, 168
 3. Nikšićkog NOP odreda — 15
 3. Zetskog NOP odreda — 15,
 386, 388
 4-ti 1. crnogorske brigade —
 248
- 4-ti 1. dalmatinske brigade 3. di-
 vizijske — 54, 56, 74, 142, 146,
 170
 4-ti 2. dalmatinske brigade 2.
 proleterske divizije — 88
 4-ti 3. krajiške brigade 1. pro-
 leterske divizije — 73
 4-ti 3. sandžačke brigade — 370
 4-ti 4. proleterske brigade 2.
 proleterske divizije — 258
 4-ti 5. crnogorske brigade 3. di-
 vizijske — 16, 37, 38, 130, 135,
 136, 144, 166, 169, 170, 177,
 185, 186, 188, 201, 205, 207,
 209, 235—237, 240, 244, 249,
 250, 266, 269, 284, 291—293,
 305, 320, 326, 328, 330, 331,
 333, 341, 347, 354, 355, 358,
 359, 367, 384—386, 388, 389,
 391, 395, 422, 424, 425, 435
 4-ti 6. crnogorske brigade —
 245, 367
 4-ti 7. crnogorske brigade —
 249, 250, 268, 274, 276, 279,
 285—287, 292, 298, 303, 306—
 308, 335, 339—341, 355, 374,
 393, 394, 416—420, 431—433
 4-ti 9. crnogorske brigade —
 266, 277, 318, 319, 328, 331,
 340, 368, 386, 388, 389, 391,
 392, 427, 431, 432, 435, 442
 4-ti 10. hercegovačke brigade 3.
 divizije — 37, 46, 51, 52, 72,
 76, 133, 141, 148—150
 4. Zetskog NOP odreda — 268,
 274
- 5-ti 3. sandžačke brigade • — 170
 5-ti 4. proleterske brigade 2.
 proleterske divizije — 144,
 211, 217, 251, 259
 5-ti 5. crnogorske brigade 3. di-
 vizijske — 16, 136, 144, 169,
 170, 185, 203, 205, 209, 221,
 391, 395, 400, 423—425
- 5-ti 10. hercegovačke brigade 3.
 divizije — 37, 71, 109, 113,
 131, 134, 142, 144, 146, 227
- 6-ti 10. hercegovačke brigade
 3. divizije — 115, 131, 134,
 142, 146

- »Ante Jonić« Srednjodalmatinskog NOP odreda — 20
 Beransko-andrijevački — 126, 285
 »Budo Borjan« Sjevernodalmatinskog NOP odreda — 20
 Dalmatinski 10. hercegovačke brigade — 196
 Dopunski Štaba 2. korpusa — 287, 293, 320, 325, 326
 Inžinjerijski 3. divizije — 411
 »Iskra« 3. krajiskog odreda — 48
 Izviđački Štaba 2. korpusa — 365
 »Josip Jurčević« Južnodalmatinskog NOP odreda — 20
 Kupreški — 17
 Livanjski — 18
 Lovćenski — 188
 Mostarski udarni (ranije Konjički) — 17, 169, 184
 Muslimanski partizanski — 368, 369
 »Pelagić« 3. krajiskog NOP odreda — 38, 39, 49
 Pionirski 2. korpusa — 345
 Prateći Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku — 247, 248
 Prozorski — 17, 18
 Rožajsko-tutinski — 369
 »Sloboda« — 113, 115
 »Solaja« 3. krajiskog odreda — 37
 »Tadija Anušić« Srednjodalmatinskog NOP odreda — 20
 Vasojevički — 188, 212, 214, 216, 280, 285—287
- četnički:*
- 1. Nikšićke brigade — 117
 - 2. nevesinjski — 116
 - Jurišni Zetskog odreda — 205
- italijanski:*
- 1-vi 55. puka divizije »Marke« — 96
 - 1-vi 93. pješadijskog puka — 118
 - 1-vi 259. pješadijskog puka divizije »Murde« — 77, 78
 - 2-gi 55. puka divizije »Marke« — 79, 96
 - 2-gi 259. pješadijskog puka divizije »Murde« — 118
 - 2-gi 260. pješadijskog puka — 118, 134
 - 3-ći 56. puka divizije »Marke« — 79
 - 3-ći 83. puka divizije »Venecija« — 211
 - 3-ći 259. pješadijskog puka divizije »Murde« — 71
 - 49. crnih košulja — 79, 118
 - 82. crnih košulja — 311
 - 84. crnih košulja — 381
 - 86. crnih košulja — 381
 - 111. crnih košulja — 381
 - 114. crnih košulja — 381
- njemački:*
- 1-vi 1. SS puka 7. SS divizije »Princ Eugen« — 147, 156
 - 1-vi 2. SS puka 7. SS divizije »Princ Eugen« — 147
 - 1-vi 14. SS puka 7. SS divizije — 306, 311, 312, 326, 329
 - 1-vi 334. puka 181. divizije — 238
 - 1-vi 363. puka 181. divizije — 364
 - 1-vi 522. puka 297. divizije — 386, 390
 - 1-vi 523. puka 297. divizije — 390
 - 2-gi 1. SS puka 7. SS divizije »Princ Eugen« — 143, 148
 - 2-gi 2. SS puka 7. SS divizije »Princ Eugen« — 147, 156
 - 2-gi 14. SS puka 7. SS divizije — 306
 - 2-gi 363. puka 181. divizije — 364
 - 2-gi 523. puka 297. divizije — 385, 392
 - 2-gi 738. lovačkog puka 118. lovačke divizije — 143, 148, 153, 156

- 3-ći 1. SS puka 7. SS divizije
 »Princ Eugen« — 147, 156
 3-i 2. SS puka 7. SS divizije
 »Princ Eugen« — 151
 4-ti 1. SS puka 7. SS divizije
 »Princ Eugen« — 147
 96. pionirski — 443
 181. fizilirski — 386, 390, 391
 202. tenkovski — 79, 139
 222. fizilirski — 238
 257. landesšicen — 381
 297. fizilirski — 385, 392
 297. pt. 297. divizije — 391
 668. inžinerijski — 139
 803. landesšicen — 431
 834. landesšicen — 431
 920. landesšicen — 431
 935. landesšicen — 431
 »Feuer« — 391
- ustaški:*
- 1-vi — 79
 17-ti — 35
- Brigade NOVJ:*
1. bokeška — 243, 365, 381, 394, 397, 398, 408
 1. dalmatinska 3. divizije — 10, 20, 21, 25, 30–32, 34–40, 42–49, 51–54, 56, 57, 64, 65, 70–74, 76, 77, 80, 85–88, 90–95, 98, 104, 106, 109–113, 118, 120, 122, 124, 131, 133, 137, 140–142, 144–148, 152, 157, 162–164, 166, 168–170, 172, 176–184
 1. divizije »Garibaldi« — 254, 256–259, 267, 269, 279, 280, 291, 295, 296, 299, 303, 304, 306–308, 310, 312, 317, 329, 331, 333, 335, 345, 346, 368, 379, 409, 411, 412, 423
 1. crnogorska — 248
 1. krajiska — 35, 304, 305, 309, 317
 1. majevička — 124
 1. proleterska 1. proleterske divizije — 35, 76, 77, 80, 85, 86, 94, 100, 139
1. šumadijska — 230
 1. vojvodanska — 176
 2. dalmatinska 2. proleterske divizije — 86–89, 113, 139, 180, 191, 192, 213, 214, 216, 217, 219, 233, 242, 265, 267, 381
 2. divizije »Garibaldi« — 345
 2. krajiska — 35
 2. proleterska 2. proleterske divizije — 35, 86, 129–131, 133, 134, 140, 141, 180, 191–193, 214, 216, 312, 314, 317–322
 2. »Taurinenze« — 203
 2. vojvodanska — 176
 3. dalmatinska 9. dalmatinske divizije — 94, 104, 113
 3. krajiska 1. proleterske divizije — 35, 73, 74, 79, 80, 85, 86, 94, 139
 3. sandžačka — 24, 35, 42, 44–46, 80, 85, 94, 139, 148, 152, 157, 159, 162, 165, 168–170, 172, 176, 188, 190–192, 214, 216, 219, 233, 248, 254, 255, 257, 258, 261, 266, 272, 278, 280, 284, 317, 371, 416–418
 3. srpska — 312, 317, .320–322
 4. dalmatinska 9. divizije — 104
 4. divizije »Garibaldi« — 345
 4. krajiska 5. krajiske divizije — 302, 317
 4. proleterska crnogorska 2. proleterske divizije — 15, 24, 35, 76, 77, 80–82, 84, 86, 95–99, 102–106, 109–111, 116, 120, 124, 126, 128–130, 134–136, 139, 140, 144, 152–154, 159, 172, 177, 179, 180, 191, 192, 196, 201, 203, 205, 209–212, 214–217, 219, 234–241, 246–249, 251–254, 256–259, 261, 303, 307, 309, 312, 317, 320, 324, 325, 331, 332
 4. sandžačka — 233, 248, 257, 266, 272, 278–280, 317, 371
 5. crnogorska 3. divizije — 10, 15–19, 25, 3–40, 42–49, 51–54, 59, 63, 70–74, 77, 78, 80–82, 84–91, 92, 94–99, 102–104, 107, 109, 114,

- 116, 118–120, 122, 124, 126,
 128–131, 134–136, 140–142,
 144, 146–148, 152, 157, 159,
 162, 165, 166, 168–170, 172,
 176–182, 185, 186, 188,
 190–193, 195–197, 199–205,
 207, 209, 210, 216, 219,
 243–246, 248–252, 265, 257,
 261, 263, 266, 271, 274, 278–
 282, 284, 285, 290–296, 298–
 306, 309–312, 314, 318–322,
 324–341, 343, 345–349, 353–
 358, 360, 364–367, 374, 376,
 379, 382–395, 397, 398, 400,
 401, 403, 404, 409, 411, 413–
 415, 420–429, 431, 433–435,
 420–429, 431, 433^35, 441–450, 452–454
 5. dalmatinska 9. divizije — 104
 5. sandžačka — 365, 371
 6. crnogorska — 24, 222, 223,
 233, 234, 240, 242, 243,
 245–248, 250–254, 256, 257,
 261, 267, 367, 382, 384, 392,
 394, 397, 398, 408, 410, 412,
 413, 416–418, 423
 6. istočnobosanska — 124, 133,
 140, 176
 7. crnogorska — 24, 25, 233, 234,
 240, 243, 248–251, 256–258,
 261, 266–271, 274, 275, 276,
 279–282, 284–287, 290–295,
 298–304, 306–312, 314, 318,
 330, 331, 334, 335, 337–341,
 343, 345–349, 352–360,
 364–366, 370–372, 374–376,
 378, 379, 393, 394, 397, 400,
 401, 409, 411–413, 415–420,
 422, 427–435, 441, 443–450,
 452–454
 7. krajiska 5. divizije — 94, 128,
 139, 146, 148–154, 156, 159,
 160, 178
 8. crnogorska — 233, 248, 250,
 266, 272, 280–282, 284, 285,
 291, 294, 296, 298–308,
 310–312, 317, 335, 336
 8-ma 7. divizije — 94
 9. crnogorska — 24, 25, 233, 234,
 259, 261, 266, 267, 271,
 274–278, 289, 290, 295, 296,
 314, 315, 317–322, 324–331,
 333–341, 343, 345–349,
 352–360, 365–369, 374, 376,
 379, 385–392, 394, 395, 397,
 400, 401, 404, 411–413, 415,
 420–435, 441–449, 452–454
 10. crnogorska — 233, 243, 365,
 382
 10. hecegovačka 3. divizije —
 10, 17, 19, 24, 25, 30–37,
 42–46, 48–52, 54, 56, 58, 59,
 66, 70–72, 74, 76–78, 80–82,
 84–92, 94, 95, 98, 99, 102–104,
 106, 107, 109–113, 115–119,
 122, 124, 131, 133, 140, 141,
 144, 146, 148–154, 156, 157,
 159, 160, 162, 165, 166, 168,
 170, 172, 177, 183–185,
 190–193, 195–197, 199,
 223–228, 261
 10. krajiska — 317
 10. srpska 22. divizije — 394
 11. hercegovačka — 227, 228, 412,
 413, 415
 12. hercegovačka — 227, 228, 440
 14. hercegovačka 29. divizije —
 411, 413, 422
 15. majevička — 133, 140, 176
 »Aosta« — 24, 203, 205, 207, 209,
 210, 222, 223, 261
- četničke:*
- Andrijevačka — 94, 288
 Beranska — 94, 288
 Bilečka — 118, 134, 225–227
 Bjelopoljska — 94, 288
 Durmitorska — 94, 370
 Gatačka — 94, 117, 118, 134, 226
 Kalinovačka — 226
 Kolašinska" — 94, 288
 Ljubinska — 226, 227
 Miloševska — 288
 Nevesinjska — 94
 Nikšićka — 94, 117, 130
 Novovaroška — 290
 Pljevaljska — 94, 288, 290, 370
 Podgorička — 94
 Pribojska — 288, 290
 Prijepoljska — 288, 370

Rogatička — 94, 105, 116
 Sarajevska — 105, 226
 Trebinjska — 224
 Vučedolska — 225
domobranske:
 2-ga — 68
 3-ča — 68
 4-ta — 139, 157, 161
 5-ta — 68
 8-ma — 331
 9-ta — 331
njemačke:
 964. tvrdavska — 381, 414, 421, 431
 969-ta — 431
 1017. tvrdavska — 381
ustaške:
 I-va — 176, 331, 414, 421, 431
 5-ta — 43, 66, 79
 9-ta — 431
 II-ta — 331, 431
 18-ta — 431
Cete NOVJ
 I-va 4. bataljona 10. hercegovačke brigade 3. divizije 51
 Durmitorska — 126
 Igmanska — 17
 Mostarska — 184
 Pljevaljska — 126
domobranske:
 9-ta 9. pješadijskog puka — 35
 II-ta 9. pješadijskog puka — 35
 11-ta 14. pješadijskog puka — 109
njemačke:
 5-ta 387. puta 718. divizije — 35

Divizije NOVJ:

1. proleterska — 5, 10, 28—31, 33, 35, 36, 38, 39, 42, 57, 59, 61, 69, 70, 73, 76—80, 85, 86, 94, 100, 107, 124, 125, 128—133, 139, 140, 149, 150, 153, 158, 172, 176—182, 191, 212—214, 230, 234, 235, 246—248, 251, 255, 257, 260, 288—290, 293—296, 298, 309, 311, 312, 315—318, 321, 322, 324, 325, 327, 329
2. proleterska — 5, 10, 28, 69, 73, 76—79, 81, 86, 89, 94, 100, 107, 124, 125, 128—133, 139, 140, 149, 150, 153, 158, 172, 176—182, 191, 212—214, 230, 234, 235, 246—248, 251, 255, 257, 260, 288—290, 293—296, 298, 309, 311, 312, 315—318, 321, 322, 324, 325, 327, 329
3. udarna (nazivana i Crnogorskom divizijom) — 5, 10, 15, 19, 20, 23—25, 28, 30—36, 38—40, 42, 43, 45, 49, 50, 52, 54—57, 61, 66, 69071, 73, 74, 76—81, 84, 86, 89, 91, 82, 94, 95, 97, 99—104, 106—108, 110, 112, 122—126, 128, 130—133, 136, 137, 140—143, 145—148, 151—154, 157—165, 168, 170—172, 174, 176, 177, 183—186, 191, 193, 196—198, 201—204, 207, 210, 211, 217, 221—223, 228, 233—238, 240, 241, 243, 245—248, 251—256, 258—248, 251—256, 258—261, 263—268, 270—272, 274—278, 281, 282, 288—291, 293—296, 298—300, 32, 303, 306—312, 314—319, 322, 324—327, 329—332, 334—336, 338—341, 343—350, 352—58, 360, 361, 363—366, 368, 369, 374, 376, 378, 379, 385, 386, 388—392, 394, 398—401, 403—405, 407—416, 418, 420—423, 426—432, 434—437, 439—446, 448—450, 452—456
4. udarna — 5, 431, 434, 440, 442, 444—448, 450
5. udarna — 5, 140, 179, 235, 251, 260, 289, 290, 293—296, 299, 302, 304, 306, 312, 314—318, 324, 325, 327, 329

6. udarna — 5, 326, 339, 340, 344, 392
7. udarna — 5, 69, 78, 79, 80, 85, 86, 94, 100, 124, 133, 140, 159, 160—163, 165, 176, 179, 180, 183
8. udarna — 5
- 9-ta — 21, 69, 86, 94, 100, 101, 106, 107, 109, 113—116, 119, 172
- 10-ta — 431, 434, 440, 442, 444, 447, 448, 450
- 17-ta — 178, 182, 290, 196, 302, 312, 315, 317, 318, 322, 324, 325, 327, 329
- 22-ga — 394
- 23-ca — 450
- 26-ta — 180
- 27-ma — 431
- 28-ma — 435
29. udarna — 18, 223, 227, 228, 242, 247, 315, 329, 378, 408, 411—413, 321, 427, 429—432, 434, 435, 440
- 34-ta — 442, 447, 448
- 37-ma — 233, 248, 261, 272, 274—276, 278—280, 282, 284, 288—291, 293, 296, 315—317, 329, 365, 366, 370—372, 374, 378, 397, 407, 410, 413, 416, 418—421, 427, 430—435, 440
- 38-ma — 431, 435
- 39-ta — 431, 440
- 53-ća — 431, 440
- »Garibaldi« — 203, 215, 255, 256, 259, 267—269, 271, 280, 307, 315, 341
- albanske NOV:*
- 6-ta — 387, 397, 413
- bugarske:*
- 24-ta — 230, 317, 329, 331
- domobranske:*
- 4-ta — 441
6. pješadijska — 107, 110, 121
- italijanske:*
- »Bergamo« — 95, 98
- »Emelija« — 101, 121, 193, 194
- »Ferara« — 125, 126, 130, 139, 145, 157, 160, 164, 193, 194, 203
- »Firenca« — 135
- »Lombardijsa« — 68
- »Marke« — 79, 95, 96, 101, 121, 145, 193
- »Mesina« — 101, 121
- »Murde« — 71, 73, 77—79, 95, 98, 101, 117, 121, 134
- »Peruda« — 125
- »Re« — 68
- »Sasari« — 68, 121
- »Taurinenze« — 125, 132, 139, 157, 160, 188, 193, 201—203, 215, 218
- »Venecija« — 125, 132, 139, 157, 160, 193, 211, 212, 215—219, 261
- njemačke:*
1. brdska — 137, 139, 145, 148, 153, 160, 164, 230, 235, 251, 329, 331, 332, 334, 340
7. SS »Princ Eugen« — 68, 89, 137, 139—143, 145—148, 152—154, 156—158, 164, 169, 179, 185, 193, 224—226, 229, 230, 302, 306, 315, 329, 331, 332, 340, 414, 421, 427, 429, 431, 432, 453
13. SS — 329, 331
21. oklopna — 399
21. SS »Skenderbeg« — 312, 315, 317, 326, 327, 329
22. oklopna — 383, 386, 388, 392, 395
104. lovačka — 139, 157, 441, 443
118. lovačka — 137, 139, 142, 143, 145, 148, 153, 156—158, 160, 161, 164, 169, 176, 188, 193, 202—204, 218, 229
- 181-va — 229, 230, 235, 238, 239, 265, 275, 277, 302, 329, 331, 332, 334, 347, 363, 364, 377,

379, 381–384, 386, 392, 395,
401, 414, 431
187. rezervna — 68, 230
297-ma — 218, 379, 381, 383, 385,
386, 389, 391, 392, 395, 401
369. legionarska — 68, 89, 122,
139, 176, 179, 230, 329, 363,
377, 414, 431
373. legionarska — 441, 453
392-ga — 443
438-ma — 407
714-ta — 8, 68
717-ta — 85, 89
718-ta — 35, 38, 43, 55, 57, 66,
68, 79

njemacke:
»Anaker« — 38, 39, 79–81, 84,
86, 87, 91, 142, 148, 149, 153,
156, 158
»Beker« (vazduhoplovna) — 381,
391
»Bendl« — 315, 317, 331, 332
»Fogl« — 79, 85, 89
»Han« — 148, 149
»Hart« — 383
»Krempler« — 315, 317, 331, 332
»Ludviger« — 139, 157, 160, 161
»Smithuber« — 148, 225
»Stripel« — 315, 317, 331, 332

Divizioni NOV]:

Artiljerijski 3. divizije — 295,
411, 412
Haubički Vrhovnog štaba — 72

italijanske:

»Izaska« — 157
»Škotia« — 96, 97
»Somavila« — 134

Grupe NOV]:

1. udarna (kasnije 10. brigada)
— 225–227
2. udarna (kasnije 11. brigada)
— 225–227
3. udarna (kasnije 12. brigada)
— 225–227
Artiljerijska 2. korpusa — 261,
295, 345
Drinska operativna — 140, 150
Glavna operativna — 27, 48, 66,
68, 69, 78, 79, 85, 86, 89, 91,
100, 107, 113, 124–126, 132,
133, 137, 139–141, 143, 150,
156, 158–162, 168, 170, 172,
174–177, 179, 183
Karlovačka operativna — 442,
443
»Krivajska« — 177, 180, 182
Primorska operativna — 233,
234, 240, 242, 247, 264–270,
276, 296, 312, 315, 329, 330,
345, 350, 365, 376, 378, 381,
392, 394, 397, 408, 410, 432,
434, 440
Unska operativna — 442

Grupa armija (njemačke):
»C« — 407
»E« — 377, 379, 381, 382, 407
»F« — 407

Komande:

četničke:

Glavna za Crnu Goru, Sandžak
i Boku — 204, 207

italijanske:

Viša oružanih snaga Slovenija-
-Dalmacija — 71, 77, 101, 105,
116, 143, 148

njemacke:

Jugostok — 137, 143, 152, 157,
164

Vrhovna — 137, 143, 147, 156

Korpusi NOVJ:

1. bosanski — 5, 27, 57, 69, 140, 193
1. hrvatski — 5, 27, 69
1. proleterski — 343, 344, 350, 365, 406
2. udarni — 11, 25, 27, 188, 189, 191–195, 202, 204, 211, 214, 216–218, 228, 231, 233–236, 238, 242, 245, 246, 251–256, 259–261, 263, 264, 271, 272, 274–276, 278, 279, 288–290, 294–296, 302, 303, 310, 315, 316, 324, 329, 332, 334, 337, 339, 344, 345, 357, 360, 363–365, 368, 377, 378, 389, 392, 397, 400, 404, 405, 407–410, 413, 421, 422, 426, 430–432, 434–437, 440, 442
- 3-či — 251, 331, 408, 430–432, 434–436 440
- 4-ti — 408, 442–445
- 5-ti — 408, 430–432, 434–436, 440, 442
- 6-ti — 408
- 7-mi — 408
- 8-mi — 406, 408
- 9-ti — 408
- 10-ti — 408
- 11-ti — 408
12. udarni — 329, 331, 337, 339, 343, 344, 350, 406
- 14-ti — 406

četničke:

- Drinski — 331
Nevesinjski — 121
Nikšićki — 121
Ozrenski — 331
Romanjski — 121, 331
Trebinjski — 121

domobranci:

- 3-či — 36, 50, 56, 92
5-ti — 60

508.

italijanski:

6. armijski — 71, 73, 77, 84, 95, 97, 99, 101, 105–107, 115–121, 134, 135, 145, 157, 202

njemački:

5. ruski dobrovoljački — 431
 5. SS — 251, 317
 21. armijski — 218, 377, 381–383, 388, 392, 395, 399–401, 407, 414, 427, 430
 34. armijski — 407
 69. rezervni armijski — 407
 91. armijski — 372, 377, 379, 383, 389, 395, 399, 407, 443
 97. armijski — 407
- Afrički ekspedicioni — 9

Legije (italijanske):

73. crnih košulja — 121, 134
86. crnih košulja — 135

Odredi NOVJ:

3. južnodalmatinski — 16, 30
3. krajiški — 16, 28, 30, 32, 35–39, 42, 48, 57
- Bilečki — 226
- Birački — 176
- Bjelopoljski — 219, 252, 254–257, 259, 289, 370
- Durmitorski — 128, 186, 233, 259, 357, 370, 375
- Hercegovački — 17
- Jahorinski — 413, 416, 423–425
- Južnodalmatinski — 20
- Južnohercegovački — 17, 227
- Kalinovački — 17
- Kolašinski — 259
- Komski — 186, 233, 248, 252, 256, 257, 259, 266, 267, 280, 282, 285, 287, 293, 348, 357, 363, 366–369, 375
- Lovćenski — 186, 203, 233, 236, 237, 239–243, 247, 259, 267, 365

Nikšićki — 15, 186, 188, 201, 203, 205, 207, 209, 210, 222, 233, 242, 243, 247, 259, 267, 275, 370, 382
Pljevaljski — 295, 370
Prijepoljski — 370
Sjevernodalmatinski — 20
Sjevernohercegovački — 17, 227
Srednjodalmatinski — 20
Zetski — 15, 126, 130, 134–136, 186, 188, 203, 204, 209, 216, 222, 233, 236, 239, 240, 244–248, 250, 252, 259, 265, 268, 270, 274, 276, 314, 363, 366, 382, 384, 386, 388

Operacije (njemačke):

»Balkanšluht« — 218, 229, 260, 261
»Draufgengen« — 315
»Kungelblic« — 251, 260
»Ribecal« — 329, 350
»Svare« — 137

Pukovi:

albanski:

1-vi — 332
4-ti — 332

bugarski:

61-vi — 139, 157, 161

četnički:

Gvozdeni — 346

domobranci:

1-vi — 66
5. oružnički — 59
7. lovački — 79, 179
9. pješadijski — 35, 40, 43, 55–57, 66, 176
14. pješadijski — 109, 224
15-ti — 17, 43, 55, 66

italijanski:

47. divizije »Ferara« — 126, 145
48. divizije »Ferara« — 126, 145
56. divizije »Marke« — 79, 96
83. divizije »Venečija« — 211
93. pješadijski — 118
120. pješadijski divizije »Marke« — 145
127. divizije »Firence« — 135
259. pješadijski — 71, 77, 78, 118
260. divizije »Murde« — 73, 79, 118, 134
383. pješadijski — 134, 135

njemacki:

1-vi 7. SS divizije »Princ Eugen« — 143, 147, 148, 156
1. lovački — 230
2-gi 7. SS divizije »Prin Eugen« — 143, 147, 151, 152, 156
2. policijski — 443
5. policijski motorizovani — 315, 317, 329
14. SS 7. SS divizije — 306, 311, 312, 315, 317, 326, 327, 329, 331, 332, 344
20. lovački — 443
92. motorizovani — 230
97-mi 1. brdske divizije — 334
98-mi 1. brdske divizije — 334
99-ti 1. brdske divizije — 334
222. artiljerijski 181. divizije — 239, 381
297. artiljerijski 297. divizije — 391
334-ti 181. divizije — 238, 239, 381, 386
395-ti 181. divizije — 381, 414
363-či 181. divizije — 265, 275, 331, 332, 347, 364, 381, 382, 384, 414
522-gi 297. "divizije — 383, 386, 390, 391
523-či 297. divizije — 383, 385, 389–392
524-ti 297. divizije — 381
704-ti 104. lovačke divizije — 139

724-ti 104. lovačke divizije — 139, 157, 161
738-mi 718. divizije — 17, 35, 79, 143, 148, 153, 156, 218
75-ti 718. divizije — 79
901. motorizovani — 230
»Brandenburg« (1, 2. i 4. tak-tički) — 139, 160, 179, 151, 275, 290, 315, 317, 329, 331, 332, 340, 344
»Nagel« (policijski) — 414, 431

28, 30, 33, 36, 38, 40, 46, 48, 50, 55, 57, 65, 66, 69—71, 76—79, 81, 84—86, 91, 92, 97, 99, 101, 104, 106, 107, 113, 115, 123, 124, 126, 129, 133, 137, 141, 143, 149—154, 158, 159, 161—164, 168, 170, 171, 176—181, 183, 184, 186, 190—193, 227, 233, 234, 242, 248, 251, 260, 265, 279, 288, 290, 314, 327, 363, 364, 377, 378, 389, 406—408, 425, 430

Štabovi NOVj:

1. operativne zone Hrvatske — 5
Generalštab JA — 406, 430, 442
Glavni Hrvatske — 69
Glavni za Crnu Goru i Boku — 186, 188, 192, 194, 195, 198, 201—203, 211, 244, 250
Operativni za Bosansku krajinu — 5
Vrhovni NOV i POJ — 5, 8—12, 15, 17, 18, 20—22, 24, 25, 27,

Vojna područja NOVj:

Durmitorsko — 132

Zone NOVj:

1. operativna Hrvatske — 5
4. operativna Hrvatske — 20, 21, 408

USTANOVE I POJMOVI

- afrički front 7, 9
Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije — 6, 63, 123, 141, 169, 235, 253
»Biblioteka »Partizanske riječi« (list 1. dalmatinske brigade) — 63
»bitka na Neretvi« — 70
»Borba« (organ Komunističke partije Jugoslavije) — 64, 65
Centralna bolnica — 159, 161
Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) — 15, 18, 19, 63–66, 137, 186, 263
Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja (CA SNO) — 316
Crvena armija — 9, 189, 361, 363, 377, 400, 406, 408, 425
Četvrta neprijateljska ofanživa — 70
Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije — 232
»Hercegovački borac« (list 10. hercegovačke brigade) — 65
istočni front — 7
Izvršni odbor Avnoja — 137, 174
Kominterna — 15
Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) — 12, 16, 18, 20, 61, 63–65, 263, 352
»Kozara« (brošura 1. dalmatinske brigade) — 62
»Mladost« (list 1. dalmatinske brigade) — 62
»Naprijed« (list 1. dalmatinske brigade) — 62
»Naš život« (list 1. dalmatinske brigade) — 62
»Partizanska riječ« (list 1. dalmatinske brigade) — 62, 63
Pokrajinski komitet Komunističke partije za Crnu Goru — 195
Pokrajinski komitet za Crnu Goru i Boku — 186, 192
Pozorište narodnog oslobođenja — 123
Prvi kongres antifašističke omladine Crne Gore i Boke — 233
Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije — 5, 9, 233
Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) — 12, 14, 16, 18–20, 65, 263, 352
Skupština Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka — 232
sremski front — 407, 436
»Stahanov« (list 1. dalmatinske brigade) — 62
Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća Crne Gore i Boke — 316
»Usmene novine« (list 1. dalmatinske brigade) — 62
Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke — 231, 235, 253

S A D R Ž A J

UVOD

ODLUKA VRHOVNOG ŠTABA O FORMIRANJU DIVIZIJA

Strana

1. Vojnopolitička situacija u novembru 1942. godine	5
2. Formiranje 3. NOU dviizije	10

Prvi dio

BORBENA DEJSTVA U SASTAVU GLAVNE OPERATIVNE

GRUPE

— od formiranja do uključivanja u sastav 2. korpusa —
U srednjoj Bosni
— novembar 1942. — januar 1943 —

1. Direktiva Vrhovnog štaba za rad 3. divizije	27
2. Napad na Jajce	30
3. Odbrana Jajca i dejstva na sektor D. Vakuf-Travnik	42
4. Napadi i diverzije u dolini Bosne i Lašve	50

U Hercegovini
— februar—april 1943 —

1. Prikupljanje divizije u dolini Rame i oslobođenje Prozora	67
2. Borbe na Neretvi	77
3. Oslobođenje Nevesinja	93
4. Oslobođenje Gacka	106
5. Prodor grupe bataljona u južnu Hercegovinu	113
6. Napad na oslobođenu teritoriju u Hercegovini	116

U bici na Sutjesci
— maj—juni 1943. —

1. U Crnoj Gori uoči taitke	125
2. Plan neprijatelja i zadaci naših jedinica	137

513.

	Strana
3. Odbrana pravaca Nikšić-Savnik i Gacko-Piva	142
4. Borbe za proboj iz okruženja na Durmitoru, Vučevu i Sutjesci	159

*Borbeni dejstva poslije Sutješke
— jul—avgust 1943 —*

1. Prva dalmatinska i 5. crnogorska brigada u istočnoj Bosni	176
2. Deseta hercegovačka brigada u Hercegovini	183
3. Dijelovi 5. brigade u Crnoj Gori	185

Drugi dio

DEJSTVA DIVIZIJE U SASTAVU 2. NOU KORPUSA
— stvaranje i odbrana slobodne teritorije u Crnoj Gori —

*Reorganizacija jedinica i upućivanje iz istočne Bosne u Crnu Goru
— septembar—novembar 1943 —*

1. Formiranje 2. udarnog korpusa i reorganizacija 3. divizije	189
2. Upućivanje 5. crnogorske preko Gacka prema Nikšiću i Bjelopavlićima	193
3. Dejstva 4. proleterske brigade u dolini Tare i Vasojevićima, a 5. crnogorske u dolini Morače i u Kućima	210
4. Dejstva 10. hercegovačke brigade u Hercegovini — do prishtizanja 29. divizije	223

*Obrana slobodne teritorije u Crnoj Gori
— novembar 1943 — mart 1944 —*

1. Situacija u Crnoj Gori sredinom novembra 1943; formiranje novih brigada	229
2. Dejstva udarne grupe bataljona 3. divizije u staroj Crnoj Gori	235
3. Dejstva na sektoru Podgorica-Danilovgrad	243
4. Dejstva na sektoru Mojkovac-Bijelo Polje	251

*Protivdejstvo okupatorsko-kvislinških jedinica na slobodnu teritoriju u Sandžaku i Crnoj Gori
— april—juni 1944 —*

1. Napad 3. divizije na uporišta u dolini Zete	264
2. Protivnapadi na neprijatelja u oblasti Mojkovca i dolini Lima	271
3. Proširenje slobodne teritorije istočno od Lima	289
4. Odbrana mostobrana na desnoj obali Lima: Bijelo Polje — Brodarevo	295

<i>Obezbedivanje prodora Operativne grupe u Srbiju</i>	
<i>— juli—avgust 1944 —</i>	
	Strana
1. Treća divizija u andrijevičkoj operaciji	315
2. Odstupni manevr 3. divizije u durmitorskoj operaciji	329
3. Zabacivanje u pozadinu neprijatelja, nastupanjem ka Ko- lašinu i Vasojevićima preko Štitova i Rovaca	344
4. Razbijanje četnika i pokušaj da se učvrste u rejonu Ko- lašina i Vasojevića	352

Treći dio

TREĆA DIVIZIJA U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBOĐENJE

<i>U borbama za oslobođenje Crne Gore</i>	
<i>— septembar — decembar 1944 —</i>	
1. Situacija u Crnoj Gori sredinom septembra 1944	361
2. Akcije prema Podgorici, Rožaju i u Sandžaku uoči evaku- acije neprijatelja iz Crne Gore	366
3. Povlačenje okupatorskih jedinica iz Crne Gore	377
4. Dejstva 3. divizije protiv 21. njemačkog korpusa na prav- cu povlačenja Podgorica — Kolašin — Moj kovač — Bijelo Polje	383

<i>Gonjenje neprijatelja prema Sarajevu</i>	
<i>— januar—april 1945 —</i>	
1. Situacija početkom 1945. godine	405
2. Prebacivanje 3. divizije u dolinu Drine i borbe na sektoru Goražde—Jahorina—Trnovo	409
3. Divizija u sarajevskoj operaciji	430

<i>Treća divizija u sastavu Druge jugoslovenske armije</i>	
1. Prebacivanje divizije u rejon Prijedora, uključivanje u sastav 2. jugoslovenske armije i borbe u dolini Une	440
2. Dejstva 3. divizije u okviru Karlovačke operativne grupe	443
3. Gonjenje neprijatelja: Karlovac — Novo Mesto — Zidani Most — Laško	450

<i>Izvori i literatura</i>	457
<i>Registar</i>	459

RADOVAN VUKANOVIC
RATNI PUT TREĆE DIVIZIJE

Jezički redaktor
Blagoje Svorcan

Tehnički urednik
Andro Strugar

Korektor
Biljana Đorđević

Korice
Miroslav Vajić

Štampanje završeno avgusta 1970.

Tiraž 2500

Cena 33 din.

Štampa: Štamparsko-izdavačko preduzeće »SRBIJA«,
Beograd, Mije Kovačevića 5